

მ

საბუნების

მეცნიერება

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი XXXVIII

მარდენი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ACADÉMIE DES SCIENCES DE GEORGIE

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ О
ГРУЗИИ

COMMISSION POUR LES PUBLICATIONS DE SOURCES ÉTRANGÈRES
SUR LA GEORGIE

ПУТЕШЕСТВИЕ ЖАНА ШАРДЕНА В ПЕРСИЮ И ДРУГИЕ СТРАНЫ ВОСТОКА

(СВЕДЕНИЯ О ГРУЗИИ)

*Перевод с французского, исследование и комментарии
М. А. Мгалоблишвили*

VOYAGES DU CHEVALIER CHARDIN EN PERSSE
ET AUTRES LIEUX DE L'ORIENT

(RENSEIGNEMENTS SUR LA GEORGIE)

Traduction du français, analyse et commentaires par
Mzia Mgaloblichvili

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

ÉDITION „METSNIEREBA“

ТБИЛИСИ — 1975

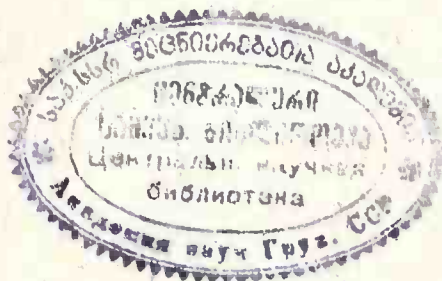
TBILISSI—1975

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს უმსახეობ არსებული უცხო წყაროების კომისია

ჟან უარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სსსრ ქვეყნებში

(ცნობები საქართველოს შესახებ)

ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო
მ. შ. ი. ა. მ. გ. ა. ლ. ბ. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. მ. ა.

წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს ქართველ მკითხველს გააცნოს XVII საუკუნის ცნობილი ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის ცნობები საქართველოს შესახებ, ამოკრეფილი მისი ვრცელი თხზულებიდან „მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში“.

შარდენის თხზულება წარმოადგენს XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვან წყაროს. იგი გამოირჩევა საქართველოს შესახებ ცნობების სიმდიდრითა და მრავალმხრივობით. ასახავს საქართველოს პოლიტიკურ, სოციალურ-ეკონომიურ და კულტურულ ვითარებას; შესაძლებლობას გვაძლევს დავადგინოთ არაერთი საკითხი. შარდენისეული ცნობები მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ ავტორი აღწერილი ამბების თვითმხილველია და ამდენად მის მიერ გადმოცემული მოვლენები ავტორის უშუალო დაკვირვების შედეგს წარმოადგენს.

შარდენის თხზულების თარგმანს ერთვის გამოკვლევა და კომენტარები, რომლებშიაც დაზუსტებულია და კრიტიკულად არის შეფასებული ავტორის ცნობები.

ნაშრომი გამიზნულია როგორც საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის, ისე ჩვენი წარსულით დაინტერესებული ფართო საზოგადოებისათვის.

შთავარი რედაქცია: რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი
(მთ. რედაქტორი), ო. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ჯ ი ქ ი ა, ნ. ჯ ა ნ ა შ ი ა

ევროპული წყაროების სერიის რედაქტორი:

ს ი მ ო ნ ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი

ჟან შარდენი
(1643—1713)

შარდენი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ

უცხოელ ავტორთა შორის, რომელთაც საქართველოს შესახებ ცნობები მოეპოვებათ, XVII საუკუნის ცნობილ ფრანგ მოგზაურს ჟან შარდენს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს; ჯერ ერთი იმ უდიდესი როლის გამო, რომელიც მისმა „მოგზაურობამ“ შეასრულა ევროპისათვის საქართველოს გაცნობის საქმეში და, მეორეც, ფაქტების სიუხვით, რომლითაც იგი გამოიჩინევა სხვა ანალოგიური თხზულებებისაგან.

ჟან შარდენი 1672 წლის სექტემბერში ჩამოვიდა და 1673 წლის 28 თებერვალს გაემგზავრა თბილისიდან მან მოიპარა დასავლეთი და აღმოსავლეთი საქართველო. ვრცლად აღწერა საკუთარი თვალთ ნანახი უამრავი ფაქტი თუ მოვლენა. პირადი შთაბეჭდილებები შეავსო საქართველოს წარსულის შესახებ ცნობებით, რომლებიც ამოკრიბა ბერძენ, რომაელ და სპარსელ ისტორიკოსთა თხზულებებიდან და მის წინამორბედ ევროპელ მოგზაურთა და მისიონერთა ჩანაწერებიდან. სათანადო ადგილი დაუთმო საქართველოში იმ დროს მყოფი კათოლიკე მისიონერებისა და თვით ქართველებისაგან მონათხრობ ფაქტებს. ფიქსირების გარეშე არ დაუტოვებია ყურმოკრული ამბებიც. ყოველივე ამის გამო, შარდენის თხზულებას საქართველოს ისტორიის სრული ცნობარის ერთგვარი პრეტენზიაც ჰქონდა და ასეთადაც მიიჩნევდნენ მას როგორც მოგზაურის თანამედროვე, ისე XVIII და XIX საუკუნეების ევროპელი ავტორები.

ჟან შარდენის შესახებ ცოტა რამ ვიცით. ფაქტები მისი ცხოვრებიდან ძირითადად ცნობილია იმ მოკლე ბიოგრაფიიდან, რომელიც შესავალის სახით აქვს დართული მისი „მოგზაურობის“ გამოცემებს.

ჟან შარდენი დაიბადა 1643 წლის 26 ნოემბერს პარიზში. მამამისი იყო მდიდარი იუველირი და ძვირფასი ქვებით მოვაჭრე. ეს ხელობა მას შვილისათვის უსწავლებია. შარდენები სარწმუნოებით პროტესტანტები. ყოფილან, რამაც დიდი როლი შეასრულა მომავალი მოგზაურის ცხოვრებაში.

შარდენს კარგად განათლება მიუღია, მაგრამ მას, როგორც პროტესტანტს, არ შეეძლო კარიერის ძიება თავის ქვეყანაში, რადგანაც იმდროინდელი საფრანგეთის ხელისუფლება აღმაცერად უყურებდა კათოლიკობისაგან განდგომილთ. ამიტომ მან გადაწყვიტა შორეულ ქვეყნებში ეძია ბედი.

1664 წელს 22 წლის ჟან შარდენი თავისი მამის კომერციული საქმეების მოსაგვარებლად ინდოეთს გაემგზავრა¹. ეს იყო მისი პირველი შორეული მოგზაურობა, რომლის დროსაც მან აღმოსაველეთის რამდენიმე ქვეყანა მოიარა. მოგზაურობაში მას თან ატლდა ლიონელი ვაჭარი რეზენი². ინდოეთიდან შარდენი სპარსეთში წავიდა, სადაც შაჰის კარზე ექვსი წელი დაჰყო. სპარსეთში ყოფნის დროს კომერციულ საქმიანობასთან ერთად იგი აკვირდებოდა ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიურ, კულტურულ ცხოვრებას, ხალხის ზნე-ჩვეულებებს, მათი ყოფის სხვადასხვა მხარეს. მალე მან შაჰის კარის იუველირის („მოგზაურობის“ ზოგი გამოცემის მიხედვით — ვაჭრის) ტიტული მიიღო, რამაც განაპირობა კარის დიდებულებთან მისი დაახლოება. მან შეისწავლა სპარსული ენა, რითაც საშუალება მიეცა უშუალო ურთიერთობა ჰქონოდა სპარსეთის განათლებულ ადამიანებთან, შეესწავლა ამ ქვეყნის ისტორია და მისი სიძველენი. „გადაუჭარბებლად შემოძლია ვთქვა, — ამბობს მოგზაური, — რომ ისფაჰანს უკეთ ვიცნობ, ვიდრე ლონდონს, მიუხედავად იმისა, რომ აქ ოცდაექვს წელზე მეტი გავატარე; სპარსულად ისევე ადვილად ვლაპარაკობ, როგორც ინგლისურად და თითქმის ისევე თავისუფლად ვფლობ მას, როგორც ფრანგულს“³.

სპარსეთიდან საფრანგეთში შარდენი 1670 წელს დაბრუნდა. 1671 წელს მან საფრანგეთში გამოაქვეყნა თავისი პირველი თხზულება სპარსეთის შაჰის „სულეიმანის მეფედ კურთხევა“⁴, რომელიც მეტად საინტერესო ცნობებს შეიცავს იმდროინდელი აღმოსა-

¹ შარდენის ინდოეთში გამგზავრების თარიღად 1664 წელი მიჩნეულია „მოგზაურობის“ 1811 წლის გამოცემაში. 1686 წლის გამოცემის მიხედვით ეს მოხდა 1665 წელს.

² Raisin.

³ Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient. Paris, 1811, t. I, გვ. XXXIX (შემდეგში Voyages... ქართულად თარგმნის დროს ჩვენ ყველგან „მოგზაურობას“ მხოლოდით რიცხვში ვხმარობთ).

⁴ Le couronnement de Soleïman troisième, roi de Perse, et ce qui s'est passé de plus mémorable dans les deux premières années de son règne. Paris, 1671.

ვლეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფოს — სპარსეთის შესახებ.

პარიზში შარდენი დიდხანს არ დარჩენილა. მას, როგორც პროტესტანტს, საფრანგეთში არ დაედგომებოდა. „უკვირებს დავრწმუნდის, — წერს ერთგან შარდენი, — რომ ის რელიგია, რომლითაც მე ვიყავი აღზრდილი, მაშორებდა ყოველგვარ სამსახურს, და საჭირო იყო ან გამომეცვალა პროფესია, ან ხელი ამელო ყველაფერი. იმაზე, რასაც პატივი და დიდება ჰქვია“⁵. ამიტომ მან გადაწყვიტა კვლავ აზიაში გამგზავრება. ამ გადაწყვეტილების განხორციელებაში მას დაეხმარა ცნობილი ნეგოციანტი მადამ ლესკონტი. მოგზაურობის ერთ-ერთი ინიციატორი და ორგანიზატორი იყო შარდენის უახლოესი მეგობარი და თანამგზავრი რეზენი.

1671 წლის 17 აგვისტოს შარდენი ხელმეორედ გაემგზავრა სპარსეთში და თან ევროპული ძვირფასი საიუველირო ნაწარმი წაიღო, რომელიც მას სპარსეთის შაჰის აბას მეორისაგან ჰქონდა შეკვეთილი. ამჯერად მან უფრო მოკლე და პირდაპირი გზა აირჩია — სპარსეთში ჩავიდა კონსტანტინოპოლიდან შავი ზღვისა და კავკასიის გავლით. სწორედ ამ მოგზაურობის დროს დაწერა მან ის თხზულება, რომლის ერთი საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი საქართველოს შეეხება. მას თან ახლდა მისი პირველი მოგზაურობის თანამგზავრი რეზენი და აგრეთვე მხატვარი გრელო⁶.

შარდენი ამჯერადაც რამდენიმე წელს დარჩა სპარსეთში, საიდანაც 1677 წელს ინდოეთს გაემგზავრა⁷. ევროპაში იგი 1679 წლის ბოლოს დაბრუნდა⁸, მაგრამ უკვე ზღვით — კეთილი იმედის კონცხის შემოვლით.

როგორც ჩანს, ამჯერადაც იგი დიდხანს არ გაჩერებულა საფრანგეთში და 1681 წლის 14 აპრილს ლონდონში გადასახლდებოდა⁹. ლონდონში ჩასვლის 10 დღის შემდეგ შარდენს ინგლისის მეფემ კარლოს 11 „შევალიეს“¹⁰ ტიტული უბოძა. აქვე დაქორწინდა იგი რუ-

⁵ Voyages..., გვ. 1.

⁶ Grélot.

⁷ Voyages..., ტ. V, გვ. 325.

⁸ „მოგზაურობის“ ზოგი გამოცემის მიხედვით იგი ევროპაში 1677 წელს დაბრუნებულა.

⁹ ზოგი მისი ბიოგრაფის აზრით, იგი აღმოსავლეთიდან მობრუნებული პირდაპირ ლონდონში ჩასულა.

¹⁰ Chevalier.

ანელ პროტესტანტ ქალზე, რომელიც სარწმუნოებრივი დევნის გამო სამშობლოდან იყო გადახვეწილი.

1683 წელს შარდენი დანიშნეს ინგლისის ელჩად ჰოლანდიაში და ინგლის-ინდოეთის კომპანიის აგენტად. 1711 წელს იგი კვლავ ინგლისში დაბრუნდა. შარდენი გარდაიცვალა ლონდონში 1713 წლის 26 იანვარს, 69 წლის ასაკში.

* * *

✧ შარდენის 1671—79 წლების აღმოსავლეთში მოგზაურობის ნამდვილი მიზნები მისი თხზულების მკითხველისათვის ძნელი გასარკვევია. ავტორი ამ საკითხებზე მსჯელობას რატომღაც ყოველთვის გვერდს უვლის. მხოლოდ იმას გვამცნობს, რომ მას სპარსეთის შაჰისაგან დავალებული ჰქონდა ისფაჰანში ევროპული საიუველირო ნაწარმის ჩატანა. მაგრამ თუ „მოგზაურობის“ ტექსტს ჩვეუკვირდებით, გავიგებთ, რომ მას ფულიც მიჰქონდა (საკმაოდ დიდი თანხა) და არა მარტო საკუთარი, არამედ თავისი „მეგობრებისაც“. ცხადია ისიც, რომ ეს ფული ირანის შაჰისათვის არ იქნებოდა განკუთვნილი. შარდენს, უთუოდ, სპარსული საქონლის შესყიდვა და ევროპაში მისი შემოტანა ჰქონდა მიზნად, რაც სრულიად ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ. თავის მხრივ ირანიც დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო ევროპაში საკუთარი საქონლის (განსაკუთრებით აბრეშუმის) გატანით. აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ შარდენს ერთგვარად შუამავლის როლი ქონდა დაკისრებული ევროპასა და ირანს შორის სავაჭრო ურთიერთობის მოსაგვარებლად. მაგრამ ვისგან? „მოგზაურობაში“, ჩვენის აზრით, ამ კითხვაზეც მოიძებნება პასუხი. ✓

ზემოთ ნახსენები იყო ინგლის-ინდოეთის კომპანია, რომლის აგენტი შარდენი გახდა ამ მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ, უფრო ადრე იგი დაკავშირებული ჩანს საფრანგეთში არსებულ ანალოგიურ კომპანიასთან, რომელიც მოწოდებული იყო საფრანგეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის სავაჭრო ურთიერთობა ეწარმოებინა. „მოგზაურობაში“ იქ, სადაც შარდენი თავისი თბილისში ყოფნის ამბებს აღწერს, გაკვრით ახსენებს „ჩვენს ინდოეთის კომპანიას“, რომელსაც იქვე „ფრანგულ კომპანიას“ უწოდებს. ასე რომ, შარდენი ამ ორგანიზაციის წარმომადგენელი იყო და არა კერძო ვაჭარი, რომელსაც მხოლოდ თავისი პირადული ინტერესები ამოჭრავებდა და როგორადაც სურს მკითხველებს წარმოუდგინოს თავისი

ვისი თავი. უფრო მეტიც: იგი საკმაოდ მნიშვნელოვანი ფიგურა უნდა ყოფილიყო. მისივე ნათქვამიდან ირკვევა, რომ იგი დაახლოებული ყოფილა ევროპის სახელმწიფოების მმართველ წრეებთან. ხშირად ვხვდებოდით ევროპელ მინისტრებს, ელჩებს და ისინი პატივით მეპყრობოდნენო — აღნიშნავს მოგზაური. ერთი სიტყვით, როგორც ჩანს, შარდენის, როგორც გარკვეული ორგანიზაციის წარმომადგენლის, აღმოსავლეთში მოგზაურობის უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა ევროპის ქვეყნებსა და ირანს შორის სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობის გაფართოების შესაძლებლობათა მოსინჯვა და ამ ურთიერთობათათვის ახალი გზის გაკვლევა.

✕ მოგზაურობის გეგმაც და მარშრუტიც შარდენს კარგად ჰქონია მოფიქრებული და შედგენილი. იგი პარიზიდან მილანის, ვენეციისა და ფლორენციის გზით კონსტანტინოპოლში ჩასულა, აქედან გემით — ყირიმში; ყირიმიდან გემითვე სამეგრელოში; შემდეგ კი ახალციხის, აღმოსავლეთ საქართველოს, სომხეთის გავლით ისფაჰანში ჩაულწევია. ✕

მოგზაურობის ეს მარშრუტი შარდენს, როგორც ჩანს, ისფაჰანში პირველად ყოფნის დროს უკვე შემუშავებული ჰქონია. სხვაგვარად გაუმართლებელი იქნებოდა მის მიერ ირანის შაჰისაგან დაცვის სიგელის (ფირმანის) გამოთხოვა. ფირმანში, რომელიც „მოგზაურობაშია“ ჩართული, ირანის შაჰი აბას II თავის ქვეშევრდომებს უბრძანებს, რომ ფრანგ ნეგოციანტებს შარდენსა და რეზენს არ გადაახდევინონ არავითარი ბაჟი, არ შეუქმნან რაიმე დაბრკოლება, დაეხმარონ ყველაფერში. შაჰის ქვეშევრდომნი შარდენს მხოლოდ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე შეიძლება შეხვედროდნენ. მათ რიცხვში უნდა ვიგულისხმოთ ქართლისა და კახეთის მეფეები. შარდენმა ფირმანი მართლაც წარუდგინა ქართლის მეფე ვახტანგ V, რომლისგანაც სათანადო დახმარება მიიღო კიდევ.

თუ რატომ ირჩია ეს გზა, ამის შესახებ მოგზაური თვითონ არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი გადაწყვეტილების მიზეზები შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ: მას, როგორც ძველი ისტორიის კარგ მცოდნეს, უეჭველად ეცოდინებოდა, რომ ამიერკავკასიაზე გადიოდა ძველი მსოფლიოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზა, რომელიც ოდითგანვე აკავშირებდა აღმოსავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნებს. გვიან შუასაუკუნეებში ევროპა ცდილობს ამ ტრასის „გაცოცხლებას“. ამიერკავკასიაზე გაიარეს შარდენის წინამორბედებმა კონტარინიმ, ბარბარომ (XV საუკ.) და სხვებმა. ყოველივე ეს შარდენისათვის გარკვეული სტიმული უნდა ყოფი-

ლიყო. გარდა ამისა, შარდენის მიერ ერთხელ უკვე გავლილი ინდოეთის გზა მეტად შორი და ძნელად სავალი იყო და ამიტომ მოგზაურმა მისი მეორედ გავლა, ბუნებრივია, აღარ ისურვა. არსებობდა შესაძებ, ყველაზე მოკლე გზაც, რომელიც თურქეთზე გადიოდა, მაგრამ იგი ამ დროის ევროპელი მოგზაურისათვის ჩაკეტილი იყო.

საქმე ისაა, რომ XVII საუკუნეში აღმოსავლეთის ორ უძლიერეს სახელმწიფოს — თურქეთსა და სპარსეთს მუდმივი ქიშობა ჰქონდათ ერთმანეთთან. სპარსეთი ცდილობდა ევროპის ქვეყნებთან კავშირი დაემყარებინა და ისინი თურქეთის წინააღმდეგ აემხედრებინა¹¹. ამ კავშირით ევროპის ქვეყნებიც იყვნენ დაინტერესებულნი, რადგანაც მას შემდეგ, რაც კონსტანტინოპოლის აღებით (1453 წ.) თურქეთმა ევროპაში შემოდგა ფეხი, იგი მეტად საშიში ძალა გახდა ევროპისათვის. ასეთ ვითარებაში სპარსეთში მიმავალი ფრანგი მოგზაურისათვის თურქეთზე გამავალი გზა, ბუნებრივია, მეტად სახიფათო იყო. შარდენმა ჯერ კონსტანტინოპოლიდან და შემდეგ თურქეთის კონტროლქვეშ მყოფი ყირიმიდან გალწევაც მისთვის და მისი ქონებისათვის მეტად სარისკო კონსპირაციით მოახერხა. როგორც „მოგზაურობიდან“ ვგებულობთ, იგი სამეგრელოში ფრანგი მისიონერის სახელით ჩამოვიდა.

„მოგზაურობიდან“ ირკვევა ისიც, რომ შარდენს ჯერ კიდევ ევროპაშივე საგანგებოდ შეუსწავლია მის გზაზე მდებარე ქვეყნების შესახებ იქ არსებული მასალები. ეს განსაკუთრებით მუდგანდება მის მიერ საქართველოს აღწერისას.

XVII საუკუნის საფრანგეთში საქართველოს შესახებ ცოტა რამ იცოდნენ. საქართველოსადმი ინტერესი ევროპაში სწორედ ამ დროს ღვივდება განსაკუთრებით. შარდენის ჩვენს ქვეყანაში მოგზაურობის ერთ-ერთი მიზეზი, ალბათ, ეს ინტერესიც იყო, ხოლო მიზანს, უდავოდ, ევროპისათვის საქართველოს დაწვრილებით გაცნობაც წარმოადგენდა.

× ევროპის დაინტერესება საქართველოთი, ერთის მხრივ, გამოწვეული იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან სავაჭრო გზების ძიებით. კავკასიაზე კი, როგორც აღვნიშნეთ, ოდითგანვე დასავლეთის აღმოსავლეთთან დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმთავრესი საგზაო არტერია გადიოდა; მეორეს მხრივ, გვიან შუასაუკუნეებში რომის კათოლიკური ეკლესიის მისწრაფებით — თავისი გავლენა აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ქვეყნებზეც გაეგრძელებინა, რომის მისწრა-

¹¹ Voyages..., ტ. VII, გვ. 434.

ფეხა აღმოსავლეთისაკენ, თავის მხრივ, გამოწვეული იყო იმითაც რომ ამ დროს, რელიგიური განხეთქილების ნიადაგზე, თვით ევროპაში რომის პაპის გავლენის სფერო საგრძნობლად შემცირდა. ამასთანავე, მართლმადიდებლური ქრისტიანობის ცენტრი, ბიზანტია, უკვე აღარ არსებობდა და რომი ერთ დროს ბიზანტიურ სამყაროში შემავალი აღმოსავლეთის ქრისტიანი ხალხების შემომტკიცებას მათ შორის კათოლიკობის გავრცელებით ცდილობდა.

XVI—XVII სს. საქართველოში კათოლიკე მისიონერები განსაკუთრებით მოძრავლდნენ. ისინი დროდადრო გზავნიდნენ რომის პაპთან, რელაციებს (წერილებს), რომლებშიაც შეტ-ნაკლები სინრულით არის აღწერილი საქართველოს იმდროინდელი მდგომარეობა. ზოგორც ჩანს, შარდენისათვის ამ რელაციათა ერთი ნაწილი მაინც ცნობილი ყოფილა. ამაზე მიუთითებს ის, რომ მას იმთავითვე კარგად ჰქონია გარკვეული თუ სად მიდიოდა. მისთვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო, აგრეთვე, საქართველოს შესახებ XIII—XVII საუკუნეების ევროპელ მოგზაურობა — მარკო პოლოს, კონტარინის, პიეტრო დე ლა ვალეს და სხვათა თხზულებები.

გარდა ამისა, შარდენს შეუსწავლია საქართველოს შესახებ ძველი ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსების ცნობები, რასაც მისთვის საშუალება უნდა მიეცა უფრო ღრმად გაცნობოდა საქართველოს წარსულს. მაგრამ აქ ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმ გარემოებაზე, რომ ძველი ისტორიკოსების ცნობების ერთი ნაწილი XVII საუკუნის საქართველოში არსებულ ვითარებას არ შეესატყვისებოდა და, ამდენად, „მოგზაურობაში“ მათი ჩართვა ხშირად იწვევს ფაქტების ერთმანეთში აღრევას, უზუსტობას და ზოგჯერ უადგილოც კი არის.

ამრიგად, შარდენი საქართველოში ჩამოვიდა ისე, რომ მას ამ ქვეყანაზე გარკვეული, წინასწარ შემუშავებული აზრი უკვე ჰქონდა. მან იცოდა, რომ მისი მოგზაურობა უხიფათო არ იქნებოდა და ამ განწყობით შეუდგა იგი სამეგრელოს აღწერასაც. სამეგრელოს შესახებ მისი ერთ-ერთი პირველი და მეტად დამახასიათებელი ფრაზა ასეთია: „ვიდრე შევუდგებოდე იმ სიძნელებებს და ზიფათის შესახებ თხრობას, რაც სამეგრელოში გადავიტანე, მე აღვწერ ამ ქვეყანას და მის მოსაზღვრე ადგილებს“. ამ ფრაზაში უკვე ნათლად იგრძნობა ის ტენდენცია, რომლითაც გამსჭვალულია მისი თხზულება. იგი მთელი ნაწარმოების ლეიტმოტივად შეიძლება ჩაითვალოს და ამასთანავე ლიტერატურული ხერხია, რომლითაც ავტორი სათანადოდ განაწყობს მკითხველს და ინტერესს უღვივებს

მას მთელი შემდგომი ამბებისადმი. ავტორი საგანგებოდ ამუქებს ფერებს, მწვავე დრამატულ იერს აძლევს ერთის შეხედვით უმნიშვნელო ამბებს, თავის ყოველ ნაბიჯს წარმოსახავს ხიფათით აღსავსეს. ეგზოტიკით გატაცებული, იგი არარეალურ, ფანტასტიკურ თვისებებს მიაწერს კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებს. ყოველივე ეს ლიტერატურული თვალსაზრისით თითქოს ბუნებრივიცაა. XVII საუკუნის განათლებული ფრანგის სათავგადასავლო ამბებით გატაცება არ არის მოულოდნელი. აღსანიშნავია ისიც, რომ შარდენის თხზულების ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი თვისებებზე ერთ-ერთი მიზეზი უნდა გამხდარიყო „მოგზაურობის“ ესოდენ დიდი პოპულარობისა ევროპაში.

ამ ტენდენციით განწყობილ მოგზაურს საქართველოშიც ისეთი მღვდომარეობა დახვდა, რომელიც ხელს უწყობდა მის თხზულებას უფრო დრამატული და „საინტერესო“ ხასიათი მისცემოდა.

* * *

✕ XVII საუკუნე ქართველი ხალხის ისტორიაში მძიმე პოლიტიკური და ეკონომიური, რთული სოციალური ვითარების დრამატული კოლიზიებით აღსავსე ხანაა. საქართველო დაშლილია ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად. ქვეყანა არეულია. მეფე-მთავრებს შორის განუწყვეტელი შუღლი და მტრობა სუფევს. დაქვეითებულია მეურნეობა, პოლიტიკური და სამხედრო ძლიერება, კულტურა, საქალაქო ცხოვრების დონე, ვაჭრობა. მოსახლეობის დაბალ ფენებს აჩანაგებს ტყვეთა სყიდვა.

ქვეყანაში არსებული საყოველთაო არეულობის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი სპარსეთისა და თურქეთის მოძალეობა იყო, რასაც ჩვენი მოგზაურიც კარგად ხედავდა. ისინი არ კმაყოფილდებოდნენ საქართველოში დროდადრო შემოსევებით, ხალხის აწიოკებით, ქვეყნის გაუკაცურებით, ნადავლისა და ტყვეთა წასხმით. მათი ყოველწლიური ხარკი მძიმე ტვირთად აწვა ხალხს.

ქართველი ხალხი ძლიერ წინააღმდეგობას უწევდა დამპყრობლებს, მაგრამ უშედეგოდ. ქვეყნის მესვეურნი საზღვარგარეთ ეძიებდნენ ხსნას. ელჩები იგზავნებოდა რუსეთსა და ევროპის ქვეყნებში, მაგრამ არც რუსეთს და არც ევროპას ამ დროს საქართველოსთვის არ სცალოდა. უფრო კი, საქართველოსათვის ევროპას რეალური დახმარება არ შეეძლო, ვრდიდებოდა ოსმალეთსა და სპარსეთთან ურთიერთობის გამწვავებას.

1672 წლის აგვისტოში, როდესაც შარდენი სამეგრელოში ჩამოვიდა, დასავლეთ საქართველოში ახალციხის ფაშა თარეშობდა. მოგზაური დაწვრილებით აგვიწერს ამ შემოსევის ამბებს. ძნელია აუღელვებლად წაიკითხო „მოგზაურობის“ ის ნაწილები, სადაც თურქების შიერ აწიოკებული ხალხის უკიდურესი სიღუბნითაა გადმოცემული. ხალხი ციხე-სიმაგრეებსა და მიყრუებულ ადგილებში იხიზნებოდა. თვითონ შარდენსაც მოუხდა თავი შეეფარებინა სამეგრელოს ერთ-ერთი ციხე-სიმაგრისათვის.

ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, რომ სამეგრელოში არაოფიციალურად ჩამოსული უცხოელისადმი განსაკუთრებული გულისხმირებისა და მზრუნველობის გამოჩენა არ შეეძლოთ. სამეგრელოში, სხვათა შორის, იმასაც მიხვდნენ, რომ შარდენი ცრუობდა — ევროპელ მისიონერად ასაღებდა თავს და რაკი მას სიმდიდრე დაუგულეს, მოუხდომეს ძვირფასეულობის წართმევა. მან დიდი ვაი-ვაგლახით გადაარჩინა თავისი ავლა-დიდება, მაგრამ მეგრელებზე განაწყენებული დარჩა. სწორედ ეს შეიქნა მიზეზი მოგზაურის მიერ მათი ესოდენ თავშეუკავებელი ლანძღვა-გინებისა. ბუნებრივია ისიც, რომ აწიოკებული ხალხი პარიზის მაღალი საზოგადოების წარმომადგენლისადმი „შესაფერ“ თავაზიანობას ვერ გამოიჩინდა.

დასავლეთ საქართველოში იმ დროს არც ცხოვრების დონე იყო ისეთი, რომ განათლებული ფრანგის კაპრიზები დაეკმაყოფილებინა. ყოველივე ამას იგი ნაკლად უთვლის მეგრელებს და თავისი „მაღალი“ პოზიციებიდან მომზირალი შეურაცხმყოფელ სიტყვებს არ იშურებს მათთვის. თუმცა ამ შემთხვევაში მეგრელები მოგზაურისათვის გამონაკლისს არ წარმოადგენენ. მისთვის საერთოდ აღმოსავლეთის ხალხები და მათ შორის ოსმალები, ჩრდილო-კავკასიელები და სხვანი არიან „ბარბაროსები“, „ველურები“ და ა. შ.

შარდენის თხზულების ეს ნაწილები, თუმცა მეცნიერული და ფაქტობრივი თვალსაზრისით არაფერს საინტერესოს არ შეიცავენ, მაგრამ თხრობის სისრულისათვის საჭიროდ ჩავთვალეთ ისინიც გვეთარგმნა, მით უმეტეს, რომ საქმეში ჩახედული მკითხველი აქ ადვილად გაარჩევს ერთმანეთისაგან ავტორის სუბიექტურ ემოციებსა და ობიექტურ სინამდვილეს. გამონაკლისს შემთხვევაში ამოვიღეთ მხოლოდ ის ადგილები, რომლებშიც ავტორის დამოკიდებულება ადგილობრივი მოსახლეობისადმი განსაკუთრებული ტენდენციურობით ხასიათდება და რომელთა ამოღება თხრობის თანმიმდევრობას არ არღვევს.

შარდენი ვრცლად მოგვითხრობს თავის შეხვედრებზე საქართველოს მეფე-დიდებულებთან. მას ყველაზე მეტად მოსწონებია ვახტანგ V, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც უნდა იყოს, რომ ქართლის მეფეს იგი ნადიმზე მიუწვევია და მისთვის განსაკუთრებული პატივი უცია. შარდენს საქართველოს მეფე-დიდებულთათვის რამდენჯერმე საჩუქრები მიუთმევია, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ ნივთებს შორის არაფერი ძვირფასი არ ყოფილა, საზღაურად კი ყველა მათგანისაგან მფარველობა და დაცვა უთხოვია. ნიშანდობლივია ისიც, რომ შარდენის მიერ ვინმესთვის თუნდაც სრულიად უმნიშვნელო საჩუქრის მიროთმევის ამბავს (ამ ფაქტებს კი იგი დეტალურად აღწერს) ავტორის ვაჭრული სინანული ყოველთვის თან ახლავს ხოლმე.

საქართველოში შარდენის მეგზურნი და მოამაგენი იყვნენ ევროპელი კათოლიკე მისიონერები, რომლებიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მრავლად იყვნენ ამ დროს ჩვენში. მათ გზავნიდა რომში არსებული სპეციალური ორგანიზაცია, რომელსაც პროპაგანდა ფიდე ეწოდებოდა და რომლის მიზანს აღმოსავლეთში კათოლიკობის გავრცელება წარმოადგენდა.

საქართველოში შარდენი ამ კათოლიკე მისიონერებთან ცხოვრობდა. ძირითადად ისინი აწვდიდნენ მოგზაურს ცნობებს ამქვეყნისა და ხალხის შესახებ. რაკი მოგზაურმა ქართული ენა არ იცოდა, მისიონერების მეშვეობით ამყარებდა იგი კონტაქტს ადგილობრივ მოსახლეობასთან.

* * *

საქართველოში შარდენი განსაკუთრებით დაახლოვებია ერთ-ერთ მისიონერთაგანს — იტალიელს ძამპს¹², რომელიც თეათინელთა ორდენის ბერების პრეფექტი (წინამძღვარი) იყო სამეგრელოში. ძამპსიც, ისევე როგორც სხვა მისიონერები, დროდადრო რელაციებს გზავნიდა რომში. იგი პაპს აწვდიდა ცნობებს ადგილობრივი მოსახლეობისა და თეათინელი ბერების მოღვაწეობის შესახებ სამეგრელოში. ამ რელაციების ერთი ნაწილი გამოქვეყნებული აქვს საქართველოში კათოლიკობის ისტორიის ცნობილ მკვლევარს

¹² Joseph Marie Zampi.

მ. თამარაშვილს, რომელიც აღნიშნავს, რომ ძამპის ბევრი რეალ-
ცია დაქარგულია¹³.

სამეგრელოში სამისიონერო მოღვაწეობის დროს ძამპს და-
უწერია ვრცელი თხზულება ამ ქვეყნის შესახებ, რომელიც შარ-
დენისთვის გადაუცია. შარდენს ძამპის ეს ნაშრომი ჯერ ნაწყვეტე-
ბის სახით, მერე კი მთლიანად თავის „მოგზაურობაში“ შეუტანია
და, ამდენად, მას ჩვენს გამოცემაშიც სათანადო ადგილი დაეთმო.
იოზეფ მარია ძამპი, თეათინელთა ორდენის ბერი, წარმოშო-
ბით მანტუელი იყო. ძამპის საქართველოში ჩამოსვლის ზუსტი თა-
რილი უცნობია, მაგრამ მისი თხზულებიდან ჩანს, რომ იგი XVII
საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში უკვე აქ იყო. მან შეცვალა
1649 წ. აქედან წასული მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი¹⁴. შა-
რდენი, რომელიც ძამპისთან 1672 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში იმ-
ყოფებოდა, აღნიშნავს, რომ მას ამ დროისათვის სამეგრელოში 23
წელი ჰქონდა გატარებულიო. თუ ძამპის საქართველოში ჩამოს-
ვლის თარიღად 1649 წელს მივიღებთ¹⁵, ეს მართლაც ასეა. მაგ-
რამ ცნობილია, რომ 1665 წელს იგი რომში გაიწვიეს, სადაც მან
ოთხი წელი დაჰყო, ე. ი. აქ შეუსაბამობასთან გვაქვს საქმე. ან უნ-
და ვიფიქროთ, რომ შარდენი ოთხ წელიწადს, რომელიც ძამპიმ რომ-
ში გაატარა, მხედველობაში არ ღებულობს, ანდა ძამპის საქარ-
თველოში ჩამოსვლის თარიღი შესაბამისად უკან უნდა გადავწი-
ოთ. მეორე ვარაუდი, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს მართებული. ჯერ
ერთი, 1648—49 წლებამდე სამეგრელოში კათოლიკე მისიონერე-
ბის პერეფექტი იყო არქანჯელო ლამბერტი, და, მეორეც, არსებობს
ანდრეა ბორომეოს წერილი რომის პაპისადმი, დათარიღებული
1658 წლის 8 ივნისით, სადაც ნათქვამია, რომ ძამპს ოდიშში ყო-
ფნის „10 წლის სტაჟი აქვსო“. გამოდის, რომ შარდენი ცდებდა ძა-
მპის სამეგრელოში ყოფნის წლების გამოანგარიშებაში და ამ შე-
ცდომის მიზეზი გაურკვეველია. შესაძლოა, მან არც იცოდა ძამპის
სამისიონერო მოღვაწეობის ეს დეტალები, ან ყურადღება არ მია-
ქცია მას და ძამპის სამეგრელოში ყოფნის წლები მისი აქ ჩამოს-

¹³ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ.,
1902, გვ. 204 და შემდ.

¹⁴ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიი-
დან, II, თბ., 1945, გვ. 300.

¹⁵ ბ. ლომინაძე ძამპის საქართველოში ჩამოსვლის თარიღად 1648 წ.
მიიჩნევს. იხ. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, 1966, გვ.
198—199.

ვლის წლიდან იანგარიშა. ასეა თუ ისე, შარდენის დამპისთან შეხვედრის უკმს, ამ უკანასკნელს სამეგრელოში მხოლოდ 19 წელი უნდა ჰქონოდა გატარებული.

1669 წელს დამპი ისევ ჩამოსულა სამეგრელოში, ხოლო 1679 წლის 14 სექტემბერს აქ 25 წლის მოღვაწეობის შემდეგ, საბოლოოდ დაბრუნებულა სამშობლოში¹⁶.

რომის პროპაგანდის მიერ დამპის მეორედ გამოგზავნა ჩვენში იმაზე მიუთითებს, რომ მისი მოღვაწეობა სამეგრელოში ნაყოფიერად და საჭიროდ მიუჩნევიათ. მართლაც, თუ დამპის თხზულებას ჩავუყვირდებით, დავინახავთ, რომ მას ძალა და ენერჯია არ დაუშურებია სამეგრელოში კათოლიკობის დასანერგად და ამ მიმართულებით საკმაოდ წარმატებებიც ჰქონია.

* * *

დამპის თხზულება შარდენს დაუმთავრებელი სახით მიუღია. მასვე უთარგმნია იგი იტალიურიდან ფრანგულად. ამ თხზულების შარდენისეული პუბლიკაცია მით უფრო ძვირფასია, რამდენადაც მისი იტალიური დედანი არ არის შემონახული.

ხაზგასასმელია ის გარემოებაც, რომ ამ ორი ავტორის თხზულებანი მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

შარდენი დიდად ერუდირებული, ფართო განათლების მქონე ადამიანია, რომელიც დაჯილდოებულია ჭეშმარიტი სამწერლო ნიჭით. მისთვის ცალკეული მოვლენა და ფაქტი საერთო დასკვნისათვის აუცილებელი კომპონენტია. ხშირად იგი მოვლენათა არსში ჩაწვდომასაც ცდილობს და ახერხებს კიდევ თავისებურად. მისი თხზულების კომპოზიციური წყობა ერთ ძირითად მიზანს ისახავს — რაც შეიძლება მეტად დააინტერესოს მკითხველი და ამისთვის არ ერიდება ამბების გადამეტებულ დრამატიზაციას და ხშირად საკუთარი ფანტაზიით მათ შელამაზებასაც. ამ თვალსაზრისით შარდენის თხზულება გამოირჩევა ყველა სხვა მოგზაურის ანალოგიური ნაწარმოებებისაგან და მას სათანადო ადგილი უჭირავს თავისი დროის ფრანგული ლიტერატურის ისტორიაში.

დამპი მხოლოდ ფაქტებს აღწუსხავს. იწონებს ან იწუნებს მათ მხოლოდ თავისი კონფესიონალური მოსაზრებების მიხედვით. მან

¹⁶ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 205.

კარგად იცის შუასაუკუნეების საღვთისმეტყველო ლიტერატურა და ამით თავი მოაქვს კიდევ, მაგრამ მის ნაწერს ნათლად ეტყობა ავტორის გაუწაფავი ხელი.

• ძამპის თხზულებას სათაური არა აქვს, მაგრამ მისი შინაარსიდან ნათელია, თუ რაზეა მასში ძირითადად ყურადღება გამახვილებული. ეს არ არის სამეგრელოს აღწერა, როგორც ამას ზოგი ავტორი თვლის. იგი ეხება მეგრელების რელიგიას და მასთან დაკავშირებულ ხალხის ყოფას, ადათ-წესებს და სხვა თავისებურებებს. თითოეულ საკითხს ნაშრომში ცალკეული თავი აქვს დათმობილი. მაგალითად, დეტალურად არის აღწერილი საქართველოს ეკლესიები, მათი ინტერიერების შემკულობა, სამრეკლოები, ხატები, წმ. რელიქვიები და სხვა.

ძამპის ნაშრომიც ტენდენციურობით ხასიათდება. ავტორი ყველაფერს კლერიკალური პოზიციებიდან უყურებს. ის, რაც კათოლიკურ დოგმებს არ შეესაბამება, მისი თვალსაზრისით მანკიერია და ხალხის სულიერ ცხოვრებას ამახინჯებს. ამით იგი, ერთის მხრივ, სამეგრელოში თავის მისიასაც ამართლებს, ხტლო, მეორეს მხრივ, რომის პროპაგანდას არწმუნებს აქ კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელების აუცილებლობაში.

ამრიგად, ჟან შარდენის „მოგზაურობის“ ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში ძამპის თხზულებააა ჩართული. ისინი ერთგვარად ავსებენ ერთმანეთს და XVII საუკუნის სხვა უცხოელ ავტორებთან შედარებით უფრო სრულად წარმოგვიდგენენ საქართველოში არსებულ ვითარებას.

* * *

საინტერესოა, თუ როგორ შეიქმნა შარდენის „მოგზაურობა“. სამწუხაროდ, ავტორი კონკრეტულად არაფერს ამბობს ამის შესახებ, მაგრამ თვით ნაწარმოებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ „მოგზაურობის“ წერის პროცესზე. ავტორი ერთგან გაკვირით აღნიშნავს, რომ თავისუფალ დროს წერასა და კითხვაში ვატარებდიო. როგორც ჩანს, იგი მართლაც პერიოდულად, დღიურების სახით იწერდა იმ უმთავრეს მოვლენებს და ფაქტებს, რომლებიც მისი ნაწარმოების ჩონჩხად იქცა. წინააღმდეგ შემთხვევაში აზრი არ ექნებოდა წლების, თვეებისა და რიცხვების მიხედვით თხრობას. მაგრამ ისიც კარგად შეიმჩნევა, რომ თხზულება მთლიანად გააზრებულია და დაწერილია შემდეგ, იმ

წყაროებისა და გადმოცემების მოშველიებით, რომლებიც ავტორს შედარებით გვიან აქვს მოპოვებული და რომლებიც ესოდენ უხვად არის გამოყენებული „მოგზაურობაში“. ამით ერთგვარად შენელებულია აღწერილი ფაქტების უშუალო შთაბეჭდილება, მაგრამ სამაგიეროდ დაცულია თხრობის ლოგიკური თანამიმდევრობა.

„მოგზაურობის“ ცნობები საქართველოს შესახებ მეტად მრავალმხრივი და მრავალფეროვანია. აქ ვხვდებით ქვეყნის პოლიტიკური, ეკონომიური, სოციალური მდგომარეობის აღწერას, ცნობებს ხალხის ადათ-წესების, რელიგიის, მეურნეობის, ეთნოგრაფიული ყოფის შესახებ; ცალკეულ ეპიზოდებს ძველი საქართველოს ისტორიიდან და ისტორიული გეოგრაფიიდან; ცნობებს ქვეყნის ბუნებას, ფაუნისა და ფლორის შესახებ; ისტორიულ პირთა დახასიათებას და ა. შ. „მოგზაურობაში“ ჩართულია ჩანახატები, რომლებიც თუმცა მხატვრული თვალსაზრისით ნაკლებად არის საინტერესო, მაგრამ, როგორც დოკუმენტური მასალა, უდავოდ, დიდად მნიშვნელოვანია.

* * *

საქართველოში ჩამოსული უცხოელისათვის ბუნებრივია, რომ ძნელი იყო გაეგო და ობიექტურად შეეფასებინა ქვეყანაში არსებული მდგომარეობა, ჩასწვდომოდა მოვლენათა ჭეშმარიტ არსს, შეეცნო ის თავისებურებანი, რომელნიც მისთვის ამ უცხო ქვეყნისათვის იყო დამახასიათებელი. ამ მიმართულებით შარდენის თხზულებისადმი პრეტენზიები სრულიად ზედმეტი იქნებოდა. მაგრამ აქვე გარკვევით უნდა ითქვას, რომ ქართულ თუ უცხოურ ენაზე იშვიათია ისეთი ისტორიული თხზულება, რომელშიაც XVII საუკ. 70-იანი წლების საქართველოს ცხოვრება უფრო სრულად იყოს ასახული, ვიდრე ეს შარდენის „მოგზაურობაშია“. სწორედ ამით არის საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის შარდენის თხზულება ესოდენ ფასდებული.

„მოგზაურობაში“ მოთხრობილი ამბებიდან ზოგი რამ არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს, ზოგიც გაუგებარია, ვხვდებით ურთიერთსაწინააღმდეგო ფაქტებსაც, მაგრამ არც ეს და არც მოვლენებისადმი ავტორისეული ტენდენციურობა თხზულებაში მოტანილი ცნობების მნიშვნელობას სრულიადაც არ ამცირებს. ამ ცნობების მნიშვნელობა, უდავოდ, გაიზარდება, თუ მათ ჩამოვაცილებთ ავტორის სუბიექტურ სენტენციებს, სათანადოდ განვიმარ-

ტავთ, შევაჯერებთ სხვა ისტორიულ დოკუმენტებთან და ამით შესაძლებელი სისრულით აღვადგენთ იმ რეალურ სურათს, რომელიც დახვდა მოგზაურს საქართველოში ჩამოსვლის დროს.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ XVII საუკუნის საქართველოს ისტორია დღეს შედარებით კარგად არის შესწავლილი. ამიტომ „მოგზაურობის“ ტექსტის ანალიზის დროს შევხებით ძირითადად მხოლოდ საკითხთა იმ წრეს, რომლებიც უშუალოდ ამ ტექსტიდან გამომდინარეობენ. აღსანიშნავია ისიც, რომ XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიის უკლებლივ ყველა მკვლევარი უხვად იყენებს შარდენის ცნობებს და ეყრდნობა მას, როგორც პირველწყაროს.

* * *

როგორც მოსალოდნელი იყო, შარდენის თხზულებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობის დახასიათებას. შარდენმა იცის, რომ საქართველო უძველესი ქვეყანაა, რომ იგი ერთ დროს ერთიან და ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა და, რომ ეს ქვეყანა უკანასკნელი საუკუნეების მანძილზე დაიშალა ცალკე სამეფო-სამთავროებად. იგი ცდილობს გაიზაროს კიდევ, თუ რატომ მოხდა ასე; მოაქვს ქვეყნის დაშლა-დაქვეითების როგორც შინაგანი, ისე გარეგანი მიზეზები.

შარდენს არ შეიძლებოდა სცოდნოდა საქართველოში ფეოდალიზმის განვითარების თავისებურებანი, სათავადოების სისტემის როლი ქვეყნის დეცენტრალიზაციის საქმეში. მაგრამ საკითხისადმი სხვადასხვა კუთხიდან მიდგომა, ამ რთული პრობლემის ახსნის სურვილი ავტორის უდავო დაკვირვებულობაზე მეტყველებს. თუ ერთგან იგი ქვეყნის დაქუცმაცების მიზეზად იმას თვლის, რომ ერთმა მეფემ თავის ოთხ შვილს დაუნაწილაო სამეფო¹⁷, მეორეგან უფრო დრამაღ წვდება საქმის არსს: „კახეთისა და ქართლის სამეფოებს გარდა — ამბობს იგი — საქართველოში ვასალების მსგავსი მრავალი მცირე მეფე არსებობდა, რომელთაც ერისთავებს უწოდებდნენ და რომლებიც ერთმანეთში მუდმივად ომობდნენ. ეს გახლდათ მიზეზი,

¹⁷ ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ლამბერტი (სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 11), ჭუდიჩე (წერილები საქართველოზე, თბ., 1964, გვ. 80), რომლებიც თავის მხრივ, როგორც ჩანს, ეყრდნობოდნენ თვით საქართველოში გავრცელებულ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც მეფე ალექსანდრე პირველმა (1412—1442 წწ.) საქართველო თავის შვილებს დაუნაწილა (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, თბ., 1965, გვ. 135—146).

ყოველ შემთხვევაში საბაზი მაინც, რამაც ქართველების დაცემა გამოიწვია“. აქ შარდენს ისტორიკოსის ალლო უდავოდ არ ღალატობს.

რაც შეეხება ქვეყნის დაქვეითების გარეგან მიზეზებს, შარდენი ამ შემთხვევაშიც არ ცდება. ეს იყო შედეგი, ერთის მხრივ, საქართველოს მიმართ ოსმალეთისა და ირანის აგრესიული პოლიტიკისა, ხოლო, მეორეს მხრივ, დაღესტნელ და სხვა ჩრდილოკავკასიელი ფეოდალური წრეების მძარცველური თავდასხმებისა, რაც ქართველი ხალხის ამ ძნელბედობის ხანაში „ლეკიანობის“ სახელით იყო ცნობილი და არანაკლებ ზიანს აყენებდა საქართველოს. მონღოლთა შემოსევებზე, რომელთაც გააჩანაგეს ქვეყანა გაცილებით ადრე, შარდენი არაფერს ამბობს.

შარდენი საქართველოს სამეფო-სამთავროებს ცალ-ცალკე ახასიათებს. მისთვის დასავლეთ საქართველოში შემდეგი ადმინისტრაციული ერთეულებია ცნობილი: იმერეთი, სამეგრელო ანუ ოდიში (დადიანის ქვეყანა), გურია (გურიელის ქვეყანა), აფხაზეთი; აღმოსავლეთ საქართველოში — ქართლი (თბილისის სამთავრო ანუ სახანო) და კახეთი. იგი საკმაოდ ზუსტად განსაზღვრავს მათ გეოგრაფიულ მდებარეობას (ხშირად საზღვრებსაც მიუთითებს), სარგებლობს რა ანტიკური ავტორების მითითებებითა და, აგრეთვე, მისი თანამედროვე გეოგრაფოსების ცნობებით.

შარდენიც და ძამპიც არა ერთხელ ახსენებენ აგრეთვე სვანებსაც. თუმცა მათი ქვეყნის შესახებ მხოლოდ ის იციან, რომ იგი ჩრდილოეთით, მთებში მდებარეობს (არც ერთი და არც მეორე იქ არ ყოფილა). საინტერესოა, რომ ისინი არ ახსენებენ სვანების მთავარს. მაგ.: ქართლის მეფე ვახტანგ V სამეგრელოს მთავრის ვამეყ დადიანის მოკვლას თხოვს საზოგადოდ სვანებს და არა რომელიმე კონკრეტულ პიროვნებას. როგორც ჩანს, მათთვის ცნობილია (ყოველ შემთხვევაში ძამპისათვის მაინც, რომელმაც ორნახევარი ათეული წელი იცხოვრა საქართველოში), რომ სვანებს საერთო მთავარი არ ჰყავდათ.

ცალკე საფეოდალოთა შესახებ „მოგზაურობაში“ იშვიათად არის ლაპარაკი. გამონაკლისს წარმოადგენს სალიპარტიანო, სამეგრელოს ერთი დიდი ნაწილი, რომელიც მასში შედარებით ვრცლად არის დახასიათებული.

მთელი სამხრეთი საქართველო, მათ შორის ლაზების ქვეყანა (გონიო და მისი მომდებარე ტერიტორიები) და აჭარა (ამ სახელწოდებას „მოგზაურობაში“ ვერ ვხვდებით), თურქებს უჭირავთ. ოსმალები ამ მხარის განუკითხავი ბატონ-პატრონები არიან.

თურქებისაა ახალციხეც. შარდენს სპარსეთის ისტორიაში ამოუკითხავს, რომ ამ ქალაქის ციხე ქართველებსა ყოფილა და XVI საუკუნის დამლევს წაურთმევიათ თურქებს მათთვის. მაგრამ ამ მხარეს საქართველოს ნაწილად მაინც არ თვლის. სამცხე-საათაბაგოში, საქართველოს ამ უძველეს მხარეში, ოსმალობა საბოლოოდ მართლაც 1587—1594 წწ. დამკვიდრდა¹⁸ და მას შემდეგ ეს ქვეყანა ახალციხის საფაშოდ იწოდებოდა. უფრო მეტიც, ახალციხის საფაშო იყო ის ფორპოსტი, საიდანაც ხორციელდებოდა საქართველოს სხვა მხარეებზე მუდმივი თავდასხმები და რომლის მეშვეობითაც პორტა საკუთარ ნებასურვილს ახვევდა ხოლმე დასავლეთ საქართველოს ხალხს. „მოგზაურობაში“ ამის დამადასტურებელი არა ერთი ფაქტია მოტანილი. XVII საუკუნის 70-იან წლებში ახალციხის ფაშა იყო უცილობელი განმსჯელი და გამგებელი დასავლეთ საქართველოს საქმეებისა.

რაც შეეხება ჩრდილო კავკასიის ქვეყნებს, მათ შესახებ შარდენი უფრო ზოგადი მსჯელობით კმაყოფილდება. მას თავის რუკაზეც არა აქვს მითითებული ამ ქვეყნების საზღვრები. ამას იმით ხსნის, რომ ამ მხარეში არავინ ყოფილაო, ადგილობრივ მცხოვრებთა ცნობებზე დაყრდნობა კი არ შეიძლებაო. თუმცა შარდენს თვითონ ჰქონდა შემთხვევა გასცნობოდა ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს (მაგ., ჩერქეზებთან ჰქონდა კონტაქტი), მაგრამ მისგან მხოლოდ იმას ვიგებთ, რომ მათი ქვეყნები მთაგორიანია, ნესტიანია და სხვ. უფრო საინტერესოა შარდენის მიერ ამ ხალხების ეთნოგრაფიული ყოფის, ვაჭრობის, რელიგიის, სხვა ქვეყნებთან ურთიერთობის დახასიათება.

* * *

„მოგზაურობა“ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის საქართველოს სამეფო-სამთავროებში ფეოდალური საზოგადოების იერარქიული ორგანიზაციისა და სტრუქტურის შესახებ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ შარდენს სასურველი სიცხადით არა აქვს წარმოდგენილი საზოგადოების მაღალი ფენების წოდებრივი მდგომარეობა. მას საქართველოს მეფეების (le roi), მთავრებისა (le prince) და აზნაურების (le gentilhomme) ტიტულატურა ხშირად ერთმანეთში

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1946, გვ. 324.

აქვს არეული. Le roi-ს ზოგჯერ უწოდებს მეფესაც და მთავარსაც; ან le prince არის მეფეც, მთავარიც, მთავრის ძმაც (ზოგჯერ სპარსეთის შაჰიც კი), ე. ი. შარდენს ამ შემთხვევაში ერთიანი ნომენკლატურული სისტემა არა აქვს.

რეალური ვითარების ფონზე საქართველოს მეფე-მთავართა წოდება—ტიტულატურის ასეთი აღრევა სავსებით მოსალოდნელი იყო. ერთი მხრივ, ისინი ერთმანეთისაგან ფაქტიურად დამოუკიდებელ ხელისუფლებებს წარმოადგენენ; მეორე მხრივ, ჯერ კიდევ ცოცხლობს, თუმცა მხოლოდ და მხოლოდ ნომინალურად, ტრადიციის სახით, ურთიერთობის ის ძველი ფორმები, რომლის მიხედვითაც მთავარი გაერთიანებული საქართველოს მეფის ქვეშევდრომს წარმოადგენდა; მესამეც — ფაქტიურად საქართველოს მეფე-მთავრები ოსმალეთსა და ირანზე არიან დამოკიდებულნი და, ამდენად, არც ერთ მათგანს მეფის ტიტული, ე. ი. სუვერენული მმართველის წოდება არ ერგება. ეს უკანასკნელი შარდენისათვის, ცხადია, უფრო სწორად ასახავს რეალურ მდგომარეობას.

აღსანიშნავია ისიც, რომ დაახლოებით ანალოგიურ სურათს ვხედავთ სხვა უცხოელი ავტორების თხზულებებშიაც, მათ შორის ლამბერტისა და ჯუდიჩესთანაც, თუმცა ჯუდიჩე უფრო თანმიმდევარია: მის რელაციებში, მცირე გამონაკლისის გარდა, საქართველოს ყველა კუთხის ხელისუფალი მთავრად იწოდება, თვით იმერეთის მეფე ალექსანდრეც კი¹⁹.

მეფისა და მთავრის იურიდიცია თითქმის ერთნაირია, მთავარი ფაქტიურად დამოუკიდებელია: ფლობს გარკვეულ ტერიტორიას, აქვს თავისი რეზიდენცია, ჰყავს მოხელეები, ამაღლა, განაგებს სასამართლო საქმიანობას, საჭიროების შემთხვევაში კრებს ჯარს და სხვ. აქტიურად ერევა რელიგიურ ცხოვრებაში — საკუთარი ნება-სურვილის მიხედვით თავის სასურველ პირებს აძლევს მაღალ სასულიერო თანამდებობებს. ერთი სიტყვით, თავის კუთვნილ ლოკალურ ტერიტორიაზე მთავარი დამოუკიდებელი მმართველია. მაგრამ, მიუხედავად ყოველივე ამისა, მთავარი მაინც მეფის ყმად ითვლება, თუმცა ეს ყმობა უფრო ნომინალური იყო, ვიდრე რეალური²⁰.

მეფესა და მთავარს შორის განსხვავება გამოიხატება აგრეთვე ირანსა და ოსმალეთთან მათი დამოკიდებულებით. თითოეული

¹⁹ ჯ უ დ ი ჩ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

²⁰ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 409.

სამეფო-სამთავრო „სათათრო გამოსაღებს“ ცალ-ცალკე იხდის და ანიტომაც ყოველი მათგანი სხვადასხვა დამოკიდებულებაშია დამპყრობელთან. ზოგადად: თუ დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრები ოსმალეთის მოხარკეები არიან და ამდენად იურიდიულად მაინც სუვერენულ უფლებებს ინარჩუნებენ, აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი სპარსეთის ხელმწიფის მოადგილეებს, მეფის ნაცვლებს, ე. ი. შაჰის ვასალებს წარმოადგენენ.

შარდენის სიტყვით, მეფის ტიტულს მხოლოდ იმერეთის მბრძანებელი ატარებს. იგი დავით წინასწარმეტყველისა და სოლომონ მეფის შთამომავლად თვლის თავს და მეფედ-მეფედ იწოდება.

მეფედ-მეფეს უწოდებს თავს ქართლის გამგებელიც, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ოფიციალურად ხანის სახელით არის ცნობილი. ამ მხრივ საინტერესოა ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის, ანუ შაჰნავაზ-ხანის წერილი პოლონეთის მეფისადმი. იგი სავსეა საბარსული ფორმანებისათვის დამახასიათებელი მაღალფარდოვანი ეპითეტებით. ვახტანგ V ცდილობს ადრესატს თავი წარუდგინოს უამრავი ქვეყნების მფლობელად, რომელთა უმრავლესობა ან მცირე საერისთაოებია, ან სულაც არ შედის მის გამგებლობაში. იგი არის „მძლეთა-მძლე, უძლეველი, მეფეთა-მეფე, უდიდესი ხელისუფალი“. ნიშანდობლივია, რომ ამ აღმოსავლური ყაიდის სიტყვაუხვობაში გარეულია ძველი, გაერთიანებული, მეფეთა ჩვეულებრივი წოდებრივი ფორმულის ელემენტები.

მაღალ ტიტულებს არც დადიანი იკლებს. 1660 წლის ბიჭვინტის სიგელში ვკითხულობთ: „...ახალგვირგვინოსან მყოფელმან ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა, ოსეთისა და დვალეთისა, სვანეთისა და ყაბარდოსა, ჯიქეთისა და აფხაზეთისა, ღიდისა ოდიშისა და გურიისა და სრულიად საქართველოს მპყრობელმან ქონებელმან დიდმა მეფეთ-მეფემან ხელმწიფემ დადიანმა პატრონმან ვამეყ და დიდისა გურიელისა მამიას ასულმან დედოფალთ დედოფალმან ბატონმან ელენემ და ჩვენგან გაზრდილ გაკეთებულმან გურიელმან პატრონმან დიმიტრიმ, მას ჟამსა ოდეს ძალითა და შეწევნითა შენითა და ძისა შენისათა სრულიად საქართველო დავიჭირეთ“²¹. თუმცა ეს საბუთი შედგენილია მაშინ, როცა ვამეყ დადიანს იმერეთის ტახტი ეპყრა²², მაგრამ მაშინაც კი, როცა იგი მხოლოდ თავისი სამთავროს

²¹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წიგნი პირველი, 1921, გვ. 67.

²² დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 437.

პატრონი იყო, შარდენის თქმით, იმერეთის მეფის მსგავსად, დავით წინასწარმეტყველის შთამომავლად თვლიდა თავს.

მოტანილი დოკუმენტი ჩვენთვის იმითაც არის საინტერესო, რომ დადიანი (ამ შემთხვევაში იმერეთის ბაგრატიონთა ტახტის მფლობელი) მასში, ისევე როგორც ვახტანგ V პოლონეთის მეფისადმი მიწერილ წერილში, თავის თავს თვლის მპყრობელად „ლიხთიმერისა, ლიხთამერისა, ოსეთისა, დვალეთისა“ და სხვ. ეს კი კიდევ ერთხელ გვიდასტურებს, რომ შარდენი ამ საკითხზეც კარგად ყოფილა ინფორმირებული და მის მიერ მოტანილი ვახტანგ V წერილიც სრულიად სანდოა.

შარდენმა ისიც იცის, რომ ასე „საქართველოს უწინდელი მეფეები“ იწოდებოდნენ და რომ XVII საუკუნის 70-იანი წლების საქართველოს მეფე-მთავართა ტიტულატურა მათ ფაქტიურ მდგომარეობას სრულებით არ შეეფერებოდა. მაგრამ იგი ცდება, როცა ამას მხოლოდ მათი ამპარტავნობით და ქედმაღლობით ხსნის.

საქმე ისაა, რომ გვიანფეოდალური ხანის „საქართველოების“ არა ერთი და ორი მეფე-მთავარი თვლიდა თავის თავს „სრულიად საქართველოს“ მპყრობელად და ყველა მათგანის „უზომოდ პატივმოყვარედ“ მიჩნევა არ იქნებოდა მართებული. მათი „ქედმაღლობის“ საფუძველი იყო საქართველოს კვლავ გაერთიანების იდეა. თითოეულს სწამდა, რომ დაშლილობა არ იყო ქვეყნის ბუნებრივი მდგომარეობა და დღეს თუ ხვალ სწორედ მისი თავკაცობით უნდა მომხდარიყო საქართველოს გაერთიანება. ამისათვის ისინი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ (სხვა საქმეა რას აღწევდნენ) და რაკი ეს იდეა უახლოესი მომავლის საქმედ მიაჩნდათ, სრულიად არ თვლიდნენ საჩოთიროდ თავიანთი წინაპრების, საქართველოს „უწინდელ მეფეთა“ როლში წარმოედგინათ საკუთარი თავი.

სინამდვილეში კი მეფე-მთავართა მისწრაფებები უფრო მეტი ძალაუფლების, მეტი ტერიტორიის მოხვეჭისათვის იწვევდა მათ ურთიერთდაპირისპირებას, განუწყვეტელ ომებს ერთმანეთთან, ძმათა სისხლის ღვრას, ტყვეთა წაგვრას, მწარმოებელი მოსახლეობის გაჩანაგებასა და ქვეყნის დაუძლურებას. ქვეყანაში კატასტროფულად მცირდებოდა მოსახლეობა.

* * *

შარდენის ჩამოსვლის წინა ხანებში დასავლეთ საქართველოში შინა პოლიტიკურმა არეულობამ კულმინაციას მიაღწია. საყო-

ველთაო ანარქია სუფევდა. აფხაზი მთავრები მოსვენებას არ აღეგდნენ სამეგრელოს. დადიანი და გურიელი, ხან ერთმანეთს ებრძოდნენ და ხან იმერეთს არბევდნენ. შემდეგ სურათი კვლავ იცვლებოდა. დამარცხებული მაშველ ძალას იშოვიდა და ახლას ზეიმობდა დროებით გამარჯვებას და ასე გრძელდებოდა დაუსრულებლივ. ძმა ძმას არ ინდობდა და ნათესავი ნათესავს. ერთმანეთის დატყვევება, თვალების დათხრა, თავის მოკვეთა ჩვეულებრივ მოვლენად იყო ქცეული.

ამას ემატებოდა თვით სამეფო-სამთავროებში შინაური აშლილობა. დიდებულები თავიანთ პატრონებს არ ეპუებოდნენ, რაც არანაკლებ ზიანს აყენებდა ქვეყანას. მეფე-პოეტი არჩილი, რომელიც თვითონ იყო ამ ამბების მომსწრე და უშუალო მონაწილე, შესანიშნავად ახასიათებს ქვეყნის ამ ბედუკუდმართობას:

„ალაღდებიან თვალნი, ერთი მეორეს აიტანს.
ერთი მეორის სიკვდილად მოვა ამხანავს მოიტანს,
ერთმანეთს ხოცვა დაუწყეს, თავს ამორებენ მოიტანს“²³.

განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იყო იმერეთი, შარდენის თქმით, ეს ერთ დროს „მდიდარი ქვეყანა“, XVII საუკუნის 70-იან წლებში „ესრეთ იწროებასა, ოკრებასა და მწუხარებასა შინა იყო ხუთს წელიწადს, რომ ესე ვითარი არაოდეს მოსულიყო ესრეთი შფოთი და ურვა, მას აქეთ არავინ ისმინოს და არცა ვის სმენოდეს“²⁴. დროის ყველაზე მკვეთრ ნიშანსვეტად შეიძლება ჩაითვალოს ის, რომ ამ დროს სულ რამდენიმე წლის მანძილზე იმერეთის სამ მეფეს „აღმოხადნენ თვალნი და განაძეს“²⁵.

უკეთეს პირობებში არც სამეგრელო, გურია და აფხაზეთი იყო. 1674 წლის ახლო ხანებში ძამპი რომს გაგზავნილ წერილში აღნიშნავდა: „სამეგრელო, სამეგრელო აღარ არის, რადგან ომების გამო უკანასკნელ სიგლახაკეშია ჩავარდნილი, დაქცეული და აოხრებულია. აღარავის ჰყავს საქონელი და ყველას სარჩო აკლია... ახლა კაცს აღარ შეუძლია უშიშრად იყოს“²⁶.

ქვეყანაში შექმნილი ასეთი მძიმე სიტუაციის შედეგად განსაკუთრებით მოსახლეობის დაბალი ფენები, გლეხობა ზარალდებო-

²³ „არჩილიანი“, მაჩიტაძის გამოცემა, გვ 185.

²⁴ თ. ყო რ და ნ ი ა, ქრონიკები, II ტფ., 1897, გვ. 421.

²⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, თბ., 1913, გვ. 311.

²⁶ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 204.

და. მაკარი ანტიოქელი, რომელიც საქართველოში 1664 წელს იმყოფებოდა. პირ უპირ მიუთითებს: „Но особенно сильно страдают (от этих войн) простой бедный народ, так как победители разрушают его дома, уводят его в плен, а затем или продают его или же держат у себя в качестве рабов до тех пор, пока он не окажется в состоянии выкупиться большими деньгами“²⁷.

აღმოსავლეთ საქართველოში შედარებით უკეთესი მდგომარეობა იყო. ქართლსა და კახეთში ერთგვარად ხელსაყრელი პირობა შეიქმნა ქვეყნის მშვიდობიანი განვითარებისათვის. „მაგრამ ეს როდღი ნიშნავს იმას, რომ ამიერიდან აქ თხა და მგელი ერთად ძოვდა. თავადური სისტემის დროს მშვიდობიანი ურთიერთობა ძალიან პირობითი ცნებაა“²⁸.

* * *

„მოგზაურობაში“ კარგად ჩანს, თუ რა მძიმე სოციალურ ჩაგრვას განიცდის საზოგადოების დაბალი ფენები საქართველოს ყველა კუთხეში. ფეოდალები უკიდურესი სისასტიკით ეპყრობიან თავიანთ ყმებს. უფლება აქვთ გაყიდონ ან სხვაგვარად გაასხვისონ თავიანთი ქვეშევრდომნი, მიითვისონ თითქმის მთელი მათი ნაჭირნახულებვი, ფეოდალების სიმდიდრისა და ძლიერების საზომია მათი კუთვნილი ყმა-გლეხობის რაოდენობა.

ღარიბი ხალხი თავიანთ გოგონებს აკვანშივე ათხოვებენო, რადგან ეშინიათ ბატონებმა არ მოსტაცონ ისინი გასაყიდად ან ხასალო — შენიშნავს შარდენი. ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არსებული ეს მოვლენა თუმცა სხვაგვარადაც არის ახსნილი²⁹, მაგრამ ამ შემთხვევაში არ შეიძლება შარდენს არ დავეთანხმოთ: მასში ხალხის მძიმე სოციალური მდგომარეობაა, პირველ ყოვლისა, ასახული.

დასავლეთ საქართველოში მთავრების, ფეოდალებისა და მალა-ლი სასულიერო პირების ჩვეულებად ქცეული მუდმივი მოგზაუ-

²⁷ П. Ж у з е, Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария, Православный собеседник, Казань, 1905, стр. 442.

²⁸ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 449.

²⁹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 260—261.

რობა აჩანაგებს მათ გზაზე მდებარე სოფლების მოსახლეობას. სამეგრელოში ხალხი უმაგალითო სილატაკეს განიცდიდა.

დამპყრობელთა შემოსევები, ფეოდალთა შორის კინკლაობა და გაუთავებელი ურთიერთმიხტომა, ტყვეთა სყიდვა, მძიმე ბეგარა და ექსპლოატაციის უამრავი სხვა საშუალება, რომლებიც ქაშკადა შარდენს საკმაოდ სრულად აქვთ აღნუსხული, პირველ ყოვლისა, ყმა-გლეხის გასაჭირი და ტვირთი იყო, ყოველივე ეს ანადგურებდა მწარმოებელ კლასს. ამიტომ იყო, რომ XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მწარმოებელი მოსახლეობის რიცხვი არათუ არ გაიზარდა, არამედ ორჯერ შემცირდა³⁰.

* * *

საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა პოლიტიკურ და სოციალურ ვითარებას შეესატყვისებოდა. საზოგადოდ ქვეყანა სამეურნეო დაქვეითებას განიცდიდა, მაგრამ ისევე როგორც პოლიტიკურად, ეკონომიურადაც ცალკეული სამეფო-სამთავროები სხვადასხვა დონეზე იმყოფებოდნენ. ქართლ-კახეთი შედარებით მოღონიერებულ იყო. მთელი დასავლეთ საქართველო კი უკიდურესად გაღარიბებულ ქვეყანას წარმოადგენდა.

ფეოდალური სახელმწიფოს მატერიალური დაუძლურების ყველაზე ცხად მაჩვენებლად შეიძლება ჩაითვალოს შარდენის მიერ მოტანილი ერთი ცნობა: იმერეთის მეფე იძულებულია სამეფო გვირგვინი დააგირაოს. ისიც ნიშანდობლივია, რომ ამ გირაოში ფულის გადამხდელი არავინ აღმოჩნდება.

შარდენს, როგორც ვაჭარს, ბუნებრივია, განსაკუთრებული ინტერესი უნდა გამოეჩინა ვაჭრობის საკითხებისადმი. ამ მხრივაც მისი თხზულების მიხედვით საქართველოს ყველა კუთხეში ერთნაირი მდგომარეობა არ არის.

სამეგრელოში ვაჭრობას ძირითადად გაცვლითი ხასიათი აქვს. იხმარება ფული—როგორც ევროპული³¹, ისე ქართლში მოჭრილი აბაზი, მაგრამ მას, შარდენის სიტყვით, დადგენილი ფასი არა აქვს. ლამბერტი და შარდენი შეთანხმებულად ირწმუნებიან, რომ ლევან II დადიანი (1611—1657 წწ.) საკუთარ ფულს ჭრიდაო, მაგრამ ეს

³⁰ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 318.

³¹ რ. ქობულაძე, საქართველოში ვენეციური ოქროს ღუჯატების მიმოქცევის საკითხისათვის, მაცნე, № 4, 1965, გვ. 70.

დიდხანს არ გაგრძელებულა. ლამბერტი იმასაც გვაუწყებს, რომ აქ ყოველ წელიწადს რამდენიმე ათას მანეთს ჭრიანო³². მტკიცე ნუმისმატიკური ფაქტებით ეს ცნობა არ დასტურდება (ლევან დადიანის დროინდელი ფულის ნიმუში არ შემონახულა), მაგრამ ლამბერტის დროს სამეგრელოში რომ ხარაფხანა არსებობდა, ამაში არაფერია მოულოდნელი³³.

მეგრელები ძირითადად შავი ზღვის სანპიროზე გემებით შემოსულ თურქებსა და ევროპელებთან ვაჭრობენ. სამეგრელოდან გაქვთ აბრეშუმი, სელის ძაფი, ტილო, სხვადასხვაგვარი ბეწვეული, ბზა, ცვილი, თაფლი და სხვ. შემოაქვთ ქსოვილები, იარაღი, თევზი და სხვ. ლამბერტი აქ შემოტანილი და გატანილი საქონლის უფრო ვრცელ სიას გვამცნობს³⁴.

მთავარი მაინც იყო ტყვეების გაყიდვა, ქართველი ხალხის ეროვნული და სოციალური უბედურება, რომელსაც შარდენის დროს მასიური ხასიათი ჰქონდა მიღებული. „ტყვეებით ვაჭრობდნენ მთავარი და თავადი, აზნაური და ეპისკოპოსი, მღვდელი და ხშირად თავზნებელადებული გლეხებიც“³⁵. შარდენს კარგად აქვს შენიშნული, რომ გაუთავებელ ომებთან ერთად ტყვეთა სყიდვა იყო ის უმთავრესი მიზეზი, რომელმაც სულ მცირე ხნის მანძილზე სამეგრელოს მოსახლეობა გაანახევრა. ყოველწლიურად აქედან თორმეტი ათასი კაცი გაყავთო გასაყიდად — ამბობს შარდენი. მართალია, ეს ციფრი მკვლევარებს გადაჭარბებულად მიაჩნიათ³⁶, მაგრამ რომ ოდნეიდან, აფხაზეთიდან, გურიიდან და იმერეთიდან უამრავი ტყვე გაჰყავდათ, ეს სხვა წყაროებიდანაც კარგად მტკიცდება. მაგალითად, პატრი ჯუზეპე ჯუდიჩე აღნიშნავს, რომ აქ „ყოველ წელს გაყიდულთა რიცხვი არა ნაკლებ ორი ათასს აღწევსო“³⁷, რაც უფრო რეალური უნდა იყოს.

დასავლეთ საქართველოდან გატანილ საქონელზე უცხოელი ვაჭრები დიდ მოგებას ნახულობენ — ოთხმაგად ყიდიან ყველაფერს. განსაკუთრებით მოგებულნი არიან ტყვეთა მყიდველები. „დღეს

³² ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

³³ დ. კ ა ბ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 170.

³⁴ ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 158.

³⁵ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

³⁶ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, ტფ., 1922, გვ. 109.

³⁷ დონ ჯ უ ზ ე პ ე ჯ უ დ ი ჩ ე მ ი ლ ა ნ ე ლ ი, წერილები საქართველოზე, თბ., 1964, გვ. 45.

აღმოსავლეთის ყველა კუთხიდან ჩამოდიან აქ ქალების საყიდლად და ფასი, რომელსაც ისინი ამ ქალებისათვის იხდიან, მათ ნამდვილ ოქროს საწმისად აქცევენს“ — ამბობს შარდენი, იხსენიებს რა ბერძნულ მითს კოლხური ოქროს საწმისის შესახებ, რომელიც მას „მოგზაურობაში“ სხვაგანაც არაერთხელ აქვს გამოყენებული.

ადამიანებით ვაჭრობა ბევრ ფეოდალურ ქვეყანაში იყო გავრცელებული³⁸ და, ცხადია, შარდენი ტენდენციურობას იჩენს, როცა ამ მოვლენას მეგრელების მანკიერი ბუნებით ხსნის. ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ გარკვეული ღონისძიებები გაატარა ლევან II დადიანმა. ჯუდიჩე ჩამოთვლის მეგრელ დიდებულთა გვარებსაც, რომლებმაც ხელი აიღეს ასეთ საქმიანობაზე³⁹. მაკარი ანტიოქელი მოგვითხრობს გურიელის მეუღლე თეკლე დადიანზე, რომელმაც უამრავი ტყვე გამოიხსიდა და გაათავისუფლა. რაც მთავარია, იგივე ავტორის აღნიშვნით, ასეთი შესანიშნავი და სანაქებო თვისებებით, სხვათა შორის, ბევრი სხვა ქართველიც გამოირჩევა⁴⁰.

თვითონ შარდენი, ჩანს, რომ ანტიპატიურად იყო განწყობილი ტყვეებით ვაჭრობისადმი, მაგრამ თავის განწყობილებაზე გარკვევით არაფერს ამბობს.

სამეგრელოში რამდენიმე სავაჭრო ცენტრი არსებობს. მათ შორისაა ისგაური (სკურჩა) შავი ზღვის სანაპიროზე, რომელსაც შარდენი სამეგრელოს დიდ ბაზარს უწოდებს. იგი საკმაოდ დეტალურად აღწერს, თუ როგორ წარმოებს აქ ვაჭრობა. სავაჭრო ცენტრია ანაკლიაც, სადაც „ძირითადად ტყვეებით ვაჭრობენ“. იგი „ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილია“ სამეგრელოში. ბაზრობა იმართება აგრეთვე წიფურიაშიც — ევროპელ მისიონერთა ადგილსამყოფელში, რომელაც ზღვიდან შორს მდებარეობს (იხ. შენიშვნა). აქ ყოველწლიურად, რელიგიური დღესასწაულების დროს, ოცი ათასამდე კაცი იკრიბება. მათ შორის ბევრია უცხოელი. წიფურიაში ყველაფრის შექმნა შეიძლება, რაც „არსებობისათვის არის საჭირო“.

შარდენის მიერ ჩამოთვლილი ეს სავაჭრო პუნქტები სოფლებს წარმოადგენენ. სამეგრელოში, მისივე სიტყვით, ქალაქები საერთოდ არ არის. თუ ლამბერტი რუხს მაინც თვლიდა ქალაქად, სადაც მის დროს სავაჭრო დუქნებიც არსებობდა⁴¹, შარდენი მას მხოლოდ

³⁸ დ. გ ვ რ ი თ ი ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 51.

³⁹ ჯ უ დ ი ჩ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 45—46.

⁴⁰ II. Ж у з е, დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

⁴¹ ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

ციხედ იხსენიებს, თუმცა იგი მთავრის სამყოფელია. საერთოდ კი XVII ს. სამეგრელოში ქალაქი, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი — ზუგდიდიც კი არ იყო⁴².

შარდენის ცნობები იმერეთის ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ შედარებით ძუნწია. მისი ნათქვამი — იმერეთი მდიდარი ქვეყანაა — არ შეესაბამება მის მიერვე მოთხრობილ სხვა ფაქტებს. არც ის უნდა იყოს მართალი, რომ იმერეთში ფულს ჭრია-ნო და რომ იმერეთს სავაჭრო ურთიერთობა აქვსო სხვა ქვეყნებთან. XVII საუკ. 60—70-იან წლებში იმერეთში არ იყო ისეთი მდგომარეობა, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო ფულის მოჭრა და არც მეზობლებთან ვაჭრობისათვის არსებობდა სათანადო პირობები.

შარდენი, როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაშიც მის წინამორბედ ავტორებს დაესესხა და ამდენად მისი ეს ცნობები იმერეთში აღრე არსებულ ვითარებას უნდა შეესაბამებოდეს: ალექსანდრე III დროს (1639—1661 წწ.) იმერეთი მართლაც შედარებით მდიდარი სამეფო იყო. შარდენისავე სიტყვებით, ქართლის მეფე ვახტანგ V-ს აქედან წაუღია ის უამრავი ოქრო-ვერცხლი, რომლითაც სავსეაო მისი სასახლე.

სავსებით შესაძლებელია, რომ იმ დროს იმერეთში ზარაფხანაც არსებულებოდა. იმერეთს რომ ფართო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ ქვეყნებთან, ამას ლამბერტის ერთი ცნობაც გვიდასტურებს. იგი ამბობს: „ქუთაისი კარგი სავაჭრო ქალაქია, რადგან იმისთანა ადგილზე დგას, სადაც ყოველმხრივ ადვილად მიდიან ვაჭრები თავისი საქონლით. მთებიდან ჩამოდიან სვანები, რომელთაც ჩამოაქვთ თავისი შინაური ნაწარმი, ნაბღები და მსხვილი შალები და ჩამორეკენ ხოლმე თხებს და ცხვრებს ქართლიდან მოდიან ქართველები და ირანელები, რომელთაც ჩამოაქვთ ირანული შალები და ინდოეთის ფერადი ქსოვილები, ტყავები, დამარილებული თევზი კასპიის ზღვიდან, ხიზილალა და სანელებელი. თურქები სამცხის მხრიდან მოდიან და ბლომად მოაქვთ თავისი სავაჭრო. მაგალითად: უნაგირები და ცხენის საკაზმავეები, ხალები, ხანჯლები და თურქული ზანდუკები. სხვებზე მეტი ვაჭრები იქ სომხები არიან. სომხებს ქუთაისში თავიანთი სახლები აქვთ. ესენი

⁴² III. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959. 83. 120.

დადიან თურქეთში, ირანსა და ქართლში და ბლომად მოაქვთ იქი-
დან იშვიათი საქონელი“⁴³.

ქუთაისი შარდენის დროს ასეთი გაცხოველებული საერთაშო-
რისო ვაჭრობის ცენტრი არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო
ქვეყანაში არსებული მძიმე პოლიტიკური და ეკონომიური ვითარე-
ბის გამო. მოგზაური ერთგან სრულიად მართებულად შენიშნავს,
რომ ამ დროს იმერეთში ფული ნაკლებად არისო ხმარებაში, რაც
ასეც უნდა ყოფილიყო. ეს ცნობა სრულიად აბათილებს შარდენი-
სავე ზემოთ მოყვანილ ცნობას იმერეთში ზარაფხანისა და განვითარ-
ებული ვაჭრობის არსებობის შესახებ.

იმერეთში შარდენი მხოლოდ ორ ქალაქს ასახელებს: ქუთაის-
სა და ჩხარს. მან იცის, რომ ქუთაისი ძველი ქალაქია და რომ იგი
ბერძენ ისტორიკოსებთან არის მოხსენიებული. მის დროს ქუთაისი
ორი ნაწილისაგან შედგებოდა — ციხე ცალკე იყო და ქალაქი ცა-
ლკე (იმასაც კი ამბობს, რომ ქალაქს ციხე არა აქვსო). ქუთაისი ასე-
ვე გაყოფილია XVII საუკუნის 50-იან წლებშიც, რასაც რუსი ელ-
ჩები ნ. ტოლოჩანოვი და ა. იევლევი გვიდასტურებენ⁴⁴. შარდენის
თქმით, ქალაქში მხოლოდ ორასი სახლი მდგარა.

ჩხარი, იმერეთის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი, ვახუშტის
მიხედვით დაკნინებულა მას შემდეგ, რაც XVII საუკუნის 40-იან
წლებში იგი ლევან დადიანს დაუნგრევია⁴⁵.

მთელს იმერეთში შარდენს ამ ორ პუნქტზე მნიშვნელოვანი და-
სახლება არ შეხვედრია. უფრო მეტ ქალაქებს ასახელებენ სხვა ავ-
ტორები⁴⁶.

პოლიტიკურად და ეკონომიურად ძლიერ ქართლის სამეფოში
ფართოდ არის გაშლილი როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობა.
მიუხედავად იმისა, რომ აქ, შარდენის თქმით, ქალაქები ცოტაა (სულ
ოთხია), მათი როლი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში დიდია, გან-
საკუთრებით თბილისისა და გორისა.

გორი პატარა ქალაქია და მისი ციხეც სიძლიერით არ გამოირ-

⁴³ ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 10.

⁴⁴ ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, აღწქსი იევლევის 1650—1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელ-
ჩობის საანგარიშო აღწერილობა („მუხლობრივი აღწერილობა“), თბ., 1969,
გვ. 141.

⁴⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია),
თბ., 1941 გვ. 153.

⁴⁶ III. A. М е с х и а, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

ჩვეა. ციხეში სპარსული გარნიზონი დგას. მოსახლეობა ვაჭრობას მისდევს. არის დახურული ბაზრები. ყველაფერი იშოვება და იაფადაც.

ალი და სურამი გორზე უფრო პატარა ქალაქებს წარმოადგენენ. სურამი უფრო დაბაა, ვიდრე ქალაქი, მაგრამ მას კარგად ნაგები ციხე აქვს, ალი კი ფაქტიურად სოფელია.

თბილისის შარდენისეული აღწერა და „მოგზაურობაში“ ჩართული ქალაქის ზოგადი ხედვის ჩანახატი უნიკალურ დოკუმენტებს წარმოადგენენ XVII საუკუნის თბილისის სახის წარმოსადგენად⁴⁷.

შარდენის სიტყვებით, თბილისი დიდი არ არის, მაგრამ ულამაზესი, მკიდროდ დასახლებული და ხალხმრავალი ქალაქია. საინტერესო ფაქტია. მას დარ ელ მელუქს, ანუ მეფეთა ქალაქსაც უწოდებენო. ქალაქი მაგარი კედლებითაა შემოზიდული. აქ არის მრავალი ეკლესია როგორც ქართული, ისე სომხური; მრავალი საკრებულო შენობა; ქვით ნაშენი ბაზარი; ქარვასლები უცხოელთათვის; მალაზიები და ღუქნები; თბილი გოგირდის აბანოები, რომლებსაც ჰიგიენური დანიშნულებისთვისაც იყენებდნენ და სამკურნალოდაც.

თბილისის მშვენიერებას წარმოადგენს მეფის (მთავრის) სასახლე, დიდი დარბაზებითა და სხვადასხვა დანიშნულების შესანიშნავად მოწყობილი სათავსებით. ქალაქის განაპირას მდებარეობს კახეთის მეფის (მეფის ნაცვლის) სასახლე. გარეუბნებში სალალბო სახლები და გაშლილი ბაღებია, რომელთაგანაც ყველაზე ლამაზი მთავრის ბაღია.

(მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ მოიძებნება იმდენი სხვადასხვა ჯურის უცხოელი, როგორც აქ. ისინი დიდ ვაჭრობას ეწევიან.)

საინტერესოა ეს სურათი თბილისში რამდენიმე ათეული წლით უფრო ადრე არსებულ მდგომარეობას შევადაროთ, რომაზო მინადოი XVI საუკუნის ბოლოს თბილისის შესახებ ამბობს, რომ იგი პატარა ქალაქია, მცირე მოსახლეობით; დამასკოს ვერ შეედრება ვერც სიმდიდრით, ვერც მოსახლეობის რიცხვით და ვერც ტერიტორიის სიდიდით⁴⁸. რუსი ელჩების მოწმობით ამავე ხანებში თბილისში მხოლოდ 2000 სახლი იყო⁴⁹.

⁴⁷ იხ. ვ. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ანალები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ. 1947, გვ. 127—144.

⁴⁸ III. A. Месхиа, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

⁴⁹ С. А. Белокуров, Сношения России с Кавказом, Материалы, в. I, М., 1889, გვ. 311.

(მას შემდეგ, რაც XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან ქვეყანაში შედარებით მშვიდობიანობამ დაისადგურა და ქართლის სამეფოს ეკონომიური აღმავლობისათვის ხელსაყრელი პირობები შეექმნა, თბილისიც მოშენდა, გაძლიერდა, მცხოვრებთა რიცხვმაც ერთიორად იმატა.) უკვე 1663 წ. იტალიელი მისიონერი ანდრია ეპიტანე წერდა: „აქ ძლიერ ბევრი ხალხია. აქაური მკვიდრის გარდა, აუარგბელი ვაჭრები არიან აღმოსავლეთიდან მოსულიო“⁵⁰.

(კახეთში სხვა მდგომარეობაა. შარდენისათვის თბილისში უთქვამთ, რომ აქ უწინ რამდენიმე ჩინებულად ნაშენი ქალაქი ყოფილა, რომლებიც ნანგრევებად არის ქცეულიო. გამონაკლისია მხოლოდ ერთი მათგანი, რომელსაც ქვეყნისავე სახელი — კახეთი ჰქვიაო. აქ უთუოდ თელავი იგულისხმება.) რადგან XVII საუკუნის კახეთში ერთადერთი ქალაქი თელავი იყო⁵¹. (კახეთის ასეთი გაპარტახების მიზეზად შარდენი ჩრდილო-კავკასიელი ტომების თავდასხმებს თვლის, რაც სინამდვილეში ასეც იყო, მაგრამ იგი აღარ იხსენიებს მის მიერვე ზემოთ მოთხრობილ ამბავს სპარსელთაგან კახეთის დალაშქრის შესახებ.) როგორც ცნობილია, XVII საუკუნის 20-იან წლებში კახეთში შაჰ აბასის ორგზისმა შემოსევამ ეს მხარე იმდენად გააჩანავა, რომ ქვეყანა დიდხანს წელში ველარ გაიმართა (იხ. ქვემოთ). მიუხედავად ამისა, შარდენის საქართველოში ყოფნისას კახეთი შედარებით მოლონიერებულა.

ქართლ-კახეთი ვახტანგ V დროს ფაქტიურად გაერთიანებული იყო. კახეთის ტახტი ეჭირა ვახტანგის ძეს არჩილს (1663—1675 წწ.). ამდენად ის, რასაც შარდენი ქართლის შესახებ ამბობს, ნაწილობრივ კახეთსაც ეხება.

(აღმოსავლეთ საქართველო გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწევა მეზობელ ქვეყნებთან. ღვინო იაფია და გააქვთ სომხეთში, მიდიასა და ისფაჰანში. სპარსეთის შაჰი საქართველოდან ხარკის სახით ყმაწვილებთან ერთად იღებს „საუცხოო ღვინოსა და შესანიშნავ ხილს“⁵². აქ დიდი რაოდენობით მზადდება აბრეშუმში, რომელიც სპარსეთში⁵³, ოსმალეთში, ერზერუმსა და ახლომახლო ადგილებში გააქვთ. ქვეყანაში სავაჭრო საქონლის სიუხვეა.)

(უფრო კონკრეტულ ცნობებს ვაჭრობის შესახებ შარდენი არ

⁵⁰ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 225.

⁵¹ III. A. Месхиа, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.

⁵² Voyages..., ტ. V. გვ. 394—395.

⁵³ Voyages..., ტ. IV. გვ. 162—163.

იძლევა, მაგრამ ცნობილია, რომ საქართველოდან სხვა საქონელიც გაჰქონდათ, კერძოდ, მატყლი, ტყავეულობა, პირუტყვი. შემოჰქონდათ თევზი, რკინეულობა, მარილი, ფუფუნების საგნები⁵⁴.)

საქალაქო ცხოვრების მეორე უმნიშვნელოვანესი დარგის — ხელოსნობის შესახებ „მოგზაურობაში“ თითქმის ვერაფერს ვნახულობთ. ამ შემთხვევაშიც სხვა წყაროებიდან ირკვევა, რომ „XVII საუკუნის თბილისში ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი იყო წარმოდგენილი და რომ თბილისის სახელოსნოებში 25 სახის საქონელს აწარმოებდნენ“⁵⁵.

(თბილისში არსებობდა ზარაფხანაც. როგორც ვნახეთ, სამეგრელოში ვაჭრობის შესახებ ლაპარაკის დროს შარდენი ერთგანახსენებს აბაზს, რომელიც საქართველოშია მოჭრილი სპარსულ ყაიდაზე.) მართლაც, XVI საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოში იჭრებოდა საკუთარი ფული, რომელსაც გარკვეული პირობების გამო ეროვნული იერი დაკარგული ჰქონდა და ირანულს გაცდა. ეროვნულ მონეტებს მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე ექნებოდა გასავალი, რაც ფულის სარგებლობის კოეფიციენტს დიდად შეამცირებდა. სწორედ ამიტომ ჯერ ლევან დადიანი, ხოლო შემდეგ ქართლის მეფეები როსტომი და ვახტანგ V შაჰნავაზი ირანული ყაიდის მონეტებს ჭრიდნენ. ასეთ ფულს საერთაშორისო ბაზარზე დიდი გასავალი ჰქონდა და ამდენად ქვეყნის ეკონომიურ ინტერესებსაც უფრო აკმაყოფილებდა⁵⁶.

(შარდენის ნაამბობიდან ჩანს, რომ ვახტანგ V-ს გარკვეული თვალსაზრისი ჰქონდა ვაჭრობის საკითხებზე. მას კარგად ესმოდა სავაჭრო საქმიანობის გაფართოების უდიდესი მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიური წარმატებისათვის. ამიტომ იგი ცდილობს შარდენის მეშვეობით ევროპელი ვაჭრები მიიზიდოს საქართველოში და მათ ყოველგვარ პრივილეგიებს (პირდება.)

(ვახტანგ V-ის მიმართვაში შარდენისადმი ერთი ასეთი მეტად საინტერესო აზრია გამოთქმული: „ევროპელები, რომლებიც მოისურვებენ ჩემი ქვეყნის გავლით ინდოეთში წასვლას, ამ ქვეყანაზე უკეთეს გზას ვერსად იპოვნიანო; დარწმუნებული ვარ, თუ ერთხელ გაივლიან ამ გზით, მომავალში სხვა გზას აღარ ძსურებენო“. (ქარ-

⁵⁴ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 45.

⁵⁵ შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 126, 159.

⁵⁶ დ. კაპანაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 141.

თლის მეფე ცდილობს ევროპას გაუღვივოს ინტერესი ამ უძველესი სავაჭრო გზისადმი, რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოზე გადიოდა და ოდითგანვე აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს ერთმანეთთან აკავშირებდა.)

* * *

„მოგზაურობაში“ ქართველი ხალხის სამეურნეო და ეთნოგრაფიული ყოფის გარკვეული სურათიც არის მოცემული. ამ შემთხვევაშიც შარდენი ბევრს რასმე სესხულობს მისი წინამორბედი ევროპელი მოგზაურ-მისიონერებისაგან, მაგრამ საკუთარი დაკვირვებებიც აქვს.

მოგზაურს კარგად აქვს შენიშნული ცნობილი ფაქტი, რომ „საქართველოს მიწა-წყალი უაღრესად მრავალფეროვანი და მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის გამოსადეგი იყო“⁵⁷. ამასთანავე ისიც იცის, რომ ნიადაგი ვარგისიანობის თვალსაზრისით ყველგან ერთნაირი არ იყო. კოლხეთის ჭაობიან ტერიტორიაზე, მისი თქმით, ნიადაგი ცუდია. დამუშავებულ მიწებს მცირე ფართობი უჭირავთ. ქვეყნის უმეტესი ნაწილი ტყიანია. მოყავთ ღომი, ფეტვი, ბრინჯი, ხორბალი, ქერი. მრავალნაირია ხილი, ბოსტნეული, ყურძენი.)

(სამეგრელოში მარცვლეულ კულტურათა შორის მთავარი ადგილი უკავია ღომს,) რაც ლამბერტის⁵⁸, ვახუშტისა⁵⁹ და სხვათა ცნობებს ეთანხმება. მოგზაურს პირდაპირ არა აქვს მითითებული, მაგრამ ჩანს, რომ (ღომი სამეგრელოდან გაჰქონდათ კიდევ თბილისში, ახალციხეში, სომხეთში,) სადაც შარდენს ბევრი მისი მოყვარული შეხვედრია.

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ჯერ დასავლეთ, შემდეგ კი მთელ საქართველოში შემოდის სიმინდი⁶⁰. შარდენი სიმინდის შესახებ არაფერს ამბობს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ (ამ დროს საქართველოში ეს კულტურა შესამჩნევად არ ყოფილა გავრცელებული.)

(აღმოსავლეთ საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანაა. ნიადაგი და

⁵⁷ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, 1930, გვ. 148.

⁵⁸ ა. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 51.

⁵⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 145.

⁶⁰ პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, მარცვლეული მეურნეობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, თბ., 1954, გვ. 48.

პავა მშრალია და მიწაც მორწყევას მოითხოვს, წინააღმდეგ შემთხვევაში მოუსავლიანია⁶¹.)

(ქართლის გზებზე მოგზაურს ყველგან ლამაზი სოფლები, კარგად დამუშავებული, ნოყიერი მიწები ხვდებოდა. მას ძალიან მოსწონებია აქაური პური და ამბობს, „სოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ არისო აქაურზე გემრიელი პური.“ ქართლურ პურს ვახუშტიც აქებს: „რომელნი ველნი ირწყვიან ლიახვითა, პური მისი არს ყოველითა ქართველთასა უმჯობესი, და გემოიანი, და სპეტაკი“⁶². აქაური ხილიც საუცხოოა და მრავალნაირი.

(შარდენი არაერთხელ ლაპარაკობს ქართულ ღვინოზე. აღწერილი აქვს ვაზის მოვლის, ღვინის დაწურვისა და შენახვის წესები. თუმცა სამეგრელოში ღვინის დაყენების ხერხები ფრანგულთან შედარებით არ მოსწონს, მაგრამ მაინც აღნიშნავს, რომ სამეგრელოს ღვინო საუკეთესოა და მთელს აზიაში უკეთესს ვერაფერს დალევო.)

(მოგზაურს განსაკუთრებით მოსწონებია აღმოსავლეთ საქართველოს ღვინო, რომელიც, მისი თქმით, დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ხომხეთში, ისფაჰანსა და სხვა ადგილებში.)

მთელს საქართველოში, მათ შორის სამცხის ტერიტორიაზეც, შარდენს მხოლოდ მაღლარი ვენახი შეუუმჩნევია, მაშინ როცა ამ დროს ქართლ-კახეთში უმთავრესად დაბლარს აშენებდნენ. იმერეთში დაბლარიც იყო და მაღლარიც, ხოლო მაღლარი ვაზის ძირითადი სახეობა მხოლოდ გურია-სამეგრელოში იყო გავრცელებული⁶³.

სოფლის მეურნეობასთან ერთად ქართველი ხალხის ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მესაქონლეობასაც. შარდენი გაკვირვებულია ღორების სიმრავლით საქართველოს ყველა კუთხეში. ყველგან მრავალადაა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელიც⁶⁴.

(სამეგრელოში ბევრია ცხენი და თანაც კარგი ჯიშისა. შარდენი ლამბერტისთან შეთანხმებით სამეგრელოში ცხენების სიმრავლეს იმით ხსნის, რომ „ცხენების რჩენა აქ ადვილია და სარგებლობა მისგან კი ბევრიაო“⁶⁵.)

⁶¹ შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, 1930, გვ. 148.

⁶² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 75.

⁶³ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

⁶⁴ შდრ. ლამბერტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 185.

⁶⁵ იქვე.

თუ ჩვენს მოგზაურს დავუჭერებთ, ნადირობა და ნანადირევი ხალხის ერთ-ერთი მთავარი საარსებო წყაროა. (სამეგრელოში ევროპისათვის უცნობი მრავალი ფრინველია. ნადირობენ შევარდენით, მიმინოთი, ძაღლებით. იგი აღწერს ნადირობის ხერხებს. აღმოსავლეთ საქართველოში ნადირი შესანიშნავი და მრავალნაირია. მტკვარში იჭერენ თევზს.)

* * *

„მოგზაურობაში“ ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიული ყოფის დამახასიათებელი მრავალი ფაქტია მოტანილი. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ძამპისა და შარდენის მიერ შემჩნეული ხალხის ადრე-წესებიდან ბევრი რამ ჩვენს დრომდეც კი შემორჩა არსებითი ცვლილებების გარეშე⁶⁶, რაც მათი დაკვირვებულობის უტყუარი საბუთია.

✕ ჩვენი ავტორები მოგვითხრობენ ქართველების გარეგნობაზე, ხალხის ზნესა და ქცევის წესებზე, ყოფაცხოვრების დეტალებზე. ცალ-ცალკეა დახასიათებული ტანსაცმელი — ქალებისა და მამაკაცებისა, დიდებულთა და მდიდართა, დაბალი რიგის სასულიერო პირთა და ეპისკოპოსებისა. შარდენის სიტყვით, აღმოსავლეთ საქართველოში მამაკაცების ტანსაცმელი პოლონელებისას ჩამოგავს, ქალებისა კი როგორც სამეგრელოში, ისე ქართლში — სპარსულის მსგავსია. ქალები ზედმეტ ფერუმარისს ხმარობენ, თმებს ევროპულ ყაიდაზე ივარცხნიან. ✕

✕ აღწერილია ნიშნობა, ქორწილი სამეგრელოში და მასთან დაკავშირებული რიტუალები. შარდენი ამბობს, რომ მეგრელები ცოლს ყიდულობენო, ხოლო ძამპი ცოლის შერთვასა და გათხოვებას სავაჭრო ხელშეკრულებას უწოდებს, რაც მათ მიერ ხალხის ტრადიციების არსის გაუგებრობაზეა დაფუძნებული⁶⁷. თუმცა ისიც არ არის გამორიცხული, რომ ასეთ ძნელბედობის ხანაში ამ ტრადიციასაც მახინჯი ფორმები მიეღო. მრავალ მანკიერ მხარეზეა გამახვილებული ყურადღება, ოჯახური ცხოვრებისა და ბავშვის აღზრდის საკითხებზე მსჯელობის დროს. ერთი სიტყვით, ამ შემთხვევაშიც, ვფიქრობთ, რომ ჩვენი ავტორები ხალხის ადრე-წესების მათ-

⁶⁶ შდრ. ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, დასახ. ნაშრ.; თ. ს ა ხ ო კ ი ა, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956.

⁶⁷ შდრ. ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 259—271.

თვის მიუღებელ თავისებურებებზე უფრო ამახვილებენ ყურადღებას.

(აღწერილია მეგრელების ეზო-კარი, სახლი და მისი მოწყობილობა. შარდენს კარგად აქვს შენიშნული სახლის წინ მდებარე ეზოების მნიშვნელობა მეგრელი კაცის ცხოვრებაში. ხშირად აქლებულობენო სტუმარს და სადავო საკითხების გარჩევაც აქვე ხდებაო.) თუმცა შარდენი ამას მხოლოდ მთავრისა და დიდებულების შესახებ ამბობს, მაგრამ მდაბიო ხალხსაც იგივე ჩვეულება ჰქონდა.

(ტურის ჭამა, სუფრა, მისი მოწყობილობა, ჭურჭელი, საჭმელე-ბი, სუფრაზე ჯდომის რიგი, ღვინის სმის წესი — აი, საკითხების კიდევ ერთი წყება,) რომლებზედაც მკითხველი ბევრს რასმე იპოვნის „მოგზაურობაში“. ქართველ დიდებულთა ყოფაცხოვრებაში აღმოსავლური ტრადიციები საკმაოდ არის ფეხმოკიდებული. ისინი სპარსელებს ბაძვენ ჯდომაში, წოლაში და სმა-ჭამაში.

(შარდენი გაკვირვებულია იმით, რომ დიდებულები საკუთარ ყმებთან ერთად სადილობენო, რაც ევროპელისათვის სრულიად წარმოუდგენელი რამ იყო.) ჩვენში ამ წესს საკმაოდ მტკიცე ტრადიცია უნდა ჰქონოდა, რადგანაც იგი XIX საუკუნეშიაც კი კვლავ არსებობდა⁶⁸ (შარდენი დაწვრილებით მოგვითხრობს თბილისში, შაჰნავაზის სასახლეში გამართული ქორწილის შესახებ. ამ ქორწილს თვითონ დასწრებია) და მისი აღწერა „მოგზაურობის“ ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო ფურცლებია.

(შარდენი თავის თხზულებაში მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს ავადმყოფის მკურნალობის ადგილობრივ წესებს. მას ხალხური წამლების „რეცეპტებიც“ კი აქვს მოცემული.) თბილისის გოგირდის აბანოების შესახებ შარდენი ამბობს, რომ მათ ხალხი არა მარტო ჰიგიენური დანიშნულებისათვის იყენებს, არამედ სამკურნალოდაცო. აქ უადგილო არ იქნება მოვიგონოთ XVIII საუკუნის ცნობილი მოგზაურის ვიულდენშტედტის მოსაზრება ამავე საკითხზე. ვიულდენშტედტი თბილისური აბანოების შესახებ ამბობს, რომ მათ მცხოვრებლები მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად იყენებენო, „მე პირველად შემოვიღე მისი საზედციანო თვალსაზრისით გამოყენებაო“⁶⁹. შარდენის ცნობა, ცხა-

⁶⁸ ა. ბ. ო. ზ. დ. ი. ნ. ი., სამეგრელო და სვანეთი (1854—1861), მოგონებანი, თარგმნილი თ. სახოკიას მიერ, თბ., 1934, გვ. 101—102.

⁶⁹ ვიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 11.

დია, აბათილებს ამ საქმეში გიულდენშტედტის მიერ საკუთარი თავისადმი მიწერილ დამსახურებას.

ძამპისა და შარდენის ცნობები მიცვალებულის გლოვაზე, მასთან დაკავშირებულ რიტუალებზე, დაკრძალვის ცერემონიალზე თითქმის ერთმანეთს ემთხვევა, მაგრამ ერთგან მათ შორის შეუსაბამობასაც ვხვდებით. შარდენი ამბობს, რომ მთელს აღმოსავლეთში და მათ შორის სამეგრელოშიც მიცვალებულს კუბოს გარეშე, სუღარაში გახვეულს ასაფლავებენო, მაშინ როცა ძამპის დაკვირვებით მეგრელები მიცვალებულს კაკლის ხის კუბოში ასვენებდნენ. ამ შემთხვევაში ძამპი მართალია და მისი ცნობა გვიანდელი ეთნოგრაფიული მრნაცემებითაც დასტურდება⁷⁰.

* * *

ხალხის ყოფის დამახასიათებელი რეალიები მჭიდროდ იყო გადახლართული რელიგიურ ადათ-წესებთან. რელიგიური დღესასწაულები ჩვენი ავტორების მითითებით ზოგან საერთო-სახალხო ზეიმისა და ბაზრობის ხასიათს ატარებდნენ. ასე იყო ილორსა და წიფურიაში, სადაც უცხოელებიც კი ჩამოდიოდნენ.

ხალხის დამოკიდებულება ეკლესიასთან, მარხვები, მათი დაცვის წესები, ლოცვები, ხატების თაყვანისცემა, ეროვნული წმინდანები (წმ. ნინო, წმ. გიორგი და სხვ.), ღვთისმშობილობა — ყოველივე ეს საკმაოდ კარგად არის დახასიათებული „მოგზაურობაში“.)

ქართველი ხალხის სარწმუნოებრივი ყოფის შესახებ ცნობების სიუხვე „მოგზაურობაში“ სავსებით ბუნებრივია. ძამპი მისიონერი იყო და მის უპირველეს მოვალეობას სწორედ რელიგიაზე დაკვირვება წარმოადგენდა. (შარდენიც, როგორც ღვთისმოსავი კაცი, გარკვეულ ინტერესს იჩენდა ამ საკითხისადმი. მიუხედავად ამისა, მკითხველისათვის სარწმუნოების თავისებურებათა განმარტებას შარდენი თავს არიდებს.) ამას იმით ხსნის, რომ მეგრული და ქართული ენები არ ვიცოდი და სხვა ენის მცოდნე, რომელიც განმიმარტავდა სარწმუნოების საკითხებს, ვერავინ ვნახეო. მოგზაურის ეს განცხადება სინამდვილეს არ შეეფერება. იგი სხვა ადგილას თვითონვე გვამცნობს, რომ თურქულსა და სპარსულს კარგად ფლობდა. XVII საუკუნის საქართველოში კი ეს ენები რომ ბევრმა იც-

⁷⁰ ს. შაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 282—292.

ოდა, მტკიცებას არ მოითხოვს. ყოველივე ეს შარდენს იმიტომ სჭირდება, რომ „მოგზაურობაში“ ძამპის თხზულების ჩართვის აუცილებლობა გაამართლოს. „ადგილობრივი მცხოვრებლების რელიგიის საკითხების უკეთ გასარკვევად უმჯობესი იქნება გაგაცნოთ პატრი დონ იოსებ მარია ძამპის, მანტუელი იტალიელის, თეათინელების პრეფექტის და კოლხეთში მყოფი მისიონერის რელაციაო“ — მიმართავს იგი მკითხველს.

ორივე ავტორი ქართული ქრისტიანობის ისტორიაში საკმაოდ კარგად არის გათვითცნობიერებული. მათ იციან, რომ ქრისტიანობა საქართველოში IV საუკუნეში იქნა აღიარებული, რომ საქართველოს განმანათლებელი იყო წმ. ნინო, იციან აგრეთვე ლეგენდები ანდრიას მოციქულის ქადაგებათა შესახებ, სვეტიცხოველის შესახებ და სხვა, რომელთა თხრობის დროსაც, რასაკვირველია, ხშირად სასურველი სიზუსტე არა აქვთ დაცული (იხ. სათანადო კომენტარები), მაგრამ XVII საუკუნის უცხოელ ავტორთათვის ამგვარი ფაქტების ცოდნა, უდავოდ, მრავლისმეტყველია.

(ისინი ქრისტიანობას საქართველოში საკუთარი სარწმუნოებრივი პოზიციებიდან უყურებენ და აფასებენ.) მათი აზრით ამ რელიგიის ზოგადი პრინციპები აქ საფუძვლიანად შეცვლილია და შერყვნილია. ამის დამტკიცებას ძამპი განსაკუთრებული გულმოდგინებით ცდილობს, რაც სრულიად ბუნებრივია. როგორც ითქვა, მას სურს თავისი მისია გაამართლოს და საკუთარი დამსახურება სამეგრელოში, ქრისტიანობის „განწმენდის“ საქმეში, უფრო რელიგიურად წარმოაჩინოს. მღვდელთმსახურება, წირვა-ლოცვა, ღღესასწაულები, ხელდასხმა, ნათლისღება, ზიარება და სხვა რელიგიური რიტუალები, მისი აზრით, სამეგრელოში ქრისტიანული დოგმების სრული დამახინჯებით სრულდება. რელიგიური ადათ-წესები ძამპის მიერ დაწვრილებით არის აღწერილი და სწორედ ეს არის ჩვენთვის მნიშვნელოვანი და არა ამ ფაქტებს მისეული ინტერპრეტაცია.

ისიც უნდა ითქვას, რომ რეალური ვითარება ხელს უწყობდა ჩვენს ავტორებს მათთვის სასურველი დასკვნების გამოტანისათვის. ჯერ მონღოლების შემოსევებმა, შემდეგ კი მაჰმადიანური ირანისა და თურქეთის მოძალებამ საქართველოში ქრისტიანობის პოზიციები საგრძნობლად შეარყია. სამცხე-საათაბაგო მაჰმადიანურმა ტალღამ მთლიანად შთანთქა.

მიუხედავად იმისა, რომ მეფე თეიმურაზ I ერთ პატრთან საუბარში ამბობდა ხმლით დავიცავო ჩემს სარწმუნოებას და იცავდა

კიდევ; მიუხედავად იმისა, რომ მის მშობელს, ქეთევანს, შაჰ აბას-მა საშინელი წამებითაც ვერ ააღებინა ხელი საკუთარ სარწმუნოებაზე, რაც ამ ეროვნული წმინდანის მიერ სამშობლოს სიყვარულის გამოვლინება იყო (ქეთევან დედოფლის მოწამეობრივი სიკვდილი ვრცლად აქვთ აღწერილი ორივე ავტორს), XVII საუკუნის საქართველოში ქრისტიანობა მაინც დასუსტებულია. ამას გვიდასტურებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეები მაჰმადიანები არიან, საქართველოს დიდებულთა ერთი ნაწილიც მაჰმადიანობას აღიარებს. ასეთი ფაქტები თავისთავად ქრისტიანობის პოზიციების შესუსტების მათუწყებელია. მაგრამ ეს მხოლოდ საკითხის ერთი მხარეა.

შარდენმა ისიც კარგად იცის, რომ ქართველი დიდებულები ქრისტიანობას მხოლოდ ფორმალურად განუდგნენ, რათა თანამდებობები, ჯამაგირი და სხვა პრივილეგიები შეენარჩუნებინათ.)

მაჰმადიანი ქართლის მეფე საეკლესიო საქმეებსაც განაგებს, მის მიერვე არის დანიშნული საქართველოს პატრიარქი, რომელიც კმა არის მეფისა.)

ამ მხრივ ინტერესმოკლებული არ არის „მოგზაურობაში“ მოტანილი ორი დოკუმენტის მონაცემებიც. ვახტანგ V პოლონეთის ქრისტიანი მეფისადმი მიწერილ წერილს ასე ამთავრებს: „თბილისის სამეფო, 26 მარტი, 1671 წელს იესო მაცხოვრის მოვლინებიდან“, ხოლო შარდენისათვის მიცემული ფირმანი, მიმართული სპარსეთის მოხელეებისადმი, გვაუწყებს, რომ იგი „დაიწერა წმინდათვესა ზაულ-ყალას, 1083 წელს ჰიჯრით“. ასეთი სარწმუნოებრივი გაორებულობა, როგორც ჩანს, საზოგადოდ დროის დამახასიათებელი ნიშანთვისება იყო. ქართლ-კახეთის მეფეები იძულებულნი იყვნენ მაჰმადიანობა მიეღოთ, რადგანაც შაჰ აბასის მიერ დაკანონებული წესის მიხედვით ეს უმთავრესი პირობათაგანი იყო ტახტის მისაღებად.

ხალხი მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა მაჰმადიანობას, რაც „ქართველობის“ შენარჩუნებისათვის ბრძოლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფორმას წარმოადგენდა. თბილისში ხალხმა სპარსელებს მეჩეთი არ ააშენებინა. მოლა ქვების სროლით ჩამოაგდეს ციხის შიგნით არსებული მინარეთიდან. ამით ფარულად მეფეებიც კმაყოფილნი იყვნენ, რადგანაც ისინი ქრისტიანულ სარწმუნოებას მხოლოდ ფორმალურად განუდგნენო — ამბობს შარდენი.

მაჰმადიანობასთან ქართველი ხალხის ბრძოლა რომ ოსმალთა და ირანელი დამპყრობლების ძალმომრეობის წინააღმდეგ იყო მიმარ-

თული და არა რელიგიურ ნიადაგზე აღმოცენებული სიძულვილის შედეგი, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ, (შარდენის მიხედვით, საქართველოში სრული რჯულშემწყნარებლობა სუფევდა. აქ ცხოვრობდნენ სომხები, ბერძნები, ებრაელები, ოსმალები, სპარსელები, ინდოელები, თათრები, „მოსკოვიტები“, ევროპელები და ყველას უფლება ჰქონდა ეცხოვრა საკუთარი სარწმუნოებით, ადათებით, ემსჯელა მასზე და დაეცვა იგი.

(საქართველოში სარწმუნოებრივი ორგანიზაციის ზოგიერთი საკითხი, „მოგზაურობის“ მიხედვით შემდეგნაირად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ: ქართლში არის რამდენიმე ეპისკოპოსი, ერთი არქი-ეპისკოპოსი და პატრიარქი.) ეს უკანასკნელი მთელი საქართველოს ქრისტიანობის მეთაურად ითვლება, თუმცა ამის შესახებ შარდენი არაფერს ამბობს. პატრიარქი, როგორც აღინიშნა, მეფის მიერ არის დანიშნული. დიდებულებიც ასეთსავე უფლებებს იჩემებენ თავიანთ სამფლობელოებში: ეკლესიის მსახურთ ნიშნავენ და საკუთარი სურვილისამებრ ექცევიან მათ.

(დასავლეთ საქართველოს ეკლესიას სათავეში უდგას კათალიკოსი, რომელსაც ასევე იმერეთის მეფე ნიშნავს. მისი ძალაუფლება ვრცელდება ოდიშში; იმერეთში, გურიაში, აფხაზეთსა და სვანეთში. სამეგრელოს ეპისკოპოსთა შორის (ჩამოთვლილია ექვსი ეპისკოპოსი) ზოგს თავისი წოდება მთავრისაგან აქვს ნაბოძები.) ჩვენნი ავტორები პირდაპირ არ მიუთითებენ, მაგრამ ჩანს, რომ მთავარი თავის თავს ეკლესიის მეთაურად თვლის. როგორც ითქვა, იგი თავისი ქვეყნის სრული პატონპატრონია და მის მიერ საეკლესიო საქმეებში აქტიური ჩარევა სავსებით ბუნებრივია. ყურადღებას იქცევს მხოლოდ ძამპის მიერ შენიშნული ზოგი დეტალი: ეპისკოპოსის სულის მოსახსენებლად მთავარი წირავსო; ეპისკოპოსები მთავრის მოთხოვნისთანავე მიდიან ომში, რადგან თავიანთი ქვეშევრდომების სარდლად ითვლებიანო და სხვ.

(ეკლესია საკმაოდ მდიდარია. ეს სიმდიდრე, შარდენისა და ძამპის აზრით, მოპოვებულია უმაღლეს მღვდელთმსახურთა ზნედაცემულობისა და სიხარბის შედეგად. ოსინი სასტიკ ექსპლოატაციას უწევენ თავიანთ ქვეშევრდომებს და მრევლს. უფიცნი და უმეცარნი არიან. არავითარ საბაბს და საშუალებას არ თაკილობენ სიმდიდრის მოსახვეჭად. ყიდიან საეკლესიო თანამდებობებს, იღებენ ქრთამს, სათანადო გასამრჯელოს გარეშე არ სწირავენ, უფასოდ კაცს არ აზიარებენ. ჰყავთ საკუთარი მრევლი, რომელიც ვალდებულია

პური, ღვინით და სხვა სურსათით მოამარაგონ ისინი. ასევე იქცევიან ბერებიც და პაპებიც (მღვდლები), რომლებიც ატყუებენ ხალხს და მათ უკანასკნელ სარჩოს არბმევენ. ეკლესიის მსახურთა ამგვარი საქმიანობის ჩამოთვლა-აღწერას „მოგზაურობაში“ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი.

* * *

აქვე უნდა განვიხილოთ ის მცირეოდენი ცნობები, რომლებიც სასამართლოსა და სამართლის წარმოების საკითხებს ეხება.

საქართველოს სამეფო-სამთავროებში უმაღლეს მსაჯულებს თვით მეფე-მთავრები წარმოადგენენ. სამეგრელოს მთავარი საკუთარ სამფლობელოში მუდმივი მოგზაურობის დროს აწარმოებს სადავო საკითხების გარიგებას. ამ მოგზაურობაში მას თან ახლავან მოხელეები, მოზრდილი ამაღა და უცხოელი სტუმრებიც კი. მთავარი ნელა მიდის, დროდადრო ჩერდება და უსმენს მომჩივანთ. შარდენს დეტალურად აქვს აღწერილი საჩივრის წარდგენის, მომჩივანთა მიერ ბრალდების წაყენების, მხარეთა ახსნა-განმარტების მოსმენის, მოწმეთა მოყვანის, გადაწყვეტილების გამოტანის წესები და, საერთოდ, სასამართლოს წარმოების მთელი მსვლელობა დანაშაულის ჭეშმარიტების დასადგენად მტკიცებათა სხვადასხვა საშუალებებიდან, რომლებიც გვიანფეოდალურ საქართველოში გამოიყენებოდა, შარდენთან მოხსენებულთა ისეთი ორდალები, როგორცაა მდუღარე წყლით გამოცდა და ორთაბრძოლა. თავის მართლების ეს ორივე წესი ვახტანგ VI სამართლის წიგნში სათანადოდ არის დაკანონებული⁷¹. ორთაბრძოლას მასში „ხმალში გატარება“ ეწოდება⁷².

მდუღარე წყლით გამოცდას და ორთაბრძოლას ანუ სასამართლო დუელს რელიგიური საფუძველი აქვთ⁷³. როგორც შარდენი აღნიშნავს, ეს არის მართლმსაჯულების მინდობა უფლისადმი, ღვთის სამსჯავროზე გასვლა. თუ კაცი მართალია, მას ვერც მდუღარე წყა-

⁷¹ ვახტანგ VI სამართლის წიგნი, გვ. 50—51.

⁷² სასამართლო ორთაბრძოლის შესახებ იხ. გ. წა და რ ე ი შ ვ ი ლ ი, სასამართლო დუელი XVII საუკუნის თბილისში, ჟურნ. „საბჭოთა სამართალი“, 1959, № 4, გვ. 35—41.

⁷³ მ. ლე კ ვ ე ი შ ვ ი ლ ი, სასამართლო პროცესი მე-17—18 საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 98.

ლი და ვერც ხმალი ვერას ავნებს. ამავე დროს, თუ მღუღარე წყლით გამოცდა გამოიყენება მოღვეის საზოგადოებრივი მდგომარეობის განუზრუნველად, ხმლით ჭეშმარიტების დადგენა, შარდენის თქმით, მხოლოდ წარჩინებული წოდების წარმომადგენელთა უპირატესობაა.

შარდენი ყურადღებას ამახვილებს აგრეთვე იმ გარემოებაზეც, რომ საფეოდალოებს (სათავადოებს), რომლებიც გარკვეულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმომადგენდნენ, სასამართლო შეუვალობაც აქვთ. ამა თუ იმ ბატონის გლეხების დავა წყდება მათივე ბატონების მიერ, თვით ფეოდალებს შორის კი უთანხმოება მხოლოდ იარაღის ძალით შეიძლება მოგვარდეს. ისინი თავს ესხმიან ერთმანეთს და ამის შესახებ მთავარმა (მეფემ) შეიძლება ვერაფერი გაიგოს, თუ დაზარალებული შველას არ თხოვს მას. მთავარი (მეფე) მოარიგებს მოდავეებს, მაგრამ მათ შორის დაზავება გრძელდება მხოლოდ შურისძიებისათვის ხელსაყრელ მომენტამდე. ყოველივე ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ ფეოდალები საკმაოდ დამოუკიდებლად გრძნობდნენ თავს, არც მეფე-მთავრებს უწევდნენ ანგარიშს და არც ერთმანეთს ეპუებოდნენ.

* * *

ძამპს და, მით უმეტეს, შარდენს ქართველი ხალხის კულტურა ნაკლებად აინტერესებთ. მათთვის საქართველო ჩამორჩენილი ქვეყანაა და ეს ნაწილობრივ ასეც იყო. XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული ქართული კულტურის დონე თანდათანობით დაეცა. არსებითად მდგომარეობა არც XVII საუკუნეში შეცვლილა⁷⁴, მაგრამ ამ დროს მეცნიერებასა, ლიტერატურასა და ხელოვნებაში ერთგვარი აღორძინების ნიშნები გარკვეულად შეიმჩნევა. სხვა ფაქტებს რომ თავი დავანებოთ, ისიც საკმარისია აღინიშნოს, რომ ამ დროს ცხოვრობდნენ ცნობილი მეფე-პოეტები თეიმურაზ I და არჩილი. მათ შესახებ „მოგზაურობაში“ ხშირად არის ლაპარაკი, მაგრამ რომ ისინი პოეტები იყვნენ, ამაზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი.

ძამპის თანამედროვე იყო ცნობილი ქართველი დიპლომატი და სწავლული ნიკიფორე ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი, რომლის სახელ-

⁷⁴ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 320.

თან არის დაკავშირებული ქართული კულტურის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი მოვლენები. მაგრამ ძამბი არაფერს გვამცნობს თუნდაც იმაზე, რომ ნიკიფორე ირბახის ხელშეწყობით 1629 წელს რომში ქართული სტამბა დაარსდა (იხ. შენ. 120).

უცნაურიც კია, რომ შარდენს ყურადღება არ მიუქცევია მისთვის ესოდენ საინტერესო ფაქტისათვისაც: როგორც ცნობილია, 1670 წლიდან ქართველებს ორი ადგილი ეთმობოდათ რომის უმაღლეს თეოლოგიურ სასწავლებელში⁷⁵.

მიუხედავად ამისა, „მოგზაურობაში“ მოცემული ზოგი დაკვირვება XVI საუკუნის ქართული კულტურის შესახებ მაინც საინტერესოა. ძამბის მიხედვით, სამეგრელოში წერა-კითხვის მცოდნენი ცოტანი არიან. წერა-კითხვის სწავლას უფრო ქალები ეტანებიან. იგივეს ამბობს მაკარი ანტიოქელიც⁷⁶. ეკლესიებში ბევრი წიგნი ინახება, რომელთაც, წესის მიხედვით, ეპისკოპოსები სიცოცხლეში ერთხელ აახლებენ (გადაწერენ). უფრო ზევით კი აღნიშნავს, რომ ეპისკოპოსები გაუხათლებელნი არიანო. ამდენად გაურკვეველია, ისინი თვითონ აახლებდნენ ხელნაწერებს, თუ სხვას გადააწერინებდნენ. ხოლმე, ან ერთი წიგნის განახლება ევალეზოდან თუ მრავლისა, მაგრამ თვით ასეთი ტრადიციის არსებობა ფრიად ყურადსაღები ფაქტია.

„მოგზაურობაში“ უფრო მეტი ცნობებია დაცული სამშენებლო საქმეზე. ძამბი ვრცლად მოგვითხრობს ეკლესიებზე, მათ მშენებლობასა და მოწყობილობაზე. იგი აღნიშნავს, რომ სამეგრელოში ახლა უბრალო ხის ეკლესიებს აშენებენო, რაც ქვეყნის ეკონომიური სივიწროვითაც იყო გამოწვეული. მოგვითხრობს იერუსალიმის ქართულ სიძველეთა შესახებ.

შარდენი ხშირად იძლევა იმ პუნქტების განაშენიანების ზოგად ჭურათს, სადაც მას გავლა მოუხდა. რასაკვირველია, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს თბილისს. აღწერს შაჰნავაზის სასახლეს, რომელიც მას ძალიან მოსწონებია. ცალ-ცალკე ჩამოთვლის თბილისის ეკლესიებს და ახასიათებს ზოგი მათგანის არქიტექტურულ სახეს. ქალაქის გარეუბნებში მრავალი სალადობო სახლისა და ბაღის არსებობას მიუთითებს. შენიშნავს, რომ აქ ბაზრებიც და ქარვასლებიც ქვესაგან არისო ნაშენი, მაშინ როცა ახალციხეში, მაგალითად, ქარვასლაც და სახლებიც ხისა უნახავს.

⁷⁵ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, გვ. 321.

⁷⁶ П. К. Жызе, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

(შარდენი ნაწილობრივ სწორია, როდესაც აღნიშნავს, რომ საქართველოში ამ დროის ნაგებობები ირანული ყაიდისა არისო. გვიან შუასაუკუნეებში ქართულ არქიტექტურაში აღმოსავლური გავლენები ცხადად შეიგრძნობა⁷⁷.) მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მას ეროვნული თვითმყოფადობა, ორგანული კავშირი წინა ხანათა ხუროთმოძღვრულ ტრადიციებთან არასოდეს არ დაუკარგავს.

* * *

„მოგზაურობაში“ მოცემული გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის მრავალრიცხოვანი ფაქტები უფრო ვრცელ და დეტალურ ანალიზს მოითხოვს.

(დასავლეთ საქართველოს ისტორიის თხრობას შარდენი იწყებს სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის (1611—1657 წწ.) დროიდან და განსაკუთრებულ ადგილს უთმობს ამ უკანასკნელის პიროვნებისა და მოღვაწეობის დახასიათებას.) თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მოგზაური ამ შემთხვევაშიც ძირითადად იმეორებს ლამბერტისა და ჯუდიჩის ცნობებს.

ლევან II დადიანი XVII საუკუნის ერთ-ერთი მეტად საინტერესო პოლიტიკური მოღვაწეთაგანი იყო და მის შესახებ უამრავი ცნობა არსებობს როგორც ქართულ, ისე უცხოურ ენებზე. მიუხედავად ამისა, დღემდე სათანადოდ არ არის შესწავლილი მისი მოღვაწეობა. ამ ამოცანას ვერც ჩვენ ვიდებთ თავს, მაგრამ შარდენის თხზულება ზოგიერთი საკითხის დასმის საშუალებას მაინც იძლევა.

(ლევანი მცირეწლოვანი ავიდა ტახტზე. წლების მანძილზე სამთავროს მართავდა მისი ბიძა და მეურვე გიორგი ლიპარტიანი,) „კაცი ფრიად სამართლიანი და სახელმწიფო საქმეებში კარგად გამოცდილი“⁷⁸. ლამბერტის თქმით, გიორგი „განაგებდა ყველადფერს“⁷⁹ და სწორედ აქ უნდა ვეძიოთ იმ კონფლიქტის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი, რომელიც მთავარსა და მის ბიძას — ამ შემთხვევაში ძლიერ ფეოდალს შორის შემდგომში ჩამოვარდა.

(XVII საუკუნის 20-იანი წლებიდან ლევანი უკვე დამოუკიდებ-

⁷⁷ Г. Н. Чубинашвили, И. П. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тб., 1936, გვ. 134.

⁷⁸ ა. ლამბერტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

⁷⁹ იქვე.

ბელ და ენერგიულ მოქმედებას იწყებს თავისი სამთავროს გაძლიერებისათვის: იგი იმთავითვე დაუპირისპირდა იმერეთის მეფეს, მაგრამ რომ ზურგი მაგარი ჰქონოდა, მან ცოლად შეირთო აფხაზეთის მთავრის ასული, ხოლო თავისი და, მარიამი, მალაქია გურიელის ძეს სიმონს მიათხოვა. ეს ფაქტურად იმერეთის მეფე გიორგი III (1604—1639) წინააღმდეგ შეკრული კოალიცია იყო. იმერეთის მეფე მიუხვდა და დასწრება გადაწყვიტა. მათ შორის პირველი შეტაკება მოხდა 1623 წ. დადიანმა გაიმარჯვა და დიდი ალაფი წაიღო⁸⁰. ამას მოყვა გაუთავებელი ბრძოლები სამეგრელოსა და იმერეთს შორის, რომელთა ინიციატორი თითქმის ყოველთვის ლევან დადიანი იყო.

ლევანმა არც ყოფილი მოკავშირეები დაინდო. მან აფხაზებთან წაკიდების მიზეზად ის გამოიყენა, რომ საკუთარ ცოლს სიძვა შესწამა, დაასახიჩრა და მამას გაუგზავნა. რომ განაწყენებულ აფხაზებს არ დაესწროთ მისთვის და შურისძიების მიზნით ოდიშს არ დასხმოდნენ თავს, იგი თვითონ გადავიდა აფხაზეთში ლაშქრით, დაარბია ქვეყანა და მათ ხარკი დააკისრა⁸¹. ამის შემდეგ დადიანებსა და შერვაშიძეებს შორის ურთიერთთავდასხმა და ყმა-მამულის აწიოკება ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. თვით ლევანის სიცოცხლეშივე აფხაზები არა ერთხელ დასხმიან თავს სამეგრელოს სანაპირო რაიონებს⁸².

ამავე დროს ლევანმა ჩამოიშორა თავისი ბიძა, მისი, ყოფილი მეურვე: მას ჯერ ცოლი წაართვა, ხოლო შემდეგ ბრძოლაში დაამარცხა. წყაროები, მათ შორის შარდენიც, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობენ ამ ამბის პირველ ნაწილს — ლევანის მიერ ლიპარტიანისათვის დარეჯან ჭილაძის წართმევის ფაქტს. ყურადღების გარეშე კი რჩებათ არსებითი რამ, რომელიც ამ ფაქტის უფრო მნიშვნელოვანი შედეგი იყო: ლევანმა თავიდან მოიშორა ძლიერი ფეოდალი და ამით მთავრის, ხელისუფლება უფრო გააძლიერა.

ლევან II-ის ამგვარ საქმიანობას არ შეიძლებოდა სათანადო რეაქცია არ გამოეწვია სამეგრელოს დიდებულთა შორის. მას შეთქმულება მოუწყვეს.

⁸⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, V, თბ., 1953, გვ. 41.

⁸¹ З. В. А н ч а б а д з е, Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959, гв. 263—264; ლამბერტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 22.

⁸² И. Г. А н т е л а в а, Очерки по истории Абхазии XVII—XVIII веков, Сухуми, 1951, гв. 32.

შეთქმულების ორგანიზატორი, ლამბერტის მიხედვით, ლევანის ვეზირი პაპუნა ყოფილა (შარდენი მას შეთქმულების მონაწილედ არ ასახელებს). ვეზირმა გურიელი, იმერეთის მეფე და აფხაზეთის მთავარიც მიიმხრო. „მათ შორის დაარსდა საიდუმლო კავშირი, რომელსაც საგნად ჰქონდა დადიანის მოკვლა და მის მაგიერ მისი ძმის იოსების გამოთავრება“⁸³. შეთქმულება ჩაიფუშა. ლევანი სასტიკად გაუსწორდა შეთქმულებს. იოსებს თვალები დასთხარა, ხოლო პაპუნა ზარბაზანში ჩაატენინა. სიმონს, ლევანის სიძეს, რომელმაც 1625 წელს საკუთარი მამა მოკლა და თვითონ გამთავრდა, ლევანმა „დასთხარა თვალი, წაართვა ცოლი, შვილი და სამთავროც. მისი სამთავრო დადიანმა გადასცა გურიელის ბიძას მალაქიას“⁸⁴.

ყოველივე ამის შემდეგ ლევანს დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართა შორის ტოლი აღარ ჰყავდა. ოდიშის სამთავრომ თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია.

ლევანი მოსვენებას არ აძლევდა იმერეთის მეფეებს, ჯერ გიორგი III და შემდეგ მის მემკვიდრეს ალექსანდრეს (1639—1660). იგი „უხდებოდა მარადის იმერეთს შობას, ნათლისღებას, აღდგომას და ყოველთა დღესასწაულთა შინა“⁸⁵. ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, იმერეთში „არსადა დაშთა დაბანი და შენობანი და სიმაგრენი, რომელი არა მიემძლავრა“⁸⁶ ლევანს. 1634 წელს მან ხელთ იგდო იმერეთის მეფე და მთელი ორი წლის მანძილზე ტყვედ ყავდა⁸⁷. ლევანმა „ისე დაასუსტა იმერეთის სამეფო, რომ სამეგრელოს ბევრად ჩამრუვარდებოდა ძალღონით“⁸⁸.

ალექსანდრე იმდენად შევიწროვებული იყო ლევანისაგან, რომ რუს-ხელმწიფესაც კი სთხოვა დახმარება მის წინააღმდეგ⁸⁹. შურისძიება ალექსანდრემ მხოლოდ ლევანის გარდაცვალების შემდეგ მოახერხა. მან 1657 წელს დალაშქრა სამეგრელო⁹⁰.

⁸³ ა. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 19—20.

⁸⁴ იქვე, გვ. 21.

⁸⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, ცხოვრება იმერეთისა, ქ¹ც, II, 1854, გვ. 199.

⁸⁶ ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 189.

⁸⁷ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 427.

⁸⁸ ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 22.

⁸⁹ М. Б р о с с е, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, СПб, 1861, გვ. 66.

⁹⁰ ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, საქართველოს ცენტრალური არქივის საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 262.

საინტერესოა, რომ ლევან II-ს არც ერთხელ არ უცდია იმერეთის ტახტი დაეკავებინა და თავი მეფედ გამოეცხადებინა, მიუხედავად იმისა, რომ მას ამის შესაძლებლობა უთუოდ ჰქონდა.

ლევანის დროს სამეგრელო ეკონომიურადაც და კულტურულადაც დაწინაურდა. მან ხელი შეუწყო ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას. შარდენის ცნობით, ლევანს ფულის მოჭრაც დაუწყია, მაგრამ იგი მალე შეუწყვეტია ლითონის სიძვირის გამო⁹¹.

ლევანმა თავის კარზე მოიზიდა იმდროინდელი განათლებული ადამიანები. სამეგრელოში დიდხანს ცხოვრობდა „მოგზაურობაში“ არაერთხელ ნახსენები ცნობილი ქართველი დიპლომატი და სწავლული ნიკიფორე ირბახი⁹². აქვე მდივან-მწიგნობარ მამუკა თავაქარაშვილის მიერ გადაიწერა და ილუსტრირებულ იქნა „ვეფხისტყაოსნის“ დღემდე შემორჩენილი ერთ-ერთი ნუსხა. ლევანმა სპეციალური საოქრომჭედლო სახელოსნო დააარსა, სადაც წარმატებით გრძელდებოდა ქართული ოქრომჭედლობის მდიდარი ტრადიციები⁹³. მისი ინიციატივით ბრავალი ეკლესია-მონასტერი და ციხე-სიმაგრე აშენდა და შეკეთდა. იგი ყურადღების გარეშე არ ტოვებდა იერუსალიმის ქართულ სიძველეებსაც. როგორც ვხედავთ, მის დროს სამეგრელოში ფართო კულტურული საქმიანობა გაიშალა.

ლევან დადიანი კარგად იყენებდა თავის სასარგებლოდ თურქეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგობებს. მართალია იგი ხონთქრის უზენაესობას აღიარებდა და ხარკსაც უხდიდა მას, მაგრამ როცა სულთანმა მურადმა ირანის წინააღმდეგ ლაშქრად წასვლა მოსთხოვა, ლევანმა უარი შეუთვალა. ლამბერტის სიტყვით, დადიანს სულთნისათვის მიუწერია: „ხარკს იმიტომ კი არ გაძლევთ, რომ პირდაპირ თქვენი ბატონობა მეცნოსო, არამედ იმიტომ, რომ თქვენ ჩვენს საზღვრებში არ შემოხვიდეთ. და თუ ამას იზამთ, მე მყისვე მოვისპობთ ხარკს და ადვილად შევძლებ ჩემი ჯარით დავიცვა სამთავრო“⁹⁴.

1634 წელს ლევანმა თავისი და, მარიამი, ქართლის მეფე რო-

⁹¹ იხ. დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

⁹² კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ნიკიფორე ირბახი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, გვ. 292—313.

⁹³ ლ. ხ უ ს კ ი ვ ა ძ ე, ჰედური ხელოვნების მნიშვნელოვანი კერა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში, საბჭოთა ხელოვნება, 1969, № 1, გვ. 45—48.

⁹⁴ ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

სტომს მიათხოვა. ამით იგი ირანის შაჰსაც დაუკავშირდა, რომლისთვისაც ეს კავშირი მეტად სასურველი იყო. ამის გამო „ორმოცდაათი ათასი მარჩილი შაჰსეფი ყაენს გამოეგზავნა ლევან დადიანისათვის. ის მიაერთეს და წელიწადში ათასი თუმანი ჯამაგირი გაეჩინა დადიანისათვის“⁹⁵.

ერთი მტაცებლის მეშვეობით მეორის დაშინების ლევანისეულმა პოლიტიკამ ის შედეგი გამოიღო, რომ მისი მმართველობის ხანაში სამეგრელოზე გარეშე მტერთა თავდასხმა თითქმის მთლიანად აღიკვეთა.

ისტორიული წყაროები ლევან დადიანის მოღვაწეობას სხვადასხვანაირად აფასებენ. (უცხოელი ავტორები, მათ შორის ლამბერტი, ჯუდიჩე, შარდენი და სხვები, მას ქებით იხსენიებენ. შარდენის თქმით, იგი იყო მამაცი, დიდსულოვანი, ჭკვიანი და სამართლიანი.) ვახუშტის დახასიათებით კი „ესე ლევან იყო ბოროტი, ხვანჯიანი, ამაყი, მზაკვარი და ძვირის მოხსენე“⁹⁶. თითქოს ერთიც მართალია და მეორეც. მის დროს სამეგრელოს სამთავრო გაიზარდა და გაძლიერდა, მაგრამ ამასთანავე მეზობელ „საქართველოებთან“ მისი მუდმივი კონკლაობა ხელს უშლიდა ქვეყნის გაერთიანების საერთო ეროვნულ საქმეს.

XVII საუკუნის 60-იან წლებში ვითარება საგრძნობლად შეიცვალა, თანაც საქართველოს ყველა კუთხეში და თითქმის ერთდროულად.

1657 წელს გარდაიცვალა სამეგრელოს მთავარი ლევან II. მისი ადგილი მცირე ხნით დაიკავა ლიპარიტ III, რომელიც 1658 წ. ვამეყ დადიანმა შეცვალა. (იხ. შენ. 221).

1658 წელს გარდაიცვალა ქართლის მეფე როსტომიც და აქ ვახტანგ V შაჰნავაზი გამეფდა.

1660 წელს გათავისუფლდა იმერეთის ტახტიც, გარდაიცვალა ალექსანდრე III. იმერეთის კარზე დიდი არეულობა დაიწყო. სწრაფად იცვლებოდნენ მეფეები: დიდებულების მიერ გაძევებული ერთი მეფის ადგილზე მეორე ვერ ასწრებდა მოსვლას, რომ მესამეს ტახტი უკვე დაკავებული ჰქონდა.

მთელი დასავლეთი საქართველო ფეოდალურმა ომებმა მოიცვა.

⁹⁵ ფარსადან გორგიჯანიძე, საქართველოს ცენტრალური არქივის საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 241.

⁹⁶ ვახუშტი, ცხოვრება იმერეთისა, ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 197.

მოვლენები ისე სწრაფად ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს, რომ არა თუ უცხოელ მოგზაურს, არამედ იმ დროის მემკვიდრესაც გაუჭირდებოდა მათი აღნუსხვა. შარდენი საკმაოდ ვრცლად მოგვითხრობს ამ ამბების შესახებ, მაგრამ ვითარების შედარებით სრული სურათის წარმოდგენა და ამდენად „მოგზაურობაში“ მოცემული ცნობების სათანადოდ გაგებაც გაძნელებოდა სხვა წყაროების მოშველიების გარეშე.

მოვლენათა თანამიმდევრობა და ზოგადი სურათი ასეთი იყო, 1660 წელს იმერეთის ტახტზე ავიდა ბაგრატ IV ალექსანდრეს ძე. პირველად მან სულ რამდენიმე თვე იმეფა. დედოფალმა ნესტან-დარეჯანმა, მისმა დედინაცვალმა, ბაგრატს თვალები დასთხარა და ტახტი წაართვა. დარეჯანმა იმერეთის ერთ-ერთი დიდებული, ვახტანგ ჭუჭუნაშვილი, რომელსაც „ბაგრატიონად იტყოდნენ“⁹⁷, ქმრად დაისვა და ერთ ხანს იმეფა მასთან ერთად, მაგრამ მალე მათ დიდებულები აუჯანყდნენ. დიდებულთა ერთმა ნაწილმა დადიანს მიმართა დახმარებისათვის, მეორემ კი ქართლის მეფე მოიწვია. ვამეყ დადიანმა დაასწრო, შეიჭრა იმერეთში, აიღო ქუთაისის ციხე და ვახტანგს დასთხარა თვალები⁹⁸.

ქართლის მეფე ვახტანგ V-მაც არ დააყოვნა. იგი ჯარით გადავიდა იმერეთს და ჭვეყნის დიდი ნაწილი დაიჭირა. დადიანი და ვახტანგი მორიგდნენ; იმერეთის აღმოსავლეთი ნაწილი ქართლის სამეფოს შეუერთდა, ხოლო დასავლეთი ნაწილი სამეგრელოს. ეს მოხდა 1660 წლის შემოდგომაზე ან 1661 წლის დასაწყისში⁹⁹.

ვახუშტის ცნობით, ამ არეულობით უსარგებლია. ახალციხის ფაშას, ასლანსაც, შემოსულა იმერეთში, მოუოხრებია ჭვეყანა, ვახტანგი და დარეჯანი დაუტყვევებია და თან წაუყვანია (იხ. შენ. 228).

1661 წელს ვახტანგ V კვლავ გადავიდა იმერეთში. იმერელი ფეოდალების დიდი ნაწილი ვახტანგს მიუვიდა. მან მთელი იმერეთის ციხეები დაიჭირა, დალაშქრა სამეგრელოც, ვამეყ დადიანი დაამარცხა და იგი, სვანეთში გაქცეული, იქ მოაკვლევინა. სამეგრე-

⁹⁷ პარიზის ქრონიკა, ზ. ჭიჭინაძის რედ., 1903, გვ. 65—66.

⁹⁸ სწორედ ამ დროს უნდა ეკუთვნოდეს ზემოთ მოტანილი ბიჭვინტბის სიგელი, რომელშიაც ვამეყი სრულიად საქართველოს მპყრობელად იხსენიებს თავს. იხ. ს. კაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებზე, წიგნი პირველი, 1921, გვ. 67.

⁹⁹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 438.

ლოში ლევან II ძმისწული შამადავლე იოსების ძე (ლევან III) გაამთავრა. იმერეთის ტახტზე დასვა თავისი შვილი არჩილი და იმერეთის თავადებს ახალი მეფის ერთგულებაზე ფიცი დაადებინა¹⁰⁰.

იმერეთის დიდებულებმა არჩილი მაინც ვერ იგუეს. არჩილმა იმერეთში 1663 წლამდე იმეფა. თურქეთის დაჟინებით მოთხოვნით იგი უკან გაიწვიეს¹⁰¹.

ამ დროს თურქები კვლავ იმერეთში არიან. მათი დახმარებით იმერეთის ტახტი ამჯერად დემეტრე გურიელმა დაიჭირა. „მან ლევან III დადიანიც განდევნა და იწოდებოდა მეფედ, დადიანად და გურიელად“¹⁰². არც დემეტრეს ეწერა დიდხანს მზეგრძელობა. მალე, ოსმალების წასვლისთანავე, იმერელმა დიდებულებმა ისიც დააბრმავეს და მეფედ კვლავ ბაგრატ IV ისურვეს.

შინაური ომები კვლავ მძვინვარებდა. ახლან ლევან დადიანმა შემოუტია იმერეთს. ბაგრატმა იგი დაამარცხა და ტყვედ ჰყო.

უფრო ძნელი აღმოჩნდა განდგომილ ფეოდალთა დათრგუნვა. „ყამებთა ამათ შინა განუდგნენ მთავარნი და მიიტაცებდიან თავისთვისთა მხარეთა და არღარა იყო მორჩილება ეგდენი მეფეთაო“ — ამბობს ვახუშტი¹⁰³. მეფის სახლთუხუცესმა სეხნია ჩხეიძემ „მოიყვანა სპანი ოსმალთა, მოიპარა ციხე ქუთათისისა და შეაყენა ოსმალნი“¹⁰⁴.

არ ცხრებოდა დარეჯანიც. 1668 წელს მან ახალციხის ფაშასაგან ჯარი იჭირავა და იმერეთში შემოვიდა. მას მიემხრნენ დადიანი, გურიელი და სეხნია ჩხეიძე. ბაგრატი ლეჩხუმს გაიქცა. „ოსმალთა მოსრნეს, მოსტყვევნეს იმერეთი, შემუსრნეს მრავალნი ხატნი და ჯვარნი, მოსწვეს ქვეყანანი და ეკლესიანი“¹⁰⁵. დარეჯანმა და ვახტანგმა ერთხელ კიდევ დაიკავეს იმერეთის ტახტი, მა-

¹⁰⁰ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 441. შესაძლებელია სწორედ ამიტომ თვლიდა ვახტანგ V თავის თავს „ლიხთიმერის“ პატრონადაც პოლონეთის მეფისადმი მიწერილ წერილში; ანდა სწორედ ამას გულისხმობდა, როდესაც შარდენს ეუბნებოდა — ჩემი სამფლობელო შავ ზღვამდე არისო გადაჭიმული. მაგრამ 1671 (ე. ი. წერილის გაგზავნის დროს) — 1672 წლებში ვახტანგს დასავლეთ საქართველოზე ხელი აღარ მიუწვდებოდა.

¹⁰¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 442.

¹⁰² იქვე, გვ. 443.

¹⁰³ ვახუშტი, ცხოვრება იმერეთისა, ქტ, II, 1854, გვ. 204.

¹⁰⁴ იქვე.

¹⁰⁵ იქვე.

გრამ ამჯერადაც მცირე ხნით. მალე ისინი დახოცეს და იმერეთში კვლავ ბაგრატი გაბატონდა.

სამეგრელოსა და იმერეთს შორის ურთიერთობა კვლავინდებურად დაძაბული იყო. ლევან III ნიადაგ თავს ესხმოდა ბაგრატს, საბოლოოდ ყოველთვის მარცხდებოდა, მაგრამ თავისას მაინც არ იშლიდა. ასე მოხდა 1671 წელსაც. იმერეთში შემოსულ ლევანს ბაგრატი გაერიდა, ლეჩხუმს შეაფარა თავი, იქ ჯარი შეკრიბა და სამეგრელოს მთავარს ამჯერადაც მარცხი აგემა.

ბაგრატს მოსვენებას არ აძლევდა გიორგი გურიელიც. მან ახალციხის ფაშისაგან ჯარი ითხოვა და 1672 წელს ოსმალებს ქუთაისში შემოუძღვა. ბაგრატი შეიპყრეს. მეფემ ახალციხის ფაშას ქრთამი მიართვა, თან შვილიც მისცა მძევლად და ტახტი დაიბრუნა¹⁰⁶. ოსმალებმა იმერეთი დაარბიეს, მაგრამ ქვეყანა ისე იყო გაძარცვული, რომ, შარდენის ცნობით, მათ ველარაფერი მოიპოვეს, გარდა ტყვეებისა.

ამის შემდეგ ოსმალებმა გურიელთან ერთად სამეგრელოც დალაშქრეს. შემოადგნენ რუხის ციხეს. ციხე ვერ აიღეს, მაგრამ ორი ათასზე მეტი ტყვე წაასხეს, უამრავი ნადავლი წაიღეს და უკან წავიდნენ.

საქართველოში შარდენის ჩამოსვლა ოსმალების სწორედ ამ შემოსევას დაემთხვა.

შარდენი ზემოთ მოტანილი ფაქტებიდან მხოლოდ ზოგიერთზე ლაპარაკობს და საკმაოდ დაწვრილებითაც. იგი თვითონვე ამბობს, რომ მისი მონათხრობი არ არის სრული, რომ 1667—1672 წლებში იმერეთში ასამდე ანალოგიური ამბავი მოხდა (რიცხვი გადაჭარბებულია, მაგრამ იგი ისეთი ინტონაციით არის ნათქვამი, რომ „მრავალს“ უფრო ნიშნავს), მაგრამ მათ შესახებ მოგზაური განზრახ არაფერს ამბობს. ლაპარაკობს მხოლოდ ჩხარის ბრძოლაზე, რომელიც სინამდვილეში 1666 წელს მოხდა (იხ. შენ. 246).

ცხადია, ასეთ დროს იმერეთში მეფის ძალაუფლება უაღრესად დაკნინებული იყო. უსინათლო ბაგრატი არც იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო ძლიერი ხელისუფალი. შარდენთან საუბრის დროს იგი ჩივის, რომ მას საკუთარი ნება-სურვილით არაფრის გაკეთება არ შეუძლია და მთლიანად კარის მოხელეებზეა დამოკიდებული.

¹⁰⁶ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 447.

არც ბაგრატის მუდმივი მოქიშპე სამეგრელოს მთავარი გამო-
ირჩეოდა დიდი სახელმწიფოებრივი გამჭრიახობით. მაკარი ანტი-
ოქელის დახასიათებით იგი სუსტი მმართველი იყო, არც ძალა
ჰქონდა და არც სამხედრო საქმისა გაეგებოდა რამე. სამთავროში
მთელი ძალაუფლება კარის მოხელეებს ეპყრათ, რომლებიც მთა-
ვარს არ ემორჩილებოდნენ და ყველაფერს თავიანთი ნება-სურვი-
ლით აკეთებდნენ. ლევანს რომელიმე მათგანის დასჯა არ შეეძ-
ლო¹⁰⁷. ამას ადასტურებს შარდენის ცნობაც: როდესაც ლევანს
მოგზაურმა მძარცველების წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, მან უც-
ხოელ სტუმარს უარი შემოუთვალა იმ მიზეზით, რომ ომიანობაა
და დიდებულები არ ემორჩილებიანო.

ლევანის დაახლოებულ პირთა შორის იყო „მოგზაურობაში“
არა ერთხელ ნახსენები ცნობილი მედროვე კაცია ჩიქვანი, „კაცი
მხნე და შემძლებელი საქმეთა“, მაგრამ ამასთანავე „უღვთო და
მესისხლე“. „ესე კაცია იყო გორდელი მღაბალი აზნაური“, რომე-
ლიც ერთ ხანს იმერეთის კარზე დიდი გავლენით სარგებლობდა.
შემდეგ მიეკედლა ლევანს, რომელმაც იგი „თვისად მისანდობელ
ჰყო ფრიად“ და სალიბარტიანო მისცა. კაცია „აზრახებდა დადიან-
სა და მოსვრიდიან წარჩინებულთა ოდიშისათა“¹⁰⁸.

შარდენის დასკვნით „სამეგრელოს ეს მთავარი ახალგაზრდა
იყო, ბაგრატი კი უსინათლო. ორივეგან დიდგვარიანი მოხელეები გა-
ნაგებდნენ სახელმწიფოს“.

დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების შინაურ მოუ-
წესრიგებლობას, მმართველობის სისტემის დეცენტრალიზაციას,
ურთიერთშორის ნიადაგ კინკლაობას სრული კატასტროფის პირამ-
დე მიყავდა ქვეყანა. მათი პოლიტიკური, ეკონომიური და სამ-
ხედრო სისუსტით, პირველ ყოვლისა, ოსმალეთი სარგებლობდა, რა-
საც შარდენიც მშვენივრად ხედავდა.

(შარდენს კარგად აქვს შემჩნეული დასავლეთ საქართველოში
ოსმალთა პოლიტიკის ძირითადი არსი. ურთიერთმოქიშპე მეფე-მთა-
ვრები, როგორც ვნახეთ, ხშირად თურქებს უხმობდნენ ხოლმე და-
ხმარებისათვის. ისინიც სიამოვნებით თანხმდებოდნენ ქვეყნის ში-
ნაური მდგომარეობის „მომწესრიგებლის“ როლზე — ერთ-ერთი
მათგანის დახმარების საბაბით და მისსავე მხარდამხარ თავს ესხ-
მოდნენ მეორეს, რის შედეგადაც ყველა თავიანთ მოხარკეებად

¹⁰⁷ П. Ж у з е, დასახ. ნაშრ. * გვ. 56.

¹⁰⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი, ცხოვრება იმერეთისა, გვ. 206—207.

გაიხადეს ერთმანეთის მიყოლებით.) „მე-17 საუკუნის დასაწყისიდანვე აფხაზთა მთავარმა, გურიელმა და დადიანმა, ხოლო უფრო გვიან იმერეთის მეფემაც, იკისრეს ოსმალთა ყოველწლიური ხარკი“¹⁰⁹.

ოსმალებს, ცხადია, ხელს არ აძლევდა დასავლეთ საქართველოს ერთი რუმელიმე ხელისუფლის ხელქვეით გაერთიანება და ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ამის საწინააღმდეგოდ. ამ მიზნის განხორციელებას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ცალკეული სამეფო-სამთავროების საოსმალო ხარკი სხვადასხვა ზომისა იყო.

იმერეთის მეფე ყოველწლიურად ხარკის სახით 80 ყმაწვილს გზავნიდა ოსმალეთში. ანალოგიური ვალდებულება ჰქონდა დაკისრებული გურიელსაც. მასაც ახალციხის ფაშისათვის ყმაწვილები უნდა გაეგზავნა, მხოლოდ უფრო ნაკლები რაოდენობით (46 ქალ-ვაჟი).

დადიანი მხოლოდ სელის ტილოს იხდიდა. ბუნებრივია, რომ ეს ხარკი, რაც არ უნდა ყოფილიყო იგი (70 ათასი არშინი), სამეგრელოს გაცილებით უფრო პრივილეგირებულ მდგომარეობაში აყენებდა იმერეთსა და გურიასთან შედარებით. სამეგრელოს ამგვარი პრივილეგირებული მდგომარეობა, ლამბერტის ცნობით, ლევან II დროს დამკვიდრებულა¹¹⁰, მაშინ როცა ოდიში ძლიერ სამთავროს წარმოადგენდა და ოსმალებიც იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეწიათ ლევან მეორისათვის.

თუმცა ლევან II შარდენის საქართველოში ყოფნის დროს კარგა ხნის გარდაცვლილი იყო და სამეგრელოც უკვე აღარ წარმოადგენდა უწინდებურად ძლიერ სამთავროს, მაგრამ, როგორც ჩანს, თურქებს ჯერ ვერ მოეხერხებინათ ესარგებლათ შეცვლილი ვითარებით და შარდენს ძველი მდგომარეობა დახვედრიდა.

ამ საკითხთან დაკავშირებით შარდენს მეტად საინტერესო ცნობა მოეპოვება აფხაზების შესახებ. იგი ამბობს, რომ ხარკს უწინ აფხაზებიც იხდიდნენ, მაგრამ ახლა აღარ იხდიანო. ავტორი თვითონ არ განმარტავს, ხუ რატომ არ იხდიდნენ აფხაზები საოსმალო ხარკს და არც ქართულ საისტორიო წყაროებში მოიპოვება ამ კითხვაზე პასუხი. როგორც ვიცით, 1634 წელს ლევან II-მ აფხაზეთი დალაშქრა და აფხაზთა მთავარი მოხარკედ გაიხადა. თუმცა

¹⁰⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, 1, თბ., 1946, გვ. 352.

¹¹⁰ ა. ლამბერტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

აფხაზეთის მთავრის მორჩილება ლევან მეორისადმი ნომინალური იყო¹¹¹, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დადიანის „სათათრო გამოსაღებში“ შერვაშიძის წილიც იგულისხმებოდა. ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ, აფხაზეთი და სამეგრელო როგორც ერთი ქვეყანა, ისე უხდიდა ოსმალებს ხარკს.

გამორიცხული არ არის მეორე შესაძლებლობაც: ამ დროს სოხუმის ციხეში, ისევე როგორც ბათუმში, ციხისძირსა და ფოთში, ოსმალთა ჯარი იდგა. უფრო მეტიც, თურქებს აფხაზეთში თავიანთი ხელისუფლების ოფიციალური წარმომადგენელიც ჰყავდათ, ჯერ ბეი და შემდეგ ფაშა, რომელსაც სოხუმშივე ჰქონდა რეზიდენცია¹¹². ამიტომ შესაძლოა, პორტა თუ მთელ აფხაზეთს არა, მის ნაწილს მაინც (სოხუმსა და მის მიმდებარე ტერიტორიებს) დაპყრობილად თვლიდა და ასეთ ქვეყანას, ბუნებრივია, საოსმალო ხარკი აღარ მოეკითხებოდა. აქ, ალბათ, ჩვეულებრივი ოსმალური საგადასახადო სისტემა მოქმედებდა, როგორც ეს იყო, მაგალითად, აჭარაში.

თუ აფხაზები ხარკს არ უხდიდნენ თურქებს, ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ოსინი დასავლეთ საქართველოს სხვა სამთავროთა მოსახლეობასთან შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ. აფხაზი ხალხის ბრძოლა ოსმალთა წინააღმდეგ არანაკლებ ხანგრძლივი და მწვავე იყო¹¹³ და შედეგებიც უფრო მძიმე და საზიანო ჰქონდა.

მიუხედავად იმ საყოველთაო ანარქიისა და დაძაბუნებისა, რომელსაც XVII საუკუნის 70-იან წლებში განიცდიდა დასავლეთ საქართველო, თურქეთი მაინც ვერ ახერხებდა ამ მიხარის სრულ დაპყრობა-დამორჩილებას. 1672 წელს ახალციხის ფაშის აქ შემოსვლას ჩვეულებრივი რბევა-თარეშის სახე და მიზანი ჰქონდა, რასაც ხშირად ჩადიოდნენ ხოლმე ოსმალები და რომლის შემდეგაც კვლავ უკან ბრუნდებოდნენ დიდძალი ნადავლით, ტოვებდნენ რა ამ ქვეყნებს უწინდებურად მოხარკის მდგომარეობაში. მაგრამ ასე დიდხანს არ შეიძლებოდა გაგრძელებულიყო. თურქები უფრო ეფექტურ საშუალებებს ეძებდნენ დასავლეთ საქართველოში საკუთარი ძალაუფლების დასამყარებლად.

¹¹¹ З. В. Анчабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 121; ლამბერტი, დასახ. ნაშრ. გვ. 22.

¹¹² З. В. Анчабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

¹¹³ დ. გვრიტიშვილი, დასახ., ნაშრ., გვ. 446.

1666 წელს თურქებმა სეხნია ჩხვიძის წყალობით ქუთაისის ციხე ჩაიგდეს ხელთ (იხ. ზემოთ), შიგ თავიანთი მეციხოვნეები ჩააყენეს და დიდი ზნის განმავლობაში ეპყრათ იგი. ეს ოსმალთა მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო იმერეთის სრული დამორჩილების გზაზე. მართლაც, ახალციხეში შარდენს შეუტყვია, რომ თურქებს ამ მხარის დაპყრობა და აქ ფაშას დასმა ნდომიათ. მაგრამ მომხდურმა მტერმა ამ მისთვის სანუკვარ მიზანს ვერც მაშინ მიაღწია და ვერც შემდგომ, ქართველი ხალხის თურქ-დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე.

დასავლეთ საქართველოში თურქების წარუმატებლობის მიზეზად შარდენს ის მიაჩნია, რომ აქ ისინი მაჰმადიანობას ვერ ავრცელებდნენ და ციხეებს ვერ აგებდნენო. ცხადია, ნამდვილი მიზეზი სულ სხვა იყო. პირველ ყოვლისა, ხალხის ქედმოუხრელობა მოძალადეების წინაშე, რასაც სხვა წყაროებთან ერთად თვით „მოგზაურობაში“ მოტანილი არა ერთი ფაქტი გვიდასტურებს.

გარდა ამისა, დასავლეთ საქართველოს საქმეებში ხშირად და ექტიურად ერევა სპარსეთის შაჰიც, უმეტესად ქართლის მეფის მეშვეობით, ზოგჯერ კი პირადადაც. ამის აღკვეთა, როგორც ჩანს, თურქეთს არ ძალუძს. შარდენი ერთგან შენიშნავს, რომ ეს ქვეყნები დროდადრო სპარსეთსაც უხდნიან ხარკსო. ორ ფრონტზე მებრძოლი ქართველი მეფე-მთავრები თვით ამ ქვეყნებს შორის გადაულახავ წინააღმდეგობას თავიანთ სასარგებლოდ იყენებდნენ.

თუ შარდენი დასავლეთ საქართველოს (უფრო კი სამეგრელოს) ისტორიას შედარებით სრულად მოგვითხრობს, აღმოსავლეთ საქართველოს წარსულზე ლაპარაკის დროს იგი ყურადღებას ამახვილებს ძირითადად სპარსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხებზე და ამ ზღვარს იშვიათად გადადის ხოლმე, როგორც ერთ, ისე მეორე შემთხვევაში. ეს, პირველ ყოვლისა, გამოწვეულია მისი პირველწყაროების თავისებურებით. რაკი ლევან II დიდიანის დროინდელი სამეგრელოს ცხოვრების შესახებ მას მეტი წერილობითი ცნობები ჰქონდა ხელთ, ამდენად „მოგზაურობაში“ ეს ამბები უფრო ფართოდ აისახა, ვიდრე იმერეთის, გურიის ან აფხაზეთის ისტორია. რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს წარსულის შესახებ ცნობებს, შარდენის დასაყრდენი „სპარსეთის ისტორიები“ ყოფილა და სავსებით კანონზომიერია, რომ მათში „სპარსელების მიერ საქართველოს დაპყრობა“ იქნებოდა მთავარი საკითხი და არა საკუთრივ საქართველოს ისტორია. ამდენად შარდენ-

ნის თხრობის საგანი ამ შემთხვევაში სპარსეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიადაც უნდა აღინიშნოს, რომ აქაც ისევე როგორც სხვაგან, მოთხრობა ძალიან მოკლე, ზოგადი და სქემატურია, თუმცა ფაქტებისა და მოვლენების უხეშ დამახინჯებას არც აქა აქვს ადგილი.

სრულიად ლოგიკურია (შარდენის მიერ სპარსეთისა და საქართველოს ურთიერთობის შესახებ თხრობის დაწყება XVI საუკუნის დასაწყისიდან, იმ დროიდან, როცა ირანში სეფიანთა ყიზილბაშური სახელმწიფო ჩამოყალიბდა და ამ დინასტიის დამაარსებელმა ისმაილ I-მა საქართველო დალაშქრა და დახარკა.)

(შარდენს აქ ერთი საინტერესო ცნობა აქვს დაცული: ქართველებს თურმე ისმაილისახვის მისი მეფობის დასაწყისში მნიშვნელოვანი დახმარება გაუწევიათ. თუ რაში გამოიხატებოდა ეს დახმარება, შარდენს არა აქვს განმარტებული) და ვერც ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წყაროებში ვნახეთ ამის შესახებ რაიმე ცნობა.

ამ დროს აღმოსავლეთი საქართველო უკვე საბოლოოდ გათიშული იყო ქართლისა და კახეთის სამეფოებად¹¹⁴ და მათ სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულება ჰქონდათ ირანთან.

1518 წელს ისმაილის მიერ საქართველოს დალაშქრის შემდეგ მასთან გამოცხადებულან ქართველი მეფე-მთავრები, მორჩილება აღუთქვამთ და ხარკი უკისრიათ¹¹⁵. მაგრამ თუ ქართლისათვის ეს შეთანხმება მტრისაგან თავის დახსნის დროებითი საშუალება იყო, კახეთს მეფეები სხვაგვარად მოიქცნენ. „ამიერიდან ამ საუკუნის 90-იან წლებამდე კახეთ-ირანის ეს დამოკიდებულება არ შეცვლილა. კახთა მეფეების მთელი ცდა მხოლოდ იქით იყო მიმართული, რათა ეს დამოკიდებულება, რაც შეიძლებოდა, ადვილ-ასატანი ყოფილიყო“¹¹⁶. ქართლის მეფეები კი ათეული წლების მანძილზე მძიმე და უთანასწორო ბრძოლას ეწეოდნენ სპარსეთის წინააღმდეგ.

XVI საუკუნის 20-იან წლებში ქართლის მეფემ დავით X-მ (1505—1525) ისარგებლა თურქეთ-სპარსელთა შორის წარმოებულ-

¹¹⁴ ეს გათიშვა ჯერ კიდევ 1466 წელს მოხდა. იხ. საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 262.

¹¹⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბ., 1948, 33-228.

¹¹⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1946, გვ. 310.

ლი ომით, ჯერ ოსმალები ვარეკა ქართლიდან და შემდეგ სცადა ირანის მოხარკეობისაგან თავი დაეხსნა. 1522 წელს ისმაილი კვლავ შემოვიდა ქართლში, დაარბია ქვეყანა, თბილისი აიღო და შიგეი-ზილბაში მეციხოვნეები ჩააყენა, 1524 წელს ისმაილი გარდაიცვალა და ირანის ტახტზე მისი მცირეწლოვანი მემკვიდრე თამაზ I ავიდა. დავით X-მ არ დააყოვნა და ქვეყანა დამპყრობლებისაგან გაათავისუფლა.

1541 წლიდან იწყება შაჰ-თამაზის არაერთგზის შემოსევები საქართველოში. ამ დროს ქართველი ხალხის გამირულ ბრძოლას სპარსელების წინააღმდეგ სათავეში უდგას, ქართლის მეფე ლუარსაბ I (1534—1558), ლუარსაბი, რომელიც „საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის თავდადებული ბრძოლის დროშად იქცა ირან-ოსმალეთის მოძალადეობის შავზნელ ხანაში“¹¹⁷.

1555 წელს ირან-ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო, რომლითაც, ქართლი, კახეთი და სამცხე-საათაბაგო ირანმა დაისაკუთრა, ხოლო მთელი დასავლეთ საქართველო — ოსმალეთმა. მაგრამ ლუარსაბი სულაც არ უწყევდო ანგარიშს მათ შორის გარიგებას და ქვეყნის ზნისათვის ბრძოლას არ წყვეტდა.

როგორც ვხედავთ, ქართველები არც შაჰ-ისმაილს და არც შაჰ-თამაზს ისე უდრტივნველად არ უხდიდნენ ხარკს, როგორც ეს შარდენის სიტყვებიდან შეიძლება დაასკვნას მკითხველმა.

შარდენი არც იმაშია მართალი, როცა ამბობს, რომ ლუარსაბმა თავის ორ შვილს გაუხანწილათ სამეფო. ლუარსაბი 1558 წელს გარისის ბრძოლაში დაიღუპა. მისი ადგილი, როგორც მოსალოდნელი იყო, დაიკავა მისმა უფროსმა შვილმა სიმონმა, რომელიც მამის პოლიტიკას განაგრძობდა. მაგრამ მალე ძმამ, დავითმა, უღალატა, მიუვიდა შაჰს, გამაჰმადიანდა და თბილისისა და ქართლის მეფობა მიიღო. მალე სიმონი ტყვედ ჩაუვარდა ირანის შაჰს (1569 წ.).

ამასობაში შაჰ-თამაზი გარდაიცვალა (1576) და შაჰის კარზე დიდი არეულობა დაიწყო. ამით ისარგებლეს ოსმალებმა და სპარსეთის წინააღმდეგ დაიძრნენ. 1578 წ. ოსმალთა სარდალი მუსტაფა ლალა-ფაშა ამიერკავკასიის დაპყრობას შეუდგა. ვერც სპარსელებმა და ვერც ქართლის მეფე დაუთ-ხანმა მას წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. შაჰი ხუდაბენდე იძულებული გახდა ქართლში ოსმალებთან საბრძოლველად კვლავ სიმონი გამოეგზავნა. სიმონი

¹¹⁷ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, 1, თბ., 1946, გვ. 308.

მთელი ოცი წლის განმავლობაში მედგრად ებრძოდა ოსმალებს. მართალია, ქართველებმა ურიცხვი მტრის განდევნა ქვეყნიდან ვერ მოახერხეს, მაგრამ „ქართველობა კი არ დათმეს და ქვეყნის სწრაფი გაოსმალების განზრახვაზე დამპყრობელს ხელი ააღებინეს“¹¹⁸. 1660 წელს სიმონ მეფე ოსმალებს ჩაუვარდა ტყვედ, რომლებმაც იგი კონსტანტინოპოლში გაგზავნეს და აქ დალია სული სამშობლოს წინაშე ვალმოხდილმა მეფემ.

1590 წელს ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო და საქართველო მთლიანად ოსმალეთმა მიიტაცა¹¹⁹. მაგრამ ეს ზავი შაჰ-აბასმა 1602 წელს დაარღვია და თავის ერთ-ერთ პირველ საზრუნავად ამიერკავკასიის თურქეთის ხელიდან გამოგლეჯა გაიხადა. მალე შაჰ-აბასმა ქართლ-კახეთი „შემოიერთგულა“. ქართლ-კახეთის მეფეებმა გიორგი სიმონის ძემ და ალექსანდრე ლეონის ძემ შაჰის „ერთგულება“ საკუთარი ნებით აღიარეს — ჯარით ეახლნენ მას ერევნის ციხის აღების დროს. „ორ აგრესორს შორის არჩევანის იძულებული ქართველები უფრო ერანს ირჩევდნენ, მაგრამ ეს წინასწარ აღიარებული უთუო და უთუმცაო დებულება სრულიად არ ყოფილა. მე-16 საუკუნეში ერან-შაჰების ცდები საქართველოში ყიზილბაშური წეს-წყობილების შემოღებისა ჯერ კიდევ სუსტი იყო. ყაენი იძულებული იყო ქართლ-კახეთის და მესხეთის მოხარკეობით დაკმაყოფილებულიყო. ამდენადვე ქართველობას მე-16 საუკუნეში ერანის მხრით უშუალო საფრთხე არ უდგა. თავისი მეტოქისაგან განსხვავებით ოსმალეთი იმთავითვე საქართველოს მიმართ დაპყრობის (ინკორპორაციის) პოლიტიკას ახორციელებდა. „ოსმალეთის“ (ე. ი. ოსმალური სოციალ-პოლიტიკური წესწყობილების) დანერგვით „ქართველობის“ მოსობას ცდილობდა (თუმცა უკომპრომისო არც ოსმალეთის პოლიტიკა იყო და სადაც დაპყრობას ვერ ახერხებდა, იქ მოხარკეობასაც სჯერდებოდა) და რამდენადაც და სანამ ეს ასე იყო, ქართველთა არჩევანიც ერანის მხარეზე იყო... ორ ბოროტებას შორის საქართველო უმცირეს მათგანს ირჩევდა“¹²⁰.

¹¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1946, გვ. 320.

¹¹⁹ იქვე, გვ. 321.

¹²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1944, გვ. 115—116.

მართალია, ნ. ბერძენიშვილის ამ დასკვნაში მხოლოდ XVI საუკუნეზეა ლაპარაკი, მაგრამ იგივე შეიძლება ითქვას XVII საუკუნის პირველი წლების შესახებაც, როდესაც ირანის შაჰი აბას I საქართველოს მიმართ ჯერ კიდევ ფრთხილ და კომპრომისულ პოლიტიკას ეწეოდა. ცბიერი შაჰის პოლიტიკა იმითაც იყო გამოწვეული, რომ საქართველოსადმი ამ დროს რუსეთიც დიდ ინტერესს იჩენდა. „ამიერიდან ამიერკავკასიის აშსარეზზე ორი კი არა, სამი დიდი ძალა ეჭიშხებოდა ერთიმეორეს“¹²¹.

შარდენი ვრცლად მოგვითხრობს ირან-საქართველოს ურთიერთობაზე შაჰ-აბასის დროს, მის შემოსევებზე საქართველოში, თეიმურაზისა და მისი დედის — ქეთევანის შესახებ, რომლის მოწამეობრივი სიკვდილი მოგზაურში დიდ ადამიანურ თანაგრძნობას იწვევს; ლაპარაკობს ლუარსაბ II-ზე, გიორგი სააკაძეზე, მათ დამოკიდებულებაზე ერთმანეთთან და სხვა მრავალ საკითხზე. უნდა აღინიშნოს, რომ „მოგზაურობის“ ისტორიულ ნაწილში ეს მონაკვეთი განსაკუთრებით ვრცელია. აქ შარდენი ძირითადად პიეტრო დელა-ვალეს ეყრდნობა¹²². არ არის გამორიცხული, რომ იგი ისკანდერ მუნშის თხზულებასაც¹²³ იცნობდა.

1606 წელს შაჰ-აბასი იძულებული იყო კახეთში კახელებისათვის სასურველი, ქრისტიანი თეიმურაზ I დაესვა ტახტზე, ზოლრ ქართლის მეფობა მცირეწლოვან ლუარსაბ გიორგის ძისათვის მიეცა. მაგრამ, როგორც შარდენი აღნიშნავს, „ყველანი კარგად ხედავდნენ, რომ ამ მთავარს (შაჰ-აბასს — მ. მ.) უნდოდა ქართველები თავის ქვეშევრდომებად გაეხადა. მრავალი ქართველი ჰყავდა თავის ჯარში. მრავალ წარჩინებულს აძლევდა ჯამაგირს საქართველოში... დაბოლოს, იმასაც კი მიაღწია, რომ საქართველოს სამეფო სისხლის რამდენიმე მთავარს მაჰმადიანობა მიაღებინა, რათა სამეფოსნაცვლოები გაემრავლებინა და დიდი შემოსავალი მიეღო“. მაგრამ შაჰის ასეთი მშვიდობიანი პოლიტიკა მხოლოდ დროებითი იყო. 1613 წლის ირან-ოსმალეთის ზავმა, რითაც ირანმა თავისი უფლებები დაიბრუნა ქართლზე, კახეთსა და სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთ ნაწილზე¹²⁴, შაჰ-აბასს სამოქმედოდ ხელ-ფეხი გაუხ-

¹²¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

¹²² იხ. პიეტრო დელა-ვალე, ივერია, 1899, № 3.

¹²³ იხ. ისკანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1969.

¹²⁴ ვ. ჩოჩიევოი, ირან-ოსმალეთის 1639 წ. ზავი და საქართველო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 342.

სნა. მან კარგად იცოდა, რომ თეიმურაზი და ლუარსაბი სანდონი არ იყვნენ. 1614 წელს მან დალაშქრა საქართველო. შინაგანი აშლილობის გამო, რომელშიაც ცბიერი შაჰის ხელი ერია, ქვეყანამ სათანადო წინააღმდეგობა ვერ გაუწია მტერს. თეიმურაზმა და ლუარსაბმა იმერეთს შეაფარეს თავი. შაჰმა ოსმალების რიდით იმერეთში გადასვლა ვერ გაბედა, ხოლო იმერეთის მეფემ გიორგიმ სტუმრები არ გასცა. მიუხედავად ამისა, ლუარსაბი, შაჰის დაპირებებით მოტყუებული, მაინც მალე მტერს ჩაუვარდა ხელში და დაიღუპა. შაჰ-აბასმა ქართლში ბაგრატი-მირზა, ხოლო კახეთში ისახანი გაამეფა, „საქართველოს სამეფო სისხლის“ სწორედ ის წარმომადგენლები, რომელთაც შაჰმა მაჰმადიანობა მიაღებინა.

1616 წელს შაჰ-აბასი მეორედ მოვიდა საქართველოში. მაგრამ შარდენმა ამ შემოსევის უმთავრესი მიზეზი არ იცის. მიზეზი კი კახელების აჯანყება იყო, რომლებმაც კვლავ თეიმურაზი მოიწვიეს მეფედ. ეს იყო ქართველი ხალხის ისტორიაში არნახული ტრაგედია, რომლის დროსაც განსაკუთრებით კახეთი დაზარალდა. დადგა ყამი ქართველი ხალხის ფიზიკური მოსპობის საშიშროებისა. შაჰმა კახეთიდან „ოთხმოც ათას ოჯახზე მეტი აყარა“ და ირანის შიდა რაიონებში გაასახლა. ამის შემდეგ თითქოს უცნაურად ჩანს შარდენის დასკვნა ირანსა და საქართველოს შორის დადებული „შეთანხმების“ თაობაზე, რომელსაც მოგზაური შაჰ-აბასის ლმობიერების გამონახატულებად თვლის და რომელიც შაჰსა და მის მემკვიდრეებს უნდა შეესრულებინათ: „მათ ქვეყანას (საქართველოს — მ. მ.) სრულებით არ უნდა დაკისრებოდა გადასახადი; არ უნდა შეცვლილიყო სარწმუნოება; ეკლესიები არ უნდა დანგრეულიყო და მეჩეთები არ უნდა აშენებულიყო; მათი მეფისნაცვალი მუდამ ქართველი იქნებოდა მათივე სამეფო გვარიდან, მაგრამ სარწმუნოებით მაჰმადიანი; მისი ერთ-ერთი ვაჟიშვილი, რომელსაც სურვილი ექნებოდა სარწმუნოება შეეცვალა, მმართველისა და მთავარ-მოსამართლის თანამდებობას მიიღებდა ისფაჰანში იმ დრომდე, ვიდრე მამისაგან მემკვიდრეობა არ გადაეცემოდა“.

„მოგზაურობაში“ მოტანილი ეს შეთანხმება მრავალმხრივ არის საინტერესო: ჯერ ერთი, აქედან კარგად ჩანს, რომ შაჰ-აბასმა ქართველი ხალხის წინააღმდეგობა საბოლოოდ ვერ გასტეხა. მეორეც, შემდგომ, დიდი ხნის მანძილზე, საქართველოსა და ირანის ურთიერთობა ძირითადად სწორედ აქ ჩამოყალიბებულ პრინციპებზე დაყრდნობით მიმდინარეობდა. ამ შეთანხმების მხოლოდ პირ-

ველი პუნქტი არ შეესაბამება რეალურ ვითარებას — ქართველებს ყოველწლიურ ხარკს იხდიდნენ.

შაჰ-აბასის გარდაცვალების შემდეგ (1629 წ.) თეიმურაზმა დრო იხელთა და ქართლ-კახეთი ორივე დაიჭირა, მაგრამ ამჯერადაც მცირე ხნით. აბასის მემკვიდრემ შაჰ-სეფიმ ქართლის მეფედ სიმონ მეფის ძმისშვილი, გამაჰმადიანებული როსტომი დანიშნა და დიდი ჯარით საქართველოში გამოისტუმრა. როსტომმა თეიმურაზი ქართლიდან განდევნა, ხოლო 1648 წელს კახეთიც შემოიერთა. როსტომიდან დაწყებული, ვიდრე 1744 წლამდე, ქართლის ტახტი მაჰმადიან მეფეებს ეჭირათ, რომელთაც „ვალი“, ე. ი. შაჰის „მოადგილე“ ეწოდებოდათ¹²⁵.

როსტომი ჭკვიანი და შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი გამოდგა. მან „სწორედ იმით გაიმარჯვა, რომ ქართველობას შეურიგებელი ბრძოლა არ გამოუცხადა. როსტომის ღონისძიებები ქართულ საზოგადოებრივსა და სამეურნეო წყობას არ შეხებია: აქ ყველაფერი უცვლელად დარჩა. არც ქრისტიანობა განიცდიდა მის დროს ქართლში აშკარა დევნას, გამაჰმადიანება უმთავრესად ფეოდალ მოხელეთა უმაღლეს წრეებს ეხებოდა. სამაგიეროდ ქვეყანა დიდი ხნის ნანატრ მშვიდობიანობას ეღირსა. შეწყდა ყიზილბაშთა თარეში. თავადების ურთიერთ მიხტომა-მოხტომაც თანდათან შენელდა. თავის სამფლობელოში როსტომმა წესიერება დაამყარა. გახიზნული ხალხი უკან დაბრუნდა და სოფლებმა-მოშენება იწყო. აქა-იქ ქალაქებიც აღდგა, ვაჭრობა-ხელოსნობა გამოცოცხლდა. ქვეყანაში დოვლათი დატრიალდა“¹²⁶.

აღმოსავლეთ საქართველოს ასეთი მოღონიერება ირანის შაჰისათვის, რასაკვირველია, სასურველი არ იყო. შარდენმა არ იცის, თუ რა მძიმე ვითარება შეიქნა აქ XVII საუკუნის 60-იან წლებში. 1656 წელს როსტომს კახეთი ჩამოართვეს და ერთხელ კიდევ სცადეს შაჰ-აბასის გეგმის განხორციელება — დაიწყო კახეთში მომთაბარე თურქმანების ჩასახლება¹²⁷. კახეთი ამხედრდა. იმერეთში მყოფი თეიმურაზი აჯანყებისაკენ მოუწოდებდა კახელებს.

¹²⁵ იხ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 375—380.

¹²⁶ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1946, გვ. 348.

¹²⁷ ვ. ფუთურიძე, მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 393—395.

1659 წელს კახელები აჯანყდნენ, მტერი ერთიანად გაწყვიტეს „და განათავისუფლეს კახეთი თათართაგან და არა სადა იპოვებოდა თათარი“¹²⁸.

როსტომს შვილი არ ჰყავდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მისი გარდაცვალების შემდეგ (1658 წ.) ქართლის ტახტი ვახტანგ V მუხრან-ბატონმა დაიჭირა, რომელსაც სპარსულად შაჰნავაზ-ხანი ეწოდებოდა. იგი არსებითად როსტომის პოლიტიკას ადგა. მისი ზეობის უკანასკნელ წლებამდე ქვეყანაში მშვიდობიანობა სუფევდა.

შაჰნავაზს, ისევე როგორც როსტომს, ქართლში მოსვლამდე ირანის შაჰის კარზე დიდი თანამდებობა ეჭირა — იყო ისფაჰანის მმართველი. XVII საუკუნეში საერთოდ ირანში ბევრი ქართველი იმყოფებოდა, რაც შარდენისათვისაც კარგად იყო ცნობილი¹²⁹.

უნდა აღვნიშნოს, რომ თუ შარდენი, როგორც ვნახეთ, წინა ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიას შედარებით კარგად იცნობს, შაჰნავაზის მმართველობის შესახებ მისი ცნობები ძუნწი და ფრაგმენტულია. ამ შემთხვევაში მოგზაურს, როგორც ჩანს, სათანადო ისტორიული წყაროები არ ჰქონდა. მიუხედავად ამისა, სწორედ ეს ნაწილია „მოგზაურობაში“ განსაკუთრებით საინტერესო, რადგანაც იგი ავტორის უშუალო შთაბეჭდილებებს გადმოგვცემს.

ვახტანგ V-მ ტახტზე, ასვლისთანავე დათრგუნა ურჩი და თავგასული ფეოდალები. შარდენის სიტყვებით, მან „ერთი მესამედით“ გაზარდა თავისი სამფლობელო. როგორც ვნახეთ, იგი აქტიურად ერეოდა დასავლეთ საქართველოს საქმეებში. თუმცა მისმა შვილმა, არჩილმა, იმერეთის ტახტი ვერ შეინარჩუნა, მაგრამ საქართველოს ყველა მეფე-მთავარს მისი „დიდი შიში და ჩილი“ ჰქონდა.

1663 წელს მოხუცი თეიმურაზი, რომელმაც მთელი თავისი ზანგრძლივი საცოცხლე ირან-ოსმალეთის ბრძოლას შეაღია, სამშობლოდან გადახვეწილი, ირანში გარდაიცვალა¹³⁰. ვახტანგს კახეთის შემოერთებისათვის შესაფერი დრო დაუდგა. მან, მართალია,

¹²⁸ ბ ე რ ი ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 205.

¹²⁹ წინამდებარე გამოცემის გარდა იხ. აგრეთვე: Voyages..., ტ. V, გვ. 225—235, 283, 307—308, 323; ტ. VI, გვ. 18, 42, 152, 424; ტ. VIII, გვ. 70.

¹³⁰ ირანში შარდენს უნახავს „თეიმურაზ-ხანის სასახლე“ და შაჰ-აბასის მიერ დასაჭურისებული და გამაჰმადიანებული მისი ორი შვილი. Voyages..., ტ. VII, გვ. 424.

ვერ გააუქმა კახეთის სამეფო, მაგრამ აქ ტახტზე არჩილი დასვა (1663 წ.) და ამით ქართლი და კახეთი გააერთიანა.

ვახტანგმა შეძლო მშვიდობიანი ურთიერთობა დაემყარებინა ოსმალეთსა და სპარსეთთან. როდესაც იგი შარდენს უთვლის „სპარსეთში დიდი პატივით ვსარგებლობ და თურქეთშიც მეტად დაფასებული ვარო“, ამასში არაფერია გადაჭარბებული. ვახტანგი ამ ორი სახელმწიფოს მიმართ მეტად ფრთხილ და მოქნილ პოლიტიკას ადგა.

ვახტანგმა და არჩილმა მოახერხეს ლეკების (შარდენი მათ ამ სახელით არ იცნობს) თარეშის აღადგენა. „ამისათვის მარადის ემატებოდა და შენდებოდა კახეთი და იყუნენ შეერთებულნი ქართველთა თანა უღველითურთ“¹³¹.

შარდენის თქმით, „საქართველოს მთავარი უყოყმანოდ როდი ასრულებდა სპარსეთის ხელმწიფის ბრძანებებს“, მას „ისეთრვე წესით ესალმებიან, როგორც სპარსეთის ხელმწიფეს“. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, შარდენმა კარგად იცის, რომ ქართლ-კახეთი ირანის ქვეშევრდომია, რასაც შაჰნავაზი თვითონაც აღიარებს, როცა უარს ამბობს ევროპაში ოფიციალური წერილის გაგზავნაზე სპარსეთის ხელმწიფის დასტურის გარეშე.

შარდენის მონათხრობიდან კარგად ჩანს, რომ ვახტანგ V ენერგიული მმართველი იყო, მაგრამ მის წარმატებებს ხელი შეუწყოს სხვა გარემოებებმაც, რაზედაც მოგზაური არაფერს ამბობს. საქმის არის, რომ ამ დროს თვით ირანში კარგად შეიმჩნეოდა სამეურნეო და პოლიტიკური დაცემის ნიშნები¹³². ირანში, ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „აირიფენეს კარიცა და ნაპირის ალაგიცა“¹³³. ეს კი ვახტანგ V საშუალებას აძლევდა შედარებით თავისუფლად და დამოუკიდებლად ეგარძნო თავი და ქვეყნისათვის ირანის ბატონობა უფრო იოლი ასატანი გაეხადა¹³⁴.

შარდენის საქართველოდან წასვლის ორიოდ წლის შემდეგ აქ მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. ქართლ-კახეთსა და იმერეთში კვლავ არეულობა დაიწყო. ვახტანგ V საკუთარი შვილები განუდგნენ. არჩილი ახალციხეში გაიქცა და თურქეთს სთხოვა დახმარება.

¹³¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, ცხოვრება კახეთისა, ქც, II, 1854, გვ. 127.

¹³² История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958, გვ. 299.

¹³³ ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, საქართველოს ცენტრალური არქივის საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 289.

¹³⁴ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 433.

შარდენს ყოველივე ეს შაჰნავაზის თვალთმაქცობად მიაჩნია. იგი ჩუმად სპარსელებთან საომრად ემზადებოდა და ამბობება მოაწყო საკუთარი შვილებისა და თავადებისაო. შაჰნავაზს ირანში იბარებენ.

ეს ცნობები შარდენს საქართველოდან მიღებული წერილებით შეუტყვია.

1674 წელს რუსეთიდან ირანში ჩამოვიდა თეიმურაზ I შვილიშვილი ერეკლე, რომელსაც შარდენი პირადად შეხვდა. ერეკლე შაჰისაგან კახეთის ტახტს ითხოვდა. იგი, როგორც თეიმურაზის შთამომავალი, კახეთის ტახტის ერთადერთ კანონიერ მემკვიდრედ თვლიდა თავს. ამ საქმეში მას რუსეთის ხელმწიფეც უჭერდა მხარს. შაჰმა იგი „ხელმწიფური წყალობით“ მიიღო, აღუთქვა კახეთის ტახტი, მაგრამ მისგან გამაჰმადიანება მოითხოვა. შაჰის კარზე გადაწყდა ერეკლე არჩილისა და ვახტანგისათვის დაეპირისპირებინათ. ეს, რასაკვირველია, „შინაურ ომს გამოიწვევდა, სპარსელები ერთ-ერთ მათგანს მიემხრობდნენ, ერთს მეორის საშუალებით და აშოშმინებდნენ და, ამგვარად, უფრო შეუზღუდავი ბატონ-პატრონები გახდებოდნენ ამ ქვეყნისაო“ — ამბობს შარდენი.

ეს ვახტანგ V-ს მშვენივრად ესმოდა. იგი რუსეთის ხელმწიფეს ატყობინებს, რომ ერეკლეს აღზევებით სპარსელებს საქართველოს სრული დაპყრობა და ქრისტიანობის მოსპობა სურთო.

მოვლენათა შემდგომი მსვლელობის შესახებ შარდენი უკვე აღარაფერს გვამცნობს. თბრობის სისრულისათვის დავუმატებთ მხოლოდ, რომ 1675 წელს მოხუცი ვახტანგ V იძულებული შეიქნა სპარსეთში წასულიყო და გზაში გარდაიცვალა. ქართლში გამეფდა მისი შვილი გიორგი. ერეკლე კვლავ ირანში იმყოფებოდა. ის დიდხანს უარს ამბობდა მაჰმადიანობის მიღებაზე, მაგრამ ბოლოს მაინც გატყდა. 1688 წელს იგი გამაჰმადიანებული ნაზარალ-ხანის სახელით ქართლის მეფედ დანიშნეს და გამოისტუმრეს საქართველოში.

* * *

შარდენის თხზულების ზემოთ განხილულ ბოლო ნაწილებში მკითხველი ხედავს, რომ საქართველოს საქმეებში აქტიურად ერევა რუსეთი. „მოგზაურობაში“ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ სხვა მასალებიც მოიპოვება. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც გვიან შუასაუკუნეებში „საქართველოებსა“ და რუ-

სეთს შორის მჭიდრო კონტაქტები არსებობდა და საქართველოს შესახებ თხრობის დროს შარდენი ამ საკითხებსაც გვერდს ვერ აუვლიდა.

ირან-ოსმალეთისაგან შევიწროვებული საქართველოს მეფე-მთავრები ხშირად მიმართავდნენ ერთმორწმუნე რუსეთს დახმარებისათვის, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ოსმალეთისა და რუსეთის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა ამიერკავკასიაში. რუსეთის საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგშიც რეალურად დადგა საქართველოს სამეფო-სამთავროებთან დაახლოების საკითხი. რუსეთის ხელისუფალნი კარგად ხედავდნენ, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიაში საკუთარი პოზიციების განსამტკიცებლად საქართველოს მოკავშირეობას, ძლიერი მტრის — ოსმალეთის წინააღმდეგ. მაგრამ ამავე დროს რუსეთი იძულებული იყო ანგარიში გაეწია ირანისათვისაც, რომელიც ისევე მტაცებლური თვალთ უყურებდა საქართველოს, როგორც ოსმალეთი.

ამასთანავე თვით რუსეთის რთული საგარეო და საშინაო ვითარება ამ ქვეყნის ხელისუფალთ საშუალებას არ აძლევდა აქტიურად ემოქმედათ ამიერკავკასიაში, რეალური დახმარება გაეწიათ საქართველოსათვის: თუმცა რუსეთი „თანდათან ერან-ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხებულ ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა თავშესაფრად იქცა“, „დიდი ხელმწიფე“ ქართველ მებრძოლებს ხშირად უცრუებდა პოლიტიკურ იმედებს¹³⁵.

რუსეთი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა საქართველოს მომხრობის საქმეს, რათა ოსმალეთის წინააღმდეგ მისი მოკავშირე და „მეგობარი“ ირანის შაჰი არ გაენაწყენებინა. სწორედ ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ მოსკოვის ხელმწიფე „საქართველოს გამაერთიანებლისა და მისი ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგ დამარაზმეელის როლში ვერ გამოვიდა“¹³⁶ და მისი „პატრონობა“ მხოლოდ იმით შემოსისაზღვრა, რომ ირანის შაჰს თხოვნით მიმართავდა ხოლმე მოწყალება გამოეჩინა საქართველოს მეფე-მთავართა მიმართ.

თავის მხრივ, ირანის შაჰები დაინტერესებულნი იყვნენ რუსეთის სახით მოკავშირე ჰყოლოდათ ოსმალეთის წინააღმდეგ, ერიდებოდნენ „მეგობრის“ განაწყენებას და ამის გამო წინ ვერ აღუდგნენ რუსეთ-საქართველოს დაახლოებას, თუმცა არაფრად სიამოვნებდათ ამ ორი ქრისტიანი სახელმწიფოს ურთიერთობა. ისინი კარ-

¹³⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 150.

¹³⁶ იქვე, გვ. 151.

გად ხელდავდნენ, რომ „რუსეთის ჩარევა ამიერკავკასიის საქმეებში ირანისათვის არანაკლებ საშიში იყო, ვიდრე ოსმალეთისათვის“¹³⁷.

ყოველივე ამის გამო ირანის შაჰებიც რუსეთის ყოველგვარ შუამდგომლობას საქართველოს საკითხებზე ფრთხილი ანგარიშთანობით უდგებოდნენ. საქართველოს მეფე-მთავართა შეწყალებისათვის თხოვნით მოსულ რუსეთის ელჩებს კეთილი სიტყვებითა და „ხელმწიფური წყალობით“ ისტუმრებდნენ, მაგრამ საქმით არაფერს აკეთებდნენ, თუ მათთვის სასარგებლო არ იქნებოდა. ასეთი თვალსაზრისით უყურებს შარდენიც იმ ფაქტებს, რომლებიც მას „მოგზაურობაში“ აქვს მოტანილი.

როდესაც შაჰ-აბასმა 1614 წელს ხელთ იგდო ქართლის მეფე ლუარსაბ II, შარდენის ცნობით, მეფის მომხრე ქართველ დიდებულებს მოსკოვის დიდი მთავრისათვის უთხოვიათ აბასთან ლუარსაბისათვის ეშუამდგომლა. სწორედ ამ მიზნით რუსეთიდან დიდ ელჩობა ჩამოსულა სპარსეთის კარზე, მაგრამ შაჰს წინასწარ შეუტყვია ელჩობის მიზანი და ვიდრე ისინი მასთან გამოცხადდებოდნენ, თავისი განზრახვა — ლუარსაბის სიკვდილით დასჯა — სისრულეში მოუყვანია. შაჰს ელჩება დიდი პატივით მიუღია. უცნობებია მათთვის ლუარსაბის „შემთხვევითი“, „უეცარი“ დაღუპვის ამბავი და მწუხარება გამოუთქვამს, რომ ამის გამო მის ძმას, რუსთ ხელმწიფეს, თხოვნას ვერ შეუსრულებდა.

შარდენთან ვხვდებით ცნობას თეიმურაზ I რუსეთთან ურთიერთობის შესახებაც. თეიმურაზმა „როცა ვერავითარი დახმარება ვერ მიიღო ვერც თურქებისაგან და ვერც ქრისტიანებისაგან, მოსკოვის სახელმწიფოში გაემგზავრა დახმარების სათხოვნელად; მაგრამ როცა აქაც ვერაფერს გახდა, იმერეთში წავიდა“.

როგორც ვიცით, თეიმურაზი იყო ერთ-ერთი იმ ქართველ მეფეთაგანი, რომლებიც ქედს არ იზრიდნენ ირან-ოსმალეთის წინაშე და საქართველოს მომხდურთაგან გამოხსნის საქმეს რუსეთს უკავშირებდნენ. ამ მხრივ თეიმურაზი თავისი პაპის, ალექსანდრეს, პოლიტიკას აგრძელებდა. 1639 წელს მან თავის დიდებულებთან ერთად რუსეთის მეფის ერთგულების ფიცი მიიღო და სათანადო აქტსაც მოაწერა ხელი. თეიმურაზის ინიციატივით საქართველოს სხვა მეფე-მთავრებმაც დაამყარეს რუსეთთან კავშირი.

თეიმურაზი ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ რუსეთისაგან რა-

¹³⁷ ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბ., 1954, გვ. 88.

იმე რეალური დახმარება მიეღო¹³⁸, მაგრამ ამ დროს რუსთ ხელმწიფეს არ შეეძლო აქტიურად ჩარეულიყო საქართველოს საქმეებში და მისი „მფარველობა“ კვლავინდებურად მხოლოდ დროდადრო გამოგზავნილი ფულადი დახმარებითა და შაჰის კარზე დიპლომატიური შუამდგომლობით გამოიხატებოდა. თეიმურაზი იძულებული იყო საკუთარი ძალებით შებრძოლებოდა ძლევამოსილ ირანს და ამ უთანასწორო ბრძოლაში „უიღბლობით საქვეყნოდ ცნობილმა“ მეფემ საშინელი მარცხი განიცადა. შაჰ-აბასმა მის თვალწინ ააწიოკა კახეთი, ამოუწყვიტა ოჯახის წევრები და იმედგადაწყვეტილმა მეფემ სიცოცხლის უკანასკნელი დღენი შაჰის ტყვეობაში დალრა.

შარდენის ზემოთ მოტანილ ციტატაში ნაგულისხმევია თეიმურაზის მოსკოვში გამგზავრება 1658 წელს. იგი დიდი პატივით მიუღიათ, მაგრამ სამხედრო დახმარებაზე ამჯერადაც უარი უთქვამთ.

ამის შემდეგ თეიმურაზის ერთადერთ იმედს მისი შვილიშვილი ერეკლე წარმოადგენდა, რომელიც 1652 წლიდან რუსეთის კარზე იმყოფებოდა. როგორც აღინიშნა, ერეკლეს შარდენი პირადად იცნობდა და მის შესახებ საკმაოდ ვრცლად მოგვითხრობს.

ერეკლეს რუსეთის კარზე გამგზავრებას შარდენი ასე ხსნის: მას შემდეგ, რაც თეიმურაზს ძე დავითი გარდაიცვალა „ერეკლეს დედა მიხვდა, რომ ახალგაზრდა უფლისწულის, ტახტის კანონიერი მემკვიდრის სიცოცხლე საფრთხეში იყო, ამიტომ მან თავისი ვაჟი მოსკოვის სახელმწიფოში გახიზნაო“. მაგრამ შარდენმა არ იცის, რომ ერეკლეს მოსკოვში წასვლას პოლიტიკური მიზანიც ჰქონდა. ეს იყო თეიმურაზის მიერ გადადგმული კიდევ ერთი ნაბიჯი რუსეთთან დაახლოებისათვის¹³⁹.

თეიმურაზის ამ გადაწყვეტილებამ, ცხადია, ირანის შაჰის უშფოთება გამოიწვია. „რუსეთის გზით მიმავალ ქართველ ბატონიშვილს შაჰის განკარგულებით კავკასიონის გადასასვლელების მიუდამოებში ყუმუხები ჩაუსაფრდნენ და მთელი ამაღა აუწიოკეს“¹⁴⁰. შარდენის თქმით, ქართველი ბატონიშვილი რუსეთის კარზე დიდი პატივით მიუღიათ.

¹³⁸ Ш. А. М е с х и а и Я. З. Ц и н ц а д з е, Из истории русско-грузинских взаимоотношений, Тб., 1958, გვ. 77.

¹³⁹ ქვე, გვ. 75.

¹⁴⁰ ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, ვასილ გაგარასა და არსენ სუხანოვის ცნობები საქართველოს შესახებ (XVII საუკუნის რუსულ მასალები საქართველოს ისტორიისათვის), თბ., 1965, გვ. 32.

ერეკლეს მოსკოვში ყოფნა, როგორც ჩანს, ირანის ხელისუფ-
ალთ მოსვენებას არ აძლევდა. თეიმურაზს, ტყვეობაში ყოფნის
დროს, შაჰი ეუბნებოდა თურმე: „შენი შვილისშვილი მომგვარეო,
კახეთსაც მოგცემო და სხვას შრავალს წყალობასაც დაგმართე-
ბო“¹⁴¹.

ერეკლე ბატონიშვილი საქართველოში პირველად 1660 წელს
დაბრუნდა. იგი თუშეთში დადგა და არ ისურვა შაჰის კარზე გამო-
ცხადება, გადაწყვიტა თუშების დახმარებით დაეკავებინა მამაპა-
პისეული ტახტი. ორჯერ შეებრძოლა ვახტანგ V-ს და არჩილს, მა-
გრამ ორივეჯერ დამარცხდა და იძულებული შეიქნა კვლავ მოს-
კოვში დაბრუნებულიყო. შარდენის ცნობით, მისთვის „დიდ მთა-
ვარს“ (რუსეთის ხელმწიფეს) თავისი ასული მიუთხოვებია ცო-
ლად.

1673 წელს რუსთ ხელმწიფე საგანგებო ელჩს გზავნის ირანის
შაჰთან თხოვნით, რათა მან ერეკლეს დაუბრუნოს ტახტი. შაჰის
კარზე გადაწყდა ამ შემთხვევის გამოყენება. როგორც ჩანს, სპარ-
სეთში უნდოდან გაძლიერებული ვახტანგ V თავიდან მოშორება.
ერეკლეს მოსკოვში უგზავნიან საპატიო ხალათს, მეფურ ფირმა-
ნებს და იწვევენ სპარსეთის შაჰის კარზე: ერეკლე სტოვებს მოს-
კოვს.

აქ ყურადღება უნდა შევაჩეროთ შარდენის ერთ ფრაზაზე:
„დიდმა მთავარმა საკმაოდ ღარიბული ეკიპაჟით გამოისტუმრა ეს
უფლისწულიო“.

თუ რატომ მოხდა ასე, არ ვიცით, მაგრამ ის კი ნათელია, რომ
რუსთ ხელმწიფეს არც ერეკლესათვის გაუწევია რაიმე ქმედითი
დახმარება. იქნებ ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ მოსკოვში ვახ-
ტანგ V-საგან უკვე იცოდნენ ერეკლეს ირანში მიწვევის ჭეშმარი-
ტი მიზეზები.

ერეკლე ჯერ საქართველოში ჩამოდის. აქ მას დიდი პატივით
ღებულობენ. ვახტანგი და არჩილი ცდილობენ მას ირანში წასვლის
განზრახვა გადაათქვინონ, მაგრამ უშედეგოდ. იგი მალე ტო-
ვებს საქართველოს და მიდის ირანში. ერეკლეს ირანში ყოფნის შე-
სახებ ცნობებს „მოგზაურობის“ რამდენიმე ადგილას ვხვდებით.

როგორც ვნახეთ, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში საქართველო-

¹⁴¹ ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, საქართველოს ცენტრალური არქივის
საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 272.

სა და რუსეთს შორის ურთიერთობა საკმაოდ ინტენსიური იყო, მაგრამ იმჟამად ამ ურთიერთობას საქართველოსათვის სასურველი შედეგები არ მოჰყოლია.

* * *

ახლა ვნახოთ, თუ რა ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს ევროპის ქვეყნებთან. თვით შარდენის მოგზაურობა და ძამპის სამისიონერო მოღვაწეობა საქართველოში ხომ ამ ურთიერთობის გამოხატულებაა. „მოგზაურობა“ უხვ მასალას იძლევა ამ საკითხის გასაშუქებლად.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ XV საუკუნიდან, მას შემდეგ, რაც თურქებმა ევროპაში ფეხი შედგეს, „საქართველოს დასავლეთის გზა დაეხშო და დასავლეთთან უშუალო კავშირის ყოველგვარი შესაძლებლობა მოესპო“¹⁴². აღმოსავლეთისაკენ გზა დაეხშო ევროპის სავაჭრო კაპიტალსაც, მაგრამ ასე დიდხანს არ შეიძლებოდა გაგრძელებულიყო. ევროპის ქვეყნები ინტენსიურად ეძიებდნენ აღმოსავლეთისაკენ გზებს და მოკავშირეებს თურქეთის წინააღმდეგ.

ამ კავშირით არანაკლებ დაინტერესებული იყო ირან-თურქეთისაგან შევიწროვებული საქართველოც. ამიტომაც იყო, რომ „სავაჭრო და პოლიტიკური ურთიერთობა საქართველოსა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის, ერთობ მისუსტებული მე-15 საუკუნეში, მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრიდან კვლავ გაცხოველდა. ვაჭრებს ჩქარა მოყვნენ პოლიტიკური აგენტები, მეცნიერ-მოგზაურები, კათოლიკე მისიონერები“¹⁴³. მათი თხზულებები ევროპული ქართველოლოგიის ფუძემდებლურ ნაშრომებს წარმოადგენენ, რომლებიც მიზნად ისახავენ ევროპისათვის საქართველოს გაცნობას, ეს ნაშრომები დღეს საკმაოდ კარგად არის შესწავლილი¹⁴⁴.

ევროპის ქვეყნების საქართველოსადმი ინტერესის ერთ-ერთ

¹⁴² საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 258.

¹⁴³ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 151.

¹⁴⁴ იხ. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.; მისივე: L'église géorgienne, des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910; М. Полневктов, Европейские путешественники по Кавказу, ტ. I, 1935; ტ. II, 1946; გ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა, უცხოელ მოგზაურთა ცნობები ქართველთა შესახებ XVII საუკუნეში, ჟურნ. „მნათობი“, 1962, № 8, გვ. 174 — 184; შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე, ნარკვევი ევროპული ქართველოლოგიის ისტორიიდან (XIX საუკუნის 20-იან წლებამდე), ქართული ისტორიოგრაფია, I, თბ., 1968, გვ. 106—152; იქვე იხ. ვრცელა ბილაოგრაფია.

უმნიშვნელოვანეს ფაქტორს წარმოადგენდა ისიც, რომ საქართველო მიჩნეული იყო პოტენციალურ წევრად იმ ანტიოსმალური კოალიციისა, რომლის შედგენას აპირებდნენ ევროპის ქვეყნები XVI—XVII საუკუნეებში. „ქართველები ჩვენებისათვის ძლიერ სასარგებლონი იქნებიან, თუ ჩვენ რაიმე დიდი საქმე წამოვიწყეთ ზღვით ან ხმელეთით თურქეთის წინააღმდეგ“¹⁴⁵ — ასეთი იყო ევროპელის თვალსაზრისი. ამ საქმისათვის საქართველოშიც მზად იყვნენ. საქართველოს მეფე-მთავრებს ანტიოსმალური კოალიციის საკუთარი გეგმაც ჰქონიათ, რომელშიაც, რა თქმა უნდა, მათი საკუთარი ინტერესები ფართოდ იყო წარმოდგენილი¹⁴⁶.

ეს საკითხი ჩვენ აღვძარიტ შარდენის ერთ ცნობასთან დაკავშირებით. რომის პაპმა კლიმენტი VIII-მ თეიმურაზისადმი მიწერილ წერილში იგი ფილიპე II-ის ნათესავად, ხოლო იბერიელები და ესპანელები კმებად მოიხსენიაო. აქ შარდენი შემცდარია, კლიმენტი VIII თეიმურაზს წერილს ვერ მისწერდა, რადგანაც იგი 1605 წელს გარდაიცვალა, ხოლო თეიმურაზი 1606 წელს გამეფდა. თეიმურაზთან მიმოწერა ჰქონდა რომის პაპს ურბან VIII, რომელიც მისი თანამედროვე იყო (იხ. შენ. 368). მაგრამ კლიმენტი VIII-ს და ფილიპე II-ს ერთად ხსენება საქართველოსთან დაკავშირებით მაინც სიმბტომატურია და მრავლისმეტყველი. საქმე ისაა, რომ ამ ორ ხელისუფალს XVI საუკუნის მიწურულს ცხოველი მიმოწერა ჰქონიათ ქართლის მეფე სიმონ I და ალექსანდრე კახთა მეფესთან. სწორედ სიმონ I-ს შეუთავაზებია რომის პაპისა და ესპანეთის მეფისათვის ზემოხსენებული ანტიოსმალური გეგმა¹⁴⁷. ეს კოალიცია თვით ევროპის ქვეყნებს შორის არსებული გადაულახავი წინააღმდეგობების გამო ვერ შეიქმნა და საქართველო ამ შემთხვევაშიც იმედგაცრუებული დარჩა.

ქართველი ხალხის მოწინავე წარმომადგენლები ქრისტიანულ ევროპას მიიჩნევდნენ იმ ძალად, რომელსაც შეეძლო საქართველოს გამოხსნა ირან-თურქეთის უღლისაგან. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ქართველ მეფე-მთავრებს ხშირი მიმოწერა ჰქონდათ რომის პაპებსა და ევროპის სახელმწიფოთა მეთაურებთან. 1629 წელს

¹⁴⁵ მოგზაურის პიეტრო დელა-ვალეს მოხსენება საქართველოზე, პაპი ურბან VIII-სადმი, 1627 წელს, ი. ჭყონიას თარგმანი იტალიურიდან, „ივერია“, 1899, №3, გვ. 56—57.

¹⁴⁶ იხ. ვ. გაბაშვილი, ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბ., 1954, გვ. 93—95.

¹⁴⁷ იქვე.

თეიმურაზს ნიკიტორე ირბახი გაუგზავნია ევროპაში დიპლომატიური მისიით. მაგრამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ ურთიერთობას პოლიტიკურ სფეროში რაიმე რეალური შედეგი არ მოყვლია. თუმცა აქ კვლავ შარდენს უნდა მივმართოთ.

შარდენს კონსტანტინოპოლში ოსმალეთის კარზე საფრანგეთის ელჩისათვის სარეკომენდაციო წერილები გამოუერთმევია. ერთ-ერთი წერილის ადრესატი სამეგრელოს მთავარია. ამ წერილით ელჩი თხოვს მთავარს დახმარება აღმოუჩინოს მოგზაურებს, მაგრამ წერილი სხვა მხრივ უფრო საინტერესოა. იგი ასე იწყება: „დიდად სახელგანთქმულო მთავარო! ჩემმა მეუფემ, საფრანგეთის იმპერატორმა, მიბრძანა მისი მფარველობით დავიცვა თქვენი ინტერესები ოტომანთა კარზე, ყველა იმ საკითხში, რომელიც კი შეიძლება წამოიჭრას. მე ძლიერ მოხარული ვარ, რომ მომეცა საშუალება დაგარწმუნოთ ამაში არა მარტო ამ წერილით, არამედ იმითაც, რასაც ამ წერილის მომტანი ბატონები შარდენი და რეზენი პირადად გადმოგცემენ. დიდად დამავალებთ, თუ ირწმუნებთ მათნათქვამს იმ პატივის გავლენით, რომელიც მე მათ დავდე ამ დავალების მიცემით“. შემდეგ მოსდევს თხოვნა მოგზაურთათვის ხელის შეწყობის შესახებ. წერილი ასე მთავრდება: „სახელგანთქმულო მთავარო! თქვენი დიდად თაყვანისმცემელი და უმორჩილესი დე ნუანტელი; მისი უდიდებულესობის, საფრანგეთის უქრისტიანესი იმპერატორის ელჩი ოტომანთა კარზე“; წერილი მრავალკითხვას ბადებს, მაგრამ მათ შორის ერთია მთავარი: რატომ უნდა ექისრა საფრანგეთის მეფე ლუი XIV-ის ხონტერის კარზე სამეგრელოს მთავრის ინტერესების დაცვა? სამწუხაროდ, ამ კითხვაზე პასუხს შარდენთან ვერ ვპოულობთ. ვფიქრობთ, რომ ეს დოკუმენტი ფრიად მრავლისმეტყველი მასალაა სათანადო სპეციალისტებისათვის.

არანაკლებ საყურადღებოა მეორე დოკუმენტი — ვახტანგ V-ის წერილი პოლონეთის მეფის იოანე კაზიმირისათვის. ვახტანგს წერილი გაუტანებია ცნობილი ქართველი დიპლომატის გურჯიბეგისათვის, რომელიც ამ დროს პოლონეთის მეფის კარზე მსახურობდა. იგი ირანში ყოფილა დიპლომატიური მისიით და მგზავრობისას, როგორც ჩანს, თბილისშიც გაუვლია. გურჯიბეგის, ანუ ბოგდან გურჯიბეგის ვინაობისა და მოღვაწეობის შესახებ სათანადო გამოკვლევები არსებობს¹⁴⁸, ამიტომ ჩვენ მასზე არაფერს ვიტყვით.

¹⁴⁸ იხ. გ. ხ ე დ გ ი ნ ი ძ ე, ქართველი დიპლომატი ბოგდან გურჯიბეგი, ჟურნ. „მნათობი“, № 12, 1965, გვ. 166—173; ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, მასალები პოლონეთისა-

დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ შაჰნავაზს ადრე პოლონეთის მეფის დიდი კანცლერისაგან, იოანე ლეზუნსკისაგან მიუღია წერილები და რომ პოლონეთისა და ქართლის მეფეებს მეგობრული ურთიერთობა ჰქონიათ. ამ ვრცელ, სპარსულ ყაიდაზე შედგენილ დოკუმენტში მისი დაწერის მიზანი სულ ორიოდ სიტყვით არის გადმოცემული და, სამწუხაროდ, საკმაოდ ბუნდოვანადაც. ვახტანგი პოლონეთის მეფეს მიმართავს: „უმორჩილესად ვთხოვ თქვენს უდიდებულესობას, იმ ურთიერთ კეთილგანწყობილებისა და მეგობრობის საწინდრით, რომელიც ჩვენს შორის სუფევს, რომ ეს კეთილი ქვეშევრდომი და ჩემი მსახური, იყოს ისევე სასურველი სტუმარად თქვენი უდიდებულესობისა, როგორც ის იყო მის წინამორბედთან“ ე. ი. ვახტანგი თავის წარმომადგენელს აგზავნის პოლონეთში, რომელიც პირველად არ მიდის იქ, ყოფილა ადრეც, მისი უდიდებულესობის იოანე კაზიმირის წინამორბედთანაც.

ვახტანგის მიერ თავისი ქვეშევრდომის პოლონეთში წარგზავნის მიზანი გაურკვეველია, მაგრამ თვით ფაქტი სრულიადაც არ არის განკერძოებული და მოულოდნელი. ამის დასტურად შეიძლება მივიჩნიოთ ის ინტერესი, რომელსაც შაჰნავაზი პოლონეთის ამბებთანადმი იჩენს. მეფეს შარდენისაგან სურს გაიგოს, თუ რა ვითარებაა პოლონეთსა და თურქებს შორის ომში. სხვა მასალებიდანაც ვიცით, რომ პოლონეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში ინტენსიური ურთიერთობა ყოფილა¹⁴⁹. აი, რას ამბობს პიეტრო დელა-ვალე 1627 წელს რომის პაპისადმი წარდგენილ მოხსენებაში: „...პოლონეთის ხელმწიფეს, როგორც ამბობენ, ამ მთავრებთან (დადიანსა და გურიელთან — მ. მ.) მეგობრობა და მიმოწერა აქვს. ხშირად ერთი ქვეყნიდან მეორეში სავაჭრო ხომალდები დადიან. ამ გარემოებას შეიძლება დიდი შედეგი მოჰყვეს ქართველების სასარგებლოდ, რადგანაც კაზაკები დღეს შავი ზღვის ბატონები არიან და ბევრად ძლიერნი. პოლონეთის ხელმწიფეს ამ გზით, რომელიც ძალიან მოკლეა, შეუძლია კიდევ დიდი დახმარება აღმოუჩინოს ქართველებს ყოველთვის გაჭირვების დროს, რომელიც მათ სპარსელებისა და თურქებისაგან მოელოთ. ქართველებს კი, თავის მხრივ, მათი ნავსადგურებით და უშიშარი თავშესაფარი

და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, XV — XVII საუკუნეები, თბ., 1966, გვ. 64—65.

¹⁴⁹ ი. ციციანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37—66.

ადგილებით; რომელიც ზღვის ნაპირებზე აქვთ, შეუძლიათ დიდი დახმარება აღმოუჩინონ კახაკებს მათ საქმეებში“¹⁵⁰.

შარდენის ცნობით, შაჰნავაზს პოლონელი დასტაქარი ემსახურება. საერთოდ, თბილისსა და მთელ საქართველოში ევროპელები საკმაოდ ბევრი არიან. შავი ზღვის სანაპიროზე ისინი ფართო ვაჭრობას ეწევიან და აქ ნაყიდ საქონელზე დიდ მოგებას ნახულობენ, მისიონერები ქვეყნის ცხოვრებაში აქტიურად არიან ჩაბმულნი. მაგრამ ქართველ მეფე-მთავრებს სურთ უფრო მეტნი და უფრო ხშირად მოდიოდნენ ისინი მათ ქვეყანაში. მათ კარგად ესმით, თუ რა დიდი სიკეთისა და სარგებლობის მოტანა შეუძლიათ ევროპელებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია სამეგრელოს დედოფლის საუბარი შარდენტან. დედოფალი ეკითხება მოგზაურს: „რატომ არ ჩამოდიან სამეგრელოში ის ევროპელი ხელოსნები, რომლებმაც ასე მშვენივრად იციან ლითონის, ჯბრეშუმის და შალეულის დამზადებაო...“ ეს მარტო კითხვა კი არაა, სურვილიცაა. დედოფალს თვით შარდენის დატოვება უნდა სამეგრელოში.

შაჰნავაზი უთვლის შარდენს, რომ მას ძალიან უყვარს ევროპელები, დიდი სურვილი აქვს ნახოს ისინი თავის ქვეყანაში დასახლებული, ყოველგვარ თავისუფლებას და პრვილეგიებს პირდება მათ, ვინც საქართველოში ჩამოვა სავაჭროდ და თუ ფრანგული კომპანია მის ქვეყანაში მოისურვებს გამოგზავნოს რწმუნებულები, ისინი აქ იაფად იმოვნინან ევროპისათვის გამოსადეგ ბევრ საქონელს და მათ კარგად მივიღებთო. რომ ეს ლითონი სიტყვები არ იყო, მოგზაურმა საკუთარ თავზე განიცადა. მას დიდი პატივი დასდო ქართლის მეფემ. თუმცა ამ შემთხვევაში გარკვეული როლი შეასრულა იმან, რომ შარდენი სპარსეთის შაჰის წარმომადგენლის ავტორიტეტით სარგებლობდა.

როგორც ვნახეთ, საქართველოში ევროპელების მიმართ საზოგადოდ კეთილი განწყობილება სუფევდა. ისინი ჩვენში სასურველი სტუმრები იყვნენ. თეიმურაზს პატრი ავიტაბილესათვის პირადად დაუვალებია იტალიიდან მკურნალებისა და მხატვრების მოყვანა, რათა ამ უკანასკნელთ სპარსელებისაგან დაქცეული ეკლესიები შეეკეთებინათ, ხოლო მკურნალთ ეზრუნათ იმ ავადმყოფობათა წინააღმდეგ, რაც მტრისაგან აოხრებულ ქვეყანაში ხშირად ჩნდებოდა ხოლმე¹⁵¹.

¹⁵⁰ „ივერია“, 1899, № 3, გვ. 56—57.

¹⁵¹ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 121.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოში კათოლიკე მისიონერთა მოღვაწეობას. როგორც აღინიშნა, მათ მიზანს წარმოადგენდა აღმოსავლეთის ქვეყნებში კათოლიციზმის პროპაგანდა-დანერგვა და ამით რომის ეკლესიის გავლენის სფეროს გაფართოება¹⁵². ამავე დროს მათვე ევალეობრდათ საქართველოში დასავლეთ ევროპის სავაჭრო კაპიტალის ინტერესების დაცვა¹⁵³.

საქართველოში კათოლიკე მისიონერთა მოღვაწეობა სათანადოდ აქვს შესწავლილი ცნობილ მკვლევარს მ. თამარაშვილს¹⁵⁴ და ბევრ სხვა ავტორსაც. ამიტომ ამ საკითხს ვრცლად არ შევეხებით. მაგრამ ფიქრობთ, რომ მათ შესახებ ზოგიერთი ცნობის მიწოდება „მოგზაურობის“ მკითხველისათვის აუცილებელია.

შარდენის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში კაპუცინების ორდენის ბერები მოღვაწეობდნენ, ხოლო დასავლეთში—თეათინელები¹⁵⁵. თეათინელები ჩერქეზეთშიც იღწვიან. კაპუცინები 13 წლის წინათ ჩამოსულან რომიდან. მათთვის შაჰნავაზს სახლები მიუციათბილისსა და გორში. მათი ძირითადი საქმიანობა, კათოლიციზმის ქადაგებასთან ერთად, არის მკურნალობა. ერთ-ერთი ყველაზე დახელოვნებული მკურნალი მეფეს ახლავს. მკურნალობაში დებულობდნენ გასამრჯელოს, რაც მათი უმთავრესი საარსებო წყაროა. გასამრჯელოდან ჰყიდიან ყველაფერს, რაც ზედმეტი რჩებათ. რომის პროპაგანდისაგან ეძლევათ ხელფასი. უფლება აქვთ იყოლიონ ტყვეები, ივაჭრონ, გაასესხონ ფული სარგებლით და სხვ. „მათ ისეთი განუსაზღვრელი უფლებები აქვთ, რომ შეუძლიათ და კიდევ აკეთებენ ყველაფერს იმას, რაც ყველაზე პრივილეგირებულ სასულიერო პირთათვის არის ნებადართული“.

თეათინელები სოფ. წიფურიაში ცხოვრობენ და ისინიც კარგად არიან მოწყობილნი: აქვთ ეკლესია, მიწა, სახლები, ჰყავთ ტყვეები და ორი ოჯახი გლეხებისა.

საქართველოში კათოლიკე მისიონერთა მოღვაწეობა მრავალმხრივი იყო. მათ შორის ბევრი იყო განათლებული ადამიანი — „ექიმი, მხატვარი, მწერალი, ინჟინერი, გეოგრაფ-ასტრონომი, და

¹⁵² იხ. Voyages..., ტ. VII, გვ. 436.

¹⁵³ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

¹⁵⁴ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ.

სხვა საერთო ცოდნით აღჭურვილი¹⁵⁵ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში აქ მოღვაწეობდნენ ქრისტიანთა კატეხიზატორები, რომლის ჩანახატები საქართველოს ისტორიის უძვირფასეს მასალას წარმოადგენს; არქანჯელო ლამბერტი, ცნობილი თავისი ნაწერებით სამეგრელოს შესახებ; დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი და სხვები, რომელთა ცნობები, როგორც აღინიშნა, უხვად აქვს გამოყენებული შარდენს.

მისიონერები ადგილობრივ მოსახლეობაში განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდნენ როგორც მკურნალები, რაც დიდ-ად უწყობდა ხელს მათ წარმატებებს ძირითად საქმეში.

მისიონერებს საქართველოში სკოლებიც დაუარსებიათ, სადაც ქართველი ახალგაზრდები ლეზულობდნენ განათლებას. შარდენის დროს თბილისში კაპუცინებს ჰქონიათ სკოლა, მაგრამ მოგზაური მას სკეპტიკურად უყურებს. ამ სკოლებში ღვთისმეტყველებასთან ერთად ისწავლებოდა ლათინური და იტალიური ენები, ასწავლიდნენ აგრეთვე ქართულ ენასაც, რომელსაც ბევრი მისიონერი კარგად ფლობდა. სამწუხაროდ, იგივეს ვერ ვიტყვიტ ძამპის შესახებ. როგორც მისი თხზულებიდან ჩანს, მას კარგად არც მეგრული სცოდნია და არც ქართული. თუმცა სავსებით დასაშვებია, რომ მისი ენობრივი ლაპსუსები მივაწეროთ მთარგმნელს (შარდენს) და გამოცემლებს. მართლაც, სამეგრელოში ესოდენ ხანგრძლივი ყოფნის დროს ძამპს მეგრული მაინც ვერ შეესწავლა.

მისიონერების ქართველ მოწაფეთაგან რჩეულნი რომში განაგრძობდნენ სწავლას, იქიდან სამშობლოში დაბრუნებულთ კი ევალებოდათ საქართველოში კათოლიციზმის პროპაგანდა. რომში მისიონერების ინიციატივით 1629 წელს დაიბეჭდა პირველი ქართული წიგნი — ქართულ-იტალიური ლექსიკონი, შედგენილი სტეფანე პოლინისა და ნიკოფორე ირბახის მიერ.

დიდ როლს ასრულებდნენ მისიონერები საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც. „ქართველები კათოლიკობას თავისი ქვეყნის პოლიტიკურ მომავალს უკავშირებდნენ. ქართველობისათვის მეტროპოლთა ეს დასი მზად იყო პაპის უზენაესობა ელიარებინა, ქართული ეკლესია რომის ტახტისათვის დაემორჩილებინა და მთელ საქართველოში კათოლიკობა გაეცვრცელებინა, ოღონდ კი საფრანგეთ-ევროპის პოლიტიკური დახმარება მიეღო ერან-ოსმალეთის წინააღმდეგ“¹⁵⁶. ქართველმა მეფე-მთავრებმა სწორად განჭვრიტეს,

¹⁵⁵ ნ. ბერძენიშვილი, XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II. თბ., 1965, გვ. 151.

¹⁵⁶ იქვე, გვ. 151—152.

რომ საქართველოში მისიონერთა მოღვაწეობით მათ საშუალება ექ-
ლეოდათ უფრო მჭიდროდ დაკავშირებოდნენ ეგრობას. ყოველივე
ამის გამო იყო, რომ საქართველოს მეფე-მთავრები ყოველნაირად
უწყობდნენ ხელს მისიონერთა საქმიანობას. ხშირად თვითონაც კი
მიმართავდნენ ხოლმე რომს თხოვნით, გამოეგზავნათ მათ ქვეყა-
ნაში მისიონერები. მ. თამარაშვილი აღნიშნავს, მაგალითად, რომ
ლევან II დადიანს თავისი ელჩისათვის კონსტანტინოპოლში დაუ-
ვალეზა ენახა მისიონერები და სამეგრელოში ჩამოეყვანა¹⁵⁷. უფ-
რო მეტიც, ერთ-ერთი მისიონერი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ლე-
ვან დადიანმა კათოლიკობა მიიღო¹⁵⁸, ხოლო, ძამპის სიტყვით, ნი-
კიფორე ირბახი კათოლიკე იყო. ძნელია იმის დადგენა, თუ რამდენ-
ნად შეეფერება ჭეშმარიტებას ეს ცნობები, მაგრამ ის კი „მოგზა-
ურობიდანაც“ კარგად ჩანს, რომ ერთიცა და მეორეც (და არა მა-
რტო ისინი) დიდად თანაუგრძნობდნენ და მფარველობდნენ მისი-
ონერებს.

მისიონერები მხარს უჭერდნენ საქართველოს ფეოდალური ძა-
ლების გაერთიანებას, მეფე-მთავართა შეთანხმებას¹⁵⁹, ცდილობდნენ
ამ პერიოდის დამახასიათებელი სენის, ტყვეებით ვაჭრობის აღმო-
ფხვრას (იხ. ზემოთ). მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, „მოგზა-
ურობის“ დასტურით, ეს მათ სრულებით არ უშლიდათ ხელს ჰყო-
ლოდათ საკუთარი ტყვეები.

საქართველოს მეფე-მთავრები ხშირად მისიონერთა დახმარე-
ბით აწარმოებდნენ დიპლომატიურ კავშირსა და მიმოწერას ეგრო-
ბის ქვეყნების მეთაურებსა და რომის პაპთან. აქ კიდევ ერთხელ
უნდა შევეხოთ შაჰნავაზის წერილს პოლონეთის მეფისადმი. მისი
ასლი შარდენისათვის კაპუცინებს უჩვენებიათ. ბუნებრივად იბა-
დება კითხვა, თუ როგორ აღმოჩნდა მეფეს წერილი უცხოელ მისი-
ონერთა ხელში, მით უფრო, რომ მათ არავითარი კავშირი პოლო-
ნეთთან არ უნდა ჰქონოდათ. ამ კითხვაზე პასუხი, ჩვენის აზრით,
მხოლოდ ასეთი შეიძლება იყოს: შაჰნავაზმა, ალბათ, კაპუცინებს
დაავალა ამ წერილის თარგმნა და მათაც ასლი დაიტოვეს¹⁶⁰. საინ-
ტერესოა ისიც, თუ რა ენიდან რა ენაზე შეეძლოთ კაპუცინებს ეთა-

¹⁵⁷ M. Tamarati, L'église géorgienne., გვ. 450.

¹⁵⁸ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 190—191.

¹⁵⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 152.

¹⁶⁰ ინტერესს მოკლებული არ არის ის, რომ თვით შარდენს ისტაპანში შაჰის
კარზე თხოვენ თარგმნოს ინგლისის მეფის წერილი, იხ. Voyages., ტ. III, გვ. 203
და შემდ.

რემნათ იგი. ჭეშმარიტებასთან ყველაზე ახლოს იქნება თუ ვიგარაუდებთ — ქართულიდან ლათინურზე, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მისი დედანი სპარსულად იყოს შედგენილი. შარდენს „მოგზაურობაში“ ამ წერილის ფრანგული თარგმანი (ე. ი. თარგმანის თარგმანი) მოჰყავს, რასაც აღნიშნავს კიდევ. ამდენი მანიპულაციის შემდეგ სრულიად ბუნებრივია, რომ წერილში უამრავ უზუსტობას აქვს ადგილი (იხ. სათანადო შენიშვნები).

ობიექტურად მისიონერების საქმიანობას, უეჭველია, დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა მებრძოლი ქართველობის განმტკიცებისათვის, საქართველოში მაჰმადიანობის გავრცელების შეფერხებისათვის¹⁶¹. ყოველივე ამის შემდეგ გასაგები ხდება საქართველოს მეფე-მთავრები თუ რატომ უჭერდნენ მხარს მისიონერებს.

მიუხედავად ამისა, მისიონერთა მოღვაწეობა ხშირად წინააღმდეგობებსაც აწყდებოდა. ამ წინააღმდეგობათა შორის უმთავრესად „მოგზაურობაში“ მიჩნეულია ბერძენთა მეტოქეობა, რომელსაც სარწმუნოებრივი უთახმოება ედო საფუძვლად. არქანჯელო ლამბერტის თქმით, პატრებს „მეტად უძნელდებათ აქ თავისი მოღვაწეობისაგან ის ნაყოფი გამოიტანონ, რომლის იმედი ჩვეულებრივ აქვთ სხვა ურწმუნო ქვეყნებში. ამის მიზეზი კიდევ ბერძენები არიან, რომელნიც მუდამ წინააღმდეგობას უწევენ ჩვენს სიტყვებს და მეტად მტკიცედ იცავენ თავის მიმდევართა შორის თავის სარწმუნოებას“¹⁶².

ბერძენებს მართლმადიდებლური საქართველო ყოველთვის თავიანთი გავლენის სფეროდ მიაჩნდათ, მაგრამ ბერძენების განაწყენებას სხვა უფრო მნიშვნელოვანი მოტივი განაპირობებდა. ისინი აქ ყოველწლიურად „უფლის საფლავისათვის“ საკმაოდ დიდ თანხას აგროვებდნენ, ხოლო კათოლიკობის გავრცელებით მათ შემოსავალს საფრთხე ემუქრებოდა. კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ლევან დადიანისა და კათალიკოსისათვის უბრძანებია მათ მიერ ნაბოძები ეკლესია ჩამოერთმია პატრებისათვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ ეკლესიიდან განკვეთით დამუქრებია (ძამპი). იერუსალიმის პატრიარქს თეიმურაზისათვის წერილი მიუწერია და უთხოვია მისიონერების განდევნა მისი სამფლობელოდან¹⁶³, ხოლო ალექსანდრიის პატრიარქი თვითონ ჩამოსულა იმერეთის მეფესთან ამა-

¹⁶¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 152.

¹⁶² ა. ლამბერტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 3.

¹⁶³ M. Tamarati, დასახ. ნაშრ., გვ. 510.

ვე საკითხის მოსაგვარებლად. მაგრამ ბერძენთა ამ ცდებს მათთვის სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია. ქართველი მეფე-მთავრები მისიონერთა განდევნაზე ყოველთვის უარს ამბობდნენ¹⁶⁴.

მისიონერთა მოღვაწეობას აბრკოლებდა საქართველოს მიძიმე პირობებიც. მეფე-მთავართა შორის გაუთავებელი ომებისა და ირან-ოსმალეთის ზშირი თავდასხმების დროს ისინი იძულებულნი იყვნენ მიეტოვებინათ თავიანთი სამყოფელი და სადმე გახიზნულიყვნენ. მოთარეშენი არბევდნენ მათ კარმიდამოს, ძარცვავდნენ და ანადგურებდნენ ყველაფერს. ასეთ ვითარებას სამეგრელოში ხომ შარდენიც შეესწრო. მაგრამ, როგორც მ. თამარაშვილი შენიშნავს საქმარისი იყო ქვეყანაში სიმშვიდე ჩამოვარდნილიყო, რომ მისიონის კვლავ აღედგინა თავისი მოღვაწეობა¹⁶⁵.

ისიც უნდა ითქვას, რომ პატარებს ყველა მეფე-მთავარი და დიდებული როდი წყალობდა: პირიქით, ზოგი ავიწროებდა და დევნიდა კიდევ მათ. ზემოთ ნახსენები სამეგრელოს დედოფალი თინათინი, თეათინელების თანდასწრებით, მოურიდებლად ეუბნება შარდენს: თქვენი ბერები არაფერში გამოდგებიან და არც სასურველნი არიანო. კასტელმა, რომელიც XVII საუკუნის 40-იან წლებში გურიაში იმყოფებოდა, ძლივს დააღწია თავი მისიონერებისადმი მტრულად განწყობილ ვახტანგ გურიელს¹⁶⁶.

არც ქართველი სამღვდელოება და ვაჭარ-ხელოსნები იყვნენ კმაყოფილნი მისიონერებით: თბილისში სამღვდელოებას მრევლის შემცირებისა ეშინოდა და დროდადრო ცდილობდნენ მისიონერებისათვის ზელის შეშლას მათ საქმიანობაში, მაგრამ ვერაფერს აღწევენ. ისინი გადამჭრელ რეპრესიებს ვერ მიმართავენ, ჯერ ერთი, მეფის რიდით და, მეორეც, პატარების პოპულარობის გამო, რადგანაც „ისინი მეტად საჭირონი არიან სამედიცინო პრაქტიკისათვის და ზოგიერთი მათგანი, ვინც უფრო დახელოვნებულია ამ დარგში, დიდი წარმატებით მოღვაწეობს“.

ქალაქების ვაჭარ-ხელოსნები უკმაყოფილონი იყვნენ იმით, რომ დასავლეთ ევროპის პოლიტიკური აგენტების — კათოლიკე მისიონერების სახით საქართველოში ფეხს იკიდებდა ევროპული სავაჭრო კაპიტალი. ადგილობრივ ფაქტებს გაუჩინდათ მძლავრი კონკურენტი, რასაც არ შეიძლებოდა მათ შორის კონფლიქტი არ გამოეწვია. XVII—XVIII საუკუნეებში საქართველოს ქალაქების ვა-

¹⁶⁴ M. Tamarati, დასახ. ნაშრ., გვ. 538.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 572.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 531; „უღიჯე“, დასახ. ნაშრ., გვ. 77—79.

ჭარ-ხელოსნური ფენები არაერთხელ გამოსულან მისიონერების წინააღმდეგ¹⁶⁷.

ყოველივე ეს დიდად აფერხებდა მისიონერების საქმიანობას, რაც შარდენსაც შეუშინებელი არ დარჩენია. მოგზაურს მიაჩნია, რომ ადრე (მის ჩასვლამდე) პატრების მოღვაწეობა უფრო შედეგიანი იყო. ჩვენთვის ცნობილია შარდენის შემდეგდროინდელი ვითარებაც. ზემოთ ჩამოთვლილი დაბრკოლებები პატრებისათვის საერთოდ გადაუღალავი დარჩა, მაგრამ XVII საუკუნის ბოლოს მათ საქართველოში გაცილებით მეტი მომხრეები ჰყოლიათ, ვიდრე ოდესმე მანამდე¹⁶⁸. მაგრამ, ცხადია, რომ პატრებმა თუ რამდენი მართლმადიდებელი ქართველი გადაიბირეს თავის სარწმუნოებაზე, ამას ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა. მთავარი იყო მათი მოღვაწეობის ობიექტური შედეგები: კათოლიკე-მისიონერების საშუალებით საქართველომ უფრო მჭიდრო პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა დაამყარა ევროპასთან.

* * *

ჩვენ შევეხეთ შარდენის თხზულების მხოლოდ უმთავრეს ცნობებს. „მოგზაურობაში“ სხვა წვრილმანი ფაქტებიც მრავალია, რომელთა განხილვაც შორს წაგვიყვანდა. შარდენი წერდა ყველაფერ იმაზე, რაც იცოდა, რაც თვალთ უნახავს, რაც გაუგონია. ხშირად მისი ერთი სხვათაშორის ნათქვამი ფრაზა შორეულ ექსკურსებსა და უამრავი მასალის მოძირობას მოითხოვს, რაც მკვლევარს რთული ამოცანის წინაშე აყენებს. რამდენადაც მოცულობით შეზღუდული ვიყავით, ჩვენს მიზანს წარმოადგენდა „მოგზაურობის“ ზოგადი მიმოხილვა და ამით გარკვეული გეზის მიცემა მკითხველისათვის. ზოგიერთი ცალკეული საკითხი შეძლებისდაგვარად განმარტებული გვაქვს ამ გამოცემის ბოლოს დართულ კომენტარებში.

რაც შეეხება „მოგზაურობის“ დანარჩენ და ძირითად ნაწილს, იგი თითქმის მთლიანად სპარსეთისადრე მიძღვნილი (აქვე ვხვდებით დიდად საყურადღებო მასალებს სომხეთის შესახებ). იგი წარმოადგენს სეფევიდების ირანის ისტორიის პირველწყაროს. მასალის სიუხვე, ქვეყნის წარსულის ღრმა ცოდნა, ზუსტად და ვრცლად აღწერსული ფაქტები საშუალებას იძლევა ირანის ისტორიის მთე-

¹⁶⁷ III. A. М е с х и а, დასახ. ნაშრ., გვ. 234—235.

¹⁶⁸ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 708.

ლი რიგი საკითხების მართებულად გაგებისათვის. ნაშრომში ვპო-
ულობთ მეტად საინტერესო ცნობებს ირანის ეკონომიური ცხოვ-
რების, სახელმწიფო წყობის, აგრარულ და სოციალურ ურთიერ-
ობათა, ფინანსური და საგადასახადო სისტემების, გეოგრაფიის,
ფაუნის, ფლორისა და სხვათა შესახებ. აკად. ვ. ბარტოლდის თქმით
ეს წიგნი დღესაც ინარჩუნებს კლასიკური ნაშრომის მნიშვნელო-
ბას ირანის ისტორიისათვის¹⁶⁹. შარდენის „მოგზაურობას“ ასევე
მაღალ შეფასებას აძლევს პროფ. ვ. მინორსკიც. იგი მას განსაკუ-
თრებულ ადგილს აკუთვნებს სპარსეთის შესახებ არსებულ საის-
ტორიო თხზულებათა შორის¹⁷⁰.

¹⁶⁹ В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, Ле-
нинград, 1925, 83. 113.

¹⁷⁰ V. Minor sky, Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid Administration
(circa 1137/1725): Persian Text in Facimile (B. M. Or. 9496), London, 1943,
83-7.

უან შარდენის „მოგზაურობა“ 10 ნაწილისაგან შედგება (სხვადასხვა გამოცემებში ტომთა სხვადასხვა რაოდენობით). მასში მასალა შემდეგი თანამიმდევრობით არის განაწილებული. 1. გზა პარიზიდან სამეგრელომდე. ზოგადი ცნობები სამეგრელოს შესახებ. 2. სამეგრელო (აქვე შედის ძამპის თხზულება), ახალციხის მხარე, იმერეთი, ქართლი, თბილისი, სომხეთი, თავრიზი. 3. თავრიზიდან ისტაპანამდე. 4. სპარსეთის აღწერა. 5. მეცნიერება და ხელოვნება სპარსეთში. 6. სპარსეთის სახელმწიფო, სამოქალაქო და სამხედრო წყობილება. 7. სპარსეთის რელიგია. 8. ისტაპანის აღწერა. 9. 1674 წლის მოგზაურობა ისტაპანიდან ბენდერ-აბასში. პერსეპოლისის აღწერა. 10. მეორედ მოგზაურობა ბენდერ-აბასში. იმავე 1674 წელს. სპარსეთის ხელმწიფოს კარი. ევროპელები ინდოეთის ოკეანესა და შორეულ აღმოსავლეთში.

შარდენის „მოგზაურობა“ მრავალჯერ არის გამოცემული როგორც საფრანგეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც. ძირითად და შედარებით სრულ გამოცემებად ითვლება ოთხი¹⁷¹.

„მოგზაურობა“ პირველად გამოქვეყნდა ავტორის სიცოცხლეშივე ლონდონში 1686 წელს. ამ გამოცემის მიხედვით განზრახული იყო მისი ოთხ ტომად დაბეჭდვა, მაგრამ გამოვიდა მხოლოდ ერთი ტომი in—folio, რომელშიაც ჩართული იყო 18 ილუსტრაცია.

1711 წელს ნაშრომი კვლავ გამოიცა ამსტერდამში ლონდონის გამოცემის მიხედვით სამ ტომად in—4⁰. იმავე წელს ამსტერ-

¹⁷¹ მოგვეყვას ძირითადი გამოცემები. შედარებით სრული ბიბლიოგრაფია იხ. G. Boucher de la Richarderie, Bibliothèque Universelle des voyages, ou notice complète et raisonnée de tous les Voyages anciens et modernes, dans les différentes parties du monde, publiés tant en langue française qu'en langues étrangères, classées par ordre de pays dans leur série chronologique. Paris, 1808, გვ. 450—453.

დამშვივე „მოგზაურობა“ ათ ტომად დაისტამბა in—12⁰, სადაც ჩართული იყო 79 ილუსტრაცია.

1735 წელს ჰოლანდიის წიგნის გამომცემლებმა ხელთ იგდეს შარდენის ხელნაწერები, ილუსტრაციების სპილენძის ფირფიტები და „მოგზაურობა“ გამოსცეს ოთხ ტომად in—4⁰. ამ გამოცემაში შევსებულია 1711 წლის გამოცემის ხარვეზები, მაგრამ არც იგი შეიძლება ჩაითვალოს სრულყოფილად. მასში მრავლად არის სასტამბო და კორექტორული შეცდომები.

1811 წელს პარიზში ცნობილმა ფრანგმა ორიენტალისტმა ლუა პატიე ლანგლემ გამოაქვეყნა შარდენის „მოგზაურობა“ ათ ტომად. გამომცემელი წინასიტყვაობაში აღნიშნავს, რომ მას თხზულების ტექსტი შეუდარებია წინა სამ გამოცემასთან და ფიქრობს, რომ მისი გამოცემა უფრო ზუსტი და სრულია, ვიდრე თვით 1735 წლის გამოცემა. ლანგლეს შეუსწორებია ტექსტის ზოგიერთი შეცდომა, დაუზუსტებია ორთოგრაფიული უზუსტობანი. გამოცემის შილოს დართულია „სულეიმანის მეფედ კურთხევა“¹⁷², რომელიც შარდენს 1671 წელს გამოუქვეყნებია და 1735 წლის გამოცემის მეოთხე ტომში იყო შეტანილი. თუმცა ლანგლეს 1811 წლის გამოცემა, თვითონ გამომცემლის სიტყვებით, სრული უნდა იყოს, მაგრამ არც იგი შეიძლება ჩაითვალოს უნაკლოდ. „მოგზაურობის“ წინამდებარე თარგმანი ძირითადად ეყრდნობა ლანგლეს გამოცემას, მაგრამ ამასთანავე შედარებულია სხვა გამოცემებთან. ლანგლესეულ ტექსტში ჩართულია გამომცემლის საკმაოდ ვრცელი შენიშვნები, რომელთა ერთი ნაწილი საქართველოს ეხება, მაგრამ მათი უმეტესობა ნაშრომს ვერაფერს მატებს. ეს აიხსნება, ჯერ ერთი, იმით, რომ ლანგლე ირანისტი იყო და საქართველოზე, როგორც ჩანს, საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა, მეორეც — გასული საუკუნის დასაწყისში ევროპული ქართველოლოგია შარდენზე ბევრად წინ არ იყო წასული.

ლანგლესეული გამოცემის ტექსტი ილუსტრირებული არ არის. ილუსტრაციების დიდი ზომის ატლასი ცალკე ტომის სახით ერთვის მას.

შარდენის „მოგზაურობა“ თარგმნილია ინგლისურ, გერმანულ და სხვა ენებზე. განსაკუთრებით საინტერესოა სპარსული თარგმა-

¹⁷² „სულეიმანის მეფედ კურთხევა“ დაბეჭდილია „მოგზაურობის“ ლანგლესეული გამოცემის IX—X ტომებში.

ნი, რომელიც შესრულებულია 1956—1959 წლებში¹⁷³. შარდენის თხზულების ერთი ნაწილი — ცნობები კავკასიის შესახებ — თარგმნილია რუსულ ენაზეც, იგი ეკუთვნის ე. ბახუტოვასა და დ. კოსოვიჩს¹⁷⁴. ეს თარგმანი საკმაოდ მნიშვნელოვან ხარვეზებს შეიცავს: არ არის ზუსტი, გამოტოვებულია ცალკეული ნაწილები, გეოგრაფიულ და საკუთარ სახელთა უმეტესობა დამახინჯებულია და არა აქვს სათანადო განმარტებები.

საქართველოს შესახებ შარდენის ცნობები ამ ოცდაათიოდე წლის წინ თბილისში რუსულ ენაზე უთარგმნია ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატს ე. ღვინიევას, მაგრამ იგი თავის დროზე არ გამოცემულა, ხოლო ხელნაწერი, სამწუხაროდ, დღეს დაკარგულია. ამავე ავტორს შარდენის შესახებ აქვს საინტერესო გამოკვლევა, რომელიც ხელნაწერის სახით ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში.

არსებობს აგრეთვე „მოგზაურობის“ V ტომის ცალკეული თავების რუსული თარგმანი, რომლის სტეკლოგრაფიული ანაბეჭდი ინახება მოსკოვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში¹⁷⁵.

ცნობებს საქართველოს შესახებ ძირითადად ლანგლეს გამოცემით პირველი და მეორე ტომი შეიცავს. პირველ ტომში მოცემულია სამეგრელოს აღწერა და აქვე არის ჩართული ძამპის თხზულებაც. მეორე ტომის დაახლოებით ნახევარი კი აღმოსავლეთ საქართველოს ეძღვნება. „მოგზაურობის“ ამ ნაწილების შემოკლებული ქართული თარგმანი ეკუთვნის ცნობილ მწერალს ვასილ ბარნოვს. ეს თარგმანი პირველად დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“ 1885 წელს სათაურით; „შარდენი საქართველოში“ (იხ. „ივერია“, 1885 №№ 125, 126, 129, 147, 115, 160, 166, 171, 187; 205, 218, 224, 234, 272). შემდგომში იგივე თარგმანი კვლავ გამოიცა აკ. გაწერელიას რედაქციით და შესავალი წერილით 1935 წელს ცალკე წიგნად.

¹⁷³ Chardin Jean, Voyages de Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Trad. introd. annot. avec glossaire et index par M. M. Abbassy. T. 1—5; Téhéran; Amir—Cabin, 1956—59. Text en pers. (Encyclopédie de la civilisation iranienne).

¹⁷⁴ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг., Тифлис, 1902.

¹⁷⁵ Шарден Жан, Путешествие шевалье Шардена по Персии и другим странам Востока (Сокращенный перевод с французского, 3, 6, 7 и 8 гл. V т.), Москва, 1937, (Московский институт Востоковедения им. Нариманова при ЦИК СССР). На правах рукописи.

როგორც აკ. გაწერელია გამოცემის ბოლოსიტყვაობაში აღნიშნავს, „მთარგმნელს, საპატრიო მიზეზების გამო, სრულად არ უთარგმნია ის ნაწილი, რომელიც საქართველოში მოგზაურობის უშუალო შთაბეჭდილებებს გარდა სხვა მასალებსაც შეიცავს“¹⁷⁶. დამპის თხზულების ვასილ ბარნოვისეული თარგმანი ამ გამოცემაში არ შესულა, თუმცა დვაწლმოსილ მწერალს ისიც ჰქონია თარგმნილი. დამპის თხზულების თორმეტი თავი (იგი 24 თავს შეიცავს) დაიბეჭდა უბრალო „მწყემსში“ (იხ. „მწყემსი“, 1886, № 34, 1887, №№ 2, 4, 5, 8, 12, 13, 14, 16).

წინამდებარე გამოცემა წარმოადგენს საქართველოს შესახებ შარდენის ცნობების მთლიან თარგმანს, რომელიც „მოგზაურობის“ ლანგლესეული გამოცემის პირველი და მეორე ტომების მნიშვნელოვან ნაწილს შეიცავს. პირველი ტომიდან გამოტოვებულია მხოლოდ ის ნაწილები, რომლებიც მოგზაურის კონსტანტინოპოლამდე ჩამოსვლის ამბებს ეხება, აქედან შარდენი უკვე იწყებს ლაპარაკს შავი ზღვის, ყირიმის, ჩრდილო კავკასიის ტომებისა და მათი ყოფის შესახებ, შემდეგ კი მეგრელებსა და სამეგრელოს ახასიათებს და ამან განაპირობა ჩვენ მიერ „მოგზაურობის“ სწორედ ამ ადგილიდან თარგმნა. გარდა ამისა, საქართველოსა და ქართველების შესახებ მცირეოდენი ცნობები შარდენის „მოგზაურობის“ თითქმის ყველა ტომშია გაბნეული (მაგ. V ტომში, გვ. 307—308, ლაპარაკია შაჰ-აბასის კარზე და მის სამსახურში მყოფ ქართველებზე; VI ტ., გვ. 18—შაჰის პარამხანაში ყველაზე მეტნი ქართველი და ჩერქეზი ქალები არიანო; VIII ტ., გვ. 207—ქართველი და ჩერქეზი ქალების სილამაზეზე და სხვ.). მაგრამ ისინი ჩვენთვის ინტერესს მოკლებული ამბების ორგანულ ნაწილებს წარმოადგენენ, დამოუკიდებელი ფრაგმენტების სახით მათ თარგმნას აზრი არ ექნებოდა და ამიტომაც წინამდებარე გამოცემაში მათი შეტანა არ მივიჩინეთ მიზანშეწონილად. „მოგზაურობის“ განხილვის დროს კი ზოგიერთი ცნობა სათანადოდ დავიმოწმეთ. აქ წარმოდგენილია მხოლოდ IX ტომის ის ადგილები, რომლებიც ძირითადად მეფე თეიმურაზ პირველის შვილიშვილს, ერეკლე პირველს, ეხება და საკმაოდ ვრცელია.

ზემოთ აღნიშნული მიზეზების გამო ნაშრომიდან ამოღებული რამდენიმე ფრაგმენტი თარგმანში მრავალწერტილით არის მინიშნებული.

¹⁷⁶ უ ა ნ შ ა რ დ ე ნ ი, მოგზაურობა საქართველოში, თარგმნილი ფრანგულიდან ვასილ ბარნოვის მიერ, ტფ., 1935, გვ. 109.

გეოგრაფიული და საკუთარი სახელები, რომლებიც „მოგზაურობის“ ტექსტში დამახინჯებულად არის გადმოცემული, თარგმანში შეძლებისდაგვარად გასწორებულია. ამავე დროს სქოლიოში მოცემული მათი ფრანგული დაწერილობა საშუალებას იძლევა აქვე ჩავუკვირდეთ მათ ავტორისეულ ტრანსკრიპციას და ამიტომ მიზანშეწონილად არ ჩავთვალეთ ამ სახელთა ცალკე კომენტირება, გარდა ზოგიერთი აუცილებელი შემთხვევისა. ზოგჯერ ერთი და იგივე სახელწოდება სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვანაირი ორთოგრაფიით არის მოცემული. ასეთ შემთხვევაში სქოლიოში ისინი შესაბამისად განმეორებულია. თუ სახელწოდება იმდენად არის დამახინჯებული, რომ მისი კვმარატი ფორმის დადგენა ვერ ხერხდება, ასეთ დროს ქართულად ფრანგულს კალკს ვაკეთებთ.

რადგანაც შარდენის თხზულება დღევანდელი თვალსაზრისით უფრო ისტორიული ხასიათის დოკუმენტია, ვიდრე ლიტერატურული ნაწარმოები, ამიტომ მიზანშეწონილად არ მივიჩნიეთ მისი სრული „გაქართულება“. თარგმანში შეძლებისდაგვარად ვცადეთ დაგვეცვა ავტორისეული სტილი, თხრობის მანერა, ხშირად რთული წინადადებების წყობაც კი. ბუნებრივია, რომ ყველგან ვერ მოხერხდა ლანგლესეული ტექსტის სასვენი ნიშნების დაცვა, მით უფრო, რომ ამ თვალსაზრისით ფრანგულ გამოცემებშიაც არ არის ერთიანობა.

გარკვეულ სირთულეს წარმოადგენდა „მოგზაურობაში“ ჩართული ლათინური ტექსტების თარგმნა; ვგულისხმობთ ციტატებს საღვთისმეტყველო თხზულებებიდან, რომელთაც ძამპი ხშირად იყენებს. ზოგიერთი მათგანის ძველი ქართული თარგმანი მოვიძიეთ და უცვლელად მივუყენეთ ლათინურს, მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეულ შემთხვევებში ზედმიწევნითი სიზუსტე არ არის დაცული. სხვები კი, რომლებიც ქართულ ენაზე არ იყო თარგმნილი, ჩვენ თვითონ ვთარგმნეთ.

დასასრულ, სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია მადლობა გადავუხადოთ პროფ. ზ. ანჩაბაძეს; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფრანგული ფილოლოგიის კათედრის წევრს თინა ნიჟარაძეს და ყველა იმათ, ვინც სასარგებლო მითითებანი მოგვცეს „მოგზაურობის“ თარგმანზე მუშაობის დროს.

[1672 წლის¹] 19 ივლისს ბერძენმა ვაჭარმა, რომელიც სამეგრელოში უნდა გამყოლოდა, შემატყობინა, რომ ჩვენი გემი შავ ზღვაში გასვლას აპირებს და მხოლოდ ამინდს ელოდებაო. მე გადავწყვიტე მაშინვე აესულიყავი გემზე, მაგრამ მეგობრებმა მირჩიეს დამეცადა, ვიდრე გემის გასამგზავრებლად მომზადება არ დათავრდებოდა, რადგანაც, როგორც ისინი ამბობდნენ, შეიძლება გამჟღავნებულყო, რომ ფრანგი ვიყავი. ამიტომ სამი დღე გავატარე ბოსფორში, გენუის რეზიდენტის გრაფ სინიბალდი ფიესკის¹ ქაღალტითა სახლში, ხოლო შემდეგ ოთხი დღე ვიყავი არხის ბოლოში, ევროპის მხარეს მდებარე მშვენიერ ბერძნულ მონასტერში, იმ ნავსადგურის პირდაპირ, სადაც ჩვენი გემი ქარს ელოდებოდა.

თრაკიის ბოსფორი²), უდავოდ, ერთ-ერთი ულამაზესი ადგილთაგანია ქვეყნიერებაზე. ბერძნები „ბოსფორებს“² უწოდებენ იმ სრუტეებსა და არხებს, რომელთა გადაცურვაც ხარის შეუძლია³). ეს სრუტე სიგრძით თხუთმეტი მილია, სიგანით კი დაახლოებით ორი. იგი ზოგან ფართოა, ზოგან კი უფრო ვიწრო. მისი ნაპირები მთაგორიანია; მოფენილია სახლებით, ტყეებით, ბაღებითა და პარკებით; აქვს მომხიბვლელი ხედები, დაუსახლებელი თვალწარმტაცი სივრცეები — ნაკადულებითა და წყაროებით. კონსტანტინოპოლის ხედი არხიდან, როცა მას ორი მილის სიშორიდან უყურებ, როგორც ჩემი, ისე სხვების აზრითაც, არის ულამაზესი, რაც კი უნახავს ადამიანს. ბოსფორზე გასეირნება ისეთ დიდ სიამოვნებას მგვრის, როგორც შეიძლება მხოლოდ წყალზე სეირნობამ მოგანიჭოს. კარგ დარში აქ უამრავი ნავი დაცურავს. გენუის რეზიდენტს ბევრჯერ უთქვამს, რომ ერთხელ თავისი სახლის წინ შუადღიდან მზის ჩასვლამდე გამავალი გემების დათვლა განუზრახავს და დაახლოებით ათას სამასამდე დაუთვლია.

¹ M. le comte Sinibaldi Fieschi. ² Bosphores.

ბოსფორზე, ერთმანეთის საპირისპიროდ, ზარბაზნებით კარგად აღჭურვილი ოთხი ციხე-სიმაგრეა: ორი მათგანი შავი ზღვიდან რვა მილითაა დაშორებული, ორი კი უშუალოდ შესართავთან დგას. ეს ორი უკანასკნელი აშენებულია მხოლოდ ორმოცი წლის წინათ არხში შესასვლელი გზის დასაცავად კაზაკების, მოსკოვიტებისა³ და პოლონელებისაგან, რომლებიც წინათ თავიანთი გემებით მოდიოდნენ და თარეშობდნენ თვით კონსტანტინეპოლამდეც კი. ამ ციხე-სიმაგრეებს დილეგებადაც იყენებენ სამხედრო ტყვეებისა და იმ წარჩინებულ ადამიანთათვის, რომელთა რაიმე სამსახურზე იძულებითი დაყოლიება სურთ. სრუტეში შესასვლელის მაჩვენებელი შუქურა ანუ ფარანი, მისგან საკმაოდ დაშორებით, დაახლოებით ორი მილის მანძილზე დგას. ღამით ცეცხლი გემებს სწორ გზას უჩვენებს. დღისით იგი გამოიცნობა თეთრი მარმარილოს სვეტით, რომელიც არხის იმავე მხარეს პატარა მაღალ კლდოვან კუნძულზე დგას. ეს კლდე ზმელეთისაგან გათიშულია, ე. ი. ყოველი მხრიდან ზღვით არის ფარემორტყმული და ცნობილია კიანვის კუნძულების სახელით⁴). ამ კუნძულებზე პოეტებს მრავალი არაკი აქვთ შექმნილი. სვეტს „პომპეუსის კოლონას“⁴ უწოდებენ და ირწმუნებიან, რომ იგი აგებულია აღსანიშნავად დიდი რომაელი კონსულის გამარჯვებისა მითრიდატეზე, რომელიც შავი ზღვის ამ მხარეში მეფობდა⁵). იგი უთუოდ მკვიდრად უნდა იყოს ნავეები, რადგანაც საუკუნეების განმავლობაში განუწყვეტელმა ქარიშხალმა და გრივალმა მას ვერაფერი ავნო. ეს მეტად ნიშანდობლივია, რადგანაც სხვა მხრივ იგი არც ისე მაღალია და გეგმის მოხაზულობითაც, როგორც ჩანს, არ ემორჩილება სამშენებლო ხელოვნების მოთხოვნებს.

17-ში⁶) ჩავჯექი გემში, რომელიც უკვე გასვლას აპირებდა. ჩვენთან ერთად სხვადასხვა ზომის ოთხმოცზე მეტი გემი გავიდა ზღვაში. ჩვენს გემზე სულ ორასი კაცი იყო: აზაკის კომენდანტი ოცკაციანი ამალით, იანიჩართა ასეული, ოცდაათი მეზღვაური და ორმოცდაათი მგზავრი. მე სამი კაიუტა მეჭირა: ორში მე და ჩემი ამხანაგი⁷) ვცხოვრობდით, მესამეში კი ბარგი მოვათავსეთ; ჩვენს მსლებლებს გემბანზე ეძინათ. კაიუტები ვიწრო და მოუხერხებელი იყო. ჩვენები კიჩოზე მოთავსდნენ. გემზე სულ ოცდაათი კაიუტა იყო, მათ შორის ყველაზე სუფთა და დიდი კაიუტა კაპიტანს ეჭირა. მასში ათი კაცი თავისუფლად მოთავსდებოდა. თურქულ გემებზე ძლიერ მოუხერხებელია ის, რომ ყველა საარსებოდ აუცი-

³ Moscovites. ⁴ La colonne de Pompée.

ლებელი საგანზე, შეშა და წყალიც კი თვითონ უნდა გქონდეს; სხვა ყველაფერი ასატანია. თითოეულს შეუძლია დღეში ორჯერ, ან თუნდაც სამჯერ, მოიძინოს საჭმელი. კერა კიჩოს გემბანზეა. როცა საჭმლის გაკეთება სურთ, იქ მოაქვთ ზედადგარი, შეშა და წყალი. ზოგჯერ თექვსმეტი-თვრამეტი ქვაბი მინახავს ცეცხლზე ერთდროულად შედგმული. საპირფარეშო და სხვა სათაფსოები მოწყობილია გემის გარე ნაწილზე, კიჩოსთან, ჯიხურების სახით, რომლებიც საჭიროების მიხედვით შეიძლება მიმაგრდეს ან მოიხსნას.

გემს ერთი გემბანი და მხოლოდ ორი ანძა აქვს ბუმბრიტით, სახელდობრ გროტი და ფოკ-ანძა; თითოეულ ანძაზე ორი აფრის შებმა შეიძლება, ჩვეულებრივად კი მხოლოდ ერთია შებმული. თოკის კიბეები საერთოდ არ არის, გარდა ერთისა, რომელიც გროტ-ანძის წვერზეა მიმაგრებული და ძირს ჩამოუყვება მას. ანძებზე მარსები არ არის, ისევე, როგორც ბუმბრიტზე, რომელზედაც მხოლოდ ერთი აფრაა გამობმული. აქედან უკვე ცხადია, რომ თურქი მეზღვაურები აფრების ვასახსნელად ან ჩამოსაშვებად ანძაზე არ აღიან. ეს არც არის საჭირო, რადგანაც რეი მუდამ ქვევით—გემბანზეა. როდესაც აფრის აშვება სურთ, მას ჩსნიან და ქაჩავენ მაღლა რეისკენ, რომელზედაც იგი მიმაგრებულია. როდესაც რეის დადგმა სურთ, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, ფოკ-ანძის აფრები მასზე მაგრდება. აფრის რეიზე დამაგრების შემდეგ, რეის-ფოკ-ანძის წვერზე მიმაგრებული ბლოკით სწევენ. ყოველივე ამის გამო შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამ გემების აღჭურვილობა არ არის დიდად გონებამახვილური; არც რანგოუტია უკეთესი.

ამ გემებზე არ ხმარობენ არც წყლის საქაჩავ ტუმბოებს და არც ოწინარს ღუზის ამოსათრეველ. წყლისთვის ხმარობენ კასრებს, ღუზა კი შემდეგნაირად ამოაქვთ: კიჩოზე მოწყობილია ორი პატარა ბლოკი, რომლებზედაც გადის ღუზის ბაგირი. ოცი ან ოცდაათი კაცი ჩაეჭიდება ამ ბაგირს და ქაჩავს, სანამ ღუზა ზევით არ ამოვა. როდესაც დატვირთული ხომალდი ნავსადგურში შედის, მას ოთხი ღუზით აბამენ: ორი მათგანი დამაგრებულია გემის ცხვირზე და ორიც კიჩოზე. აი, ჩემ მიერ შემჩნეული ის ძირითადი თავისებურებანი, რომელიც ახასიათებს ამ გემებსა და თურქების მიერ მათი მართვის ხერხებს.

ისინი დახელოვნებული მეზღვაურები არ არიან და ამიტომ მათი ნაოსნობა ფათერაკიანია. ყველაზე უფრო გაწაფული თურქი ან ბერძენი ლოცმანები ეყრდნობიან უბრალო გამოცდილებას და არა დადგენილ წესებს; არ იყენებენ რუკას, არ აწარმოებენ, ჩვენი

მეზღვაურების მსგავსად, ზუსტ დაკვირვებებს განვლილ გზაზე, რათა ამ დაკვირვების საფუძველზე ყოველდღიურად იცოდნენ, თუ რა მანძილი დარჩათ დანიშნულ ადგილამდე. ბუსოლის ხმარება არ ეხერხებათ და მხოლოდ ის იციან, რომ წყლის შროშანას პირი ჩრდილოეთისაკენ აქვს მიქცეული. გამგზავრების წინ ელოდებიან კარგ ამინდსა და ქარის მიმართულებას. იმ შემთხვევაში, როცა ასეთი პირობებია, მაშინვე მაინც არ ეშურებიან გზას, რვა-ათს საათს აყოვნებენ, რათა დარწმუნდნენ, რომ ქარი და ამინდი არ უღალატებთ. ისინი ნაპირს შეჰყურებენ და ცდილობენ ნაპირიდანაც თვალთაგან არ დაიკარგონ. როდესაც კაბოტაჟით უხდებათ სვლა, კომპასს ადევნებენ თვალყურს. როგორც სხვების ნათქვამიდან, ასევე საკუთარი გამოცდილებიდან იციან საით არის ჩრდილოეთი, რომ დანიშნულ ადგილს მიაღწიონ. მხოლოდ ამით ხელმძღვანელობენ და სხვა არაფერი გაეგებათ. ღია ზღვაში რომ უხდებოდეთ ხანგრძლივი მოგზაურობა, ვერც ერთი მათგანი თავს ვერ დააღწევდა ქარიშხალს; კიდევ კარგი, რომ ნაპირებსა და ნავსადგურებს ახლოს მისდევნობდიერი ქარის დროს იალქნებს კეცავენ და ტალღებს მიყვებიან. შემხვედრ ქარს წინააღმდეგობას არ უწევენ, უკან ბრუნდებიან, ნაცვლად იმისა, რომ აბობოქრებულ ზღვას შეებრძოლონ. ქარი, რომელიც გემებს ნაპირისაკენ მიერეკება, მათი დამღუპველია და რადგან არც ლავირება იციან და არც ღრეიფი — ნაპირს ეჯახებიან.

მოხუცი თურქი კაპიტნებისაგან მსმენია, რომ შავ ზღვაზე ათას წუთასი გემია და ყოველწლიურად აქ ასი გემი იღუპებაო. ყველაზე სახიფათო ადგილი არის ბოსფორში შესასვლელი.

ეს შესასვლელი მეტად ვიწროა. აქ ხშირად ქრის შემხვედრი ქარი, რომელიც გემს უტევს, და თუ გაძლიერდა, ახეთქებს მას კლდოვან ნაპირებს: აქ მრავალი კატარღა და გემი დამსხვრეულა. დიდი ხანი არ არის, რაც ერთ დღეში აქ ჩვიდმეტი კატარღა დაიღუპა. გასულ წელს კი ერთსა და იმავე დღეს, რომელსაც ბერძნები წმინდა დემეტრეს სახელობის დღედ თვლიან, აქ ოცდაათქვამეტი კატარღა დაღუპულა. ამ დღეზე საგანგებოდ იმიტომ ვლავარაკობ, რომ ბერძნები და თურქები მას მეზღვაურებისათვის საბედისწეროდ თვლიან. იმიტომ თურქ მეზღვაურებს მტკიცე წესად აქვთ შემოღებული ზღვაში წმ. გიორგის დღეს, აპრილის დამდეგს, გასვლა და ნავსადგურში წმ. დემეტრეს დღეს, ოქტომბრის დასაწყისში, შემოსვლა; ეს მათ ბერძნებისაგან გადმოიღეს, რომლებიც ყოველთვის განსაკუთრებულ თაყვანს სცემდნენ ამ ორ წმინ-

დანს და ნავიგაციის სეზონის დაწყებას და დამთავრებას მათი სახელობის დღეებს უკავშირებდნენ, თუმცა პირველი მათგანი ლეგენდარულ წმინდანადაა მიჩნეული. მათივე მიზანძვით პორტუგალიელებმაც აღმოსავლეთ ინდოეთში სანავიგაციო დღედ საშობაო და სააღდგომო დღეები დააწესეს, პირველს იყენებდნენ გოადან⁸) ლისაბონში გასამზავრებლად, მეორეს კი — ლისაბონიდან გოაში. შავი ზღვის შესართავთან გემები რომ ზშირად იღუპება; ამაზე ისიც მიუთითებს, რომ ზღვასთან ახლოს მდებარე სოფლები გემების ნამსხვრევეებით არის აშენებული და სხვა სამშენებლო მასალას მოსახლეობა არ იყენებს. ძნელი წარმოსადგენია, მაგრამ ირწმუნებიან, რომ ეს ბარბაროსები ქარიშხლის დროს ყველაზე სახიფათო კლდოვან ნაპირებზე სინათლეს ანთებენ, რათა ამ სიყალბით მოტყუებული გემები მიიზიდონ და დაღუპონ⁹). ცნობილია, რომ შავ ზღვაზე ჩშირი ქარიშხალი წლის ყველა დროსაა, მისი მოკლე და წყვეტილი ტალღები, მისი ვიწრო და შეკუმშული კალაპოტი სახიფათო ნაპირები, რომლებიც ნაწილობრივ გარს არტყია, გემების დაღუპვის ძირითადი მიზეზია, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ კარგი ლოცმანები და მეზღვაურები დაღუპული გემების ნახევარზე მეტის გადარჩენას უთუოდ შეძლებდნენ. რვა დღის მგზავრობის შემდეგ, 3 აგვისტოს დილით კაფაში⁵ ჩავედით¹⁰). ამ ხნის განმავლობაში შესანიშნავი ამინდი იდგა და სუსტი ქარი ქროდა. მეხუთე დღეს დავინახეთ ტავრიდის ქერსონესის⁶ კონცხი¹¹). ბერძნები ქერსონესს უწოდებდნენ იმას, რასაც რომაელები „Peninsule“-ს, ჩვენ კი ნახევარკუნძულს ვუწოდებთ; ამ ნახევარკუნძულს ბერძნებმა ტავრიდა დაარქვეს, რადგანაც თავდაპირველად იგი ტავრის⁷ მთიდან ჩამოსული სკვითებით იყო დასახლებული. თანამედროვე გეოგრაფოსები მას უწოდებენ ყირიმის სათათრეთს⁸, რაც ყირიმის სახელწოდებიდან მომდინარეობს, როგორც თათრები და თურქები უწოდებენ ამ ქვეყანას; ეს არის ამ ქვეყნის უძველესი მოსახლეობის კიმერიელების⁹ დამახინჯებული სახელწოდება¹²). მას აგრეთვე ეძახიან პერეკოპის სათათრეთს¹⁰, ე. ი. ქალაქთა სათათრეთს, რათა ამ ნახევარკუნძულის თათრები, რომელთა უმეტესი ნაწილი, განსაკუთრებით ზამთარში, ქალაქებში ცხოვრობს, განასხვავონ ევროპის სხვა თათრებისაგან, რომლებიც ამ ნახევარკუნძულის გარეთ ცხოვრობენ და რომელთაც ეძახიან ნოღაელებს¹¹,

⁵ Caffa. ⁶ Chersonnèse Taurique. ⁷ Taurus. ⁸ Tartarie Crimée.

⁹ Cimmerien. ¹⁰ Tartarie Perécopense. ¹¹ Nogayes.

ავრეთვე ორდებს ანუ ურდუს¹², რაც ნიშნავს „თავყრილობას“. ჩვეულებრივად თურქები და სპარსელები ასე სამხედრო ან სამეფო ბანაკს უწოდებენ. სპარსეთში ამ სიტყვით მეფის ადგილსამყოფელს აღნიშნავენ. ასე მაგალითად, „Hordou der Sifahon“ ნიშნავს „სამეფო კარი ისფაჰანშია“. ქვეყანას, რომელიც ორი ტომით — პერეკოპელი და ნოღაელი თათრებითაა დასახლებული, პატარა ანუ მცირე სათათრეთი ჰქვია; ამით განასხვავებენ მათ აზიის თათრებისაგან, რომლებიც მეოტიდის¹³ ლიმიანის ანუ ჭაობის (აზოვის ზღვა) გადაღმა კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით ცხოვრობენ ჩინეთის საზღვრამდე. რაც შეეხება სიტყვას „თათარი“, აღმოსავლეთში ამბობენ დაწერენ „ტატარს“¹⁴ და არა „ტარტარს“¹⁵. — როგორც ჩვენ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ტავრიდის ქერსონესი ანუ პერეკოპის ნახევარკუნძული აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ არის გადაჭიმული და მისი მთელი გარშემოწერილობა დაახლოებით ორას ორმოცდაათ ლიეს¹⁶) შეადგენს, კერძოდ, ოცდათხუთმეტი ლიეა სივრცეში ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდე და ორმოცდათხუთმეტი ლიე ყველაზე განიერ ადგილას. ზოგი გეოგრაფოსი მას უფრო ვრცლად მიიჩნევს და ამტკიცებს, რომ ის უფრო დიდიაო, ვიდრე მორეა¹⁶, უძველესი პელოპონესი¹⁴). კონტინენტთან შემაერთებელი მისი ყელის განი ერთ ლიეს არ აღემატება. ზღვაში ყველაზე ღრმად შეჭრილი ნაწილიდან კაფამდე ამ ნახევარკუნძულის ნაპირები ამაღლებულია და დაფარული მაღალი ტყითა და მთებზე შეფენილი სოფლებით. ლოცმანების აზრით, შავი ზღვით კონსტანტინოპოლიდან კაფამდე არის შეიდას ორმოცდაათი მილი. არ ვიცი როგორ ანგარიშობენ ისინი, ან როგორ შეიძლება ამის შეთანხმება იმ გარემოებასთან, რომ კატარღები ამ გზას ხშირად ორ დღელამეში ფარავენ. ჩემი აზრით, აქ ორას ლიეზე მეტი არ უნდა იყოს. ჩვენმა გემმა ლუზა რომ ჩაუშვა, ორჯერ გაისროლა ზარბაზნიდან, აზაკში (აზოვში)¹⁷ დანიშნულმა კომენდატმა ჯარისკაცებს უბრძანა თოფის ზალბი მიეცათ; შემდეგ ნაპირზე გადმოვიდა ოფიცრების თანხლებით, რომლებიც ფაშამ მის დასახვედრად გამოგზავნა ქალაქიც და ნავსადგურიც სრული თავისუფლებით სარგებლობენ: აქ არც შესვლისას და არც გასვლისას ნებართვას არავინ თხოულობს. არ ჩხრეკენ გემებს. ჩაუშვებს თუ არა გემი ლუზას, მის-

¹² Hordes. ¹³ Méotide. ¹⁴ Tatars. ¹⁵ Tartares. ¹⁶ Morée. ¹⁷ Azac (Asow)

კენ მიეშურებიან ნაგები, რომლებსაც მსურველები ნაპირზე გადა-
ჰყავთ.

კათა მთის ძირას, ზღვის ნაპირზე გაშენებული დიდი ქალაქია-
იგი ვიწრო ზოლადაა გადაჭიმული სამხრეთიდან ჩრდილოეთისა-
კენ, გარშემორტყმულია სქელი კედლებით. ორსავე ბოლოში ზღვა-
ში ოდნავ შეჭრილი კოშკებია ჩაშენებული და როდესაც გემიდან
გაპყურებ ქალაქს, ის ნახევარმთვარეს მოგაგონებს. სამხრეთის კო-
შკი ბორცვზეა აღმართული და ზემოდან დასცქერის მიდამოს; იგი
ძალიან დიდია და ფაშაც აქვე ცხოვრობს; მეორე უფრო პატარაა,
მაგრამ კარგად არის აღჭურვილი არტილერიით; შავი ზღვა მისკენ
მიმართულ მხარეს აკრავს. ეს კოშკები, ისევე როგორც ქალაქი,
ორმაგი კედლითაა გამაგრებული. კათაში ოთხი ათასი სახლია, სა-
მი ათას ორასი მაჰმადიანისა — თურქებისა და თათრებისა, რვაასი
ქრისტიანისა — ბერძნებისა და სომხებისა. სომხები უფრო ბევრ-
ნი არიან ვიდრე ბერძნები. სახლები პატარებია და ალიზით არის
ნაგები. ბაზრები¹⁸ (ასე უწოდებენ იმ ადგილს, სადაც ვაჭრობა წა-
რმოებს), საზოგადოებრივი შენობები, მეჩეთები და აბანოები აგ-
რეთვე ალიზისაა. ქალაქში ვერც ერთ ქვის სახლს ვერ ნახავთ, მხე-
დველობაში თუ არ მივიღებთ გენუელების მიერ აშენებულ რვა
უძველეს ეკლესიას, რომლებიც ნაწილობრივ დანგრეულია. კათა
უძველესი ქალაქია, მაგრამ მისი დაარსების ისტორია ნათლად არ
არის გარკვეული. სტრაბონი¹⁵) ამბობს, რომ იგი უძველეს
ჩანაწი იყო ცნობილი და საკმაოდ ძლიერიც იყო ათენის
რესპუბლიკის დროს¹⁶). ის იხსენიება რომაელების ომების დროს
პონტოს მეფე მითრიდატესთან, რომლის ინტერესებსაც იგი იცა-
ვდა; ომებისა თუ სხვა რაღაც მიზეზების გამო ეს ქალაქი მთლი-
ანად დაინგრა და V საუკუნეში ბერძნებმა აღადგინეს; მას ეწოდა
თეოდოსია¹², იმპერატორ თეოდოსის სახელი, რომელიც იმ დროს
მეფობდა¹⁷); ბერძნებმა იგი გაამაგრეს და იმპერიის უძლიერეს საყ-
რდენად აქციეს კაზაკებისა და თათრების წინააღმდეგ, რომლებსაც
მაშინ ჰუნებს²⁰ უწოდებდნენ¹⁸). მაგრამ თათრებმა ბოლოს მაინც
ხელთ იგდეს ქალაქი და მთელი ნახევარკუნძული, რომელზედაც
ის არის გაშენებული. სწორედ მაშინ შეუცვალეს მას სახელი და
უწოდეს კათა, რომელიც მომდინარეობს „კათერისაგან“²¹, რაც
არაბული სიტყვაა და ყველა მაჰმადიანურ ენაზე ნიშნავს „ურწმუ-
ნოს“. თათრებმა ეს სახელი იმის აღსანიშნავად დაარქვეს ამ ქა-

¹⁸ Bazars. ¹⁹ Théodosie. ²⁰ Huns. ²¹ Caffer.

ლაქს; რომ იგი ქრისტიანებით იყო დასახლებული, რომლებსაც ისინი „კაფერებს“ ანუ „ურწმუნოებს“ ეძახიან, ისევე როგორც ჩვენ, ქრისტიანები, შურისგებით ვუწოდებთ მათ. ეს მოხდა მეთორმეტე საუკუნეში, ჯვაროსანთა ომების დროს¹⁹) აღმოსავლეთის იმპერატორების²⁰) უძღურების ხანაში. გენუელები, რომლებიც იმდროისათვის ძლიერი იყვნენ ზღვაზე, აშკარად ხედავდნენ ბიზანტიის იმპერიის დაცემას, რომელიც თავს ვერ იცავდა ვერც თურქებისაგან და ვერც თათრებისაგან; იფიქრეს, რომ თუ იმპერიას დაეხმარებოდნენ მათ წინააღმდეგ ბრძოლებში, შეძლებდნენ ხელში ჩაეგდოთ ამ ბარბაროსების მიერ შავ ზღვაზე დაპყრობილი ტერიტორიების ნაწილი. მართლაც, ბედმა გაუღიმათ; გაგზავნეს რა ზღვაზე, იმ დროის კვალობაზე, მეტად ძლიერი ფლოტი, სანაპიროზე დიდძალ მიწებს დაეპატრონენ, როგორც ევროპულ, ისე აზიურ ნაწილში. განსაკუთრებით კი მნიშვნელოვანი იყო ქალაქი კაფა, რომელიც მათ 1266 წელს მიხეილ პალეოლოგის ზეობის²¹) დროს დაიპყრეს. ამ გამარჯვებით გენუელები თითქმის ორ საუკუნეზე მეტ ხანს სარგებლობდნენ, მაგრამ ამ საუკუნეების განმავლობაში აზიაშიც და ევროპაშიც ოტომანები იმდენად გაძლიერდნენ, რომ კონსტანტინოპოლიც კი მათ უღელქვეშ მოექცა²²); მათ ბოლო მოუღეს შავ ზღვაზე გენუელების ბატონობას და დაპყრობილი მიწები დაატოვებინეს. კაფა მათ წაართვეს 1474 წელს მუჰამედ 11-ის²³) მეფობის დროს. ზოგნი კი ირწმუნებიან, რომ ეს ერთი წლით გვიან მოხდა²⁴).

კაფას ნიადაგი მშრალი და ქვიშიანია. წყალი აქ კარგი არ არის, მაგრამ ჰაერი ძალიან სუფთაა. ბაღები ქალაქის ირგვლივ ცოცხალია, ხოლო ხეხილი საერთოდ არ არის. ხილი დიდი რაოდენობით შემოაქვთ მეზობელი სოფლებიდან, მაგრამ ცუდი ხარისხისაა. მე არ შეგულება სხვა რომელიმე ქალაქი, სადაც საკვები პროდუქტები უფრო კარგი და იაფი იყოს, როგორც ეს კაფაშია. ცხვრის ხორცს მშვენიერი გემო აქვს: გირვანქა მხოლოდ ოთხი დენიე²⁵) ღირს. სხვა ხორციეული, პური, ხილი, ფრინველი, ერბო შედარებით უფრო იაფად იყიდება. მარლი, ასე ვთქვათ, გამზადებული იბოვება. ერთი სიტყვით, ყველაფერი; რაც არსებობისათვის აუცილებელია, თითქმის მუქითაა. ამიტომ უწინ ამ ქალაქს სამართლიანად ეძახდნენ საბერძნეთის ბელელს, ისე როგორც მესინას²⁶) რომის ბელელს, რადგან ეს არის ყველაზე უფრო მოხერხებული ადგილი სურსათ-სანოვაგის შესანახად. მაგრამ უნდა აღინიშნოს.

რომ ნავსადგურის მიდამოებში ახალი თევზი იშვიათად იშოვება, იჭერენ მხოლოდ პატარა თევზებს და ისიც მხოლოდ წლის გარკვეულ პერიოდში — შემოდგომაზე და გაზაფხულზე. თითქმის ყველა აქაური თათარი და თურქი პატარა მათდის ჩაჩს ატარებს, რომელსაც ცხვრის ბეწვი აქვს დაკერებული. მაგრამ რადგანაც ასეთი ჩაჩი აზიაში მცხოვრებ ქრისტიანებსაც ახურავთ, კათას ქრისტიანები თავიანთ ქუდეებზე მათდის პატარა ნაჭერს ამაგრებენ, ისევე როგორც გერმანიაში ებრაელებს მოსასხამებზე მსგავსივე მათდის ნაჭრები აქვთ მიკერებული. ეს იმიტომ, რომ მაჰმადიანებისაგან გამოირჩეოდნენ.

კათას რეიდი, ჩრდილოეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის გარდა, ყველა სხვა მიმართულების ქარისგან დაცულია. იგემები ღუზას ნაპირთან საკმაოდ ახლოს — ათი-თორმეტი საყენის დაცილებით — უშვებენ შლამიან და მყარ ფსკერზე. შავი ზღვის არც ერთ ნავსადგურში არ იმართება ისეთი დიდი ვაჭრობა, როგორც აქ. იმ ორმოცი დღის განმავლობაში, რომელიც იქ გავატარე, ვნახე ოთხასზე მეტი შემოსული და გასული იალქანი, თუ არ ჩავთვლით სანაპირო ნაოსნობის პატარა გემებს. აქ ყველაზე მნიშვნელოვანია ვაჭრობა დამარილებული თევზით და ჩიზილალით, რომელიც მეოტიდის ჭაობიდან (აზოვის ზღვა) შემოაქვთ და რომელიც მთელ ევროპაში, თითქმის ინდოეთამდეც კი გააქვთ. ამ პატარა მოცულობის ჭაობში საოცრად დიდი რაოდენობით იჭერენ თევზს. თევზის ასეთ სიუხვეს ადგილობრივი მცხოვრებლები იმიტ ხსნიან, რომ ამ ჭაობის წყალი ტანაისის²² (ანუ დონის)²⁷ შერთვის გამო, ნაკლებად მლაშე და შლამიანია, იგი იზიდავს თევზს არა მარტო ტანაისისა და შავი ზღვიდან, არამედ ჰელესპონტისა და არქიპელაგიდან²⁸); თევზი აქ იკვებება და სუქდება მცირე დროში. ბევრნი მარწმუნებდნენ, რომ აქ დაჭერილი თევზი სიგრიდით ოცდაოთხიდან ოცდაექვს ფუტამდეა, იწონის რვაას-ცხრაას გირვანქას და იძლევა სამ-ოთხ ცენტნერ ჩიზილალას²⁹). ჩიზილალა ამ თევზის ქვირითიდან კეთდება და უფრო ძვირად ფასობს, ვიდრე თვით თევზი. ჩიზილალა აქ ვაჭრობის მთავარი საგანია. თვითონ მე კათაში არ მინახავს დიდი თევზები, მაგრამ სხვებზე ნათქვამი მჯერა, რადგანაც ვნახე მისი ნაჭრები და ისიც ვნახე, თუ რა დიდი რაოდენობით გააქვთ იგი სხვადასხვა მხარეში. ამ თევზის ჭერა, რომელიც ზუთხის ჯიშისაა, წარმოებს ოქტომბრიდან აპრილამდე შემდრეგნაირად:

²² Tanaïs.

თევზს მიერეკებიან ხიმიწვებით შემოთარგლულ ადგილას და იქ ზოცავენ ბარჯებით. მეოტიდის ტბაში დიდი რაოდენობითაა შლამი და, ალბათ, ამის გამო ეძახიან მას ჭაობს; უფრო სწორი იქნებოდა, რომ მას ტბა ერქვას, რადგანაც აქ გემები დაცურავენ; მისი დონე არც კლებულობს და არც მატულობს და იგი უწყვეტ კავშირშია დიდ მდინარესა და ზღვასთან.

ხიზილალასა და თევზის გარდა კაფაში უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებენ ხორბლის, ერბოსა და მარილის გაზიდვას. ამ პროდუქტებით კაფა ამარაგებს კონსტანტინოპოლს და ბევრ სხვა ადგილს. კაფას ერბო თურქეთში საუკეთესო ერბოდ ითვლება. ვენეციელები ბევრჯერ ცდილან კაფაში ვაჭრობის ნებართვა მიეღოთ, მაგრამ ყოველთვის უარს ღებულობდნენ. 1672 წელს აზნაურმა²³ კვირინიმ²⁴ დიდი ხარჯი გაიღო ნებართვისათვის, ბოლოს მიიღო კიდევაც, მაგრამ კონსტანტინოპოლის საბაჟომ იგი გააუქმა. აი, როგორ მოხდა ეს.

ყველა ევროპელს ხელშეკრულებაში აღნიშნული აქვს, რომ მათ საბაჟო გადასახადი იმ ადგილას უნდა გადაიხადონ, სადაც საქონელს გადატვირთავენ. ამ პირობის თანახმად, ვენეციელებმა უარი განაცხადეს კონსტანტინოპოლში გადაეხადათ ბაჟი იმ საქონელზე, რომლითაც დატვირთული იყო პირდაპირ კაფაში მიმავალი პატარა გემი. საბაჟოს უფროსი დაყენებით მოითხოვდა ბაჟის გადახდას. აზნაურმა კვირინიმ დეფთერდარს²⁴ გამოართვა ბრძანება საბაჟოს უფროსისადმი, რომლის საფუძველზეც მას ეკრძალებოდა კაფაში მიმავალი ვენეციური გემის გაჩხრეკა. დეფთერდარი სახელმწიფოს მთავარი ხაზინადარია. მის განკარგულებაშია ყველა საბაჟო. მიიღო თუ არა ეს ბრძანება, საბაჟოს უფროსმა ვეზირს მისწერა, რომ ვენეციელების ვაჭრობა შავ ზღვაზე სულთანისა და პორტასათვის³¹ მეტად საზარალო იქნებაო; მისი აღმატებულება რომ ზარალდებოდა, იქიდან ჩანს, რომ ვენეციიდან შავი ზღვით წამოსული საქონელი კონსტანტინოპოლში ბაჟს ორჯერ იხდიდა—შესვლისას და გამოსვლისას; იგივე ვრცელდებოდა იმ საქონელზეც რომელიც ვენეციელებს შავი ზღვით შემოჰქონდათ. ყოველივე ამას სულთანმა კარგავდა თუ ვენეციელებს მიეცემოდათ შავ ზღვაში თავისუფალი გასვლის უფლება, რადგანაც ხელშეკრულების თანახმად ბაჟი უნდა გადაეხადათ საქონლის გადმოტვირთვის ადგილას. გარდა ამისა, შავ ზღვაში ვენეციელებისათვის თავისუფალი შესვ-

²³ Chevalier. ²⁴ Defterdar.

ლის ნებართვა ნიშნავდა ხელი შეეწყობთ ქრისტიან ხელისუფალ-
თათვის ამ ზღვაზე მდებარე პორტას მიმართ მტრულად განწყობა-
ქვეყნებთან შეკავშირებისა და გაერთიანებისათვის. მხედველო-
ბაში იყო მისაღები ის გარემოება, რომ ეს ნებართვა გა-
აკოტრებდა სულთანის ქვეშევრდომებს, მრავალ ზღვაოსან ქრის-
ტიანსა და თურქს, რადგანაც ევროპელები უფრო დახელოვნებულ-
ნი იყვნენ ნაოსნობაში, ვიდრე თურქები; ვენეციელები დაეპატ-
რონებოდნენ გადაზიდვის საქმეს შავ ზღვაზე და საქონლის გადა-
ზიდვას ყველა მათი გემებით მოისურვებდა. დიდი ვეზირი ყოვე-
ლივე ამას მშვენივრად მიხვდა და უბრძანა კონსტანტინოპოლის
გუბერნატორს ვენეციელების გემები შავ ზღვაზე არ გაეშვათ.

30-ში ჩემმა ბერძენმა გამყოლმა ბარგი და ყველაფერი, რაც
კი გამაჩნდა იმ გემიდან, რომლითაც კაფაში ჩავედით, გადაატანინა
მეორეზე, რომელიც კოლხიდაში²⁵ უნდა წასულიყო. ის წავიდა და
კაფას საბაჟოს უფროსს მოახსენა, რომ აზაკის გემზე ორი ფრან-
კი³²) პაპა იმყოფება, რომლებსაც სურთ სამეგრელოში მიმავალ გემ-
ზე გადავიდნენ, რომ ამ პაპებს უმნიშვნელო რაზმა აქვთ, როგორცაა
წიგნები და სხვა ყოველგვარ ფასეულობას მოკლებული საეკლესიო
ნივთები და, თუ საბაჟოს სურს ამ ნივთების დათვალიერება, ვინმე
გაგზავნოს გემზეო. აღმოსავლეთის ქრისტიანები და თურქები ეკ-
ლესიის ყველა მსახურს, როგორც უცოლოს, ისე ოჯახიანს, ეძახი-
ან „პაპას“²⁶, ასე რომ, ჩემმა თანამგზავრმა ბერძენმა მე და ჩემი
ამხანაგი მღვდლებად გავგასალა.

ჩვენი ბერძენი არწმუნებდა მათ, რომ კოლხიდაში იტალიელ
მისიონერებთან მივდივართ და რომ მათი თანამოძმენი ვართ. სა-
ბაჟოს უფროსმა მყისვე გამოგზავნა კაცი ჩვენი ბარგის დასათვა-
ლიერებლად. ჩვენი თანამგზავრიც მას თან მოჰყვა; საბაჟოს ზედა-
მხედველს ორი ზანდუკი გავუხსენი. მან ხელი ჩაჰყო ერთ-ერთ მა-
თვანში, რომელშიც წიგნების, ქაღალდებისა და მათემატიკური
ინსტრუმენტების გარდა არა იყო რა; რაკი დარწმუნდა, რომ ძირ-
შიც იგივე საგნები იყო, რაც ზემოთ, სიცილი დაიწყო და ვინც
იგი მოიყვანა, მას უთხრა: ღირდა კი შრომად ამ საგნების წამოღე-
ბა ევროპიდან სამეგრელოშიო! ამ საგნებში ხუთ სოლსაც არ მივ-
ცემდიო, ეშმაკურად დასძინა ჩვენმა ბერძენმა: — საბაჟოს უფროსს
აკი მოვახსენე, ამ პაპებს წვრილმანის გარდა არაფერი გააჩნიათ-
მეთქი, ხომ თვითონ დარწმუნდით, რომ სიმართლეს მოგახსენებ-

²⁵ Colchide. ²⁶ Papa.

დითო. შემდეგ მომიბრუნდა და მითხრა: მამაო, მიეცი ერთი ასლანი²⁷ ამ პატროსან კაცს იმ შრომისათვის, რომელიც მან გასწია ჩვენთან მოსვლით და ბარგის დათვალეობით და მოემზადეთ სამეგრელოში მიმავალ გემზე გადასასხდომადო. ამოვიღე მონეტა, რომელიც ორმოც სოლს შეადგენდა და ფული ზედამხედველს გაუწოდე ისეთი კაცის იერით, რომელსაც ფული ცოტა აქვს და რომლისთვისაც ხუთი-ექვსი ცალი მონეტა დიდ განძს წარმოადგენს. პირველად უარზე იღვა, მაგრამ ბოლოს მაინც აიღო, როცა უთხრეს, რომ ეს ნავის საფასურია და არავითარ შემთხვევაში უარის თქმა არ შეიძლებაო. ზედამხედველი მაშინვე წავიდა, ჩემი თანამგზავრიც. თან გაჰყვა და მოისმინა, როგორ მოახსენა მან საბაჟოს უფროსს, რომ ჩვენ მხოლოდ წიგნები, ქალაღები, სპილენძისა და ხის უმნიშვნელო საგნები გვქონდა, რაზედაც საბაჟო გადასახადს დადება არც კი ღირსო.

ორი საათის შემდეგ ჩემი ერთგული ბერძენი დაბრუნდა. გვითხრა, რომ საბაჟოსაგან საბოლოოდ თავის დასაღწევად აუცილებელია გემის მწერლისთვისაც იმდენივე გადაგვებადა, რამდენიც ზედამხედველს მივეცით, რადგანაც მწერალი გემიდან გადმოტვირთული ბარგის ზუსტ სიას ადგენდა და ყოველ საღამოს მას საბაჟოს უფროსს წარუდგენდა ხოლმე. ამგვარად, ისიც კონტროლს ეწეოდა. მე ვუთხარი, რომ ემოქმედა ისე, როგორც საჭიროდ ჩათვლიდა. მაშინვე დაუძახა მწერალს და უთხრა: ხომ ხედავ, საბაჟოს ზედამხედველმა ვერაფერი ნახა ფრანკი პაპების ზანდუკებში. წიგნებით სავსე ზანდუკები და ხუთი თუ ექვსი ყუთი საეკლესიო სურათებით მათ კიდევ აქვთ. ეს ყუთები არ გაუხსნიათ, რადგანაც ჰაერი მხატვრობას აზიანებს და თანაც ყუთში ისინი მჭიდროდაა ჩაწყობილი. გთხოვთ, აიღო ეს ფული და მხოლოდ ის ორი ზანდუკი დაიხსომო, რომელიც უკვე გაიხსნა და დანარჩენი არ აღნიშნო. მწერალი დაგვიბრდა, რომ ყველაფერს ისე გააკეთებდა, როგორც ჩვენ გვსურდა და თავისი პირობა შეასრულა კიდევაც. მან საშუალება მოგვცა, რაც გავვაჩნდა ყველაფერი წაგველო და გამოთხოვებისას ღვთის წყალობა გვისურვა. ჩვენი ბარგი ორ ნავზე მოვათავსეთ და გადავიტანეთ გემზე, რომელიც სამეგრელოში გასამგზავრებლად იტვირთებოდა. არავის არაფერი უკითხავს. საბაჟოს ხალხი და ყველა მგზავრი იმ გემებისა, რომელმაც ჩამოგვიყვანა და რომლითაც მივდიოდით, გულწრფელად ფიქრობდა, რომ

²⁷ Aslani.

ჩვენ პაპები ვიყავით და ჩვენი ბარგი მეტად მცირე ღირებულები-
სა იყო; და რომ ტომრებში, როგორც ვამბობდი, სურსათის მეტი
არა იყო რა. არსებობს ძნელად გამოსახატავი, მაგრამ მრავალი
აუცილებელი პირობა, რომელიც საჭიროა თურქეთში მშვიდობიანი,
თავისუფალი და უშიშარი მოგზაურობისათვის და რომლითაც გა-
დასახადებს, ცუდ მოპყრობას იოლად აღწევ თავს და ადვილად გა-
დიხარ საბაჟოს, რომელიც არც თუ ისე მკაცრია; მაგრამ ყველაფე-
რი მაინც ბედზეა დამოკიდებული, ე. ი. გარდა თურქების სულთს-
კვეთებასთან შეთანხმებული მოქმედებისა, აუცილებელია ხელსა-
ყრელ გარემოებათა დამთხვევა.

25 აგვისტოს გემი, რომლითაც ჩამოვედი კაფაში, აზაკის ცი-
ხე-სიმაგრეში წავიდა³³). მას თან გაჰყვა მისივე სიდიდის სამი კატა-
ჩლა. ამ ციხე-სიმაგრის ახლადდანიშნულ კომენდატს არ უნდოდა
გამგზავრება მანამ, სანამ არ დაბრუნდებოდა მის მიერ გაგზავნი-
ლი შიკრიკი, რომელსაც უნდა შეეტყო იყო თუ არა დადებული
დროებითი ზავი მოსკოვიტებთან და იყვნენ თუ არა მეკობრეები
მეოტიდის ტბაში. კაფას მცხოვრებლები თვლიან, რომ ამ ქალაქი-
დან აზაკამდე ზღვით ოთხას ორმოცდაათი მილია, ზმელეთით კი
უფრო ნაკლები. ამ გზის გასავლელად სავსებით საკმარისია თორ-
მეტი ან ცამეტი დღე. მეოტიდის ტბის სრუტის სიგრძე, მხედვე-
ლობაში მაქვს არხი ამ ტბასა და შავ ზღვას შორის, სიგრძით ხუთ
ლიეს უდრის. ძველად ამ არხს კიმერიულ ბოსფორს³⁴) უწოდებ-
დნენ, თანამედროვენი მას კაფას სრუტეს და ან წმ. იოანეს ყურეს
უძახიან. აზაკში მიმავალი დიდი გემები პალესტრაში²⁸ ჩერდები-
ან³⁵), რომელიც ციხე-სიმაგრეიდან ორმოცი, ხოლო ტანაისიდან ოცი
მილითაა დაშორებული; უფრო წინ გემი ველარ მიდის, რადგანაც
წყალი არ არის ღრმა. აზაკის ციხე-სიმაგრე მდინარიდან თხუთმე-
ტი მილითაა დაცილებული. ეს ადგილი აქ გამოგზავნილი ადამიან-
ებისა და ფულისათვის სახიფათოა, რადგანაც მოსკოვიტები ძარ-
ცვას ხან ზღვაზე ეწევიან, ხან ხმელეთზე. ამ ციხე-სიმაგრის
კომენდანტები დროებით ზავს ღებენ ხოლმე მეზობლებთან,
მაგრამ ეს ზავი მოკლევადიანია, რადგანაც სხვადასხვა მიზე-
ზების გამო ერთი ან მეორე მხრიდან იგი ხშირად ირღვევა. ტანაი-
სის შესართავში და მის ნაპირზე თურქებს ორი პატარა ციხე-სიმაგ-
რე აქვთ, სადაც გარნიზონი დგას. შესართავი ჩაკეტილია მსხვილი
ქაჭვით, რაც ხელს უშლის მოსკოვიტებს და ჩერქეზებს³⁶) დიდი

²⁸ Palestra.

ნავებით გავიდნენ ტბასა და ზღვაში. ვიდრე ეს ციხე-სიმაგრე აიგებოდა და ჯაჭვით ჩაიკეტებოდა, ეს ხალხი თავისი ხომალდებით ვადიოდა ტანაისში და თავისუფლად მიმოდიოდა ყველა მიმართულებით. ამჟამად ეს გასასვლელი მათი დიდი გემებისათვის ჩაკეტილია. ზოგჯერ ღამით ისინი მსუბუქ ნავეებს გადაატარებენ ხოლმე ჯაჭვზე, მაგრამ ეს ძალიან იშვიათად ხდება იმის შიშით, რომ ორივე სიმაგრიდან ზარბაზნის სროლა ატყდება და ჩაძირავს მათ. ძველად ჭაობიდან სამი ლიეს დაშორებით ციხე-სიმაგრე იდგა; მას ტანას²⁹ ეძახდნენ³⁷) მდინარე ტანაისის სახელწოდების მიხედვით. ამჟამად იგი დაზარეულია. ეს, ზოგიერთების მტკიცების საწინააღმდეგოდ, არ არის აზაკი, რომელიც აქედან თხუთმეტი ლიეს მანძილზე მდებარეობს. მდინარე ტანაისი განიერია, მისი სიგრძე დაახლოებით ოთხმოც ლიეს შეადგენს, შესართავი კი, რომლითაც იგი ზღვას უკავშირდება, სიგანეში ოცდახუთიდან ოცდაათ ლიემდე აღწევს. ძველად მას ორქსანტს³⁰ ეძახდნენ. ადგილობრივი მცხოვრებლები, ერთი მხრივ, მოსკოვიტები და კაზაკები, ხოლო, მეორე მხრივ თათრები მას „დონს“, „ტონს“ ან „ტენს“³¹ უწოდებენ, იმისდა მიხედვით, თუ როგორ წარმოთქვამენ ისინი „დ“ და „ტ“ ასოებს, რომელთა აღრევაც ასე ადვილად ხდება აღმოსავლურ ენებში; მაგრამ „დონი“ დაიწერება თუ „ტონი“, ერთი რამ ცხადია, ამ დიდი მდინარის სახელწოდება „ტანაისი“ ბერძნებმა სწორედ აქედან გადმოიღეს.

30-ში ჩვენი გემი ზღვაში გავიდა და გაემართა იმ ადგილისაკენ, რომელსაც დუზლა (ტუზლაჰ)³², ე. ი. „მარილსახდელი“ ჰქვია. ეს არის დიდი მლაშე ჭაობი ზღვის სანაპიროზე, კაფადან ორმოცდაათი მილის დაშორებით. ჩვენ იქ ჩავედით 31-ში დილით და მაშინვე მთელი ეკიპაჟი შეუდგა მარილის დატვირთვას; მათ არავინ უწევდათ მეთვალყურეობას. ირწმუნებიან, რომ აქ ყოველწლიურად ორასი გემი იტვირთება, ხოლო საჭიროების შემთხვევაში შესაძლებელია ორჯერ მეტის დატვირთვაცო. მარილსახდელები არავითარ ხარჯებს არ იწვევს. ამ ჭაობებში, რომლის ფსკერზე ნიადაგი ნოყიერი და მკვრივია, შეჰყავთ ზღვის წყალი. ეს წყალი იქ ილექება და იძლევა საუკეთესო ხარისხის თეთრ მარილს, რომელიც განსაკუთრებით კარგად უნარჩუნებს დამარილებულ ხორცს სინოტივს. მარილის დატვირთვაზე მუშაობისათვის იღებენ ორმოც სოლს, იმისდა მიუხედავად თუ რამდენს მუშაობენ. ნაპირიდან ერ-

²⁹ Tana. ³⁰ Orxentes. ³¹ Don, Ton, Tén. ³² Dousla (Toùzlah).

თი მილის დაცვლებით თათრების სოფელია; მე იქ რამდენიმე კაცის თანხლებით სურსათის მოსამარაგებლად წავედრი. მთელ სოფელში ათი თუ თორმეტი სახლი და ერთი პატარა მეჩეთი იყო, მაგრამ ირგვლივ დიდი რაოდენობით იყო გაფანტული ყოველი მხრიდან კარგად დაცული, მრგვალი და ოთხკუთხედი კარვები, რომელთა უმეტესი ნაწილის დიამეტრი ათიდან თოთხმეტ ფუტამდე აღწევს; იყო აგრეთვე გადახურული და კარგად შეკრული ორთვლიანი უბრები, რომელთაც ასევე საცხოვრებლად იყენებენ. საუკეთესო კარვები საკმაოდ სუფთაა; მათ ერთიმეორეზე გადაგრეხილი მრგვალი წნელებით აგებენ; გარედან დახურულია კარგად გაჭიმული რუხი ნაბდის სქელი ნაჭრებით; შიგნიდანაც უფრო თხელი და ნაირფერი ნაბდის ნაჭრებითაა მოფენილი. ამ კარვებს იმავე მასალისაგან გაკეთებული ერთი კარი აქვთ, ზემოთ პატარა სარკმელია, საიდანაც სინათლე შემოდის და კვამლი გადის. მისი დახურვა სურვილისამებრ შეიძლება იმავე ნაბდის ნაჭრით მთლიანად ან ნახევრად. იატაკი ნოხებითაა დაფარული. ზოგიერთი კარავი გვერდიდან ხალიჩებითაა დაცული. ყოველ ოჯახს ერთი ასეთი კარავი აქვს და კიდევ ორი სხვა: ერთი გაკეთებული უხეში შალის ქსოვილისაგან და განკუთვნილია საქონლისა და ცხენებისათვის. მეორე ისეთივეა, როგორც პირველი, მხოლოდ ნაკლებად სუფთაა და ბევრად დიდია მასზე. შუაგულში მრგვალი ორმოა ამოთხრილი, რომელიც სიღრმით ხუთი ფუტია, ხოლო სიგანით — ორი ფუტი: საჭმელი ამ ორმოში კეთდება. კარვებში ცხოვრობენ ტყვეები. აქვე ინახება ოჯახის ბარგი და სურსათ-სანოვავე. მეზობელი ქვეყნების მოსახლეობა, ამჟამად თურქებისა და სპარსელების ქვეშევრდომების გარდა ისეთსავე კარვებში ცხოვრობენ, როგორშიც თათრები, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მათი კარვები უფრო დიდია, სიგანეში თხუთმეტ-ოც ფუტს აღწევს, არა აქვთ არც ბუხარი და არც ფანჯარა; ცეცხლს შუაში ანთებენ; სინათლე შემოდის ერთი ან ორი კარიდან ან ზემოთ მოთავსებული სარკმლიდან, საიდანაც აგრეთვე ბოლი გადის, როგორც უკვე აღვნიშნე. თათრები, ისე როგორც აღმოსავლეთის სხვა გლეხები, მარცვლელს და საქონლის საკვებს ორმა ხაროებში ინახავენ, რომელსაც უწოდებენ „ამბარს“³³, რაც ბელელს ნიშნავს. ამ ხაროებს ისეთი გულმოდგინებით ფარავენ, რომ მიწას ზემოდან არაფერი ეტყობა და მათი მიგნება მხოლოდ იმათ შეუძლიათ, ვინც ის გააკეთა. მე მინახავს ეს ხაროები, რომ-

³³ Amber.

ლებითაც თაობები სარგებლობდნენ, მაგრამ მათ სინოტივე არ ეპარებოდათ, არც მარცვალს ჰქონია სიღამპლისა და შმორის სუნი. თათრები ხაროებს თხრიან კარვებში ან მინდორში და, როგორც აღვნიშნე, ისე მოასწორებენ ხოლმე ირგვლივ მიწას, რომ ნათხარი არა ჩანს. როდესაც საცხოვრებელი ადგილის გამოცვლა სურთ, ეს მეტად ადვილად და სწრაფად კეთდება. მათი კარვები საათნახევა-რში იშლება და იტვირთება. მიმოსვლის საშუალებად ჩვეულებრივად ხარებს და ცხენებს იყენებენ, რომლებიც მრავლად ჰყავთ. ამ ხალხის სარწმუნოება მაჰმადიანობაა, მაგრამ მასში შერეულია. ცრუმორწმუნეობა და უცნაური წარმოდგენები ჯადოსნობასა და მკითხაობაზე.

2 სექტემბერს გათენებამდე ისეთი ძლიერი საწინააღმდეგო მიმართულების ქარი ამოვარდა, რომ იძულებული გავხდით უკან დავბრუნებულიყავით კაფაში, რადგანაც ნაპირი, სადაც ჩვენ ვიყავით, საკმაოდ სახიფათოა. უკან დაბრუნებას ათი საათი მოვუწადით.

7-ში შუალამისას კვლავ გავედით ზღვაში. ერთხანს მშვენიერი ამინდი იდგა. დილით ძლიერი ქარიშხალი ამოვარდა, რომელიც დაღუპვას გვიქადდა. ყველაზე უფრო ის მაშინებდა, რომ ჩვენი გემი მეტისმეტად გადატვირთული იყო. იგი იმდენად იყო გამოტენილი საქონლით, რომ ზემო გემბანზეც ეყარა თორმეტიოდე ფუტი. მადლობა ღმერთს, ქარიშხალი დიდხანს არ გავრძელებულა და ზურგის ქარმა გადაგვარჩინა.

ჩვენი გემის ტვირთს შეადგენდა: მარილი, თევზი, ხიზილალა, ზეთი, ორცხობილა, მატყლი, რკინა, სპილენძი, სპილენძისა და ქაშანურის ჭურჭელი, ყოველგვარი იარაღი და აკაზმულობა, სამიწათმოქმედო იარაღი, ყოველნაირი ფერის მაუდი და ტილო, ქალის და კაცის მზა ტანსაცმელი, საბნები, ნოხები, ტყავი, ჩექმები, ფეხსაცმელები; ერთი სიტყვით, ყველაფერი, რაც ყველაზე მეტად აუცილებელია ადამიანისათვის. გემზე იყო აგრეთვე საგალანტერიო და საბაყლო საქონელი, ნელსურნელებანი, წამლები და ყოველგვარი ნელსაცხებლები. ეს გემი, ასე ვთქვათ, პატარა ქალაქს გავდა, სადაც ყველაფერი იყო. გემზე ასნი ვიყავით.

8-ში დილით დავინახეთ მეოტიდის ჭაობის სრუტის ნაპირები. იგი ამაღლებულია და ჩვენ მისგან ოცდაათი მილით ვიყავით დაცილებული. ამ სახელგანთქმულ ჭაობს, მისი სიდიდის გამო, თურქები ზღვას უწოდებდნენ, თანაც „ლურჯ ზღვას“, რადგანაც მასში

მცირე რაოდენობითაა შერეული ზღვის წყალი. საღამოს კუოდოსის³⁴ კონცხის ახლოს ვიყავით, რომელსაც პტოლემემაიოსი³⁸) კოროკონდამეს³⁵ უწოდებს³⁹). ეს კონცხი ღრმად არის შეჭრილი ზღვაში. ნაპირები ძალიან ამალღებული აქვს და შორიდან მოჩანს. კაფადან ამ კონცხამდე სრუტით მივდიოდით; იქიდან კი სამეგრელომდე ნაპირს მივყვებოდით.

კაფადან მეოტიდის ჭაობის სრუტემდე ასოცი მილია. ქვეყანა, რომელიც მათ შორის მდებარეობს, თურქებს ექვემდებარება და დასახლებულია თათრებით; მაგრამ მოსახლეობა ცოტაა — ეს სანაპირო თითქმის უკაცრიელია. მეოტიდის ჭაობის სრუტიდან სამეგრელომდე სანაპირო ხაზი ექვსასი მილია. აქ ტყით დაფარული ლამაზი მთებია, სადაც ჩერქეზები³⁶ სახლობენ. ამ ხალხს თურქები „ჩერქეზს“³⁷ ან „კერკეზს“³⁸ უწოდებენ. ძველი მწერლები მათ „ზიგებს“³⁹ და აგრეთვე „მთის მცხოვრებლებს“ უწოდებენ, რაც შეესატყვისება „ფენჯ-დაგუის“⁴⁰ და, როგორც ზოგიერთი აღმოსავლელი გეოგრაფოსი იხსენიებს ამ ხალხს, ეს ნიშნავს „ხუთ მთას“⁴⁰); ეს განსაზღვრული რიცხვი ქცეულია ზოგად სახელად. პომპონიუს მელა⁴¹) მათ „სარგასიელებს“⁴¹ უწოდებს. ისინი პორტას ქვეშევრდომნი არ არიან და არც ხარკს უხდიან მას. კლიმატი აქ საკმაოდ ცუდია — ნესტიანი და ცივი. ხორბალს საერთოდ არ თესავენ. აქ განსაკუთრებული არაფერი მოყავთ. ამიტომაც თურქები ამ უზარმაზარი მხარისათვის ადგილობრივ მოსახლეობას არ ეცილებიან და მის დაპყრობას და დაუფლებას არ თვლიან საჭიროდ. კონსტანტინოპოლისა და კაფადან სამეგრელოში მიმავალი გემები ამ სანაპიროზე რაშდენიმე ადგილას უშვებენ ღუზას. თითოეულ ადგილას ერთი ან ორი დღე ჩერდებიან... ჩერქეზებთან⁴² იარაღით ხელში ვაჭრობენ. თუ ვინმეს გემზე ასვლა სურს, ისინი მათგან მძევლებს იტოვებენ. ასევე იქცევიან თვითონაც, როცა ვინმე გემიდან ჩასვლას მოინდომებს, რაც იშვიათად ხდება... ერთ მძევალში ისინი სამს იძლევიან. აქ იგივე საქონელი შემოაქვთ, რაც სამეგრელოში, რადგანაც ეს ქვეყანა უფრო მეტად ღარიბია. სანაცვლოდ აქედან გაყავთ ადამიანები სქესისა და ასაკის განურჩევლად, გააქვთ თაფლი, ცვილი, ტყავი, ტურას⁴³ ბეწვი. ეს ცხოველი მელას გავს. მაგრამ ბევრად დიდია მასზე. გააქვთ აგრეთვე „სერდავლის“⁴⁴ ტყავი, რომელიც კვერნისას გავს, და ჩერქეზების მთებში მობინა-

³⁴ Cuodos. ³⁵ Corocondama. ³⁶ Circassiens. ³⁷ Cherkés. ³⁸ Kerkés.

³⁹ Zagéens. ⁴⁰ Peng-dagui (pendje dâghy). ⁴¹ Sargaciens. ⁴² Cherkés (Tcherkés). ⁴³ Chacal (chaghâl) ⁴⁴ Serdaval.

დრე სხვა ცხოველების ტყავები. აი ყველაფერი ის, რაც ამ ხალხს გააჩნია. გაცვლა-გამოცვლა წარმოებს შემდეგნაირად: გემიდან წამოსული ნავი ახლოს მიდის ნაპირთან. ნავში მსხდომნი კარგად არიან შეიარღვებულნი. ისინი ნავთან მიახლოების უფლებას აძლევენ იმდენივე ჩერქებს, რამდენიც თვითონ არიან. თუ დაინახეს, რომ მეტნი უახლოვდებიან, ნავი მაშინვე კვლავ ზღვაში გაყავთ. როცა ურთიერთს სალაპარაკო მანძილზე დაუახლოვდებიან, ერთმანეთს უჩვენებენ გასაცვლელ საქონელს. შეთანხმდებიან. და იწყება გაცვლა-გამოცვლა... ოდესღაც ჩერქეზები ქრისტიანები ყოფილან, დღეს კი მათ არავითარი სარწმუნოება არა აქვთ, თვით პირველყოფილიც კი. მე არაფრად ვთვლი ზოგიერთ ცრუმორწმუნეობრივ ჩვევას, რომლებიც მათ მეზობელი ქრისტიანებისა და მაჰმადიანებისაგან უნდა ჰქონდეთ გადმოღებული. ჩერქეზები ცხოვრობენ ხის ქოხებში და თითქმის შიშვლები დადიან. ყოველი მამაკაცი მახლობელ მიდამოებში მცხოვრები მამაკაცის დაუძინებელი მტერია. ადგილობრივი მცხოვრებლები ერთმანეთს ატყვევებენ და ტყვეებად მიყიდიან ხოლმე თურქებსა და თათრებს. მიწას ქალები ამუშავებენ. ჩერქეზები და მათი მეზობლები იკვებებიან ფეტვის-მაგვარი წვრილი მარცვლეულისაგან დამზადებული ფაფით. ამ სანაპიროზე მოვაჭრეები ბევრს მოგვითხრობენ ამ ხალხის მრავალ ბარბაროსულ ჩვევაზე, მაგრამ მათი მონათხრობი ამ ხალხისა და მათი ქვეყნის შესახებ არ შეიძლება სავსებით სარწმუნოდ მივიჩნიოთ, რადგანაც აქ არავინ ყოფილა. ყველაფერი, რაც მათი ყოფის შესახებ არის ცნობილი, აქედან გაყვანილი ტყვეებისაგან იციან. და მათ მიერ მოწოდებული ცნობები მეტად საეჭვოა. ჩემ მიერ შედგენილ შავი ზღვის რუკაზე, რომელიც ამ ტომის შესავალს ერთვის⁴²⁾, სწორედ ამიტომ არ დავიტანე ყველაფერი, ვარჩიე ჩერქეზებით და აფხაზებით დასახლებული ადგილები ცარიელი დამეტოვებინა...

აფხაზები⁴⁵ ჩერქეზებს ესაზღვრებიან. უჭირავთ ასი მილი ფართობი ზღვის ნაპირზე ჩერქეზეთსა და სამეგრელოს შორის... ვაჭრობა მათთან ისეთივე სიფრთხილით წარმოებს, როგორც უკვე აღვნიშნე. მათ იგივე საქონელი ჭირდებათ, როგორიც მათ მეზობლებს, და მჭათსავით სანაცვლოდ ტყვეებს, ბეწვეულს, ირმისა და ვეფხვის ტყავს, სელის ნართს, ბზას, სანთელს და თაფლს იძლევიან. პროკოპი⁴³⁾ თავის „სპარსული ომების“ ისტორიაში ამ ხალხს აბასეებს⁴⁶⁾ უწოდებს.

45 Abcas. 46 Abasques.

PONTI EUXINI CUM REGIONIBUS VERSUS SEPTENTRIONEM ET ORIENTEM ADJACENTIBUS NOVA TABULA

171672 *Tabula auctoris et H. de la Caille*

Fig. 3

10 სექტემბერს ისგაურში⁴⁷ ჩავედით⁴⁴). სამეგრელოს ეს რეიდი ზაფხულში საკმაოდ მოხერხებულია. აქ დგას კოლხიდაში სავაჭროდ მოსული გემები. როდესაც ჩვენ ჩამოვედით, აქ უკვე შვიდი დიდი გემი იდგა. თავდაპირველად ჩვენმა კაპიტანმა თავისი გემი ოთხ ლუზაზე დააბმევინა, ორზე ცხვირის მხრიდან და ორზე კიჩოდან და დაუშვა ანძები და რეი. ისგაური მივარდნილი, სრულიად დაუსახლებელი კუთხეა. აქ წნელებისაგან გაკეთებულ ფაცხებს დგამენ ვაჭართა ჩამოსვლის დროს და მაშინაც, როცა იშვიათ შემთხვევაში შიში არა აქვთ აფხაზთაგან თავდასხმისა. სხვა დროს კი აქ ერთ სახლსაც ვერ ნახავთ.

ვიდრე შევუდგებოდე იმ სიძნელეების და ხიფათების შესახებ თხრობას, რაც სამეგრელოში გადავიტანე, მე აღვწერ ამ ქვეყანას და მის მოსაზღვრე ადგილებს, თანაც მოვერიდები ყოველგვარ საქვოს, რაშიაც კარგად გათვითცნობიერებული არა ვარ.

კოლხიდა⁴⁸ მდებარეობს შავი ზღვის ნაპირზე; აღმოსავლეთიდან მას ესაზღვრება პატარა სამეფო, რომელიც საქართველოს ნაწილს შეადგენს და რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები იმერეთს⁴⁹, თურქები კი „ფაშაჩუკს“ ან „ფაშა კუჩუკს“⁵⁰ უწოდებენ, რაც „მცირე მთავარს“ ნიშნავს⁴⁵). სამხრეთით კოლხიდას შავი ზღვა აკრავს, დასავლეთით აფხაზეთი, აღმოსავლეთით კავკასიის მთები. ეს ქვეყანა სიგრძით გადაჭიმულია ზღვიდან მთებამდე, სიგანით კი აფხაზეთიდან იმერეთის სამეფომდე. მას საზღვრავს კორაქსი⁵¹ და ფაზისი⁴⁶), ძველი ისტორიკოსების მიხედვით ცნობილი მდინარეები, რომლებიც დღეს კოდორისა⁵² და რიონის⁵³ სახელწოდებით არიან ცნობილი. პირველი გამოყოფს მას აფხაზეთისაგან, მეორე კი — იმერეთისაგან. კოლხიდის სიგრძე არ აღემატება 110 მილს, სიგანე კი 60-ს. ეს არა მარტო ადგილობრივი მცხოვრებლებისაგან მაქვს გაგონილი, არამედ თვითონა მაქვს იგი თავიდან ბოლომდე გავლილი. ძველად იგი აფხაზებისაგან ჩრდილოეთის მხრიდან დაცული იყო სამოცი მილის სიგრძის კედლით⁴⁷), მაგრამ ეს კედელი დიდი ხანია რაც დაინგრა. დღეს მისი მცველი და მფარველი არის ტყე. კავკასიის მცხოვრებლები წარმოადგენენ იმ მეომარ ხალხს, რომელიც ჰუნების სახელწოდებითაა ცნობილი. დღეს ისინი პატარ-პატარა ტომებად არიან დაყოფილნი. მათ შორის, ვინც კოლხიდის მეზობლად ცხოვრობენ, არიან ალანები⁵⁴, რომელთა ქვეყანაც ძვე-

47 Isgaur. 48 Colchide. 49 Imirette. 50 Pachatchouc, Pacha koutchouc (Pacha kouitchouq). 51 Corax. 52 Codours. 53 Rione. 54 Alanes.

ლად სომხეთის ჩრდილო საზღვარს წარმოადგენდა⁴⁸). კავკასიის მთე-
 ზსა და კასპიის ზღვას შორის და სადაც ამორძალების⁵⁵ ქვეყანას⁴⁹)
 მიუთითებენ. იგი ცნობილი ერია, რომელიც მეათის პირველი შვი-
 დი საუკუნის განმავლობაში⁵⁶ სპარსელების მოკავშირე იყო რომა-
 ელების წინააღმდეგ. სხვანი არიან სვანები⁵⁷, ჯიქები⁵⁸, ყარაჩაელე-
 ბი ანუ ყარა-ჩერქეზები⁵⁹... ეს ტომები დროთა განმავლობაში ბევ-
 რად არ შეცვლილან, როგორც ამას ადვილად შეამჩნევს მცოდნე.
 უძველესი ისტორიისა, საიდანაც ჩანს, რომ ალანებს ერქვათ
 „Alains“, სვანებს „Tzaniens“, ჯიქებს „Zechiens“), ყარაჩაელებს
 „Caracioles“. ეს ყარა-ჩერქეზები, როგორც მათ თურქები უწოდებ-
 ბენ, ე. ი. შავი ჩერქეზები, წარმოადგენენ ჩერქეზთა ჩრდილო განშ-
 ტობას. თურქებმა ამ ხალხს ეს სახელი იმიტომ დაარქვეს, რომ მა-
 თი ქვეყანა მუდამ ღრუბლებით და ნისლით არის დაფარული, თო-
 რემ ეს ხალხი ულამაზესია მსოფლიოში. ოდესღაც ისინი ქრისტიან-
 ნები იყვნენ. ეს ჩანს მათი ზოგიერთი რიტუალური ადამ-წესიდან,
 რომლებსაც ისინი თავიანთ ქვეყანაში ასრულებენ. ამჟამად მათ არა-
 ვითარი სარწმუნოება არა აქვთ... ისინი სხვა ტომებთან შედარე-
 ბით უფრო მაღლები არიან. მათი მძვინვარე ხმითა და გარეგნული
 იერით ადვილად შეიძლება დარწმუნდეთ, რომ ასეთივე ულამაზე-
 ლი გულისა და სულის პატრონები არიან... მათ აქვთ ერთმანეთი-
 საგან საკმაოდ განსხვავებული, მაგრამ საერთო თვისებების მქო-
 ნე, სალაპარაკო კილოები, რომლებიც სლავურს⁶⁰ ან ქართულს უკ-
 ავშირდებიან ქერსონესთან თუ ფაზისთან (ყირიმთან თუ რიონთან);
 სიახლოვის მიხედვით.

კოლხთა⁶¹ ძველ სამეფოს ასეთი მცირე ტერიტორია როდი ეჭ-
 ირია, როგორც დღეს. იგი, ერთი მხრივ, განვრცობილი იყო მეოტ-
 იდის ჭაობამდე, მეორე მხრივ კი — იბერიამდე⁶². მისი დედაქალაქი
 კოლხოსი⁶³ მდებარეობდა ფაზისის შესართავთან, მის მარცხენა ნა-
 პირზე; სწორედ იმიტომ უწოდებენ სამეგრელოს კოლხიდას, რომ
 იგი აღმოსავლეთის მხრიდან ამ მდინარეს აღწევდა. ჩვენი თანამედ-
 როვე გეოგრაფოსები ამტკიცებენ, რომ კოლხოსის ადგილზე ქა-
 ლაქი ფაზისი⁵⁰) იყო, მაგრამ დარწმუნებით შემიძლია ვთქვა, რომ
 ეს აზრი მცდარია.

⁵⁵ Amazônes. ⁵⁶ ...durant les sept premiers siècles du dixième. ⁵⁷ Suanes.
⁵⁸ Gignes. ⁵⁹ Caracioles, Cara-Cherkes (Qârah-Tcherkes). ⁶⁰ Esclavon. ⁶¹ Colchos.
⁶² Ibérie. ⁶³ Colchos.

აღმოსავლეთის ყველა ხალხი კოლხიდას უწოდებს ოდიშს⁶⁴, ზოლო კოლხებს — მეგრელებს⁶⁵. მე ვერ მოვიძიე ამ ორი სიტყვის ეტიმოლოგია და ვერც ამ ხალხის წარმოშობა. მათ დიოდორე სიცილიელი⁵¹) და სხვა ავტორები ეგვიპტიდან წარმოშობილად⁵²) და სეზოსტრისის⁵³ კოლონიად თვლიან, რაც ნაკლებად სარწმუნოა. ეს ქვეყანა ძალიან დანაოჭებულია. მთა და ბარი, ბორცვი და ვაკე ქმნიან ბუნებას მრავალფეროვნებას. ქვეყანა, რამდენადაც ვშორდებით ზღვის ნაპირს, იმდენად თანდათანობით მალღდება. იგი თითქმის მთლიანად ხშირი და მაღალი ტყით არის დაფარული, დამუშავებული მიწების გამოკლებით, რასაც მცირე ფართობი უჭირავს. აქ ისეთი ხშირი ტყეებია, რომ გზებზე და საყანეებში საგულდაგულოდ რომ არ თხრიდნენ ხეებს ძირიდან, ეს ქვეყანა მთლიან გაუვალ ტყედ იქცეოდა. რაც შეეხება სიცივესა და სითბოს — ჰავა ზომიერია. ქარიშხალი და ჭექა-ქუხილი აქ ხშირი არ არის. იშვიათია სეტყვაც. მაგრამ ცუდია ის, რომ აქ ჰაერი ძლიერ ნოტიოა. წვიმს თითქმის გადაუღებლად. ზაფხულში ნესტიანი მიწა, გახურებული მწვავე მზით, წამლავს ჰაერს და იწვევს მრავალ დაავადებას — ხშირად შავ ჭირსაც. უცხოელები ამ ჰაერს ვერ იტანენ, ისინი უძლურდებიან, საშინლად სუსტდებიან, ყვბთელი ფერი ეღებათ და ჩაჩანაკდებიან. ადგილობრივი მცხოვრებლები უფრო იტანენ ამ ჰავას, მაგრამ მათ შორის ძალიან მცირეა ისეთები, რომლებიც სამოც წელს აღწევენ.

ჰაერის ამ ტემპერატურას ვთვლი მეგრელებში გავრცელებული ავადმყოფობის — წყალმანკის — მიზეზად, რომელიც ებიღემიურ ხასიათს ატარებს. ამ უკანასკნელს ისინი ებრაძვიან არა მარტო მუდმივი მოძრაობით, როდესაც ცხენზე ამხედრებულნი დაჰქრიან გზებსა და მინდვრებში და სამოთხ დღეზე მეტს ერთ ადგილზე არ ჩერდებიან, არამედ დიდი რაოდენობით მარილის მიღებით და მუდმივად ცეცხლთან ყოფნითაც; ამავე მიზეზის გამო არის, რომ აქ პარაზიტები დიდი რაოდენობითაა, რომელიც ასევე ცხოველებს. განსაკუთრებით ბევრი მკბენარი ჰყავთ ღორებს, რომლებიც მათ კანში ღრმად არიან ჩამჯდარნი. ბოლოს, სამეგრელოს ჰავას უნდა მივაწეროთ აგრეთვე ისიც, რომ აქ უხამიან ცხოველებს ან სულ არა აქვთ, ან ძალიან მცირე რაოდენობით აქვთ გესლი.

კოლხიდა მდიდარია წყლებით. მდინარეები გამოდიან მთებიდან და ერთვიან შავ ზღვას. მთავარი მდინარეებია კოდორი, იგი-

⁶⁴ Odische (Odych). ⁶⁵ Mingrels (Minkrel).

ვე კორაქსი, რომლის შესახებაც უკვე მქონდა ლაპარაკი; სოკომი⁶⁶, რომელიც ჩემი ფიქრით⁵⁴) არის არიანეს⁵⁵) ტერშენი⁶⁷ და პტოლემი-მაიოსის თაზირისი⁶⁸; ენგური⁶⁹, რომელსაც ძველი ავტორები ასტოლფს⁷⁰ უწოდებდნენ⁵⁶); ხობი⁷¹, რომელსაც არიანე ქობოსს⁷² უწოდებს⁵⁷); იგი ზღვაში ჩასვლამდე უერთდება მისივე სიდიდის მეორე მდინარეს — კანისწყალად⁷³ წოდებულს⁵⁸), რომელიც არის მდინარე ქიანე⁷⁴; ტეხური⁷⁵, არიანე მას უწოდებს სიგამს⁷⁶; ცხენისწყალი⁷⁷, ე. ი. ცხენის მდინარე, რომელსაც ეს სახელი დინების დიდი სისწრაფის გამო ჰქვია; ბერძნები ამავე მიზეზის გამო ეძახიან ჰიპუსს⁷⁸; დაბოლოს აბაზა⁷⁹, რომელსაც სტრაბონი უწოდებს გლაუკუსს⁸⁰, არიანე ქარიესს⁸¹ და პტოლემიოსი — ქარიტუსს⁸². ორივე ეს მდინარე უერთდება ფაზისს ოცი მილის სიშორეზე ზღვაში ჩასვლამდე. სამეგრელოს მდინარეების ძველი და ახალი სახელები მე განვებ მოვიტანე, რადგან ისტორიკოს-გეოგრაფოსები და განსაკუთრებით არიანე და ზოგიერთი უახლესი დროის ავტორიც მათ არასწორად აღნიშნავენ. გარდა ამ მდინარეებისა, არის კიდევ სხვაც, მხოლოდ პატარა მდინარეები. მათ შესახებ არაფერს ვამბობ, რადგან ზღვაში ჩასვლამდე ისინი უერთდებიან ჩემ მიერ დასახელებულ სხვა მდინარეებს. ყველა მათგანს აქვს ფონი და ხალხიც მხოლოდ ამ ფონით გადის მდინარეებზე, ამიტომაც აქ არც ერთი ხილი არ მინახავს. ნაგებს მხოლოდ ზოგიერთ მდინარეზე თუ შეხვდებით, რადგანაც ყველა მათგანს ძალიან სწრაფი დინება აქვს. დინების ძალის დასაძლევად, ფონით გასვლისას, რამდენიმე კაცი იკრიბება და ერთი მეორესთან მჭიდროდ ხელიხელჩაკიდებულნი, გრძელ, საგანგებოდ გამოჭრილ ჯოხებზე დაყრდნობილნი, მიაპობენ დინებას.

კოლხიდაში ნიადაგი ცუდია. მოჰყავთ ზოგიერთი ჯიშის მარცვლეული და ბოსტნეული. ხეხილი აქ ველურია, უგემური და ხშირად ავადმყოფობის გამომწვევი. კოლხიდაში ხილის თითქმის ყველა ჯიშია, რაც საფრანგეთში. ნესვი აქ დიდი იზრდება, მაგრამ არაფრად არ ვარგა. ყურძენი კარგი მოჰყავთ და იგი ყველგან დიდი რაოდენობითაა. ხის ძირში დარგული ვაზი შემოეხვევა ხეს და ხის კენწეროს აღწევს. მე მინახავს ოსეთი მსხვილი ჯიშები, რომ-

⁶⁶ Socom. ⁶⁷ Terscen. ⁶⁸ Thassiris. ⁶⁹ Langur. ⁷⁰ Astolphe. ⁷¹ Cobi. ⁷² Cobo. ⁷³ Cianiscarij. ⁷⁴ Cianée (Cyanée). ⁷⁵ Tarchur. ⁷⁶ Sigame (Singamis)⁶⁹. ⁷⁷ Scheniscari. ⁷⁸ Hippus⁶⁰. ⁷⁹ Abascia. ⁸⁰ Glaucus. ⁸¹ Caries (Chariens). ⁸² Caritus (Charistus)⁶¹.

მელტაც ხელებს ძლივს შემოვაწვდენდი ხოლმე. ვაზებს სსლავენ
ოთხ წელიწადში ერთხელ. სამეგრელოს ღვინო საუკუნოა. იგი
მაგარი და ბლანტია; მეტად სასიამოვნოა სასმელად და კუქისათ-
ვისაც მარგებელია. მთელ აზიაში უკეთესს ვერაფერს დაღევ. აქა-
ურებმა რომ ღვინის ისეთი დაყენება იცოდნენ, როგორც ჩვენ, სა-
მეგრელოს ღვინო საუკეთესო იქნებოდა მსოფლიოში, მაგრამ ისი-
ნი ამ საქმისათვის აუცილებელ წესებს არ იყენებენ. ამოღარავენ
დიდ ხეებს, ყრიან მასში ყურძენს და წურავენ. დაწურვის შემდეგ
ყურძნის წვენს ასხამენ ქვევრებში, რომლებიც ან სახლში ან სახ-
ლის ახლოს მიწაში არის ჩაფლული. თითოეულ ამ ჭურჭელში ორა-
სი ან სამასი პინტი⁶²) ჩადის. გავსილ ქვევრს ახურავენ ხის სარ-
ქველს და ზევიდან მიწას აყრიან ისე, როგორც აღმოსავლეთში ხუ-
რავენ ხოლმე ხორბლის შესანახ ხაროებს, რომლის შესახებ მე უკ-
ვე ვილაპარაკე.

თესვის დროს სამეგრელოში ნიადაგი ისეთი სველია, რომ ხო-
რბლისა და ქერის თესვისას მიწას სრულიად არ ამუშავებენ, რა-
თა იგი მეტისმეტად არ დარბილდეს⁶³). მარცვლეულს აბნევენ მი-
წის ზედაპირზე; ამ წესით ჭათესილი იგი მშვენივრად ამოდის; ფეს-
ვები კი მიწაში ერთი ფუტის სიღრმეზე აქვს გამდგარი. მეგრელებ-
ის თქმით, ხორბლსა და ქერის სათესი მიწა დამუშავების დროს
ისე დარბილდება, რომ ღეროებს სუსტი ქარიც კი წააქცევს და გა-
მართულად ვერ გაჩერდებიან. სხვა მარცვლეულის თესვისას ისინი
მიწას ხის სახნისით ამუშავებენ და მაინც ისეთი ღრმა კვალი გა-
ყავთ, როგორსაც რკინის სახნისი აკეთებს ხოლმე. ეს იმიტომ ხდე-
ბა, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნე, მიწა სველია და რბილი. მეგ-
რელები... (მუშაობის დროს თავის გასამხნეველად და გასართობად
ისე ხმამაღლა მღერიან და გაჰკვივიან, რომ ერთიმეორეს აყრუებენ.
აღსანიშნავია, რომ თითქმის მთელ აღმოსავლეთში ჩვეულებად
აქვთ მუშაობის დროს წასახალისებლად სიმღერა; რომ ეს ჩვევა
არის შედეგი როგორც გონების სიზარმაცისა, ისევე სხეულის და-
უძლურებისა, მოწმობს ის ფაქტი, რომ იგი უფრო გავრცელებულია
სამხრეთში; ინტონატი, მაგალითად, მეზღვაურები სიმღერის გა-
რეშე თოკს არა თუ ვერ სწევენ, არამედ მას ხელსაც კი არ ჩაკი-
დებენ. აქლემები და ხარები მიჩვეულნი არიან სიარულის დროს
სიმღერის თანხლებას და რაც უფრო მძიმეა ტვირთი, მით უფრო
ხმამაღალი და უწყვეტელი უნდა იყოს სიმღერა⁶⁴);

მეგრელების ჩვეულებრივ საკვებ მარცვლეულს წარმოადგენს

ლომი⁸³. მისი მარცვალი ისევე წმინდაა, როგორც ქინძის კაკალი და რამდენადმე წააგავს ფეტვს. მას გაზაფხულზე თესავენ ისეთივე წესით, როგორც ბრინჯს. მიწაში თითოთ აკეთებენ ნასვრეტს, შიგერტ მარცვალს ჩადებენ და მიწას წააყრიან. ამ მარცვლიდან აღმოცენდება ცერის სიმსხო და ადამიანის სიმაღლის ღეოო, რომლის ბოლოს არის სამასზე მეტმარცვლიანი თავთავი. ღომის ღერო შაქრის ღერწამს წააგავს. ღომის მარცვალს ოქტომბერში მოიწვევენ და მაშინვე ჰკიდებენ მაღალ და მზიან ადგილზე დასობილ მესერზე გასაშრობად. იგი ოცი დღე შრება მესერზე, შემდეგ კი კონებად კრავენ. ცეხვავენ მხოლოდ მოხარშვის წინ; ხარშავენ მხოლოდ მაშინ, როცა ჭამის დრო დადგება; იგი უგემურია და მიძიმეა მოსაწენლებლად; იხარშება ძალიან მალე, ნახევარ საათზე ნაკლებ დროში. როდესაც წყალი, რომელშიც ღომია ჩაყრილი, იწყებს დუღილს, მას ნელა ურევენ პატარა ხის ნიჩბით⁸⁴) და თუმცა ურევენ ძალიან მსუბუქად, იგი მაინც სქელ ფაფად იქცევა. როცა ყველა მარცვალი დაიშლება და ფაფა კარგად შეიზილება, ცეცხლს ამცირებენ. დაბალ ცეცხლზე წყალი ამოშრება და ფაფა ქვაბში მშრალი რჩება.

ეს ფაფა ძალიან თეთრია; ზოგჯერ მას თოვლივით თეთრს აკეთებენ; სუფრაზე შემოაქვთ საგანგებოდ გაკეთებული ხის პატარა ნიჩბებით. თურქები ამ პურს უწოდებენ „პასტას“⁸⁴, მეგრელები კი „ლომს“. მას ადვილად იღებენ თითებით. იგი გამაგრილებელია და კუჭში გამსხნელი, არც ცივი და არც გაცხელებული საჭმელად არ ვარგა. ჩერქეზები, მეგრელები, თურქეთის მოხარკე ქართველები, აფხაზები, კავკასიის მცხოვრებლები, ყველა ისინი ვინც შავი ზღვის სანაპიროზე მეოტიდის ჭაობის სრუტიდან ტრაპიზონამდე⁸⁵ ცხოვრობს, მხოლოდ და მხოლოდ ამ ფაფით იკვებება; ეს არის მათი პური, სხვა მათ არა გააჩნიათ რა. ისე არიან შეჩვეულნი ღომს, რომ ხორბლის პურსაც კი ამჯობინებენ. ეს შევამჩნიე ამ მხარის უმეტეს ქვეყნებში; მე ეს არც მიკვირს, რადგანაც, როდესაც მდგომარეობამ მაიძულა ეს ინგლისური პუდინგი — მისი შედარება თავისუფლად შეიძლება პლუმ-პუდინგთან — საკვებად გამომეყენებინა, იმდენად მომეწონა, რომ შემდეგში ძალიან გამიჭირდა კვლავ ჩვეულებრივ პურზე გადასვლა. თავს კარგად ვგრძობდი და წინანდელთან შედარებით მოვიკეთე კიდევაც. სომხეთსა და საქართველოში ბევ-

⁸³ Gom ⁸⁴ Pasta. ⁸⁵ Trébisonde.

რი წარჩინებული თურქი და ქართველი მინახავს, მათ შორის თბილისის მთავარი და ახალციხის ფაშაც, რომელთაც შემოჰქონდათ ეს მარცვლეული და სიამოვნებით მიირთმევდნენ. მისი ჭამის დროს აუცილებელია წმინდა ღვინის სმა, რათა ღომის გამაგრილებელი და კუჭში გამხსნელი თვისება შენეღდეს. ამას ღომის მჭამელები სიამოვნებით ასრულებენ.

გარდა ღომისა, სამეგრელოში მოჰყავთ დიდი რაოდენობით ფეტვი, უფრო ნაკლებად ბრინჯი⁶⁷), ხორბალი და ქერი ძალიან მცირე რაოდენობით. ხორბლის პურს მხოლოდ შეძლებულები ჭამენ, როგორც დელიკატესს, მდამიო ხალხმა მისი გემოც კი არ იცან.

ჩვეულებრივი ხორცეული ამ ქვეყანაში არის ძროხისა და ღორის ხორცი. ღორის ხორცი, აქ დიდი რაოდენობითაა და ხარისხით საუცხოოა. ვერსად სხვაგან უკეთეს ხორცს ვერ იგემებ. არის აგრეთვე თხის ხორციც, მაგრამ ძალიან მჭლე და უგემურია. შინაური ფრინველი ძალიან კარგია, მაგრამ ძლიერ ცოტაა. ჩემი იქ ყოფნის დროს ფრინველის შოვნა სრულებით არ შეიძლებოდა, რაც ომიანობის შედეგი იყო, რამაც ქვეყანა გააჩანავა. თევზი მხოლოდ დამარილებული იშოვება, ძირითადად თინუსი და მცირე რაოდენობით სხვა ჯიშისაც და ისიც თურქეთიდან შემოაქვთ წლის განსაზღვრულ დროს. ნანადირევიდან სამეგრელოში ჭამენ გარეულ ღორს, ირემს, შველსა და კურდღელს; ეს ხორცი ძალიან გემრიელია და უკეთესს ვერაფერს შეჭამს კაცი. დიდი რაოდენობით არის კაკაბი, ხოხობი და მწყერი, ზოგიერთი წყლის ფრინველი, გარეული მტრედი, რომელიც ძალიან გემრიელი და მსუქანია, როგორც მარცვლეულით ნაკვები ვარიები. მე მინახავს როგორ შიგნავენ მათ და აცლიან რვა თუ ათ ჯირკვალს, რამაც მე ძალიან გამაკვირვა. მეგრელები ამ მტრედებს ბადეებით იჭერენ. შემოდგომაზე ბევრის დაჭერა შეიძლება; ზამთარში კი ისინი კავკასიის მთებში მიფრინავენ.

სამეგრელოს დიდებულნი მხოლოდ ნადირობას ეწევიან. ძირითადად ნადირობენ მტაცებელი ფრინველებით, რომელთაც იშინაურებენ და შემდეგ სანადიროდ იყენებენ. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ მსოფლიოში არ არსებობს სხვა ქვეყანა, სადაც ასეთი რაოდენობით შეიძლება იყოს მტაცებელი ფრინველი: შვარდენი, მიმინო, მარჯანი და სხვა, როგორც ეს სამეგრელოშია. ეს ფრინველები კავკასიის მთებში ბუდობენ. ახლადგამოჩეკილი ბარტყები ქვევით, ტყეებში ვარდებიან; აქ მათ დიდი რაოდენობით იჭერენ და ხუთ-ექვს დღეში იშინაურებენ.

ნადირობიდან ყველაზე საინტერესოა შევარდენით ნადირობა წეროზე. წყლის ფრინველსა და ხოხობზე ნადირობენ მიმინოთი. ისევე როგორც თურქეთსა და სპარსეთში, მათ უნაგირზე მიბმული აქვთ პატარა დოლი, რათა ხმაურმა დააფრთხოს და წყლიდან ააფრინოს ფრინველი; შემდეგ მასზე მიუშვებენ ხოლმე მიმინოს. როცა წეროს დაიჭერენ, მას თავზე ბუმბულს აცლიან ჯიღების გასაკეთებლად, შემდეგ კი უშვებენ. ადგილობრივი მცხოვრებლები იწმენებიან, რომ წეროებს ამ ბუმბულის ნაცვლად ისევე ახლები ეზრდებად, რომლებიც წინანდელივით ლამაზიაო. ნადირს ისევე ერეკებიან ტყიდან, როგორც ფრინველს ააფრინენ ხოლმე წყლიდან დოლის ხმაურით; ეს ხმაური აფრთხობს გარეულ ცხოველებს და ისინი ტყიდან მინდორში გარბიან, სადაც მათ ხოცავენ. მეგრელებს სანადიროდ ძაღლები მრავლად ჰყავთ, მაგრამ ამჯობინებენ ნადირის ცხენჭენებით დაჭერას. ნანადირევის მარჯვენა ბეჭი ბატონისაა, მარცხენა — ქალბატონის, დანარჩენს კი მონადირეები ჰყამენ.

ჩემ მიერ ჩამოთვლილის გარდა, სამეგრელოში სხვა ფრინველებიცაა, რომლებიც თავიანთი გარეგნობით და ფრთასხმულობით ჩვენი მხარისათვის უცნობია. აქ ბევრია არწივი და ვარხვი. ყველა ეს ფრინველი მრავლად არის კავკასიის მთებში; აქვე ბინადრობს აგრეთვე ურიცხვი გარეული ნადირი: ვეფხვი, ჯიქი, ლომი, მგელი, ტურა. ეს უკანასკნელი მელიის მოდგმისაა, ძლიერ ჩამოგავს მას, მაგრამ მასზე დიდია და თანაც ბეწვი უფრო სქელი და უხეში აქვს. ამბობენ, რომ ეს არის ძველ ავტორებთან ცნობილი აფთარი. მართლაც და ეს მტაცებლები საფლაგებიდან მკვდრებს თხრიან და სანსლავენ ცხოველებსა და ლეშს. აღმოსავლეთში მიცვალებულს სუდარაში გახვეულს მარხავენ კუბოს გარეშე. ბევრ ადგილას მინახავს იქ საფლაგებზე დაყრილი დიდი ქვები მხოლოდ და მხოლოდ ამ მხეცების გამო, რათა მათ არ მიეცეთ საშუალება ამოთხარონ საფლაგები და შეჭამონ გვამები; მაგრამ მხოლოდ გვამებს როდი ერჩიან ტურები. ისინი ცოცხლებსაც არ ინდობენ; თავს ესხმიან მათ, ვისაც წინააღმდეგობის გაწევა არ შეუძლია, მაგალითად, ბავშვებს. საოცარია როგორი სიმარდით შეძვრება ხოლმე ეს ცხოველი სახლებსა და კარებში, საიდანაც, თუ სხვა ვერა იპოვა რა, გამოაქვს ტანისამოსი, განსაკუთრებით წინდები და ფეხსაცმელი. ამ ცხოველის ყვირილი შიშსა გვრის ადამიანს. ეს არის მკვეთრი და შემზარავი ყმული, გაბმული როგორც კატის ჩხავილი. რადგანაც ჩვეულებრივად ეს მხეცები ხროვებად დადიან, ამიტომ ყმულიან კიდევ ყოველთვის ერთად, ერთმანეთს ხმას აძლევენ შეთანხმებუ-

ლად, ამასთან ერთი იღებს მაღალ ტონებს, სხვები დაბალს, რაც მეტისმეტად შემზარავი პირველი გავონებისას. აზია და აფრიკა შეწუხებულია ამ ცხოველებისაგან, რომელსაც აფრიკაში „dabul“-ს ეძახიან. ზოგიერთების აზრით, ეს ცხოველი არის ის, რასაც ლათინურად „crocuta“ ჰქვია, ხოლო ბერძნულად — „cycissa“ და რომელსაც წინათ გარეულ ძაღლად მიიჩნევდნენ. სამეგრელო, ისე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნები, სავსეა ტურებითა და მგლებით. ზოგჯერ ეს ცხოველები გარშემო ეხვევიან ხოლმე სახლებს და საშინლად ყმუიან. მაგრამ ჯველაზე ცუდი ის არის, რომ ისინი ჯოგებს და რემას ანადგურებენ. სამეგრელოში მყოფი თეათინელების⁸⁶ წინამძღვარი მარწმუნებდა, რომ მას ერთი კვირის განმავლობაში სახლის მახლობლად სამი ცხენი და ერთი კვიცი შეუჭამეს მგლებმა.

სამეგრელოში ბევრია კარგი ჯიშის ცხენი. მათ დიდი რაოდენობით აშენებენ, რადგანაც მათი გამოკვება არაფერი უჭდებათ. ჩამოქუეითებისთანავე, ცხენს ხსნიან უნაგირს და აღვირს და უშვებენ საძოვრად. ცხენებს არ ჰკვდავენ. ცხენები მხოლოდ და მხოლოდ საძოვრებზე იკვებებიან.

სამეგრელოში არ არის არც ქალაქები, არც დაბები, მხოლოდ ორი სოფელია ზღვისპირას. სახლები მიმოფანტულია აქა-იქ მთელ მხარეში. ათასიოდე ნაბიჯსაც ვერ გაივლი ისე, რომ ერთიმეორესთან ახლოს მდგარ სამ-ოთხ სახლს არ შეხვდე. აქ არის ცხრა თუ ათი ციხე-დარბაზი, მათ შორის უმთავრესს ჰქვია რუხი⁸⁶, რომელიც სამეგრელოს მთავრის ადგილ-სამყოფელს წარმოადგენს⁸⁹ ეს ციხე-დარბაზი გარშემორტყმულია ასეთი თხელი და ცუდად ნაშენი ქვის გალავნით, რომ მისი შენგრევა უბრალო იარაღითაც კი შეიძლება. აქ ზარბაზანიც არის, რაც სხვა ციხე-დარბაზებს არა აქვთ, აი, როგორ არიან ისინი მოწყობილი: ხშირ ტყეში, გაშლილ ადგილზე, აშენებენ ოცდაათი ან ორმოცი ფუტის სიმაღლის ქვის კოშკს, რომელშიაც შეიძლება ორმოცდაათი ან სამოცი კაცი მოთავსდეს. ეს კოშკი არის ციხე-დარბაზის გამაგრებული ადგილი; აქ ინახება ბატონის და აგრეთვე მასთან თავშეფარებულთა მთელი სიმდიდრე. ამ კოშკის მახლობლად ხუთი თუ ექვსი ხის დაბალი კოშკი დგას, სადაც ინახება სურსათ-სანოვავე და სადაც ალყის დროს თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები. გარდა ამისა, ამ ღია ადგილზე არის კიდევ რამდენიმე ქოხი, ზოგი ხით ნაშენი, ზოგი ტოტებისაგან და-

⁸⁶ Ruca (Roukhs).

წული, ზოგიც ბამბუკისა და ლერწმისა. მთელი ეს ტერიტორია გარშემორტყმულია კედლითა და ხშირი ტყით ისე მჭიდროდ, რომ მასთან ახლოს მისვლა შეუძლებელია მხოლოდ ტყეში საგანგებოდ გაკაფული გზით. შეიტყობენ თუ არა მტრის მოახლოების ამბავს, გზას ხეებით ჩახერგავენ ისე, რომ შეუძლებელი ხდება მისი გადამსვლა. კოლხები (მეგრელები) ამ ციხეებში იქამდე რჩებიან, ვიდრე მტრის საშიშროება არსებობს; როგორც კი საშიშროება გაივლის, ისინი უბრუნდებიან თავიანთ სახლებს.

სამეგრელოში ყველა სახლი ხისაა, რადგან ტყე ყველგან ძალიან ახლოსაა და მშენებლობა იაფი ჯდება. ღარიბების სახლები ერთსართულიანია, დიდებულებისა კი ორსართულიანი. ძირს ყოველთვის ფიცარნაგია გაკეთებული დასაწოლად და დასაჯდომად, მიწის დიდი სინოტივის გამო. დიდებულები ნოხებზე სხდებიან, სხევები კი — ჯორჯოზე. სახლები მეტად მოუწყობელია. მათ არა აქვთ არც ბუხრები და არც ფანჯრები; ცეცხლი შუაგულში ანთია; დღის შუქი კარებიდან შემოდის. სახლებს საძირკველი არა აქვთ და ქურდები შიგ ადვილად ძვრებიან. ისინი ხვრელს აკეთებენ ქვედა სართულის პირველი კოჭის ქვეშ, რომელიც სხევებს ამაგრებს და აქედან შედიან სახლში. როგორც კი გაიგონებენ ხმაურს, ასევე იოლად გამოდიან გარეთ. ეს გარემოება აიძულებს გლეხებს, რომ თითოეულ ოჯახს ჰქონდეს ერთი დიდი სათავსო; აქ ინახავენ მთელ ავლა-დიდებას მარცვლეულისა და ზოგჯერ ღვინის გარდა. აქვე ცხოვრობენ ისინი ერთად და საქონელსაც ღამით აქვე ამწყვდევენ. მთავრისა და დიდებულების სახლებს წინ დიდი ეზოები აქვთ, სადაც ოფიციალური მიღება და სადავო საკითხების გარჩევა წარმოებს; ეს ეზოები კი, როგორც მათ უწოდებენ, წარმოადგენენ მესერიით ან ღობით შემოფარგლულ ღია ადგილს.

მეგრელები ძალიან კარგი ჯიშის ხალხია; კაცები კარგი აღნაგობისა არიან, ქალები კი ძალიან ლამაზები. მაღალი წრის ქალებს რაღაც თავისებური ნაკვთები და სინაზე აქვთ, რაც გზიბლავს. მე შემხვედრია მათ შორის მშვენიერი აღნაგობის ქალები, დიდებული იერით, საუცხოო სახითა და ტანით. გარდა ამისა, მათ აქვთ ისეთი მიმზიდველი და ალერსიანი გამოხედვა, რომ მაყურებლისაგან თითქოს ტრფიალს ითხოვენ. ნაკლებად ლამაზები და ხანდაზმულები გადაჭარბებით ხმარობენ ფერუმარილს, იღებენ მთელ სახეს, წარბებს, ლოყებს, შუბლს, ცხვირს და ნიკაპს; ზოგიერთი მარტო წარბების შეღებვით კმაყოფილდება; ირთვებიან რამდენადაც კი შე-

უძლიათ. მათი ტანსაცმელი სპარსელი ქალების ტანსაცმელს ჩამო-
გავს. თმის დეფარცხნა და დახვევა ევროპელი ქალების მსგავსად
იციან. ატარებენ ხილაბანდს, რომელიც მხოლოდ თავის ზევითა და
უკანა ნაწილს ფარავს. აქვთ ქვემარტად გამჭრიახი და მახვილი
გონება; არიან თავაზიანები, ზრდილნი, დარბაისელნი და გულთბილ-
ნი, მაგრამ ამავე დროს არიან ამაყნი; ქედმაღალნი, ბოროტნი, და-
უნდობელნი, უღმობელნი და უტიფარნი... სიმართლე რომ ითქვას,
მეშინია, ვაი თუ არ დაიჯეროს მკითხველმა და ჩემ მიერ ნაამბობი
გადაჭარბებულად ჩათვალოს. ვაცხადებ, რომ ეს სრული სიმართლეა
და აქ მოტანილი ფაქტები დაასაბუთებენ ჩემს ნათქვამს.

ბატონებს აქ თავის ქვეშევრდომების სიცოცხლესა და ქონება-
ზე განუზომელი უფლებები აქვთ, როგორც უნდათ ისე ექცევიან მათ.
ართმევენ ცოლებს, ბავშვებს; ყიდიან ან სხვაგვარად ბატონობენ მა-
თზე. თითოეული გლეხი აძლევს თავის ბატონს მარცვლეულს, სა-
ქონელს, ღვინოს და სხვა სურსათ-სანოვავებს თავისი შეძლებას
მიხედვით. ამრიგად, მათი სიმდიდრე დამოკიდებულია გლეხების რა-
ოდენობაზე — ეს არის მისი საზომი. გარდა ამისა, თითოეული გლე-
ხი ვალდებულია წელიწადში ერთი, ორი ან სამი დღე, შეინახოს თავისი
ბატონი; ამის გამო ბატონები მთელი წლის მანძილზე გადადი-
ან ადგილიდან ადგილზე, აჩანაგებენ თავიანთ გლეხებს და ზოგჯერ
სხვისასაც, რაც დაუსრულებელ დავას იწვევს, რომელიც ხშირად
ნამდვილ ბრძოლაში გადაიზრდება ხოლმე. მთავარიც ასეთსავე ცხოვ-
რებას ეწევა და ამიტომ მისი ადგილსამყოფელის იჯაგება ხშირად ვაძ-
ნელებულია. მას თან დაჰყავს მთელი თავისი ოჯახი: ქალები, ბავშვ-
ები, მოსამსახურეები, სტუმრები, როგორც არიან, მაგალითად, ელ-
ჩები და სხვა უცხოელი წარჩინებულნი, თუ ისინი მასთან სტუმრად
იმყოფებიან. ყველა ესენი შეადგენენ ჩვეულებრივ ამაღას; ბარ-
გი მოაქვთ ქვეითად მავალ მამაკაცებს და ქალებს, რომლებიც ნახ-
ევრად შიშველნი, თავზე და მხრებზე მოდებული ბარგით, სირბი-
ლით მისდევენ მათ⁷⁰). მეგრელები თვლიან, რომ ფეხით მოსიარულე
ამალა უფრო სასახელოა, ვიდრე ცხენოსანი მხლებლები. ცხენოსან-
თა თანხლება მათთვის სირთულეს არ წარმოადგენს, რადგანაც, რო-
გორც უკვე აღნიშნული იყო, ცხენები აქ ბევრია; ამ ყოველწლი-
ური ჩამოვლის დროს მთავარი თავის ქვეშევრდომებისაგან კრეფს
ხარკს და საჩუქრებს ღებულობს იმათგანაც კი, ვინც არ არის ვალ-
დებული ხარკი უხადოს მას. გზადაგზა გააჩენს სამართალს და არ-
ჩევს სადავო საკითხებს. მთავარს გზაშივე წარუდგენენ ხოლმე სა-

ჩრვარს და მას ან იქვე გამოაქვს გადაწყვეტილება, ან მოდავეებს იწვევს იქ, სადაც ლამის გათევას ვარაუდობს.

ასეთ შემთხვევაში საჩივრის წარდგენის წესი შემდეგნაირია: მომჩივანი დგება შუა გზაში, მთავრის პირისპირ და როდესაც იგი მას მიუახლოვდება, მოიდრეკს მუხლს და მუდარით მიართმევს ქალაქს. მთავარი ართმევს ქალაქს და გადასცემს თავის ვეზირს, რომელიც მას ხმამაღლა კითხულობს. მომჩივანი და მისი თანმხლებნი მაშინვე იწყებენ ხმამაღლა ყვირილს. ისინი ზეცისკენ ხელებ-აპყრობილნი ოხრავენ, ჯოხებს ურტყამენ მიწას, აყენებენ მტვერს, რათა გული მოუღებონ მთავარს — „ჩვენო მეუფევ, ჩვენო ღმერთო, ჩვენო ბატონო“ და სხვა საკრალურ სახელებს უწოდებენ მას. მოპასუხე, რომელიც თავისი მომხრეებით არის მოსული, იწყებს ასევე ყვირილს და ორივე მხარე ცდილობს ერთიმეორეს გადააჭარბოს. ორივე მხარე ასახელებს მოწმეებს და შემდეგ მთავარს თავისი საბოლოო გადაწყვეტილება გამოაქვს. ყოველივე ეს, როგორც უკვე აღვნიშნე, ხდება გზადაგზა, რადგანაც მთავარი არ ჩერდება, მაგრამ მიდის ძალიან ნელა, რათა ადვილად მისდიონ მას. სხვადასხვა ბატონის გლეხების დავა წყდება მათივე ბატონების მიერ. თვით ბატონებს შორის კი დავას ძალა სწყვეტს: იმარჯვებს ის, ვინც უფრო ძლიერია. აი, როგორ ხდება ეს: იარაღთ ხელში ისინი თავს ესხმიან მტრის ჯოგს, მის ქვეშევრდომებს, მის სახლებს და მინდვრებს, ყველაფერს არბევენ, წვავენ, სპობენ და, ბოლოს, როცა აღარაფერია გასანადგურებელი, ჩეხავენ ვაზებს, ხეხილს და სხვა სასარგებლო ხეებს. ამ შუღლის დროს, თუ მოწინააღმდეგენი შემთხვევით შეხვდებიან ერთმანეთს, სამკვდრო-სასიცოცხლოდ იბრძვიან. დაზარალებული, რომელიც უფრო სუსტია, დაზარებისათვის მთავარს მიმართავს, რომელიც ამის გარეშე ვერც კი შეიტყობდა ამ შუღლის ამბავს. მთავარი გამოიძახებს მოპასუხეს, მოდავეთა საზოგადოებრივი მდგომარეობის მიხედვით შერჩეული რომელიმე საპატიო პიროვნების მეშვეობით, და შეარიგებს მოდავეებს. მაგრამ ამგვარი დაზავება ჩვეულებრივად გრძელდება შურისძიებისათვის პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევამდე.

სამეგრელოში არ არის არც ერთი აზნაური, შუღლში რომ არ იყოს გარეული, ამიტომ ისინი ყოველთვის შეიარაღებულები არიან და იმდენი კაცი ახლავთ, რამდენის შენახვაც შეუძლიათ. ცხენით მგზავრობის დროს თვითონაც და მათი მხლებლებიც თავიდან ფეხამდე შეიარაღებულნი არიან. არ წვებიან ისე, თუ ხმალი გვე-

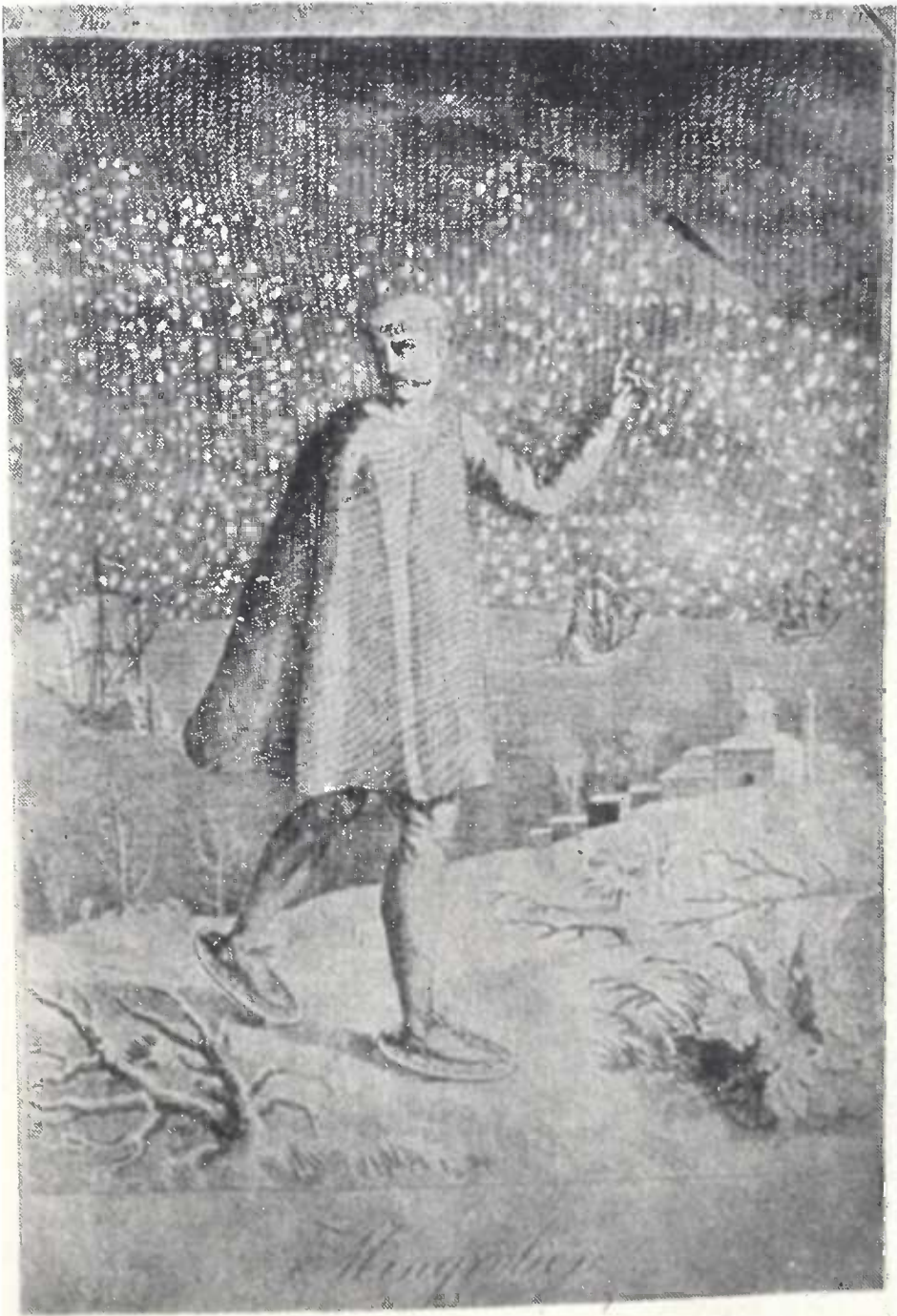
რდით არ დაიდეს. დაძინებისას მუცელზე წვებიან და ხმალს ქვეშ ამოიდებენ ხოლმე.

მეგრელების იარაღია: შუბი, მშვილდ-ისარი, მოუხრელი სწორი ხმალი, კომბალი, ფარი; ცეცხლსასროლ იარაღს ცოტანი თუ ხმარობენ. ისინი კარგი მეომრები და კარგი მხედრები არიან. ძალიან დახელოვნებული არიან შუბის ხმარებაში. მშვილდ-ისრის სროლას ოთხი წლიდან ასწავლიან ბავშვებს, რომლებიც ისე კარგად ეუფლებიან მას, რომ გაფრენილ პატარა ჩიტსაც კი ახვედრებენ ისარს.

მათი ტანსაცმელი თავისებურია; წვერს ყველა მოკლედ იკრეჭს, გარდა სასულიერო წოდების წარმომადგენლებისა. მრგვალად იპარსავენ თავის კოკრტოხს, დანარჩენი თმები, აგრეთვე, მრგვალად შემოპარსული და ჩამოზრდილი აქვთ თვალებამდე. თავზე იხურავენ პატარა, თხელი ნაბდის არახჩინს, რომლის კიდები კბილანებივით არის შეჭრილ-შემოჭრილი. ზამთარში ატარებენ ბეწვის ქუდს. ისინი ისეთი საწყალობელნი და გაჭირვებულები არიან, რომ წვიმის დროს არახჩინს ან ქუდს ჯიბეში იდებენ, რომ არ გაუფუჭდეთ და თავშიშველი დადიან. ტანზე აცვიათ პატარა, მუხლგამდე ჩამოშვებული პერანგი, რომელიც ვიწრო შარვალში აქვთ ჩატანებული. უარესი ჩაცმულობა ქვეყნიერებაზე არ არსებობს. ქამარზე ატარებენ რამდენიმე წყრთის სიგრძის თოკს იმ ადამიანებისა და საქონლის დასაბმელად, რომელსაც სტაცებენ მეზობლებს ან ხელთ იგდებენ ომში. დიდებულებს აქვთ ოთხი თითის სიფართის, ვერცხლის ფირფიტებით შემკული ტყავის ქამარი, რომელზედაც ჰკიდიათ დანა, სალესი ქვა, კვესი და სამი ტყავის ქისა — ერთში მარილია, მეორეში პილპილი და მესამეში სადგისი, ნემსი და ძაფი. ღარიბი ხალხი თითქმის შიშველი დადის. ისინი უმაგალითო სიღატაკეს განიცდიან. უმრავლესობა სხეულის დასაფარავად მხოლოდ მდარე ხარისხის ნაბადს ატარებს. ამ ნაბადს, რომელიც ძველებურ ქლამიდას⁷¹) მოგვაგონებს, უყრიან თავს და ატრიალებენ სურვილისამებრ იმ მხარისაკენ, საიდანაც მოდის წვიმა და ქარი, რადგანაც იგი სხეულის მხოლოდ ერთ ნაწილს ფარავს და მხოლოდ მუხლებს სწვდება. აკეთებენ თხელ, წყალგაუმტარ ნაბდებს, რომელიც უფრო მსუბუქია ჩვეულებრივ ნაბადზე, მაგრამ შემაწუხებელია, განსაკუთრებით როცა დასველდება. თუ კაცს პერანგი და მისი ამხანაგი აქვს, მდიდრად ითვლება. თითქმის ყველა ფეხშიშველა დადის; კოლხების (მეგრელების) ფეხსაცმე-

ლი კამეჩის დაუმუშავებელი ტყავისაა. ეს ლანჩა მიმაგრებულია ფეხზე იმავე ტყავის თასმით, რომელიც ზევით იკვრება. ამგვარი სანდლები სრულიად ვერ იცავს ფეხს სისველისაგან; ფეხი ისევე სველდება, თითქოს შიშველი იყოს. სურათი 2 ასახავს მეგრელების ამ ტანსაცმელსა და ფეხსაცმელს, მაშინ როდესაც მიწას თოვლის სქელი ფენა ფარავს...

დიდებულები საჭმელს მიირთმევენ ნოხებზე მჭდარნი, აღმოა-სავლური წესით. სუფრის საფარი ან მოხატული ტილოა ან ტყავი, უმეტეს შემთხვევაში კი სუფრა ცარიელი ფიცარია. მდაბიონი ჯდებიან გრძელ მერხზე და წინ იდგამენ ასეთივე სიმაღლის მეორე სადგამს, რომელიც მაგიდის მაგივრობას სწევს⁷²). მთელი ჯამ-ჭურჭელი ხისაა. დიდებულებს ცოტაოდენი ვერცხლეულობა აქვთ. სამ ქვეყანაში, ჩვეულების თანახმად, ყველანი, განურჩევლად სქესისა, ერთად ჭამენ — მეფე და მთელი მისი ამაღა, მეჩინებების ჩათვლით, დედოფალი, სუფე-ქალები, მისი ასულები, მოახლებები და ყველა თანხმლები პირნი, უკანასკნელ ლაქიამდე. ათუ არ წვიმს, ჭამენ გარეთ. სხდებიან წრიულად ან რიგებად სუფრის თავში ან ბოლოში თავიანთი საზოგადოებრივი მდგომარეობის მიხედვით. როდესაც ცივა, სუფრის მახლობლად ეზოში დიდ ცეცხლს ანთებენ. სათბობი აქ არაფერი ღირს, რადგან, როგორც უკვე ვთქვი, მთელი მხარე ტყით არის დაფარული. როდესაც დიდ ოჯახებში საჭმელად დასხდებიან, ოთხ კაცს მხრებზე გადებული დიდი ქვაბით შემოაქვს ღომი — მოხარშული მარცვალი, რომლის შესახებ მე უკვე ვილაპარაკე. ჩვეულებისამებრ, ტანსაცმელდაკონკილი მსახური ჩოგნით ჩამოურიგებს ხოლმე თითოეულს თითონაჭერ ღომს, რომელიც არა ნაკლებ სამ გირვანქას იწონის. ორ, შედარებით უკეთესი იერის, მსახურს მოაქვს უფრო თეთრი ღომით სავსე ქვაბი. ამ ღომს მხოლოდ საპატიო პირებს მიართმევენ. ჩვეულებრივ დღეებში უბრალო ოჯახი ამის გარდა არაფერს ჭამს; ბატონებს კი აქვთ ცოტა ბოსტნეული ან შემწვარი თევზი და ცოტაოდენი ხორცი. სადღესასწაულო დღეებში, ან მაშინ, როცა ვინმეს უმასპინძლებიან, ნანადირევი თუ არა აქვთ, კლავენ ღორს, ხარს ან ძროხას. ახლად დაკლულ ცხოველს შიგნავენ და მარილისა და ყოველგვარი საკაზმის გარეშე ხარშავენ იმავე ქვაბში, რომელშიაც ღომს აკეთებენ. როდესაც ხორცი ცოტათი მოიხარშება, გადმოდგამენ ცეცხლიდან, წვენს ღვრიან და ასე, ნახევრად მოხარშულს, უსაწებლოდ მოიტანენ სუფრაზე. ოჯახის უფროსის წინ ყო-

Бр. 2

ველთვის ხორცის დიდ ნაჭერს დებენ. მასვე მიართმევენ ხოლმე ბოსტნეულის დიდ ნაწილს, მთელ პურს, ფრინველსა და ნანადირევს. ამას იგი ურიგებს სტუმრებს და იმათ, ვისი ჰატივისცემაც სურს... ჭამის დროს ორი კაცი ჩამოატარებს ღვინოს. მდაბიო ხალხში ამ მოვალეობას ქალები ან ქალიშვილები ასრულებენ. ღვინოს მოთხოვნა ან დაღევაზე უარის თქმა, ერთნაირად, უზრდელობად ითვლება; უნდა დაელოდო, ვიდრე მოგაწოდებდნენ, და ჩამოართვა, როცა მოგაწოდებენ. ერთ ჯერზე გაძლევენ ნახევარ სეტიე ღვინოს; ჩვეულებრივი სადილის დროს ღვინოს სამჯერ ჩამოატარებენ. დღესასწაულების ან წვეულებების დროს სტუმრები და საპატიო პირები სვამენ მანამ, ვიდრე არ დათვრებიან.

მეგრელები და მათი მებზობლები ღვინოს ბევრს სვამენ. ისინი ღვინოს სმაში აჭარბებენ გერმანელებს და ყველა ჩრდილოელს; ღვინოში არასდროს წყალს არ ურევენ. კაცი და ქალი სუფთა ღვინოს სვამს. შეზარხოშებულებს ნახევარლიტრიანი თასები ეპატარავებათ და პირდაპირ ლანგარიდან და დოქებიდან სვამენ. მე ვცხოვრობდი ქუთაისის⁸⁷ ახლოს, ერთ აზნაურთან, რომელიც ამ მხარეში საუკეთესო მსმელად ითვლებოდა. ჩემი იქ ყოფნის დროს, მან წვეულება მოაწყო და თავისი სამი მეგობარი დაპატიჟა. ოთხივე ისე შეეცა ღვინოს, რომ დილის ათი საათიდან საღამოს ხუთ საათამდე საპალნე-ნახევარი ღვინო დალიეს. ერთი საპალნე იტევს სამას გირვანქას. ამ ხალხს ჩვეულებად აქვს ნადიმის დროს სუფრიდან ადგომა ბუნებრივი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, რამდენჯერაც უნდათ... სტუმრებს და მეგობრებს აიძულებენ სვან ღვინო უქანასკნელ შესაძლებლობამდე და ამავე დროს ერთმანეთს მიმართავენ ზრდილობითა და ქათინაურებით...

ზემოთ აღვნიშნე, რომ მეგრელი ქალები ქათინაურებისა და ცერემონიების მოყვარულნი არიან-მეთქი. ასეთივენი არიან მამაკაცებიც. უფრო მაღალ საფეხურზე მდგომ პირს ქალიც და კაციც მუხლმოდრეკით ესალმება. როდესაც რაიმე ამბავი საპატიო პიროვნებას მოაქვს ან გამოგზავნილია წარჩინებული ადამიანისაგან, მას მიწაზე ნოხს უგებენ იმ კაცის წინ, ვისთანაც ამბავი მიაქვს. მოსული ნოხზე მუხლს მოიდრეკს და ამ მდგომარეობაში რჩება მთელი დარბაზობის განმავლობაში, როგორც მე ამის შესახებ ვილაპარაკე. იგივე ხდება რაიმე სასიამოვნო ამბის შეტყობინების დროს.

⁸⁷ Cotatis.

ჩემ მიერ აღწერილ ამ ჩრდილო ქვეყნებში საყოველთაო წესად არის მიღებული ბატონებისათვის საჩუქრის მირთმევა, თხოვნის ან ამბის გადაცემა მუხლმოდრეკით; ბატონებთან საუბრის დროსაც მხოლოდ ასეთსავე მუხლმოყრილ მდგომარეობაში იმყოფებიან. საბერძნეთის იმპერატორების კარზე ამას თაყვანისცემა ეწოდებოდა; ბიზანტიის იმპერიის დაცემის დროისათვის პატივისცემის ეს წესი შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნების ქრისტიანმა მთავრებმა გადაიღეს. ამან იმპერატორები გაანაწყენა, რადგან ისინი თვლიდნენ, რომ თუმცა ეს მთავრები თავიანთი პატარა სახელმწიფოების მმართველები იყვნენ, ისინი მაინც იმპერიის ვასალებად რჩებოდნენ და, ამდენად, მათ არა მარტო უნდა შეეკავებინათ თავი საიმპერატორო აღკაზმულობისაგან, რომლის ტარების უფლებასაც ისინი თავის თავს აძლევდნენ, არამედ არც მუხლმოდრეკით თაყვანისცემა და სხვა მაღალი პატივი არ უნდა მოეთხოვათ ქვეშევრდომთაგან.

კოლხების (მეგრელების) ენა წარმოსდგება იბერიულიდან ანუ ქართულიდან, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, ბერძნულიდან არის წარმოშობილი. სამწერლო ენა ხალხურისაგან განსხვავდება. არავითარი წერილობითი ძეგლი საერთოდ არა აქვთ, თუ არ ჩავთვლით ბიბლიის ტექსტს; რომლისგანაც მხოლოდ ახალი აღთქმაა შემონახული, და ლიტურგიკას: ორივე ძეგლი დაწერილია ასომთავრულით. ამრიგად, ძველი კოლხური ენა მკვდარი ენაა, რომლის აღდგენა მხოლოდ მეცნიერებას შეუძლია⁷³). სამღვდელოებას წირვა-ლოცვისა არაფერი ესმის, მიუხედავად იმისა, რომ მას ასრულებენ ან უნდა აღასრულონ ყოველდღიურად.

სამეგრელო დღეს ნაკლებად არის დასახლებული: აქ ოცი ათასი მაცხოვრებელი თუ იქნება. სულ რაღაც ოცდაათიოდე წლის წინათ მისი მოსახლეობა ორმოც ათასს შეადგენდა. მოსახლეობის ასეთი შემცირების მიზეზია მეზობლებთან წარმოებული ომები და ავრეთვე, თავადაზნაურობის მიერ უკანასკნელ წლებში ორივე სქესის მრავალი ადამიანის გაყოფვა. დიდი ხანია, რაც სამეგრელოდან ყოველწლიურად თორმეტი ათასი კაცი გაჰყავთ გასაყიდად ან გასაცვლელად. ისინი ხელში უფარდებიან მაჰმადიანებს — სპარსელებს და თურქებს, რადგან მათზე მოთხოვნილება მხოლოდ მათ აქვთ. ყოველწლიურად სამი ათასი კაცი მიჰყავთ კონსტანტინოპოლში, სადაც მათ ქსოვილებზე, იარაღსა ან სხვა საქონელზე ცვლიან, რომელიც, როგორც აღვნიშნე, სამეგრელოში შემოაქვთ.

ყოველ წელს აქ მოდის თორმეტიოდე იალქნიანი გემი კონსტანტინოპოლიდან და კაფადან და სამოცზე მეტი ფელუკა გონიოდან⁸⁸, ირსიდან⁸⁹, ტრაპიზონიდან. ისინი სამეგრელოში იტვირთება — ტყვეების გარდა — აბრეშუმით, სელის ძაფით, ტილოთი და სელის თესლით, ხარის ტყავებით, კვერნის და თახვის ბეწვით, ბზით, ცვილითა და თაფლით. სამეგრელოს თაფლი საუცხოოა; აქ ორგვარი თაფლია — ყვითელი და თეთრი: თეთრი უფრო იშვიათია, ვიდრე ყვითელი, მაგრამ ბევრად უკეთესია და უფრო ტკბილია. კვნიტი შაქარი მასზე ტკბილი როდია; მეტად სასიამოვნო საჭმელია და პირში დნება. გარდა შინაური თაფლისა, არის აგრეთვე გარეული თაფლიც, რომელიც ხეების ფულუროებსა და ნაპრალებში უხვადაა. კაფას გემები მას სათათრეთში ეზიდებიან, სადაც მარცვლეულთან თაფლის შერევით ძალიან მაგარ სასმელს ამზადებენ. თურქები დიდ მოგებას ღებულობენ სამეგრელოდან გატანილი საქონლით — ოთხ ეკიუდ⁷⁶) ყიდიან იმას, რაშიაც ერთი ეკიუ აქვთ მიცემული. განსაკუთრებით ბევრს იყებენ ტყვეებზე.. ერთმა აზნაურმა ერთ დღეს თორმეტი მღვდელი გაჰყიდა. ამ ბოროტების ამბავი იმდენად საოცარია, რომ იგი, როგორც უმაგალითო შემთხვევა, ღირსია აღწერისა. ამ აზნაურს ერთი ქალიშვილი შეჰყვარებია და მისი შერთვა გადაუწყვეტია, თუმცა უკვე ცოლიანი იყო. ქალს ხელი სთხოვა და თანხმობაც მიიღო. მეგრული წეს-ჩვეულების მიხედვით ქალს ყიდულობენ. ფასი დამოკიდებულია ქალის საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე, მის ასაკსა და სილამაზეზე.. ამ აზნაურს სატრფოს მშობლებისათვის აღთქმული საჩუქრებისა და საქორწილო სახსრების შოვნის ერთადერთ წყაროდ აღამიანების გაყიდვა ეგულებოდა. მისმა ქვეშევრდომებმა გაიგეს თუ არა მისი განზრახვა, გაექცნენ მას და თან ცოლ-შვილიც წაიყვანეს. იმედგაცრუებულმა აზნაურმა ყოველგვარ საზღვარს გადაცილებული ვერაგობა შოიგონა. მან საზეიმო წირვის შესასრულებლად და ზვარაკის შესაწირავად თორმეტი მღვდელი მოიწვია თავისთან. მღვდლებიც გულუბრყვილოდ მოვიდნენ. მათ აზრადაც არ მოსვლიათ, რომ განზრახული იყო მათი თურქებისათვის მიყიდვა, რადგანაც მსგავსი რამ სამეგრელოში არასოდეს მომხდარა. აზნაურმა ისინი კარგად მიიღო, წირვა აღასრულებინა, ზვარაკად ხარი დაავლევინა და მათვე გაუმასპინძლდა. როდესაც მღვდლები მაგრად გამოათრო, თავის ხალხს უბრძანა ისინი შეეპყროთ, ბორკილები და-

⁸⁸ Gonié. 74) ⁸⁹ Irissa 75).

უღოთ და თავპირი გაეპარსათ მათთვის. მეორე ღამეს მღვდლები თურქების ზემზე წაასხა, საოჯახო ნივთებსა და ბარგი-ბარხანაზე გაცვალა, მკვრამ რადგანაც მონაგარი სატროფოს ყიდვისა და საქორწილო ხარჯებისათვის არ ყოფნიდა, ამ მხეცმა თავისი ცოლიც წაიყვანა და იმავე გემზე გაყოდა⁷⁷).

სამეგრელოს მთელ ვაჭრობას გაცვლითი ხასიათი აქვს და წარმოებს ბაზრობაზე, რომელიც მონაცვლეობით სხვადასხვა ადგილზე ტარდება; აქ მარაგდებიან ყოველივე აუცილებლობით, ისევე როგორც სავაჭროებში. სსქონელს საქონელში ცვლიან. ხალხში ფულს დადგენილი ღირებულება არა აქვს. სმარებაშია: პიასტრები, პოლანდიური ეკიუ და აბაზი⁸⁰, რომელიც მოჭრილია საქართველოში სპარსული ყაიდით და მისი ღირებულებაა თვრამეტი სოლი. სამეგრელოს მთავარმა, რომელიც ოცი წლის წინათ გარდაიცვალა, დაიწყო ფულის მოჭრა, მაგრამ ეს დიდხანს არ გაგრძელებულა⁷⁸), შემოზიდული ვერცხლის მცირე რაოდენობის გამო და, აგრეთვე; იმიტომაც, რომ ვერცხლი ადგილობრივად სრულიად არ მოიპოვება; აქ არ წარმოებს აგრეთვე არც ოქროს და არც სხვა ლითონის მოპოვება. არ ვიცი რა ბედი ეწვია იმ ოქრონარევე ხრეშსა და სილას, რომელსაც, ძველი მწერლების სიტყვით, ცხვრის ტყავით ავროვებდნენ და რომლის საფუძველზეც შეიქმნა მითი ოქროს საწმისის შესახებ⁷⁹). კოლხიდაში (სამეგრელოში) ოქრო არსად არ არის, არც მთებში, არც მდინარეებში და სადაც არ უნდა წახვიდე, ვერსად ვერ ნახავ ვერავითარ საფუძველს ამ ანტიკური აშბის თანამედროვე - მდგომარეობასთან შესათანხმებლად.

მთელ სამეგრელოში მხოლოდ ოთხი ათასი მეომარია, რომლებიც ფაქტიურად თითქმის მხოლოდ მხედრები არიან. ამ კავალერიასთან ერთად მხოლოდ სამასკაციანი ქვეითი ჯარი ჰყავთ. მეომრები არ არიან გაერთიანებულნი სამხედრო შენაერთებსა და რაზმებში. თითოეულ მებატონესა თუ აზნაურს თავისი ხალხი ბრძოლაში გამოჰყავს ყოველგვარი წესების, წყობისა და ოფიცრების გარეშე და ისინი მუდამ თან ახლავენ მათ, როგორც უკან დახევისას, ისე მტერზე, თავდასხმის დროს.

მეგრელებისა და მათი მეზობლების ომები არსებითად თავდასხმას და ძარცვას წარმოადგენს. როცა მტერს უტევენ, ბრძოლას მძაფრი ხასიათი აქვს, რადგან მეგრელებს მამაცობა და შეუპოვრობა არ აკლიათ. თუ მტერი გააქციეს, მას ფეხდაფეხ მის-

⁸⁰ Les abassis.

ღევნ, იჭრებიან მის ქვეყანაში, წვავენ, ძარცვავენ მას, ატყვე-
ვებენ. ყოველგვარი ჯურის ხალხს და სწრაფადვე ბრუნდებიან
უკან. ტყვეები რაც შეიძლება მეტი მიჰყავთ. თუ მხედარი გადმო-
აგდეს უნაფირიდან, მაშინვე ჩამოხტებიან ცხენიდან, დამარცხე-
ბულს შებოჭავენ იმ თოკით, რომელსაც როგორც უკვე აღვნიშნე,
ქამარზე ატარებენ, და საკუთარ მხლებელს მიაბარებენ, ხოლომე-
შეპყრობილის სიკვდილ-სიცოცხლის საქმე დამტყვევებლის ხელ-
თაა, რომელსაც თავისი სურვილის მიხედვით შეუძლია მოექცეს
მას; ჩვეულებრივად ტყვედ აქცევს და შემდეგ თურქებს მიჰყი-
დის. თავდასხმის დროს ისინი რომელიმე მდინარის ფონს იკავე-
ბენ და საფარიდან თოფს უშენენ მტერს, რათა ხელი შეუშალონ
მდინარის გადალახვაში. თუ მტერიმა სძლია მათ, გარბიან და თავს
აფარებენ ტყეს, ტოვებენ რა თავიანთ ქვეყნას ღვთის ანაბარა.
ამრიგად ამ ხალხის ბრძოლები არ არის ხანგრძლივი; ნახევარ თვე-
ში ყველაფერი მთავრდება. ქვეყნის დარბევის შემდეგ მტერი უკ-
ან მიდის.

სამეგრელოს მთავრის წლიური შემოსავალი ოცი ათას ეკიუს
აღწევს. ამ შემოსავლის წყაროს წარმოადგენს ბაჟი სამეგრელო-
ში შემოტანილ და გატანილ ყოველგვარ საქონელზე, ადამიანე-
ბის გაყიდვა და თვითნებურად შეწერილი გადასახადები. მთავა-
რი მთელ შემოსავალს ინახავს სკივრებში, რადგან მას არც ერთი
დენიეს დახარჯვა არ უხდება. ქვეშევრდომები მთავარს უსასყიდ-
ლოდ ემსახურებიან, სამამულო დომენი კი იმდენ სურსათ-სანო-
ვაგეს იძლევა, რომ მთელ მის კარს ყოფნის და რჩება კიდევ.
მთავარი სპარსეთის ხელმწიფეს ხშირად უგზავნის შევარდნებს
და ყველა სახის მტაცებელ ფრინველს. სამაგიეროდ ხელმწიფე
ოქროქარგულ ფარჩეულობას და აბრეშუმს, ნოხებს, იარაღს,
ჭურჭელს და მრავალ სხვა ისეთ ნივთს უგზავნის, რაც სჭირდე-
ბა ისეთ ღარიბ მთავარს, როგორც არის სამეგრელოს მთავარი.
მსგავსი ურთიერთობა აქვს მას საქართველოს ხანთან. საზეიმო
დღესასწაულებზე მის კარზე ორასი აზნაური იყრის თავს. სხვა
დღეებში მასთან დაახლოებით ას ოცამდე კაცია. მთავრის ამაღლა,
აზნაურების გარდა, სამასი კაცისაგან შედგება, მთავრის მეუღლი-
სა კი — ორივე სქესის ასი კაცისაგან. დიდ დღესასწაულებზე მას
სამოცხე მეტი წარმოსადგეი და კარგად მორთული სეფე-ქალი
ახლავს.

ვფიქრობ, რომ ძველ დროში კოლხებს იგივე სარწმუნოება
ჰქონდათ, რაც ბერძნებს. ეკლესიის ისტორიკოსთა ცნობებით კო-

ლხიდიის მეფე, დედოფალი და დიდებულები იესო ქრისტეს რჯულზე ერთმა მონა ქალმა მოაქცია⁸⁰) კონსტანტინე დიდის დროს, რომელმაც ახალმოქცეულთ მღვდლები და სწავლული ღვთისმეტყველები გამოუგზავნა, რათა ისინი მოენათლათ და ქრისტეს მოძღვრება ესწავლებინათ მათთვის. სომხური გადმოცემით, ამ მონა ქალს სახელად ნინო⁹¹ ერქვა⁸¹). სხვა წყაროების მიხედვით მათ ქრისტიანული მოძღვრება გაიცენეს ვინმე კირილეს⁹² მეოხებით, რომელსაც სლავები თავიანთ ენაზე „კოუზილს“⁹³ უწოდებენ და რომელიც ცხოვრობდა დაახლოებით 860 წ. მეგრელები მიგვითითებენ ზღვის ნაპირას მდ. კორაქსის (კოდორის) ახლოს ერთ ადგილზე, რომელსაც ბიჭვინტა⁹⁴ ჰქვია და სადაც ძალიან დიდი სამნავიანი ეკლესია დგას⁸²) ისინი ირწმუნებიან, რომ იქ, სადაც ეკლესია არის აშენებული, წმ. ანდრია ქადაგებდა⁸³). ეკლესია მე შორიდან ვნახე. იგი, რამდენადაც ამის შესახებ ერთი მილის სიშორიდან შეიძლება ვიმსჯელოთ, ძველი ნაგებობა უნდა იყოს⁸⁴). იქ კათალიკოსი წელიწადში ერთხელ ჩადის ზეთის დასამზადებლად, რასაც ბერძნები მირონს⁹⁵ უწოდებენ⁸⁵). იგი წარმოდგება სიტყვა „მურონისაგან“⁹⁶, რაც არაბეთის თეთრ საცხებელს ნიშნავს. აღმოსავლეთის ქრისტიანებმა მათი მცდარი რწმენების გამო წმინდა რიტუალში მირონცხება შეიტანეს, რამაც დიდი მოგება მისცა პატრიარქებს, რომლებიც ძვირად მიჰყიდდნენ ხოლმე მას თავიანთ სამღვდლოებას. სარწმუნოების შესახებ მე არც ერთ მეგრელთან არ მიმსჯელია, რადგან ვერავის შევხვდი ისეთს, რომელმაც იცოდა თუ რა არის სარწმუნოება, კანონი, ცოდვა, წმინდა საიდუმლოება და ღვთისმსახურება. ამ მხრივ შევნიშნე მხოლოდ ის, რომ ქალები ანთებენ პატარა სანთელს, ამაგრებენ მას თავისი სახლის ან ეკლესიის კარზე, ამავე დროს აკმევენ მცირედენ საკმეველს და მზისკენ მიბრუნებულნი ძლიერ მოიხრებიან და მრავალგზის გადაიწერენ პირჯვარს თავით ფეხამდე.

საეკლესიო ცერემონიალს, წირვას და ნათლობას მღვდლები და ეპისკოპოსები ასრულებენ. მე მინახავს ისინი მღვდელთმსახურების დროს, რომელსაც არავინ ესწრებოდა იმის გამო, რომ ღვთისმოსაობა აკლიათ.

რადგან მე არ მესმოდა არც მეგრული, არც ქართული და ვერც ვერავინ ვიპოვე სხვა ენის მცოდნე, არ მქონდა შესაძლებ-

⁹¹ Nine. ⁹² Cyrille. ⁹³ Chiussil. ⁹⁴ Pigivitas. ⁹⁵ Mirone. ⁹⁶ Mouron.

ლობა მათთან საუბრის საშუალებით დამედგინა, თუ რას წარმო-
ადგენს მათი სარწმუნოება. ამიტომ ვფიქრობ, რომ ადგილობრივი
მცხოვრებლების რელიგიის საკითხების უკეთ გასარკვევად, უმჯო-
ბესი იქნება გავაცნოთ პატრი⁸⁶) დონ იოსებ მარი ძამპის⁸⁷, მან-
ტუელი იტალიელის⁸⁷), თეათინელების პრეფექტისა და კოლხეთში
მყოფი მისიონერის რელაცია; იგი მისი ხელით არის დაწერილი,
არსად არ დაბეჭდილა და არც კია დასრულებული. ეს ნაშრომი,
რომელიც მასთან ყოფნის დროს გადმომცა, ამ პატრს აქ გატა-
რებული ოცდასამი წლის შემდეგ დაუწერია. ამდენად მას უნდა
სცოდნოდა ბევრი რამ ღვთისმსახურებისა და სარწმუნოების შე-
სახებ; დარწმუნებული ვარ, რომ მან ეს ნაშრომი კეთილსინდი-
სიერად შეასრულა. აი მისი სიტყვასიტყვითი თარგმანი.

⁸⁷ Joseph Marie Zampi.

ვშიშობ, რომ, მკითხველი ამ პატარა თხზულების კითხვისას არ დარჩეს ისევე მოტყუებული, როგორც ეს დაემართათ მეფე საულის ჯამუშებს, რომლებიც მეფის ბრძანებით დავითის შესაპყრობად წავიდნენ, მაგრამ დავითის მაგივრად ლოგინში მისი აჩრდილი დახვდათ⁸⁸). ამ ხალხში ჭეშმარიტი ქრისტიანობის ძიება ფუჭი ცდა იქნება, აქ მცდარი რწმენებით შებურღილი მხოლოდ მისი აჩრდილი და ნასახებია.

ეკლესიის წარმოშობისთანავე მეგრელებმა, ისევე როგორც მათმა მეზობელმა ხალხებმა, ქრისტეს რჯული უწმინდეს განმანათლებლებისაგან ბერძნული წესის მიხედვით მიიღეს. მეგრელები მრავალი წლის მანძილზე წმინდად ინახავდნენ სარწმუნოებას, ვიდრე ცოცხლები იყვნენ ისინი, ვინც ღირსეულად ნერგავდა მათში რელიგიას. შემდეგ კი მათ თავისი წეს-ჩვეულებები აურიეს ებრაელთა და სხვათა წეს-ჩვეულებებში და, მსგავსად ბერძნებისა, მოსწყდნენ წმინდა რომაულ-კათოლიკურ ეკლესიას⁸⁹).

ამ დროიდან მოყოლებული ეს ბედკრულნი, რომლებიც თავდაპირველად ზეცისაკენ მიმავალ გზას ადგნენ, გაქნილ მოძღვართა წყალობით, უმეცრების ისეთ უფსკრულში ჩაცვივდნენ, რომ დღეს საოცრად დაბრმავებულნი არიან. არავინ იცის მათ შორის რა არის რწმენა, რელიგია და უმეტესობა იმჭვეყნიურ ცხოვრებას იგავად, ადამიანის მიერ გამოწვევად თვლის; მაგრამ ყველაზე დიდი უბედურება, რომელსაც ჩვენ უნდა დავსტიროდეთ, ისე როგორც ოდესღაც საბრალო იერემია დასტიროდა უბედურ იერუსალიმს⁹⁰) მდგომარეობს იმაში, რომ მათი მღვდლები, ეპისკოპოსები, კათალიკოსი ანუ პატრიარქი ვერ ერკვევიან იმ ვალდებულებებში, რომლებიც მათ ეკისრებათ, არ იციან არც კითხვა, არც წერა და სრულიად უმეცარნი არიან ღვთისმსახურებაში. მათი მღვდლები ანუ პაპები (როგორც მათ უწოდებენ) მხოლოდ და მხოლოდ ხალხის მოტყუებას ცდილობენ; თავიანთ ძირითად საქმიანობად გადაქცეული აქვთ მომავლის წინასწარმეტყველება;

თვალთმაქცობენ, თითქოს ყოველივეს თავიანთი წიგნებიდან გე-
ბულობდნენ. საბრალო დაბრმავებულ მრევლს კი ისინი ანგელო-
ზებად მიაჩნიათ, სჯერათ მათი და იძულებულნი არიან შეასრულონ
ყველაფერი, რაც მათ მღვდლებს სურთ.

ამიტომ ხდება, რომ მძიმე ავადმყოფები ექიმებს კი არ მი-
მართავენ, არამედ პაპას იხმობენ, თანაც არა იმისათვის, რომ მან
ავადმყოფი აზიაროს ან მისი სული ღმერთს შეავედროს — ამაზე
ხომ ისინი სრულებით არ ზრუნავენ — არამედ მისგან იმის გა-
გება სურთ, ხომ არ სწერია მათ წიგნში მოკვდება თუ არა ავად-
მყოფი ამ სენისაგან და რა მიზეზით შეხვდა მას ეს ავადმყოფო-
ბა. პაპა მედიდურად იწყებს წიგნის გადაფურცვლა-გადმოფურც-
ვლას და ბოლოს ავადმყოფს ეუბნება, რომ ეს და ეს ხატი გამ-
წყრალია მასზე და მისი მოკვდინება სურს; ხატის გულის მოსა-
გებად საჭიროა თხის, ძროხის, ხარის ან სხვა ზვარაკის მსხვერპ-
ლად შეწირვა, ან ფულის მირთმევა, რათა ხატმა არ მოკლას იგი.
სიკვდილის შიშით საბრალო ავადმყოფები მღვდელს აღუთქვამენ
და აძლევენ, რასაც იგი თხოულობს; მაგრამ მღვდელი მთელ შე-
წირულებას ითვისებს და ავადმყოფები გაბრწყვებულნი რჩებიან.
ასეთია ამ პაპების განსწავლულობა, რომლებიც საწყალ მეგრელ-
ებს სისხლს სწოვენ, იყენებენ რა ბოროტად მათ ცრუ რწმენებს.

სწორედ ამ გაჭირებაში მყოფი ხალხის დასახმარებლად,
წმინდა მამობრივი თანაგრძნობით აღვსილმა ჩვენმა წმინდა მამამ,
პაპმა ურბან VIII⁹¹⁾, ვითარცა ღირსეულმა მწყემსმა, ამ გზააბნე-
ული ცხვრების თავის სამწყსოში დაბრუნების სურვილით, 1632 წ.
მათთან გამოგზავნა რამდენიმე თეათინელი პატრი, რომლებიც თავ-
გადადებულნი იყვნენ სულის ცხოვებისათვის⁹²⁾. მათ უამრავი ხი-
ფათი განიცადეს ზღვაზე; თურქებმა ისინი შეიპყრეს და კონსტან-
ტინოპოლში ჩაიყვანეს, სადაც მრავალი განსაცდელის შემდეგ უქ-
რისტიანესი მეფის ჩარევამ და გავლენამ იხსნა ისინი.

მაგრამ ეს არ იყო თეათინელების პირველი მისია სამეგრე-
ლოში: ჯერ კიდევ ექვსი წლის წინ, იმავე წმინდა მამას, რომლის
შესახებაც ჩვენ ეს-ეს არის ვილაპარაკეთ, სამეგრელოში სხვა თე-
ათინელებიც ჰყავდა გამოგზავნილი, რომლებმაც საფუძველი ჩა-
უყარეს ამ მისიას; კერძოდ წმინდა პატრები — ნეტარი დონ პი-
ეტრო ავიტაბილე, ასევე ნეტარი იაკობ დე სტეფანი⁹³⁾ და კიდევ
რამდენიმე სხვა. მისმა უწმინდესობამ მათ წერილები გამოატყანა
დადიანთან, ოდიშის ანუ სამეგრელოს მთავართან, იმერეთის მე-

ფესთან¹ და გურულებისა² და კახელების³ მთავრებთან. ესენი საქართველოს ნაწილებს წარმოადგენენ და სამეგრელოსა და სპარსეთს შორის მდებარეობენ. ყველა ამ მთავარმა ჩვენი პატრები გულთბილად მიიღო, განსაკუთრებით თეიმურაზ ხანმა⁴ — გორის⁵ მზარის მთავარმა საქართველოში⁹⁴), სადაც თეათინელებმა თავიანთი პირველი საცხოვრებელი დააფუძნეს. დროთა განმავლობაში, როდესაც ისინი ახალმა პირებმა შეცვალეს, რომლებიც განსაკუთრებული სათნოებითა და იშვიათი კეთილგონიერებით გამოირჩეოდნენ, თეათინელებმა დიდი ვაი-ვაგლახით და სიძნელების გადალახვით გურიელის ქვეყანასა და ოდიშში ანუ სამეგრელოში გადასვლა მოახერხეს.

¹ Meppe. ² Gourieliens. ³ Cachetiens. ⁴ Taimoras Can (Khan). ⁵ Gori.

როდის მიიღეს კოლხებმა იესო ქრისტეს სჯული და მინ
დაწერა იგი პირველად მათ შვეყანაში

კოლხების საერთო სახელით ცნობილია რამდენიმე ხალხი; სახელდობრ: აფხაზები⁶, ჩერქეზები, ალანები⁷, სვანები⁸ და სხვები, რომელთა რელიგიური წეს-ჩვეულებანი თითქმის ერთნაირია. ამიტომ მე საჭიროდ ვცანი, სანამ კერძოდ კოლხებზე ვილაპარაკებდე, მკითხველსათვის მიმეწოდებინა ცნობები თითოეული ამ ხალხის შესახებ, რომელნიც არსებითად ერთ ერს წარმოადგენენ⁹⁵). როგორც გადმოგვცემენ, სახელგანთქმულმა წმ. მოციქულმა ანდრიამ სარწმუნოება უქადაგა აფხაზებს⁹⁶). იგი სკვითეთში⁹ ყოფილა, აქედან გადასულა საბერძნეთსა და ეპიროში¹⁰, შემდეგ სოდიანებსა¹¹ და სიქტიანებთან¹². ცნობილია, რომ ბოლოს მან მიადწია აფხაზებს, რომლებიც დასახლებულნი იყვნენ კოლხიდის ერთ ნაწილში. ამ გადმოცემას ადასტურებს წმ. ანდრია მოციქულის სახელობის უძველესი სამნავიანი ეკლესია, აგებული ამ მხარის ერთ-ერთ სოფელში, რომელსაც ბიჭვინტა ეწოდება. ეს ეკლესია მთელი კოლხიდის მეტროპოლისს წარმოადგენს, სადაც სიცოცხლეში ერთხელ, თითოეული კათალიკოსი ან პატრიარქი ჩამოდის ყველა უბისკოპოსის თანხლებით წმინდა ზეთის დასამზადებლად, რომელსაც ისინი „მირონს“ უწოდებენ. აქ ჩამოდის მთავარიც მთელი თავისი კარით. თავდაპირველად ამ ეკლესიას ბიჭვინტის წმ. მარიამის სახელი ერქვა, მაგრამ ხალხის თაყვანისცემამ წმ. ანდრიასადმი, რომელმაც მათი აზრით ეს ეკლესია აღაშენა, დასძლია და ეკლესიაც მის სახელზე აკურთხეს.

ამბობენ, რომ ეკლესიის წინ დგას მარმარილოს სვეტი, საიდანაც ღვთის განაჩენიდი ამ წმინდა მოციქულის სიკვდილით დას-

⁶ Abcas (Abkhas). ⁷ Alanes. ⁸ Soanes (Sianes). ⁹ Scythie. ¹⁰ Epire. ¹¹ Sodianes. ¹² Suictiens ⁹⁷).

ჯის დროს მღუღარე წყლის ნაკადი გამოღვრილა. ამ ნაკადის დინება შეუჩერებია რამდენიმე კაცს ამ წმინდანისადმი ვედრების ძალით. ასეთი სასწაულის შემდეგ ხალხი ამ წმინდანისადმი განსაკუთრებულ მოკრძალებას იჩინს; სვეტის წინ გავლის დროს მუხლს იდრეკენ და ემთხვევიან მას. ყოველივე, რასაც ვამბობ, ვიცი ერთი ჩვენებური მისიონერის პატრი ქრისტეფორე კასტელის სიტყვებიდან, რომელიც ერთ კათალიკოსს ხლებია ბიჭვინტაში და უნახავს, თუ რა მოწიწებით (თუმცა ბარბაროსულად) ეთყვანება ხალხი ამ სვეტს, წმინდანს და მის მკერდზე გამოსახულ ჯვარს⁹⁸).

იბერიელებისა და ქართველების მოქცევის შესახებ ბარონიუსთან⁹⁹) ვკითხულობთ, რომ მათ ქრისტიანული სარწმუნოება მიიღეს 100 წელს წმინდა პაპის კლემენტის¹⁰⁰) ქადაგების შედეგად, რომელიც იმპერატორ ტრაიანეს¹⁰¹) მიერ გადასახლებული იყო ქერსონესის კუნძულზე. მე უფრო დასაბუთებულად მიმაჩნია მამა ტ. თომას დე იეზუს კარმელიტის¹³ თვალსაზრისი. მსოფლიოს ხალხების მოქცევის შესახებ IV წიგნის IX თავის 190 გვერდზე იგი ამბობს, რომ იბერიელები მოაქცია ერთმა მონა ქალმა, რომელიც მარტიროლოგიაში 15 დეკემბერს არის მოხსენებული ქრისტიანისა და იბერიელების; ანუ ქართველების ბრწყინვალე განმანათლებლის სახელით; ქართველები მას წმინდა ნინოს¹⁴ უწოდებენ. ამ წმინდანზე ნიკოდორე¹⁰²) VIII წიგნში XXXIV თავში ლაპარაკობს. ზემოთ მოხსენებული თომას იეზუსი ამბობს, რომ იგი, მონად მყოფი, წმინდა ცხოვრებას ეწეოდა — მარხულობდა, ლოცულობდა, ღმერთს თაყვანს სცემდა და ამით ეს ბარბაროსები მოხიბლავ, როდესაც მას ეკითხებოდნენ, თუ რატომ თრგუნავს ასეთი გულმოდგინებით საკუთარ სხეულს, იგი პასუხობდა, რომ მას სიამოვნებს ამგვარი ცხოვრება და რომ იგი თავის ღმერთს, ჯვარცმულ იესო ქრისტეს, ეთაყვანება.

ამ სახელის სიტყვოვან ხალხი მოხიბლა და მათ იწყეს თაყვანისცემა ამ ქალისა, რომელსაც მანამდე არაფრად აგდებდნენ. ერთხელ, აქაური ჩვეულებისამებრ, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ ბავშვის ავად გაჭლომის დროს ხშირად დედებს ისინი მეზობლებში დაჰყავდათ — მოხდა ისე, რომ ერთმა დედამ უშედევოდ ატარა ბავშვი მეზობლებში და ბოლოს გადაწყვიტა იგი ამ მონა ქალთან მიეყვანა, თუმცა მისგან ავადმყოფის განკურვნის იმედი

¹³ Père T. Thomas de Jésus, carme. ¹⁴ Sainte Ninone.

ნაკლებად ჰქონდა, რადგანაც ამ მონა ქალს არც თუ დიდად ენდობოდნენ. ქალმა უთხრა, რომ მან წამალი არ იცის, მაგრამ ღმერთი, რომელსაც იგი თაყვანს სცემს, იმდენად ძლიერია, რომ შეუძლია ავადმყოფს ჯანმრთელობა დაუბრუნოს. შემდეგ მან ბავშვი ხელში აიყვანა, გადააფარა თავისი ძაძები, ილოცა და დედას სავსებით განკურნებული დაუბრუნა. რამდენიმე ხნის შემდეგ დედოფალმა, რომელსაც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში საშინელი ტკივილები აწუხებდა, გაიგო რა ეს სასწაულებრივი განკურნების ამბავი, ირწმუნა იგი, მოაყვანინა მონა ქალი და მისი მეოხებით აღიდგინა ჯანმრთელობა. ამ სასწაულებრივი განკურნებით წაქეზებულმა დედოფალმა ქრისტიანობა მიიღო და ქმარსაც ურჩია მიებაძა მისთვის. ქმარი შეჰპირდა, მაგრამ დანაპირების შესრულებას აყოვნებდა. ერთხელ, ნადირობის დროს, მოულოდნელად ამოვარდა საშინელი ქარიშხალი და ისეთი სიბნელე ჩამოწვა, რომ მიფეე თავის მხლებლებსაც კი ვეღარ ხედავდა. მეფე განცვიფრდა და მოაგონდა, რომ მან არ შეასრულა ქრისტიანობის მიღების შესახებ ცოლისათვის მიცემული დაპირება და მაშინვე აღუთქვა ღმერთს, რომ პირობას გადაუდებლად შეასრულებდა, თუ გადაარჩენდა იმ ხიფათს, რომელშიაც იგი იყო ჩავარდნილი. მაშინვე წყვილადი გაიფანტა და ცა მოიწმინდა. შინ დაბრუნებულმა ცოლს უამბო, თუ რა გადახდა თავს, მოიხმო მონა ქალი, რომელმაც, მოისმინა რა მისი თავგადასავალი და გაიგო რა მისი სურვილი, შეაძულა მას კერპები, დააჯერა მონათლულიყო, თაყვანი ეცა ჰემარიტი ღმერთის, ჯვარცმულ იესო ქრისტესათვის და მისთვის ტაძარი აეგო. მეფემ ყველაფერი ზედმიწევნით შეასრულა: დაგმო კერპები, დააწმუნა თავისი ქვეშევრდომნი მიებაძათ მისთვის და მრავალსვეტიანი, დიდებული ტაძრის აგებას შეუდგა. მაგრამ როცა ორი სვეტი აღმართეს და უნდოდათ მესამეც აღემართათ, მისი დადგმა ვერასგზით ვერ მოახერხეს. ყველა იქ მომუშავე და დამსწრე გაოცებულნი და გაწბილებულნი გასცილდნენ იმ ადგილს. მონა ქალი მარტო დარჩა ღამით ეკლესიაში და შეევედრა ღმერთს, რომ სვეტი თვითონ აღმართულიყო და დადგმულიყო განკუთვნილ ადგილზე. დილით მოსული ხელოსნები მეტად გაოცებული დარჩნენ, როცა სვეტი თავის ადგილზე იხილეს. ამ ამბავმა ხელი შეუწყო ხალხში ქრისტეს რჯულის რწმუნის კიდევ უფრო განმტკიცებას. მეფემ, რომელსაც ბაკური¹⁵ ერქვა¹⁰³), დესპანები

¹⁵ Bacurie.

გაუგზავნა იმპერატორ კონსტანტინეს¹⁰⁴), რათა ეცნობებინა მისთვის თავისი მოქცევის ამბავი. იმპერატორი აღტაცებული შეხვდა ამ ამბავს, მას მღვდლები და ეკლესიის მსახურნი გაუგზავნა ხალხისათვის სარწმუნოებრივი საიდუმლოების სასწავლებლად; როცა რამდენიმე ხნის შემდეგ თვითონ მეფე გაემგზავრა კონსტანტინოპოლს, იმპერატორმა იგი დიდი პატივით მიიღო, მიანიჭა მას პირველი ხარისხის წარჩინება; დანიშნა პალესტინის სასაზღვრო შემოგარენის გამგებლად, თავისი ჯარის ორივე შენაერთის სარდლად, რომელთაც არციერთ¹⁶ და სკუტართ¹⁷ ჯარებს უწოდებდნენ¹⁰⁵). მაგრამ იმპერიის ორი სარდლის — რუსტიკესა¹⁸ და იოანეს¹⁹ — ხრიკებმა, რომელთაც ბაკურის განდიდება შეშურდათ, დაღუპა იგი. ამერთმა ეს ბოროტება დაუსჯელი არ დატოვა; სახელმწიფოს ორმოცდაათათსიანი ჯარი სპარსელების ოცდაათათსიანმა ჯარმა დაამარცხა, ხოლო რუსტიკესა და იოანეს თავი მოკვეთეს.

კარდინალი ბარონიუსი ამბობს, რომ კოლხებმა ქრისტიანობა მიიღეს 523 წ. პატრიარქ ჰორმიზდისა¹⁰⁶) და იმპერატორ იუსტინეს¹⁰⁷) დროს, რომელმაც დიდი პატივი სცა მეფე ბაკურს (რომლის შესახებ ჩვენ ვილაპარაკეთ), როდესაც იგი კონსტანტინოპოლში მოსანათლად იმყოფებოდა, მიიღო როგორც საკუთარი შვილი, უბოძა აზიის იმპერატორის ტიტული მეფის გვირგვინით და საიმპერატორო თეთრი სამოსით.

ტარკანოტის მოსაზრება, რომელიც მისი ისტორიის V წიგნშია გამოთქმული და რომლის მიხედვითაც კოლხები და სომხები ერთდროულად მოინათლენ პაპ იულიუსის¹⁰⁸) და იმპერატორ კონსტანტინეს დროს, არ არის სარწმუნო, რადგანაც სომხებმა ქრისტიანობა მათი ბრწყინვალე მანათობელი ვარსკვლავის არქიეპისკოპოს გრიგოლისა¹⁰⁹) და თრდატის¹¹⁰) მეფობის დროს, იმპერატორ კონსტანტინეს ხანაში მიიღეს.

ბარონიუსი წერს, რომ კოლხები ყოველთვის წმინდად ინახავდნენ თავიანთ სარწმუნოებას, მაგრამ მიიღეს რა ბერძნული წესები წმ. კირილესა და მისი ძმის მეთოდეს მეშვეობით, რომლებიც მათ იმპერატორმა მიხეილმა გაუგზავნა, და დაემორჩილნენ რა ბერძენ პატრიარქებს, ისინი სრულ უმეცრებაში ჩავარდნენ. მიუხედავად ამისა, კოლხები ისევე მტკიცედ იცავენ ქრისტიანულ

¹⁶ Arciétiens. ¹⁷ Scutariens. ¹⁸ Rustic. ¹⁹ Jean.

სარწმუნოებას, როგორც ოდითგანვე მოსდგამთ, თუმცა თურქე-ბის, სპარსელების, თათრების და ებრაელების გარემოცვაში იმყოფებინ. სპარსეთის ხელმწიფე კავადს²⁰ ძლიერი არმიის დახმარებით უნდოდა აეძულებინა კოლხები სარწმუნოება შეეცვალათ, მაგრამ კოლხებმა თავიანთი დიდი სარდლის და ასევე ჭეშმარიტი ქრისტიანის მეფე გურგენის²¹ მეთაურობით მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და იმპერატორ იუსტინეს დახმარებით სძლიეს მტერს¹¹²).

სომეხი ჰეთუმი²², რომელიც 1282 წ. ცხოვრობდა¹¹³) ამბობს, რომ ამ ხალხს ხმლით ხელში სიკვდილი ერჩია მაჰმადიანობის მიღებას. ამას გადმოგვცემს რამუციო¹¹⁴) თავის წიგნში — ნაოსნობა — 1 ნაწ. XXI თავი.

თეიმურაზ ხანის²³ დედას, კახეთის დედოფალს ქეთევანს²⁴, რომელმაც პირველმა მისცა ჩვენს პატრებს თავშესაფარი თავის ქვეყანაში, თაყვანს სცემენ. დღემდე იმ დიდი სიმტკიცის გამო, რომლითაც იგი სარწმუნოებისათვის ეწამა. ეს დედოფალი მისმა შვილმა ზავის დასადებად გაგზავნა სპარსეთში შაჰ აბასის²⁵ კარზე. იგი გარდაიცვალა იმ საშინელი წამების შედეგად, რომელიც ამ ბარბაროსმა მიაყენა მას დილეგში ყოფნის ხანგრძლივი დროის განმავლობაში¹¹⁵). მისი მოწამეობრივი ტანჯვის ამბავი აღწერილი აქვთ ავგუსტინელ ბერებს, რომლებიც ისფაჰანში ცხოვრობდნენ¹¹⁶).

იმავე თეიმურაზ ხანმა, თავის მტერთან — სპარსეთთან სარწმუნოებრივი უთანხმოების გამო წარმოებული განუწყვეტელი ომებით, დაკარგა თავისი სამეფო; ამ მთავარს ძლიერ უყვარდა ჩვენი პატრები, რომლებმაც მისი მომხრობის მიზნით, აგრეთვე მადლიერების გამოსახატავად, მას საჩუქრად ოქროქარგული და აბრეშუმის სამოსელი მიართვეს.

ერთხელ სარწმუნოებაზე კამათის დროს პატრი დონ იაკობ დესტეფანისთან, რომელიც მას მოციქულთა სადარი თავისუფლებით ელაპარაკებოდა, მეფე ისე გაცხარდა, რომ ხმალზე გაიკრა ხელი და უთხრა: თქვენ ფრანკები მეტად ჯიუტები ხართ; ჩემ სარწმუნოებას ამ ხმლით ხელში დავიცავ ყველა იმათგან, ვინც მეტყვის, რომ იგი ჭეშმარიტი არ არისო. საბრალო პატრი იძულებული შეიქნა დადუმებულიყო.

²⁰ Cobade¹¹¹). ²¹ Gurgene. ²² Haiton. ²³ Taimoras Can (Taymoraâp Khân). ²⁴ Ketuane. ²⁵ Scia Abas (Châh A'bbâs).

კათალიკოსი — სამღვდლოების მეთაური

მას შემდეგ, რაც ქართველები და იმერლები²⁶ სარწმუნოებრივად ბერძნებს მიემხრნენ, რაზედაც ჩვენ ზემოთ ვილაპარაკეთ, კათალიკოსის არჩევის საქმე დამოკიდებული გახდა საქართველოს და იმერეთის მეფეებისათვის ყველაზე მახლობელ ბერძენ პატრიარქებზე; კერძოდ, კონსტანტინოპოლისა და ალექსანდრიის პატრიარქებზე, რომლებიც კანდიდატებს თვითონ ასახელებდნენ. დღეს კი იმერეთის მეფე ერთპიროვნულად განაგებს ამ არჩევნების საქმეს. ჩვენ დროში მან მთელი საქართველოსა და ოდიშის²⁷ კათალიკოსად დანიშნა ერთი ბერი²⁸, გენათელად²⁹ წოდებული¹¹⁷). ხალხს ეს კათალიკოსი უზენაეს პატრიარქად მიაჩნია, რომელიც არაფერში აღარ ემორჩილება საბერძნეთის პატრიარქს. ამის მაგალითს წარმოადგენს ოდიშის მთავრის ლევან³⁰ დადიანის მიერ წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიის ჩვენი პატრიებისათვის გადაცემა. ამან აღაშფოთა ამ ქვეყანაში მყოფი რამდენიმე ბერძენი ბერი, რომლებმაც კონსტანტინოპოლის პატრიარქს მისწერეს ეს ამბავი; პატრიარქმა კი მთავარსა და კათალიკოსს წერილები გამოუგზავნა, სადაც უკმაყოფილებას გამოთქვამდა ამ ეკლესიის ფრანკებისათვის გადაცემის გამო; მისი აზრით, ეს ნიშნავდა კათოლიკური რწმენის მრღებაზე ფარულ შეთანხმებას და ბრძანებდა, რომ ეკლესია ფრანკებისათვის ჩამოერთმიათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი იძულებული გახდებოდა ეკლესიისაგან განეკვეთა ისინი. მაგრამ არც ერთმა და არც მეორემ ამას ყური არ ათხოვეს. ამ მუქარამ უფრო ცხადი გახდა ამგვარი წერილების უაზრობა.

ამ კათალიკოსის ძალაუფლება ვრცელდება ოდიშში, იმერლების, გურულების, აფხაზთა და სვანთა ქვეყნებში. მისი სამიტროპოლიტო საყდარი არის ბიჭვინტაში, აფხაზეთის ახლოს, რომელიც წმ. ანდრიას ანუ წმ. მარიამის სახელზეა ნაკურთხი და რომელზედაც უკვე ვილაპარაკეთ.

მის შემოსავალს შეადგენს პური, ღვინო და სხვა სურსათი, რასაც მისი მრავალრიცხოვანი ქვეშევრდომების თითოეული ოჯახი ვალდებულების მიხედვით უხდის მას. მის მუდმივ საქმიან-

²⁶ Imirétiens. ²⁷ Odisse (Odichy). ²⁸ Bère. ²⁹ Ginacelle. ³⁰ Lavandadian.

წიობას წარმოადგენს თავის სამწყსოში მოგზაურობა, მაგრამ არა მასზე მინდობილი სულების განსანათლებლად, ან ეკლესიების დასათვალისწინებლად და არც იმის შესამოწმებლად, თუ როგორ გამგებლობენ მისი ეპისკოპოსები და პაპები, ან როგორ ასრულებენ ღვთისმსახურებას, ამაზე იგი ნაკლებად ზრუნავს. ეს მოგზაურობანი ყოველთვის ორას კაცზე მეტის თანხლებით, რომლებიც ისევე ხარბები არიან როგორც თვითონ — წარმოებს იმისათვის, რომ გაჭირვებულ ხალხს სისხლი გამოსწოვონ, გაუჩანაგონ საკლავი და ხელიდან გამოგლიჯონ უკანასკნელი სუ. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ქვეყანა უკიდურესად ღარიბია, მაგრამ ბუნება უაღრესად მდიდარი აქვს.

კათალიკოსის სიწმინდე; რასაც ხალხი ესოდენ აფასებს, მდგომარეობს იმაში, რომ მან მუდმივ უნდა ილოცოს არა მარტო დღისით, არამედ, მეტწილად, ღამით. რამდენადაც კათალიკოსი გამუდმებით ეკლესიაში უნდა იყოს, მან მთელი ღამის განმავლობაში უნდა ილოცოს. მას თავყანსსცემენ აგრეთვე საჭმელ-სასმელისაგან თავშეკავებისათვისაც; მარხვის დროს იგი ღვინოს სრულიად არ ჭვამს. როდესაც ბერი კათალიკოსი ხდება, იგი ახალ ცხოვრებას იწყებს — დღე და ღამეს ეკლესიაში ატარებს; მარხვის დროს, და განსაკუთრებით ვნების კვირაში, თავს იკავებს ჩვეულებრივი საჭმელებისა და ღვინისაგან.

ისინი იმდენად გაუნათლებელი არიან, რომ ძლივს კითხულობენ კონდაცხ და ლოცვანს; აქედან მომდინარეობს მათი წესჩვეულებების უცნაურობანი.

მე ვერასოდეს ვერ დავამთავრებ. მათ შესახებ თხრობას, ვრცლად რომ შევხვო სიმონიას¹¹⁹), რომელსაც კათალიკოსი აწარმოებს. იგი ეპისკოპოსს ისე არ აკურთხებს, თუ მისგან ხუთასი ეკიუ არ მიიღო. დიდი გასამრჯელოს გარეშე არავისაგან აღსარებას არ მიიღებს. ერთხელ მთავრის ვეზირმა მას აღსარებისათვის მხოლოდ ორმოცდაათი ეკიუ გადაუხადა. ავადმყოფობის დროს ვეზირმა კვლავ მოინდომა აღსარების თქმა. კათალიკოსმა უარი უთხრა, თან შეახსენა, რომ მას ჯერ წინა აღსარების ანაზღაურებაზე უნდა ეფიქრა. იგი არ წირავს ისე, თუ წინასწარ არ არის დარწმუნებული, რომ ას ეკიუს მიიღებს, უფრო მეტს ითხოვს და კრძალვის დროს.

სამიბრძოლეს აპისკოპოსების შესახებ

მარტო სამეგრელოს ექვსი ეპისკოპოსი ჰყავს: დრანდელი³¹ — აფხაზეთის საზღვარზე; მოქველი³²; ბედიელი³³ — შავი ზღვის სანაპიროზე; ცაიშელი³⁴; წალენჯიხელი³⁵ და ჭყონდიდელი³⁶ — იმერეთის სამეფოსა და კავკასიის მთების მახლობლად. ეს ეპისკოპოსები სრულებით არ ზრუნავენ თავიანთ სამწყსოზე. არ დადიან თავიანთი ეპარქიის ეკლესიებში, რომელთა პაპები იმდენად უძეცარნი არიან, რომ მუდამ ახალ-ახალ ცდომილებაში ვაოდებიან. არ ზრუნავენ იმაზე, ინათლებიან თუ არა ბავშვები, ხოლო არ ირთავს კაცი ორ ცოლს, ან რა მოელის ახალშობილს... ეპისკოპოსების ერთადერთ საქმიანობას წარმოადგენს ყოველდღიური ქეიფი, მეტ-ნაკლები ზომით თრობა, რადგან შესანიშნავი ღვინო და საჭმელ-სასმელი უხვად აქვთ. ისინი მდიდრულად იცვამენ, ამ ფუფუნების მოსაპოვებლად უკანასკნელ სისხლს წოვენ თავიანთ ქვეშევრდომებში, ხოლო შემდეგ თურქებს მიჰყიდიან ხოლმე ამ საცოდავებს და ამით ეშმაკის საუფლოში გზავნიან მათ. ასეთია ამ ქვეყნის ადამი. ბერძნების მსგავსად, ისინი მკაცრად იცავენ მარხვას, რის შემდეგაც სინდისის ქეჯნას აღარ გრძნობენ და ფიქრობენ, რომ ამ მოვალეობის მოხდით ყოველგვარი სხვა ვალდებულებისაგან თავისუფალნი არიან და ყველა სხვა მცნება შესრულებულად მიაჩნიათ. ასეთსავე მნიშვნელობას ანიჭებენ ისინი კათედრალურ ტაძარში ღამით და დილით მისვლას ღვთის სავედრებლად. ეს პრელატები გულმოდგინედ ზრუნავენ თავიანთ საეპისკოპოსო საყდრებზე: იცავენ სისუფთავეს, ამკობენ ბერძნული ყაიდის ხატებით, რომლებიც ოქროთი, მარგალიტებით და სხვა ძვირფასეულობითაა მოოჭვილი, და ამით ფიქრობენ ღვთის რისხვის შემსუბუქებას. როცა შესცოდავენ, ცოდვებს კი არ ინანიებენ, არამედ ხატებს სწირავენ ოქროს ან ძვირფას თვლებს და ფიქრობენ, რომ ამგვარი მოქმედება მათ მრევლის თვალში წმინდანად სახავს, ისევე როგორც მარხვის მკაცრად დაცვა, რაც თევზის ჭამისა და ღვინის დაღვევისაგან თავშეკავებაში გამოიხატება. მარ-

³¹ Dandrelliens. ³² Moquariens. ³³ Bedielliens. ³⁴ Saiselliens. ³⁵ Scalingchéliens. ³⁶ Scoindeliens.

ხვის დროს საჭმელს ჭამენ დღეში ერთხელ და ისიც მწუხრისას. მრევლიც ასევე იქცევა.

რადგანაც ეპისკოპოსებს შორის ბევრია ისეთი, რომელმაც კითხვა არ იცის, ისინი ლოცვებს ზეპირად სწავლობენ და წარმოთქვამენ მათ, განსაკუთრებით დასაფლავების დროს. ყველაფერი ეს მხოლოდ და მხოლოდ წინასწარ დიდი გასამრჯელოს მიღების შემდეგ ხდება; არავითარ საეპისკოპოსო მოვალეობას უფულოდ არ ასრულებენ, მსგავსად მათი მამამთავარი კათალიკოსისა.

მათი ტანსაცმელი, როგორც მე უკვე აღვნიშნე, საუტეხოა. იგი მოკლეა — თითქმის ისეთივე სიგრძისა, როგორსაც მრევლი ატარებს — ალისფერი ხავერდისა, კისერსა და ხელეებზე ოქროს ძეწკვით. ისინი გამოირჩევიან გრძელი წვერით და თავზე შავი სკუფიით, რომელიც მათ ყურებს უფარავს. მთავრის მოთხოვნისთანავე ისინი კარგ საომარ ცხენებზე ამხედრებულნი მიდიან ომში, რადგან ითვლებიან წინამძღოლებად და სარდლებად თავიანთი ქვეშევრდომებისა, რომლებიც ვალდებულნი არიან იარაღასხმულნი იყვნენ. ისინი თავს ესხმიან და ებრძვიან მტერს ყოველგვარი წესრიგისა და დისციპლინის გარეშე. ნადირობენ ირმებსა და გარეულ ლორებზე; ზოხობსა და სხვა სახის ფრინველებს შევარდნით იჭერენ. ზოგ ბერს ეპისკოპოსის წოდება და შემოსავალი მთავრისაგან აქვს ნაბოძები, თუმცა ეპისკოპოსად არც არის ხელდასხმული, მაგრამ ხელდასხმულია თუ არა იგი, მღვდლებს მაინც ართმევს ფულს.

თ ა ვ ი IV

ბერებისა და მონაზვნების შესახებ

ეპისკოპოსებს გარდა არის პრელატების ერთი ნაწილი, რომლებსაც უწოდებენ წინამძღვარს³⁷ და რომლებიც დაახლოებით ჩვენებურ აბატებს ჩამოგავენ. მათ საკუთარი ეკლესიები აქვთ, მდიდრები არიან და ცხოვრობენ როგორც ეპისკოპოსები.

ბერებისათვის მხოლოდ ერთი — წმ. ბასილის ორდენი არსებობს. ისინი, წმ. იერემიას თქმით (ეპისტოლე ევსტათისადმი), ოდესღაც სამ ჯგუფად იყოფოდნენ. ერთნი ცენობიტებად³⁸ იწოდებოდნენ, რადგანაც ისინი, ისევე როგორც ჩვენი თანამედროვე ბე-

³⁷ Cinasquari. ²⁸ Cénobites.

რები, ერთად ცხოვრობდნენ; მეორენი — ანაქორეტებად³⁹, რომლებიც უდაბნოში ცხოვრობდნენ და მუდმივ ლოცვა-ვედრებაში იყვნენ; მესამენი — რემობოტებად⁴⁰, რომლებიც ცხოვრობდნენ სოფელში ერთად ორნი ან სამნი და საერთო შრომით იძენდნენ საზრდოს; ისინი უფრო ამქვეყნიური კეთილდღეობით იყვნენ და ინტერესებულნი და ნაკლებად ფიქრობდნენ ზეციურზე; ცდილობდნენ ერთმანეთსთვის თვალი აეხვიათ კეთილი საქმეების ჩადენით და მარხვის შენახვით. კასიანე თავის თხზულებათა X წიგნის VII თავში ამბობს, რომ არსებობს ასეთი ბერების მეოთხე სახეობაც — სარაბიატები⁴¹, რომლებიც მესამე ჯგუფის ბერებისაგან ნაკლებად განსხვავდებიან.

დღევანდელი სამეგრელოს ბერები ეკუთვნიან მესამე ჯგუფს. ისინი ათონის მთიდან მოდიან და, იერუსალიმისათვის შეწირულების შეგროვების საბაბით, რჩებიან ამ მხარეში, სადაც მათ მთავარი მფარველობს — აძლევს მათ რომელიმე საკუთარ ეკლესიას. ზოგი მათგანი თავშესაფარს პოულობს ქართველი ბერის — სახელად ნიკიფორე ირბახის⁴² — სახლში, რომელსაც ჩვეულებრივად ნიკოლოზ ბერს უწოდებენ. იგი საქართველოში ერთ-ერთი უწარჩინებულესი გვარის წარმომადგენელია. არის სამოცდაათი წლისა: აქვს არქიმანდრიტის ანუ წინამძღვრის ხარისხი. მას უწოდებენ ჯვარის მამას⁴³. ხალხი მას დიდ პატივს სცემს, სამეგრელოს მთავრები ნიშნავენ მას თავის ვეზირად ან ელჩად, რადგან იგი კარგად არის გარკვეული პოლიტიკაში და მრავალჯერ ყოფილა იერუსალიმში. შემოვლილი აქვს ევროპა. ყოფილა საფრანგეთში ინგლისში, ესპანეთში, პოლონეთსა და იტალიაში, სადაც ჩვენ პატრებთან ჩერდება ხოლმე. ქართულისა და მეგრულის გარდა იცის მრავალი ენა: ბერძნული, თურქული, არაბული, რუსული, ფრანგული, ესპანური და იტალიური. მან კათოლიკური სარწმუნოება პაპ ურბან VIII-საგან მიიღო; დიდ პატივს სცემს ჩვენს პატრებს¹²⁰).

აქაური ბერები ხორცს არასოდეს არ ჭამენ, ატარებენ მოშავო ფერის შალის სამოსელს, აქვთ გრძელი წვერი და გრძელი თმები, მარხულობენ და ლოცულობენ წესების მკაცრი დაცვით; მაგრამ სრულებით არ ზრუნავენ თავისი გაჭირვებული ხალხის

³⁹ Anachorètes. ⁴⁰ Remobothés. ⁴¹ Sarabiates. ⁴² Nicéphore irbachi.

⁴³ Gievarismama.

კეთილდღეობაზე. იშვიათად წირავენ, რადგანაც საზღაურად დიდ გასამრჯელოს მოითხოვენ.

მეგრელები თავიანთ ახლობლებს შემდეგი წესით აღკვეცავენ ბერებად. ჯერ კიდევ ბავშვებს თავზე ახურავენ შავ სკუფიას, რომელიც მათ ყურებამდე აქვთ ჩამოფხატული; ჩააგონებენ მათ ხორცისაგან თავშეკავების აუცილებლობას, ვინაიდან ისინი ბერები არიან. ყოველივე ამას ზედმოწევნით ზუსტად ასრულებენ, მაგრამ სრულებით არ ესმით, თუ რას ნიშნავს ბერად შედგომა. შემდეგ მათ სხვა ბერებს მიზარებენ აღსაზრდელად. ისინი, ვინც ბერძენ ბერებთან იმყოფებიან, უკეთ აღწევენ მიზანს.

მონაზნობის რამდენიმე სახეობა არსებობს. ერთნი არიან ქალწულნი, რომლებსაც მოწიფულობის ასაკშიც გათხოვება არ სურთ. მეორენი — მხვეალნი არიან, რომლებიც შემონაზონდებიან თავიანთ ქალბატონებთან ერთად ბატონის სიკვდილის შემდეგ; სხვები კი არიან ქვრივები, რომლებსაც აღარ სურთ კვლავ გათხოვება; არიან ისეთებიც, რომელთაც მოყირჭდათ ეს ცხოვრება და, მიაღწიეს რა გარკვეულ ასაკს, მონაზვნად აღიკვეციებიან; ზოგი ცოლყოფილია; როგორც, მაგალითად, ულამაზესი დედოფალი თამარი²¹), რომელსაც იმერეთის მეფე გაეყარა, რათა თეიმურაზ ხანის ასული შეერთო; ბოლოს მონაზვნად ხდებიან აგრეთვე სიღარიბის გამო; ესენი მოუყალებას თხოულობენ ეკლესიაში და, მათი სამოსელის გამო, მათ უფრო ხელგაშლით განიკითხავენ. მონაზვნებს აცვიათ ძაძები, ახურავენ ასევე შავი თავსაფარი, ხორცს არასოდეს არ ჭამენ; მონასტრებში მუდმივად არ ცხოვრობენ და დღიან ყველგან, სადაც კი მოესურვებათ. სამუადმოოდ მონაზვნად დარჩენის აღთქმა არა აქვთ დადებული და შეუძლიათ დატოვონ მონასტერი, როცა კი მოისურვებენ.

თ ა ვ

მეგრული პაპების ანუ მღვდლების შესახებ

მხოლოდ ღმერთმა უწყის, რა სავალალო მდგომარეობაში უნდა გრძნობდნენ თავს ეს საბრალო პაპები მათი საეკვო სამღვდლო მდგომარეობის გამო, რადგან ისეთი ბერების ან ეპისკოპოსების მიერ არიან მღვდლებად ნაკურთხი, რომლებიც, შესაძლოა, თვითონ მონათლულებიც კი არ არიან; ან თუ მონათლულები

არიან, არ არიან ნაკურთხნი; ზოგჯერ თვითონ ეს მღვდლებიც არ არიან მონათლულები. ყოველივე ეს მათ ჭეშმარიტ მღვდლობას საეჭვოდ ხდის. მათი საერთო სახელწოდებაა — „პაპა“⁴⁴. მღვდელს რომელსაც ეკლესია არა აქვს ეწოდება ხუტესი⁴⁵; კაპელასს — მღვდელი⁴⁶; კიურესს — კანდელაკი⁴⁷, ზოგადად ყველას კი — პაპა.

მღვდლების რიცხვი ძალიან დიდია; ყველანი ღარიბები არიან და მათი ერთადერთი საარსებო წყარო მხოლოდ მათი მღვდლობაა. მღვდლად კურთხევისათვის არ არის საჭირო განსწავლულობა, საკმარისია იცოდეს კითხვა ან ზეპირად ისწავლო წირვა, რომელსაც მთელი სიცოცხლის მანძილზე იმეორებ. ეპისკოპოსები არ ამოწმებენ იმ პირებს, რომლებსაც მღვდლად კურთხევა სურთ, რადგანაც ხშირად მათზე უფრო უვიცნი არიან; რადგან თითოეულ კურთხევას მათთვის არანაკლებ ერთი კარგი ცხენის ფასი შემოსავალი მოაქვს, როგორც უმეცარიც არ უნდა იყოს მსურველი, მას ადვილად აკურთხებენ.

მღვდლები ვალდებული არ არიან დაიცვან უბიწოება; პირიქით, ბერძნული წესის თანახმად, მღვდლად კურთხევამდე ირთავენ ქალწულს, მაგრამ მათთვის დამახასიათებელია ის, რომ პირველი ცოლის გარდაცვალების შემდეგ შეუძლიათ შეერთონ მეორე, შემდეგ მესამე და კიდევ მეოთხე; მაგრამ რადგანაც ეს საეკლესიო კანონებს და წმ. ბასილის წესდებას ეწინააღმდეგება; ამიტომ საჭიროა ეპისკოპოსის ნებართვა, რომელსაც იგი ყოველთვის იძლევა, რამდენადაც სხვა რაიმე ნებართვასთან შედარებით ორმაგ ფასს უხდის.

ამ საცოდავ მღვდლებს მრევლისაგან დიდი დაფასება არა აქვთ, რადგანაც ისინი იბუღებულნი არიან გლეხებივით იმუშაონ, არა მარტო საკუთარ, არამედ თავინთი მემამულე-ბატონების მიწაზეც და ზურგით ზიდონ მათი ბარგი, როდესაც ისინი მოგზაურობენ; თუ მცირე საბაბი მიეცათ, ეს ბატონები ისე ექცევიან. მათ, როგორც საცოდავ მონებს, რასაც ისინი სინამდვილეში წარმოადგენენ. მათდამი ასეთი უპატივცემულობის მიზეზია მათი ქუჩიკობა, ღორმუცელობა და ლოთობა, რასაც მრევლის სუფრაზე ამჟღავნებენ, სადაც იმისათვის მიდიან, რომ ჭამონ. ისინი ისეთი ღარიბები არიან, რომ ჩვეულებრივად შემოსილნი არიან ჯვალოს პერანგით და უხეში შალის მოკლე სამოსით, საიდანაც

⁴⁴ Papas. ⁴⁵ Koscessi. ⁴⁶ Ochdelli. ⁴⁷ Kandalachi.

სხეული მოუჩანთ. ფეხზე ისევე ცუდად აცვიათ, როგორც ტანზე და ვერაფრით გამოარჩევთ ერისკაცისაგან, თუ არა მრგვლად შეკრეჭილი წვერითა და თმებით. მღვდლებს სამეგრელოში მხოლოდ წირვის დროს სცემენ პატისს. წირვის შემდეგ დამსწრენი მას „შენდობას“⁴⁸, ე. ი. „დალოცვას“ თხოვენ. სუფრაზე პირველად მღვდელს მიაწოდებენ სასმელს და ისე არ დაღევენ, რომ არ თქვან: „შენდობა პატონი“⁴⁹, ე. ი. „დაგვლოცეთ ბატონო“¹²⁸), ისიც უპასუხებს: „შეგინდოთ ღმერთმა“⁵⁰, ე. ი. „ღმერთმა დაგვლოცოთ“. ავადმყოფობის დროს მეგრელები დიდი პატივისცემით ექცევიან მღვდელს, რადგან სწამთ ყველაფერი, რასაც იგი მათ ეუბნება. ისინი იწვევენ მღვდლებს და სთხოვენ, რომ თავიანთ წიგნებში ნახონ სასიკვდილოა თუ არა ის სენი, რითაც დაავადებული არიან და რა არის ავადმყოფობის გამომწვევი მიზეზი. პაპები დიდხანს ფურცლავენ წიგნებს და ბოლოს ამბობენ ტყუილს, რაც პირველად ენაზე მოადგებათ. ეუბნებიან, რომ ავადმყოფობა გამოწვეულია ამა და ამ ხატის განრისხების გამო; ცოდვების მოსაძინებლად და ამ ხატის კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად საჭიროა მისთვის ხბოს ან ხარის დაკვლა, ან აბრეშუმის ნატრის შეწირვაო; ამის შეუსრულებლობა სიკვდილს გამოიწვევსო. ავადმყოფი ფიცულობს, რომ ამ პირობას შეასრულებს.

თ ა ვ ი VI

რამდენიმე უაინიზება

მღვდლებსა და ბერებს, როგორც უკვე აღვნიშნე, ისეთივე ტანსაცმელი აცვიათ, როგორსაც ერისკაცი ატარებენ და არ ზრუნავენ იმაზე, რომ სასულიერო წოდებისათვის ოდითგან დაკანონებული ტანისამოსი ჰქონდეთ. ეს იყო გრძელი, კოჭებამდე ჩამოსული მოსასხამი, რომელსაც „კარაკალას სამოსი“⁵¹ ერქვა, რადგან იმპერატორმა ანტონიუსმა, „კარაკალად“ წოდებულმა¹²³) შემოიღო იგი მოდად რომაელთათვის. ჩვენი სამღვდლოება დღესაც მას ატარებს თავისი ღირსების აღსანიშნავად. ბედე¹²⁴) თავისი თხზულების „De Rebus Anglor“ VII წიგნის VII თავში და ბარონიუსი 213 წლის ამბების აღწერის დროს ამბობენ, რომ

⁴⁸ Sandoba. ⁴⁹ Sandoba patorii. ⁵⁰ Ghinda gomert. ⁵¹ Un habit à la Caracalle.

ეს სამოსი თავდაპირველად შავი კი არა, წითელი იყო, როგორც საც დღესაც ატარებენ პაპის კარზე. ბარონიუსის სიტყვით, სასულიერო წოდება 393 წ. შეიმოსა ზმ სამოსით. მისი ტარების უფლება მათ მიანიჭეს სათნოებით აღსავსე ცხოვრების გამო. შეგრელი მღვდლები, რომელთაც ამგვარი აღკაზმულობა სრულებით არ აინტერესებთ, კმაყოფილდებიან საერო სამოსით და ამით ებრაელ სამღვდელთაგან ბაძავენ, რომელთა შესახებ ბეკანუსი ახალი აღთქმის ანალების V თავში ამბობს: „Levitae¹²⁵) non habent sacrum ornamentum, solum sacerdotes et pontifices utebantur illo, nisi eo tempore quo in tabernaculo vel templo ministrabant“⁵². მეგრელი მღვდლებიც ასევე იქცევიან; მღვდელთმსახურების შემდეგ ისინიც ძონძებში დადიან. აქვთ გრძელი თმები და ძალიან გრძელი წვერი, როგორც ძველი აღთქმის ეკლესიის მსახურთ, რომლებიც უფლის მცნებას ასრულებდნენ: ლევიტელთათვის, თავი XIX და XXVII: „Neque in rotundum attondebitis comam, neque radetis barbam“⁵³. მაგრამ რატომღა აკრძალა უფალმა ეკლესიაში უძველესი დროიდან დამკვიდრებული გაპარსვის წესი? წმ. ისიდორე თავის ღვთისმსახურების წიგნში ამბობს, რომ ის ვინც დაუტევებს ქვეყანას და შეუდგება ღმერთს, თმას წრიულად უნდა შემოიკრეჭდეს და რაც უფრო მალა მიიწვეს ამ იერარქიაში, ამ წრესაც მით უფრო უნდა ზრდიდეს, როგორც ამას ეპისკოპოსები და უმთავრესად პაპები აკეთებენ. ეს არის ნიშანი სამღვდლოებისა და ღვთის სასუფელოსა. იეზეკიელის¹²⁷) განცხადებაში, VI თავში ვკითხულობთ, რომ წვერის პარსვა მართებულია, რადგან ნაზარეველისათვის კურთხევის შემდეგ წვერის გაპარსვა აუცილებელი იყო. ძველად გაპარსული პირი წარჩინებულობის ნიშანი იყო და ყველა რომაელი იმპერატორი იპარსებოდა. დიონის¹²⁷) საყვედურობს ადრიანეს¹²⁸), რადგანაც რომაელ იმპერატორთაგან პირველმა მან მოუშვა წვერი. საღვთო წერილი მწუხარების დროს თავპირის გაპარსვასაც კი მოითხოვს (ესაია — თ. VIII და XV, დაბადება XL და XLV, იერემია XLVII, იეზეკიელი, V, VII). იობი,

⁵² „ლევიტელს არ აქვთ წმინდა სამკაული, მხოლოდ მღვდლები და ქურუმები იყენებენ მათ, იმ დროს, როდესაც კარავში ან ტაძარში მღვდელთმსახურებას ეწევიან.“

⁵³ „არა ჰყოთ კვეცა გარემო თმისაგან თავისა თქვენისა, არცა განირყუნეთ შესახედავი წვერთა თქვენთა“.

დასტიროდა რა თავის დაკარგულებს, გაიპარსა და მიწაზე გართმული ევედრა ღმერთს. მეგრელები ასევე იპარსავენ მთელ სახეს და წარბებსაც კი, როდესაც თავის მიცვალებულებს დასტირიან.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ღმერთი თავის მსახურ ებრაელებს პირის გაპარსვას იმიტომ კი არ უკრძალავდა („ლევიტელთათვის“, XV), რომ ამაში რაიმე ცუდი იყო, არამედ იმიტომ, რომ ისინი არ დამგვანებოდნენ ეგვიპტელებს და სხვა მეზობელ წარმართებს, რომლებიც, ფიქრობდნენ რა, რომ მათ ღმერთებს უყვართ მრგვალი პირისაზე, როგორც სრულყოფილი ფორმა, თმას მრგვალად იკრეჭდნენ და მრგვალ ტაძრებსაც კი აგებდნენ. მრგვალად იჭრიდნენ წვერსაც, განსაკუთრებით იზიდის და სერაპისის¹²⁹) ქურთუმები, რომლებიც ამ ფორმით იპარსავდნენ არა მარტო წვერს, არამედ მთელ სხეულს.

ბედე თავისი ისტორიის V წიგნის XXII თავში ამტკიცებს, რომ თავზე თმის წრიულად შეპარსვა, ისე როგორც ჩვენი სამღვდლოება ატარებს, მიზანშეწონილია და დასძენს, რომ იგი მაცხოვრის თავზე ვნებათა დროს დადგმულ ეკლის გვირგვინს ასახიერებს; იგი ქრისტიანის ისეთივე ნიშანია, როგორც ჯვრის გამოსახულება. ტრევის ეპისკოპოსი ნისენი ამგვარი გვირგვინებით იშვა. ლევიტელთა წიგნის XIX თავში უფალი უბრძანებს მღვდლებს: „Ne corrumpant efficiem bartoe suce“⁵⁴. მეგრული მღვდლები ამგვარადვე უშვებენ წვერს და არც ერთ ღერს არ იკრეჭენ. დიოგენეს¹³⁰) თქმით, მან წვერი მოუშვა, რათა არ დაეწიებოდა რომ მამაკაცია. არტემიდორე¹³¹) აზობს: „Filius tantum ornamenti patribus, quantum ori barba decoris addit“⁵⁵. დიოგენემ, დაინახა რა უწვერო კაცი, უთხრა მას: „Numquid naturam accusas quod te virum, non autem mulierem, fecit“⁵⁶. ლევიტელთა წიგნის V, VI თავებში უფალი კრძალავს თმის გაპარსვას. მეგრელები, რომლებიც ბაძავენ ძველი აღთქმის მღვდლებს, ზუსტად ასრულებენ მის მცნებას.

⁵⁴ „არცა განირყუნეთ შესახედავი წვერთა თქვენთა“.

⁵⁵ „ვაყიშვილები მამას ისევე ამშვენებენ, როგორც წვერი პირსახეს“.

⁵⁶ „ხოც არ გინდა უსაყვედურო ბუნებას, რომ მამაკაცად გაგაჩინა და არა დედაკაცად“.

სამეგრელოს ეკლესიების შესახებ

ვილაპარაკე რა სულიერ ტაძრებზე, რასაც სამღვდელოება წარმოადგენს, „templum Dei quod estis vos“⁵⁷, ახლა სათქმელი დაგვჩნდა ნივთიერ საყდრებზე, რომლებიც ოთხი ტიპისაა. პირველი — ეს არის პატარა ეკლესიები ანუ სამლოცველოები, რომლებიც თითქმის ყველა მეგრელს აქვს და სადაც ისინი სალოცავად დადიან. მათ „საჯვარე“⁵⁸ ანუ გოლგოთა ეწოდება¹³²). მეორე — ეს არის მთავრების კარის ეკლესიები, რომელთაც იგივე სახელი — საჯვარე ქვია. მესამე — სამრევლო ეკლესიები და მეოთხე — კათედრალური. ყველაზე ლამაზი მათ შორის არის მოქვის ეკლესია¹³³). ყველა ეკლესია დამხრობილია აღმოსავლეთისაკენ, როგორც სოლომონის ტაძარი¹³⁴). ყველა მათგანს აქვს „Sancta Sanctorum“⁵⁹, მრგვალი საკურთხევლით, სადაც წირვა-ლოცვა სრულდება. ისინი მორთულია დიდი მოოქრული ან მოვერცხლილი სპილენძის ხატებით, რომლებიც გაწყობილია მარგალიტის ან სხვა ძვირფასი, უმეტეს შემთხვევაში, ყალბი თვლებით. ხატებს შორის არის ბერძნული ყაიდის ღვთისმშობელი, ასეთივე მამა ღვთისა, ჯვარცმა, ბერძენ და სხვა წმინდა მამათა მრავალრიცხოვანი ხატები. ყველა ხატს ჩამოფარებული აქვს აბრეშუმის ფარდები. ამ ხატებს შორის წმ. გიორგის ხატი ყველაზე მეტად სათაყვანოა. მის წინ ყოველთვის მრავლად არის ანთებული სანთლები. ეკლესიების ჩამოთვლილი ტიპებისათვის შეიძლება დაგვემატებინა მეხუთეც, სახელდობრ, მათი მარანი⁶⁰ ანუ სარდაფი, სადაც პაპები სალოცავად ჩადიან, რომ უფრო აღიგზნონ უფლისადმი სიყვარულით.

მეორე ტიპის ეკლესიები უმეტესად ქვისაგან, ზოგჯერ კი ხისაგან შენდება. შეიქმნით მოჩუქურთმებულია და გუმბათი ადგას, რომელიც სპილენძის ფირფიტებით ან მუხის თხელი შეღებილი ფიცრებით არის დაფარული. წირვა-ლოცვის ბერძნულ ყაიდაზე შესასრულებლად სამლოცველოებს აქვს ტრაპეზი და საკურთხევე-

57 „თქვენა ხართ ტაძარი უფლისანი“.

58 Sa Giovari.

59 „წმინდა ადგილი, ტრაპეზი“.

60 Marana.

ლი, რომელსაც აქვს აბრეშუმის დაფარნა, ზოგჯერ ოქრონაქარგი. აქ, ისევე როგორც სხვაგან, გამოხატულია მთავრის, მისი მეუღლისა და წმინდანების სახეები. თითოეულ სამლოცველოს თავის კმაყოფიანზე ჰყავს კაპელანი — პაპა ან ბერი, რომელიც მასზე ზრუნავს. მთავარი აქ ხშირად დადის და მისი მოსვლისას ყოველთვის იმართება წირვა. წირვა-ლოცვა წარმოებს აგრეთვე დიდმარხვის დროს.

მესამე ტიპის ეკლესიები ქვისა და ზოგიც ხისა შენდება. მათ აგებენ ამაღლებულ ადგილებზე, რათა ნესტისაგან დაიცვან მათი მოხატულობა. ამ ეკლესიების ირგვლივ გაშენებულია მაღალი, მსხვილი ხეები და გარშემორტყმულია ქვის გალავნით ან მესერით. ამ ხეების ფესვები ხატებისათვის არის შეწირული, ამიტომ მათ არ ჭრიან და არც უბრალოდ ეხებიან, რათა ხატების რისხვა არ გამოიწვიონ⁶⁵). მიცვალებულებს ასაფლავებენ ეკლესიის გალავნის შიგნით, თვით ეკლესიაში კი არასდროს. ეკლესიაში შესასვლელს წინ არის პატარა სტოა, სადაც ქალები დგებიან ეკლესიაში მოსვლის დროს. ეს ხდება მხოლოდ აღდგომას. ეკლესიაში შესვლა მართო მთავრის ცოლს შეუძლია, როგორც ეს საბერძნეთშია წესად. ამ პატარა სტოაში ასაფლავებენ ზოგიერთ დიდებულს, ვინაიდან, როგორც წმინდა ანკუსტინე⁶⁶) ამბობს თავის XXII ქადაგებაში უდაბნოელ ძმათა მიმართ, „ut ingredientes et egredientes, mortis admoneantur, et sic ad Deum convertantur“⁶¹. ეკლესიის ჭარი ყოველთვის გასაღებით არის დაკეტილი და მღვდელი, რომელიც ახლოს ცხოვრობს, აღებს მას მხოლოდ წირვისას დასაფლავების დროს. ზევით მოწყობილია პატარა ოთახი. სადაც ზარი ჰკიდა, თუ იგი აქვთ. უმეტეს ეკლესიებში კი ზარი არა აქვთ, მის მაგივრად იყენებენ ერთი ფუტის ზომის ხის კვადრატულ თხელ ძელს და მასზე ცემით იწვევენ ხალხს ეკლესიაში. თავიანთ ეკლესიებში ჩამოკიდებულ ხატებს სწირავენ ირმის რქებს, გარეულ ღორის ეშვებს, ხოხბის ფრთებს, მშვილდსა და კაპარჭს, რათა ისინი ნადირობის დროს მფარველობდნენ მათ. შუაგულ ეკლესიაში არის აბრეშუმის ბაფთებისაგან გაკეთებული თეთრი ან წითელი ფერის ორი გვირგვინი, დაბოლოებული ფოჩებით, რომლებსაც ქორწინების დროს იყენებენ, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნე-

⁶¹ „შემსვლელებს და გამომსვლელებს უნდა ახსოვდეთ სიკვდილი და მით უნდა იყვნენ მიქცეულნი უფლის მიმართ“.

ბა საუბარი. იქვე ახლოს კედელზე ჰკიდია ყუთი, რომელშიაც ინახება მირონი ანუ წმინდა ზეთი. იქვე არის ძველი დაფლეთილი დროშა, რომელსაც იყენებენ ლიტანიის დროს და ძალიან გრძელი, ჩვენებურზე უფრო გრძელი, სპილენძის საყვირი, რომელზედაც ლიტანიობის დაწყებამდე უკრავენ ხალხის ეკლესიაში მოსაწვევად. ამ საყვირს ძალზე მაღალი ხმა აქვს, მსგავსად ებრაელების საყვირისა, მაგრამ ეს ხმა სრულებით არ არის სასიამოვნო. რიცხვთა წიგნში, თავი X, წერია: „Cumque increpueritis tubis, congregabitur ad te omnis turba ad ostium tabernaculi foederis“⁶². ამ ეკლესიათა უმრავლესობაში არის დამტვერილი და თავგებისაგან დაღრღნილი დიდი წიგნები. ეს ფსალმუნებია. მე მრცხვენია რაიმე ვთქვა იმაზე, თუ რამდენად ცუდად უვლიან პაპები მათ წმინდა ხატებს. ისინი სინესტისაგან, ჭიებისა და ვირთაგვებისაგან ისეა გაფუჭებული, რომ სავალალო მდგომარეობაში არიან, მაგრამ ზოგიერთ ხატზე მაინც ზრუნავენ, რომელთაც, როგორც აღვნიშნე, ამკობენ ფარჩით და თვალმარგალიტით. იატაკი ეკლესიებში ზოგჯერ თავლაზე უფრო უსუფთაოა. ტრაპეზის საფარი დახეული და ღვინით დალაქულია, რადგან მას ზოგჯერ ბარძიმის გასაწმენდად ხმარობენ. სუდარები, რომლებიც უხეში, ცუდად დამუშავებული ქსოვილისაგან არის გაკეთებული, ერთ კუთხეში თოკზე ჰკიდია. მეორე კუთხეში დგას ჭურჭელი ღვინისათვის. ტრაპეზი შუა ეკლესიაში დგას, აქვს მრგვალი ფორმა და დაბჯენილია ქვის ბოძზე. მასზე დევს ბინძური, მყრალი ბარძიმის საწმენდები, გულის ამრევი ხის ჯამი, რომელსაც ბარძიმად იყენებენ, პატარა ფიცარი, რომელიც ფეხშუშად არის გამოყენებული, და რამდენიმე ძველი ჩვარი სუდარის მაგივრად. ტრაპეზის შუაში დევს ხატი და წირვა-ლოცვა მის წინაშე წარმოებს; წირვის დროს ხელში მუდამ საცეცხლური უჭირავთ, რომელიც ყოველთვის რკინისაგან არის გაკეთებული. დანარჩენზე მე არაფერს ვიტყვი, რათა თავი არ მოვაბეზრო მკითხველს, რომელიც თუ მოისურვებს, შეუძლია დარწმუნებული იყოს, რომ კიდევ ბევრი რამ არის ისეთი, რაც მე აღარ აღვწერე. უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველივე ეს ეხება პაპების სამრევლო ეკლესიებს.

საეპისკოპოსო ეკლესიებში ნაშენია მარმარილოს მსგავსი თეთრი, რბილი, მაგრამ სხვადასხვანაირად ნათალი ქვებით. ეკლესიებს

⁶² „და დაპბეროს მითა და შემოკრბეს [შენდამი] ყოველი კრებული, კარად კარვისა საწამებელისა“.

წინ იმავენაირად აგებული კარიბჭეები აქვთ, რომლებიც მხატვრობითა და მრავალრიცხოვანი ქართული წარწერებითაა შემკული. შიგნით ეკლესიები-სუფთა და ნათელია. აქ ვხვდებით ჩვენი უფლის, იესო ქრისტეს ცხოვრების ამსახველ მოხატულებას და ბერძენ წმინდანთა ხატებს. მათი ფსალმუნები კარგად არის დაწერილი და შტვრისაგან დაცულია, მოთავსებულია საკეტებიან ყდაში და მორთულია ვერცხლის სხვადასხვა ფიგურებით. თითქმის ადამიანის სიმაღლის ხატების ჩარჩოები ზოგი ვერცხლის და ზოგი სპილენძისაა. არის ჩვეულებრივი ზომის სხვა მცირე ხატებიც, რომლებიც გამოხატავენ ღვთისმშობელს და წმ. გიორგის, რომელნიც მათთან დიდი თაყვანისცემით სარგებლობენ. შუა ეკლესიაში ჰკიდია სპილენძის კანდელი, რომელშიც ბევრი სანთელია ჩადგმული. ეკლესიაში ბევრია აგრეთვე დიდი შანდალი. მათი ტრაპეზი სუფთაა, აქვს დიდი დაფარნა და ვერცხლის ბარძიმი. ღმერთმა ქნას, რომ ეპისკოპოსებს ისე ეზრუნოთ მრევლზე, როგორც ეკლესიებზე ზრუნავენ! მეგრელები ჭეშმარიტად ხსნის გზას დაადგებოდნენ, მაგრამ ამ ეპისკოპოსების მთელი სრულყოფილება და სიწმინდე მდგომარეობს ხორცის ჭამისაგან თავშეკავებაში, დიდმარხვისას მარხვის მკაცრად დაცვაში, დღე და ღამე გულმოდგინე ლოცვაში და ეკლესიის საუცხოოდ მოვლა-პატრონობაში; სხვას ისინი არაფერს დარდობენ. ბერებიც იგივეს აკეთებენ ღვთისმოსაობით. მათ ეკლესიებს აქვთ სამრეკლოები კარგი ზარებით. ამ ეკლესიათაგან ზოგიერთი ძალიან ძველია, რაც კარგად ჩანს ქვის წყობაზე და კედლების დიდი სისქიდან. დღეს უკვე აღარ აგებენ ეკლესიებს არც ასეთი ღამაში არქიტექტურული სახისას და არც ქვისას. აგებენ უბრალო ხის ეკლესიებს¹³⁷).

თ ა ვ ი VIII

„ზანზალუჩი“⁶³ წოდებული ზარების შესახებ; „ორა“⁶⁴ წოდებული ზინდა ძელის შესახებ, რომელსაც ზარის ნაცვლად იყენებენ და „ოცეა“⁶⁵ წოდებული საჰვირის შესახებ

სამეგრელოში ლითონის სიძვირის გამო ზარები ნაკლებად არის და ზომით ჰატარებია. ბერების ეკლესიებში არის ორი ზარი, სო-

⁶³ Zanzaluchi. ⁶⁴ Ora. ⁶⁵ Oa.

ლო პაპების ეკლესიებსა და მთავრის სამლოცველოებში მხოლოდ ერთია. აღმოსავლეთში საერთოდ მარტო ზარებს არ იყენებენ. იოანე კორნა თავისი ისტორიების XXIV თავში ამბობს, რომ ხალხს ეკლესიაში უხმობენ ინსტრუმენტის საშუალებით, რომელსაც ხელს ან ძელს უწოდებენო. ეს სახელი მას სამუდამოდ შერჩა, როგორც ამას ვხედავთ წმინდა კანონებში, „ch. dolent de consec. dis.“. I და მეშვიდე სინოდის მიხედვით; იქ, სადაც მოთხრობილია წმ. ანასტასის¹³⁸ სასწაულებზე, რომელიც 627 წ. აწამეს, ნათქვამია, რომ როცა მისი ნეშტი კესარიისში ჩამოასვენეს, მის შესახვედრად გამო-სული ხალხი „sacra ligna pulsantes“⁶⁶.

წმ. ძელი თხელია, განით ერთი მტკაველია და სივრძით დაახლოებით ხუთი. მას იყენებენ ეკლესიაში მორწმუნეთა მოსახმობად, როდესაც ზარები არა აქვთ, მაგრამ იმ ეკლესიებშიც კი, სადაც ზარი არის, პირველად მაინც ამ წმინდა ძელს შემოჰკრავენ ხოლმე და შემდეგ რეკავენ ზარს. ერთხელ ერთ ბერს კკითხე, რატომ არ რეკავენ ზარს თავიდანვე-მეთქი. მან მიპასუხა, რომ ეს არის პირველი ქრისტიანების წესი და რომ ამ ძელის ხმა მოგვაგონებს ხის ჯვარსო. მისი ხმის გავონებაზე ყველა პირჯვარს ისახავს და ღმერთს აღიღებს, მაგრამ რადგანაც მისი ხმა სუსტია, ამიტომ ზარს რეკავენ, რათა აცნობონ ყველას, რომ მას წმ. ძელის ხმა წინ უძღოდნაო. მეორემ პითხრა, რომ ეს წმ. ძელი აღნიშნავს ჩვენი პირველი წინაპრების, ადამისა და ევას ცოდვას და რომ მორწმუნენი, გაიგონებენ თუ არა მის ხმას, ამ ცოდვას ინანიებენ და ღმერთს შესთხოვენ პატიებასო, ისევე როგორც ზარის ხმა აგონებს მათ ღვთის მოწყალებას ადამიანის მიმართ, რაც გამოიხატა უფლის გარდასახვით ან ანგელოზის მიერ. ქალწული მარიამისათვის ხარებით.

ოცედ წოდებულ საყვირს მხოლოდ მაშინ აყვირებენ, როცა ხალხს მოუხმობენ ლიტანიისზე, თავყრილობებსა და სამრევლო საქმეებზე, მსგავსად ებრაელებისა. რიცხვთა წიგნში, 16,2 თავში¹³⁹), ნათქვამია: „Quando autem est congregandus populus, simplex tubarum clangor, et non concisè ululabunt; filii autem Aaron Sacerdotis clangent tubis“⁶⁷. ზოგჯერ ძალიან ძლიერად აახმიანებენ ხოლმე საყვირს, რათა, როგორც ისინი ამბობენ, მისმა ხმამ ქურდი

⁶⁶ „წმინდა ძელზე სცემდა“.

⁶⁷ „რათამს შეჰკრიბოთ კრებული, დაჰბერეთ, და ნუ საუწყებლად და ძეთა აპრონისთა მღვდელთა დაჰბერონ [ნესტვებთა] მით“.

შეაშინოს, თითქოს იგი უფლის ხმა იყოს, რომელიც მათში სინდისის ქეჯნას და ხატის სამსჯავროს შიშს გამოიწვევს; იეზეკიელის, თავი 33, მუხ. 5 ვკითხულობთ: „Sonum buccinae audivit, et non se observavit, sanguis ejus in ipso erit: si autem se custodierit, animam suam salvabit“⁶⁸.

თ ა ვ ი IX

ხატების შესახებ

ეს ხალხი დიდი თაყვანისმცემელია წმინდანთა გამოსახულებებისა, რომელთაც ისინი ხატებს⁶⁹ უწოდებენ; თუ მათ კარგად არ იცნობ და ნახავ რა სასოებით ეპყრობიან ხატებს, იფიქრებ, რომ მსოფლიოში მათზე უფრო თავდადებული ქრისტიანები არ არსებობს, მაგრამ, ცხადია, რომ მათი ღვთისმოკრძალება უფრო ახლოსაა იუდეველობასა და კერპთაყვანისმცემლობასთან, ვიდრე ქრისტიანობასთან; ხატებს ისინი თაყვანს სცემენ არა როგორც იესო ქრისტეს, ღვთისმშობლისა და სხვა ზეცად მყოფი წმინდანების გამოსახულებებს, როგორც ამას ქრისტეს წმინდა ეკლესია — ჭეშმარიტების წყარო — გვასწავლის, არამედ ეთაყვანებიან ხატების მიწიერ სახეს, ან იმიტომ, რომ ის ლამაზია, ან კარგად არის მორთული, ან ძვირფასი ლითონისაგან არის გაკეთებული, ან ცნობილია სასტიკი უღმობელოებით—ხოცავს ადამიანებს; მათ შიშის გამო სცემენ თაყვანს. ამიტომ ხატების უმეტესი ნაწილი გაკეთებულია ვერცხლისაგან, ზოგი მოოქრული ვერცხლისაა და მოოჭვილია ძვირფასი თვლებით, რომელთაგან ბევრი ყალბია¹⁴⁰); ამგვარ ხატებს ცნობილ ეკლესიებში ვხვდებით, მაგალითად, წმ. გიორგის ეკლესიაში¹⁴¹). მთავარ ეკლესიებში, როგორცაა საეპისკოპოსო და მთავრის ეკლესიები, ამ ხატებს პირდაპირ წარმოუდგენელ თაყვანს სცემენ. ხატებისაკენ მიმავალნი შორიდანვე იწყებენ თაყვანისცემას, გაირთხმებიან მიწაზე, პირველად ისახავენ და ბოლოს სამჯერ შემოუვლიან ხოლმე ეკლესიას.

ზოგიერთნი, როდესაც ეკლესიის კარს მიუახლოვდებიან, ემთხვევიან მიწას, წელში მოიხრებიან სამ-ოთხჯერ, მრავალჯერ გა-

⁶⁸ „ვმისა საყვირისასა მსმენელმან არა დაცუა ყო, სისხლი მისი მას ზედა იყოს, და ესრეთ, და რამეთუ დაცუა ყო, სული თუისი განირინა“.

⁶⁹ Caté.

დაიწერენ პირველად, პირველად განერთხმიან მიწაზე, მკერდზე ხელს იცემენ და მხოლოდ ამის შემდეგ მიმართავენ ხატს თხოვნით. პირველი და მთავარი თხოვნა მდგომარეობს იმაში, რომ ხატმა დაამიზნოს მათი მტრები და მათი გამჭურდავნი. უკანასკნელი ნიშანი მათდამი თაყვანისცემისა არის ის, რომ მსჯავრის გამოტანისას ხატზე დაფიცებას გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. ამგვარად გამოტანილ მსჯავრს არასოდეს ასაჩივრებენ. ხატების შიში იმდენად დიდია, რომ არიან ისეთი ადამიანებიც, რომლებსაც ხატზე დაფიცება არ სურთ მაშინაც კი, როცა მართალ ჩვენებას იძლევიან. სინამდვილეში კი ასეთი ადამიანები ნაკლებად არიან. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ისინი ხშირად ცრუ ფიცს დებენ, მაგრამ მოქმედებენ ძალიან ფრთხილად — იფიცებენ მხოლოდ იმ ხატებზე, რომელთაც მშვიდი გამომეტყველება აქვთ და არ არიან ცნობილი ულმობელობით — როგორც ისინი ფიქრობენ, კეთილად არიან განწყობილნი მათ მიმართ. ეს თაყვანისცემა უფლოს ან ხატების სიყვარულით არ არის გამოწვეული და არც იმის იმედით, რომ სასუფეველსა და იმქვეყნიურ ცხოვრებას დაიმკვიდრებენ, რადგან მათ ამქვეყნიური ცხოვრების გარდა სხვა არა სწამთ რა; ეს თაყვანისცემა გამოწვეულია ვისმესგან მოკვლის, ან ავად გახდომის, ან გაქურდვის, ან ბატონის მიერ დარბევისა და მათი თურქებისათვის მიყიდვის შიშით. ამიტომ, როდესაც მათ გაქურდავენ, შესაწირავი მიაქვთ იმ ხატთან, რომელსაც ყველაზე მეტად სცემენ თაყვანს. შესაწირავი შედგება ორი პატარა პურისა და ერთი პატარა დოქი¹⁴² ღვინისაგან. ხატის წინ მდგარი პაპა შემწირავს თავზე შემოავლებს ამ შესაწირავს. შემდეგ დაზარალებული შესთხოვს ხატს და ისე ელაპარაკება მას, თითქოს თავის ამხანაგს ან თანატოლს ესაუბრებოდეს, რადგან მათ ასე იციან ვედრება; იგი მას ეუბნება: „შენ უწყვი, რომ მე გამჭურდეს და რომ მე არ ძალმიძს ხელთ ვიჯლო ქურდი; გთხოვ, ამ ძღვენით, რომელიც მე მოგართვი, მოჰკლა და მოსპო იგი (ამ სიტყვებით იგი იღებს ჯოხს, ჩაახოხს მას ხატის წინ მიწაში და ურტყმას მას ჩაქურჩს ან სხვანვით, ვიდრე, ჯოხი მთლიანად არ ჩაეფლობა), — და მოექცე ისე, როგორც მე მოვექეცი ამ ჯოხს“. დაამთავრებს თუ არა ამ ჩინებულ ლოცვას, იგი პაპასთან ერთად გადის ეკლესიიდან და ერთად შესვამენ და შეჭამენ ხატისათვის მირთმეულ შესაწირავს. თავიანთ ლოცვაში ისინი ყოველთვის მტრის სიკვდილს და მისი ყოველივე ავლა-დიდების — სახლის, მიწის და საქონლის — განად-

გუარებას თხოულობენ. ავადმყოფობის დროს სნეულების მიზეზის გასაგებად პირველად პაპას მოუხმობენ, რომლისაც ისე სწამთ, როგორც ანგელოზისა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პაპა ფურცლავს თავის წიგნს, შემდეგ გამოიგონებს ტყუილს, რომ თითქოს ესა და ეს ხატი გამწყარალია ავადმყოფზე, რის გამოც მას დაუყოვნებლივ აგზავნიან ხატის დასამოწყალობებლად; მთარმთივეენ ხატს შესაწირავს და დაპირდებიან ბევრ სხვა რამეს, თუ ავადმყოფი გამოჯამრთელდება; მაგრამ როცა განიკურნებიან, დანაპირებს აღარ ასრულებენ და ამბობენ ხატს აღთქმა მხოლოდ იმიტომ მივეციოთ, რომ არ მოვეკალითო.

ქურდებს, სიკვდილის შიშით; ყველაზე მეტად ერიდებათ სოფელ ხეთას⁷⁰ მცხოვრებ მოზომილეს⁷¹ ოჯახის მთავარ-ანგელოზად⁷² წოდებულ წმ. გიორგის ხატისა და სოფელ პუდაზის⁷³ წმინდა იობის ხატის წინაშე დაფიცებისა¹⁴⁴). ამბობენ, რომ ეს ხატი თავდაპირველად ჭაობის მახლობლად მდგარ ეკლესიაში ესვენაო; აქ უამრავი ბაყაყი ყოფილა, რომელთა ყიყინსაც იგი გაუბრუებია; მოქანცული ხატი მთის წვერზე გაქცეულა. იგი ისეთ უღმობელად ითვლება, რომ ვინც კი მიუახლოვდება მას, მაშინვე კვდება. ამიტომ ამ ხატთან სალოცავად მისული მეცრელები მისგან შორს ჩერდებიან, გადაუგდებენ მას ზაფის შესაწირავს და მაშინვე გარბიან. წელიწადში ორჯერ თუ სამჯერ ერთი პაპა დიდი შიშით მიდის მასთან საწირავად. როდესაც იგი ამ ხატისათვის შემოწირულებას აგროვებს, ყველას დაბეჯითებით ურჩევს არ დაიფიცონ მასზე არც ცრუდ და არც ჭეშმარიტად, რათა მისი რისხვა არ გამოიწვიონ.

მრისხანე წმ. გიორგის ხატთან ცნობილია კავკასიონის ძირში მდებარე ხელისა⁷⁴ და ილორელთა⁷⁵ განთქმული წმ. გიორგი¹⁴⁶) რომელსაც მეგრელები, აფხაზები, ქართველები და მეზობელი ქვეყნების მცხოვრებლები დიდ თაყვანს სცემენ. არის სხვა ხატებიც, მაგრამ ესენი, რომელთა შესახებაც ვილაპარაკეთ, ყველაზე მეტი პატივით სარგებლობენ. თითოეული თავისი სამრევლოს ხატებს აქებს და ადიდებს. მაგალითად, ამბობენ, რომ რომელიღაც ხატი მამაცია და დაჯილდოებულია მხედრული თვისებებით. მეგრელებს ლიტანიის დროს ხატები დააქვთ, რათა შესაწირავი შეაგროვონ; როცა რომელიმე ადგილას ბევრი შემოწირულება მოგროვ-

⁷⁰ Ketas¹⁴³). ⁷¹ Mozimolle. ⁷² Tuara Angelos. ⁷³ Pudzaz. ⁷⁴ Schelissa ¹⁴⁵).
⁷⁵ Issoriens.

დება, მაშინ თითოეულ პაპას თავისი ხატი იქ მიაქვს, რათა მანაც მიიღოს შემოწირულება.

ერთი აზნაური, სახელად რამაზა⁷⁶, ავად გახდა იმ დროს, როდესაც ხორცის ჭამა აკრძალული იყო. მკურნალმა ხანგრძლივი შეგონების შემდეგ, როგორც იქნა, დაარწმუნა ხორცეულის ჭამის აუცილებლობაში; ავადმყოფი დათანხმდა, მაგრამ ერთხელ, როდესაც იგი ხორცს შეექცეოდა, მასთან პაპა მივიდა და განსაკურნავად მოუტანა კათალიკოსის მიერ გამოგზავნილი ხატი. ავადმყოფმა ხორციანი ჯამი სწრაფად დაათარვისა, რათა ხატს იგი არ დაენახა. შემდეგ პაპა შემოაყვანინა, პირჯვარი გადაისახა, მრავალი კეთილი სიტყვა უთხრა ხატს და უკან გაუგზავნა კათალიკოსს მადლობით; შემდეგ კი კვლავ განაგრძო ხორცის ჭამა. ხატების ამგვარი თაყვანისცემა, ისევე როგორც განსაზღვრულ დროს ხორცის ჭამის მკაცრი აკრძალვა, ბერძნებისაგან მომდინარეობს. ამ აკრძალვის დასადასტურებლად საიდუმლო სერობაში ისინი თევზს გამოსახავენ და არა საადღვომო კრავს, რადგან მათ შორის ბევრი ირწმუნება, რომ იესო ქრისტეს ხორცი არასოდეს არ უჭამიაო. ერთმა მეგრელმა მღვდელმა საუბრის დროს თქვა: საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ხარების დროს მხოლოდ თევზი იჭმება. იესო ქრისტეს საიდუმლო სერობის უკანასკნელ წელს ხარება ვნების კვირის შაბათს დაემთხვა და სანამ ჩვენი მაცხოვარი მოციქულებთან ერთად სუფრასთან იჯდა და მათ დარიგებას აძლევდა, დიდი დრო გავიდა, ხოლო სანამ ჭამას შეუდგებოდნენ შუალამე გადავიდა. მაშინ სჯა გამართვის იმაზე, შეიძლებოდა თუ არა ეჭამათ ხორცი ნაცვლად გაცივებული თევზისა, რომელიც სუფრაზე იდო და გადაწყვიტეს რა, რომ შეიძლება, დაინახეს, რომ ეს დიდი თევზი უცებ კრავად იქცა, რომელიც შეჭამესო. ეს პაპა, წინააღმდეგ სხვებისა, ამბობდა, რომ იესო ქრისტემ ხორცი ჭამაო. ჩვენ ხატებს მეგრელები არ ეთაყვანებიან და არავითარ პატივს არ სცემენ. ერთხელ ერთმა მეგრელმა გვითხრა: რატომ არ არიან თქვენი ხატები ჩვენსაზე უფრო ძლიერნი? რადგან თქვენი ხმლები უფრო მძლავრია და თქვენი ქსოვილები უფრო მაგარი, ვიდრე სხვა ხალხებისა, ამიტომ თქვენი ხატებიც უფრო ძლიერები უნდა იყვნენო. რა უაზრო ლაყბობაა!

⁷⁶ Ramaza.

წმინდა რელიკვიების შესახებ

ამ ხალხს ბევრი რელიქვია¹⁴⁷) აქვს, რომლებიც მათ, პირველ ყოვლისა, მიიღეს იმ დროს, როცა აქ ქრისტიანობა ყვაოდა და მათ მთავრებს კავშირი ჰქონდათ კონსტანტინოპოლის იმპერატორებთან, რომლებიც მათ ბევრ რელიქვიას უგზავნიდნენ საჩუქრად. შემდეგ ეს რელიქვიები მათ მიიღეს აგრეთვე ამავე ქალაქის სასულიერო პირთაგან, რომლებიც ცდილობდნენ ეს ხალხი ღვთისმოსაობაში განემტკიცებინათ. დაბოლოს, რელიქვიები მიიღეს იმ წმინდა მამათაგან, რომელნიც თურქების მიერ კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ მაჰმადიანთა ტირანიისაგან თავის დასაღწევად სამეგრელოში გადაიხვეწნენ და გაიფანტნენ მეზობელ ქვეყნებში. ამბობენ, რომ მაშინ კოლხიდაში ჩამოვიდაო ერთი არქიეპისკოპოსი, თან ჩამოიტანაო ერთი მტკაველის ოდენა ნაჭერი ძელი ჭეშმარიტისა (ფრანგული ფუტის რვა დიუმზე რამდენადმე დიდი) და კვართი, რომელიც, მათი თქმით, ღვთისმშობელს ეკუთვნოდა; ჩვენ პატრებს იგი უნახავთ. ტილო, რომლისგანაც იგი არის შეკერილი, ყვითელი ფერისაა, აქა-იქ დაჩითულია ყვავილებით და მოქარგულია ნემსით. სივრძით იგი რვა რომაული მტკაველის ოდენაა, განით კი — ოთხისა, აქვს ერთი მტკაველის სივრძის მოკლე მკლავები და ვიწრო საყელო. მეც შინახავს იგი ხობის⁷⁷ ეკლესიაში¹⁴⁹), სადაც ის ინახება; აქვე, ძვირფასი თვლებით მოოჭვილ ოქროს ლუსკუმაში, ვნახე გამხმარი მკლავი; როგორც ამბობენ, ეს არის წმ. მარინეს მკლავი; ვნახე აგრეთვე წმ. კვირიკეს მკლავი და ოქროთი თუ ვერცხლით შემკული სხვა წმინდანთა ნაწილები. კვართი, რომლის შესახებაც მე ვილაპარაკე, ინახება ვერცხლისაგან გაკეთებულ, ყვავილებით მორთულ ებანოზის ყუთში; მასშივე არის პატარა კოლოფი, რომელშიაც დევს მაცხოვრის წვერის რამდენიმე ღერი და შოლტი, რომლითაც იგი იგვემა. ეს ყუთი მთავრის ბეჭდით არის დაბეჭდილი. როდესაც ეს რელიქვიები გვაჩვენეს, ისინი ნოხზე დააწყვეს და რამდენადაც ჩვენ დიდი მოწიწებით და თაყვანისცემით ვეხებოდით და ვიღებდით მათ, იმდენად მეგრელები გულგრილად ეკიდებოდნენ ამ რელიქვიებს. ისინი უფრო ლუს-

77 Copsis.

კუმის ოქრო-ვერცხლის მორთულობას აფასებენ, ვიდრე ამ წმინდა ნაწილებს, რადგან რელიქვიები მრავლად მოეპოვებათ. რაც შეეხება ლიტურგიკულ წიგნებს, ისინი ბევრი აქვთ; წიგნები დიდი ფორმატისაა და მსხვილი ასოებით არის დაწერილი ქართულ ენაზე. ეპისკოპოსები განაახლებენ ზოლმე თითოეულ მათგანს გადაწერით სიცოცხლეში ერთხელ. იაკობინელი ბერი კლავდიუს როტა ღვთისმშობლის მიძინების შესახებ გადმოცემაში ამბობს, რომ დიდი დამასკელისა და კონსტანტინოპოლელი არქიეპისკოპოსის წმ. გერმანეს სიტყვებით დედოფალმა პულქერიანემ იმპერატორ მაქსიმიანეს¹⁵⁰ დროს, ბალტემად⁷⁸ წოდებულ ადგილას, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია ააშენა. აქ იმპერატორმა მოიწვია იერუსალიმის არქიეპისკოპოსი იუბენალი¹⁵¹ და სხვა პალესტინელი ეპისკოპოსები, რომლებიც ქალკედონის საეკლესიო კრების¹⁵² გამო კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდნენ, და მიმართა მათ ასეთი სიტყვებით: ჩვენ გავიგეთ, რომ წმინდა ღვთისმშობელი დაკრძალულია გეთსიმანიის ველზე¹⁵³ და გვსურს, რომ ეს წმინდა გვამი ჩვენს დედაქალაქში გვქონდეს; ამიტომ დაე იგი გადმოტანილ იქნას მთელი შესაძლებელი დიდებითო. ამაზე იუბენალმა უპასუხა: საღმრთო წერილში ნათქვამია, რომ მისი სხეული ამაღლდა დიდებით და საფლავში დარჩა მხოლოდ ტანსაცმელი და სუდარა, რომლითაც მისი წმინდა გვამი იყო შესუდრულიო. ამ მღვდელმთავარმა ეს წმინდა რელიქვიები კონსტანტინოპოლში გამოგზავნა და იგი შესანახად გადასცეს იმ ეკლესიას, რომელზედაც ჩვენ ახლახან ვილაპარაკეთ. ამბობენ, რომ ბედიის¹⁵⁴ ეკლესიაშიც ინახება ნაწილი ძელი ჭეშმარიტისა, იესო ქრისტეს წვერის ღერები, ბაწარი, რომლითაც იგი იქნა გათოკილი და ნაგვემი და სახვევი, რომელშიც მას ბავშვობაში ღვთისმშობელი ახვეცდა. ამ რელიქვიების მიმართ მეგრელების უპატივცემლობა შემადრწუნებელია — მათი არც მორიდება აქვთ და არც შიში. მათ მხოლოდ თავიანთი მოკაზმული ხატებისა ეშინიათ...

თ ა ვ ი XI

პაპების საფლავლო სამოსელის შესახებ

წმ. იერონიმე იეზეკიელის IV წიგნში ამბობს, რომ ეკლესია თავის მსახურებს ორგვარი ტანსაცმლის ტარების ნებას რთავს.

⁷⁸ La rue dite Baltême.

ერთია, რომელსაც ჩვეულებრივად ხმარობენ, და მეორე, რომელში-
 აც საღმრთო სამსახურს ასრულებენ. მეგრელი ღირსი მამანი არ ხმა-
 რობენ არც პირველს—აცვიათ ისევე, როგორც მრევლს, და არც მე-
 ორეს — საღმრთო სამსახურს ასრულებენ ჩვეულებრივად ჩაცმულ-
 ლნი. ეს გამოწვეულია მათი უკიდურესი სიღარიბით, რაც მათ
 საშუალებას არ აძლევს მხრებზე ჩამოკიდებულ ძონძებს გარდა ეკ-
 ლესიონათვის სხვა ტანსამოსი ჰქონდეთ. მათ პრელატებს უკეთესად
 სამოსელი აქვთ: პერანგი, რომელსაც კვართს⁷⁹ უწოდებენ, თავთი-
 საა და არა ტილოსი: ოლარი⁸⁰, რომელიც მუცელთან ზონარით არ
 არის განასკული; ორი გინგილა ან უფრო სწორად სახელოს ორი
 სამაჯური, რომელსაც სამკლავეს⁸¹ ეტყვიან; სამღვდლო სამოსელი
 ფილონი⁸² და მოსახამი ბასმაჩი⁸³. ეს სამოსელი ბერძნული ტიპის
 აბრეშუმისაა და ოქრომკედით არის მოჭარგული; მას ატარებენ ეპ-
 ისკოპოსები, წინამძღვრები და ბერები. რაც შეეხება პაპებს ანუ
 მღვდლებს, მათ უკიდურესი გაჭირვება აიძულებთ დაგლეჯილი ძონ-
 ძები ატარონ სამღვდლო სამოსის ნაცვლად. ზოგი პაპა წირვის დროს
 ტანსაცმლის ზემოდან უბრალო ტილოს პერანგს იცვამს. არასოდეს
 არ წირავენ ფეხშიშველნი, თანახმად მოციქულთა შეგონებებისა:
 ეფესელთა მიმართ, თავი VI, V, XV — „Calceati pedes in praeparatione
 Evangelii pacis“⁸⁴. ამ წესს ურყევად ასრულებენ — აქვთ ან ჩა-
 ფულა⁸⁵ ან ჩვეულებრივი სანდლები⁸⁵), ან რაიმე ძველი ფეხსაცმე-
 ლი, რომელსაც სპეციალურად ამისთვის ინახავენ ეკლესიაში. თუ
 ესეც არა აქვთ, წირვის დროს ტრაპეზის წინ დებენ ფიცარს და
 მასზე დგებიან. ამას გარდა, ბერძნული წესის თანახმად, მათ აქვთ
 ბარძიმი⁸⁶ თავისი კოვზით, რომელსაც ლანგარი⁸⁷ ჰქვია; დისკოსი,
 რომელსაც ფეშხუმს⁸⁸ ეძახიან; ვარსკვლავი, რომელსაც კამარა⁸⁹
 ეწოდება; რიდე ანუ დაფარნა⁹⁰, საფარი ანუ ბერჩელი⁹¹, ლოცვანი
 ანუ სახარება⁹², როგორც ისინი უწოდებენ. მაგრამ ბარძიმი, კოვზი,
 დისკოსი და ვარსკვლავი, რომლებიც ვერცხლის, სპილენძის ან
 თუთიის მაინც უნდა იყოს, ამ საბრალო, ღარიბი პაპებისა ხისგან
 არის გაკეთებული... თუ პაპა ვინმე ერისკაცთან იმყოფება, რომე-
 ლსაც წირვის აღსრულება სურს, ის იქვე მარანში⁹³ ანუ სარდაფში
 წირავს, რადგან წირვა ზეპირად იცის. ამრიგად, მას წიგნი არ სჭი-

⁷⁹ Quarti. ⁸⁰ Olare. ⁸¹ Sanctavi. ⁸² Pittoni. ⁸³ Basmachy.

⁸⁴ „და შეიხსენით ფერჯთა თქუენთა განმზადებულება სახარებისა მის მშჯღო-
 ბისაჲ“. ⁸⁵ Chiapola. ⁸⁶ Barzemi. ⁸⁷ Lagari. ⁸⁸ Pesuin. ⁸⁹ Camara. ⁹⁰ Daparna.

⁹¹ Bercheli. ⁹² Saccarebi. ⁹³ Marane.

რღება. ის იღებს ჩვეულებრივ სასმელ ფიალას, იყენებს მას ბარ-
ძიმის ნაცვლად; გაქონილ ლჰმბაქს, ფეშხუმის ნაცვლად, სწრაფად
გამოაცხობს ნაცარში პატარა პურს, რომელიც სეფისკვერს ცვლის;
რაც შეეხება ღვინოს, მისი ნაკლებობა არ არის, რადგანაც მარანში
იმყოფებიან. ტრაპეზის მაგივრად იყენებს ფიცარს ან რაიმე ჭუჭ-
ყიან, დამტვერილ ძელს, რომელზედაც ლოცულობს. რომელიმე
შინაურს წინასწარ გამოართმევს პერანგს ან მის მსგავს რასმე და
ანაფორის ნაცვლად ზურგზე მოიდებს. არ ზრუნავს არც ოდიკზე,
არც ბარძიმის საწმენდზე, რადგანაც მისი ხელები ჩინებულად ეწე-
ვიან საწმენდის მაგივრობას. როდესაც სახარების კითხვის დრო
დადგება, ჯიბიდან ამოიღებს ქართულად დაწერილ პატარა წიგნს,
კურთხევანის მაგვარს. იგი დახეულია, ფურცლები არეული აქვს,
ასოები წაშლილი და ხშირად წიგნს ფურცლების ნახევარი აკლია.
მაგრამ მღვდელს ამგვარი წიგნით წირვა არ ესირცხვილება; წიგნის
გვერდებს ფურცლავს და ამავე დროს წარმოთქვამს იმ ლოცვას,
რომელსაც ეძებს, რადგან მთელი წირვა ზეპირად იცის. არ წუხს
აგრეთვე იმაზე, რომ საკურთხეველზე არ არის არც წმინდა ქვა
და არც ოდიკი. ყოველივე ეს ეხება სამრევლო მღვდლებს, რად-
გან ეპისკოპოსებს, წინამძღვართ და ბერებს ეკლესიებში წირვისა-
თვის საჭირო ყველა საგანი კარგად აქვთ მოვლილი და შენახული.
ასევეა მთავრების ეკლესიებშიც.

თ ა ვ ი XII

წირვის შესახებ

წირვა წარმოებს ლიტურატურულ ქართულ ენაზე, რომელიც
ძვევე ძნელად გასაგებია მათი სამღვდლოებისათვის, როგორც ლა-
თინური ჩვენი გლეხებისათვის. მღვდლები ყოველთვის ეკლესიისა-
გან შორს ცხოვრობენ, რადგან ეკლესიები განმარტოებულ ადგი-
ლებში არის აგებული. როდესაც ვინმეს თხოვნით ასრულებს
მღვდელი წირვას, მას საზღაურს აძლევენ, რაც გამოიხატება ორი
ან სამი ტუაზი¹⁵⁶) თოკით, ცხვრის ან თხის ტყავით, ან სადილით,
ან იმით, რასაც მოითხოვს. როგორი ამინდიც არ უნდა იყოს —
წვიმა იქნება თუ ქარი, იგი მიდის ეკლესიაში და თან მიაქვს ტყა-
ვის აბგით თავისი სამოსელი, დოქით ან პატარა ხაბით ღვინო, ნაკ-

ვერჩხალზე გამომცხვარი პატარა პური, შუაში რკინით დაწერილი პატარა ასოებით, და სანთელი. ეს საფენები მიაქვს იმას, ვინც მას წირვა სთხოვა.

ყოველივე ამით მღვდელი ეკლესიისაკენ მიემართება. მიუახლოვდება თუ არა ეკლესიას, იწყებს „oremus“⁹⁴-ის წარმოთქმას. კართან მისული, თავის მოწყობილობას მიწაზე დადებს, შემოპკრავს წმ. ძელს და რამდენჯერმე დარეკავს ზარს. ამას იგი ხალხის ეკლესიაში მოსაწვევად არ აკეთებს, რადგან მეგრელები ეკლესიაში მხოლოდ საზეიმოდ ღვებში დადიან. ამის შემდეგ მღვდელი შედის ეკლესიაში, ანთებს სანთელს ცეცხლით, რომელიც თვითონ მოიტანა, თან არ წყვეტს ლოცვას, რომელსაც იგი ხმამაღლა წარმოთქვამს. გადაიცივამს თავის დაძონძილ სამოსელს, ნაკეცებიან მოსახამს მოიღებს მხრებზე, — როგორც ამას ჩვენში აკეთებენ მღვდლად კურთხევის დროს, — თუ იგი აქვს და თუ არა აქვს, ამის გარეშეც იოლად მიდის. შემდეგ ამზადებს ტრაპეზს — გადააფარებს მასზე რაიმე ტილოს ნაჭერს ოდიკის ნაცვლად, სახარების გვერდით დებს პატარა თეფშს ან ფიცარს, რაც ფეშხუმის მაზივრობას წევს; სამოციქულო წიგნის გვერდით — ფიალას, ბარძიმის ნაცვლად და შუაში საკურთხებელ პურს, რომელსაც სეფისკვერი⁹⁵ ჰქვია, და მთელი ამ დროის განმავლობაში ლოცვებს წარმოთქვამს; ამის შემდეგ ბარძიმში ჩაასხამს ბლომად ღვინოს; მარცხენა ხელით აიღებს პურს, მარჯვენათი—პატარა დანას, ჭრის პურს იმ ადგილას, სადაც მას ჭდე აქვს და რამდენიც საჭიროა დებს ფეშხუმში. შემდეგ იღებს ვარსკვლავს, რომელსაც კამარა ჰქვია და რომელიც ორი ნახევარწრისაგან შედგება, და დაადებს მას ფეშხუმში ჩადებულ პურს. დანარჩენ პურს გადადებს გვერდზე. შემდეგ ფეშხუმს გადააფარებს თეთრ ნაჭერს, მეორე ნაჭრით დაფარავს ღვინოს, დაიხვეს უკან და დადგება ტრაპეზის გვერდით, მოსახამს გადაიგდებს ზურგზე და შეუდგება „Pater noster“⁹⁶-ის კითხვას. შემდეგ კითხულობს სამოციქულოს, მერე სახარებას და კონდაკით ხელში მიდის შუა ეკლესიაში. გალობს „Credo“-ს⁹⁷ და კითხულობს რამდენიმე ლოცვას შემწირველთათვის. შემდეგ ბრუნდება ტრაპეზთან, იღებს ფეშხუმზე დაფარებულ ნაჭერს და იღებს თავზე, მარცხენა ხელით აიღებს ფეშხუმს და მიაქვს შუბლთან, მარჯვენა ხელით ბარძიმი უჭირავს მუცელთან, და ხელი ნაბიჯით მიემართება შუა ეკლესიაში-მღვარი

⁹⁴ „ლოცვები“. ⁹⁵ Sabisqueri. ⁹⁶ „მამაო ჩვენო“. ⁹⁷ „მარწამსი“.

ხალხისაკენ, გალობით ირგვლივ შემოუვლის მათ. ამას „შემოვ-
 ლას“⁹⁸ უწოდებენ. ხალხი (თუ იგი ეკლესიაში არის) მღვდლის მო-
 ახლოებისთანავე მიწაზე ემხობა და თაყვანს სცემს; როცა მღვდე-
 ლი გაივლის, შეჭლალადებს ღმერთს, ამქლავნებს უფლისადმი დიდ
 მოკრძალებას, გუნდრუკს უკმევს ქრისტეს ხორცს და სისხლს და
 მიჰყვება მღვდელს ანთებული სათლებით ხელში. ამ პროცესის და-
 მთავრებასთან ერთად, მღვდელი უბრუნდება ტრაპეზს, დებს მას-
 ზე ჯერ ბარძიმს, შემდეგ ფეშხუმს, იხსნის თავზე მოდებულ ნაჭ-
 ერს და უჭირავს იგი „oblata“-ს წინ (ეს არის სისხლი და ხორცი)
 და წარმოთქვამს რამდენიმე ლოცვას. შემდეგ ხმამაღლა გალობით
 ამბობს სიტყვებს, რომლითაც ჯერ პურს აკურთხებს, მერე ღვი-
 ნოს; აიღებს ვარსკვლავს და ოთხივე კუთხით ჯვრისებურად გარ-
 დასახავს ფეშხუმზე, აგრეთვე ბარძიმზე, და ამით აკეთებს რაღაც
 ნიშნებს „oblata“-ზე. შემდეგ მარცხენა ხელით აიღებს ნაკურთხ
 პურს, აიმაღლებს თავზედ და კითხულობს ლოცვებს, რის დამთავ-
 რების შემდეგ ამ პურიტ სამჯერ გამოსახავს ჯვარს, მერე მას ჩაი-
 დებს პირში და ღეჭავს. ორივე ხელით დაიჭერს ბარძიმს და სვამს
 ღვინოს; თუ ფეშხუმზე პურის ნამცეცი დარჩა, აიღებს და მასაც
 პირში ჩაიღებს. ასე, პურის ჭამითა და ხელში ბარძიმით მიუბრუნ-
 დება მრევლს და იტყვის: „შიშითა“⁹⁹, რაც ძრწოლას ნიშნავს. შემ-
 დეგ ყველაფერს თავის ადგილზე დააწყობს, აქრობს სანთელს, თუ
 იგი ბოლომდე არ დაილია, რადგანაც ხშირად იგი წირვის ნახევრამ-
 დეც ვერ ძლებს; გაიძრობს სამოსს, ჩადებს თავის ტყავის აბჯაში
 და ბრუნდება შინ.

წირვის ეს წესი ნამდვილად წმინდა რიტუალურია და შეესა-
 ბამება წმ. ბასილის¹⁵⁷), წმ. გრიგოლ ნაზიანზელის¹⁵⁸) და სხვა წმი-
 ნდანების მიერ შემოღებულ და პაპის მიერ დადგენილ წესებს... მა-
 მაზეციერმა იცის ისინი ნამდვილად მონათლულნი ან ნაკურთხი არ-
 იან თუ არა, რადგან ეპისკოპოსები მეტად უვიცნი და დაუდევარ-
 ნი არიან — სრულიად არ ზრუნავენ საკუთარ სამწყსოზე. ისინი წი-
 რავენ მხოლოდ მაშინ, როცა გასამრჯელოს მოელიან, და თუ არა-
 ფერს მიიღებენ, სრულიად არ წირავენ. დიდი მარხვის განმავლო-
 ბაში კვირაში მხოლოდ ორ დღეს — შაბათს და კვირას — წირა-
 ვენ, რადგან ამ დღეებში კათალიკოსი, ეპისკოპოსი და ბერები მა-
 რხულობენ — დღეში მხოლოდ ერთხელ, მწუხრის ლოცვის შემ-

⁹⁸ Chambique. ⁹⁹ Sciscit.

დეგ ჭამენ. მათ რომ წირვა ჩაეტარებინათ მარხვის დღეებში, მარხვა დაირღვეოდა, რადგანაც დღეში მხოლოდ ერთხელ, მწუხრის ჟამს, უნდა ჭამონ, მანამდე კი პირში არაფერი არ უნდა ჩაიკარონ. აღსანიშნავია, რომ თუ წირვისათვის ეკლესიაში მისულ მღვდელს კარი დაკეტილი დაუხვდა, კარზე სანთელს მიაკრავს და იქვე ჩაატარებს წირვას. თუ რამდენიმე მღვდელი ერთდროულად მოისურვებს ერთსა და იმავე ეკლესიაში შეასრულოს წირვა, თითოეული ცალ-ცალკე კი არ წირავს — ეს მათ წესად არა აქვთ, არამედ ყველა ერთად, რაც წირვისადმი ყოველგვარ პატივისცემას გამორიცხავს, რადგანაც იწვევს ლოცვების აღრევას ყოველგვარი სახის საუბარში.

თ ა ვ ი XIII

ნათლისღების შესახებ

ბავშვის დაბადებისთანავე პაპა ანუ მღვდელი მას შუბლზე პირჯვარს გადასახავს; რვა დღის შემდეგ წმინდა ზეთს წააცხებენ, რომელსაც მირონს¹⁰⁰ უწოდებენ. ნათლავენ მოგვიანებით, როცა ბავშვი დაახლოებით ორი წლის გახდება. მონათვლა ხდება შემდეგი წესით: პაპა მიდის მარანში ანუ სარდაფში, რომელიც ამ შემთხვევაში ეკლესიას ცვლის, ჯდება სკამზე. მეორე სკამზე თავის წინ სვამს ნათლიას ბავშვით; მღვდლის გვერდით დევს თასი ნიგვზის ზეთით, გეჯა ან ვარცლი, ან სხვა ხის ჭურჭელი, რომელიც ბავშვისათვის ებმავის მაგივრობას წევს. მღვდელი იკითხავს სახელს, ანთებს პატარა სანთელს და იწყებს ხანგრძლივ კითხვას. როცა კითხვის დასასრულს მიუახლოვდება, იხდის არახინს ან ჩაჩს. ცოტა ხანს კვლავ განაგრძობს კითხვას, შემდეგ მობრუნდება კითხვის შეუწყვეტლივ და ერთხანს კიდევ კითხულობს; შემდეგ მოატანინებს წყალს და, რადგანაც ხშირად მოთხოვნისთანავე წყალი თბილი არ არის, ის ელოდება. როცა წყალს მოუტანენ და ჩაასხამენ ვარცლში, მღვდელი იღებს ნიგვზის ზეთს და ლოცვითა და გალობით ასხამს მას წყალში. ამასობაში ნათლია ხდის ბავშვს, შიშველს სვამს ვარცლში და თავისი ხელით მთლიანად ბანს მას. ამ პროცესის განმავლობაში მღვდელი არ ეხება ბავშვს და არც რაიმეს ამბობს.

¹⁰⁰ Myron.

მაგრამ განბანვის დამთავრების შემდეგ იღებს რქას, რომელშიაც მირონი ანუ წმინდა ზეთია და რომელიც ისეთი სქელია, რომ გამხმარ მალამოს მოგაგონებს, ხის ნაფოტით პატარა ნაჭერს მოჭრის და აძლევს ნათლიას, რომელიც მას აცხებს ბავშვს ჯერ შუბლზე, შემდეგ ცხვირზე, თვალებზე, ყურებზე, გულმკერდზე, ჭიპზე, მუხლებზე, კოჭებზე, ქუსლებზე, კანკებზე, ღუნღულებზე, წელზე, იდაყვებზე, მხრებზე, კეფაზე. ამ ხნის განმავლობაში მღვდელი უხმოდ აცმაცუნებს პირს. შემდეგ ნათლია კვლავ სვამს ბავშვს ვარცლში, იღებს ნაკურთხი პურის ნაჭერს და აძლევს მას ღვინოსთან ერთად. თუ ბავშვმა შეჭამა და დალია, ამბობს რომ ეს კარგას მომასწავებელია, ბავშვი ღონიერი და მამაცი იქნებაო. მერე ბავშვს დედას გადასცემს და სამჯერ წარმოთქვამს: „თქვენ მე იგი მომეციოთ ურიად, მე კი ქრისტიანად გიბრუნებთო“. შემდეგ ბავშვს არწევენ, რათა დააძინოს; ცოტა ხნით აძინებენ, შემდეგ ბანენ სხვა წყლით, მხოლოდ ბანს არა ნათლია, არამედ სხვა პირი, რომელიც ნათესაურ კავშირშია ბავშვის დედასთან, მაგრამ ისეთი ახლობელი არ არის, როგორც ნათლია; აღსანიშნავია, რომ ბავშვის ნათლია ისეთივე ნათესავია დედისათვის, როგორც ძმა ან და; მას ნებისმიერ დროს შეუძლია მივიდეს მასთან, ისევე როგორც საკუთარ სახლში. უნდა აღინიშნოს, რომ მღვდლები ნათლისღების წესს ძველებზე საეკლესიო სამოსელის გარეშე, რაც სრულიად არ ადარდებთ. ისინი არც კი მონათლავდნენ არავის, რომ ამ წმინდა წესს არ მოსდევდეს საზეიმო ღვინო, რომელიც მთელი დღე გრძელდება. ამიტომ ვინაც არ შეუძლია ერთი ღორი მაინც დაკლას, თავიანთ ბავშვებს არც კი ნათლავენ. სწორედ ეს არის მიზეზი, რომ ამ საცოდავი ხალხის შვილები მოუნათლავი იხოცებიან.

მდიდრები კი პირიქით — არ კმაყოფილდებიან რამდენიმე ღორის დაკვლით და, რათა დღესასწაული უფრო ბრწყინვალე იყოს, კლავენ ხარებს და სხვა პირუტყვს. ღვინოში ყველა ნათესავსა და მეგობარს პატიყებენ. ღრეობა მთელი დამე გრძელდება, სანამ უმეტესობა სტუმრებისა ძლიერ არ დათვრება. როგორც ჩანს, მეგრელებმა ბერძნულიდან გადმოიღეს ნათლობის თავიანთი წესი, რომლის დროსაც ერთდროულად სამი საიდუმლოება ხდება, კერძოდ, ნათლისღება, მირონცხება და ზიარება; ბავშვის განბანვის დროს ხდება მონათვლა, ზეთის წასმა — ეს მირონცხებაა, ხოლო პური-სა და ღვინოს მიცემა ზიარებას წარმოადგენს. მე კი ვფიქრობ, რომ ბავშვისათვის პურის და ღვინოს მიცემა უფრო ებრაელების წაბა-

ძეა, რომლებიც ბავშვს ღვინოს და რძეს აძლევენ, როგორც ამას
 წმ. იერემია ამბობს, თავი X: „Emite vinum et lac“¹⁰¹. სინამ-
 დვილეში მეგრელები წარსულში მიყვებოდნენ ბერძნულ წესებს,
 მაგრამ შემდეგში ძალიან დაამახინჯეს იგი ბევრ რამეში. ზოგმა
 უფრო განსწავლულმა პაპამ მიამბო, რომ მეტი ღირსებისათვის მათ
 ბავშვები ღვინოში დაუბანიათ და არა წყალში. ისინი რომ ძლიერ
 უმეცარნი არ იყვნენ, მათთვის შეიძლებოდა ლუთერანები გვეწო-
 დებინა. ერთხელ, როცა ლუთერს¹⁵⁹ ჰკითხეს, თუ რა ნივთიერე-
 ბები გამოდგებოდა მოსანათლავად, მან უპასუხა, რომ ასეთი ნივთი-
 ერება შეიძლება იყოს ყველაფერი, რაშიაც კი შესაძლებელია ადა-
 მიანის განბანვა, მათ შორის რძე და ღვინოცო. ამის შესახებ მოგ-
 ვითხრობს ბელარმე წმინდა ნათლობის შესახებ წიგნის II თავ-
 ში. ერთხელ ძლიერ ავადმყოფი ბავშვის მოსანათლავად მიიყვა-
 ნეს პაპა. მან დაინახა რა, რომ ბავშვი მომაკვდავია, უარი თქვა
 მის მონათვლაზე და განაცხადა, რომ არ სურს ტყუილუბრალოდ
 დახარჯოს წმინდა ზეთი — თითქოს ნათლისდება მხოლოდ მირონ-
 ცხება იყოს. როდესაც ეს ბავშვი მოუნათლავი მოკვდა, ამ ოჯახის
 მეგობარი მეორე პაპა მოვიდა სამძიმარზე ამ დანაკარგის გამო.
 თვალცრემლიანმა მამამ შესჩივლა მას, რომ ბავშვის სიკვდილი
 მით უფრო სამწუხაროა, რადგანაც ბავშვი მოუნათლავი გარდაიც-
 ვალაო, ესა და ეს პაპა მოვიწვიეთ ბავშვის მოსანათლავად, მაგ-
 რამ, წმინდა ზეთის დახარჯვის შიშით, მან უარი განაცხადა ნათლო-
 ბაზეო. პაპამ სიტყვა შეაწყვეტინა ბავშვის მამას და უთხრა: განა არ
 იცოდით, რომ ის პაპა წუწუწურაქი არისო? ნუ სტირით, დაწყნარ-
 დით, მე მოვნათლავ ბავშვს, ერთი ბეწო მირონი დიდი ამბავი არააო.
 ამ სიტყვებთან ერთად ჯიბიდან ამოიღო რქა, საიდანაც ცო-
 ტა ზეთი აიღო და მოაცხო მკვდარ ბავშვს, როგორც ამას ნათლო-
 ბის დროს აკეთებენ... აქაური ბავშვები არიან თუ არა ისე მონათ-
 ლულნი, როგორც საჭიროა, მკითხველმა განსაჯოს. ამიტომაც არის
 რომ ჩვენი პატრები ხელიდან არ უშვებენ შემთხვევას მონათლონ
 „sub conditione“¹⁰² ყველა ბავშვი, როპელსაც შეზღუდები ან, იმ საბა-
 ბით, თითქოს მათ წამალს აძლევენ ან ეალერსებიან.

ებრაელების მიზაძვით, სახელი, რომელსაც მეგრელები თავ-
 ვიანთ ბავშვებს არქმევენ, დაკავშირებულია რაიმე შემთხვევასთან,
 ბავშვის დაბადებას თან რომ ახლავს. ისევე, როგორც ამას ვხედ-

¹⁰¹ „შეკრბეს ღვინო და რძე“. ¹⁰² პირობითად.

ავთ ბენიამინის მაგალითზე, რომელსაც „ტანჯვის შვილი“ ეწოდა, იმ ტანჯვის გამო, რომელიც მისმა დედამ, რაქილმა, გადაიტანა მისი შობის დროს (დაბადება, თავი XXXV, მუხ. V, XVIII), ასევე მეგრელები თავიანთ შვილებს არქმევენ სახელებს: ობიშხა¹⁰³, ე. ი. პარასკევა, თუ ბავშვი ამ დღეს დაიბადა; გვიანისა¹⁰⁴, ე. ი. გვიან დაბადებული, თუ იგი საღამოს დაიბადა; ფრევალისა¹⁰⁵, ე. ი. თებერვლისა, თუ ამ თვეში იშვა და ასე შემდეგ. ძალიან ცოტანი ატარებენ ხოლმე წმინდანის სახელს, რადგან, მათი თქმით, უბრალო ადამიანს არ უნდა ერქვას წმინდანის სახელი, რათა არ შეურაცხყოს იგი, მსგავსად ერთი ლაჩარი მეომრისა, რომელიც ალექსანდრეს სახელს ატარებდა. მეფემ, — ვკითხულობთ პლუტარქეს¹⁶⁰) მიერ აღწერილ მის ცხოვრებაში, — მას გაგულსებით უთხრა: ან მოიქეც ისე, როგორც ალექსანდრე, ან შეიცვალე სახელიო. ამრიგად, მეგრელები, არ ატარებენ რა ქრისტიანი წმინდანების სახელებს, ამით თითქოს აღნიშნავენ: ჩვენ არ ვიზრებთ მსგავსად ქრისტიანებისა და რადგანაც განკიცხვა არ გვინდა დავიმსახუროთ, არ ვატარებთ ქრისტიანულ სახელებსო. წმინდა აგუსტინე LXX თავში წმ. იოანეს შესახებ ამბობს: „Christianum castitatis et integritatis nomen est“¹⁰⁶; მაგრამ ეს ხალხი ძლიერ შორს არის ამ ორგვარსავე სრულყოფისაგან. აღსანიშნავია ისიც, რომ ადამიანს რა ასაკშიც არ უნდა იყოს, ყოველთვის ამა და ამ კაცის ძეს ან შვილს ეძახიან, როგორც ეს საღვთო წერცლში წერია: „puer centum annorum“¹⁰⁷. მათ ენაზე ნათლისღების დორბულა ასეთია:

„ნათელს იღებს სახელითა მამისათა ამინ. და ძისათა ამინ. და სულისა წმინდისათა ამინ“¹⁰⁸.

ძალიან ცოტაა ისეთი მღვდელი, რომელმაც ნათლობის ეს ფორმულა იცის. იგი მხოლოდ ზოგიერთმა ბერმა იცის. ყველაზე საოცარი ის არის, რომ ისინი ზოგჯერ მეორედაც ინათლებიან.

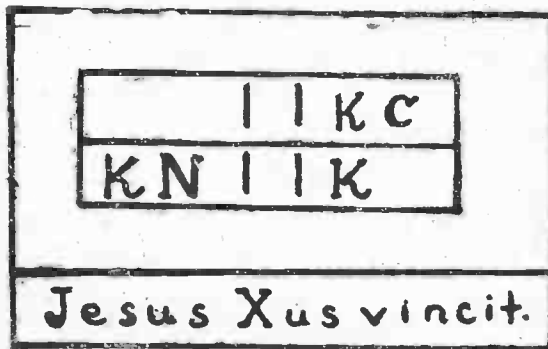
რაც შეეხება საცხებელს¹⁰⁹, ჩვენ არაფერს ვიტყვით, რადგან მეგრელებს ამის შესახებ არც კი გაუგონიათ, გარდა იმისა, რომ ბერძენთა წესის მიხედვით მირონცხებას ასრულებს ნათლია და არა მღვდელი, როგორც ნათლობაზე ლაპარაკის დროს აღვნიშნეთ.

¹⁰³ Objeca. ¹⁰⁴ Guianisa. ¹⁰⁵ Prevalisa.

¹⁰⁶ ქრისტიანის სახელი ნათელი და პათოსანი. ¹⁰⁷ ასწლოვანი ყრმა.

¹⁰⁸ „Natelis. — Ighebts sacalitos Mamisata amin. Dazizata amin. Dazuliza Zininda sata amin“. ¹⁰⁹ Crème.

მეგრელები ზიარების საიდუმლოებას ასრულებენ შეძლების-
დაგვარად. მსგავსად ბერძნებისა სავალდებულოდ არ მიაჩნიათ
ყოველთვის გამოიყენონ აფუებული პური. აცხობენ უნციაზე¹⁶¹)
ოდნავ მეტი წონის პატარა მრგვალ პურს, ფქვილისა, ფეტვისა,
წყლისა და ღვინისაგან, და მას უკეთებენ აქ გამოსახულ ნიშანს:

პურს ამგვარი ნიშნით კურთხევამდე სეფისკვერი ჰქვია, ხო-
ლო კურთხევის შემდეგ ნაზიარები საზიარებელი¹¹⁰. ზიარებას, რო-
მელსაც ავადმყოფს სიკვდილის წინ აძლევენ, ეწოდება ნაწილი¹¹¹.
მღვდლები მას ონახავენ პატარა ტილოს ან სხვა ქსოვილის ქისაში,
რომელსაც მუდამ ქამარზე მიბმულს ატარებენ. ამაზე ქვემოთ გვე-
ქნება საუბარი.

არკადიუსი „საეკლესიო შეთანხმებაში“ (წიგნი III) ამბობს:
„ადვილად სარწმუნოა, რომ მოციქულთა ხანაში ხან აფუებული,
ხან კი უმარილო პურით აკურთხებდნენ“. ლათინები იესო ქრის-
ტეს ბაძავენ, რომელმაც უმარილო პურით შეასრულა კურთხევის
საიდუმლოება; ხოლო რაც შეეხებათ მეგრელებს, ისინი ამას ასრუ-
ლებენ განურჩევლად ყოველგვარი სახის პურით. მათი სეფისკვერი,
რომელიც ფქვილის, მარილის, ღვინისა და წყლისაგან შედგება,
მსგავსია ებრაულისა, რადგანაც უფლის ბრძანებით ძველად ყო-
ველგვარ შესაწირავში მარილი უნდა ყოფილიყო გარეული: „ლე-
ვიტელთათვის“, თავი 11: „Quidquid obtuleris sacrificii sale con-
dies“¹¹². ამ მღვდლებს არ ჩვეყიათ ბარქიში ღვინოსთან ცოტაოდენი

¹¹⁰ Nazeroba sazerebeli. ¹¹¹ Nazili. ¹¹² „ყოველივე შესაწირავი მსხუერპლისა
თქუენისა მარილითა დაიმარილენ“.

წყლის ჩამატება, მაგრამ მე მინახავს ისეთიც, რომელიც ამას აკეთებს. ერთხელ, როცა პაპას შევეკითხე, რატომ არ ასხამ-მეთქი ბარძიმში ცოტა წყალს, მან მიპასუხა: წყალს მხოლოდ ზოგჯერ ვუმატებ, როცა ღვინო ძლიერ მაგარიანო; ისედაც ბევრი რამა მაქვს სატარებელი — ღვინო, ცეცხლი, სანთელი, ჩანთა აკაზმულობით, რომ კიდევ წყალიც ვზიდო. შემდეგ შევეკითხე, რას იზამდი ღვინო რომ ძმრად ქცეული იყოს-მეთქი? მიპასუხა — იმასაც ვაკურთხებდიო, მაგრამ არ ვაკურთხებდი არაყს, რადგანაც იგი ღვინო არ არისო. ამ მღვდლებს, ბერძნების მიბაძვით, ჩვეულებად აქვთ კურთხევის შემდეგ და უშუალოდ ზიარების წინ ბარძიმს გამოავლონ მცირეოდენი აღუღებელი წყალი იმ სისხლისა და თბილი წყლის მისანიშნებლად, რომელიც გარდაცვლილ იესო ქრისტეს გვერდიდან გადმოდინდა. ეს მღვდლები თავლის სანთელზე აცხელებენ რკინის კოვზს, მასზე ასხამენ ცოტა წყალს და ასე შემთბარს ასხამენ ბარძიმში; შემდეგ იწყებენ ზიარებას. არ უწყიან, თუ რატომ ასრულებენ ამ რიტუალს; ამბობენ, ასეთიანო ჩვენი წესი; მაგრამ ამას ყველა და ყოველთვის როდი აკეთებს.

მრავალჯერ მიკითხავს სხვადასხვა სასულიერო პირთათვის, თუ როგორი იყო მათი კურთხევის წესი, მაგრამ მხოლოდ ერთმა... შეძლო პასუხი გაეცა ჩემთვის. მან მითხრა, რომ ხორცის კურთხევისას, რასაც „მარკვერტი“¹¹³ ჰქვია, ამბობენ შემდეგს: „მიიღეთ და სჭამეთ, ესე არს ხორცი ჩემი, თქვენთვის განტეხილი მისატევებად ცოდვათა“¹¹⁴. სისხლის კურთხევისას, რომელსაც „მაგვენტი“¹¹⁵ ჰქვია¹⁶²) ამბობენ: „ჰსვთ ამისაგან ყოველთა, ესე არს სისხლი ჩემი თქვენთვის და [მრავალთათვის] დანთხეული მისატევებად ცოდვათა“¹¹⁶. ერთ დღეს ერთ-ერთ ამ ღირსმამათაგანს შევეკითხე — ამ სიტყვებით კურთხევის შემდეგ პური და ღვინო ჭეშმარიტად იქცევა თუ არა იესო ქრისტეს ნამდვილ სისხლად და ხორცად-მეთქი? მან ღიმილით მიპასუხა — თითქოს სახუმარო რამ მეკითხოს (დედანში იტალიურად წერია „una facietia“): ვინ მოათავსებს იესო ქრისტეს პურში? როგორ შეიძლება იგი აქ მოვიდეს? როგორ შეიძლება მისი მოთავსება ამ პატარა პურის ნაჭერში? რატომ მოიხურვებდა იგი ზეცის დატოვებას და მიწაზე ჩამოსვლას? ამის

113 Marquerit. 114 „Mighet Chiamet esse ars cors chiemit quentuis chate chili missa tevebelat Zodoat“. 115 Maguaint. 116 „Suta Misganqua vesta esse ars Siseli chiemit quentuis chante chiti Zodoat“.

მსგავსი არავის არაფერი უნახავსო. შემდეგ ვკითხე — იქნება თუ არა წირვა სრულყოფილი იმ შემთხვევაში, თუ მღვდელს სისხლისა და ხორცის კურთხევის დროს დაავიწყდება სათანადო სიტყვები-მეტეი? მან მიპასუხა — რატომაც არა? მაგრამ მღვდელი, რომელიც ამ სიტყვებს ივიწყებს, დიდ ცოდვას სჩადისო. არსებითად მათ არ ესმით შინაარსი კურთხევისა და მას ასრულებენ ჩვევისა და პირადი გამორჩენის გამო. ამრიგად, მათ მიერ შესრულებულ კურთხევის საიდუმლოებას აქვს თუ არა რაიმე ფასი, სწავლულებმა განსაჯონ.

რაც შეეხება „ნაწილს“ ანუ ზიარებას, რომელსაც მომაკვდავ ავადმყოფებს აძლევენ, მეგრელები, ბერძნების მსგავსად, მას მხოლოდ წელიწადში ერთხელ, დიდ ხუთშაბათს, აკურთხებენ, მაცხოვრის საიდუმლო სერობის აღსანიშნავად; მაგრამ ბერძნები მას ოქროს ან ვერცხლის სანაწილეში ინახავენ, როგორც ამის შესახებ ამბობენ ბარონიუსი და არკადიუსი წიგნში „საეკლესიო შეთანხმება, III, წმინდა ევქარისტის შესახებ“. კოლხი მღვდლები კი მას დებენ ტილოს ან ტყავის ქისაში, რომელიც ჩვეულებრივად გაქონილი და ჭუჭყიანია, და ყოველთვის ქამარზე მიბმული დააქვთ ყველგან, სადაც კი წავლენ და რასაც არ უნდა აკეთებდნენ; მიაქვთ იქაც კი, სადაც უკადრისად იქცევიან, თითქოს იგი უბრალო ხორცის ნაჭერი იყოს, არც მეტი და არც ნაკლები. რადგან ხშირად თვრებიან, მიეგდებიან მიწაზე და ქამარზე მიბმულ ქისას არარად მიიჩნევენ. როდესაც ტანთ იხდიან და წვეებიან, სასთუმლის ქვეშ ან სხვა ადგილზე დებენ მას თავიანთ სამოსთან ერთად. თუ ავადმყოფი ზიარებას თხოულობს, იგი თვითონ მიაქვთ, ან თუ თავის შეწუხება არ სურთ, მათგან გამოგზავნილ პირს გაატანენ ხოლმე, სულ ერთია, იგი კაცი იქნება, ქალი თუ ბავშვი. რადგან „ნაწილი“ ანუ ზიარება, რომელსაც გზავნიან, სიძველის გამო ზოგჯერ ხმელი ავადმყოფმა მისი გადაყლაპვა რომ შესძლოს, იღებენ ხელში, სტეხენ და აქცევენ პატარა ნატეხებად, დებენ თეფშზე ან ქვაზე, ყურადღებას არ აქცევენ ნამცეცებს, რომლებიც იყრება ან ხელებს ეკვრის; ყრიან მას ღვინოში და აძლევენ ავადმყოფს დასალევად, თან ხატს ევედრებიან ავადმყოფის ხსნას. როდესაც ეს ხალხი ფხვნილადქცეულ ზიარებას სვამს, მისი დიდი ნაწილი მათ სქელ და გრძელ წვერებზე რჩება, მაგრამ ამას არავინ აქცევს ყურადღებას, იწმენდნენ ხელით, პერანგის სახელოთი ან სხვა რაიმეთი.

ამ ზიარებას ყველა არ ღებულობს, რადგან იგი ავის მომას-

წავებლად ითვლება ავადმყოფის ოჯახში. ამიტომაც ავადმყოფისათვის დასაღვეად მიცემის ნაცვლად, მას ჩააგდებენ ღვინიან ბოთლში ან ხაპში, რომელსაც კუთხეში მიდგამენ და აკვირდებიან თუ რა მოუვა მას; ამის მიხედვით მსჯელობენ ავადმყოფობის მსვლელობაზე; თუ „ნაწილი“ ხაპის ფსკერზე დაილექა, ეს ცუდი ნიშანია — ავადმყოფი მოკვდება; თუ ზედაპირზე ამოტივტივდა — ავადმყოფი გადარჩება. „ნაწილი“ კეთდება ფქვილით, ღვინითა და მარილით. წყალს არ უმატებენ ისევე როგორც სეფესკვერს, რადგან, მათი თქმით, წყლიანი მთელ წელიწადს არ შეინახება. საკითხი, თუ რამდენად გამოსადეგია ეს ნივთიერება საკუთხებლად და არის თუ არა იგი ნამდვილი პური, სწავლულებმა განსაჯონ. წლის დამლევს დარჩენილი „ნაწილი“ მღვდლებს საკუთხეველში მიაქვთ და იქ ტოვებენ, სადაც მას თავები ჭამენ. ასე ისახლება ეს წმ. ზიარება და ასეთი მორიდეებით ეპყრობიან მას მღვდლები. აქედან აღვივლად შეიძლება განვსაჯოთ, როგორია მათი რწმენა და რამდენად სწამთ წმინდა საიდუმლოება.

თ ა ვ ი XV

აღსარების შესახებ

ეს ხალხი აღსარების საიდუმლოებას აღიარებს და მას „განლობას“¹¹⁷ უწოდებს. შეცოდებას ეწოდება „ცოგია“¹¹⁸, მონანიებას — „ცოდუა“¹¹⁹, დაუტრეებას — „სინანული“¹²⁰, ყოველივე ეს კი იციან, მაგრამ არც ერისკაცი და არც სასულიერო პირი აღსარებას არ ამბობს, სიკვდილის წინაც კი. თუ ვინმე აღსარების თქმას გადაწყვეტს, მას „habeat in bonis“¹²¹ მოძღვრისათვის მისაცემად ერთხელ მოხდა ისე, რომ ერთმა კაცმა, სახელად პატა წულუკიამ¹²² აღსარება კათალიკოსს უთხრა და მას ორმოცდაათი ეკიუ მისცა. როცა შეროდ მოისურვა აღსარების თქმა, კათალიკოსმა არ მიიღო და უთხრა: პირველად ძალიან ცოტა მომეციო. მეორე აზნაურზე ამბობენ, რომ მან ეპისკოპოსს აღსარებისათვის ცხენი და კიდევ ბევრი სხვა რამ აჩუქაო. საჩუქრებით დატვირთული ეპისკოპოსი როდესაც სახლში ბრუნდებოდა, ამ აზნაურის ვაჟიშვილს შეხვდა და მადლობა გადაუხადა, რომ მისმა მამამ ასე დაასაჩუქრა.

117 Gan, oba. 118 Zoggia. 119 Zodua. 120 Sinanuli. 121 უნდა ჰქონდეს ქონება. 122 Patazoluchia.

— როგორ, — უთხრა ვაჟმა, — მამაჩემს იმდენი ცოდვა აქვს ჩადენილი და აღსარებაში ასე ცოტა მისცა თავის სულიერ მოძღვარს? მე მრცხვენია მის მაგივრად, მაგრამ გამოვასწორობ მის შეცდომას და სიტყვას გაძღვეთ, რომ კიდევ ბევრს რასმე გამოგოგზავნითო. ისინი ფიქრობენ, რომ ვისაც ბევრი ცოდვა აქვს ჩადენილი, მან უფრო მნიშვნელოვანი საჩუქარი უნდა მიართვას თავის სულიერ მოძღვარს. ამ ქვეყანაში ძალიან ცოტანი ამბობენ აღსარებას, შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის არაინ. თუ მაინც ვინმე იტყვის აღსარებას, ეს უფრო მკრეხელობაა, ვიდრე ცოდვების ნამდვილი მონანიება, რადგან იხანებენ მხოლოდ ცოდვების იმ ნაწილს, რომელიც სურთ და ცოდვების უმეტესობას კი ფარავენ. აქედან მომდინარეობს ის, რომ როდესაც ბოროტ საქმეს ჩადიან და მას თვითონვე ცოდვად თვლიან, ისინი მაინც ფარავენ მას და ამავე დროს მის გამოსყიდვას ცდილობენ, მისდევენ რა საერთოდ მიღებულ წესს, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: როდესაც დიდ ცოდვას ჩაიდენ, მის გამოსასყიდად კეთილი საქმე უნდა გააკეთო. კეთილ საქმედ კი ითვლება ხატებისათვის მსხვერპლის შეწირვა ან ძღვენის— აბრეშუმის ნაჭრის ან ფულის მიტანა. ამით ფიქრობენ, რომ ცოდვები მოხსნილი აქვთ და სხვაგვარ მონანიებას აღარ თვლიან საჭიროდ. ეს შეცდომა ბერძნებისაგან მომდინარეობს. ეპისკოპოსებიც და ყველა სასულიერო პირი აღმოსავლეთში ასევე იქცევა. ეს იმიტომ ხდება, რომ ძველი კანონების მიხედვით სასულიერო პირებს, რომლებიც არაწესიერ ცხოვრებას ეწევიან, წოდება საშუალოდ უნდა ჩამოერთვათ. ამის გამო ისინი აღსარებაზე უარს ამბობენ, რადგანაც ეშინიათ ერთმანეთისათვის ცოდვების გამჟღავნებისა, ეჭვების გამოწვევისა და ამით შემოსავლის დაკარგვისა. რომ კანონებში ლაპარაკი იყოს აღსარების შინაგან მსჯავრზე, მაშინ მათი შიში აღსარების შედეგების გამო გამართლებული იქნებოდა, მაგრამ კანონებში მხოლოდ გარეგან მხარეზეა ლაპარაკი.

ეს წმინდა სასულიერო პირნი, ნაცვლად აღსარების თქმისა, წირვის წინ მდინარეში ჩადიან განსაბანად და ამით უნდათ შეასრულონ აღსარების მოთხოვნა. ასევეა მსხვერპლის შეწირვის წინ, რასაც „საღმერთოს“¹²³ ეტყვიან და რომელსაც რამდენიმე პაპა ესწრება. თავდაპირველად ყველანი მდინარეში განიბანებიან, ერთი კვირის განმავლობაში ცოლებს არ ეკარებიან, ფიქრობენ და იმედობ აქვთ,

123 Sanctos.

რომ ეს იგივეა, რაც აღსარების თქმა. აღსარების უარყოფის მეორე მიზეზი მდგომარეობს იმაში, რომ ეპისკოპოსებიც და მღვდლებიც აღსარების საიდუმლოებას არ ინახავენ, ყველას ეუბნებიან რაც ითქვა აღსარების დროს და ხშირად ამის შესახებ თვით მომნაწილებლის თანდასწრებითაც ლაპარაკობენ.

მეგრელები დარწმუნებულნი არიან, რომ თუ „მოძღვარი“¹²⁴, როგორც მას უწოდებენ, გვყავს, აღსარების თქმა სრულიად არ არის საჭირო, ამიტომ თითოეულ მათგანს თავისი მოძღვარი ჰყავს. ისინი მიდიან ეკლესიის რომელიმე მსახურთან, სულერთია იგი ეპისკოპოსი იქნება, ბერი თუ მღვდელი, მხოლოდ ცნობილი უნდა იყოს თავისი სათნოებით, ცოდნით და ჭეშმარიტი ქრისტიანობით, მიაქვთ მისთვის საჩუქრები თითოეულს შეძლებისდაგვარად და ევედრებიან გახდეს მათი მოძღვარი. იგი ღებულობს საჩუქრებს და თანხმდება ამ მოვალეობის შესრულებაზე; მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისინი არასოდეს ამბობენ აღსარებას. თუ ავად გახდებიან, განსაკუთრებულად ამ მოძღვარს მოიყვანენ, ან თვითონ სხვას წააყვანინებენ მასთან თავს, მაგრამ აღსარებას მაინც არ იტყვიან. ყველაზე დიდი სამსახური, რომელიც მოძღვარს შეუძლია გაუწიოს მათ, მდგომარეობს იმაში, რომ მოუმიზანდებს ნაკურთხ წყალს, აკურებს ავადმყოფს, შემდეგ რომელიმე ხატს განბანს და ამ წყალს ასმევს მას და თან ლოცვას კითხულობს. სულიერ მოძღვარს თავისი სულიერი შვილის გარდაცვალების შემდეგ უფლება აქვს მიითვისოს მისი ცხენი, რომელიც მას უკანასკნელად ჰყავდა, მისი ტანსაცმელი და ყველა ის სამოსი, რომელიც მას ეცვა, როდესაც იგი მის სანახავად მოვიდა.

ეს საბრალო ხალხი, დაბრმავებული თავიანთი ეპისკოპოსების უძღვები სიხარბით, მეტსაც აკეთებს. ისინი როცა ჯანმრთელნი არიან, მიდიან კათალიკოსთან, ეპისკოპოსთან ან თავიანთ მოძღვართან და სთხოვენ, რომ წერილობით მისცენ შენდობა ცოდვათა, როგორც წარსულში ჩადენილისა, ისე იმისა, რომელიც შესაძლებელია ჩადენილი იქნას შემდგომი ცხოვრების მანძილზე. ისინი თხოვნას უსრულებენ და წინასწარი აღსარების გარეშე აძლევენ მათ უკვე ჩადენილი და მომავალში, ცხოვრების მანძილზე მოსალოდნელი ცოდვების შენდობის საბუთს. მაგრამ რადგან ცოდვათა ასეთი შენდობა ძალიან ძვირი ღირს, მხოლოდ მდიდრებს შეუძლიათ მისი მიღება¹⁰³). იერუ-

¹²⁴ Monzguary.

სალიმის პატრიარქმა ამგვარი საბუთი მისცა ერთ მთავარს, რომელმაც ძალიან ძვირი გადაიხადა მასში. როდესაც ცოდვების შენდობის საბუთის პატრონი კვდება, ამ საბუთს მას ხელში უდებენ და სწამთ, რომ ამ საბუთით ხელში იგი, აღსარებისა და სხვა რაიმე ცერემონიის გარეშე, უთუოდ ცხონდება... თუ ეცდები განმარტო რატომ არის საჭირო აღსარების თქმა, რაც მე ბევრჯერ მომიხდა, გვიპასუხებენ, ცოდვები სრულიად არა გვაქვსო. საქმე ისაა რომ მათ არ იციან, თუ რა არის ცოდვა, რაში მდგომარეობს იგი და არც არავინაა ისეთი, ვისაც ამის ახსნა შეეძლოს. ზოგჯერ ხდება ხოლმე, რომ სიკვდილის-პირს-მიმდგარი კაცი ინანიებს თავის ცოდვებს ზოგადად; განსაკუთრებით ეს ხდება მაშინ, თუ რომელიმე სასულიერო პირი ამას უთაავონებს მათ. უმეტეს შემთხვევაში ისინი კვდებიან ისე, როგორც პირუტყენი. ამას უნდა დაუმატოთ ის გარემოება, რომ მღვდლებმა არ იციან ცოდვათა მონანიების ლოცვები და ავადმყოფთან სხვა არაფრის გაკეთება არ შეუძლიათ გარდა ხატზე ვედრებისა, რათა მან ავადმყოფი არ მოკლას და არ განურისხდეს.

თ ა ვ ი XVI

მონაკვდავის ზიარების შესახებ

მე არასდროს მომცემია საშუალება შენახა მონაკვდავის ზიარება, რაც ამ ხალხში ჩვევად არის დამკვიდრებული. ბევრთან ვყოფილვარ მათი სიკვდილის ჟამს, იქვე მღვდლებიც ყოფილან, მაგრამ არც ერთ მათგანს ზიარების საიდუმლოება არ შეუსრულებია. ამის შესახებ მრავალი სასულიერო პირისათვის, როგორც მღვდლებისათვის, ისე ბერებისათვის, მიმიმართავს. შეკითხვით, მაგრამ ყველა ერთნაირ პასუხს მაძლევდა, რომ ზეთით კურთხევა მხოლოდ ნათლისღების დროს ხდება, რაც მდგომარეობს კათალიკოსის მიერ დამზადებული ზეთის ცხებაში, რომლის შესახებაც უკვე ვილაპარაკეთ ზევით. ზოგიერთნი კი, როცა ავად ხდებიან, იხმობენ ბერს, რომელიც, აკურთხებს რა ნიგვზის ან ზეთისხილის ზეთს, აცხებს მას ავადმყოფს, მაგრამ ეს არ არის არც მონაკვდავის ზიარება და არც მირონცხება.

მღვდლად კურთხევისა და უცოლოვის აღთქმის მიცემის
შესახებ

მეგრელმა ეპისკოპოსებმა მღვდლად კურთხევის წესი შემოი-
ნახეს იმ სარგებლობის გამო, რომელსაც ისინი ამით ღებულობენ,
რადგანაც კათალიკოსი ეპისკოპოსს არანაკლებ ხუთას ეკიუს ართ-
მევს ხელდასხმაში. ეპისკოპოსი კი მღვდლად კურთხევაში ერთი
კარგი ცხენის ფასს იღებს. მე ვერასოდეს ვერ გავიგე, თუ როგორ
ხდება ამ პირების კურთხევა.

უცოლობის აღთქმა ყოველთვის დიდად იყო მიღებული ბერძ-
ნთა და აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა შორის, მაგრამ სასულიერო
პირებს უპატიოსნო საქციელი რომ არ ჩაედინათ, ნება დართეს მღვდ-
ლებს სიცოცხლეში ერთხელ, კურთხევამდე, შეუღლებოდნენ ქალ-
წულს. მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ კი ქვრივად უნდა დარ-
ჩენილიყვნენ. მაგრამ სამეგრელოს წმინდა სამღვდელოებამ, რო-
მელიც მოჩვენებითად თითქოს ბერძნულ წესებს მისდევდა, სინამ-
დვილეში გამონახეს საშუალება ამ კანონის გვერდის ასახვევად,
რადგანაც იმავე ქალთან, რომელთანაც მღვდლად კურთხევამდე
იქორწინეს, კურთხევის შემდეგ კვლავ ქორწინდებიან, ამჯერად
ეპისკოპოსის ნებართვის გარეშე და ირწმუნებიან, რომ კურთხევამ
ქორწინება დაარღვიაო. თუ ეს ქალი გარდაიცვალა, მათ შესაძლე-
ბლად მიაჩნიათ დაქორწინდნენ მეორედ, რადგან პირველზე ხომ,
ნებართვის თანახმად, კურთხევის შემდეგ დაქორწინდნენ და, ამ-
დენად, მათ შეუძლიათ იქორწინონ მეორედ, მესამედ, მეოთხედ და
რამდენჯერაც მოისურვებენ. ეპისკოპოსები უარს არასოდეს ამბო-
ბენ ნებართვის მიცემაზე, მაგრამ ამ ნებართვას ძვირად ყიდიან,
რადგანაც უნდა აღინიშნოს, რომ მღვდლის მეორედ დაქორწინების
ნებართვა ორჯერ მეტი ღირს, პირველი ქორწინების ნებართვასთან
შედარებით, მესამე ქორწინება კი სამმაგი ჯდება და ასე შემდეგ.
ამიტომ არის, რომ ეპისკოპოსი, რომელიც მხოლოდ ფულის გამო-
ძალვაზე ფიქრობს, ნებართვას ადვილად იძლევა და არ კითხულობს
ქალი ქალწულია, ქვრივია თუ ქმარგაცილებული. მაგრამ თუ ისე
მოხდა, რომ მღვდელმა ეპისკოპოსის ნებართვის გარეშე შეიერთო
მეორედ ცოლი, იგი ეკლესიის უღირს მსახურად ცხადდება, მას
გაპარსავენ წვერს და თავზე თმას და მღვდლის პატივს ჩამოართ-

მევენ; უნდა აღინიშნოს, — რაკი მათ არ სწამთ, რომ კურთხევის საიდუმლოება აღბეჭდავს წარუხოცველ მადლს და რადგანაც ისინი ძალიან შორს არიან ამ რწმენისაგან, ამიტომ გაკრეჭილ მღვდლებს კვლავ აკურთხებენ ხოლმე, თითქოს მათ არასოდეს მიეღოთ საეკლესიო პატივი. ამ შემთხვევაში იქცევიან ისევე, როგორც ნათლისღების დროს, როდესაც ზოგიერთი მათგანი მეორეჯერ ინათლება ბერების შიერ, თითქოს პირველი ნათლობა არ იყო საკმარისი. ერთხელ მღვდელმა დაინახა, რომ ერთი ყმაწვილი მას ღორს პარავდა. ესროლა შურდული და მოკლა. მღვდელი მაშინვე გაკიცხეს, როგორც უღირსი ღვთის მოსამსახურე, გაკრიჭეს და ეკლესია და სამრევლო შემოსავალი ჩამოართვეს. მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ მისმა მეგობრებმა და საჩუქრებმა კათალიკოსს გული მოუღბეს. მას სამრევლო შემოსავალი დაუბრუნდა, რის შემდეგაც კვლავ აკურთხეს, თითქოს არასოდეს ყოფილიყო მღვდელი.

თ ა ვ ი XVIII

ქორწინების შესახებ

ქორწინების საიდუმლოებას, რომელსაც მეგრელები „გორგინუას“¹²⁵ უწოდებენ¹⁶⁴). ამ ქვეყანაში „სავატრო ხელშეკრულება“ შეიძლება დაერქვას, რადგან ქალის მშობლები ევატრებიან ფასში იმას, ვისაც მათი ქალიშვილის შერთვა სურს. ქალწულის ფასი ყოველთვის ბევრად დიდია, ვიდრე ქვრივისა. შეთანხმდებიან თუ არა, საქმრო იწყებს დადგენილი თანხის შეგროვებას ყოველგვარი საშუალებით. ბავშვებს სტაცებს თავის ვასალებს ანუ მებეგრეებს, რომლებიც მისი არა მარტო ქვეშევრდომები არიან, არამედ ნამდვილი მონები¹⁶⁵), მიჰყავს ისინი თურქებისათვის მისაყიდად, რათა ქალისათვის გადასახდელი თანხა შეაგროვოს, რომელიც უწინდელივით თავის მშობლებთან განაგრძობს ყოფნას. მაგრამ საქმროს თავისუფლად შეუძლია მისი ნახვა დროდადრო. ამის გამო ზოგჯერ ხდება, რომ იგი გათხოვებამდე ორსულდება. როდესაც საქმრო შეაგროვებს დაპირებულ თანხას, საცოლეს მამა აწყობს საზეიმო ღმინს, რომელიც მეორე დღემდე გრძელდება. ღმინში მოწვეული არიან ნათესავები, მეგობრები და ის პირნი, რომლებმაც მოაწ-

¹²⁵ Gorghini.

ყვეს ეს საქორწინო გარიგება. საქმრო თავისი ნათესავეებისა და მეგობრების თანხლებით მოდის და თან მოაქვს სატრფოსათვის დაპირებული თანხა, რომელსაც სუფრასთან დასხდომამდე გადასცემს ქალის მამას ან უახლოეს ნათესავს. იმავე დროს მას უჩვენებენ მზითევს, რომელიც დაახლოებით იმავე ღირებულებისაა, რაც საქმროს მოაქვს. მზითევი შეიცავს: ავეჯს, საოჯახო ნივთებს, საქონელს, ტანსაცმელს და ცოლის პირად მოსამსახურე რამდენიმე მხევალს, მაგრამ ითვლება, რომ ისინი ქმარსაც ეკუთვნიან ისევე, როგორც დანარჩენი ნივთები, გარდა ცოლის ტანსაცმლისა და სამკაულისა. ვახშმის შემდეგ, რომელიც მხოლოდ გათენებისას მთავრდება, პატარძალი უახლოესი ნათესავეების, სტუმრებისა და მეგობრების თანხლებით მიჰყავთ ქმრის სახლში, თან მიაქვთ ის საჩუქრებიც, რომელიც მამამ და მისმა ნათესავეებმა მას და მის ქმარს მისცეს თავიანთი შეძლებისდაგვარად. გზაზე მუსიკით და სიმღერით მიდიან. ამ დროს ორი იმათგანი, ვინც საქორწინო გარიგება მოახდინა, დაწინაურდება და ცხენების ჭენებით მიემართება ნეფოს სახლისაკენ, რათა ამცნოს ყველას დედოფლის მობრძანება. მახარობლებს მაშინვე მიაართმევენ ერთ დოქ ღვინოს, პურს და ხორცს. ისინი ჩამოუქვეითებლად ართმევენ დოქს, შემდეგ დააჭენებენ ცხენებს ეზოში და სახლის ირგვლივ, დაისხამენ ღვინოს და უსურვებენ დაქორწინებულთ მშვიდობიან თანაცხოვრებას. შემდეგ ჩამოქვეითდებიან, ცოტას წაიხემსებენ და დაუბრუნდებიან დედოფალს. როდესაც იგი ქმრის სახლში მოვა, შეჰყავთ დარბაზში, სადაც ჩვეულებრივად მთელ ოჯახი გროვდება და სადაც უკვე ყველა თავშეყრილია. პირველად შემოდიან მეგობრები, შემდეგ ნათესავეები, შემდეგ — დედოფალი, რომელიც შესვლისას ჩვეულებრივად მდაბლად სალამს იტყვის. შემდეგ დედოფალი შუა დარბაზისკენ მიდის, სადაც დაფენილია ხალიჩა, დევს ერთი დოქი ღვინო და ქვაბი იმ მოხარული ფაფით, რომელიც პურის მაგივრობას წევს, ის ერთი ფეხის წაქრით წააქცევს დოქს, ამოიღებს ხელებით ფაფას და დიდ ნაჭრებად მიმდაბნევს მთელ დარბაზში. ამ ცერემონიის შემდეგ გადიან მეორე ოთახში, სადაც საზეიმო სუფრაა გაშლილი. ეს არის საქორწინო ნადიმი. სუფრას უსხდებიან თავიანთი რანგის მიხედვით. სვამენ, ჭამენ, მღერიან და ასე ღსენით ატარებენ მთელ დღეს და შემდეგ ღამეს, ვიდრე ისე არ დათვრებიან, რომ დამჯდარნიც ვეღარ იკავებენ თავს. ჩვეულებრივად საქორწინო ღსენი გრძელდება სამი ან ოთხი დღე.

და ამ ხნის განმავლობაში დაქორწინებულები ერთად არ წვებიან, რადგან საქორწინო ცერემონიალი დამთავრებული არ არის. ეს ცერემონიალი კი სრულდება საიდუმლოდ და არა დანიშნულ დროს, რადგან ამბობენ — საშიშია „მაგარემ“¹²⁶ ანუ კუდიანებმა ჯადო არ გაუკეთონ დაქორწინებულებსო. ცერემონიალი შეიძლება მოხდეს ყოველთვის — დღისით, ღამით, სარდაფში ან ეკლესიაში, მხოლოდ არა შიგნით, არამედ კართან.

მღვდელიც აქ არის მექორწინებთან და მეჯვარესთან ანუ ხელისმომკიდესთან ერთად, რომელსაც „მეგორგინეს“¹²⁷ უწოდებენ. მღვდელს ხელში ანთებული სანთელი უჭირავს და იწყებს კითხვას. გვერდით მაგიდაზე დევს ცოცხალი ყვავილების ან აბრეშუმის ორი გვირგვინი სხვადასხვა ფერის ფოჩებით, გრძელი დობანდი ანუ მოსასხამი, ნემსი და ძაფი, რომლითაც ახალდაქორწინებულებს ერთმანეთს მიაკერებენ, ერთი თასი ღვინო და პურის ნაჭრები.

ხელისმომკიდე ახალდაქორწინებულებს თავზე ადებს დობანდს და ტანისამოსით ერთმანეთს მიაკერებს. მღვდელი ამ დროს განმავლობაში შეუჩერებლივ კითხულობს. შემდეგ მეჯვარე იღებს ორივე გვირგვინს, ადგამს თავზე დაქორწინებულებს და დროდადრო, იმის მიხედვით, თუ რომელ ლოცვას კითხულობს მღვდელი, უნაცვლებს მათ გვირგვინებს — დედოფლისას ნეფეს ადგამს თავზე და დედოფალს — ნეფისას; ეს მეორდება სამჯერ ან ოთხჯერ. მღვდელი დამთავრებს თუ არა კითხვას, ხელისმომკიდე იღებს პურს და თასს, ტეხს პურს ნაჭრებად, ერთ ნაჭერს ნეფეს ჩაუდებს პირში, მეორეს დედოფალს და ამგვარად ექვსჯერ იმეორებს ამას. მეშვიდე ნაჭერს თვითონ ჩაიდებს პირში და ჭამს. ასევე აძლევს თასს დასალევად ხან ერთს, ხან მეორეს — თითოეულს სამჯერ, დარჩენილს კი სვამს თვითონ. შემდეგ მეგობრულად შორდებიან ერთმანეთს.

ეს დობანდი ანუ მოსასხამი, რომელიც მოხურული აქვთ ჯვარდაწერილებს, არის მოკრძალებისა და უბიწოების ნიშანი. იგი გადმოღებულია ებრაელთა ცერემონიალიდან, როგორც ამას ვხვდებით რეზეკას მკაგალითზე („დაბადება XXIV“) ან როგორც ამას აღნიშნავენ წმ. ამბროსი („ეპისტ. II; აბრამის წიგნი“, ბოლო თავი) და ისიდორე („წიგნი ღვთისმსახურებისა“). დაქორწინებულთა ტანსაცმლის ერთმანეთზე მიკერება ძველად ორი ერთმანეთში გა-

¹²⁶ Magares. ¹²⁷ Megorghini.

დაგრეხილი ძაფით ხდებოდა, რომელთაგანაც ერთი თეთრი იყო, მეორე კი წითელი. ამით აღინიშნებოდა საქორწინო კავშირი, რომელიც არასოდეს არ უნდა გაწყვეტილიყო არც გაყრით და არც განშორებით, როგორც ამას უკ ბონუ აღნიშნავს თავის „ტრაქტატში ქრისტიანული სარწმუნოების შესახებ“ (წიგნი XX, თავი 146). მაგრამ მეგრელები, რომლებიც ერთი უბრალო ძაფით ასრულებენ ამ მიკერებას, ამით ნათლად გამოხატავენ ცოლქმრული ურთიერთობის ხანმოკლეობას, რომელიც ადვილად წყდება გაყრით და მიტოვებით. მათ შორის ხშირია შემთხვევა, როდესაც ქმარს ორი ან ზოგჯერ სამი ცოლი ჰყავს. პირველი მეორე ცოლის მოახლე ხდება. ეს არის ძველებრათული ცდომილება. ჯვრისწერის დროს პურისა და ღვინის გამოყენება ძველ ქრისტიანებში მეტად გავრცელებული ცერემონიალი იყო, რადგან ახალდაქორწინებულები ზიარებას უშუალოდ ჯვარისწერის შემდეგ ღებულობდნენ. მაგრამ ამ ხალხმა, რომლებმაც წაბილწეს წმინდა ქრისტიანული წეს-ჩვეულებების ჭეშმარიტი არსი, დაამახინჯეს ესეც, მიანიჭეს რა მას სულ სხვა მნიშვნელობა. ეს იმიტომ, რომ ჯვრისწერას ისინი ახდენდნენ ღღის ყოველ დროს, როგორც სადილობის შემდეგ, ისე სადილობამდე, როდესაც ზიარების მიღება არ შეიძლება. ერთხელ ერთმა მღვდელმა მითხრა: ღვინო და პური, რომელსაც ჯვარდაწერილები ერთად სვამენ და ჭამენ, გულისხმობს იმას, რომ მათ სასმელ-საკმელზე თანაბარი უფლება აქვთო; დოღბანდი, რომელიც თავზე აქვთ მოხურული, საქორწინო სარეცელის აღმნიშვნელიაო; ხოლო ხელის-მომკიდე, რომელიც ჭამს და სვამს იმას, რაც დარჩა, ამით უნათესავდება ჯვარდაწერილებს და მას მოვალეობად აკისრია მოაწყოს და მოაგვაროს ყოველგვარი უთანხმოება, რაც შეიძლება მოხდეს ახალ ჯვარდაწერილებს შორის, რომლებიც, თავის მხრივ, ხელის-მომკიდეს იმდენად ენდობიან, რომ მისთვის ღიაა მათი სახლის კარი ისევე, როგორც საკუთარიო. ქმარმა რომ იგი თავის ცოლთან მარტო ჩაკეტილი ნახოს, არავითარი ეჭვი არ აღეძვრება. ასე არ იზღუდავენ ისინი თავს თანაცხოვრებისას.

რაც შეეხება ცოლქმრულ ერთეულებას, როგორც აღვნიშნეთ, მას იცავენ მანამ, სანამ ეს მათ სურთ. გამსაკუთრებით ეს ითქმის დიდებულებზე, რასაც იმერეთის მეფის მაგალითზე ვხედავთ; იგი გაეყარა თავის პირველ ცოლს თამარს, რათა კახეთის მთავრის თეიმურაზ-ხანის ასული შეერთო; თამარი კი მალე სხვა დიდებულს მისთხოვდა. იგივეს ვხედავთ აგრეთვე სამეგრელოს მთავრის

დადიანის მაგალითზე, რომელიც თავის პირველ ცოლს, აფხაზ ქალს, აფხაზეთის მთავრის შარაშიას¹²⁸ ოჯახიდან¹⁶⁶), გაეყარა მას შემდეგ, რაც უსაფუძვლო ეჭვების გამო მისთვის ცხვირი და ყურები დააჭრევინა¹⁶⁷). შემდეგ შეირთო თავისი ცოცხალი ბიძის, ჩამომავლობით ლიბარტიანის¹²⁹, ცოლი, რომელიც გამოგლიჯა მკლავებიდან თავის ბიძას. შეიძლებოდა კიდევ მრავალი ამგვარი მაგალითის მოტანა. უფრო სამწუხაროა ის, რომ ქალთან ამგვარად გაყრა ჩვევად არის, განსაკუთრებით, მდაბიო ხალხში. არიან ისეთებიც, რომელთაც სამი, ოთხი ცოლი ჰყავთ ერთ ჭერქვეშ. ზოგს კი ცოლები სხვადასხვა ადგილას ჰყავთ, რათა სადაც არ წავლენ ცოლი იქ დახვდეთ. ხალხის უმეტესობა კმაყოფილდება ერთი ცოლით, გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა ქალი უშვილოა, ან დაუოკებელი ანჩხლია. მაშინ ისინი ამბობენ, რომ ღმერთს ეს შეუღლება არ დაულოცავს და მისი განანგრძლივება არ სურს, რადგანაც ღმერთი ყველაფერს კარგად აკეთებსო; ამიტომ, რადგან ქალს ავი ხახათი აქვს, ან უშვილოა, რაც ცუდია, ეს იმის ნიშანია, რომ ღმერთი ამ ქორწინებას არ მფარველობს, იგი უნდა დაირღვეს და კაცმა სხვა ქალი უნდა შეირთოსო.

თ ა ვ ი XIX

ღვთისმსახურების შესახებ

ყოველგვარი ღვთისმსახურება და წირვა-ლოცვა სრულდება ძველ ქართულ ლიტურატურულ ენაზე, რომელიც ძლიერ განსხვავდება ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენისაგან. სხვადასხვაგვარია აგრეთვე დამწერლობაც, რომელიც ორი სახისაა: ერთი ეკუთვნის ხალხურ ენას და გამოიყენება სამოქალაქო საქმეების წარმოებისას; მეორეთი წერენ საღმრთო წერილს, იყენებენ ღვთისმსახურებაში და ყველა იმ საქმეში, რომელიც სარწმუნოებას განეკუთვნება. ამიტომ ცოტანი არიან ისეთნი, ვისაც შეუძლია ამ დამწერლობის გაგება და წაკითხვა¹⁶⁸). იგი მღვდლებსაც კი არ ესმით და ამ ნაკლის გამოსასწორებლად ისინი ზეპირად სწავლობენ წირვას. ზეპირად ნასწავლ ლოცვას წარმოთქვამენ ყოველთვის და ყოველი შემთხვევის დროს. არა მარტო მღვდლებმა, არამედ თვით ეპისკოპოსებმაც

¹²⁸ Tarassia. ¹²⁹ Libardiens.

კი არ იცოთან კითხვა და არ ესმით საღმრთო წერილი, რასაც ხალხი-სათვის ძალიან დიდი ვნება მოაქვს, რადგანაც, არ ესმით რა საღმრთო წერილი, ისინი დიდ ცდომილებაში ვარდებიან.

არა მარტო სარწმუნოებრივ, არამედ ზნეობრივ საკითხებშიც უდავთა, როგორც ამას წმ. ილარიონი „საეკლესიო კრების შესახებ“ ამბობს, რომ ყოველგვარი ერესი მომდინარეობს საღმრთო წერილის ცუდად გაგებისაგან. მეგრელთა შორის ძალიან ცოტანი არიან ისეთნი, რომლებმაც წერა-კითხვა იციან. წერა-კითხვის მცოდნენი ქალები უფრო არიან. ბევრ მათგანს თავი ნასწავლადაც მოაქვს და ხშირად ისეთ რამეზე ლაპარაკობს, რაზედაც წარმოდგენა არა აქვს; ამის გამო ათასგვარ სისულელეს ლაპარაკობენ. მათ მიმართ სამართლიანად შეიძლება ითქვას ის, რაც წმ. ბასილიმ უთხრა ოდესღაც იმპერატორ ვალენტინის მზარეულოუხუცესს: „Tuum est de pulmentis cogitare, non dogmata sacra et divina decoquere“¹³⁰. მღვდლები იშვიათად გალობენ წირვა-ლოცვის დროს ან, უფრო სწორად, სრულიადაც არ გალობენ. მხოლოდ ეპისკოპოსები და ბერები ზოგჯერ ამბობენ ხოლმე საგალობელს დილით და საღამოს, განსაკუთრებით კი მარხვის დროს. ამ შემთხვევაში ისინი აღგენენ ორ გუნდს, მათ შუაში დგება მკითხველი, რომელიც ხმამაღლა ამბობს საგალობელს. დროდადრო იგი ტონს იცვლის ბერძნული ჩვეულების მსგავსად. აღსანიშნავია, რომ ისინი ამგვარად გალობენ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც ბევრნი არიან, მაშინაც როცა ცოტანი არიან და იმ დროსაც, როცა მხოლოდ ერთია მგალობელი; ეს იმიტომ, რომ სრულებით ვერ ერკვევიან მუსიკაში, მათი გალობა უსიამოვნო და ხმაშეუწყობელია.

გალობა ქრისტიანებს უძველესი დროიდან აქვთ წესად, თუმცა ყოველთვის იყვნენ სხვადასხვა ჯურის ერეტიკოსები, რომლებსაც სძულდათ სიმღერები. სხვათა შორის, ასეთი იყო იულიანე განდგომილი, რუფინუსის¹⁶⁹ მოწმობით (იხ. მისი „ისტორია“, X წიგნი, XXXI თავი). მაგრამ ქრისტიანები მის საწინაღმდეგოდ ხმამაღლა გალობდნენ, მოსემ მთელ ისრაელ ხალხთან ერთად, კაცებსა და ქალებთან ერთად, უგალობა გამარჯვებას, რომელიც მან მოიპოვა წითელი ზღვის გადალახვის დროს, სადაც ეგვიპტელები დაიხრჩვნენ („გამოსვლა“, XV, 1, 20)¹⁷⁰. წმ. ბასილი ამბობს („ეპ.“ LXIII),

¹³⁰ „შენი საქმეა იმხელთ საქმელზე და არა საღმრთო და წმინდა დოგმატების შესახებ“.

რომ მის ღირსს მთელს აღმოსავლეთში ყველა ეკლესიაში მყოფთა-
განი ერთად გალობდა. მაგრამ ლაოდნიკეს საეკლესიო კრებამ¹⁷¹) და-
ადგინა, რომ ეკლესიაში მხოლოდ მგალობლებმა უნდა იგალობონ
ფსალმუნი. აგათიას მსოფლიო საეკლესიო კრება (თავი XX I) ბრძა-
ნებს, რომ საგალობლები უნდა იმღერებოდეს ყოველდღე. აქედან
შეიძლება გავიგოთ, თუ რატომ არის აუცილებელი გალობა ან, უფ-
რო სწორად, რატომ არის ესოდენ ძველი ეკლესიაში გალობის წე-
სი. მაგრამ სამეგრელოს ხალხმა, რომელთაც დამრიგებელი და მას-
წავლებელი მოძღვრები არ ჰყავთ, შეცვალებს გალობის ჩვეულება
და გალობას და წირვასაც კი საკუთარ სახლებსა და სარდაფებში აწ-
ყობენ, მიუხედავად უფლის მიერ ამის აკრძალვისა. „Deuteron.,
XII; Vide ne offeras holocausta tua in omni loco quem videris,
sed in loco quem elegerit Dominus ut ponat nomen suum ibi“¹³¹.

თ ა ვ ი X X

პირჯვრის გამოსახვისა და ლოცვის წესის შესახებ

რადგანაც მეგრელებს საკუთარი ენისათვის ანბანი არ გააჩნიათ,
ისინი ქართულ ანბანს იყენებენ როგორც საღმრთო წერილისათ-
ვის, ისე საერთოდ ყოველგვარი დამწერლობისათვის, რომელიც
სარწმუნოებას ეხება. ამიტომ თითქმის ყველამ იცის ქართული. პი-
რჯვარს ბერძნების მსგავსად ისახავენ. ხელს ჯერ მარჯვენა მხარზე
მიიღებენ, შემდეგ მარცხენაზე და ამბობენ: „სახელითა მამისა-
თა“¹³² და ხელს თავთან მიიტანენ, შემდეგ იტყვიან: „და ძისა-
თა“¹³³ და ხელს მუცელზე ჩამოუშვებენ, შემდეგ წარმოთქვამენ:
„და სულისა წმინდისათა“¹³⁴, ხელს მიიღებენ, როგორც თავდაპირ-
ველად, ჯერ მარჯვენა მხარეზე, შემდეგ მარცხენაზე. ამგვარად იხ-
სენიებენ ისინი წმინდა სამებას: „მამა“¹³⁵, ძე¹³⁶ და სულიწმინდა“¹³⁷
— „სამება ერთი ღმერთი“¹³⁸“, ე. ი. სამებაში ღმერთია გაერთიანე-
ბული. ისინი ლოცულობენ, წარმოთქვამენ სიტყვებს, მაგრამ არ ეს-

¹³¹ „წიგნი მეორე სჯულისა, თ. XII; ნუ უკუშ შესადამე შესწირვიდე შესაწ ირავ-
თა შენთა ყოველსავე ადგილთა, რომელ იხილო, არამედ მას ადგილსა, რომელ გამოირ-
ჩიოს უფალმან ღმერთმან შენმან“.

¹³² Zachelita mamizata. ¹³³ Dazizesta. ¹³⁴ Dazulisminda zata. ¹³⁵ Mama.
¹³⁶ Zeda. ¹³⁷ Zulisminda. ¹³⁸ Sameba erti Gometri.

მით მათი შინაარსი. როგორც ვთქვი, პირველს ისახვენ ბერძნული წესით — ხელი ჯერ მარჯვნივ, მერე მარცხნივ მიაქვთ. ამით განამტკიცებენ თავიანთ ერესს, რადგან, მათი აზრით, სულიწმინდა უფრო დაბლა დგას და იგი მარცხნივ უნდა მოთავსდეს. ამდენად ისინი ცდებიან სამების საიდუმლოების სწორ გაგებაში, რომლის შესახებ ვკითხულობთ ესაიასთან (თავი XL): „Qui appendit tribus digitis molem terre“¹³⁹.

უნდა ითქვას, რომ ვისაც რომის ეკლესია სწამს და აღიარებს, იგი პირველად გამოსახვისას ხელს ჯერ მარცხენა მხარეზე დაიდებს და შემდეგ წაიღებს მარჯვნივ. ამით გამოისახება შეჩვენებიდან კურთხევაში გადასვლა; ისინი კი, რომლებიც წმ. რომაულ ეკლესიას ჩამოსცილდნენ, კურთხევიდან კრულვაში გადადიან. ცოტამ თუ იცის და შეიძლება არც არვინ იცოდეს, რომ პირველი, რომელსაც ისინი გადაისახავენ, არის ქრისტიანობის სიმბოლო: ისინი ფიქრობენ, რომ ეს ნიშანი ღირის ხორცის ჭამას ნიშნავს და მართლაც ქრისტიანობის სიმბოლო ამაში რომ მდგომარეობდეს, მეგრელები უთუოდ დაიმსახურებდნენ ღირსეული ქრისტიანების სახელს, რადგან მსოფლიოში არ მოიხებებოდა სხვა ისეთი ერი, რომელიც ამდენ ღირის ხორცს ჭამდეს. ჩვენს წმინდა პატრებს ზოგჯერ უხდებოდათ ხოლმე უწმინდესი ნაშების საიდუმლოების ახსნა ზოგიერთი მეგრელისათვის, რომლებიც თითქოს ინტერესით უსმენდნენ. მათ შორის ისეთებიც იყვნენ, რომლებსაც მათი ეს მოდათ, რაც ჩანდა როგორც პატრების მიერ მიცემული განმარტების მოწონებაში, ასევე სხვადასხვა შეკითხვების ნიხედვით, რომელთაც ისინი საუბრის დროს იძლეოდნენ. მაგრამ ზოგჯერ უეცრად ეს საოცარი მეგრელები პატრებს ასეთ კითხვებს მისცემდნენ ხოლმე: არიან თუ არა ისინი ქრისტიანები? არიან თუ არა მათ ქვეყანაში ქრისტიანები და ჭამენ თუ არა ისინი ღირის ხორცს? აგრეთვე, გვაქვს თუ არა ღვინო და ვსვამთ თუ არა მას? მათ მი-
აჩნიათ, რომ ქრისტიანობის არსი მდგომარეობს ღვინის სმაში, წინააღმდეგ მაჰმადიანებისა, რომლებიც ღვინოს სრულიად არ სვამენ. მეგრელები ჭამის წინ ყოველთვის იწერენ პირველს და თუ სუფრაზე მღვდელი იმყოფება, ღვინოს ისე არ დალევენ, თუ წინასწარ მღვდლისაგან კურთხევა არ ითხოვენ, რომელსაც მიმართავენ ამ სიტყვებით: „შენდობა პატონი“¹⁴⁰, ე. ი. დავგლოცე ბა-

¹³⁹ „...და ყოველი ქმეყანა მჭილითა ვინ აწონნა...“

¹⁴⁰ Sandoba Patona.

ტონო, რაზედაც ის უპასუხებს — „გინდოთ ღმერთმა“¹⁴¹, ე. ი. ღმერთი გაკუთხებთო. მათ ჩვენი მღვდლებისათვისაც ხშირად უთხოვიათ შენდობა არა მარტო სუფრასთან, არამედ. გზაში შეხვედრის დროსაც. ამ ხალხს ასეთი ჩვეულება აქვს: თუ შეხვედრიან ბერს ან პრელატს, გააჩერებენ ცხენს და დალოცვას სთხოვენ.

პირველს ისახავენ როცა საომრად მიდიან, ან როდესაც ზარის რეკვას ან წმინდა ძელის ხმას გაიგონებენ, რომელიც ხალხს წირვაზე მოუხმობს; აგრეთვე ცხვირის დაცემინების დროს. თუ ვინმე დააცემინებს, იქ მყოფთ ჩვეულებად აქვთ თქვან: „წყალობა“¹⁴², ე. ი. „ღმერთი გწყალობდესო“, ანუ უფრო სწორად „ღმერთი შეგეწიოსო“. ის კი ხელს შუბლზე მიიდებს, მუხლს მოიდრეკს ასე, თითქოს მიწაზეა გართხმული და უპასუხებს: „ათასი მადლობა“¹⁴³, ე. ი. „დიდ მადლობას მოგახსენებთო“. მგზავრობისას თუ ფკლესიის წინ მოუხდათ გავლა, მის კართან შეჩერდებან და შიგ შეუსვლელად პირველს გადაიწერენ; შემობრუნდებიან ოთხი მიმართულებით და თითოეულ მხარეს მიბრუნებისას ამბობენ: „დიდება ღმერთს“¹⁴⁴ და განაგრძობენ გზას.

აი, როგორია მათი უფლისადმი ვედრების გარეგანი მხარე: პირველ ყოვლისა, დილას, პირის დაბანის დროს, ახსენებენ ღმერთს და, აღიდებენ რა მის სახელს, ამბობენ: „დიდება ღმერთს“ და სხვა მსგავს ლაღადებას. ჩაცმის შემდეგ გამოვლენ ოთახიდან, პირს აღმოსავლეთისაკენ იბრუნებენ, ორჯერ ან სამჯერ გადაიწერენ პირველს და იგივეს გაიმეორებენ, თავს მდებლად დახრიან ერთხელ და ამით მათი ლოცვა დამთავრებულია. ქრისტიანები ძველთაგანვე ასე, აღმოსავლეთისკენ პირშექცევით, ლოცულობდნენ. წმ. ბასილი წიგნში „სული წმინდის შესახებ“ (თ. XXVII) ამბობს, რომ ქრისტიანებს ეს მოციქულებმა ასწავლესო. აღსანიშნავია, რომ მეგრელები ფეხზე მდგარნი ლოცულობენ ყოველთვის. ეს კი ყველა ძველ ეკლესიაში არ იყო წესად მიღებული. ქრისტიანები ლოცულობენ ხან ფეხზე მდგარნი, ხან მუხლზე დაჩოქილნი, როგორც ამას აღნიშნავს ბარონიუსი 58 წელს. ისინი თავშიშველნი ლოცულობენ, მაშინ როცა წარმართები თავიანთი ღმერთებისადმი თავყანისცემის დროს, პლუტარქეს სიტყვებით, ლოცულობენ თავშებურვილნი. წმ. პავლე გვასწავლის (ეპის-

¹⁴¹ Guida Gomert. ¹⁴² Scaloba. ¹⁴³ A fascemi rozeba. ¹⁴⁴ Dideba Gomers.

ტოლე კორინთელთა მიმართ“), რომ თავშიშველა უნდა ილოცო. ლოცვისას ხელს შუბლთან მიიდებენ და ამავე დროს თავს დაბლა ხრიან. წირვის დაწყების შემდეგ სამჯერ შემოუვლიან ეკლესიას გარშემო ლიტანიით და თან ლოცულობენ. ასეთია მართლმადიდებელთა უძველესი წესი, როგორც ამას ვკითხულობთ ერემიასთან („ეპისტოლე“, VII, XII და XXII). სხვა მხრივ, მათი ლოცვა არის ფამილარული საუბარი ზატთან, რომლის წინაც ჩრდებიან, ან რომელსაც მიმართავენ და სთხოვენ ჯანმრთელობას, კარგ მოსავალს, დახმარებას მათი გამძარცვაჲ ქურდის აღმოჩენაში და სხვა ამდაგვარ რამეებს; რაც მთავარია, დაჟინებით სთხოვენ მტრის განადგურებას და მის მოკვდინებას.

თ ა ვ ი XXI

მსხვერპლის შეწირვის შესახებ

მეგრელებს წესად აქვთ მსხვერპლის შეწირვა, რასაც „ოხვა-შერს“¹⁴⁵ უწოდებენ. შეწირულება სამგვარია: პირველი ითვალისწინებს ხარის, ძროხის, ხბოს ან სხვა მსგავსი ცხოველის დაკვლას, რაც მღვდლის გარეშე არ ხდება; მღვდელი მოვა და კითხულობს ლოცვას სამსხვერპლოდ განკუთვნილ ცხოველზე. ანთებული სანთლით ხუთ ადგილას ამოუწვავს კანს, შემოატარებს მას იმ ხალხის ირგვლივ, რომელთა საკეთილდღეოდაც ხდება შეწირვა; შემდეგ შესაწირავს კლავენ და შეწვავენ ან მთლიანად, ან მის უდიდეს ნაწილს. შემწვარს დებენ მაგიდაზე, რომელიც ოთახის შუაში დგას, შინაურები და სტუმრები ანთებული სანთლებით ხელში შემოუსხდებიან ირგვლივ. ის კი, ვისთვისაც იქნა მსხვერპლი შეწირული, ანთებული სანთლით ხელში იჩოქებს ამ ხორცის წინ, მღვდელი ლოცვებს კითხულობს. ლოცვებაც კითხვის დამთავრების შემდეგ შეწირულების გამღები და მისი ნათესავები მცირეოდენ საკმეველს ავდებენ ნაკვერჩხალზე, რომელიც კრამატზე ან სხვა რამეზე დევს ზვარაკის გვერდით. მღვდელი მოჭრის ერთ ნაჭერ ხორცს, შემოავლებს თავზე იმას ან იმათ, ვინც შეწირულება გაიღო, და შემდეგ აძლევს ხორცს საქმელად. დამსწრეებიც მიუახ-

ლოვდებიან მათ, შემოავლებენ თავზე თავიანთ სანთლებს, რომელთაც შემდეგ ჩააგდებენ ცეცხლში, იქ სადაც საკმეველია. შემდეგ ყველა თავის ადგილს იკავებს. მღვდელი ცალკე ზის, ზვარაკის საკმარ ნაწილი მას ეკუთვნის, რადგანაც შემწვარიდან მთელი შიგნეული მისია, ხოლო უმი ხორციდან — თავ-ფეხი და ტყავი. ეს იმ ლოცვის საფასურია, რომელიც მან ხორცის შეწვამდე წაიკითხა. სუფრის თითოეულ წევრს ხორცი შეუძლია ჭამოს იმდენი, რამდენიც მოესურვება, მაგრამ იქიდან, რაც მის წინ დევს, ეგრაფერს წაიღებს. მხოლოდ მღვდელს შეუძლია თავისი წილის გარდა წაიღოს ის ხორციც, რომლის შეჭმაც ვერ მოახერხა.

მეორე სახის მსხვერპლის გაღების დროს წარაკენ მხოლოდ წვრილფეხა საქონელსა და ღორს. ასეთ შემთხვევაში არ არის სავალდებულო მღვდლის დასწრება, არც სანთლები და არც საკმეველი. ამ სახის შეწირულების მიზანს წარმოადგენს ოჯახის ან ნათესავების წარმატებულობა. მიუხედავად ამისა, მღვდელს ყოველთვის ეპატიუებიან ლოცვის სათქმელად და ამის საფასურად უმსაპინძლდებიან მას.

მესამე სახის შეწირულება არის სისხლი, ზეთი, პური და ღვინო. ამგვარი შეწირვა ხდება მიცვალებულთათვის. მათ კუბობზე, რომლებიც კაკლის ხისაგან არის გაკეთებული, კლავენ ხზოს, კრავს და მტრედს და ზემოდან ასხამენ ერთმანეთში არეულ ზეთსა და ღვინოს. გარდა ამ შეწირულებისა, მეგრელები სუფრაზე ყოველდღიურად ახდენენ შეწირვას ღვინით — როდესაც ღვინის დაღვევა სურთ, სულერთია სახლში იქნება ეს თუ მეგობრებთან; იღებენ ღვინით სავსე ფიალას და სანამ დაღვევდნენ, უპირველესად ხმამაღლა ესალმებიან მთელ საზოგადოებას, უსურვებენ თითოეულს ბედნიერებასა და კეთილდღეობას; შემდეგ, ადიდებენ უფლის სახელს; ოდნავ გადახრიან ფიალას და გადაღვრიან ცოტა ღვინოს ან მიწაზე, ან მეორე ფიალაში და იგი უფლის შეწირულებაა მეფე დავითის შავალითისამებრ, რომელმაც ბეთლემის წყალსატევიდან ისე შესწირა წყალი, რომლის დაღვევაც ძლიერ სურდა, რომ არც კი გაჰკარებია („პარალიპემონი“. XI, XVIII).

ყველა სხვაგვარი შეწირვა აგრეთვე ებრაელების წესით ხდება, რადგანაც პირველი ორი შეწირულება უსისხლოა, მესამე კი — მოპკურებაა. ღვინოს მსხვერპლად სწირავენ აგრეთვე წმ. გიორგის რთველის დროს პატარა, დაახლოებით ოცბოთლიან კასრს¹⁷²) ავსებენ საუკეთესო ღვინით, შეწირავენ წმ. გიორგის და ინახავენ

ცალკე. ამ კასრს ხსნიან და სვამენ გარკვეულ დროს, სახელობრ, წმ. პეტრეს დღეს და არა უადრეს. ღვინის მაგივრად წყალს და-
ლევენ, მაგრამ მას დანიშნულ დრომდე მაინც არ გახსნიან. როგორც
კი დრო დადგება, ოჯახის უფროსი პატარა ჭურჭლით ამოიღებს ამ
ღვინოს და მიაქვს ილორის¹⁴⁶ ეკლესიაში, რომელიც წმ. გიორ-
გის სახელობისაა¹⁷³). იქ ლოცულობს და შემდეგ ბრუნდება შინ;
ამ ჭურჭლით ხელში შედის საოჯახო სარდაფში და ყველანი ერ-
თად ლოცულობენ წმ. გიორგისათვის შეწირულ კასრთან, რომე-
ლზედაც წინასწარ დალაგებულია ხაჭაპური, ხახვი და პრასი. შემ-
დეგ კლავენ ხბოს ან ღორს, რომლის სისხლს ოჯახის მამა კასრის
ირგვლივ მოასხამს, და კვლავ ლოცულობენ. ამის შემდეგ მიდიან
და ჭამენ და სვამენ.

მეგრელებმა სხვა მრავალგვარი „ოხვამერი“¹⁷⁴) ანუ მსხვერ-
ბლის შეწირვაც იციან. ღვინით საფხე დიდ ჭურჭელს. წირავენ სხვა
წმინდანებსაც, რომელსაც მხოლოდ დანიშნულ დროს სვამენ. ამ
სხვაგვარ შესაწირავთან ერთს ჰქვია „სამიქელანგელოზო“¹⁷⁵ პი-
ქელ მთავარანგელოზის პატივსაცემად; მეორე არის წმ. კვარაკის
პატივსაცემად; მესამე „საღორონთო“¹⁴⁸ ღმერთის პატივსაცემად¹⁷⁵).
ამ სამ შეწირულებათაგან პირველის შეწირვის დროს კლავენ გოჭს
და მამალს, მეორის დროს წირავენ გოჭს და პურს. ორივე შემთხ-
ვევაში პატიუებენ სტუმრებს. მესამის დროს კი არავის იწვევენ,
მხოლოდ შინაურები ესწრებიან და მხოლოდ ისინი ჭამენ
ზგარაკს, რომელიც ყოველთვის წვრილფეხა საქონელს წარმოად-
გენს.

გარდა ამისა, ისინი წლის განმავლობაში ბევრ სხვა შეწირვა-
საც ახდენენ, რაზედაც მე არას ვამბობ, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ
სათქმელი შევამოკლო და აგრეთვე იმიტომაც, რომ ისინი შესრუ-
ლების წესის და ლოცვის მხრივ ყველანი ერთმანეთს გვანან. ლო-
ცულობენ ჭამა-სმის დროს. როდესაც მსხვერპლის მიტანას დღე-
მოვა, ამბობენ დიდი დღე დადგაო. მაგრამ ეს დღე არ არის უფ-
ლის სადიდებელი და სათაყვანებელი დიდი დღე, რადგანაც ეკ-
ლესიაში არ მიდიან, არ ისმენენ წირვას, არ ევედრებიან უფალს,
არ აკეთებენ კეთილ საქმეებს; ამ დღეს ატარებენ სმა-ჭამაში და
ღმერთს დალოცვას და თავიანთი მტრების ამოწყვეტას სთხოვენ.
თუ მიდიან ეკლესიაში წირვის მოსასმენად, თავდაპირველად თაყ-

146 Issori. 147 Samicangiara. 148 Sangoronti.

ვანს სცემენ ხატს, სწრაფად ისახავენ პირჯვარს და ჩვეულებრივი ლოცვებით მიმართავენ მას. შემდეგ მოჰყვებიან ლაქლაქს, იცინიან, მღერაინ და ოხუნჯობენ ისე, თითქოს ქუჩაში იყვნენ.

თ ა ვ ი X X I I

დღესასწაულების შესახებ

ამ ხალხის დღესასწაულები სხვადასხვაგვარია. პირველი სახის დღესასწაულების დროს არავითარ სამუშაოს არ ასრულებენ, პურსაც კი არ აცხობენ და დადიან წირვის მოსასმენად. ასეთი დღესასწაულებია შობა, რომელსაც „ქირსეს“¹⁴⁹ უწოდებენ; ახალი წლის პირველი დღე, რომელსაც „კალანდას“¹⁵⁰ უწოდებენ; ხარება¹⁵¹; ბზობის კვირა, რომელსაც „ბაიობა“¹⁵² ჰქვია; აღდგომა — „თანაფა“¹⁵³ და ახალკვირა, რომელსაც იგივე სახელი ეწოდება. მეორე სახის დღესასწაულების დროს მუშაობენ წირვის დაწყებამდე, შემდეგ უმეტესობა მიდის ეკლესიაში, რომ მონაწილეობა მიიღოს ლიტანიაში. ამ სახის დღესასწაულებია: წყალკურთხევა, რასაც ისინი „წაკურთხისა“¹⁵⁴ უწოდებენ; ამ დღეს პროცესიით მიდიან მდინარეზე, იესო ქრისტეს იორდანში¹⁷⁶) მონათვლის აღსანიშნავად; „პეტრობა-მირსობა“¹⁵⁵, ეს სიტყვა აღნიშნავს ლოცვას თვალთათვის, ე. ი. წმ. პეტრეს სახელობის დღეს; „მარაშინა“¹⁵⁶, ანუ ღვთისმშობლის მიძინება; „დიდი პიჩუანი“¹⁵⁷ — დიდი მარხვა და „ჯვრის ამადლება“¹⁵⁸. მესამე სახის დღესასწაულები, რომლებიც დიდმნიშვნელოვნად არ არის მიჩნეული და რომლის დროსაც მთელი დღე მუშაობენ, არის „თავისკვეთა“¹⁵⁹ — იოანე ნათლისმცემლის თავის მოკვეთა; „ფერისცვალება“¹⁶⁰; „გიორგობა“¹⁶¹ — წმ. გიორგის მიერ ხარზე სასწაულის მოხდენა; „სიპიასობა“¹⁶² — ხალხური დღესასწაული და ბაზრობა ჩვენს რეზიდენციაში — წიფურიაში¹⁷⁷). ამ დღესასწაულების გარდა ამ ცრუმორწმუნე ხალხს წლის განმავლობაში ბევრი ისეთი დღე აქვთ, რომელთაც ან პირადი ღვთისმშობლის გამო, ან სამუშაოსაგან თავის დაძვრენის მიზნით გულ-

¹⁴⁹ Christe. ¹⁵⁰ Kalende. ¹⁵¹ Karebat. ¹⁵² Bajoba. ¹⁵³ Tanapa. ¹⁵⁴ Zcar icorchia. ¹⁵⁵ Petroba Mersoba. ¹⁵⁶ Marisina. ¹⁵⁷ Gigi picchioani. ¹⁵⁸ Piavarisa magleba. ¹⁵⁹ Tavisqueta. ¹⁶⁰ Perit Zaloba. ¹⁶¹ Guiercoba. ¹⁶² Cipias soba.

მოდგინედ იცავენ. ერთ-ერთი ასეთი დღეა ყოველი თვის და წლის პირველი ორშაბათი, რომელსაც „ახალ თუთაშხას“¹⁶³ — ახალ ორშაბათს — უწოდებენ.

სამეგრელოში გაწსაკუთრებული ზეიმით ხვდებიან ახალი წლის პირველ დღეს, რადგან, მათი აზრით, ამ დღეზეა დამოკიდებული მთელი წლის ბედნიერება. მთავრის მოხელეები და კარისკაცები, რომელთაც სხვადასხვა თანამდებობა უჭირავთ, ახალი წლის წინა დღით მიდიან მთავართან და ღამეს სასახლის მიდამოებში ატარებენ; მეორე დღეს კი იკრიბებიან ერთად; სახლთუხუცესს მოაქვს ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი მთავრის გვირგვინი; მოლარეთუხუცესს ყუთით მოაქვს ძვირფასი ნივთები; მეღვინეთუხუცესს — ულამაზესი თასი; მზარეთუხუცესს — უდიდესი ქვაბი; მეჯინბეთუხუცესს — საუკეთესო ცხენი, მწყემსს — ყველაზე კარგი ხარი. ასე და ამგვარად, ყველას თანამდებობის მიხედვით მოაქვს ან მოჰყავს, რაც ყველაზე კარგია მის გამგებლობაში. ისინი გუნდად მიემართებიან მთავრის სასახლისაკენ, მოჰყვებნათ საზეიმოდ გამოწყობილი მღვდლები და ეპისკოპოსები ზატებით ხელში და „Kyrie eleyson“¹⁶⁴-ის ხმამაღალი გალობით შედიან მთავრის სასახლის დარბაზში, სადაც მთავრის მეუღლე, დიდებულები, საზეიმოდ გამოწყობილი სეფე-ქალები იმყოფებიან, რომლებიც სანთლებით ხელში ერთ რიგად არიან ჩამწყვირებულნი, რათა დაინახონ პროცესიის სვლა. როცა პროცესია მათ წინ ჩაივლის, ყოველი მათგანი ხელით ეხება იმას, რაც მოაქვთ და მოყავთ პროცესიის მონაწილეებს — გვირგვინს, ძვირფას ნივთებს, ქვაბს, ხარს და სხვ. მათ მტკიცედ სწამთ, რომ ვინც კარგად არ შეეხება ამ ნივთებს, ის ბედნიერი არ იქნება ამ წელიწადს. პროცესიის მონაწილენი მღერიან — „Kyrie eleyson“ და სუროს რტოებს აბამენ სასახლის ყველა კარზე და საერთოდ მსვლელობის მთელ გზაზე. მდაბიონიც, მთავრის მიბაძვით, ყველგან მსგავს პროცესიებს აწყობენ და მოაქვთ ან მოყავთ თითოეულს საუკეთესო, რაც გააჩნია და თავიანთ კარზე სუროს რტოებს ჰკიდებენ: ძველად ხის შტოებით სახლის მორთვის ეს წესი ქრისტიანთა მიერ დაგმობილი იყო, როგორც ამას მოწმობს ტერტულიანე¹⁷⁸) („მეომრის გვირგვინის შესახებ“, თავი III, ბოლო ნაწილი): „Christianus nec domum suam laureis infamabit“¹⁶⁵.

¹⁶³ Archali tutasca. ¹⁶⁴ „უფალო შეგვიწყალონ“. ¹⁶⁵ ქრისტიანი არ შეამკობს თავის სახლს დაფნის გვირგვინით.

მარტინ ბრაკარი საბერძნეთის სინოდის წესდებაში გვასწავლის, რომ ქრისტიანებს ეკრძალებათ ახალ წელს დაფნის, სუროს ან სხვა ხის რტოებით სახლის შემკობა. პაპმა გრიგოლ III¹⁷⁹) აკრძალა იგი რომში. არსებობს კანონი, რომელიც ადგენს, რომ იმ პირებს, რომლებიც იცავენ ამ წესს ახალ წელიწადს, სამი წლით სულიერი განკანონება ესაჯებთ: მეექვსე მსოფლიო კრებამ¹⁸⁰) აღადგინა ეს სასჯელი. ტერტულიანე („კერპთა შესახებ“, თავი XV) ამბობს, რომ ღმერთმა მართლმორწმუნეებს აუკრძალა კარის გვირგვინით მორთვა და რომ ცნობილია ერთი პიროვნება, რომელიც ღმერთმა სასტიკად დასაჯა ამის ჩადენისათვის; კარის ამგვარი მორთვა თუმცა განდევნილია ქრისტიანული წეს-ჩვეულებებიდან, ხალხი მაინც არ ივიწყებს მას. მაგრამ რადგანაც არავინ არის ისეთი, რომელიც წინ აღუდგება ამ ჩვევას, როგორც იგივე ტერტულიანე ამბობს: „Plures jam invenies Ethnicorum fores, sine lucernis et laureis, quam Christianorum“¹⁶⁶, ქრისტიანებმა თავისი სარწმუნოების თაყვანსაცემად დააკანონეს ის, რასაც წარმართები აკეთებდნენ ცრურწმენების გამო. (ბარონიუსი — „იანვრის თვის ჩანაწერები მარტიროლოგში“).

ნათლისღების დღეს, რასაც მეგრელები „წაკურთხიას“¹⁶⁷ უწოდებენ, დილაადრიან იწყებენ ქათმის ხორცის ჭამას და ღვინის სმას და შესთხოვენ ღმერთს კურთხევას. უქმობას ჩვეულებისამებრ იწყებენ და შემდეგ ცხენით ან ქვეითად მიდიან ეკლესიაში. სამღვდლო ტანსაცმელში გამოწყობილ მღვდელს ისინი ლიტანიით მიჰყავს უახლოეს მდინარესთან ასეთი რიგის მიხედვით: წინ მიდის კაცი ბუკით ხელში, რომელზედაც ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ, და რომელშიაც დროდადრო ჩაჰბერავს ხოლმე. მას მიჰყვება მეორე, დროშით ხელში, რომელიც ზოგ ეკლესიებში სულ დახეულია, ზოგში კი საკმაოდ კარგად არის შენახული. მას მოსდევს სხვა კაცი ნიგვზის ზეთიანი ლამბაქით და გოგრით ანუ ხაპით, რომელზედაც მიმაგრებულია ჯვრის ფორმის ხუთი სანთელი. შემდეგ მოდის კაცი ნაკვერჩხლითა და საკმევლით. პროცესია მირბის მდინარისაკენ, რამდენადაც შეუძლიათ სწრაფ ტემპში და ხმაუწყობლად მღერიან — „Kyrie eleyson“. ისინი ისე სწრაფად მიდიან, რომ ხშირად იძულებული ხდებიან კარგა ხნით შეჩერდნენ და მღვდელს დაუ-

¹⁶⁶ „უკვე უფრო მეტს ნახვ წარმართთა კარს სათლსა და დაფნას მოკლებულს ვიდრე ქრისტიანებისას“. ¹⁶⁷ Scharcorechia.

ცადონ, რომელიც, ჩვეულებრივად, ისეთი მოხუცებულია, რომ ჩქარა ვერ დადის. როდესაც საბრალო მღვდელი, დასვრილი და მთლად გაოფლიანებული, დაეწევა პროცესიას, მას ყიყინით ზედებან და დასცინიან, რომ ჩამორჩა და თავისი პროცესია ასე წინ გაუშვა. იწყებენ ხორხოცს, მაგრამ მღვდელი ყურადღებას არ აქცევს მათ დაცინვას და ამ მდინარის კურთხევას იწყებს; დაამთავრებს თუ არა, სწვავს საკმეველს, ზეთს ჩაასხამს მდინარეში, ანთებს ხაპზე მიკრულ ხუთივე სანთელს, უშვებს მდინარეში და ხაპი ნაკვივით გაცურდება. შემდეგ ჯვარს ჩადებს მდინარეში, რაიმე სასხურგბლით წყალს აპკურებს დამსწრეებს, რომლებიც მირბიან სახის დასაბანად, რის შემდეგაც ყველა სახლში ბრუნდება და თან ღოჭით მოაქვთ ეს წყალი.

აქვთ აგრეთვე დღესასწაული „მირსობა“¹⁶⁸ წმ. კრავის სახელობის დღე¹⁶¹), 21 იანვარი, რომელიც თვალთა სნეულების დღესასწაულს წარმოადგენს. ამ დღეს ზეიმობენ მოსე და აარონის სახელობის ეკლესიაში. თითოეულ მომსვლელს აქ საჩუქრები მოაქვს, ზოგს სანთელი, ზოგს თოკი, ზოგს კი ძაფი, რომელთაც მღვდელს აძლევენ. მღვდელი მას შემწირველს შემოავლევს თავზე და შემდეგ მიართმევს ხატს, რათა მან მათი თვალები სნეულებისაგან დაიცვას.

უქმობენ უძღები შვილის კვირეულის ხუთშაბათსაც, რომელსაც „კაპონობას“¹⁶⁹ ეძახიან. ამ დღეს ოჯახის საკეთილდღეოდ კლავენ დიდ ყვერულს და მართავენ კარგ სმა-ჭამას, როგორც ყველა უქმეზე ხდება. ხორციელის კვირის ორშაბათიდან ყველიერის კვირის ჩათვლით ხორცს არ ეკარებიან, ჭამენ მხოლოდ ყველს და კვერცხს. ამბობენ, რომ ამ მარხვას მიცვალებულების საპატივცემლოდ ინახავენ. შემდეგი ორშაბათიდან იწყება დიდი მარხვა და ამ დღესაც უქმობენ.

უქმობენ ორშოც მოწამეთა დღესაც, რომელიც 10 მარტზე მოდის. რადგან ეს უქმე ვნების კვირას ემთხვევა, ეს დრო კი დიდ უქმეს წარმოადგენს და ხორცისა და თევზის ჭამა არ შეიძლება, მიუხედავად ამისა, ამ დღეს თავს თევზის ჭამის უფლებას მაინც აძლევენ. ბერებს ჩვეულებად აქვთ ამ დღეს ეკლესიაში წმ. წამებულთა სადიდებლის გალობა. გალობის დროს შუა ეკლესიაში წყლით სავსე სათლს დგამენ, რომელშიაც ოთხმკლავი კვარია მო-

¹⁶⁸ Marsoba. ¹⁶⁹ Caponoba.

თავსებულის, თითოეულ მკლავზე მიკრული ათ-ათი—სულ ორმოცი — სანთლით. წირვის შემდეგ უხუცესი ბერი მიდის სათლთან, მღაბლად სცემს თავყანს, იღებს ერთ სანთელს და აქრობს წყალში. სხვებიც იგივეს აკეთებენ, სანამ არ ჩააქრობენ ყველა სანთელს.

დღესასწაულობენ აგრეთვე ხარებასა და ზზობის კვირას. ისევე, როგორც ორმოც მოწამეთა უქმეებში, ამ დროსაც თევზს ჭაშენ. ზზობის კვირას მღვდელი ზზის ან ზეთისხილის შტოს, ან რაიმე ყვავილს აკურობებს და ურიგებს ხალხს. მაგრამ ეს წესი საყოველთაოდ მიღებული არ არის — ზოგი აკეთებს ამას, ზოგი კი არა. ჩვეულებად აქვთ აგრეთვე იმ ადგილებში, სადაც ხატს გაატარებენ, შეწყვიტონ მუშაობა და გამართონ დღესასწაული; საუკეთესო ტანსაცმელში გამოწყობილნი მიდიან ხატის შესახვედრად და წირავენ მას თოქს, სანთელს ან ძაფს, რომელსაც მღვდელი ჯერ ხატს და შემდეგ შემომწირავს შემოავლებს თავზე; იმ სახლში, სადაც ხატი ღამეს გაათევს, ისევე როგორც მთელ სოფელში ან დაბაში, სამუშაოს არავენ ეკარება. მრავლად არიან ისეთებიც, რომელთაც სინდისი აწუხებთ ჩადენილი ქურდობის გამო. ამიტომ შესაწირავს მთავრებენ ხოლმე ხატს და ევედრებიან შეწყალებას, პატიებას, რათა იგი არ განურისხდეს მათ ოჯახს. ვისაც ცხენი, ძროხა ან რაიმე ამგვარი რამ ჰყავს მოპარული, სიკვდილის შიშით, არ სურს ხატის სახლში მიღება. ამიტომ განსაკუთრებული საჩუქრის ფასად უთანხმდება ხატის მტვირთველებს, რათა ხატი არა მის სახლში, არამედ სხვაგან დაასვენონ. მღვდელი ან სხვა პირნი, რომლებიც ხატს მიასვენებენ, იმდენად თაღლითები და ცბიერები არიან, რომ თუ ქურდს შიში შეატყვევს, ვაჭრობას იწყებენ მასთან. თავს ისე მოაჩვენებენ, თითქოს ჩადენილი ცოდვის სუდილის გამო ხატს უფრო ძვირფასი საჩუქარი სურსო (სინამდვილეში არ სურთ ხატის ბინის გამოცვლისათვის ცოტა რამეზე დათანხმდნენ). ბოლოს მთხოვნელს აძილებენ გაიღოს იმდენი, რამდენსაც მოითხოვენ. ამგვარი მოტყუებით იმარჯვებენ ისინი ამ გაჭირვებულ ადამიანებზე. წმ. გიორგის ხატის დღესასწაული მოდის შუა მარხვაში.

ვნების შაბათს მღვდელი მოივლის ოჯახებს და ნაკურთხ წყალს მოასხურებს სასტუმრო და საცხოვრებელ ოთახებს, რისთვისაც საფასურის სახით იღებს კვერცხს ან ყველს.

81

ანგელოსნი უგალობენ
ცათა შინა
და ჩვენცა ქვეყანასა
ზედა ღირსა გვევენ
წმინდით გულისა
დიდებად შენდა¹⁷².

ამ საგალობელს იმეორებენ მრავალჯერ. ლიტანიის შემდეგ იწყება წირვა, რომლის მიმართ ხალხის გულმოდგინება და ყურადღება ისეთია, თითქოს მოედანზე იმყოფებოდნენ — ლაყბობენ, ხუმრობენ, ხორხოცობენ, ერთმანეთს უცვლიან კვერცხებს. წირვის დამთავრების შემდეგ კვლავ სამჯერ შემოუვლან ეკლესიას, ისე როგორც აღვწერეთ, და სხვა საგალობლებს მღერიან. შემდეგ მდაბლად დახრიან თავს, გამოვლენ ეკლესიიდან, კართან ერთხელ შემოტრიალდებიან და უფლის სახელით ერთმანეთს ულოცავენ დღესასწაულს. მთავრის კარზე წესად აქვთ, რომ წირვის ბოლოს მთავარს თონეში შემწვარი კრავი მიართვან. მთავარი თავის ხელით დასანაწილებს მას და თითო ნაჭერს ჩამოუჭრავებს ციხოვულ თავის კარისკაცს. ასეთია მათი საიდგომო ჩვეულება.

აღდგომის მეორე დღეს, ორშაბათს, დღესასწაულობენ მიცვალებულთა დღეს. დილაადრიან ის, ვისაც ამ წელს ვინმე გარდაეცვალა, რამდენიმე ახლობელ ნათესავთან ერთად მიდის საფლავზე, თან მიჰყავს კრავი და არა რომელიმე სხვა ცხოველი, რომელიც უნდა აკურთხონ და შესწირონ. საფლავთან ფეხზე მდგარი მღვდელი აკურთხებს მას, იტყვის რამდენიმე ლოცვას, სწრაფად გამოსჭრის კრავს ყელს და სისხლს მიცვალებულის სულის საცხოვნებლად საფლავზე დააქეცეს. ეს ცდომილება თითქმის მთლიანად მოსპობილია იმ მეგრელთა შორის, რომლებიც წიფურას სამრევლოში შედიან და რომლის მახლობლაც ეკლესია აქვთ ჩვენს პატრებს, თეათინელებს. ამ პატრების წყალობით მათ გაიგეს, რომ ეს წესი ებრაულია და არა ქრისტიანული. დაკლავენ რა კრავს, თავსა და ფეხებს აძლევენ მღვდელს, ხოლო დანარჩენი სახლში მოაქვთ შესაწვავად. სადილობის დროს ან ცოტა მოგვიანებით ყველანი ეკლესიაში მიდიან და თან ურიკაზე დადებული, ლხინისათ-

¹⁷² „Ad Gomaza scena
Christe Maseovarsa
Angelosi ugualoth
Zeth satha scina

Da evens masghirs
Given que Canusa
Tzeda Sinindis galiza
Di deba scenda¹⁸³).

ვის საჭირო, საჭმელ-სასმელი მიაქვთ. მათ სუფრაზე რომ წარმოდგენა ვიქონიოთ, საჭიროა მოვიხსენიოთ ქვაბი ღომით, კვერცხგადამსული ხაჭაპურით სავსე კალათა, სხვადასხვა ფერის მაგრად მოხარშული კვერცხები, ყველი, ხორცი, რომელიც მეორე კალათშია, და ორი დიდი დოქით ღვინო. ყოველივე ამას დებენ საფლაგზე. მღვდელი აკურთხებს მას და იღებს მის წილ კვერცხებს, ყველსა და პურს. ჩვეულებად აქვთ, აგრეთვე, მღვდლისათვის, ოჯახის სახელით, რამდენიმე არშინი ტილოს ან ერთი-ორი პერანგის ჩუქება. ისინი, ვისაც ნათესავი ამ წელიწადში გარდაეცვალა, განსაკუთრებით გულუხვობენ და აუცილებლად ასაჩუქრებენ მღვდელს ამგვარი ნივთებით. შემდეგ ყველა მიდის მინდორში: რომელიც ეკლესიის წინაა, იყოფიან ორ ჯგუფად და თითოეული ჯგუფი ცალკე სუფრასთან ჯდება. მღვდელი ცალკე სუფრასთან ზის. ჭამის დაწყებამდე იგი ხმამაღლა აკურთხებს სუფრას. შემდეგ ერთიმეორეს მოიკითხავენ, საჭმელ-სასმელს გზავნიან ერთი სუფრიდან მეორეზე. ლხინის დასასრულს ერთი ჯგუფი დგება სუფრიდან, სიმღერით მიდის და ესალმება მეორეს, რომელიც მას პასუხობს და უგზავნის საჭმელ-სასმელს. შემდეგ მეორე სუფრიდან წამოღვებიან და ესალმებიან პირველს და მეორედებო იგივე ცერემონიალი. საღამოს ერთი უბნის ქალები შელამებამდე ერთად ცეკვავენ და მღერიან თავიანთებურად. შემდეგ ახსენებენ უფალს და მიდიან თავიანთ სახლებში.

„ამაღლების“¹⁷³ დღეს ჩვეულებისამებრ ლოცულობენ; დაკლავენ ღორს ან ქათმებს, დაამზადებენ გემრიელ კერძს. თითოეული ფავისთვის ანთებს სანთელს, ავდებს ნაკვერჩხალზე ერთ მარცვალ საკმეველს, უფალს შესთხოვს რომ ამგვარ დღეს კადვე მოესწროს და ევედრება ფუტკრის დალოცვას და გამრავლებას, რათა ფუტკარმა ბევრი თაფლი და სანთელი დაამზადოს. წმ. სამების დღეს ზენიმობენ აგრეთვე ყველაწმინდობასაც და, თავიანთი წესის მიხედვით, ღროს ატარებენ ჭამაში. მაგრამ ამ დღეს განსაკუთრებით ბევრს ჭამენ, რადგან მეორე დღიდან წმ. პეტრეს მარხვა იწყება.

ამ წმინდანის დღეს, რომელსაც „პეტრობა“¹⁷⁴ ჰქვია, შეგრელები შუალამიდანვე იწყებენ ჩვეულებრივ ლოცვას; ჭამენ გოჭისა და ქათმის ხორცს და როდესაც ზარის ან საყვირის ხმას გაიგონებენ, მიდიან ეკლესიაში. მღვდელი წირვას ატარებს. ამ დღეს

¹⁷³ Amegleba. ¹⁷⁴ Petroba.

მოაქვთ კალათებით პური, მსხალი; თხილი და ყოველივე ამას მიცვალებულთა საფლავზე დებენ. წირვის შემდეგ მღვდელი მიდის საფლავთან, აკურთხებს სურსათს და ლოცავს მის მომტანს, რომელიც მას ამისათვის გასამრჯელოს აძლევს. შემდეგ საჭმელ-სასმელად სახლებში მიდიან; ზოგი ამას ეკლესიაშივე აკეთებს, ზოგი კი სასაფლაოს მახლობლად. სანამ დაიშლებოდნენ, ყველანი სწრაფად გადაისახვენ პირჯვარს ეკლესიის წინ. აღსანიშნავია, რომ კვირა დღეს ისინი ხარებს უღელში არ გააბამენ და, საერთოდ, არაფითარ სამუშაოს არ ასრულებენ.

ღვთისმშობლის მიძინების დღეს, რომელსაც „მარაშინას“ უწოდებენ, დღესასწაულს გარიყრაჟზე იწყებენ ჩვეულებრივი ლოცვით — სმა-ჭამით. ჭამენ ვარიას, რომელზედაც ახალი ნიგვზის ზეთია გადასხმული. მხოლოდ ამ დროიდან იწყებენ ახალი ნიგვზის ჭამას და ყვინჩილებისა და ვარიების დაკვლას, რომელთაც ამ დრომდე არც ჭამენ და არც ყიდიან. ამბობენ, რომ ვარიებისა და ახალი ნიგვზის გაყიდვა არ შეიძლება მანამდე, სანამ წმ. პეტრეს არ შეავედრებენ მათ. ამ დროის ლოცვები იმაში მდგომარეობს, რომ მამაზეციერს შესთხოვენ ამრავლოს მათი ქათმები; ამას განსაკუთრებით ქალები ევედრებიან. ამ დღესვე აკურთხებენ აგრეთვე მინდორებსა და მდელოებს, რაც ამგვარად ჭდება: აიღებენ სამ თავთავს იმ მარცვლეულიდან, რომელსაც პურის მაგივრად ხმარობენ, მარწყვის პატარა რტოს, ცოტაოდენ ცვილს, შეკრავენ ბზის მსგავს კონას, აკურთხებიან მას მღვდელს ეკლესიაში, შემდეგ მოაქვთ იგი დათესილ მინდორში და რგავენ შუა ადგილზე; სწამთ, რომ ეს დაიცავს მინდორს ელჭექისაგან, სეტყვისა და სხვა ამგვარი უბედურებისაგან. დარგვისას რამდენიმე მოკლე ლოცვას იტყვიან და მინდორს ღმერთსა და ხატს მიანდობენ. შემდეგ ამავე მინდორში დიდ ღზანს გამართავენ, რადგან, მათი ფიქრით, ამის გარეშე ლოცვას ფასი არა აქვს და სარგებლობის მოტანა არ შეუძლია.

უქმობენ აგრეთვე „ელიობას“¹⁷⁵, წმ. ელია წინასწარმეტყველის დღესასწაულს, რომელსაც შესთხოვენ წვიმას კარგი მოსავლის მისაღებად; მის საპატივცემულოდ კლავენ თხას; სწორედ ამავე დღეს ჩვენი პატრების სამრევლოში, წიფურიას ეკლესიაში კლავენ თხას; სამეგრელოს მთავარმა ამ დღესასწაულზე ამ ეკლესიაში

¹⁷⁵ Elioba.

თხის დაკვლა და დიდი რაოდენობით პურ-ღვინოს მოზიდვა სამუდამოდ დაამკვიდრა. ეკლესიაში თორმეტი მღვდელი მიდის და ერთად წირავს; ამის შემდეგ ერთად მიირთმევენ თხის ხორცს და დანარჩენ სურსათს, ვიდრე ძლიერ არ დათვრებიან. ეს უქმე მოდის 30 ივლისს.

14 სექტემბერი წიფურიაში სადღესასწაულო დღეა: იმარაქება ბაზრობა, რომელსაც „სიპიასობა“¹⁷⁶ ეწოდება; იგი ორშაბათიდან კვირამდე გრძელდება. ამ დღეს თავიანთ ეკლესიებში თავზე გვირგვინდადებულთ მიაქვთ წმ. გიორგის და სახელიენის¹⁷⁷ ხატები. რადგანაც ამ დღესასწაულზე ბაზრობის გამო ძალიან ბევრი ხალხი ჩამოდის, მათ შორის მრავალი უცხოელია, რომელთა უმეტესი ნაწილი სომეხი, ქართველი და ებრაელი ვაჭრები არიან, აქ გაცხოველებული ვაჭრობა წარმოებს ყოველგვარი სურსათ-სანოვავით, სამკაულებით, ქსოვილებით, რომლებიც ადგილობრივი საქონლის გვერდით იყიდება. ასეთ ბაზრობას მრავალრიცხოვანი საჩუქრები მოაქვს ხატებისათვის იმათგან, ვინც აქ მხოლოდ მათ თაყვანსაცემად ჩამოდის; თუმცა ამ საჩუქრებს შორის მნიშვნელოვანი არაფერია, იგი წარმოადგენს თოქს, ცვილსა და ძაფს. ზოგჯერ მათ ფულითაც ასაჩუქრებენ ხოლმე. მთელს მხარეში არ არსებობს ისეთი კაცი, რომელიც ამ დღესასწაულზე არ მოდიოდეს. არის ისეთი წლებიც როდესაც ხატების საჩუქრები იმდენია, რომ ისინი ათი და მეტი ურმით მიაქვთ ხოლმე. ამ დროს მღვდლები მეტისმეტად დაკავებულნი არიან წირვით. რადგან „more græcorum“¹⁷⁸-ის მიხედვით, მათ არ შეუძლიათ ერთ ეკლესიაში წირვა ერთხელ მეტად შეასრულონ, ამიტომ ზოგჯერ თორმეტზე მეტი მღვდელი ერთად წირავს ხოლმე; ზოგი მღვდელი ხშირად დაგვიანებით მოდის მაშინ, როცა ნახევარი წირვა უკვე შესრულებულია.

21 ოქტომბერს მეგრელები დღესასწაულობენ წმ. გიორგის სასწაულის აღსანიშნავ დღეს, რომელიც მას მათ ქვეყანაში ასი მილის სიშორიდან ჩამოსული ერთი წარმართისათვის მოუხდენია. აი, ამ სასწაულის ისტორია: იმ დროს, როცა ბერძნების ეკლესია ლათინთა ეკლესიასთან იყო შეერთებული და როცა ეს სახელგანთქმული წამებული მრავალ სასწაულს ახდენდა, ამ წარმართს უყვებოდნენ ამ ამბებს, მაგრამ მას არაფერი სჯეროდა და რადგანაც ქრისტიანები ურჩევდნენ არ გაჯიუტებულყო, ერწმუნა ის, რასაც ხალხი უმტკიცებდა, ამ წარმართმა თქვა: მე ვირწმუნებ თქვენი წმინ-

¹⁷⁶ Sipiassoba. ¹⁷⁷ Saiselliens. ¹⁷⁸ ბერძნული წესი.

დანის მიერ ჩადენილ სასწაულებს, თუ ხვალინდელი დღის დადგომამდე ჩემთან მოიყვანს ჩემი ხარებიდან ამას და ამასო — და მან ამ ხარის ნიშნები აღწერა. წმ. გიორგიმ მოახდინა ისე, რომ შემდეგ ლამეს ეს ხარი აღმოჩნდა ასი მილის დაშორებით მდებარე დანიშნულ ადგილზე, ილორელთა სოფელში, სადაც აგებულია მისი სახელობის ეკლესია და სადაც ქრისტიანების სახუგეშებლად ეს წარმართი მოინათლა. ხარი დაკლეს და ხორცი დაურიგეს ხალხს, რომელიც მრავლად მოგროვდა ამ სასწაულის სანახავად. ამ სასწაულის ხსოვნის აღსანიშნავად მეგრელები იმ დროს, როდესაც სარწმუნოება ჰყვაოდა მათთან, ყოველ წელიწადს მღვდლად კურთხევის მსურველებს ავალებდნენ დღესასწაულის დადგომამდე მოეპარათ ულამაზესი ხარი წმ. გიორგის სახელით, რომელიც თითქოს ყოველწლიურად აღნიშნულ დღეს, ამ უძველესი სასწაულის სამახსოვროდ, იტაცებს ხარს და მოჰყავს იმავე ადგილზე. აქედან გამომდინარე, დღესასწაულამდე თხუთმეტი დღით ადრე, საჭირო გახდა ხარებისათვის განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევა, რადგან მეგრელები წმინდა გიორგის სახელით, სადაც კი შესძლებდნენ, იპარავდნენ საუკეთესო ხარებს და ამბობდნენ: თუ წმ. გიორგიმ მოიტაცა ხარი, ჩვენც შეგვიძლია მოვიპაროთო. ამიტომ თითოეული ფიქრობს, რომ ამ ქურდობისათვის არ დაისჯება. რამდენიმე ბერძენმა და ზოგიერთმა ჩვენმა პატრმა სცადა აეხსნა, თუ როგორ ხდება ხარის ეს ყალბი სასწაული, უკეთ რომ ვთქვათ — თაღლითობა, და ამისათვის მთელი ღამე ეკლესიის ირგვლივ სიარულით გაათენეს. აღმოჩნდა, რომ ქურდებს ხარი ბაწრით მოჰყავთ შებინდებისას ეკლესიაში. ეპისკოპოსების უმრავლესობამ იცის, რომ ეს თაღლითობაა და რომ ეს ყოველწლიური, ეგრეთ წოდებული სასწაული, მტკნარი სიცრუეა, მაგრამ ხალხში ღვთისმოწოდებულ განმტკიცების მიზნით ამას ყურადღებას არ აქცევენ. აღსანიშნავია, რომ ხალხი სასწაულის აღსრულების ღამეს ეკლესიასთან გავლას უფროსებას, რადგან ისინი დაარწმუნეს, რომ ის, ვინც ეკლესიას მიუახლოვდება — მოკვდება, რომ წმინდანი კლავს ყველას, ვინც კი მის ეკლესიასთან ამ დროს ახლოს მივაო; ამრიგად, სასწაულის საადრეულობა იცის მხოლოდ იმან, ვინც ხარი მოიპარა, და იმან, ვისაც იგი შეჰყავს ეკლესიაში¹⁸⁴).

წმ. გიორგის ეს ეკლესია არის სოფელ ილორში, შავი ზღვის მახლობლად, ბედიელის ეპარქიაში. მას მეზობელი ხალხებიც დიდ თაყვანს სცემენ, თვით ბარბაროსებიც კი. ასე რომ, უახლოესი მეზ-

ობლები, როგორც არიან აფხაზები¹⁷⁹, ალანები, ჯიქები და სხვა არამართლმორწმუნენი, მის გაძარცვას ვერ ბედავენ, თუმცა იციან, რომ ეს ეკლესია ძვირფასეულობით და ფულით ძალზე მდიდარია. ეკლესიის კარი მორთულია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც გამოსახულია წმინდანებისა და მათი სასწაულების რელიეფური გამოსახულებანი. როგორც ვთქვით, ამ ეკლესიის გაქურდვას ვერავინ ბედავს იმის შიშით, რომ წმინდანი მას წამებით მოკლავს. სხვა მიზეზთა შორის, შიშის ერთ-ერთი მიზეზი იქიდან მომდინარეობს, რომ ეკლესიაში არის ორი შუბი და ბარჯი ისრისებური ორი წვერით, რომლებიც ისეთი მსხვილია და მძიმე, რომ კაცი ერთსაც ვერ ასწევს. ხალხს სწამს, რომ წმინდანი ამ იარაღს იყენებს და სწორედ ამით სწრაფად გმირავს ქურდს. შიში, რომელსაც ამ იარაღის მიმართ განიცდიან, იმდენად დიდია, რომ როდესაც ამ ეკლესიის მღვდელი რომელიმე მათგანს გარეთ გამოიტანს, ვინც მას შეხვდება, ისეთ პატივს და თაყვანს სცემს, თითქოს იგი თვით წმინდანის ხატი იყოს, რადგანაც ეშინიათ ამ იარაღით არ იქნენ მყისვე განგმირულნი.

დღესასწაულის წინა ღამით მთავარი, კათალიკოსის, ეპისკოპოსებისა და დიდებულების თანსლუბით, მიღეს ეკლესიაში, აცვალდებინეს მას, რათა დარწმუნდეს ხარი ხომ არ არის დამალული საღმრეთო. შემდეგ ეკლესიას კეტავენ და კარზე თვითონ ადებს თავის ბეჭედს. დილით იგი ბრუნდება იმავე ამალით, ხსნის თავის ბეჭედს, ადებს ეკლესიის კარს და, ნახულობს რა ხარს, ამბობს, რომ წმინდანმა ამ ღამით მოიტაცა ხარი და აქ მოიყვანაო. ამის ვაგონებაზე გაისმის აღტაცებული შეძახილები. ერთი ახალგაზრდა კაცი, რომელსაც ეს საქმე აქვს დაკისრებული, მაშინვე მოიმარჯვებს ხელში საგანგებოდ მოტანილ ჩუგლუგს, რომელსაც სხვა დანაშნულება არა აქვს, ხარს ეკლესიიდან გაიყვანს, დაკლავს და ხორცს ნაჭრებად დაანაწილებს. მთავარი იღებს პირველ ნაჭერს; მეორე და მესამე შიკრიკების ხელით ეგზავნება იმერეთის მეფეს და გურიის მთავარს. დანარჩენი ურიგდებათ სამეგრელოს დიდებულებს, მთავრის მოხელეებსა და ბერებს, რომლებიც იმის გამო, რომ ხორცს საერთოდ არ ჭამენ; უნაწილებენ მას ეკლესიის ღვთისმოსავთ და თავიანთ მოსამსახურეებს. ბევრია ისეთი, რომელიც ამ ხორცს მაშინვე ჭამს დიდი კრძალვითა და მოწიწებით, თითქოს იგი ზიარება იყოს — არც მეტი და არც ნაკლები. ზოგი მას ამარალებს და

¹⁷⁹ Abras (Abcas).

ცეცხლზე ახმობს და იმედი აქვს, რომ მომავალში, ავადმყოფობის დროს, სენისაგან განიკურნება თუ ამ ხორცს შეჭამს. ხარის დაკვლის დროს გულდასმით აკვირდებიან მის აღნაგობას, მაძრავობას, რათა ამის მიხედვით იწინასწარმეტყველონ. მაგალითად, თუ ხარი წინააღმდეგობას წევს, ბორგავს და ირჩოლება, მაშინ იტყვიან, რომ ამ წელიწადს ომი იქნებაო. თუ ბინძურია, ეს უზვი მოსავლის მომასწავებელია; თუ სველია — ბევრი ღვინო იქნება, თუ წითური ფერისაა — ეს ადამიანებისა და ცხენების სიკვდილიანობის მაუწყებელია; თუ სხვა ფერისაა, ეს კარგი ნიშანია. თუმცა ეს წინასწარმეტყველება არც ერთ წელიწადს არ მართლდება, ისინი ასევე ცრუ მორწმუნენი რჩებიან, როგორც იყვნენ¹⁸⁵).

რაც შეეხება შობას, ისინი ჩვენსავით წირვას შუალამისას ატარებენ. მაგრამ ეს უფრო ღვინს გავს, ვიდრე წირვას, რადვან როგორც საერო, ისე სასულიერო პირები მთელა ორმოცი დღის განმავლობაში ნამარხულევი, ძალიან დასუსტებულები და დამშუულები არიან, ამიტომ შუალამიდანვე იწყებენ ქათმებისა და ყვერულების ხოცვას, სვამენ და ჭამენ დილაშდუ და თან ღმერთს ევედრებიან კიდევ მრავალ შობას მოგვასწარიო. ამას უძახაან ლიცვასა და უფლის თაყვანისცემას. დილით, ნახევრად შთვრალეები, მიდიან ეკლესიაში და თან მიაქვთ კალათები სავსე კვერცხიანი ხაჭაპურებით, ყურბენი, ვაშლები, ნიგოზი, თხილი და სხვა საჭმელები, რომელსაც საოჯახო საფლავზე ტოვებენ და წირვის მოსასმენად მიდიან. როდესაც წირვა დამთავრდება და მღვდელი სამოსელს გაიხდის, იგი საცეცხლურითა და წიგნით ხელში მიდის ერთი საფლავიდან მეორეზე, აკურთხებს საფლავებსა და მოტანილ საჭმელს. თითოეული ანთებს სანთელს და საცეცხლურში დებს ორ მარცვალ საკმეველს, რის შემდეგაც მღვდელს ერთ პურს აძლევს. ზოგს მტრედებიც მოჰყავს, რომელთა სისხლით საფლავებს რწყავენ მიცვალებულთა სულის საცხონებლად.

თ ა ვ ი XXIII

წმინდა ადგილთვის შესახებ, რომლებიც მათ

იერუსალიმში აკვთ

ამ ხალხს იერუსალიმში თავისი პატარა ეკლესია აქვს, სადაც წირვა-ლოცვა მათ ენაზე წარმოებს, მაგრამ ბერძნული წესის მი-

ხედვით¹⁸⁶). ამ ეკლესიაში არის დრმული, რომელშიაც ჩადგმულია იესო ქრისტეს ჯვარი. პირველად ამ ეკლესიას ფრანცისკანული ორდენის ბერები¹⁸⁷) ფლობდნენ, მაგრამ ეგვიპტის სულთანმა ჩამოართვა მათ, რათა იგი ამ ხალხისათვის გადაეცა იმ სამსახურის საზღაურად, რომელიც მათ გაუწევიათ მისთვის მრავალ ომში მონაწილეობით. ძველად ამ სამლოცველოში ორმოცდაშვიდი კანდელი ენთო, მაგრამ დღეს, ამ ხალხის სიღარიბის გამო, არც ერთი აღარ არის. ისინი არა წუხან იმაზე, რომ იქ კათოლიკეები წირავენ, მაგრამ მოითხოვენ, რომ მხოლოდ მათი ლოცვები წაიკითხოწ. ისინი ბერძნებთან ერთად ფლობენ აგრეთვე ადგილს, რომელსაც მაცხოვრის დილეგს უწოდებენ. მასზე დაშენებულია აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილი ეკედერი, რომელსაც მცირე სიღრმის წყალსატევი აქვს. ეს ადგილი უშუალოდ ეკლესიის მთავარ კედელს ეკვრის, აქვს ოთხწახნაგა ფორმა, საკმაოდ ბნელია და ფასადით გოლგოთის მთისკენაა მიმართული¹⁸⁸). ირწმუნებიან, რომ ისეო ქრისტე მხარზე გადებული თავისი ჯვრით ამ გზით მოვიდა აქ და რომ ამოთხარეს ორმო, რომელშიაც ჯვარი უნდა ჩაესვათ. ამ ორ ხალხს, ბერძნებსა და მეგრელებს, თავიანთი სიღარიბის გამო, აქ მხოლოდ ერთი კანდელი უნთიათ. ამ წმინდა ადგილებიდან იერუსალიმის პატრიარქი ოდიშში ანუ სამეგრელოში, ისევე როგორც იმერეთში, რაც საქართველოს შეადგენს და გურიაში თავის წარმომადგენელს აგზავნის ამ წმინდა ადგილებისათვის შეწირულების შესაგროვებლად. წარმომადგენლად, რომელიც ყოველთვის ბერია, ამჟამად არის მისი უსამღვდელოესობა ნიკოლოზ ნიკიფორე¹⁸⁰, წმ. ბასილის ორდენის ბერძენი ბერი, რომელსაც „ჯვარის მამის“¹⁸¹ წოდება აქვს¹⁸⁹). იერუსალიმის პატრიარქივით, მასაც უფლება აქვს მსურველს „შენდობა“¹⁸², ე. ი. კურთხევა მისცეს და ცოდვანი მიუტევოს, რასაც იგი აკეთებს კიდევ, იღებს რა თითოეულისაგან ორმოც ეკიუს. ამ ხალხის ფიქრით, ასეთი შენდობა მათ ათავისუფლებს ყოველგვარი ცოდვისაგან — იფულისხმება როგორც ჩადენილი, ისე მომავალში, მთელი სიცოცხლის მანძილზე, მოსალოდნელი ცოდვებისაგან განთავისუფლება. ამიტომაც ყველა, ვისაც შესაძლებლობა აქვს, იღებს ამ „შენდობას“, რომელიც ქართულად არის დაწერილი. ამ გზით ეს წარმომადგენელი ბევრ ფულს აგროვებს, რომელსაც იგი იერუსალიმში სხვა ბერებს უგზავნის.

¹⁸⁰ Nicolas Nicéphore. ¹⁸¹ Jovarismama. ¹⁸² Sandoba.

ეკლესიის წინამძღვართა შესახებ

ამ საკითხზე სრულიად ზედმეტია ლაპარაკი, რადგან ეს ხალხი ცხოვრობს თავისი ბუნებრივი ინსტიქტებისა და მთავრის ნებასურვილის მიხედვით. თუ მთავარი მარხვის დროს ხორცს შეჭამს, მაშინ ისინიც ჭამენ და ამბობენ, რომ ეს ცოდვა არ არის, რადგან მთავარი ამასვე აკეთებსო. თუ მთავარი ცოლს გაეყრება ან ორი ცოლი ჰყავს ერთდროულად, სხვებიც ასევე იქცევიან. რაც შეეხება დღესასწაულების დროს ეკლესიაში წირვის მოსასმენად სიარულს, მკითხველმა უკვე დაინახა, თუ რა ცუდად იცავენ ისინი ყოველგვარ უქმეებს და რომ მუშაობისაგან მხოლოდ კვირა დღეს იკავებენ თავს რამდენაღმე. ამ დღეს ჩვეულებრივად წირვაზე არ მიდიან, ანდა თუ ვინმე წავა, ეკლესიაში შესვლისთანავე სწრაფად გადაიწერს პირჯვარს, აღიდებს უფალს, წმინდა ქალწულს და მაშინვე გამოდის ეკლესიიდან, დგება მის წინ და იწყებს ლაყბობას, მღვდელი კი თავისთვის განაგრძობს წირვას. ასე ხდება ყოველთვის, გარდა ხარებისა, ბზობის კვირისა და აღდგომისა, როდესაც მამაკაცები ეკლესიაში ჩერდებიან, ქალები კი გარეთ დგანან. მაგრამ ეკლესიაშიც ისე ლაპარაკობენ და იცინიან, თითქოს ბაზარში იყვნენ. ოდნავ მეტი პატივისცემით ეპყრობიან იმ წირვას, რომელსაც ბერები ატარებენ და რომელსაც მთავარი ესწრება.

აქ მთავრდება პატრი ძამჭის რეალაცია. მე აღარაფერს დავუმატებ, ვიტყვი მხოლოდ, რომ ყოველივე ის, რაც შეეხება რეალიურ ცერემონიებს და მეგრელების სარწმუნოებას, რამდენადაც მე შევნიშნე, ზუსტად არის გადმოცემული მის მიერ.

რამდენიმე სიტყვა მინდა ვთქვა მათი გლოვის შესახებ. ეს არის სასოწარკვეთილების გლოვა. თუ ქალს ქმარი ან ახლობელი ნათესავი მოუტკდა, შემოიხვევს ტანსაცმელს, შიშვლდება წელამდე, იგლეჯს თმებს, ფრჩხილებით იკაწრავს სხეულს და სახეს, იცემს გულმკერდში, კივის, ღრიალებს, კბილებს აკრატუნებს, ცოფდება, მძაგდება და ბორბავს უკიდურეს სასოწარკვეთილებამდე მისული. მამაკაცებიც ასევე ბარბაროსულად ამყლავენებენ თავიანთ მწუხარებას, იგლეჯენ ტანსაცმელს, იპარსავენ თმებს და სახეს და მჯილს იცემენ. მკერდში.

გლოვა გრძელდება ორმოცი დღის განმავლობაში, მაგრამ ასეთი მძვინვარე ხასიათი, როგორც აღვწერე, მხოლოდ პირველ ათ დღეს აქვს; შემდეგ იგი თანდათან კლებულობს. ამ ათი დღის განმავლობაში მიცვალებულის ახლობლები და ყოველგვარი წოდების უამრავი კაცი თუ ქალი მიცვალებულის სატირლად მოდის. ეს ხდება შემდეგნაირად: ხალხი მიცვალებულის ირგვლივ განლაგდება, როგორც უკვე აღვნიშნე, ტანსაცმელშემოგლეჯილი, ორხვეხელს მკერდში იცემს და ყვიროს: „ვაი, ვაი“¹. ყვირილი და მკერდში ცემა ურთიერთშეწყობილია და საშინელ ხმად ისმის. ყოველივე ეს სასოწარკვეთილების საზარელ სურათს წარმოადგენს, რომელსაც უდრტივინველად ვერ შეხედავ. ზოგჯერ მოულოდნელად შეწყდება წივილ-კივილი და სამარისებური სიჩუმე ჩამოვარდება. მაგრამ კვლავ უეცრად ატყდება კივილი და ყველაფერი თავის

¹ Vaih, Vaih.

პირვანდელ მდგომარეობას უბრუნდება. როგორც უკვე აღვნიშნე, უკანასკნელ მეორმოცე დღეს მიცვალებულს დასაფლავებენ¹⁹⁰). მისი მეგობრებისათვის, მეზობლებისა და ყველა იმისათვის, ვინც სატირალში მოვიდა, აწყობენ სუფრას. ქალები კაცებისაგან განცალკევებით ჭამენ. ეპისკოპოსი წირავს და ამით ყოველივე იმის მისაკუთრების უფლებას იძენს, რაც მიცვალებულს პირადად ეკუთვნოდა, როგორცაა მისი ცხენი, ტანსაცმელი, იარაღი, ვერცხლეული — თუ იგი გააჩნდა — და სხვა ამგვარი ნივთები. სამგლოვიარო ცერემონიალი ანადგურებს მეგრელების ოჯახს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ვალდებულად თვლიან თავს დიდი ბრწყინვალეობით მოაწყონ იგი. ეპისკოპოსი, სულის შესანდობარს წირავს ძალდატანებით იმ სარგებლის გამო, რომელსაც ის ამისათვის ღებულობს. მიცვალებულის სატირლად იმიტომ მოდიან, რომ ორმოცი დღე მის მიერ დატოვებულის ხარჯზე იცხოვრონ. როდესაც ეპისკოპოსი კვდება, სულის მოსახსენებელს მთავარი წირავს და გლოვის მეორმოცე დღეს მასვე მიაქვს ყველაფერი, რაც ეპისკოპოსს გააჩნდა, გარდა უძრავი ქონებისა.

აი, ყოველივე ის, რაც კოლხიდაში გავიგე ამ ქვეყნის ბუნების, ხალხის ზნე-ჩვეულების და სარწმუნოების შესახებ. მათი მეზობლებიც ცხოვრობენ და იქცევიან თითქმის ისევე, როგორც მეგრელები, იმათ გარდა, ვინც თურქეთთან ან სპარსეთთან არიან ახლოს. ამათი ზნე-ჩვეულებანი უფრო რბილი და სამართლიანია, ვიდრე იმათი, ვინც თათრებთან ანდა სკვითებთან ახლოს ცხოვრობენ, რომელთა წესები უფრო ბარბაროსულია: წარმოდგენა არა აქვთ სარწმუნოების არსზე, მის წესებზე და არ ემორჩილებიან არავითარ კანონს. ვლავარაკობ აფხაზებზე და იმ ხალხებზე, რომლებიც კავკასიის მთის ძირში ცხოვრობენ და ვამბობ ყველაფერს იმას, რაც გავიგე: ახლა კი აღვნიშნავ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანს, რაც მე დავინახე და გავიგონე სამეგრელოსა და სხვა მეზობელი ქვეყნების შესახებ. ეს ქვეყნებია გურიელის სამთავრო და იმერეთის სამეფო.

გურიელის² ქვეყანა პატარაა. იგი ესაზღვრება ჩრდილოეთით იმერეთს, აღმოსავლეთით კავკასიის მთის ნაწილს, რომელიც ოსმალების მფლობელობაშია, დასავლეთით — სამეგრელოს და სამხრეთით — შავ ზღვას¹⁹¹). ის გაშლილია ამ ზღვის გასწვრივ მდინარე ფაზისიდან მეორე მდინარემდე, რომელიც თურქების სიმაგრე გო-

² Guriel.

ნილდან³ ერთი მილის სიშორეზე მოედინება და ფაზისიდან კი მხოლოდ ორმოცი მილით არის დაშორებული¹⁹²). ეს მხარე ყველაფერში ჰგავს სამეგრელოს, როგორც თავისი ბუნებით, ისე ხალხის ზნე-ჩვეულებებით. აქ სარწმუნოება, ჩვევები... იგივეა.

იმერეთის სამეფო ცოტა უფრო დიდია, ვიდრე ის ქვეყნები, რომელთა შესახებაც ეს-ეს არის ვილაპარაკე; ძველად მას ძველი ავტორები იბერიას უწოდებდნენ¹⁹³). იგი მოქცეულია კავკასიის მთის, კოლხიდის, შავი ზღვის, გურიის სამთავროს და საქართველოს შორის. მისი სიგრძე უდრის ექვსას ოც მილს, განი — სამოცს. კავკასიის მთის ხალხები, რომელთაც იგი ესაზღვრება, არიან ქართველები, სამხრეთით — თურქები, დასავლეთით — ოსები⁴ და ყარაჩაელები, რომელთაც თურქები ყარაჩერქეზებს⁵ უწოდებენ იმის გამო, რის შესახებაც მე უკვე ვილაპარაკე. ეს ის ყარაჩერქეზები ანუ შავი ჩერქეზები არიან, რომელთაც ევროპელები ჰუნებს ეძახდნენ და რომლებმაც იტალია და გალია დალაშქრეს. ამის შესახებ მოგვითხრობენ ისტორიკოსები და მათ შორის კედრენე¹⁹⁴). მათ ენაში შერეულია თურქული.

ისევე როგორც სამეგრელო, იმერეთიც ტყიანი და მთავორიანი ქვეყანაა. მაგრამ აქ უფრო ლამაზი ხეობები და წარმოტაცი მინდვრებია. უფრო ადვილად იშოვება პური, ხორცი და ბოსტნეული. არის რკინის მადანი. ფული ბრუნვაშია და მას აქვე ჭრიან. ვხვდებით ქალაქებსაც; რაც შეეხება ზნე-ჩვეულებებს, იგივეა, როგორც სამეგრელოში. მეფეს სამი საუცხოო ციხე-სიმაგრე აქვს; ერთს, რომელიც ხეობის პირას არის აღმართული, ეწოდება სკანდა⁶, ორი დანარჩენი აშენებულია კავკასიის მთებში — ერთს ჰქვია რეჯია⁷, მეორეს სკორჯია⁸. ორივე მეტად ძნელი მისადგომია, რადგანაც გაშენებულია ისეთ ადგილებზე, რომლებიც ბუნებრივად არის დაცული. ფაზისი მათ წინ ჩაუდის¹⁹⁶). რამდენიმე ხნის წინ მთავარს სხვა, ბევრად მეტი მნიშვნელობის მქონე, ციხე-სიმაგრე ჰქონდა, რომელსაც ეწოდებოდა ქუთაისი⁹ — იგივე სახელი, რაც მთელ მის ირგვლივ მდებარე მიდამოებს ერქვა. შესაძლოა ეს ის ადგილია, რომელსაც პტოლემეიოსი „კოტატენის ქვეყანას“¹⁰ ეძახის¹⁹⁷). დღეს მას თურქები ფლობენ.

დიდი ხნის მანძილზე იმერეთის სამეფოს ქვეშევრდომები იყ-

³ Gonié. ⁴ Ossi. ⁵ Caracherhes (Qarah Tcherkés). ⁶ Scander¹⁹⁵). ⁷ Regia.

⁸ Scorgia. ⁹ Cotatis. ¹⁰ Région Cotatène.

ვნენ აფხაზები, მეგრელები და გურულები, მას შემდეგ რაც ოთხი-
ვე ერთად განთავისუფლდა ჯერ კონსტანტინოპოლის იმპერატო-
რების, ხოლო შემდეგ ტრაპეზუნდის იმპერატორების¹⁹⁸ მორჩილე-
ბისაგან. მათ შესახებ ისტორია ამბობს, რომ მათ პატივი ჰქონდათ
ეტარებინათ მდინარე ფაზისის მეფეების ტიტული. გასულ საუკუ-
ნეში ეს ხალხები ამბოხების შემდეგ განცალკევდნენ და ერთმა-
ნეთს შორის ქიშპობა დაიწყეს. ვინც თურქებთან ახლოს იყო, მა-
გრამ დახმარებას ღებულობდა. თურქები ჯერ კი ეხმარებოდნენ, მა-
გრამ შემდეგ თავის მოხარკეებად გაიხადეს ყველა, ერთიმეორის
მიყოლებით. იმერეთის მეფის გადასახადს წარმოადგენდა ოთხ-
მოცი ყმაწვილი — გოგონები და ბიჭები, ათიდან ოც წლამდე;
გურიის მთავრისას — ორმოცდაექვსი ასეთივე ყმაწვილი; სამეგრ-
ელოს მთავარი იხდიდა ადგილობრივი წარმოების სამოცდაათი
ათას არშინ სელის ტილოს. ხარკი აფხაზებსაც ჰქონდათ დაკისრე-
ბული, მაგრამ ისინი მცირე ხნის განმავლობაში იხდიდნენ, ახლა
კი სრულიად არ იხდიან. იმერეთის მეფე და გურიის მთავარი თვი-
თონ უგზავნიან ხარკს ახალციხის ფაშას. სამეგრელოს მთავართან
კი ხარკის წასადებად მოდიოდა ჩაუში¹¹. როდესაც მე ახალციხე
გავიარე, ამბობდნენ, რომ თურქებს ამ მხარის დაპყრობა და-
იქ ფაშის დასმა უნდათო, რადგანაც მათ სხვა საშუალება არ აქვთ
ბოლო მოულონ განუწყვეტელ ომებს, რომელიც მათ ანადგურებს
და აჩანავებსო. ადრე თურქებს ამ ქვეყნის დაპყრობაზე არ უფიქ-
რიათ, რადგან აქ შეუძლებელია მაჰმადიანური რჯულის დაცვა იმ-
ის გამო, რომ ამ ქვეყანაში ღვინის და ღორის ხორცზე უკეთესი
არაფერი აქვთ, რაც მაჰმადიანური კანონით აკრძალულია. ამას ის-
იც ემატება, რომ აქაური ჰავა არ არის ჯანსაღი, არ იზოვება პუ-
რი და მოსახლეობაც შორიშორს არის გაფანტული. ასე რომ, ცი-
ხე-სიმაგრეების აგება მხოლოდ ზოგ ადგილას თუ შეიძლება და
ისიც შვიდ-რვა კომლზე გაანგარიშებით. ამ მოსაზრებათა გამო
თურქებმა ეს პროვინციები ძველ მდგომარეობაში დატოვეს და
დაკმაყოფილდნენ იმით, რომ ისინი ტყვეებს წყაროდ აქციეს. აქ-
ედან ყოველწლიურად შვიდი-რვა ათასი ტყვე გაჰყავთ. ალბათ,
დაახლოებით ასეთივე დაბრკოლებები უშლიან ხელს თურქებს,
თათრებისა და სკვითების ვრცელი ველების და კავკასიის მთიანე-
თის ვეება ქვეყნების თავის იმპერიისათვის შემოერთების საქმე-
ში. ამ ქვეყნებში მცხოვრები ხალხი ქალაქებსა და გამაგრებულ ად-

¹¹ Chaoux (tchâouch).

გილებში რომ ყოფილიყო თავმოყრილი, თურქები მალე იპოვნინდნენ მათი შეზღუდვისა და თავის უღელქვეშ მოქცევის გზებს: მაგრამ როგორ დაიურვებ ისეთ ხალხს, რომელიც ყოველ თვეში ადგილს იცვლის და მთელი სიცოცხლე თავის ქვეყანაში მომთაბარეობს? რომ არ დამავიწყდეს: ყველა ის ქვეყანა, რომელიც დღეს მხოლოდ თურქებს უხდის ხარკს, დროდადრო ხარკს უხდის აგრეთვე სპარსეთსაც, რადგანაც სპარსეთის მონარქებმა იციან, თუ როგორ იყოლიონ ისინი შიშის ქვეშ — ჯარებს აგზავნიან ხოლმე იქ. აბას დიდი მთელი თავისი მეფობის განმავლობაში, 1627 წლამდე¹⁹⁹), ზუსტად და თან გაურჯელად იღებდა მათგან ხარკს. ხარკი შედგებოდა, აგრეთვე, ორივე სქესის ყმაწვილებისაგან, რომელთაც კოლხიდა სპარსეთს აძლევდა უხსოვარი დროიდან. აღსანიშნავია, რომ შავიზღვისპირეთის ამ მიდამოებში ყველა საუკუნეში იბადებოდა დიდი რაოდენობით კარგი ჯიშის ხალხი.

სამეგრელოს მთავარი, რომელიც ამჟამად ზეობს²⁰⁰), მერვეა მას შემდეგ, რაც სამეგრელო იმერეთის ბატონობის წინააღმდეგ აჯანყდა. ამ მთავრებს ყველას ჰქვია „დადიანი“¹², რაც ნიშნავს „მართლმსაჯულების გამგებელს“; სიტყვა „დად“¹³ სპარსულია და ნიშნავს „მართლმსაჯულებას“; აქედან გამომდინარე, პირველ სპარსელ მეფეებს ერქვათ „ფიშ-დადიანი“¹⁴, ე. ი. „პირველი მსაჯული“. ამით აღნიშნავდნენ, რომ ისინი ამ დიდი ქვეყნის პირველი ადამიანები იყვნენ, რომლებიც ხალხმა ამოირჩია მართლმსაჯულების შესახარულეზლად და თითოეული ადამიანის ქონების დასაცავად. იმერეთის ხელისუფალი ატარებს მეფის ტიტულს. „მეფე“¹⁵ და „დადიანი“ ორთავენი თავიანთ თავს თვლიან მეფისა და წინასწარმეტყველ დავითის შთამომავლებად. საქართველოს უწინდელი მეფეებიც ამასვე ამბობდნენ; ასევე საქართველოს ხანიც ტიტულატურაში თავის თავს მეფე სოლომონ დიდის შვილის შთამომავლად იხსენიებს. იმერეთის მეფე გაგზავნილ წერილებში თავისთავს უფრო მედიდური ტიტულებით ამკობს: „მეფეთ მეფედ“ იწოდება.

როდესაც ჩვენი ხომალდი დადგა ისგაურის რეიდზე, როგორც უკვე ვთქვი, ჩამოვედი ნაპირზე ბერძენ ვაჭართან ერთად, რომელიც თან მახლდა. იმედი მქონდა, რომ ვნახავდი სახლებს, ცოტადონ ხორავს და რაიმე დახმარებას მივიღებდი. ეს იმედი არ იყო მთლად

¹² Dadian (dâdyân). ¹³ Dad (dâd). ¹⁴ Pich-Dadian. ¹⁵ Meppe.

უსაფუძვლო, რადგან ნავსადგურში შვიდი ხომალდი დავინახე, მაგრამ ძლიერ მოვტყუვდი. იქ ვერაფერი ამგვარი ვერა კბოვე. ისგაურის სანაპირო მთლიანად ტყით არის დაფარული. ნაპირიდან ას-ნაბიჯზე არის მოედანი, რომელიც სიგრძით ორას ორმოცდაათი ნა-ბიჯია, სიგანით კი — ორმოცდაათი. ეს არის სამეგრელოს დიდი ბა-ზარი. აქ გადის ქუჩა, რომლის ორივე მხარეზე ჩამწკრივებულია ორასამდე, ერთიმეორეზე გადაწნული ხის ტოტებისაგან გაკეთე-ბული პატარა ქოხი. თითოეული ვაჭარი ერთ ქოხს იკავებს, ბინავ-დება შიგ და იქვე მართავს დუქანს, სადაც ისეთი საქონელი აქვს, რომელიც ორ-სამ დღეში შეიძლება გაიყიდოს. ნაყიდ საქონელს და იმ სავაჭროს, რომლის დაუყოვნებლივ გაყიდვის იმედი არა აქვთ, ინახავენ გემზე, რადგანაც ხმელეთზე მათი შენახვა ნაკლებად სა-იმედოა. ბაზარზე სხვა არაფერია. არც ერთი გლეხის სახლი ახლო-მახლო მიდამოებში არ არის. ჩემმა თანამგზავრმა ბაზარში მოსულ რამდენიმე კაცს სთხოვა, რომ მეორე დღეს მოეტანათ დღომი — მა-რცვლელი, რომელსაც პურის მაგივრად იყენებენ, ღვინო და სხვა სურსათი. გლეხები დაგვიპირდნენ, მაგრამ არაფერი მოიტანეს. მე ძალიან გამიკვირდა, თანაც შევწუხდი, რომ ვერაფერი ვიშოვეთ, რა-დგან ჩვენი საგზლის მარაგი ამოიწურა, ხოლო ამ ბაზარზე კი არა-ფერი იყო, გარდა ბორკილებიანი ტყვეებისა და თორმეტიოდე ში-შიველ-ტიტველი გლახისა მშვილდ-ისრით ხელში, რომლებიც ში-შისმომგვრელნი იყვნენ. ესენი საბაჟოს ზედამხედველებს წარმო-ადგენდნენ. ჩემს გაოცებას და მწუხარებას საზღვარი არა ჰქონ-და, როდესაც გავიგე, რომ თურქები და გურიის მთავარი თავიანთი ჯარებით სამეგრელოს დასალაშქრად მოეშურებოდნენ, თითოეულ მათგანს იარაღი აეღო ხელში და იწყებდა ბრძოლას; ისინი ძარც-ვავდნენ თავიანთი მეზობლების სახლებს და ყველგან, სადაც კი წააწყდებოდნენ, იტაცებდნენ ადამიანებსა და პირუტყვს. დიდი იმედი მქონდა სამეგრელოში მყოფი თეათინელი ბერებისა, როდე-საც აქ ჩამოსვლის გადაწყვეტილება მივიღე. დარწმუნებული ვიყ-ავი, რომ მათ ექნებოდათ სახლი, სადაც შევძლებდი უშიშრად და-ბინავებას და ისინი მალე გამამგზავრებდნენ სპარსეთში. ისგაური-დან მათი სახლი ხმელეთით ორმოცი მილის სიშორეზე იყო, ხოლო ზღვით — ორმოცდათხუთმეტის. მისიონის პრეფექტს კაცი გავუ-გზავნე წერილით, რომლითაც ვაცნობე, რომ ჩამოვედი სამეგრე-ლოში, სპარსეთში მივდივარ მნიშვნელოვანი საქმეების გამრ და-მაქვს სარეკომენდაციო წერილები მასთან საფრანგეთის ელჩისა.

გენუის რეზიდენტი, საბერძნეთის კაპუცინების²⁰¹) წინამძღვრისა და კონსტანტინოპოლში თეათინელების წარმომადგენლისა. ვთხოვდი დაუყოვნებლივ გამოეგზავნა ვინმე, რომელიც გასამგზავრებლად სათანადო პირობებს შემიქმნიდა. ვფიქრობდი, შიკრიკს ფულით დავიჭირავებდი, მაგრამ მან გასამრჯელოდ ტილო მოითხოვა. ჩემი გამყოლი შეუთანხმდა, რომ ცისფერი ტილოს ორ ნაჭერს მისცემდა. მხოლოდ იმ პირობით, თუ იგი ორდღენახევარში დაბრუნდებოდა უკან. ეს ორი ნაჭერი ტილო კაფაში ორი ფრანკი ღირდა. გემზე დავბრუნდი ძალიან დანადვლიანებული და შეწუხებული, რადგანაც ისეთ ქვეყანაში აღმოვჩნდი, სადაც არავითარი სურსათი არ იყიდებოდა, სადაც ფულს გასაგალი არ ჰქონდა და სადაც საცხოვრებლად ბინის შოვნაც კი არ შეიძლებოდა. უამრავი ტყვე ყველა ასაკისა და ორივე სქესისა, ერთნი ბორკილგაყრილნი, მეორენი ერთმანეთზე ორ-ორად გადაჯაჭვულნი, ავაზაკური და კაცისმკვლელის სახის მქონე საბაჟოს ზედამხედველები საშინელ შიშს მგვირდნენ. მიუხედავად ამისა, მაინც ყოჩაღად ვიყავი და ვცდილობდი რამდენადაც შემეძლო გამეფანტა ჩემი შიში.

ეს მწუხარება არავისთვის გამიმჟღავნებია, არც ჩემი ამხანაგისათვის და არც ჩემი მოსამსახურეებისათვის. მხოლოდ ვთქვი, რომ თუმცა კი დამპირდნენ სურსათს, მაგრამ საჭიროა მომჭირნეობით ვიკმაროთ ის ცოტა რამ, რაც დარჩენილი გვაქვს—მეთქი.

ომიანობის ხმამ, რომლის შესახებაც უკვე ვთქვი, ხელი არ შეუშალა ჩვენი გემის ვაჭრებს; მეორე დღეს გათენებამდე გადმობარგდნენ ხმელეთზე, თითოეულმა მათგანმა დაიკავა ფითო ქოხი და თავისი საქონელი იქ მიიტანა.

18-ში შუადღისას ჩემი გამყოლი მოვიდა გემზე და თვათინელების პრეფექტის პასუხი მომიტანა; იგი მოკლე იყო. მითვლიდა, ორ-სამ დღეში ნავით მოვალ თქვენს გემთან და რაც კი შემიძლია ყველაფერს გავაკეთებო.

19-ში საღამოს ისგაურში თავის შესაფარებლად გამოქცეულმა უამრავმა გლეხმა მოიყარა თავი და ატყდა საშინელი განგაში. თქვეს, რომ აფხაზები, რომლებიც სამეგრელოს მთავარმა მოიწვია თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში დამხმარედ, არბევენ და სწვავენ ყველაფერს, იტაცებენ ხალხს და პირუტყვს და ოომ ისინი შორს არ არიან ნავსადგურიდანო. ყველამ სასწრაფოდ იწყო, რაც კი შესაძლებელი იყო, ყველაფრის გადატანა გემების ნაგებზე. გვიანდა იყო — გემები ერთი მილის სიშორეზე იდგნენ ნაპი-

რადან, ამიტომ მხოლოდ ორი გზის გაკეთება მოახერხეს. თითოეულმა კაპიტანმა ხმელეთზე ორ-ორი ცალი ზარბაზანი გააგზავნა. ისინი ბაზრის მისასვლელთან დადგეს და მთელი ღამე იარაღთან გაათენეს. არ შემოძლია გამოვთქვა ის დიდი მწუხარება, რომელიც ჩამავლო ამ უბედურმა და მოულოდნელმა შემთხვევამ. ვგრძობდი, რომ დავკარგე წინააღმდეგობის გაწევის ყოველგვარი უნარი. განსაკუთრებით სასოწარკვეთილებაში ჩამავლო კაპიტანის განცხადებამ, რომ ჯერ აფხაზებსა და ჩერქეზებთან წავიდოდა სავაჭროდ და შემდეგ დაბრუნდებოდა კაფაში. ეს ნიშნავდა ზღვაზე სამი თვის გატარებას და უკან დაბრუნებას მხოლოდ წლის დამლევისათვის. ამ წინადადებით თვალწინ მესახებოდა მდგომარეობის გაუარესება, დაღუპვის საშიშროება, სურსათის უკმარობა, მისი შოვნის აშკარა შეუძლებლობა; მაგრამ ყოველივე ეს, რასაც გარკვევით ვხედავდი, უნდა განვაცხადო, მაინც არ იყო ის, რაც ყველაზე მეტად მაწუხებდა. მე ის უფრო მაფიქრებდა, რომ ჩემი მეგობრების ქონება, რომელიც, ჩემი აზრით, თითქოს უკვე გადაურჩა შავ ზღვას და თურქეთს, კვლავ საფრთხეში უნდა ჩავარდნილიყო და მომიხდებოდა გადამეტანა საყვედურები და ზიზღი აღამიანებისა, უნდა მომესმინა, თუ როგორ დამდებდნენ ბრალად ამ მოულოდნელ შემთხვევებს და ჩემს გაუფრთხილებლობას მიაწერდნენ ასეთი უბედური მოვლენების ურთიერთდამთხვევას. სასოწარკვეთილება კიდევ უფრო გამიღრმავა ჩემი მსახურების გულგატეხილობამ, წყევლა-კრულვამ, რომელსაც ისინი უგზავნიდნენ ზოგი თავის ბედს, ზოგი ქვეყანას, სადაც ჩვენ ვიმყოფებოდით, სხვები კი იმ აღამიანებს, რომლებმაც მე შთამაგონეს შავ ზღვაზე მემოგზაურა. ერთი სიტყვით, ისეთ მდგომარეობაში ვიმყოფებოდი, რომ სიკვდილის მეტი აღარაფერი დამრჩენოდა. მაგრამ ღმერთმა მოწყალემა გამოიღო და გამომიყვანა ამ მდგომარეობიდან; მან მხნეობა შთამავონა. მე გულს ვუმაგრებდი ჩემს ხალხს მაგრამ მათ მოთმინება დიდხანს არ ყოფნიდათ, რადგან შიმშილი, რომელიც ჩვენ გვაწუხებდა დროდადრო, მათში უხეშ გულფიცხობას იწვევდა.

20-ში რეიდზე მდგარი ჩვენი და სხვა გემების ხალხი კვლავ გაემზადა სამგზავროდ. ირჩიეს დაეტოვებინათ მატყლი, მარილი, ფაიფური და სხვა მსგავსი საქონელი, ვიდრე ტყვედ ჩავარდნოდნენ აფხაზებს, რომლებიც, როგორც ამბობდნენ, ახლო იყვნენ და მართლაც ისინი ახლოს ყოფილან, რადგანაც სადამოს ათ საათზე მთელი ბაზარი ცეცხლში გახვეული დავინახეთ; მეორე დღეს, დი-

ლით, როდესაც ხალხი ამ ადგილისაკენ გაეშურა, მათ ვერაფერი ნახეს ფერფლისა და ნახანძრალის გარდა.

როგორც კი ჩვენი ვაჭრები ნაპირზე ჩამოვიდნენ, შევეცადე მათგან მეყიდა ორცხობილა, ბრინჯი, ერბო, ხახვი და ხმელი ბოსტნეული; მაგრამ არავის სურდა არაფრის გაყიდვა იმის შიშით, რომ კაფაში დაბრუნების საშუალება აღარ ექნებოდათ. ბოლოს ფულმა იმძლავრა და შევძელი რამდენიმე ვაჭრისთვის გამომეგლიჯა სამოცი გირვანქა ორცხობილა, ცოტაოდენი ბოსტნეული, რვა გირვანქა ერბო და თორმეტი გირვანქა ბრინჯი. ეს მეტისმეტად ცოტა იყო ადამიანისათვის, მაგრამ მომჭირნეობის შედეგად უფრო დიდხანს გვეყო, ვიდრე ვფიქრობდი. გემზე უხვად იყო გამხმარი თევზი და ჩვენ თითქმის სხვას არაფერს ვჭამდით. ძალიან კმაყოფილი დავრჩი, როდესაც მხლებლებს უპუროდ მოვამზადებინე საჭმელი; ამ თავშეკავებას მე ვთვლიდი ბედნიერი დღის თავგადასავლად.

27-ში დავინახე რა, რომ თეათინელების პრეფექტი არ გამოჩნდა და არ ვიცოდი, თუ რისი იმედი უნდა მქონოდა მისგან, ჩავაგონე ჩემს ხალხს, რომ საჭირო იყო ერთი მათგანი წასულიყო პრეფექტთან, რადგან მხოლოდ მას შეეძლო ჩვენი დაცვა იმ უბედურებისაგან, რომელიც გვემუქრებოდა, მხოლოდ მას შეეძლო ჩვენი გამოყვანა იმ მძიმე მდგომარეობიდან, რომელიც ყოველდღიურად ორკეცდებოდა. საჭმელ-სასმელის ნაკლოვანებან და უიმედო სასოწარკვეთილებამ უფრო დაარწმუნა ისინი, ვიდრე ჩემმა საბუთებმა. ერთმა მათგანმა თეათინელებთან წაუგლის სურვილი გამოთქვა. ჩვენს გემთან იყო ანაკლიდან¹⁶ მოსული ნავი; ეს არის შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სოფელი, რომელიც ოცი მილით არის დაშორებული წიფურიდან, სადაც ეს წმინდა მამები ცხოვრობენ. ეს ნავი მარილით დატვირთული ჩამოვიდა. ჩემ მიერ გასაგზავნად გამზადებული მსახური ჩაჯდა ნავში, მივეცი ოთხი ოქროს დუკატი, ვერცხლი, წვრილმანი საქონელი და გავატანე ყველა სარეკომენდაციო წერილი; რომლებიც თეათინელების პრეფექტისათვის მქონდა. ასე მოვიქეცი იმიტომ, რომ ამდენ პიროვნებათა რეკომენდაციები, რომელთაგან ერთნი მაღალი წოდების წარმომადგენელი იყვნენ, მეორენი კი — თეათინელების პრეფექტის მეგობრები, აიძულებდა მას დავეხმარებოდა იმ უკიდურეს გაჭირ-

¹⁶ Anarguë.

გებაში, რომელშიაც ვიმყოფებოდით. მე ვრცლად ავუწერე ჩვენი მდგომარეობა და შევევედრე დაგვხმარებოდა, თუ ექნებოდა ამის შესაძლებლობა. შევუთვალე აგრეთვე, რომ ჩემ მიერ წარმოგზავნილ კაცს ფული აქვს-მეთქი და ვთხოვე გამოეყენებინა იგი თავის სურვილისამებრ. ავუსხენი, რომ მისგან მხოლოდ გარჯას ვითხოვ და რომ აუცილებლად სამაგიეროს მივუზღავ.

4 ოქტომბერს, დილით, ჩემ მიერ გაგზავნილი მსახური დაბრუნდა და თან თეათინელების პრეფექტი მოიყვანა. მე უკვე ვთქვი, რომ მისი სახელი დონ მარი ყოხნეუ ძამპია და რომ ის მანტუელია. გავეშურე მის შესაგებებლად, მივესალმე და გადავეხვიე. აი, მისი პირველი სიტყვები: „ღმერთმა შეუნდოს, ბატონო, იმათ ვინც თქვენ აქ ჩამოსვლა გირჩიათ, და ამით ამ უბედურებაში ჩაგადლოთ... უძობესი იქნება, თუ პირველი შემთხვევისთანავე დაბრუნდებით კონსტანტინოპოლში“ ის სინარული, რომელიც პატრმა თავისი ჩამოსვლით, მოგვიტანა, ამ სიტყვებმა სავსებით გააქარწყლა. იგი ჩემს ქონში შევიყვანე და ჩემი ამხანაგის თანდასწრებით ვიმსჯელეთ, თუ რა უნდა გვედონა. პირველ ყოვლისა, მადლობა გადავუხადეთ იმ გარჯისათვის, რომელიც გასწია ასე შორიდან მობრძანებით. მან გვითხრა, რომ იგი დანიშნულ დროზე აპირებდა მოსვლას, მაგრამ აფხაზების თარეშმა და თავდასხმეშმა გზები ისე სახიფათოდ აქციეს, რომ მან წამოსვლა ვერ გაბედა. შემდეგ ვუთხარი, რომ მისმა სიტყვებმა, რომლითაც მან მომმართა, როდესაც პატივი დამდრ და გადამეხვია, სასოწარკვეთილებაში ჩამაგდო და შევევედრე ეთქვა ჩემთვის, იმისათვის ხომ არ იყო ჩამოსული, რომ თავის სახლში წავეყვანეთ. მან მიპასუხა, რომ იგი ჩამოვიდა, რათა გვემსახუროს, როგორც კი ძალუძს და რომ წაგვიყვანს თავისთან, თუ ჩვენ ეს გვსურს, მაგრამ ის მოვალედ თვლის თავის თავს, გავაცნოს ის ქვეყანა, სადაც ჩვენ წასვლას ვაბირებთ. მან თქვა, რომ იქ არ არის პური და ამჟამად სურსათი სრულებით არ იშოვებაო. ჰაერი მავნეა... მე მივუგე — სარეკომენდაციო წერილი გვაქვს სამეგრელოს მთავართან-მეთქი. სრულიად არ მიფიქრია იმაზე, რაც ამ პატრმა წარმოგვისწავა. ის ხიფათი, რაც სამეგრელოში გვემუქრებოდა, შერმისის საქმე იყო და არ ვიცი რატომ, მაგრამ იმედი მქონდა, რომ მათ აცილებას მოეახერხებდი. ჩემი სატანჯველი აწმყოში იყო, მისგან მქონდა გონება აღვსილი და გული მოწამლული. მე ვუთხარი პატრი ძამპს, რომ უბედურება, რომელიც შეიძლება სამეგრელოში შეგვემთხვეს, ყოველთვის მა-

ინც ნაკლები იქნება იმაზე, რომელიც ჩვენ კაფაში დაბრუნების შემთხვევაში მოგველის — იგი უეჭველად დავტუბავს-მეთქი. ვაცნობე, რომ ჩვენ არა გვაქვს-მეთქი არც სურსათი და არც საჭმელი, რომ გემი, რომელზედაც ჩვენ ვიშვით, ძველია და რომ იგი ყოველდღიურად ივსება ორივე სქესისა და ყოველნაირი ასაკის ტყვეებით, რის გამოც განძრევის საშუალება აღარ არის, რომ დიდიდან საღამომდე ამ გემზე მოდიან აუარებელი აფხაზები და ნეგრელები..., რომ გემი ორ თვეს მოუნდება კაფამდე მისვლას. ეს დრო კი შავ ზღვაზე ქარიშხალისა და გრიგალის პერიოდს დაემთხვევა, რომელიც ესოდენ მძვინვარე და ხიფათიანია ამ დროს, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ ჩვენ მაინც ჩავალწევთ კაფამდე და კონსტანტინოპოლამდეც კი, ეს ოთხ თვეზე მალე მაინც არ მოხდება, ამის შემდეგ კი ყველაფერი მაინც თავიდან უნდა დავიწყოთ, ესე იგი, კვლავ უნდა ვეძებოთ გზა თურქეთისაკენ, მოგვიწევს ისევ დაბრკოლებების გადალახვა, ისევ შეურაცხყოფა, იძულებითი საბაჟო გადასახადები; დაბოლოს, ამ დროის განმავლობაში ჩვენ არა ერთხელ ვიქნებით დაღუპვის პირამდე მისული; ასე რომ, აჯობს გადავიტანოთ ზიფათი სამეგრელოში, სადაც იგი უფრო დიდი არ იქნება და ამასთანავე არც ხანგრძლივი, რადგან სულ ოთხი დღის სავალი გზა გვექნება, ვიდრე სამშვიდობოს მივალწევდეთ-მეთქი.

პატრი ქამპიმ არ უარყო არც ერთი ჩემი მოსაზრება. ჩვენი ჩამოსვლა როგორც პირადად პატრი ქამპისათვის, ისე მისი მისიონისათვის მხოლოდ კარგის მომასწავებელი იყო. იგი ახლა მხოლოდ ჩვენს წაყვანაზე ლაპარაკობდა, იმაზე, თუ როგორ გავცლოდით საბოლოოდ გემს. ნავი, რომლითაც იგი ჩემმა მსახურმა მოიყვანა, ნუშასავით გრძელი იყო, მაგრამ უფრო განიერი და ღრმა. ის დაქირავებული იყო ორივე მიმართულებით სამგზავროდ. ჩავსხედით მასში მთელი ჩვენი ბარგით და სურსათით, რომელიც პატრმა ქამპიმ ას ეკიუდ გვაყიდინა გემზე. მე თვითონ ვთხოვე მას ამის შესახებ, რადგან მან უკეთ იცოდა, თუ რა უფრო ფასობდა სამეგრელოში, სადაც, როგორც უკვე ვთქვი, ფულს ასეთი გასავალი არა აქვს, როგორც საქონელს. ჩვენი ბარგი შუა დღემდე გადავტვირთეთ და მაშინვე გავუდექით გზას. ძალიან მიხაროდა, რომ შორს ვიყავი გემიდან, რომლის მყრალი სუნის ატანა უკვე აღარ შემეძლო და არც ყურება იმ საზიზღარი ცხოვრებისა და სამარცხვინო ვაჭრობისა, რომელიც იქ ხდებოდა. იგი კლოაკა და ტყვეების საბურთბილე იყო. ტყვეებს, მათ შორის ყმაწვილებსაც, ყოველ-

სალამოს ჯაჭვით წყვილ-წყვილად აბამდნენ; დილით ჯაჭვებს ხსნიდნენ. ეს ხმაური მოსვენებას მიკარგავდა და გულს მიწყალებდა. ყოველ დილას ნაპირზე ცეცხლს ვხედავდით: ეს იმის ნიშანი იყო, რომ იქ უკვე მიყვანილი ჰყავდათ ტყვეები ან სხვა საქონელი გასაყიდად. გემიდან გზავნიდნენ ნავს. ვისაც სურდა გემზე მისვლა, სხდებოდნენ ნავში და თან მოჰქონდათ თავიანთი საქონელი, ამოდრიოდნენ გემბანზე და იწყებოდა ვაჭრობა: რძი სამეგრელოში მეტად ხელსაყრელი იყო ჩვენი ვაჭრებისათვის, რადგან აფხაზებს მათთან მოჰქონდათ გასაყიდად თავიანთი ნადავლი. ერთნელ ჩვენს გემზე მოვიდა მაღალი წოდების აფხაზი, შვიდი თუ რვა კაციანი ამალით... მას სამი ტყვე მოჰყავდა. ამაღას კი მოჰქონდა ნადავლი; მრავალნაირ საქონელს შორის იყო ხატის ვერცხლის ჩარჩო. ჩვენს შეკითხვაზე, თუ სად იყო თვით ხატი, მათ გვიბასუხეს, რომ ხატი ეკლესიაში დატოვეს, ვერ გაბედეს მისი წამოღება, რადგან შეეშინდათ, ხატს არ დაეზოცა ისინი.

ჩვენ გემზე იმ დროისათვის, როდესაც მე იგი დავტოვე, ორმოცი ტყვე იყო. კაპიტანი, თურქი და ქრისტიანი ვაჭრები მათ ცვლიდნენ იარაღზე, მრავალჯერ წვრილმანებსა და სხვა საქონელზე. ისინი აძლევდნენ ყველაფერს, რასაც კი მოსთხოვდნენ და მაინც ორჯერ მეტ მოგებას ნახულობდნენ. მამაკაცები, რცდახუთიდან ორმოცი წლის ასაკამდე, ღირდა მხოლოდ თხუთმეტი ეკიუ. ორმოცზე მეტი ხნისა — რვიდან ათამდე. ლამაზი ქალწულები — ცამეტიდან თვრამეტ წლამდე — ოცი ეკიუ. სხვები უფრო იაფად ფასობდნენ. ქალები — თორმეტად, ბავშვები — სამ ან ოთხ ეკიუდ. ერთმა ბერძენმა ვაჭარმა, რომელსაც ბინა ჩემი ოთახის გვერდით ჰქონდა, ქალი ძუძუთა ბავშვით იყიდა თორმეტ ეკიუდ; ქალი იქნებოდა ოცდახუთი წლისა; ჰქონდა ულამაზესი ნაკვთები და ნამდვილი შრომანისფერი პირისახე. არასდროს მინახავს ასეთი ლამაზი ვულმკერდი, ასეთი მრგვალი ყელი და საოცრად ნაზი ფერხორცი. ეს ლამაზი ქალი ერთდროულად ვნებასაც და სიბრალულსაც იწვევდა. ნაღვლიანად ვუყურებდი მას და ვფიქრობდი: უბედურო ტურფავ, შენ არ გამოიწვევდი ჩემში არც სიბრალულსა და არც უინს, მე რომ სხვა მდგომარეობაში ვიყო და თვითონ არ ვიყო მისული უდიდესი უბედურების პირამდე, თუ შეიძლება რომ მონობაზე მეტი უბედურება არსებობდეს. მე გამაოცა იმ გარემოება, რომ ეს ბედკრული ქმნილებანი არ იყვნენ გულმოკლულები და შეიძლებოდა გეფიქრათ, რომ თითქოს ვერც კი გრძნობდნენ

თავიანთ ბედუკუღმართობას. როგორც კი იყიდდნენ, მათ მაშინ-ვე გახდიდნენ ძონძებს, რომლებშიც იყვნენ გახვეულები, აცმევდნენ ახალ საცვლებს და ტანსაცმელს და აწყებინებდნენ მუშაობას. ჯაცებს და ბიჭებს ასრულებინებდნენ გემზე სამუშაოებს, ქალებს და ქალიშვილებს კი საკერავს აძლევდნენ. თითქოს ყველა კმაყოფილი ჩანდა ტანსაცმლითა და საჭმლით, რომელსაც მათ აძლევდნენ, სამუშაო კი დიდი ტანჯვა იყო მათთვის; ხშირად ჯოხით აიძულებდნენ ემუშავათ. რამდენიმე დღის განმავლობაში ვაკვირდებოდი მათ... და ჩემთვის ცხადი გახდა, რაც აქამდე გაუგებარი იყო, კერძოდ ის, რომ ჰარამხანები მათთვის წარმოადგენს მშვიდ და მყუდრო საპყრობილეს. მაშინ მე მივხვდი, რომ ისეთ... არსებობათაფის, როგორც მეგრელი ქალები არიან, უდიდეს სიამოვნებას უნდა წარმოადგენდეს მთელი დღეების განმავლობაში მუხლებზე თავჩარგული უქმად ჯდომა. ასეთმა ქალებმა, ვფიქრობდი მე, ცუდად არ უნდა იგრძნონ თავი კარგ სახლებში, დიდი ბალებით, სადაც მათ უხვად ექნებათ ყველაფერი, რაც არსებობისათვის საჭიროა და სადაც არაფერს არ გააკეთებენ. მაგრამ ასე მხოლოდ ლამაზ ქალებს ექცევიათ; სხვებს კი, პირიქით, როგორც ვთქვი, ჯოხის შიშით გამუდმებით ამუშავებენ. მე მგონია, რომ საბერძნეთის რესპუბლიკის დროს მეგრელი და ჩერქეზი ქალები ბერძენ ქალებს სილამაზით დიდად ჩამოუვარდებოდნენ, რადგან მხოლოდ იახონი²⁰²) ჩამოვიდა ამ მხარეში ქალების წასაყვანად; ახლა კი სხვა ვითარებაა — დღეს აღმოსავლეთის ყველა კუთხიდან ჩამოდიან აქ ქალებისათვის და ფასი, რომელსაც ისინი ამ ქალებში ახდიან, მათ ნამდვილ ოქროს საწმისად აქცევენ.

ქროდა ზურგის ქარი. ჩვენი პატარა ნავი იალქნეზასა და ნიჩბების საშუალებით მიტოვრავდა. მგზავრობის დროს მე მოველაპარაკე პატრ ძამპს იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომელიც უნდა მიგველო, რათა მტერს არ ჩავვარდნოდით ხელში, მეგრელებს არ დავეხოცეთ და არ გავეძარცვეთ. შემდეგ ლაპარაკი ჩამოვარდა იმ პიროვნებებზე, რომელთა წერილები მას გაუგზავნე. მან მითხრა, რომ საფრანგეთის ელჩის წერილი იყო იმ წერილის ასლი, რომელიც მან ძამპს გასულ წელს მოსწერა, რათა წერილობითი ცნობები ჰქონოდა კოლხების სარწმუნოების შესახებ. მან გადმომცა ეს წერილი წასაკითხად. მე წავიკითხე და გოცებულები დავრჩი. ამ სარეკომენდაციო წერილში, რომელიც ძამპისათვის გადასაცემად მოგვექონდა, ჩვენ მოხსენებულიც კი არ ვიყავით. საგონებელში ჩა-

ვვარდი იმის გამო, რომ პატრი ძამბს ეჭვი არ შეეტანა ელჩის ჩვენ-
დამი კეთილგანწყობილებასა და პატივისცემაში, ამიტომ ვცადე და-
მერწმუნებინა იგი ამაში და იძულებული გავხდი მეჩვენებინა მისთ-
ვის წერილი, რომელიც ელჩმა სამეგრელოს მთავრისათვის გადასა-
ცემად გამოგვატანა. აი, მისი ასლი:

„დიდად სახელგანთქმულო მთავარო;

ჩემმა მეუფემ, საფრანგეთის იმპერატორმა,²⁰³) მიბრძანა, მისი
მფარველობით დავიცვა თქვენი ინტერესები ოტომანთა კარზე, ყვე-
ლა იმ საკითხებში, რომელიც კი შეიძლება წამოიჭრას. მე ძლიერ
მოხარული ვარ, რომ მომეცა საშუალება დაგარწმუნოთ ამაში არა
მარტო ამ წერილით, არამედ იმითაც, რასაც ამ წერილის მომტანი
ბატონები — შარდენი და რეზენი პირადად გადმოგცემენ. დიდად
დამავალბებთ, თუ ირწმუნებთ მათ ნათქვამს, იმ პატივის გავლენით,
რომელიც მე მათ დავდე ამ დავალების მიცემით. იმედი მაქვს, რომ
დაეხმარებით და მფარველობას გაუწევთ აღნიშნულ პირებს ყვე-
ლაფერში, რაც დამოკიდებული იქნება თქვენს ძალაუფლებაზე, იმ
დროის განმავლობაში რომელსაც ისინი თქვენს კარზე გაატარებენ
და მაშინაც, როდესაც მოისურვებენ თქვენი სამფლობელოს და-
ტოვებას, სპარსეთში გასამგზავრებლად. ვიმედოვნებ, რომ სიამოვნ-
ებით გაიღებთ მათდამი ამ წყალობას, ისევე როგორც ჩემდამი
ნდობით გააკეთებდით ამასვე ჩემთვის.

სახელგანთქმულო მთავარო

თქვენი დიდად თაყვანისმცემელი და უმორჩილესი მსა-
ხური დე ნუანტელი

მისი უდიდებულესობის საფრანგეთის უჭირისტიანესი
იმპერატორის ელჩი ოტომანთა კარზე“.

შუალამისას ჩავედით მდინარე ასტოლფის²⁰⁴) შესართავთან.
მეგრელები ამ მდინარეს ენგურს ეძახიან; იგი სამეგრელოს ერთი
დიდ მდინარეთაგანია. ჩვენ აქ შევჩერდით და ორი მენავე გადავა-
გზავნეთ ანაკლიაში, რათა ცნობები შეეკრიბათ მტრის შესახებ;
თან შეეტყოთ, რას აკეთებდნენ მცხოვრებლები, ხომ არ გაქცეუ-
ლან. ანაკლია სოფელია, რომელიც ზღვიდან ორი მილით არის და-
ცილებული. ეს ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილია სამეგრელოში.
აქ ასამდე სახლია, რომლებიც იმდენად შორიშორსაა ერთმანეთი-

სავან, რომ პირველი სახლიდან ბოლო სახლამდე მანძილი ორ მილს შეადგენს. ამ სოფელში ყოველთვის არიან ტყვეების შემსყიდველი თურქები და ნაგები, რომლითაც მიყავთ ისინი. ამბობენ, რომ ეს სოფელი გაშენებულია იმ ადგილას, სადაც ოდესღაც დიდი ქალაქი იყო, რომელსაც ჰერაკლეა⁷ ერქვა²⁰⁵).

5-ში, გათენებისას, ეს ორი მენავე დაბრუნდა და მოიტანეს ამბავი, რომ აფხაზები ანაკლიის ახლო მიდამოებს არ დასცემიან, რომ ისინი ანაკლიასთან თხუთმეტ მილზე ახლოს არ მისულან და რომ ყველაფერი წესრიგში ჰქონდეს. პატრმა ძამპიმ სწრაფად მოუსვა ნიჩბები, რათა მალე მიგველწია სოფლამდე და შეუმჩნეველად გადმოგვეტვირთა ბარგი. ყველაფერი ისე ვაკეთდა, როგორც სასურველი იყო. ჩვენ დავბინავდით ერთ გლეხთან, რომელიც ყველაზე უკეთ იყო მოწყობილი ამ სოფელში. გვქონდა ბევრი სკივრი, რომელთაგან ყველაზე დიდი წიგნებით იყო სავსე. პატრმა ძამპიმ მირჩია, როგორც კი დავბინავდებოდით, გამეხსნა იგი, ამომელაგებინა ყველაფერი ისე, თითქოს რამეს ვეძებდი, რათა იმ ხალხს, ვისთანაც ვავჩერდით, არ ეფიქრა, რომ ამ სკივრებში განძეულობა ინახება და გავფრცვლებინა ხმა, რომ ჩვენ ბერ-მონაზვნები ვიყავით და წიგნების მეტი არა გავვაჩნდა რა. მე შევასრულე ეს რჩევა და თავს კარგადაც ვგაძნობდი. მასპინძლები გაცოცხლებულნი დარჩნენ იმის გამო, რომ ამოდენა სკივრებში წიგნების გარდა არაფერი იყო.

9-ში ერთი თეათინელი მორჩილი მოვიდა ჩვენ სანახავად. ეს იყო მთელი სამეგრელოს დასტაქარი და მკურნალი. იგი ძლიერ ამაცობდა იმით, რომ თავისი ხელობის წყალობით მიღებული იყო მთავართან და ყველა წარჩინებულთან. არაფრად ავდება არც პატრებს და არც პრეფექტს. მისი მოქმედება და სიტყვები გამსჭვალული იყო ზედმეტი ყოყლოჩინობით. მე მას ისე მოვექეცი და მივიღე, როგორც მის პატივმოყვარეობას ეამებოდა. იგი დამპირდა, რომ დახმარებას და მფარველობას გავვიწვევდა და გვაცნობებდა აფხაზების წასვლის ამბავს, როგორც კი, ამაში დარწმუნდებოდა. მან ეს დაპირება შეასრულა. 13-ში მოვიდა, რათა ეცნობებინა ჩემთვის ფრიად სასიამოვნო ამბავი. გვითხრა, რომ წინააღმდეგობით მთავართან ყოფილა, სადაც ეს ამბავი მისთვის უთქვამთ. გვიამბო აგრეთვე, რომ აფხაზებს წაუყვანიათ ათას ორასი კაცი, ბევრი პირუტყვი და დიდი ნადავლი წაუღიათ; დაურბევიათ ერთი თეათინელი

¹⁷ Heraclée.

ნელის სახლი, საიდანაც სამი ტყვე წაუყვანიათ. სამეგრელოს მთავარს აფხაზეთის მთავრისათვის ორი წარჩინებული პირი გაუგზავნია და საყვედური და მუქარა შეუთვალა, მისი ვერაგული მოქმედების გამო, რადგანაც სამეგრელოში აფხაზეთის მთავარი მოსულიყო აღთქმითა და ფიცით, რომ სამეგრელოს თურქებისაგან დაცივდა. სინამდვილეში კი თავისი ლაშქარი გამოიყენა ამ ქვეყნის დასარბევად და ასაოხრებლად და ისე გაბრუნდა, რომ მის სასიკეთოდ არაფერი გაუკეთებია. მაცნობა რა ეს ახალი ამბები, მან პატრი ძამბს უთხრა, რომ ჩვენ ყველას შეგვეძლო წავსულიყავით მასთან სახლში — წიფურიაში; გვითხრა აგრეთვე, რომ მას მთავრისა და კათალიკოსისაგან ნაბრძანები აქვს მე და ჩემს ამხანაგებს მათი სახელით მოგვილოცოს კეთილად ჩამობრძანება და რომ ისინი მოგვეცემენ კაცებს და ცხენებს საქართველოში წასასვლელად გადავწყვიტეთ მეორე დღესვე აბარება.

ანაკლიაში ცხოვრების დროს საჭმლის ნაკლებობა არ გნმიცდია; ფრინველს, გარეული მტრედების, ღორისა და თხის შოვნა შეიძლებოდა. ჩემი მსახურები ყოველივე ამას იღებდნენ ტილოს, ნემსების, საკმეველის, სავარცხლების და დანების სანაცვლოდ. სურსათი საკმაოდ იაფი იყო. ღვინო, უხვად გვექონდა, რადგან რთველს დრო იყო. მხოლოდ პური გვაკლდა. ანაკლიაში ცხოვრობდა ერთი წარჩინებული ქალბატონი, სამეგრელოს მთავრის ვეზირის ქვრივი²⁰⁶), რომელიც ახალი დასახლებული იყო აქ. პატრმა ძამბიმ მიმიყვანა მასთან. მას მცირედი საჩუქარი მივართვი. მადლობის ნიშნად და კიდევ ახალი საჩუქრების მისაღებად ეს ქალბატონი ყოველდღიურად მიგზავნიდა ნახევარ გირვანქა პურს სხვა სურსათთან ერთად. მაგალითად, ერთხელ გამომიგზავნა გარეული ღორი, მეორედ — ცვილის ნაჭერი, შემდეგ თაფლი, ხონობი. მიგზავნიდა რა ამ მოსაკითხებს, ყოველთვის მთხოვდა რაიმე წვრილმანს, დანას, მაკრატელს, ბაბთას, ქალაღს და, ამრიგად, ორმაგს მახდევინებდა თავის მოსაკითხში. ერთ დღეს ჩემს სანახავად თვითონ მოვიდა და ბევრი მოთაფლული სიტყვა მითხრა, თანაც უფრო მეტი საჩუქარი მთხოვა. ასეთი ვაჭრობა არ მსიამოვნებდა, მაგრამ ვითმენდი, რათა მქონოდა პური, რადგან არ ვიცოდი სხვაგან სად შეიძლებოდა მისი შოვნა.

პატრმა ძამბიმ კაპუცინად გამომაცხადა. ამბობდა, რომ საქართველოში მყოფი კაპუცინების სანახავად არისო ჩამოსული და თურქეთში რომ არ ეცნოთ და უშფოთველად გაევილო ეს ქვეყანა,

ამიტომ არის გადაცმული. ეს თვალთმაქცობა რომ სიმართლეს დამსგავსებოდა, დამართვა ღარიბულად შევმოხსილიყავი და თავი გლახაკად გამეხსალებინა. მე საკმაოდ კარგად ვასრულებდი ამ როლს, მაგრამ ჩემი მსახურების საქციელი ხელს მიშლიდა. ჩემ მიერ მიღებულ ზომებს ეწინააღმდეგებოდა ის, რომ ისინი ეტანებოდნენ საქმელ-სასმელს. სადაც კი კარგ საქმელს ნახავდნენ, ყველაფერს ყიდულობდნენ და რა ფასიც არ უნდა მოეთხოვრებოდა მათთვის — იხდიდნენ. ერთი სიტყვით, გადაჭარბებით ინაზღაურებდნენ წარსულში საქმელ-სასმელის დანაკლისს. ეს ხელგაშლილობა ხალხს აფიქრებინებდა, რომ მე არც ისე ღარიბი ვიყავი, როგორც გადაცმული მომქონდა.

14-ში, განთიადამდე ორი საათით ადრე, ანაკლიიდან გავვდივით, მდინარე ასტოლოფის აყობებით გავიარეთ ორი მილი, რის შემდეგაც მთელი ჩვენი ბარგი გადავტვირთეთ ექვს ურიკაზე. სურსათი, რომელიც პატრი ძამპიმ იყიდა, ორ სხვა ურიკაზე გვავათავსეთ. რვა დატვირთულმა ურიკამ დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია ხალხში. აქ ხალხი ჩვეული არ არის ამდენი ქონების ერთად ნახვას. ორ დღეში მთელ სამეგრელოში ხმა გავარდა, რომ ჩამოვიდნენ ევროპელები, რომელთაც რვა დატვირთული ურემი ბარგი აქვთ. ამ ამბავს ისე დაწვრილებით ყვებოდნენ, რომ იგი გახდა მიზეზი ჩვენ თავს დატეხილი მრავალი უსიამოვნებისა, მაგრამ ამაზე შემდეგ ვილაპარაკებ. ჩვენ გავიარეთ ხმელეთით ოთხნახევარი მილი და მზის ჩასვლისას წიფურიაში ჩავედით.

წიფურია ორი პატარა ეკლესიის სახელია. რომელთაგან ერთი მეგრელებისაა, ხოლო მეორე თეათინელებს ეკუთვნის. ეს ეკლესია მისცეს თეათინელებს შემოღობილ მიწის ნაკვეთთან ერთად, რომელზედაც ეკლესია იდგა. მიწის ნაკვეთი დიდია. თეათინელებმა აქ გააშენეს ადგილობრივი ტიპის ხის სახლები, ზოგი ორსართულიანი და ზოგიც ერთსართულიანი. თითო ბერს თითო ასეთი ბინა აქვს საცხოვრებლად. ასე რომ, ისინი ცალ-ცალკე ცხოვრობენ. ყველაზე პატარა ქონები სავსეა მათი ტყვეებით. აქვეა მათი მოჯალაბე გლეხების ორი ოჯახი.

თეათინელები სამეგრელოში 1627 წ. მოვიდნენ²⁰⁷). ისინი მიიღეს როგორც მკურნალნი. მთავარი, რომელიც ამ დროს სამეგრელოს მართავდა, ძლიერი ყოფილა²⁰⁸), მისთვის უთქვამთ, რომ მისი ქვეყნისათვის მეტად სასარგებლო იქნებოდა, თუ ეს ხალხი რომლებსაც ისეთი საჭირო ხელობა აქვთ, როგორც ადამიანის ჯანმრ-

თელოზის დაცვაა, დასახლებოდნა აქ. მთავარმა მიიღო თეათინე-
ლები, მისცა მათ ბინა, რომელიც მათ ახლაც აქვთ, მიწები, გლე-
ხები მიწის დასამუშავებლად და პური და ღვინო ოჯახების შესა-
ნახად. ოცდაერთი წლით ადრე კონსტანტინოპოლელმა იეზუიტებ-
მა²⁰⁹) ორი თავისი თანამოქმე გამოგზავნეს ამ ქვეყანაში, მაგრამ
ისინი მალე აქვე გარდაიცვალნენ, რამაც სხვები შეაშინა, ამიტომ
აღარაფერ მოიხურვა აქ ჩამოსვლა. წარსულ წლებში თეათინელებს
ჰქონდათ სახლები სათათრეთში, საქართველოში, ჩერქეზეთსა და
იმერეთში. ეს სახლები მთლიანად განადგურდა და თეათინელებმა
დატოვეს ეს ადგილები, დარწმუნდნენ რა, რომ რომის სარწმუნო-
ება აქ ფეხს ვერ მოიკიდებდა, ხოლო მკურნალობა, რაც თავის
პროფესიად გაიხადეს, უძიძიდათ. თეათინელები მარწმუნებდნენ,
რომ ისინი ამავე მოსაზრებით დიდი ხნის წინათ კოლხიდასაც დას-
ტოვებდნენ, მაგრამ რჩებიან აქ რომის ეკლესიის პატივისცემისათ-
ვის, რომლისთვისაც სასახელოა თავისი ხალხი ჰყავდეს მთელი დე-
დამიწის ზურგზე, განსაკუთრებით კი მათი ორდენისათვის, რომ-
ელსაც მხოლოდ ეს მისია გააჩნია მთელ ქვეყანაზე და თუ ამასაც
გერ შეასრულებს; იგი დაკარგავს ყოველგვარ პატივისცემასო.

წიფურიაში ჩემი ჩასვლის დროს ოთხი თეათინელი იყო. სა-
ში მღვდელი და ერთი მორჩილი. მღვდლები მკურნალობას ეწეოდ-
ნენ, მორჩილი კი მკურნალიც იყო და დასტაქარიც. ერობაში მისი
პროფესია დასტაქარობა იყო. თეათინელები ამბობდნენ, რომ სუ-
ლიერი საქმიანობა, რომელსაც ისინი ეწევიან ამ ქვეყანაში, მდგო-
მარეობს ბავშვების მონათვლაში, რომლებიც ან ცუდად, ანდა
სრულიად არ არიან მონათლულები, ამის გარდა ირწმუნებიან, რომ
მეგრელებთან რელიგიის სფეროში ისინი ვერაფერს აკეთებენ, ვი-
ნაიდან მეგრელებს შორს უჭირავთ თავი და არ იზიარებენ მათ რი-
ტუალებს, ევროპელები, მათი აზრით, ქრისტიანები არ არიან, რად-
გან ისინი არ იცავენ ამდენ მარხვას, არ არიან მათსავით მტკიცენი
და არ ეშინიათ ხატების რისხვისა. თეათინელების საკუთარი ტყვე-
ებიც კი არ ღებულობენ მონაწილეობას რელიგიურ ცერემონიებში
მათთან ერთად. თეათინელებმა, როგორც მითხრეს, ვერავის შეას-
წავლეს წირვის დროს მომსახურება. ბევრჯერ მინახავს როგორ
ნათლავენ ისინი ბავშვებს; ნათლავენ ყველას, ვისაც კი იპოვიან
სახლებში, სადაც დიდი ხნის განმავლობაში არ ყოფილან ან არ ახ-
სოვთ აქვთ თუ არა შესრულებული ეს საიდუმლოება. რამდენიმე
ღღე დაყავი თეათინელების პრეფექტთან სამეგრელოს სხვადა-

სხვა კუთხეში და ბევრჯერ ვიხილე, თუ როგორ ინათლებიან ბავშვები. როდესაც მასთან მოიყვანდნენ ავადმყოფ ბავშვს გასასინჯად, ის თხოულობდა, წყალს, თითქოს ხელების დასაბანად. იბანდა ხელებს და შეუმშრალებელი თითის წვერით ეხებოდა ბავშვის შუბლს, თითქოს ამით მისი ავადმყოფობა სურდა გაეგო.

ის ნათლავდა ჯანმრთელ ბავშვებს, ხელების დაბანის დროს აკურებდა წყალს ისე, ვითომც ეთამაშებო. როდესაც პირველად გავხდი ამის მოწმე, შევამჩნიე, რომ ის კბილებში სცრიდა სიტყვებს და ღიმილით მიმხერდა; შევეკითხე, რას აკეთებ-მეთქი. ეს ბავშვები მოვნათლეო, მიპასუხა; კარგი ვქენით, რომ ამ სახლში მოვედითო. სახელი რა დაარქვი-მეთქი — გვითხე, მე მათ სახელს არ ვარქმევ, — მიპასუხა მან, — რადგან ხშირად ისიც კი არ ვიცი, ქალს ვნათლავ თუ ვაყს; სახელი აუცილებელი არ არის, საკმარისია ერთი წვეთი წყალი მიაპკურო და გონებაში შეასრულო ნათლობის წესიო. საერთოდ თეათინელები ძალიან შესაბრალონი არიან სამეგრელოში; მათ ძარცვავენ, ცუდად ეპყრობიან, არც პატივს სცემენ, არც ანგარიშს უწყევენ, გარდა იმ შემთხვევებისა, როდესაც ავადმყოფი ან დაჭრილი საჭიროებს მათ დახმარებას.

18-ში სამეგრელოს პრინცესა მობრძანდა თეათინელებთან²¹⁰). პრეფექტი სასწრაფოდ გაეშურა მასთან შესახვედრად. სამეგრელოს და აგრეთვე მეზობელი ქვეყნების პრინცესას უწოდებენ „დელოფალს“¹⁸, რაც ქართული სიტყვაა. იგი ცხენზე იჯდა; რვა ქალი-სა და ათი კაცისაგან შემდგარი ამაღლა მოჰყვებოდა; რამდენიმე კაცი მის ცხენს აქეთ-იქით ედგა ქვეითად. ყველანი ცუდად ჩაცმულები იყვნენ და ცუდ ცხენებზე ისხდნენ. მან უთხრა პრეფექტს, რომ გაიგო იმ სანოვაგის მიღების ამბავი, რომელიც კონსტანტინოპოლიდან ყოველწლიურად ეგზავნებათ მათ და აგრეთვე ის, რომ მის სახლში გაჩერებული ყოფილან ევროპელები, რომელთაც დიდძალი ბარგი ჩამოუტანიათ, რომ ის მეტად გახარებულია ამ ამბით და სურს მათი ნახვა, რათა მათ მიულოცოს შშვიდობით მობრძანება. მე მაშინვე დამიძახეს, რათა წარვედგინეთ მისთვის. პატრმა ძამპიმ გამაფრთხილა, რომ საჭირო იყო ძღვენის მიერთმევა, ასეთილო აღათი ამ ქვეყნისა: როცა შთავარი და მისი მეუღლე გესტუმრება, მათ საჩუქრები უნდა მიართვაო. პრეფექტს ვუთხარი ეთხოვა დედოფლისათვის, თუ დამაცდიდა, ძღვენს სასახლეში მივართმევდი.

¹⁸ Dédopale.

მან შეიწყნარა ჩემი თხოვნა და დამთანხმდა ვადის გაგრძელებაზე. დედოფალს მოახსენეს, რომ მე ვლაპარაკობდი სპარსულ და თურქულ ენებზე. მან მოაყვანინა ტყვე, რომელმაც კარგად იცოდა თურქული და უამრავი კითხვა მომიცა ჩემსა და ჩემი მოგზაურობის შესახებ. ვუთხარი, რომ ვიყავი კაპუცინი და ლაპარაკშიაც და ქცევაშიაც თავს ვაჩვენებდი ღვთის მსახურად, მაგრამ არა მგონია, რომ მისმა უდიდებულესობამ ეს დაიჯერა, რადგან უმეტესი ნაწილი მისი შეკითხვებისა ეხებოდა სიყვარულს. მან უბრძანა, ჩემთვის ეკითხათ განმცდია თუ არა სიყვარულის გრძნობა და თუ არ განმცდია, როგორ გავძელი სიყვარულს გარეშე, ქალის გარეშე დიკმყოფრღებით შესაუბრებოდა იგი და მთელი მისი ამაღლა ამ თემაზე. რაც შემეხება მე, სასოწარკვეთილებაში ვიყავი ჩაუარდნილი და სურვილი მქონდა, რომ დედოფალი და მისი ამაღლა ჩემგან ძალიან შორს ყოფილიყვნენ. ყოველ წუთს შიში მიპყრობდა, რომ მას სახლს გადარცვა არ ებრძანებინა, რადგან სამჯერ მთხოვა მეჩვენებინა მისთვის, თუ რა ჩამოვიტანე, ხოლო თეათინელებს კი თხოვა ეჩვენებინათ სანოვაგე, რომელსაც, როგორც მე აღვნიშნე ყოველწლიურად დებულობდნენ ისინი კონსტანტინოპოლიდან; იგი წარმოადგენდა სხვადასხვა საქონელს. ისინი ვალდებულნი იყვნენ საქონლის ნაწილი მიეცათ მთავრისა და დედოფლისათვის, გეზირისათვის და ქვეყნის წარჩინებულ დიდებულთათვის. პატრი ძამპი შეპირდა, რომ ჩვეულებრივ საჩუქრებს მიაართმევდა მეორე დღესვე და რომ მეც მივუტანდი საჩუქარს. მადლობა ღმერთს, ამით დაიმედებულნი, როგორც იქნა წავიდა.

19-ში დილით მან სადილად მიგვიწვია. მე წავედი პატრი ძამპსა და სხვა თეათინელთან ერთად. მისი სახლი ორი მილით იყო დაცილებული ჩვენი სახლიდან. ის მთავართან არ ცხოვრობდა. ვერ იტანდა და ჭირივით სძულდა იგი. ეს ქალი მას ძალად შეართვევინეს. დედოფალი უფრო კარგად იყო მოართული, ვიდრე წინადლით; სახეზე ფერუმარული წაესვა და ცდილობდა ლამაზად მოგვიჩვენებოდა. ტანთ ეცვა ოქრონაქარგი ფარჩის კაბა. ეხურა ძვირფასი თვლებით მოართული თავსამკაული. პირბადე მოხდენილი და უჩვეულო ფორმისა იყო. დედოფალი იჯდა ხალიჩაზე, ორივე მხარეს ცხრა თუ ათი პირისფარეში ედგა. მისი სეფე-ქალები, როგორც თქვეს, გახიზნული ყოფილან ციხე-სიმაგრეში ომიანობის გამო. დარბაზი სავსე იყო ნახევრად შიშველი ადამიანებით, რომლებიც შეადგენდნენ მის ამაღლას. სანამ მასთან შეგვიშვებდნენ, მომთხო-

ვეს დედოფლისათვის მოტანილი ძღვენი. მსახურმა, რომელსაც ეს საჩუქრები მიჰქონდა, ძღვენი ამ ხალხს გადასცა. იგი შედგებოდა გენუის მაკარონისაგან, ბაფთების, ქალაღის, ნემსების, დანების ქარქაშებისა და საყმაოდ ლამაზი მაკრატლისაგან. ყველაფერი ეს ღირდა ოცდასამი თუ ოცდაოთხი ფრანკი. მაგრამ სამეგრელოში იგი სამოც ფრანკზე მეტი ეღირებოდა. დედოფალი მეტად კმაყოფილი დარჩა. შემიპატიჯა მხოლოდ საჩუქრების დათვალეობის შემდეგ. მის ახლოს სკამი იდგა, რომელიც თურქულად მოლაპარაკე ტყვემ შემომთავაზა დასაჯდომად. პირველ ყოვლისა, მან მითხრა, რომ სურს ჩემი დაქორწინება ერთ მის მეგობარ ქალზე და რომ არ უნდა ჩემი გაშვება თავისი ქვეყნიდან, რისთვისაც სახლებს, მიწებს, ტყვეებს და ყმებს შემიპირდა. შემდეგ განაახლა წინა დღით დაწყებული საუბარი, მაგრამ ამ საუბარმა დიდხანს არ გასტანა, რადგან მოახსენეს, რომ სადილი მზად არისო.

სახლი, რომელშიაც იგი ცხოვრობდა, იდგა ხუთ თუ ექვს სხვა სახლს შუა; თითოეული სახლი ერთიმეორისაგან ასი ნაბიჯით იყო დაცილებული. სახლები არც ღობით და არც გალავნით არ იყო შემოზღუდული; წინ მოჩანდა თვრამეტი დუმიის სიმაღლის, პატარა გუმბათით გადახურული ხის ფანჩატური. ამ ფანჩატურში დააგეს ნოხები და დედოფალი დაჯდა. ოთხი ნაბიჯის დაშორებით, მეორე ნოხზე, დასხდნენ მისი მოახლეები. სასახლის ურიცხვი არამზადები, რომელნიც მის ამაღას შეადგენდნენ, ბალახზე წრიულად დასხდნენ. დაახლოებით ორმოცდაათი კაცი იქნებოდა. თეთინელები-სა და ჩემთვის ფანჩატურთან ორი გრძელი მერხი იდგა, ერთი დასაჯდომად, მეორე კი — სუფრის მაგივრად. როდესაც დედოფალი დაბრძანდა, მოსმა სუფრაჟმა წინ გრძელი მოხატული ტილოს საფარი გაუშალა. მან ერთ ბოლოში დაალაგა სუფრის მოწყობილობა, რომელიც შეიცავდა ორ დიდ და ორ პატარა ჭიქას, ოთხ ლანგარს და რვა სხვადასხვა სიდიდის ჯამს, ერთ დიდ ბადიას, ერთ ჩამჩას და ერთ ქაფქირს; ყველაფერი ეს ვერცხლისა იყო. ამავე დროს სხვა მსახურებმა სუფრასთან მსხდომთა წინ დადეს ფიცარი, რაც სუფრას ცვლიდა. ერთი ფიცარი დადეს აგრეთვე ქალების წინაც. როდესაც ყველაფერი მოამზადეს, მოიტანეს ორი ქვაბი: ერთი ძალიან დიდი, რომელიც ოთხ კაცს მოჰქონდა და სავსე იყო ჩვეულებრივი ღომით, მეორე უფრო მომცრო ზომისა თეთრი ღომით სავსე, რომელიც ორ კაცს მოჰქონდა. მე უკვე ვთქვი, რომ „ღომი“ არის ფაფა, რომლითაც მეგრელები იკვებებიან ისევე, როგორც ჩვენ

პური. ორმა კაცმა ჯალამბერით შემოიტანა მრგვლად მოხარშული
ლორი და ოთხმაც — თითო დიდი დოქი ღვინო. ყველაფერი ეს
პირველად მიართვეს დედოფალს, შემდეგ მის მოახლეებს, შემდეგ
ჩვენ და ბოლოს ამალას. გარდა ამისა, დედოფალს მიართვეს ხის
პინაკი, რომელზედაც ეწყო პური და ცხარე მწვანილი მადის გასა-
ღვიძებლად, და დიდი ვერცხლის ლანგარი, რომელზედაც ორი ფრი-
ნველი იყო, ერთი მოხარშული, მეორე კი შემწვარი, ისეთი უსიამო-
ვნო საწებლით, რომ მე იმის ჭამა ვერაფრით ვერ შევძელი. დე-
დოფალმა მომიკითხა პატარა ხორცის ნაჭრით და მწვანილით. შე-
მომთავაზა ვახშმად დავრჩენილიყავი და შემპირდა ხარს დავაკვ-
ლევინებო. მაგრამ ეს წმინდა ქათინაური იყო. ცოტა ხნის შემდეგ
კვლავ გამომიგზავნა ფრინველის ორი ნაჭერი და მკითხა, თუ რა-
ტომ არ ჩამოდიან სამეგრელოში ის ევროპელი ხელოსნები, რომ-
ლებმაც ასე შშენივრად იციან ლითონის, აბრეშუმისა და შალე-
ულის დამზადება და რატომ ჩამოდიან მხოლოდ ბერები, რომელ-
თაც ვერაფერში გამოიყენებ და არც სასურველნი არიან?
ამ შეკითხვამ ძალიან გამაკვირვა, რადგან დედოფალი ხმამაღლა ლა-
პარაკობდა და მისი ტყვეც ხმამაღლა მითარგმნიდა მის შეკითხვას
თურქულად; — მკითხველმა თვითონ წარმოიდგინოს, თუ როგორ
უხერხულ მდგომარეობაში ჩაავდო ამ შეკითხვამ აქ დამსწ-
რე საბრალო თეათინელები. მართალი გითხრათ, ამ შეკითხვამ მეც
შემაცბუნა. პასუხი გავეცი მათ და ჩემს მაგივრადაც, რადგან კი-
თხვა მეც შეხებოდა, როგორც კაპუცინს: საუკეთესო ევროპელი
ხელოსნები მუშაობენ მხოლოდ მოგებისათვის, რაც საკმაოდ აქვთ
და სხვაგან ძებნა არ ესაჭიროებათ; ბერ-მონაზვნებს კი ღვთის
სამსახური და სულის ცხოვნება აინტერესებთ და ეს მაღალი მიზა-
ნი აიძულებთ მათ დატოვონ თავისი ქვეყანა და ასე შორს წამო-
ვიდნენ-მეთქი.

სადილი ორ საათს გაგრძელდა. შუა ღვინის დროს დედო-
ფალმა ფიალით ღვინო გამომიგზავნა და შემომითვალა, რომ ღვი-
ნო მისი ნაპირალია, ხოლო ამ თასიდან ჩვეულებრივად იგი სვამს
ღვინოს. ასეთი პატივი მან სამჯერ დამდო. ძალიან გაუკვირდა, რო-
დესაც დაინახა, რომ ღვინოში წყალს ვუტრევი და თქვა, რომ არ-
ასდროს ასეთი რამ არ მინახავსო. თვითონ და მისი ქალები სვამ-
დნენ წმინდა ღვინოს და საკმაოდ ბევრსაც. სადილის დასასრულს
მან გამომიგზავნა კაცი და მკითხა, ჩამოვიტანე თუ არა საბაყლო
და ფაიფურის საქონელი. ამდგვარი შეკითხვებით ექვსჯერ თუ

შვიდჯერ გამომიგზავნა კაცი. ამით მივხვდი, რომ ეს გაიძვერაქალი, თუ შეიძლება ასე ვუწოდოთ ამ სუვერენულ დედოფალს, ყურადღებით მეპყრობოდა გამორჩენის მიზნით. ყველა შეკითხვაზე ვპასუხობდი უარყოფითად. დასასრულს იგი გასრისხდა და თქვა, რომ ვაგზავნის თავის კაცებს ჩემი ბარგის გასასინჯად. მე ვუპასუხე, რომ ამის გაკეთება შეუძლია, როდესაც მოისურვებს. ასე იმიტომ ვუთხარი, რომ შემეშინდა უარის თქმითა და წინააღმდეგობის გაწევით არ გამელიზიანებინა მისი სიხარბე და ამავე დროს დამეფარა ის შეძრწუნება, რომელიც მისმა მუქარამ გამოიწვია ჩემში. მაშინ მან განაცხადა, რომ იხუმრა. მე თავი ისე მოვაჩვენე, ვითომ დავიჯერე, მაგრამ როგორც კი სუფრიდან ავიშალენით, ვთხოვე ერთ თეათინელს, რომელიც მე მახლდა, სასწრაფოდ წასულიყო და ჩემი მეგობრისათვის ეცნობებინა დედოფლის მუქარის ამბავი. რათა ყოველ შემთხვევისათვის მზად ყოფილიყო. სადილის შემდეგ მან ისევ წამოიწყო ლაპარაკი ჩემს დაქორწინებაზე და მითხრა, რომ რამდენიმე დღეში მანახებდა იმ ქალს, რომელთანაც ჩემი შეუღლება სურდა. ისევე როგორც წინათ, ახლაც ვუპასუხე, რომ ბერ-მონაზვნები არ ქორწინდებიან-მეთქი. ამ საუბრის შემდეგ გამიშვა. საუბედუროდ, გამომშვიდობებისას დედოფალმა იმ ღარიბულ სამოსელს ქვეშ, რომელიც მე მეცვა, შენიშნა უფრო თეთრი და თხელი საცვლები, ვიდრე სამეგრელოში ატარებენ. ის მომიახლოვდა, მომიკიდა მკლავში ხელი, ამიწია სახელო იდაყვამდე და კარგა ხანს ეჭირა ჩემი მკლავი და ამავე დროს დაბალი ხმით ესაუბრებოდა ერთ-ერთ თავის მოახლეთავანს. ამან უაღრესად შემაწუხა. ამ ქალის მოქმედება არ მსიამოვნებდა და მიუხედავად იმისა, რომ მილიძოდა, შიში მაინც არ მშორდებოდა. ყველაზე არასასიამოვნო ჩემთვის ის იყო, რომ არაფერი მესმოდა, რასაც ის ლაპარაკობდა, მაგრამ ჟესტებით ვხვდებოდი, რომ ის ჩემზე ლაპარაკობდა და თანაც დიდი გაცხოველებით. არ ვიცოდი როგორ მოვქცეულიყავი ამ საზოგადოების წინაშე — ქალთან, რომელშიც ერთდროულად ვხედავდი სუვერენის ღირსებას და მეძავის უსიროცხვილობას. საშინლად დავიბენი და ბალოს ერთმა გარემოებამ დრმა საგონებელში ჩამაგდო. დედოფალი მიუახლოვდა პატრი ძამძს და უთხრა: თქვენ ორივენი მატყუებთ; მე მსურს რომ თქვენ ერთად მოხვიდეთ კვირას დილით და ამ ახალმოსულმა წირვა ჩაატაროსო. პატრს უნდოდა ეპასუხა, მაგრამ დედოფალმა ხურგი შეაქცია და ჩვენ გვითხრეს წაესულიყავით.

სახლში ძლიერ დაღონებული და დაფიქრებული დავბრუნდი. დედოფალთან საუბარმა მეტისმეტად დამაფიქრა, რადგან მის სიზარბესა და სხვა მიზეზებს შეეძლო ებიძგათ მისთვის ჩემს მიმართ ბოროტების ჩასადენად. პატრმა ძამპიმ გამაფრთხილა, რომ ეს აუცილებლად მოსალოდნელი არისო. მეც მოვემზადე. მეორე ღამეს მიწაში ჩავფალით რაც კი რამ ძვირფასი გავვაჩნდა. ერთ-ერთი თეათინელი პატრის ოთახში ამოვაფხრევეინე ხუთი ფუტის სიღრმის ორმო და შიგ ჩავდე სკივრი ძვირფასი თვლებით მოჭედილი ჯიბის და კედლის საათებით და მარჯნით სავსე ყუთი. ეს ყველაფერი ისე კარგად იყო ჩაფლული, რომ სრულებით არ ჩანდა ნათხარი მიწა. შემდეგ ამავე მიზნით წავედი ეკლესიაში. პატრმა ძამპიმ მიჩია ექვსი წლის წინათ დამარხული თეათინელის საფლავის ვახსნა და მისი ნეშტისთვის მინდობა პატარა ყუთისა, რომლის დამალვაც მსურდა, მაგრამ ღმერთმა, რომელმაც იცოდა, თუ რა მოელოდა ამ საფლავს, ხელი შემიშალა მიმელო ეს რჩევა. ვარჩიე ეკლესიის ერთ კუთხეში, კარს უკან, ორმოს ამოთხრა, რომელიც ისეთივე ღრმა იყო, როგორც ოთახში და ჩავდე პატარა ყუთი თორმეტი ათასი ოქროს დუკატით. შემდეგ ჩემი საცხოვრებელი ოთახის სახურავზე დავმალე ძვირფასი თვლებით მოჭედილი ხმალი, ზანჯალი და სხვა ძვირფასეულობა. სახურავი ჩალისა იყო. მე და ჩემმა ამხანაგმა დავიტოვეთ დიდი ფასეულობის, მაგრამ მსუბუქი წონის ნივთები. ნაკლები ღირებულების საგნები შესაძლებლად მივეცი თეათინელებს.

23-ში სრულად ვიწვინე ის, რასაც დედოფალი მიმზადებდა, როცა დამემუქრა, თქვენი ბარგის გასაჩხრეკად კაცს გამოვგზავნიო. კვირა დღე იყო. ნაწილი ამ დღისა გავატარე ლოცვასა და წუხილში იმ უბედურებათა წინათგრძნობის გამო, რომელიც გულს ლოდან მაწვა და ხიფათის გამო, რაც მოსვენებას არ მაძლევდა, გამოსავალი კი არსაიდან ჩანდა: თავს უკვე იმდენად გადაწყვეტივით ვთვლიდი ტყვედ, რომ ვერც კი ვბედავდი ღმერთისათვის თავისუფლება მეთხოვა. მხოლოდ ეს შევევედრე მამაზეციერს, რომ კარგი ბატონი შემხვედროდა და გადაწყვიტე, თუ არჩევანი იქნებოდა, თურქების ბორკილები მერჩია კოლხიდელი ქალის, განსაკუთრებით კი ამ ახალი მედეას²¹¹) ხელში ჩავარდნას. სადილის დროს პრეფექტს მოახსენეს, ორი აზნაური ჭიშკართან გელოდებოდათო. ეს აზნაურები თეათინელთა მეზობლები იყვნენ. ისინი ცხენებზე ისხდნენ ჯაჭვის პერანგებში და თავით ფეხამდე შეიარაღებულნი იყვნენ. მათ ახლდათ ასევე შეიარაღებული ოცდაათამ-

დე ქვეითი და მხედარი. პრეფექტს არ ვაკვირვებია მათი ნახვა ამ მდგომარეობაში და ამდენი მხლებლებით, რადგან ომიანობა იყო. ამ ორმა აზნაურმა პრეფექტს განუცხადეს, რომ ისინი მის კართან შეჩერდნენ, რადგან საუბარი სწადიათ მასთან და ახლად ჩამოსულ ევროპელებთან. ეს თქვეს თუ არა, მაშინვე ჩამოქვეითდნენ. პრეფექტმა მე და ჩემი ამხანაგი მოგვიხმო. ჩვენ მათ შესაგებებლად გავეშურეთ. არ ვვფიქრობ, რომ ისინი რაიმე ცუდი ზრახვებით იყვნენ მოსულნი, მაგრამ მწარედ შევცდით. როგორც კი მიუხალოვდით, თავიანთ კაცებს ჩვენი შეპყრობა უბრძანეს, ხოლო პრეფექტს და თეათინელებს, რომლებიც მათ შეეგებნენ, გამოუცხადეს, გაგვშორდით, თორემ ვინც ჩვენკენ წამოიწევს, აქვე გავათავებთო. შიშნაჭამი პრეფექტი გაიქცა. სხვებმა კი არ მოიხურვეს ჩვენი მიტოვება. მორჩილი თეათინელი გვეხმარებოდა, რაც შეეძლო; მან თავი გასწირა ჩვენთვის. კისერზე დადებულმა გაშიშვლებულმა ხმაღმა ვერ აიძულა იგი დავეტოვებინეთ. ჩვენი მსახურები მაშინვე შებოჭეს. ერთმა მათგანმა სცადა წინააღმდეგობის გაწევა და ამოიღო დიდი დანა, რომელსაც ქამარზე ატარებდა, მაგრამ მას შუბი ჰკრეს, წააქციეს მიწაზე, შებოჭეს და ხეს მიაბეს.

შემდეგ ამ მკვლელებმა გამოაცხადეს, რომ სურთ ნახონ ჩვენი ქონება. მე ვუპასუხე ბატონი ბრძანდებით-მეთქი, ჩვენ საწყალი კაპუცინები ვართ და მთელ ჩვენ ქონებას წიგნები, ქაღალდები და ძონძები შეადგენს, ნუ მოგვეპყრობით ასე უღმობელად და მთელ ჩვენ ქონებას გაჩვენებთ-მეთქი. ამის გარდა სხვა გადაწყვეტილებას მიღება არ შემეძლო, რადგან შეპყრობილი და შებოჭილი ვიყავი და ეს მკვლელები დაეპატრონენ ჩვენს ბინასა და იქ მყოფ ხალხს. ეს გადაწყვეტილება, ღვთის მადლით, საკმაოდ კარგი აღმოჩნდა. გამანთავისუფლეს და მიბრძანეს ჩვენი ოთახის კარი გამეღო. ეს იყო პირველ სართულზე. აქ მხოლოდ ის გვექონდა, რაც გვინდოდა ენახათ, ყველაზე ძვირფასი განძი კი ჩვენ ტანსაცმელში გვექონდა დამალული, როგორც უკვე აღვნიშნე. ჩემმა ამხანაგმა თავისი განძი ბეწვდადებული დიდი ქუბთუკის საყელოში ჩააგრა, რომელიც ტანზე ეცვა. მე კი ჩემი ძვირფასეულობა ორ ქისაში ჩავდე, დაგბეჭდე ისინი და შევიანახე სკივრში, სადაც წიგნები ეწყო. ვერ გავბედე მათი ტანზე შემოკვრა, რადგან მოკვლის, გაძარცვის ან ტყვედ გაყიდვისა შემინოდა. თეათინელ მორჩილს და ჩემს ამხანაგს ვუთხარი, რომ ეს ორი აზნაური გვერდზე გაეხმოთ, ლაპარაკით შეექ-

ციათ, ცოტა ფული შეეთავაზებინათ და ამით ჩემთვის დრო მოეცათ, რათა ეს ორი ძვირფასი ქისა სკივრიდან ამომეღო და სადმე გადამემალა. ასეც მოიქცნენ. მე შევედი ჩვენს ოთახში და ჩავიკეტე კარი; ჩემმა მოქმედებამ მსლებლები დააეჭვა და შეატყობინეს ამის შესახებ აზნაურებს, რომლებიც თვითონ მოადგნენ კარს. კარი შეივნიდან მაგრად იყო ჩაკეტილი. გავიგონე ჩემი ამხანაგის ხმა, რომელიც ყვიროდა ფრთხილად ვყოფილიყავი, რადგან ქუჭრუტანიდან მითვალთვალებდნენ. ამან მაძულა ჩემი ორი ქისა სასწრაფოდ უკან გადმომეღო სახურავიდან, სადაც ისინი გადავმალე, რადგან შემეშინდა, ვაი თუ უკვე დამინახეს-მეთქი; ჯიბეში ჩავიდე ისინი და როცა ვიგრძენი, რომ ეს მკვლელები კარს აწვებოდნენ, გადავხტი ფანჯრიდან, რომელიც ბალს გადაჰყურებდა. ვერაფერი ვერ მაძულებდა გამეკეთებინა ასეთი ნახტომი უფრო ნაკლებ გასატორში რომ ვყოფილიყავი, რადგანაც იგი თვითმკვლელობას ნიშნავდა. მაგრამ შიშით შეპყრობილი აღამიანის გონება აღარაფერს ერიდებდა, გარდა იმ მოვლენისა, რომელმაც თავდაპირველი შიში გამოიწვია. გავიქეცი ბალის ბოლოში და ბუჩქებში ჩავაგდე ეს ორი ქისა. იმდენად დაბნეული ვიყავი, რომ კარგად ვერც კი შევათვალიერე ის ადგილი, სადაც ისინი დავაგდე. მაშინვე დავბრუნდი ოთახში. იგი სავსე დამხვდა მძარცველებით. ერთნი ჩემს ამხანაგს ჩასჭიდებოდნენ, მეორენი იარაღით ამტვრევდნენ ჩემ სკივრებს. ცოტა გული მომეცა რადგან ვიცოდი, რომ იქ ღირსშესანიშნავი აღარაფერი იყო და ვუთხარი, რომ ცოტა ფრთხილად მომქცეოდნენ, რადგან მე სპარსეთის ხელმწიფის წარმოგზავნილი ვიყავი და რომ საქართველოს მთავარი საშინელ შურს იძიებდა იმ ძალადობისათვის, რომელიც მე მომაყენეს. ვაჩვენე კიდევ სპარსეთის ხელმწიფის ჩაყამი¹⁹. ერთმა აზნაურთაგანმა აიღო ეს ქაღალდი და მისი დახვევა უნდოდა, თანაც თქვა, რომ მას დედამიწის ზურგზე არც არავისი ეშინია და არც არავისა სცემს პატივს. მეორემ შეაჩერა და დაუშალა. ვარაყით დაწერილმა და მოოქრული ბეჭდით დაბეჭდილმა წერილმა მასში რიდი გამოიწვია და ბრძანა ჩემთვის ეთქვათ, რომ ჩემი სკივრები გამეღო და ცუდს არაფერს შემამთხვევდა. მაგრამ თუ გაძლიანდებით, თავს წაგაცლითო — დამემუქრა. დამორჩილების ნაცვლად სიტყვის შებრუნება მოვიხდომე, მაგრამ ეს კინაღამ ძვირად დამიჯდა; ერთმა მსლებელთაგანმა იწიმვლა

¹⁹ Passeport.

ხმალი და მომიღერა კისერში დასაკრავად, მაგრამ თეათინელმა მორჩილმა მას ხელი დაუჭირა. მაშინვე გავხსენი სკივრები და დაიწყო საშინელი ძარცვა. ყველაფერი, რაც კი ამ ბატონებს მოეწონათ — დაიტაცეს.

ამ ძარცვა-გლეჯის დროს მე ფანჯარაზე ვიყავი მიყრდნობილი. პირი ვიბრუნე, რათა სიმწარე არ მომმატებოდა, რადგანაც ბაღისკენ რომ ვიხედებოდი, შევნიშნე, ორი ჯარისკაცი ბუჩქებში დაფათურობდა, როგორც მეჩვენა, ზუსტად იმ ადგილზე, სადაც ძვირფასეულობით სავსე ორი ქისა დავმალე. გაშმაგებული გავეჩანე იქითკენ. ერთი თეათინელი პატრი გამომყვა; კაცებმა როგორც კი დაგვიჩახეს, არ ვიცი რატომ, მაგრამ იქაურობას განშორდნენ. მაშინვე შევუდექი ქისების ძებნას. მაგრამ იმდენად ვიყავი აღელვებული, რომ ვერ შევიცანი ის ადგილი, სადაც ისინი გადავმალე. ქისები ვეღარ ვიპოვე და, ბუნებრივია, ვიფიქრე მათ იპოვეს და წაიღეს-მეთქი. ქისები ოცდახუთი ათასი ეკიუს ღირებულებისა იყო და ადვილი წარმოსადგენია რაოდენ დიდ სასოწარკვეთებში ჩავვარდებოდი. იმწამსვე მოვკვდებოდი, რომ ღმერთს არ შევეწყალებინე. უფალი მფარველობდა და მისი წყალობით გაჭირვებაში მხსნობას და გონებას არ ვკარგავდი. ამ დროს გავიგონე, რომ ჩემი ამხანაგი და თეათინელი მორჩილი ხმამაღლა მეძახდნენ. გამოვედი ბაღიდან და გავეშურე ოთახისაკენ, მაგრამ ამ დროს ორმა ჯარისკაცმა ხელი მტაცა, კუთხეში მიმამწყვდიეს და ჯიბეებიდან ამომბაძალეს რაც კი მქონდა. შემდეგ უნდოდათ ხელები შეეკრათ ჩემთვის. მე ვყვიროდი, წინააღმდეგობას ვუწევდი და ხელებით ვანიშნებდი, რომ თავიანთ ბატონთან წავეყვანეთ და ამ მკვლელების უფროსისათვის ვათქმევინე, რომ ჩემ წასაყვანად ან მოსაკლავად საჭირო არ არის ხელ-ფეხის შეკვრა და ყველაფერს, რასაც ისინი მოისურვებენ გამიკეთონ, მე უსიტყვოდ ავიტან-მეთქი. გვიპასუხეს, რომ სურთ წაგვიყვანონ მთავართან, რადგან თქვენ ელჩები ხართ. მივუგე, რომ ხელ-ფეხ შეუკვრელი წამოვალთ, რომ იმედი გვაქვს მისი სამართლიანობისა, ჩვენ წერილები გვაქვს მისთვის გადასაცემად, რომლებსაც ის უსათუოდ პატივით მოეპყრობა. უკვე გვიან იყო, ღამდებოდა: მთვარის სასახლე თხუთმეტი მილის სიშორეზე მდებარეობდა. ჩვენ გავგანთავისუფლეს, დააკავეს მხოლოდ ის მსახური, რომელმაც წინააღმდეგობა გასწია. ორი კვირის შემდეგ მე იგი ათ პიასტრად გამოვისყიდე.

როგორც კი გავთავისუფლდი ამ ყაჩაღების კლანჭებიდან, ბა-
ლისკენ გავეშურე. პატრმა, რომელიც ჩემ მიერ დამალული
ძვირფასი ქვებით საფსე ქისების ძებნის დროს გამომწყვა ბაღში,
ყველას უამბო იმ უბედურების ამბავი, რომელიც, როგორც მე
ვფიქრობდი, თავს დამატყდა. არავის ეჭვი არ ეპარებოდა იმაში,
რომ ჯარისკაცებმა მითვალთვალეს, გამომყვნენ და ის, ზაც ბუჩ-
ქებში დავმალე, მათ წაიღეს. ერთი ჩვენი სომეხი მსახური, სახე-
ლად ალავერდი (მე მას ვასახელებ იმიტომ, რომ ჩემი პირველი
მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ²¹²), ოგი ბევრმა ჩემმა ამხა-
ნაგმა ნახა პარიზში, და იმიტომაც, რომ ამ გაჭირვების დღეებში მან
ჩემს მიმართ დიდი ერთგულება გამოიჩინა, რისთვისაც ის ქება-დი-
დების ღირსია), თან წამომყვა და ძლიერ გავვოცდი, როცა აცრემ-
ლებული კისერზე ჩამომეკიდა. „ბატონო, — თქვა მან, — ჩვენ გავ-
კოტრდით“. საერთო შიშმა და უბედურებამ ჩვენ ყველას ასე დაგ-
ვავიწყა თუ ვინ ვიყავით. მე იმდენად დავბენი, რომ პირველად
იგი ვილაც შეგრელი მეგონა, რომელიც მომვარდა ყელის გამოსაჭ-
რელად. როდესაც ვიცანი, გული ამიჩუყა მისმა გულისხმიერებამ.
ვუბრძანე ნუ სტირი-მეთქი. „ბატონო, — მითხრა მან, — თქვენ
კარგად ეძიეთ?“ „ისე კარგად და იმდენხანს ვეძებე, რომ დარწმუნ-
ებული ვარ ჩემს უბედურებაში“ — ვუპასუხე მე. მსახური ჩემი
პასუხით არ დაკმაყოფილდა. მან 'შოინდომა შეჩვენებინა ის ადგი-
ლი, სადაც ქისები დავმალე და დაწვრილებით მეამბნა, თუ როგორ
დავმალე და შემდეგ რანაირად ვეძებდი. ამ საწყალი ბიჭის საამებ-
ლად, რომელმაც არაერთხელ დავვიმტკიცა თავისი ერთგულება, ავ-
უსრულე ეს თხოვნა. იმდენად ვიყავი წინასწარ დარწმუნებული
ძებნის უაზრობაში, რომ არც კი მოვოსურვე დავსწრებოდი ამ პრო-
ცესს. დაღამდა. მწუხარება იმდენად დამეუფლა და ამაღელვა, რომ
არ ვიცოდი რას ვაკეთებდი, სად მივდიოდი და რას ვგრძნობდი.
უცებ ძლიერ შევკრთი, როცა კიდევ ერთხელ ვიგრძენი, თუ რო-
გორ მომეხვია საბრალო ბიჭი კისერზე და ამავე დროს მკერდთან
მჩრიდა ქისებს, რომელთაც დაკარგულად ვთვლიდი. ადვილად წარ-
მოსადგენია, თუ როგორი ცვლილება მოხდა ჩემ სულიერ ცანწყო-
ბაში მათი აღმოჩენით. სულიერი სიმშვიდე, რომელიც დამეუფლა,
გამოწვეული იყო არა იმ ოცდახუთი ათასი ეკიუს აღმოჩენით, რო-
მელთაც დაკარგულად ვთვლიდი, არამედ ღვთის წყალობით, დახმა-
რებით, სიკეთით და მფარველობით, რომელთაც მე იგი არ მაკ-
ლებდა. ამის შეგნებამ ერთ წუთში სრულიად გამომცვალა. დღე-

ვანდელი მდგომარეობა აღარ მაშფოთებდა, აღარც მომავალი მაწუხებდა, ცხადად შევიგნე, რომ მხოლოდ უფალს შეეძლო ასეთი მფარველობა გაეწია ჩემთვის, ჩამესახა რწმენა იმისა, რომ არ დავიღუპებოდი და ეს მაძინებდა შემდეგში ყველა იმ გასაჭირში, რომელიც თავს დამატყდა.

რადგანაც ეს ორი ძვირფასეულით სავსე ქისა გადავარჩინე, ნაკლებად ვფიქრობდი იმაზე, რაც ჩემი სკივრებიდან შეეძლოთ წაეღოთ. ჩემს ოთახში შევედი და ამხანაგს ვაცნობე ქისების პოვნის ამბავი. იგი ჩაფიქრებული დამხვდა ამ ქვეყანაში არსებული ზნე-ჩვეულებების გამო. წაღებული აღმოჩნდა ტანსაცმელი, იარაღი, სპილენძის ჭურჭელი, საცვლები და სხვა წვრილმანი. შევთანხმდით, რომ არავისთვის გაგვემხილა ორი დაკარგული ქისის პოვნის ამბავი, რათა ეფიქრათ, რომ დასაკარგი ჩვენ მეტი აღარაფერი ვაკვანდა. ამან კარგი ნაყოფი გამოიღო. თეათინელების მსახურებმა იფიქრეს, რომ ჩვენ მთლად გაძარცვულები ვიყავით. სინამდვილეში კი რაც დაკარგეთ, ღვთის მადლით, სულ რაღაც ორმოციოდე ფრანკს არ აღემატებოდა.

24-ში დილით თეათინელების პრეფექტმა და მორჩილმა ძმამ კათალიკოსსა და მთავართან წამიყვანეს სამართლის საჭიებლად²¹³). მათ მოისურვეს თითოეულისათვის ძღვენი მიგვერთმია. ტყუილად ვცდლობდი დამერწმუნებინა; რომ საჩუქრის მირთმევასა და გაძარცვაზე, გაქურდვასა და წამებაზე ჩივილს შორის არ არსებობს-მეთქი არავითარი კავშირი, მაგრამ წეს-ჩვეულებამ გაიმარჯვა. კათალიკოსს მივართვი ვერცხლის დანები, კოვზები, ჩანგლები თავისი ბუდით და ქუდი, რომელიც თითონ მთხოვა სხვისი პირით. მას და მთავარს ვუჩვენე სპარსეთის ხელმწიფის ბრძანებულება და რაყაში, საფრანგეთის ელჩის წერილი კი მთავრისათვის არ მიჩვენებია, რადგან თეათინელებმა ეს საჭიროდ არ ჩათვალეს: არც ერთმა და არც მეორემ არ დააკმაყოფილეს ჩემი მოთხოვნა. მთავარმა მითხრა, რომ ახლა ომია და რომ იგი არ არის დიდებულთა მბრძანებელი; დაუმატა, რომ სხვა დროს ის ჭეშმარიტად სამართლიანობის დამცველი იქნებოდა და ყველაფერს გააკეთებდა იმისათვის, რომ წართმეული ნივთები დამბრუნებოდა. კათალიკოსმაც იგივე მითხრა და შველის მაგივრად მანუგეშა. მთავარმა და კათალიკოსმა, მიუხედავად ამისა, მაინც გამოყვეს თითო აზნაური და გაგზავნეს მძარცველებთან, რათა მათი სახელით მოეთხოვათ რაც წაგვართვეს.

ამ მძიმე მდგომარეობაში მყოფმა მე ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ამბავი გავიგე, რომ დადიანი, ანუ მთავარი, თვითონ ყოფილა მონაწილე წინააღმდეგობით მომხდარი ამბებისა და ნაქურდალის ერთი მესამედი მასვე რეგია. ამ აღმოჩენამ... უფრო ნათლად დამანახა ის გარდაუვალი განსაცდელი, რომელიც ჩვენ გვემუქრებოდა. ჩვენს დასახმარებლად მოწოდებული ორი აზნაური დამის გასათევად ჩვენთან მოვიდნენ. საჭირო იყო მათთვის ძღვენის მირთმევა. მათ იმ დღეს და მეორე დღესაც ვითომ ძლიერ გამოიდეს თავი ჩვენ საშველად, მაგრამ ამას არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. 26-ში საღამოს ისინი დაბრუნდნენ და გამოგვიცხადეს, რომ ვერაფერს გავხდით და აღარ ძალგვიძს ამ საქმეს მივდიოთო, რადგან ცნობა მივიღეთ თურქები შემოჭრილან სამეგრელოში, ყველაფერს წვავენ და არბევენ და ამიტომ ვალდებულნი ვართ სასწრაფოდ ვეახლოთ ჩვენს ბატონებსო.

იმდენად დამწუხრებული ვიყავი ჩემი მდგომარეობით, რომ ამ ამბისათვის ყურადღება არ მიმიქცევია. თეათინელები სასოწარკვეთილებაში ჩავარდნენ: გრძნობდნენ, რომ თურქების თავდასხმა მათ მთლად ბოლოს მოუღებდა. მოვემზადეთ გასახიზნად. შუალამისას ორჯერ გავიგონეთ ზარბაზანის ხმა. ეს იყო რუხის²⁰ ციხიდან მტრის მოახლოების მაუწყებელი ნიშანი. ამ ნიშანზე ხალხმა იწყო გახიზვნა ტყეებსა და გამაგრებულ ადგილებში და თან მიჰქონდათ ყველაფერი, რაც კი შეეძლოთ.

27-ში, გათენებისას, ჩვენც სხვებივით გავიხიზნეთ. მე ხელი არ მიხლია ნივთებისათვის, რომელთაგან ზოგი მიწაში იყო ჩაფლული, ზოგიც სასურავზე და სხვა ადგილებში იყო გადამალული. დარწმუნებული ვიყავი, რომ ასეთ პირობებში ისინი უფრო საიმედო ადგილას იქნებოდა, ვიდრე თან რომ წამელო, თეათინელებს მთელი ბარგისათვის ჰქონდათ ერთი ურემი, რომელშიაც ხარი იყო შებმული, და ჰყავდათ ორი ცხენი. ურემზე დააწყვეს სახლის ავეჯი და დასვეს ორი ბავშვი. ერთ ცხენზე დაჯდა თეათინელი მორჩილი, მეორეზე ჩემი ამხანაგი, რომელიც შეუძლოდ იყო, რაც აყოვნებდა და ართულებდა ჩვენს გახიზვნას. ორი თეათინელი პატრი და მე ფეხით მივდევდით ურემს. ჩვენ გვახლდნენ ტყეები და მსახურნი. სახლში მცველად მხოლოდ ერთი პატრი დარჩა გადასაზიდი საშუალებების უქონლობის გამო ბევრი ნივთი სახლში დარჩა. მე დავტოვე წიგნები, დიდი ნაწილი ჩემი ქაღალდებისა და

²⁰ Rucs (Ruchs).

მათემატიკური ხელსაწყოები იმ იმედით, რომ არც თურქები და არც მეგრელები არ მოისურვებდნენ მათთვის თავის შეწუხებას. პატრი, რომელიც მცველად დარჩა სახლში, გაიგებდა თუ არა მტრის მოახლოების ამბავს, გარბოდა მახლობელ ტყეში და სახლში საღამოთი ბრუნდებოდა. მე აღვნიშნე, რომ ომები, რომლებსაც მეგრელები და მათი მეზობლები ეწევიან, არსებითად თავდასხმებს და ძარცვა-გლეჯას წარმოადგენს, რომელიც დიდხანს არ გრძელდება; რამდენიმე დღის შემდეგ მტერი უკან ბრუნდება. ამიტომაც არის, რომ თითოეულ ოჯახში ერთ ან ორ კაცს ტოვებენ, რათა ხელი შეუშალონ მეზობლებს, რომლებიც მიტოვებულ სახლებში საქურდლად შედიან და მიაქვთ მარცვლეული, ღვინო და სხვა, რის გახიზვნაც ვერ მოხერხდა. ზოგჯერ ამ სახლების მცველებს მტერი მოულოდნელად თავს წაადგება, მაგრამ ეს ძალიან იშვიათად ხდება, რადგან ფხიზლად არიან და შეუძლიათ თავი შეაფარონ დაბურულ ტყეებს, რომლებიც სულ ახლოს არის.

მძიმე სანახავი იყო, თუ როგორ გარბოდა ეს უბედური ხალხი. დედაკაცებს მიჰყავდათ ბავშვები და მიჰქონდათ ფუთები, მამაკაცებს კი ბარგი. ერთნი საქონელს მიერეკებოდნენ, მეორენი სოფლებით ნივთებით სავსე ურიკას მიაგორებდნენ. გზაზე გვხვდებოდნენ ძალაგამოლეული ცოცხალმკვდარი ადამიანები. გვხვდებოდნენ მოხუცები, პატარა ბავშვები, რომლებსაც სიარული არ შეეძლოთ და საშინელი კვნესა-ტირილით ითხოვდნენ შველას: ეს იყო სასოწარკვეთილების, მწუხარებისა და ვარამის მოთქმა, რომელიც მხოლოდ... მათ გულს ვერ ალბობდა. სიმართლე უნდა ითქვას, რომ არც ჩემზე უმოქმედიია ამ ამბავს, მაგრამ არა იმიტომ, რომ მე გულქვა ვიყავი, არამედ იმის გამო, რომ თანაგრძობის თავი არა მქონდა. ჩემმა პირადმა გაჭირვებამ ისე მომქანცა, რომ სხვისი სიბრალულის განცდა აღარ შემეძლო. ჩვენ თავი შევაფარეთ ტყეში მდგარ ერთ ციხე-სიმაგრეს, როგორც მე აღვწერე. იგი ეკუთვნოდა ერთ ბატონს, რომელსაც სახელად საბახტარი²¹ ერქვა²¹). იგი გამაჰმადიანებული ქართველი იყო, რომელიც შემდეგ კვლავ ქრისტიანობას დაბრუნებია. ის არ ჩანდა ისეთი გაიძვერა და ავაზაკი, როგორც სხვები. ჩვენ მასთან მივედით, ტალახსა და ლაფში ხუთი მილის გავლის შემდეგ. ვფიქრობდი, რომ ჩვენი ურემი გზაში სამუდამოდ ჩარჩებოდა; მართლაც და, ორჯერ მაინც მოგვიხდა მისი

²¹ Sabatar.

განტვირთვა და დატვირთვა. აღარაფერს ვამბობ იმაზე, რომ ორჯერ კონაღამ გაგვიარცხეს და დაგვხოცეს. ასე რომ, მუდმივ განსაცდელში ვიყავით. როდესაც მივადწიეთ ამ ციხეს, მასპინძელმა კარგად მიგვიღო. თეათინელმა პატრებმა უთხრეს, რომ მე ისეთი ადამიანი ვარ, რომელმაც პატივისცემის დაფასება იცისო. მან მოგვათავსა ისეთ უხეირო და პატარა ქოხში, რომ იქ ცხოვრება ღია ცის ქვეშ ყოფნას უდრიდა, რადგან ყოველი მხრიდან გვაწვიმდა. მაგრამ ესეც ღიდი მოწყალება იყო, რადგან არ გავერიეთ იმ ურიცხვ გაჭირვებულებში, რომლებიც ერთიმეორეზე იყვნენ მიყრილნი. როდესაც ჩვენ მივედი, ციხე ხალხით იყო გავსებული. აქ რვაასი სული იმყოფებოდა, თითქმის ყველა ქალი და ბავშვი.

სანამ განვაგრძობდე თხრობას ჩემს შემდგომ ფათერაკებზე, მოგითხრობთ ოსმალების შემოსევის მიზეზზე და აგრეთვე იმაზე, რაც გავიგე სამეგრელოს, იმერეთისა და გურიის ხალხების ბოლო ომების შესახებ, რომლებშიაც მათი სასტიკი მეზობლები თურქები და სპარსელები ერეოდნენ. აქ ისეთი ამბებია აღწერილი, რომლებიც ისტორიაში შეტანის ღირსია. ყველაზე პატარა და ნაკლებად მნიშვნელოვანი სახელმწიფოები დაუასრულებლად ახდენდნენ ტრაგიკული ხასიათის გადატრიალებებს. როდესაც ისტორიის ამ ნაწილს წაიკითხავენ, ვფიქრობ, არ გამამტყუნებენ აქაური მცხოვრები ხალხის გადაჭარბებით ცუდად შეფასებაში. მათი ზნე-ჩვეულებების უბრალო და პირუთვნელი აღწერა გამამართლებს მკითხველების თვალში.

სამეგრელოს ყველაზე ცნობილი მთავარი, მას შემდეგ რაც იგი აუჯანყდა იმერეთის მეფეს, იყო დღევანდელი მთავრის ბიძა, ლევან დადიანი²². იგი იყო მამაცი, დიდსულოვანი, ჭკვიანი, საქმაროდ სამართლიანი და ყველა თავის საქმიანობაში ბედი წყალობდა. მან ომი გამოუცხადა თავის მეზობლებს და გაიმარჯვა. ეს მთავარი ნამდვილად საუცხოო ადამიანი იქნებოდა, რომ იგი კარგ ქვეყანაში დაბადებულყო; მაგრამ მის ქვეყანაში არსებული მრავალცოლიანობისა და ახლობელი ნათესავების ცოლად შერთვის წესმა მიიყვანა იგი ყოველგვარ ზომას გადასულ ქმედობამდე, რამაც მისი დიდება დასცა.

ლევანი პატარაობიდანვე ობლად იზრდებოდა. მისმა მამამ

²² Levan Dadian.

სიკვდილის წინ მას მეურვედ დაუნიშნა თავისი ძმა. მას ერქვა გიორგი. ის იყო სალიპარტიანოს²³ სუვერენული მთავარი, ქვეყნისა რომელიც მდებარეობს შორს — კავკასიის მთებში²¹⁵). იგი ერთგულად ზრუნავდა თავის მეურვეობაში მყოფ ძმისწულზე. შესაწინააღმდეგად აღზარდა და ბრძნულად მართავდა სამეგრელოს, სანამ ლევანი მცირეწლოვანი იყო.

ოცდაათი წლის ასაკში ლევანმა შეერთო აფხაზეთის მთავრის ასული, რომელთანაც ორი ვაჟი შეეძინა. ეს იყო მეტად ლამაზი და ჭკვიანი დედოფალი, მაგრამ მას ბრალად დასდეს ქმრის ღალატი. შეიძლება ეს შურისძიებით იყო გამოწვეული, მისი ქმრის იშვარა ყოველდღიური ღალატის პასუხად. იმ ქალებს შორის, რომლებიც მას მოსწონდა, იყო მისი ბიძის — გიორგის ცოლიც, ბიძისა, რომელიც მას მეურვეობდა და რომლისგანაც ის მეტად დავალებული იყო. მას ერქვა დარეჯანი²⁴ და წარმოშობით დიდგვარიანი ჭილაძის²⁵ ოჯახიდან იყო²¹⁶). დარეჯანი არაჩვეულებრივად ლამაზი და ასევე უზომოდ ბოროტი და პატივმოყვარე იყო. ის არ დაქმნაყოფილდა ცოლქმრული ერთგულების დარღვევით და ორი წლის განმავლობაში სისხლადრევითი კავშირით ქმრის ძმისწულ მთავართან; მან ამ ხნის განმავლობაში მთავარს მთავარს, რომ მოეტაცნა და შეერთო იგი და განქორწინებოდა თავის ცოლს. ლევანმა ეს მოთხოვნა შეასრულა. ეს მრუში დედაკაცი შოიტაცა ქმრის ოჯახიდან და შეერთო ცოლად. რვა დღის შემდეგ აფხაზეთის მთავარს უამალოდ და სირცხვილნაჭამი გაუგზავნა თავისი ასული, რომელსაც ყურები, ცხვირი და ხელები ჰქონდა დაჭრილი. ასეთი უკიდურესი სისასტიკის გასამართლებლად მან ცოლს ბრალად დასდო ღალატი ვეზირთან, რომელსაც პაპუნა²⁶ ერქვა და რომ ყველა დაერწმუნებინა ამაში, ცოლს დასახიჩრებასთან ერთად ვეზირი ზარბაზანში ჩატენინა²¹⁷); მიუხედავად ამისა, ყველა ირწმუნებოდა, რომ დედოფალსა და ვეზირს შორის არავითარ ბოროტებას არ ჰქონია ადგილი, ეს მხოლოდ და მხოლოდ ჭილაძის სიავისა და ეჭვიანობის შედეგი იყო, რასაც ლევანმა მსხვერპლად შესწირა თავისი ცოლი და ვეზირი.

ამ ბოროტი ქალის სიყვარულმა კიდევ ბევრი იმსხვერპლა, მაგრამ მისი პატივმოყვარეობა უკიდურესობამდე მიდიოდა. ლევანმა თვითონ მოწამლა თავის პირველ ცოლთან შექმნილი ორი ვაჟი. ეს

²³ Libardian. ²⁴ Darejan. ²⁵ Chilaké. ²⁶ Papona.

არაადამიანური საქმე მან ჩაიდინა ჭილაძის შთავგონებით, რომელსაც უნდოდა, რომ ტახტის მემკვიდრენი ყოფილიყვნენ მისი შვილები, რომლებიც მას ლევანისაგან ეყოლებოდა.

მთავარ გიორგის თავისი ცოლი, მიუხედავად მისი დალატისა და ბოროტებისა, მაინც უყვარდა. მისმა მოტაცებამ იგი საშინელ სასოწარკვეთილებაში ჩააგდო. ორმოცი დღე, აქაური წესის თანახმად, ძაძებს ატარებდა ისევე, როგორც მიცვალებულზე ატარებენ ხოლმე. ამის შემდეგ იარაღი აიღო ხელში და თავს დაესხა თავისი ძმისწულის მიწა-წყალს. ლევანი ძალიან მამაცი იყო და კარგი ლაშქარიც ჰყავდა. მან გიორგი აიძულა გახიზნულიყო მთებში, სადაც იგი მალე სევედისა და მწუხარებისაგან გარდაიცვალა.

შურისძიება სწყუროდა აფხაზეთის მთავარსაც იმ შეურაცხყოფისა და შერცხვენისათვის, რომელიც მას მიაყენეს მისი ასულის ასეთ დღეში ჩაგდებით. მაგრამ არც ეს შურისძიება დამთავრებულა წარმატებით. მან შეკრიბა თავისი ძალები და სამეგრელოს მთავართან ომი დაიწყო²¹⁸). ომი მის სასარგებლოდ არ მიმდინარეობდა, მაგრამ მან არ ისურვა არც სამშვიდობო ხელშეკრულების დადება, არც დროებითი ზავი და ომი მხოლოდ მაშინ შეწყვიტა, როცა გაიგო ამ ბარბაროსი სიძის სიკვდილი.

ლევანის წინააღმდეგ აღსდგა მესამე, უფრო სასტიკი მტერი, მაგრამ ასევე წარუმატებლად; ეს იყო მისი ღვიძლი ძმა იოსები²⁷. იგი გამოესარჩლა თავისი ბიძის — გიორგი და აფხაზეთის მთავრის სამართლიან გულისწყრომას და განიმსჯვალა შურისძიებით, ვადაწყვიტა დამნაშავე მოეკვლევინებინა. ამ მიზნის განსახორციელებლად ამოირჩია ერთი მცველი, წარმოშობით აფხაზი. მთავრის მერიქიფეც შეთქმულებას უჭერდა მხარს. შეთქმულება შემდეგნაირად უნდა წარმართულიყო: იოსები სადილად სასახლეში უნდა მისულიყო; აფხაზი მცველი მთავრის უკან ფეხზე უნდა მდგარიყო შუბით ხელში. როდესაც მთავარი პირთან მიიტანდა ღვინით სავსე დიდ თასს, რომელსაც ჩვეულებრივად მეგრელები ღვინის დასასრულს სვამენ ხოლმე, მერიქიფეს ნიშანი უნდა მიეცა აფხაზისათვის, რომელიც ამ დროს შუბს ჩასცემდა მას. შეთქმულების განხორციელებას აღარაფერი უკლდა, როცა ის ჩაიფუშა, რადგან ღვინის სამართალმა განსაჯა, რომ ლევანის ბოროტმოქმედებანი თვითონ ქცეულიყვნენ მის მკვლელად და ჯალათად, რომლებმაც დიდხანს ვერ მოუღეს მას ბოლო. მან შეამჩნია, რომ მერიქიფე ნი-

²⁷ Joseph.

ნიშანს იძლეოდა და, თითქოს ვილაცამ შთაავონაო, დავარდა ძირს ისე, რომ ლახვარი მას არ შეხებია; აფხაზი გაიქცა, მერიქიფე შეიპყრეს, აწამეს და აკუწეს მას შემდეგ, როცა ათქმევენეს ყველაფერი, რაც შეთქმულების შესახებ იცოდა. იოსებს თვალები დასთხარეს და იგი მალე გარდაიცვალა. მას დარჩა ვაჟი, რომელიც დღეს სამეგრელოს მთავარია.

ლევანს სამი შვილი ჰყავდა სისხლალრეული ქორწინებიდან, ორი ვაჟი და ერთი ქალი, რომელთა ჯანმრთელობაზე იცუდად იმოქმედა მათი მამის ბუნების საწინააღმდეგო კავშირმა. სამივენი დამბლად აცემულები იყვნენ. მათ განსაკუთრნავად ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ: იწვევდნენ ადგილობრივ მკურნალებს, თეათინელებს; მთავარმა კონსტანტინოპოლიდან ცნობილი ბერძენი მკურნალი მოიწვია, მაგრამ ყველაფერი ამაო იყო. უმცროსი ვაჟი და ქალიშვილი გარდაიცვალნენ დაახლოებით ოცი წლის ასაკში; უფროსმა ვაჟმა, რომელსაც ალექსანდრე ერქვა, უფრო მეტ ხანს იცოცხლა²¹⁹), ცოლიც შეირთო და შვილიც ეყოლა. მისი ცოლი გურიის მთავრის ასული იყო. დაქორწინებიდან ერთი წლის შემდეგ მას შეეძინა ვაჟი და მალე გარდაიცვალა ჯერ კიდევ მამის, ლევანის, სიცოცხლეში.

ლევანი გარდაიცვალა 1657 წელს²²⁰). მისი სიკვდილის შემდეგ ჭილაძემ ტახტის მემკვიდრედ თავისი ვაჟი გამოაცხადა, რომელიც პირველი ქმრიდან ჰყავდა, თუმცა ხალხი ამ ვაჟის მამად ლევანს თვლიდა. ამ ახალგაზრდა მთავარს, რომელსაც ვამეყი²⁸ ერქვა²²¹), დიდხანს არ სჭერია ტახტი. საქართველოს იმ ნაწილის შეფოსნაცვალმა, რომელიც სპარსეთის ბატონობის ქვეშ იმყოფებოდა²²²), ლევანის კანონიერ მემკვიდრეს ჩამოართვა მთავრის ღირსება მას შემდეგ, რაც დაიპყრო სამეგრელო და იმერეთი. რადგან ეს დაპყრობა არის ბუნებრივი და აუცილებელი შედეგი იმდროინდელი მოვლენებისა, მე საჭიროდ ვთვლი შევჩერდე მასზე.

იმერეთის განსვენებულ მუფეს, ალექსანდრეს, რომელიც 1658 წ. გარდაიცვალა²²³) ორი ცოლი ჰყავდა; პირველი იყო გურიის მთავრის ასული თამარი²⁹, რომელთანაც მას ერთი ქალი და ერთი ვაჟი ჰყავდა. ამ ცოლს ალექსანდრე გაეყარა, რადგანაც იგი ნშირად ღალატობდა. ვაჟი, ბაგრატ-მირზა³⁰ დღეს იმერეთის მეფეა²²⁴), ასული — სამეგრელოს დედოფალი²²⁵). ეს ის დედოფალი გახლავარ, რომლის შესახებ მე საკმაოდ ვილაპარაკე და რომელსაც ჩემი გა-

²⁸ Vomeki. ²⁹ Tamar. ³⁰ Bacrat Mirza.

ქურდვა და ჩემთვის ცოლის შერთვა უნდოდა. ალექსანდრეს მეორე ცოლი, დარეჯანი, ახალგაზრდა დედოფალი, ასულია დიდებული და სახელოვანი თეიმურაზ ხანისა, საქართველოს უკანასკნელი სუვერენული მეფისა²²⁶). ალექსანდრეს დარეჯანთან შვილი არ ჰყოლია. ქორწინებიდან ოთხი წლის შემდეგ ალექსანდრე გარდაიცვალა. როგორც სასწაულზე, ისე ლაშარაკობდნენ დარეჯანის სილამაზესა და მიმზიდველობაზე. თავისი გერის, ბაგრატის, ტახტზე, ასვლისთანავე დარეჯანმა მისი ცოლობა მოინდომა და სცადა მისი დაყოლიება. ბაგრატი მხოლოდ თხუთმეტი წლისა იყო; ამიტომ დარეჯანის მომხიბლავ სილამაზეს ჯერ კიდევ არ შეეძლო განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოეხდინა მის გულზე, ხოლო მისი ქვეყნის... ადათებს იგი ჯერ კიდევ არ გაეფუჭებინათ. ამ წინადადებას საშინლად იმოქმედა მასზე და ზიზღით უპასუხა. დარეჯანი დარწმუნდა რა, რომ ტახტს ვერ დაიკავებდა, მან ბაგრატს შერთო თავისი ნათესავი თორმეტი წლის ნესტან-დარეჯანი³¹, თეიმურაზ ხანის ძმის, დათუნას⁷², ასული²²⁷). როგორც უკვე ვთქვი, ბაგრატიც თხუთმეტი წლის ასაკში შეერთო ცოლი. ამ გზით დარეჯანი სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ხელში ჩაგდებას და მეფე-დედოფლის მუდმივი მეურვეობის უფლებების მოპოვებას ფიქრობდა. ბაგრატი, მიუხედავად თავისი ახალგაზრდობისა, მიუხედა თუ რა ზრახვები ამოძრავებდა დედინაცვალს და ერთ დღეს მის მიმართ უქმყოფილება გამოთქვა. დარეჯანმა შეძლო დაემალა თავისი ზრახვები, ბაგრატი დააწყნარა და დაარწმუნა, რომ მას ძალაუფლება არ აინტერესებდა. მთავარი კეთილი და უბრალო ადამიანი იყო. მან ადვილად დაუჯერა დარეჯანს, კვლავ ნდობით განიმსჯვალა მისდამი, და ვერ მიხვდა, რომ დარეჯანი ხიფათს უმზადებდა. დარეჯანმა თავი მოიხადმყოფა და მეფეს თხოვა მის სანახავად მობრძანებულიყო. ბაგრატი დაუეჭვებლად მივიდა მასთან. შევიდა თუ არა ოთახში, იქ ჩასაფრებულმა კაცებმა ბაგრატი დაიჭირეს და შებოჭეს. დარეჯანმა ბრძანა სწრაფად წაეყვანათ იგი ქუთაისის ციხეში, რომელიც ქვეყნის მთავარ ადგილს წარმოადგენდა და რომლის უფროსი მისი კაცი იყო. თვითონაც მაშინვე ციხე-სიმაგრისაკენ გაემართა, დაიბარა ყველა მისთვის სანდო დიდებულები და ხუთი დღის განმავლობაში ეთათბირებოდა მათ, თუ როგორ მოქცეოდა მეფეს. ერთნი ურჩევდნენ მის მოკვლას, მეორენი — თვა-

³¹ Sistan Darejan. ³² Datona.

ლების დათხრას. მიიღეს უკანასკნელი რჩევა და ბაგრატი დააბრმავეს. ეს მოხდა ბედუქულმართი მთავრის დაქორწინებიდან რვა თვის შემდეგ. ამბობდნენ, რომ საბრალომ ვერც კი მოასწრო ნამდვილი ქმარი გამხდარიყო.

დარეჯანის მომხრე დიდებულებს შორის იყო ერთი, სახელად ვახტანგი,³² რომელიც მას თავდავიწყებით უყვარდა²²⁸). დარეჯანი შითხოვდა მას და შეფედ აკურთხა იგი იქვე, ციხეში. მისთვის ასეთი უპირატესობის მინიჭებამ შეურაცხყო და გაანაწყენა დიდებულები; ისინი ჩამოსცილდნენ დარეჯანს, მიემხრნენ მის მოწინააღმდეგე პარტიას, იარაღი აიღეს ხელში და მოუწოდეს დახმარებისათვის გურიის და სამეგრელოს მთავრებს, დაპირდნენ რა სახელმწიფოს მიცემას მას, ვინც პირველი მოვიდოდა მათ დასახმარებლად. ყველაზე წინ მოვიდა ვამეყ დადიანი თავისი ქვეყნის მთელი ძალებით. მალე მის ხელში აღმოჩნდა ყველაფერი, რასაც დარეჯანი ფლობდა, გარდა ქუთაისის ციხისა. მასაც ალყა შემოარტყა, მაგრამ არტილერიის უქონლობის გამო ალყაშემორტყმულებთან ვერაფერი გააწყო და უშედეგოდ მოძრაობდა აქეთ-იქით. მათ დამორჩილებას დიდი ხანი დასჭირდებოდა, რომ ერთ დიდებულს, სახელად ოტია ჩხეიძეს³³ ცბიერება არ ეხმარა²²⁹). მან გონებაგამჭრიახობით გააკეთა ის, რის გაკეთებაც ძალით ვერ მოხერხდა. იგი შევიდა ციხეში, დარეჯანს თავი მოაჩვენა, თითქოს სამეგრელოს მთავრის მიერ დაჩაგრული და გაძევებულია და მოკლებულია თავშესაფარს, მუხლმოდრეკით სთხოვა შეწყნარება და მფარველობა ამ მთავრის შურისძიებისაგან. დარეჯანი მახეში გაება. მან ირწმუნა ყოველივე ის, რასაც ოტია ეუბნებოდა, ხედავდა რა, თუ როგორ მსურვალე გულწრფელობას ამჟღავნებდა იგი მისი ინტერესებისადმი. მან ოტია გაგზავნა იმხანად თბილისის ეპისკოპოსის და საქართველოს კათალიკოსის სახელით ჩამოსულ თავის მრჩევლებთან, რომელნიც სინამდვილეში გამოგზავნილი იყვნენ ამ ქვეყნის შეფისნაცვლის მიერ, რომელსაც ეშიზოდა, რომ იმათ, ვისაც დარეჯანი ენდო, არ ეღალატათ მისთვის. შემოპარულმა კაცმა გააბრაძყა ეს განათლებული ხალხი: მან მათი თანდასწრებით მოახსენა დარეჯანს, რომ შექმნილი მდგომარეობიდან მხოლოდ ერთი გამოსავალი არსებობს — დახმარებისათვის მიმართოს თურქეთს, რათა სამეგრელოს მთავარი გააძევოს, წაართვას რაც კი წა-

³² Vactangie. ³³Otlia Checaizé.

ილო და მშვიდობით იმეფოს; ამისათვის აუცილებელია მისი მეუღლის, ვახტანგის, კონსტანტინოპოლში გაგზავნა დახმარების სათხოვნელად და გვირგვინის დასამტკიცებლად; იმერეთის სამეფო ხომ პორტას მოხარკეა და თურქეთის სულთანს უფლებაც აქვს და საჭირო ძალებიც გააჩნია აქ მშვიდობის დასამყარებლად და მეფის დასანიშნად. დარეჯანი მოიხიბლა ამ რჩევით, და როდესაც ოტიამ შესთავაზა მის განხორციელებაში მონაწილეობის მიღება — ვახტანგის ხლება კონსტანტინოპოლში, იგი მთხლებში ჩაუვარდა მას და სიტყვებით ვერ გამოეთქვა ის მაღლიერების გრძნობა, რომლითაც გული ჰქონდა სავსე. ვახტანგმა მხოლოდ ორი კაცი გაიყოლა თან, რათა უფრო სწრაფად და შეუმიჩხევლად ევლო. მისმა ცბიერმა მეგზურმა ოტია ჩხეიძემ იგი ციხიდან დაღამებისას გამოიყვანა და მიხვეულ-მოხვეული გზებით ერთ საათში მეაღყეების ბანაკში ამოაყოფინა თავი. სამეგრელოს მთავარმა ბრძანა მაშინვე თვალები დაეთხარათ მისთვის და იმავე ღამეს აცნობა დარეჯანს, რომ მისი ქმარი დატყვევებული და თვალებდათხრილია. ამ ამბავმა ისეთი ლახვარი ჩასცა დარეჯანს, რომ მხნეობა და სიმტკიცე დაკარგა და მალე ციხეც დათმო, რომელიც მტრებმა გაძარცვეს. ამბობენ, რომ სამეგრელოს მთავარმა აქედან დიდი სიძლიდრე გაიტანაო, მათ შორის, თორმეტი ურემი, ვერცხლის ჭურჭელი და სხვა საოჯახო ნივთები. იმასაც ამბობენ, იმერეთის მეფეებს იმდენი ვერცხლის ნივთები ჰქონიათ შეგროვილი, რომ მათ სასახლეში თითქმის ყველაფერი მასიური ვერცხლისა ყოფილა, თვით კიბეებიც თავისი საფეხურებით. ეს ადვილად დასაჯერებელია ისეთი ქვეყნის მიმართ, რომელიც ვაჭრობის მხრივაც განვითარებული ქვეყანა იყო და ემეზობლებოდა ძველ დროში უმდიდრეს ქვეყნებს, სადაც ფულის მიმოქცევა იმ დროს არ იყო; დღესაც იგი ნაკლებად არის ხმარებაში. სამეგრელოს მთავარმა თან წამოიყვანა იმერეთის მეფეც და დედოფალიც — ბოროტი დარეჯანი და მისი უბედური ქმარი — ვახტანგი, ხოლო ორივე პრელატი სირცხვილნაჭამი გაუშვა საქართველოს მეფისნაცვალთან, რომელმაც ისინი მრჩევლებად გამოუგზავნა დარეჯანს.

საქართველოში მეფისნაცვალი იყო შაჰნავაზ-ხანი²³⁰). იგი ამ ქვეყნის უკანასკნელი სუვერენული მეფეების შთამომავალი იყო. მან მაჰმადიანობა მიიღო, რათა მეფისნაცვალი გამხდარიყო, როგორც სპარსეთის ქვეშევრდომი. ჰყავდა მხოლოდ ორი კანონიერი ცოლი²³¹) — ორივე ქრისტიანი; ერთ-ერთი მათგანი — მარიამი²³²)

სამეგრელოს მთავრის, ლევანის და იყო; ეს ის ლევანია, რომლითაც მე ამ ისტორიის თხრობა დავიწყე. მარიამმა როგორც კი გაიგო, რომ ბოროტმა ჭილაძემ თავიდან მოიცილა ტახტის კანონიერი მემკვიდრე და ტახტზე აიყვანა თავისი შვილი, რომელიც მას ლევანთან დაქორწინებამდე ჰყავდა, თავის ქმარს სთხოვა დაეცვა მისი ძმისწულის უფლებები და დაებრუნებინა მისთვის ტახტი, რომლის კანონიერი და ნამდვილი მემკვიდრე იგი იყო. საქართველოს მეფისნაცვალს თავდაპირველად არ სურდა ამ საქმეში ძალის გამოყენება. სამეგრელო თურქეთის სულთნის მოხარკე იყო, ამიტომ მას არ შეეძლო ომის დაწყება სპარსეთის ნებართვის გარეშე და არ იცოდა რა გზით მიეღო იგი. მაგრამ მსლე მოხერხებული შემთხვევა მიეცა; როგორც კი სამეგრელოს მთავარი იმერეთის სამეფოში შევიდა, რაც ახლახან აღენიშნე, დარეჯანმა, რომელიც საქართველოს მეფისნაცვლის ნათესავი და მასთან აღზრდილი იყო, მისმა შეუღლემ ვახტანგმა და მისმა მომხრე დიდებულებმა მეფისნაცვალს შესთავაზეს ტახტზე დაესვა მისი უფროსი ვაჟი — არჩილი²³³), იმ პირობით, თუ იგი მეგრელებს განდევნიდა. ეს წინადადება მეფისნაცვალმა აცნობა სპარსეთის ხელმწიფეს და შეჰპირდა, რომ იგი ამ სამეფოს და სამეგრელოსაც მის სახელმწიფოს შეუერთებდა, თუ იგი მათი დაპყრობის ნებას დართავდა. მისმა უდიდებულესობამ თანხმობა შემოუთვალა. შაჰნავაზ-ხანმა მაშინვე შეკრიბა ჯარი და გაემართა იმერეთისაკენ. იმერეთში შესვლისთანავე შეიტყო, რომ ერთმა ქართველმა დიდებულმა ისარგებლა რა მისი არყოფნით, აჯანყება მოაწყო და ქვეყნის დასარბევად ემზადებოდა. იგი უკანვე გამობრუნდა, თავისი ჯარი მის წინააღმდეგ დაძრა. გამოიწვია ბრძოლაში, მოკლა და შემდეგ კვლავ იმერეთში დაბრუნდა²³⁴).

ამ სამეფოს დიდებულებმა, რომლებმაც იგი მოიწვიეს, ოთხი ათასი კაცი შეკრიბეს. ეს დიდძალი ჯარია ისეთი პატარა სახელმწიფოსათვის, როგორიც ის არის. ეს ჯარი ყოველდღიურად მატულობდა. ერთნი ომში მიდიოდნენ იმიტომ, რომ ძალაუფლების დაკარგვისა ეშინოდათ, მეორენი — სიმამაცის გამოჩენის სურვილით ალტყინებულნი. არც სამეგრელოში და არც იმერეთში ამ ჯარისათვის თითქმის არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ. მთავარმა ვამეყმა თავი შეაფარა სვანებს³⁴, რომლებიც კავალერიისათვის მიუვალ კავკასიის მთებში ცხოვრობენ. ასე რომ, ქართველ მეფეს ქვეყნის ძარცვის მეტი არა გაუკეთებია რა; დიდი ნადავლი წაიღო

³⁴ Soianes.

როგორც ერთი, ისე მეორე ქვეყნიდან. ამბობენ, რომ მან აქ შეაგროვო დიდი ნაწილი იმ ოქროვერცხლის ჭურჭლისა, რომლითაც ჭავსება მისი სახლი. სამეგრელოს მთავრად მან გამოაცხადა ლევანის შვილიშვილი, თავისი ცოლის ძმისწული, რომელიც ამ სამთავროს კანონიერი მემკვიდრე იყო²³⁵), და იგი ერთ-ერთ თავის ძმისწულზე დანიშნა, რომელიც მასთან უნდა გაეგზავნა²³⁶). შემდეგ მან იმერეთის მეფის გვირგვინი დაადგა თავის უფროს ვაჟიშვილს — არჩილს³⁵; არ იცოდა მხოლოდ რა გზით მოეშორებინა თავიდან ვამეყი, რომელიც მისი შიშით მთებში გაიხიზნა. მას არ უნდოდა ეს ლტოლვილი მთებში დაეტოვებინა, რადგანაც მისი წასვლის შემდეგ ვამეყს შეეძლო ჩამოსულიყო მთებიდან და ახლად დასმული მთავრებისათვის უსიამოვნება მიეყენებინა. იგი ამ მდგომარეობიდან გამოიყვანა ერთმა იმერელმა დიდებულმა, რომელსაც სახელად ზოსია³⁶ ერქვა²³⁷). მან სვანებს მისწერა, რომ საქართველოს მეფისნაცვალს ვამეყის თავიდან მოცილება სურს, რომ იგი მათ დიდ გასამრჯელოს მისცემს, თუ მას მოკლავენ. ხოლო თუ ამ წინადადების შესრულებაზე უარს იტყვიან, იგი ომს გამოუცხადებს მათ. სვანებმა შეასრულეს ეს მოთხოვნა; მოკლეს ვამეყი და მისი თავი საქართველოს მთავარს გამოუგზავნეს. ამის შემდეგ შაჰნავაზხანი უკან დაბრუნდა და თან წამოიყვანა იმერეთის ორივე თვალბდათხრილი მეფე: ბაგრატი და ვახტანგი, რათა მისი წასვლის შემდეგ არც მათ და არც მათ მეგობრებს არ მოეხდინათ აჯანყება ამ ორი მეფის სასარგებლოდ, მათი ცოლები — დედოფლები — კი ქუთაისში დატოვა. ასეთი არაადამიანური საქციელი, ცოლქმრების გაყრა, მან ჩაიდინა თავის შვილის, იმერეთის მეფის სასარგებლოდ. ამ ახალგაზრდა მეფეს თავდავიწყებით უყვარდა ბაგრატის ცოლი; გადაწყვიტა წაერთმია იგი ქმრისათვის და ცოლად დაესვა²³⁸).

იმერეთის დიდებულებმა საქართველოს მეფისნაცვლის წასვლის შემდეგ ახალი მბრძანებლის წინააღმდეგ შეთქმულება მოაწყვეს. ერთნი უქმაყოფილონი იყვნენ მეფის მათდამი ცუდი დამოკიდებულებით, მეორენი კი ვერ იტანდნენ ზოსიას განდიდებას, რომელიც მას მამამისმა პირველ ვეზირად დაუნიშნა, მისი მათ მიმართ შედიდური და უღმობელი დამოკიდებულების გამო. მათ ახალციხის ფაშას მისწერეს (ეს ქვეყანა თურქების ქვეშევრდომია და ესაზღვრება იმერეთს), რომ გაცოცხლდნენ არიან იმ გულგრილობით, რომლითაც იგი საქართველოს მეფისნაცვლის მოქმედებას ეკიდება, რო-

³⁵ Archyle. ³⁶ Kotzia.

მელმაც დაიპყრო და გაანადგურა თურქების მოხარკე სამეფო და სამთავრო, ტყვედ წაიყვანა მათი კანონიერი სუვერენები და მათ ადგილზე თავის სისხლხორცი დასვა. თხოვეს მას ეცნობებინა, ხომ არ მიატოვა სულთანმა ისინი სპარსეთის საამებლად, თუ ეს მათი ძლიერების შიშით გამოწვეული უმოქმედობაა, რომელმაც ხელები შეუტკრა მას ისეთ საქმიანობაში, რომელიც თურქეთის სულთანის ინტერესებს და ღირსებას შელახავს. ფაშამ უპასუხა, რომ მან უკვე აცნობა სულთანს საქართველოს მეფისნაცვლის თავდასხმის ამბავი, ყოველ წუთს ელოდება განკარგულებას მისგან და როგორც კი მიიღებს, შემოუთვლის მათ, თუ როგორ უნდა მოიქცნენ. მალე ფაშამ აცნობა დიდებულებს, რომ სულთანის ბრძანება უკვე მოვიდა და როგორც კი ყარსისა³⁷ და არზრუმის³⁸ (ეს სომხეთის პროვინციები) ფაშები თავიანთ ჯარებს, თანახმად სულთანის ბრძანებისა, შეუერთებენ მის ჯარს, იგი მაშინვე წამოვა ქართველთა უღლისაგან მათ გასანთავისუფლებლად. მანამდე კი უნდა შეაგროვონ რაც შეიძლება ბევრი ხალხი და მზად იყვნენ მათ შესაერთებლად; ამასთანავე უნდა მოკლან ხოსია, რათა მისმა ჯარმა, მისმა სიფრთხილემ და გავლენამ ხელი არ შეუშალოს ამ წამოწყებას; ამავე დროს, მისი მოკვლით იმერეთის ახალი მეფე მრჩევლის გარეშე დარჩებაო.

შეთქმულების სულისჩამდგმელები იყვნენ მეფის კარის მთავარი ვეზირი და ეპისკოპოსი გენათელი³⁹. შეთქმულებაში ჩააბეს ხოსიას ერთი აზნაურიც. დაპირდნენ, რომ ცოლად შეერთავდნენ დიდი ვეზირის ასულს და რომ ფაშას მიაცემინებდნენ მისთვის მისი ბატონის ზოსიას მიწებს იმ შემთხვევაში, თუ მოკლავდა ხოსიას. მოლაღატე დათანხმდა ამაზე და ღამით, როდესაც წამალს აძლევდა თავის ბატონს, მოკლა იგი.

ასეთმა გაბედულმა მოქმედებამ გახსნა შეთქმულება, იმერეთის ყველა დიდებულმა ხელში აიღო იარაღი, დაჩქარდა ახალციხის ფაშის ლაშქრად წამოსვლა, დაიბნა და უკიდურეს სასოწარკვეთილებაში ჩავარდა მეფე. მან მაშინვე აცნობა თავის მამას, საქართველოს მეფისნაცვალს, ეს მდგომარეობა. ამ უკანასკნელმა სასწრაფოდ გაუგზავნა მას ინსტრუქციები, მრჩევლები და შეჰპირდა, რომ მალე ჩამოვიდოდა ჯარით მის დასახმარებლად. მაგრამ ახალციხის ფაშამ მას ჩამოსწრების დრო არ მისცა, ის ისე სწრაფად შევიდა იმერეთში, რომ ახალგაზრდა მთავარმა ძლივს დააღწია თავი მის მდევრებს და თავს გაქცევით უშველა. არჩილი მამასთან მივიდა.

³⁷ Cars. ³⁸ Erzerum. ³⁹ Janatelle.

სადაც მისი ჩასვლიდან რამდენიმე დღის შემდეგ შეატყობინეს, რომ ახალციხის ფაშამ გარნიზონი ჩააყენა იმერეთის დედაქალაქში — ქუთაისის ციხეში — და გახდა ქვეყნის სრული მფლობელი. ამან აიძულა საქართველოს მეფისნაცვალი უკან დაბრუნებულიყო, რადგან სპარსეთის ხელმწიფის ბრძანების გარეშე მას არავითარი მოქმედების დაწყება არ შეეძლო თურქების წინააღმდეგ.

ბრძანებაში, რომელიც ფაშამ სულთნისაგან მიიღო, აღნიშნული იყო: რადგან იმერეთის ხალხი და მეგრელები თავისუფლებას ერთიმეორის ელეთისათვის იყენებენ, ამიტომ ფაშას მათთვის უნდა ჩამოერთმია ყველა გამაგრებული ადგილი, რომელსაც კი შესძლებდა. ფაშა ამ ბრძანებას მეტად საიდუმლოდ ინახავდა. შევიდა რა მოსგრებულად ქუთაისის ციხეში, დაეუფლა მას და იქ გარნიზონი ჩააყენა. შემდეგ მან ამ მხარის ყველა აზნაურს უბრძანა გამოცხადებულიყო მასთან და შესთავაზა ერთგულების ფიცი დაედო მის მიერ დაყენებული ახალი მეფის წინაშე. ეს იყო გურიის მთავრის ვაჟიშვილი, წმ. ბასილის ორდენის ბერი. მან გაიძრო ბერის ტანსაცმელი და მეფის გვირგვინი დაიდგა²³⁹).

სანამ ფაშა იმერეთის პატარა სახელმწიფოს ამგვარად განაგებდა, მასთან სამეგრელოს მთავარი მოვიდა და მორჩილება შესთავაზა; უთხრა, რომ სრულ მორჩილებას უცხადებს დიდ სულთანს, რომ ის იყო და სურს კვლავაც იყოს პორტას მოხარკე, რომ საქართველოს მეფემ მისი გამთავრებით მას მხოლოდ დაუბრუნა მამაპაპეული მემკვიდრეობა, რომელიც კანონით ეკუთვნოდა. ასეთი მორჩილებით და მის მიერ მორთმეული დიდძალი საჩუქრით კმაყოფილმა ფაშამ დაამტკიცა იგი მთავრად და შემდეგ დაბრუნდა ახალციხეში. მან თან წაიყვანა ბოროტი დარეჯანი და იმერეთის დედოფალი, რომლის წაყვანაც უბედურმა არჩილმა ვერ შეძლო.

ეს მოხდა 1659 წელს²⁴⁰). თურქეთის ფაშა ახალი წასული იყო იმერეთიდან, რომ ვერაგმა და ფუქსავატმა იმერეთის დიდებულებმა უარი თქვეს ახალი მეფისადმი მორჩილებაზე. საქართველოს მეფისნაცვალს კაცები გაუგზავნეს მასზე საჩივრით და სთხოვეს დაებრუნებინა მათთვის ბრმა ბაგრატი. ქართველმა მთავარმა იფიქრა, რომ ეს თხოვნა მათი ვერაგული ხრიკებია და მათ გულწრფელობაში დასარწმუნებლად უპასუხა, რომ თუ იმერეთის დიდებულები მართლაც უკმაყოფილონი არიან ახალი მეფით და სურთ მისი გავდება, მას თვალები დასთხარონ და თუ ამას გააკეთებენ, ის გაუგზავნის მათ ბაგრატს. პირობა მიღებულ იქნა და ზუსტად

შესრულდა ორსავე მხრიდან. იმერეთის დიდებულებმა თვალები დასთხარეს თავიანთ მეფეს და იგი მის ძმას, გურიის მთავარს, გაუგზავნეს. საქართველოს მეფემ მათთან გამოგზავნა ბაგრატი, წინასწარ დანიშნა რა იგი ერთ-ერთ თავის ძმისწულზე, იმის დაზე, რომელიც მან სამეგრელოს მთავარს მიათხოვა²⁴¹).

სამეგრელოს ეს მთავარი ახალგაზრდა იყო, ბაგრატი კი უსინათლო. ორივეგან დიდგვარიანი მოხელეები განაგებდნენ სახელმწიფოს. იმერეთის და სამეგრელოს ეს მოხელეები მუდმივად ერთმანეთში კინკლაობდნენ. ამ ჩხუბში ჩაიყოლიეს თავიანთი მბრძანებლები და აიძულეს ისინი დაეწყით ომი. სამეგრელოს მთავარი დამარცხდა და ტყვედ წაიყვანეს ცოლიანად, რომელიც საქართველოს მეფისნაცვალმა სულ ორი თვის წინ გამოუგზავნა მას. ხმები დადიოდა, რომ მან ამ ახალგაზრდა დედოფალთან შეუღლებაც კი ვერ მოასწროო: ქალი მეტად ლამაზი და ტანკენარი იყო; მე ბევრი ლამაზი ქალი ვნახე ამ ქვეყანაში, მაგრამ მისი მსგავსი სილამაზისა არავინ მინახავს. მას, რა თქმა უნდა, ბრალი მიუძღოდა იმ გრძნობების აღძვრაში, რომელსაც იგი მნახველში იწვევდა; მისი ვნებიანი, ნაზი, მიბნედილი თვალები თითქოს მოითხოვდნენ კიდევ ტრფიალს და იმედსაც გაძლევდნენ. ერთი სიტყვით, მისი გარეგნობა და ლაპარაკი ყველას იზიდავდა. ეპისკოპოსმა გენათელმა, რომელიც, როგორც მოვიხსენიე, იმერეთში მეტად ღირსშესანიშნავი პიროვნებაა, იგი პირველი ნახვისთანავე უსახლვროდ შეიყვარა. იგი მდიდარია. მან ძვირფასი საჩუქრები მიართვა მას და ისე მოიგო მისი გული, რომ დღესაც ისინი ერთად არიან და ისე აშკარად, თითქოს ის მისი ცოლი იყოს. ეშმაკობა, რომელსაც ამ ეპისკოპოსმა მიმართა, რათა ეს მზეთუნახავი ტყვე გაეჩერებინა იმერეთში, მეტად იშვიათი და გონებაშახვილურია. მან ეს დედოფალი, მის სილამაზეზე ოსტატურით თხრობით შეაყვარა საბრალო უსინათლო მეფეს, ბაგრატს, და როდესაც ბაგრატს სიყვარულის ცეცხლი მოედო, შესთავაზა მისი შერთვა: „თქვენო უდიდებულესობავ! — უთხრა მან, — თქვენ დაკარგეთ მეუღლე, ახალციხის ფაშამ წაიყვანა იგი და ღმერთმა იცის რა მოუვიდა მას; თქვენი დანიშნული, საქართველოს მეფისნაცვლის ძმისწული, ჯერ კიდევ ბავშვია, როდის შეირთავთ თქვენ მას სინამდვილეში? დაე, თქვენმა უდიდებულესობამ შეირთოს სამეგრელოს დედოფალი, ის ხომ და არის იმ ქალისა, რომელიც თქვენ, თქვენი თანხმობით დაგინიშნეს, და შვიდრი ბიძაშვილი იმისა, რომელიც თურქებმა მოგ-

ტაცეს. გარდა ამისა, იგი ულამაზესია. ჭკუით და სილამაზით მის მსგავს ქალს თქვენ ვერასოდეს შეიერთავთ“. მეფემ გულუბრყვილოდ მიიღო მისი რჩევა; არ დაეჭვებულა, რომ იგი თავის მრჩეველის საქმეს უფრო აკეთებდა, ვიდრე თავისას. დედოფალმაც გულღიად მისცა თავისი ხელი.

ყველამ იცოდა, რომ სამეგრელოს მთავარს ცოლი გაგიჟებით უყვარდა და ის არასოდეს დათანხმდებოდა იმერეთის მეფისათვის დაეთმო იგი. ეძებდნენ მისი წართმევის მიზეზს, რომელსაც მოჩვენებითად სამართლიანი სახე ექნებოდა და აი, როგორ მოიქცნენ: იმერეთის მეფეს თავისთან ჰყავდა და, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, ქვრივი იყო. მას სამეგრელოს დედოფლობა, ეხლანდელი დედოფლის მაგივრობა, უმისთავაზეს. მხოლოდ მას უნდა მოეზერხებინა, რომ მთავარი შეესწროთ მასთან სარეცელზე. მეფის დისთვის, ახალგაზრდა, ეშმაკი და საკმაოდ ლამაზი აღნაგობის ქალისთვის დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა შეეცდინა გულუბრყვილო ახალგაზრდა, დატყვევებული მთავარი. ისინი შეისწრეს სარეცელზე და მაშინვე აიძულეს დაქორწინებულიყვნენ. იმავე დროს, იმერეთის მეფემ სამეგრელოს დედოფალი შეერთო. ამრიგად მოწყობილმა ქორწინებამ გაანთავისუფლა სამეგრელოს მთავარი; მას დაუბრუნეს თავისი სამთავრო, მაგრამ წინასწარ ფიცი დაადებინეს ხატზე, რომ ის თავის ახალ ცოლს არ გაეყრებოდა და სხვასაც არ შეერთავდა მის სიცოცხლეში.

დაბრუნდა თუ არა სამეგრელოს მთავარი თავის ქვეყანაში, შურისძიების გრძნობამ მოიცილა იგი და დახმარებისათვის სპარსელებსა და თურქებს მოუხმო ერთდროულად. ელჩები გაუგზავნა საქართველოს მეფისნაცვალს და ახალციხის ფაშას საჩივრით, იმერეთის მეფის თავდასხმებისა და ცოლის წაგვრის გამო. ფაშა ისედაც ძლიერ განაწყენებული იყო იმერლების, მუხანათობით, მათი ამბოხებით და იმ მეფის მიმართ მათი უღირსი მოქმედებით, რომელიც ფაშამ მათ მისცა. გურიის მთავარი, ამ უბედური მეფის ძმა, დაჟინებით მოითხოვდა შურისძიებას²⁴²). უღმრთელი დარეჯანი მთელი სიძლიერით აგულიანებდა ფაშას ისეთი სისასტიკით მოქცეოდა იმერლებს, როგორიც ამ ბოროტმოქმედებმა დაიმსახურეს. როგორც ვთქვით, დარეჯანი არნახული სილამაზისა იყო და მისი მშვენიერება ხელშემწყობ პირობად იქცა მისი მოსაზრებისათვის. ფაშამ პირობა მისცა, რომ დაუბრუნებდა იმერეთის ტახტს მას და მის ქმარს, რომელიც, როგორც ითქვა, საქართველოში ტყვედ იყო,

თუ დარეჯანი შესძლებდა ტყვეობიდან მის გამოხსნას. ვახტანგი გორის ეპისკოპოსის მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა. დარეჯანმა მოახერხა მისი მოტაცება და ახალციხეში მოყვანა. როგორც კი ვახტანგი ახალციხეში ჩავიდა, ფაშამ ისინი თავისთან ერთად წაიყვანა იმერეთში, სადაც დიდი საცოდაობა და საშინელი უბედურება დაატრიალა. მეფე-დედოფალი გაიქცნენ და თავი შეაფარეს რაჭის⁴⁰ ციხე-სიმაგრეს²⁴³), რომელიც ჯარისათვის მიუდგომელ მთებშია. ფაშამ ტახტზე დასვა დარეჯანი და მისი ქმარი და მათდამი ერთგულების ფიცი დაადებინა დიდებულებსა და მთელ ხალხს. წამოიყვანა მძევლები და დაბრუნდა ურიცხვი ტყვეებით, მაგრამ მცირე ნადავლით, რადგან ხუთი წლის განმავლობაში მესამედ იყო ეს ქვეყანა გაძარცვული, აოხრებული და გაპარტახებული მეზობელი ხალხისა და სპარსელების მიერ.

ავგულ დარეჯანს თავის გადამეტებული მიმდობლობის გამო დაღუპვა ეწერა: მის ქვეშევრდომთაგან ერთმა დიდებულმა, ბოროტად გამოიყენა რა მისი მსლემრწამობა, როგორც აღვნიშნე, იგი ისეთ განსაცდელში ჩააგდო, რომელშიაც მხოლოდ მისი მდგომარეობის ქალს თუ შეეძლო ყოფილიყო. მეორემ, იმავე გზით, მას დედამიწის ზურგზე ყველაზე მძიმე ტრაგიკული აღსასრული მოუშადა. ეს ვერაგი კაცი იყო ის, რომელმაც ხოსია, ამ ქვეყნის პირველი ვეზირი, მუხანათურად მოკლა; მასაც ხოსია ერქვა. მის მიერ ჩადენილმა მკვლელობამ იგი ძლევამოსილი გახადა. იგი ფაშასთან მისასალმებლად არ წასულა, რადგან დარეჯანის მოწინააღმდეგე ჯგუფს ეკუთვნოდა და ეშინოდა არ მოეკლათ. თურქების გამგზავრების შემდეგ მან დედოფალს მისწერა და აცნობა, რომ ბაგრატმა და მასზე გავლენის მქონე პირებმა მის მიმართ იმდენი ბოროტება ჩაიდინეს, რომ თავის სიცოცხლის განმავლობაში ის მათ მტრად დარჩება. თუ დედოფალი იკისრებს დაუბრუნოს მას ფაშას წყალობა, თუ დაუბრუნებენ მიწებს, რომელიც დედოფალმა ჩამოართვა და მისცემენ აგრეთვე ბაგრატის კარის დიდი ვეზირის მიწებსაც, იგი გადასცემს მას მთავარს ცოლითურთ. დარეჯანი მას ყველა სურვილის შესრულებას შეჰპირდა. მოლაღატე გამოცხადდა მასთან. დედოფალს უნდოდა ცხადად გამოეხატა შერიგების, მეგობრობის და ნდობის ის ნიშნები, რომლებიც შემოღებულია ამ ქვეყანაში ქალსა და კაცს შორის; მან იშვილა იგი და ძუძუ აწოვა. ეს ადათი, მიშვილება ადამიანებისა, რომლებიც შემდეგ ქორწინებით ვეღარ შეერთდებიან, არსებობს არა მარტო სამეგრელოში,

საქართველოსა და იმერეთში, არამედ სხვა მეზობელ ქვეყნებშიაც. ამ მოღალატემ, რომელსაც მტკიცე საწინდარი ჰქონდა დარეჯანის ნდობისა, მისწერა ბაგრატს ჩამოსულიყო თავის მომხრეებით და ხელში მისცემდა ცოცხალ თუ მკვდარ დარეჯანს თავისი ქმრით. იმ დღეს, როდესაც ბაგრატი უნდა ჩამოსულიყო, ვერაგმა ხოსიამ თავი მოიავადმყოფა და ჩაწვა ლოვიში. აცნობა ეს დარეჯანს და თხოვა მოსულიყო მის სანახავად, რათა მისთვის მეტად მნიშვნელოვანი ამბავი შეეტყობინებინა, რომელიც ახლახან გაეგო დარომელიც მხოლოდ და მხოლოდ პირადად მის უდიდებულესობას უნდა მოხსენებოდა. დარეჯანი მხოლოდ სეფე-ქალების თანხლებით მოვიდა მასთან. როდესაც იგი ამ მოღალატის სარეცელს მიუახლოვდა, მრავალრიცხოვანი ჩასაფრებული ხალხი თავს დაესხა მას. სეფე-ქალები თავდაპირველად გარს შემოიერთყნენ, მაგრამ ყველანი სწრაფად ჩამოაშორეს, გარდა ერთისა, რომელმაც მკლავები შემოაჭდო დედოფალს, მიიყვანა კუთხეში და არაფრით არ უნდოდა მისი მიტოვება. მკვლელებმა ორივენი ხანჯლებით აკუწეს. ხოსია მაშინვე ადგა და თავისი ამალით წავიდა დარეჯანის ქმართან. იგი უსინათლო იყო და წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო. იგი შეიპყრეს. ხოსიამ ბრძანა ხელ-ფეხი შეეკრათ მისთვის და ისე დაახვედრა ბაგრატს. როდესაც ბაგრატი ჩამოვიდა, დაუყოვნებლივ მოითხოვა მოეყვანათ დატყვევებული და როგორც კი შეიგრძნო მისი მოახლოება, უთხრა: „მოღალატე, შენ თვალები დამთხარე, მე კი გულს ამოგლეჯ“ — თქვა თუ არა ეს, ბრძანა ახლოს მიეყვანათ ამ უბედურთან და ხელის კანკალით რამდენიმეჯერ ხანჯალი ჩასცა. მსლებლებმა ბოლო მოუღეს მას და მისი გული პეშვში ჩაუდეს ამ სისხლმოწყურებულ ბრძმას, რომელსაც იგი ერთ საათზე მეტ ხანს ეჭირა, სრესდა და გლეჯდა გაცოფებულნი.

ეს ბარბაროსული ტრაგედიები 1667 წელს მოხდა²⁴⁴). ამ დროიდან მოყოლებული 1672 წლამდე იმავე სახელმწიფოში ასამდე სხვა არაადამიანურობით და სიბილწით სავსე ამბავი მოხდა. მე მათზე არაფერს ვამბობ, რადგან ეს საშინელი ამბებია. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ვერაგი ხოსიაც²⁴⁵) მუხანათურად მოკლეს, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ მისი მკვლელებიც დაიხოცნენ ჩხარის⁴¹ ბრძოლაში. ეს არის დიდი სოფელი იმერეთის ტიხე სკანდასთან ახლოს, სადაც იმერეთის ჯარი მეგრელებს შეებრძოლა²⁴⁶). ამ ხალხის უახლეს ისტორიაში, რომელთაც ღმერთი სამართლიანად სჯის, ნა-

⁴¹ Chicaris.

თლად ჩანს განგების ძალა. მკვლევებს თითქმის ყოველთვის უთ-
უოდ კლავენ და ეს ხდება ისეთ პირობებში, რომელშიაც ჩანს, რომ
თვით უფალი ერევა მათ საქმეებში და ერთს მეორის დამსჯელად
იყენებს.

1672 წელს ახალციხის ფაშამ რაკი დაინახა, რომ ამ ორ პა-
ტარა სუვერენულ ქვეყნებს, სამეგრელოს და იმერეთს შორის ომე-
ბი არ თავდება არც მათ შესარიგებლად წარმოებული მისი ცდე-
ბით, არც გაფრთხილებით და არც ბრძანებით, გადაწყვიტა მოეს-
პო ისინი და მათი ქვეყნები სხვისთვის მიეცა. სამეგრელოს ტახტის
ნამდვილი და კანონიერი მემკვიდრე მას ხელში ჰყავდა; როდესაც
ვამეყ დადიანი გახდა ამ ქვეყნის მთავარი, ლევანის შვილის ალექ-
სანდრეს ცოლს შეეშინდა, რომ ვამეყის დედას, პატივმოყვარე ჭი-
ლაძეს, არ მოეკლა ალექსანდრეს შვილი; ამიტომ გაიქცა და შვი-
ლიც თან წაიყვანა. ეს დედოფალი და იყო გურიის მთავრისა, რო-
მელსაც შეეშინდა თავისი პატარა დისწულისათვის თავშესაფარის
მიცემის გამო მძვინვარე ჭილაძეს მისთვის ომი არ გამოეცხადებო-
ნა და ურჩია თავის დას წაეყვანა შვილი ახალციხის ფაშასთან. იგი
ასეც მოიქცა და ეს პატარა ბავშვი ფაშას კარზე, ქალაქ ახალცი-
ხეში აღიზარდა; ის არ აძულეს გამოეცვალა სარწმუნოება და დაქ-
მაცოფილდნენ მისი იმდაგვარი აღზრდით, რომლის გამოც მას
ღრმად ჩაენერგა თურქების ზნე-ჩვეულებანი. ახალციხის ფაშამ
ამ ახალგაზრდა მთავრის სამეგრელოს ტახტზე დასმა გადაწყვი-
ტა, რადგანაც, როგორც აღვნიშნე, კანონით იგი მას ეკუთვნოდა,
ამავე დროს იგი კარგად მოახერხებდა მართვა-გამგეობის წარმარ-
თვის და სამთავროს გაწმენდდა იმ ბილწი ჩვევებისაგან, რომელიც
მას დაუფლებოდა. აი, თურქების სამეგრელოში მოსვლის მიზე-
ზი. ფაშას ლაშქარს გურიის მთავარმა თავისი ჯარიც შეუერთა. ის
აღტაცებული იყო იმით, რომ მის დისწულს სამეგრელოს ტახტს
აძლევენ. საქმის ასეთი ვითარება კარგ იმედებს აძლევდა მას.
ფაშა ჯერ იმერეთში ჩავიდა, დაიპყრო იგი და წამოიყვანა მეფე
ბაგრატო. მაგრამ მის ცოლს, დედოფალს, ხელი არ ახლეს. ეპის-
კოპოსმა გენათელმა თხოთმეტი ათასი ეკიუ მისცა ფაშას, რათა თა-
ვისუფლება მოეპოებინა, დედოფალთან ერთად წასულიყო იქ,
სადაც თვითონ მოსურვებდა და თავისი მიწები ხელუხლებლად
შეენარჩუნებინა. როდესაც ფაშა ქუთაისში იმყოფებოდა, მან
კაცი გაგზავნა და აცნობა დადიანს (მე უკვე ვთქვი, რომ ეს არის
ტიტული, რომელიც სამეგრელოს მთავრებს აქვთ მინიჭებული)

მოსულიყო მასთან და მორჩილება ელიარებინა. მაგრამ დადიანმა იცოდა რა, რომ სამეგრელოში მთავრის გამოცვლა უნდოდათ, უარი განაცხადა დამორჩილებაზე და ჩაიკეტა რუხის ციხეში. მისი ვეზირი კაცია⁴² კი ლეჩხუმში⁴³ გაიქცა²⁴⁷) (ეს არის სვანებით დასახლებული სამთავრო კავკასიის მთებში)²⁴⁸) და იქიდან სთხოვა აფხაზებს მოსულიყვნენ დადიანის დასახმარებლად. ისინი მოვიდნენ სამეგრელოში, მაგრამ ნაცვლად დახმარებისა, გზადაგზა ძარცვა-გლეჯა დაიწყეს და შემდეგ უკან დაბრუნდნენ, როგორც მე უკვე ვთქვი. ფაშა ერთი თვის განმავლობაში ამოდ ელოდა, რომ დადიანი გამოცხადდებოდა მასთან, აღუთქვამდა მას მორჩილებას და მიიღებდა მისგან განკარგულებებს. მაშინ ფაშამ სამეგრელოში თავისი ჯარი გაგზავნა. სწორედ ამ ჯარის მოახლოების ხმამ მაიძულა გავხიზნულიყავი.

27-ში გათენებამდე თეათინელების პრეფექტმა დაგვტოვა და თავის სახლს მიაშურა, რათა ცოტა ჭურჭელი და დარჩენილი ჭურსათი წამოედო. იმავე საბაბით მეც მსურდა გავყოლოდი მას, მაგრამ იგი რიურაყამდე ორი საათით ადრე წავიდა. შესულა თუ არა სახლში, დაუნახავს, რომ იგი სავსე იყო ფაშისა და გურიის მთავრის გზირებით, რომლებსაც იგი ჯოხებით და კომბლით უცემიათ. გზირებს უნდოდათ, პრეფექტს ეკლესია გაედო, რადგან უფიქრიათ, რომ მას იქ ექნებოდა დამალული სახლის ავლა-დიდება. პრეფექტს ადრევე, შეჯგუფული ხალხის დანახვისთანავე, გასაღების ჯაგებში გადაგდება მოუხერხებია. მიუხედავად წამებისა, ის მაინც არ გამტყდარა და ამბობდა თურქმე, რომ გასაღები მე არა მაქვსო. ბოლოს თურქებს, რომლებიც მისი პიროვნებისადმი ერთგვარ პატივისცემას გრძნობდნენ, წაუღიათ მხოლოდ მისი ტანსაცმლის ერთი ნაწილი და მცირე ღირებულების მსუბუქი ნივთები, რაც სახლში უნახავთ. ხელი არ უხლიათ არც ჩემი წიფნებისათვის და არც ქაღალდებისათვის.

29-ში ერთი მეგრელი აზნაური მოსულა დამით ოცდაათიოდე კაცის თანხლებით და იქაურობა აუოხრებია. მას მთელი ჩემი ოთახი გადაუქექია, რადგან უფიქრია, რომ იქ ბევრი რამ იქნება დამალულიო. წაუღია ყველაფერი, რაც კი დამრჩა: ჭურჭელი, სკვრები, ავეჯი, ერთი სიტყვით, ყველაფერი, რაც თურქებმა და მე დავტოვეთ, როგორც მძიმე და იაფფასიანი ნივთები. როგორც ვთქვი, იგი დამით მოსულა და რადგან ამ ავზაყს კრაქი არ ჰქო-

⁴² Carzia. ⁴³ Lexicpm (Letchkhom).

ნია, ჩემს ქალაღდებს და წიგნებს სწვაავდა თურმე, რომლებსაც წინასწარ აგლეჯდა მოვარაყებულ და ლერბით მორთულ ყდებს. პარინიდან წამოსვლისას ჩემი საუკეთესო წიგნები საგულღლაგულოდ ჩავასმევიწინე ყდებში. ამ წიგნებიდან ერთიც აღარ დამჩჩა.

30-ში დიღით გავიგე ამ გაძარცვის ამბავი, რომელმაც ეწით უთქმელი მწუწნარება მომაყენა. საღამოს ციხეში, საღაც მე ვიმყოფებოდი, მოვიდა თურქი ჩაუში⁴⁴ და თქვა, რომ ის ფაშასაგან იყო გამოგზავნილი. საბახტარი (მე უკვე ვთქვი, რომ ეს არის სახელი იმ აზნაურისა, რომელსაც ეს ციხე ეკუთვნოდა) გავიდა გარეთ ამბის შესატყობად. ჩაუშიმა აცნობა, რომ ფაშის ლეიტენანტი, რომელიც რუხის ციხესთან დგას, გაკვირვებუღია, თუ რატომ აქამდე არ მოვიდა იგი მასთან პატივისცემისა და მორჩიღების გამოსაცხადებღად, რადგან სამეგრეღო თურქეთის სულთანს ეკუთვნისო. ფაშამ ბრძანა, რომ კარგად მოვეპყროთ იმათ, ვინც თურქებს ემხრობა, ხოლო იმათ, ვინც მორჩიღებაზე უარს იტყვის, მოვექცეთ როგორც მტერსო. თუ მას სურს შეინარჩუნონ თავისი თავი, ქონება, სასახლე და ყვეღაფერი ის, რაც შიგ არის, რაც შეიღღება ჩქარა უნდა გამოცხადღეს ფაშასთან და მისგან განკარგულღება მიიღოს. საბახტარმა უპასუხა, რომ იგი ფაშას თავის მბრძანებღად თვღლის და რომ გულღით იგბ თურქია და არა მეგრეღლი. რომ მას ფაშასთან გამოცხადღება უნღღოდა მაშინვე, როღღესაც მისი ჩამობრძანება გავიგო. ახღა კი როცა შეიღტყო, რომ მისი ლეიტენანტი რუხთან დგას, ის ხვალ დიღღითვე გამოცხადღება მასთან ბრძანების მიღსაღებაღ.

31-ს საბახტარი ოცღდაათი შეიარაღებუღლი კაციღთ წავიდა ფაშას ლეიტენანტთან და თან საჩუქრად ოთხი ტყვე წაიყვანა; ერთი ვერცხღის ბაღია, ბღომაღდ აბრეშუღმი, სანთელი და ხიღღეუღლობა წაიღო. ბანაკში საღამოს მივიდა. მას აქ ბევრი მეგრეღლი დიღღებუღლი დახვდა, რომლებიც საბახტარიღით მორჩიღების გამოსაცხადებღად მოსულღიყვენენ იმის შიღღით, რომ მტერს აღყა არ შემოეღრტყა და არ გაეძარცვა მათი ციხეები და არ გაეჩანაგებინა ნათესები. ფაშის ლეიტენანტმა უთხრა საბახტარს, რომ მისე უფროსს სულთნისაგან სამეგრეღლოს ყვეღა გამაგრებუღლი ადგიღლის განადგურების ბრძანება აქვს მიღღებუღლი, მაგრამ დიღღგვარიანებს, რომლებიც მორჩიღებას აღიარებენ, შევეუნარჩუნებო მათ; რომ სულთანნი ართმეღვს ტახტს ლეღვამს, რომელიც რუხის ციხეშია და სამეგრეღლოს მთავრად

⁴⁴ Chiaoux (tchâouh).

აყენებს ახალციხეში აღზრდილ ახალგაზრდა მთავარს, რომ საჭიროა საბახტარმა ერთგულება შეჰფიცოს ფაშას, მძევლად მისცეს თავისი ერთ-ერთი შვილი და ძღვენი მიართვას მას. საბახტარი დათანხმდა ფაშისთვის ძღვენად ორივე სქესის ათი ახალგაზრდა ტყვე, სამასი ეკიუს ვერცხლი ან აბრეშუმში მიერთმია.

1 ოქტომბერს საბახტარი დაბრუნდა და თან მოიყოლა თურქი მცველი თავისი ციხის და მამულების დასაცავად. მთელი ღამე ფეხზე იყო, აგროვებდა ძღვენს, რომელიც ფაშისთვის უნდა მოერთმია. ყველას, მასთან შეხიზნულებს გამოუცხადა, რომ თურქებმა მცველი მომცეს ოცდახუთი ტყვის და რვაასი ეკიუს საფასურად. ეს ხარკი მან შეკრიბა ყველასაგან, ვინც იქ იყო თავშეფარებული. ყველა ოჯახიდან, სადაც ოთხი ბავშვი ჰყავდათ, ერთი მას მიჰყავდა. ეს იყო მეტად გულსაკლავი სანახაობა, როგორ გლეჯდნენ დედას მკლავებიდან საბრალო ბავშვებს, კრავდნენ მათ ორორად და მიჰყავდათ თურქებთან. მე შემაწირეს ოცი ეკიუ.

შეგროვებულიდან საბახტარმა ფაშის ლეიტენანტს მხოლოდ ის მიართვა, რაც დათქმული ჰქონდა, დანარჩენი თვითონ მიითვისა. მისმა ცოლებმა; შვილებმა და ყველამ, ვინც ციხეში იყო, საშინელი წივილ-კივილი ატეხეს, როდესაც დაიწახეს, რომ ის წავიდა და თან თავისი უმცროსი ვაჟიშვილი წაიყვანა. თურქებისათვის მძევლად მიცემული ბავშვები იგივე ტყვეების ბედს იზიარებენ. ისინი ვერასოდეს ვერ თავისუფლდებიან; ჩვეულებრივად მათ აგზავნიან კონსტანტინოპოლში ლამაზი ყმაწვილების რიცხვის გასამრავლებლად, რომლებსაც სერალში ზრდიან. ფაშას ლეიტენანტმა საბახტარისაგან საჩუქრები და მძევლები მიიღო და თვით საბახტარიც თავისთან დაიტოვა. ლეიტენანტმა სამჯერ მისცა წინადადება დადიანს დამორჩილებოდა და სამივეჯერ უარი მიიღო. დადიანის ციხე-სიმაგრე კარგად იყო დაცული სვანების მიერ, რომლებიც მისმა ვეზირმა გამოუგზავნა და რომლებიც დადიანზე უფრო თვლიდნენ თავს ციხის ბატონ-პატრონად. ვეზირი ყოველდღე უთვლიდა დადიანს მედგრად ყოფილიყო და რომ თვითონაც მზად იყო მტრის დასალაშქრად. ბოლოს, რუხის წინ ოთხი დღის დგომის შემდეგ, თურქებმა ორი ათასზე მეტი ტყვე წაიყვანეს და დიდი ნადავლით წავიდნენ, რადგან არტილერიის უქონლობის გამო ციხეზე იერიში ვერ მიიტანეს. თურქებმა წამოიყვანეს აგრეთვე სამეგრელოს დიდებულები, რომლებიც დანებდნენ მათ და ერთგულების ფიცი მისცეს ახალ მთავარს. ერთგულების შემთავად-

თა რიცხვში კათალიკოსიც იყო. ფაშამ აცნობა მას, რომ იგი ახალი მთავრის ვეზირად ინიშნება, რომლის სახელით ის აფხაზეთის მთავართან გაგზავნა მთავრისათვის მისი ასულის ხელის სათხოვნელად.

ფიქრობდნენ, რომ თურქების მოსვლა სამეგრელოში აღადგენდა წესრიგს, დაამყარებდა მშვიდობას და მეგრელებს იარაღს დააყრევინებდა, მაგრამ ეს არ მოხდა. ისინი მოვიდნენ, ქვეყანა დაარბიეს და ბევრად უარეს მდგომარეობაში ჩააგდეს, ვიდრე წინათ იყო, რადგან ქვეყანა გაიყო ორ ნაწილად, რომელთაგან ერთმა ერთგულება შეჰფიცა და მძევლები მისცა ახალ მთავარს, მეორე ნაწილი კი ძველი მთავრის ერთგული დარჩა. ასეთმა განხეთქილებამ თითოეულს კვლავ ააღებინა იარაღი ხელში. ვხედავდი რა ასეთ არეულ მდგომარეობას, რომელსაც მოწესრიგების პირი არ უჩანდა, გადავწყვიტე რაღაც არ უნდა დამჭდომოდა, წაუსულიყავი საქართველოში. ამ დღეების განმავლობაში იმდენი ვიხეტიალე სამეგრელოში და იმდენ ხიფათს გადავურჩი, რომ დარწმუნებული ვიყავი დიდხანს ვერ დავმშვიდდებოდი. ლევანი იმუქრობდა, რომ გაანადგურებდა იმათ ციხეებს, მიწებს და მთელ ქონებას, ვინც თურქებს დაემორჩილებოდა. საბახტარიც კვლავ თურქებთან იყო. მისი ვაჟები, რომლებიც ბრძანებლობდნენ ციხეში, საშინელი მკვლევლები და ვერაგები აღმოჩნდნენ. მე დღითიდღე ვუძღურდებოდი ჯავრისა და შიმშილისაგან. ერთი მუჭა მარცვლისა და ერთი გირვანქა ხორცის ყიდვა დიდად მიჭირდა. ამ უკუღმართი დროების მთელ სიღუბჭირეს მე კი ვიტანდი, მაგრამ ჩემი სასოწარკვეთილებამდე მისული მსახურების მდგომარეობა მტანჯავდა. ვგრძნობდი, რომ ცოტაც კიდევ და მოვკვდებოდი. ყოველივე ამან მაიძულა რისკი გამეწია და სამეგრელო დამეტოვებონა მანამდე, სანამ კიდევ მქონდა საკმაო ძალა. დავიწყე გამყოლის ძებნა. პირობას ვდებდი, ფიცით ვევედრებოდი, გასამრჯელოს ვაძლევდი, მაგრამ არაფერზეა გაჭრა — არავინ ისურვა ჩემი გაყოლა. ამბობდნენ, რომ იმერეთს, სამეგრელოსა და საქართველოს შორის მდებარე ქვეყნის ყველა გზა, სადაც აუცილებელი იყო გავლა, ჯარებს უჭირავსო; ამაზე ფიქრიც კი სიგიჟე იქნებოდაო; წინასწარ ვიციტ ტყვედ ჩავვარდებითო. აი, პასუხი, რომელსაც მე მაძლევდნენ. ვთავაზობდი მოგვევლო ან კავკასიის მთიდან, ან ზღვისპირეთით, მაგრამ ჩემი გაყოლა მაინც არავინ ისურვა.

ვერ დაიჯერებთ, როგორ ეშინიათ მეგრელებს სიკვდილისა ან

ხიფათისა. რაც უნდა მცირედი განსაცდელი იყოს, არ არსებობს ჯილდო, რომელიც მათ აიძულებს სიცოცხლე საფრთხეში ჩააგდონ. ბოლოს გადავწყვიტე წავსულიყავი ზღვით თურქეთზე გავლით, ე. ი. სამოცდაათი მილის შემოვლით. ჩამოვედი ანაკლიაში, რომელიც სოფელია და პატარა ნავსადგურიც და რომლის შესახებაც მე უკვე ვილაპარაკე. აქ ვიშოვე თურქების ნუშა ნავი და დავფრახტე გონიოში წასასვლელად. მისი დაბეგების შემდეგ დავბრუნდი თეათინელების სახლში და საბახტარის ციხეში სამგზავროდ მოსამზადებლად.

10 ნოემბერს, დილაადრიანად გავედი ამ ციხიდან, მოველაპარაკე ჩემს ამხანაგს იმის თაობაზე, თუ რა საშუალებით გავიყვანდი მას სამეგრელოდან, უკეთეს ღვთის წყალობით, ბედნიერად ჩავიდოდი ადგილზე. თან წავიღე ასი ათასი ლივრის ძვირფასი ქვები, რვაასი პისტოლი ოქროთი და მცირე ბარგი, რაც კი დამრჩენოდა. ძვირფასი ქვები ჩატანებული მქონდა ერთ ბალიშსა და უნაგირში, რომელიც მათ შესანახად საგანგებოდ იყო გაკეთებული. თან წავიყვანე ერთი მსახური, ის, რომელიც ტყვეობიდან მყავდა გამოსყიდული. იგი ჩუმი გაიძვერა იყო, თანაც მოღალატე გამოდგა, რომლის ბოროტ ხასიათს მე არ ვიცნობდი. არ მორჩევდნენ მის წაყვანას, რადგან შიშობდნენ, რომ ჩემს მიმართ რაიმე ბოროტებას ჩაიდენდა, რასაც მისი გარეგნული იერიც ამტკიცებდა. უნდა ვაღიარო, რომ მის წაყვანაზე მეც გული მეთანადრებოდა, მაგრამ ბედმა ასე განსაჯა და ბედისწერას ვერ გავექცი. მიზეზი, რომელმაც მაიძულა წამეყვანა ის და არა სხვა, მდგომარეობდა იმაში, რომ ის ძალიან ცუდ განწყობაზე იყო, და მეშინოდა, რომ სასოწარკვეთილებისა და ლოთობის გამო, რომლისკენაც მიდრეკილებას იჩენდა, არ გაეცა ჩვენი ნამდვილი ვინაობა სამეგრელოში. პატრი ძამში, თეათინელების პრეფექტი, როგორც ყოველთვის, თან მახლდა. თეათინელმა მორჩილმაც მოისურვა გამომყოლოდა ანაკლიამდე. პრეფექტი და მე შივდიოდით ფეხით, რადგან ერთი ცხენის მეტი ვერ ვიშოვეთ, თუმც ბევრ ფულს ვიძლეოდით ცხენების დასაქირავებლად. ცხენს ავკიდე ჩვენი ბარგი და ზედ ჩემი მსახური დავსვი. თეათინელი მორჩილიც ცხენზე იჯდა. ორი დღე კოკისპირულად წვიმდა. თეათინელი მორჩილი კინალამ დაიხრჩო ციხიდან ერთი მილის დაცილებით, წყლით და შლამით სავსე დიდ ორმოში, სადაც მისი ცხენი ჩავარდა და საიდანაც იგი დიდი ვაივაგლახით ცოცხალ-მკვდარი ამოვიყვანეთ. აღარ ვილაპარაკებ იმ ტანჯვაზე, რომ-

ლის გადატანაც მომიხდა ამ დღეს და მის მომდევნო დღეებში, იძულებული ვიყავი ფეხით მევლო წვიმაში, მუხლებამდე წყალსა და ტალახში, გამეკაფა ტყეებში გზა. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ამაზე მეტი გაჭირვების გადატანა აღარ შეიძლება. მართლაც ქსნცგაწყვეტილი ვიყავი, მაგრამ მხნეობას მაინც არ ვკარგავდი და გადაწყვეტილი მქონდა ყველაფერი გამეკეთებინა, ყოველივე ამეტანა, რათა გადამერჩინა ის ქონება, რომელიც მე მქონდა მონდობილი. საღამოს მთლად გალუმბულები ჩავედით ანაკლიაში. ანაკლია შვიდი მილით არის დაცილებული საბახტარის ციხეს.

12-ში ტფიქრობდით ჩავმსხდარიყავით ნავში, მაგრამ ამას ხელი შეუშალა ერთმა გარემოებამ; მითხრეს, რომ ჩერქეზების და აფხაზების ნაგები სამეგრელოს ნაპირებზე მიმოდიანო. ეს ასეც იყო. მათ გაიტაცეს ადგილობრივი ნაგები და მათ შორის ისიც, რომელიც მე დავიჭირავე. ეს დაგვიხანება მგვრიდა ენით გამოუთქმელ სევდას, რომელიც გამოწვეული იყო არა ხიფათის და უბედურების შიშით, რომელშიაც მუდამ ვიმყოფებოდი, არამედ უფრო იმით, რომ გამოსავალს ვერ ვხედავდი.

19-ში პატრი ძამპს აცნობეს, რომ წინა დამით ეკლესიის კარი გაეტეხათ, გაეძარცვათ ეკლესია, აეხადათ საფლავი, რომელიც შიგ ეკლესიაში იყო და წაეღოთ ყველაფერი, რაც მცველად დატოვებულ თეათინელ პატრს საფლავში შეენახა, მთლად გადაეთხარათ ეკლესია და კედლების გარდა მთელი აღარჩაფერი დაეტოვებინათ. ძნელი არაა იმის წარმოდგენა, რა საშინელ მდგომარეობაში ჩამავდო ამ ამბავმა, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ ეკლესიაში მიწაში ჩაფლული მქონდა შვიდი ათას პისტოლზე მეტი. მაშინვე კაცი ვაფრინე ჩემს ამხანაგთან. იგი საბახტარის ციხეში ვერ უნახავთ. მასაც მაშინვე გაუგია ეს საშინელი ამბავი და წასულა თეათინელების სახლში, ამ ამბის უფრო დაწვრილებით გასაგებად და იმის დასადგენად, თუ როგორ მოვქცეულიყავით ჩვენ. მან მომწერა, რომ ღვთის მადლით, ჩვენი ფულისათვის ხელი არ უხლიათ, იგი იმავე ადგილას უნახავს, სადაც ჩავმარხეთ. ამ ამბავმა სასწაულებისამებრ აღმიდგინა მხნეობა, მე იგი შევაფასე, როგორც ახალი ნიშანი ღვთის წყალობისა და მფარველობისა. წავედი თურქების გასამხნეველად, რომლებმაც ნუშა ნავი მომაქირავეს, რათა დაუყოვნებლივ გავდგომოდი გზას.

27-ში გავედი ანაკლიიდან. ჩემი ნავი დიდი იყო. მასში ოცამდე კაცი მოთავსდა — ნახევარი ტყვეები, დანარჩენი თურქები;

მე ღავეთანხმდით ამდენი ხალხის წაყვანაზე, რათა მეკობრეებისაგან, რომლებიც ზღვის ნაპირზე მრავლად იყვნენ, თავის დაცვა შემძლებოდა. ზღვაში, ერთი საათის ცურვის შემდეგ გავედით: ენგურს⁴⁵; რომელზეც ჩვენ დავეშვიტ, ძალიან სწრაფი დინება აქვს. მასში ბევრი მეჩეჩია, ამიტომ, როდესაც დიდი ტვირთით მიცურავ, სიფრთხილეა საჭირო, რათა სილიან მეჩეჩზე არ გაირიყოს. ნავის პატრონის თხოვნით მთელი დღე ზღვისპირზე ვავატარე. იგი ელოდა კიდევ ორ ტყვეს, რომლებიც საღამოს უნდა მოეყვანათ.

ანაკლიაში ყოფნის დროს მიმიწვიეს ორ ნათლობაზე. მე წვედი, რადგან მინდოდა თვითონ მენახა როგორი წესით ასრულებენ მას მეგრელები. დავრწმუნდი, რომ პატრი ძამპი საკმაოდ სიზუსტით გადმოგვცემს მას თავის რელიგიაში. აი, როგორი იყო ნათლობა ჩემს მეზობელთან: დილის ათი საათისათვის გააგზავნეს კაცი მღვდლის მოსაყვანად. მოსვლისთანავე მღვდელი შევიდა ქოხში, სადაც ღვინო ინახებოდა, ჩამოჯდა მერხზე და ჩვეულებრივ ჩაცმულმა დაიწყო კითხვა ნახევრად დატლეთილი ახალი ალთქმის მსგავსი სქელი in—80 წიგნისა. როდესაც მან კითხვა დაიწყო, ბავშვი ჯერ კიდევ არ იყო მასთან მიყვანილი. კითხვის დაწყებიდან თხუთმეტი წუთის შემდეგ მოუყვანეს იგი მამამ და ნათლიამ. ეს იყო პატარა ბიჭი, ხუთი წლისა. ნათლიამ მოიტანა პატარა სანთელი და სამი მარცვალი საკმეველი. ანთო სანთელი და მიაკრა ქოხის კარს, რომელიც ბავშვის მონათვლამდე დაილია, მეორე კი აღარ აუნთიათ. საკმეველის სამი მარცვალი დააგდეს მცირეოდენ ნაკვერჩხალზე და მიმოფანტეს ოთახში. მღვდელი კი ამ დროს განმავლობაში კითხულობდა ნაკლები გულმოდგინებით, დაბალი ხმით, სიტყვებს წარმოთქვამდა ჩქარა და გაურკვევლად, რადგანაც პასუხს აძლევდა ყველას თუ კი ვინმე რამეს კითხავდა. მამა და ნათლია მთელი ამ ხნის განმავლობაში აქეთ-იქით დადიოდნენ, ბავშვი კი ჭამდა. ხანგრძლივი კითხვის შემდეგ შოამზადეს თბილი წყლით სავსე ვარცლი. მღვდელმა ჩაასხა შიგ პატარა კოვზით ნიგვზის ზეთი და უთხრა ნათლიას ბავშვისათვის ტანთ გაეხადა. ბავშვს გახადეს, სრულიად შიშველი ჩაუშვეს ვარცლში და დააყენეს ფეხზე. ნათლიამ დაუბანა მთელი ტანი და როცა კარგად განბანეს, მღვდელმა ქამარზე მიბმული ტყავის ქისიდან ამოიღო ერთი ციციქონა მირონი. მე უკვე აღვნიშნე, რომ ასე ეძახიან საცხებ ზეთს. მი-

⁴⁵ Langur (Engouri).

რონი ნათლიას მისცა და მან ყველგან წაუსვა ბავშვს: თავის კორ-
ტონზე, ყურებზე, შუბლზე, ცხვირზე, ლოყებზე, ნიკაპზე, მხრებ-
ზე, იდაყვებზე, ზურგზე, მუცელზე, მუხლებზე და ფეხებზე. მღვდე-
ლი კი სულ კითხულობდა და გაჩერდა მხოლოდ მაშინ, როცა ნათ-
ლიამ ბავშვს ჩააცვა. როგორც კი ბავშვს, ჩააცვას, მამამ მოოტანა
პური, ღვინო და ერთი ნაჭერი მოხარშული ღორის ხორცი, რომე-
ლიც პირველად ბავშვს მისცეს საქმელად, შემდეგ ნათლიას,
მღვდელს, სტუმრებს და ყველა შინაურს. შემდეგ ყველანი შემო-
უსხდნენ სუფრას, საიდანაც ფხიზელი არავინ ამდგარა.

ანაკლიაში მე წირვასაც დავესწარი, რომელიც ისეთივე უპა-
ტივციემულოდ და დაუდევრად სრულდება, როგორც ეს აღნიშნუ-
ლი იყო სამეგრელოს რელიგიის შესახებ ტრაქტატში. ერთხელ მოწ-
მე გავხდი წირვის სასიერო შეწყვეტისა; თეათინელთან ერთად მივ-
დიოდით ჩვენ თავშესაფარ კომეში; გავიარეთ ეკლესიასთან, სა-
დაც წირვა მიმდინარეობდა. მღვდელმა, რომელიც წირვას ასრუ-
ლებდა, გაიგონა, რომ ჩვენ კარიბჭესთან მდგომ კაცს გზა ვკითხეთ.
„მომთმინეთო, — დაგვიძახა მან საკურთხევილიდან, — მე ახლავ
გოჩვენებთ გზასო“. ერთი წუთის შემდეგ ის გამოჩნდა კარებში
ლოცვით ტუჩებაცმატუნებული. გამოგვიკითხა საიდან მოვდიოდით
და სად მივდივართ, გვიჩვენა გზა და შემდეგ დაბრუნდა საკურ-
თხეველში.

28-ში დილით ძალიან ადრე გავედით ზღვაში. წყნარი და მზი-
ანი ამინდი იყო. დავინახეთ, ერთი მხრივ, ტრაპეზუნდის, ხოლო
მეორე მხრივ, აფხაზეთის მაღალი ნაპირები; მათი დანახვა საკ-
მალად ადვილად შეიძლება, რადგანაც აფხაზეთის ნაპირებს ქვე-
ვით ტრაპეზუნდისაკენ შავი ზღვის მიერ შექმნილ ნახევარ წრეში
ანაკლია საკმაოდ წინაა წამოწეული.

შავი ზღვა სივრცეში, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, დაახ-
ლოებით ორასი მილია, რაც ჰეროდოტეს²⁴⁹ მიერ განსაზღვრული
სივრცის ნახევარსაც არ შეადგენს. აი, როგორ ანგარიშობს იგი
ზღვის სიგრძეს: „ევექსინის პონტოს⁴⁶ შესართავიდან²⁵⁰ ფაზისამდე,
— ამბობს იგი, — რომელიც ამ ზღვაზე მეტი სიგრძისაა, სანაოს-
ნოდ არის ცხრა დღის და რვა ღამის სავალი, ესე იგი თერთმეტი
ათას ასი სტადიონი“²⁵¹), რაც შეადგენს ოთხას სამოცდაორ მილს
თხუთმეტ ასტრონომიულ გრადუსს ზევით. არ ვიცი როგორ ეპა-

⁴⁶ Pont Euxin.

ტიოს ამ ავტორის ასეთი შეცდომა გამოანგარიშებაში. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ზომები აღებულა საშუალოდ, ისე, როგორც ეს, გადმოცემის მიხედვით, ჩვევად ჰქონიათ ხმელთაშუა ზღვაზე მიმომავალ ძველ მეზღვაურებს. გზის დაბნევისა და კატასტროფის შიშით ისინი ვერ ბედავდნენ ნაპირებს იმდენად დაშორებოდნენ, რომ მიწა მხედველობიდან დაეკარგათ. ამ წესით გაანგარიშებული ევქსინის პონტოს სიგრძე, მდინარე დუნაიდან ფაზისამდე, რომელიც მის ორთავ ბოლოს აღნიშნავს, ორმაგ მანძილს ან ორმაგ ნაოსნობას უდრის. არაბი გეოგრაფოსებიც ამ ზღვის სიგრძის გამოანგარიშებისას ძლიერ ცდებიან. — მას ათას ორასი მილით საზღვრავენ. ამ ზღვას ყველაზე დიდი განი აქვს ბოსფორისა და ბორისთენის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით, რაც დაახლოებით სამ გრადუსს შეადგენს. ეს არის ზღვის დასავლეთი კიდე. მისი მოპირდაპირე მხარე არ არის ასეთი ფართო. ამ ზღვის წყალი ნაკლებად გამჭვირვალე, უფრო ბაცი მწვანე და ნაკლებად მლაშე მომეჩვენა, ვიდრე ოკეანის წყალი. ჩემი აზრით ეს იმიტომაა, რომ მას ბევრი დიდი მდინარე ერთვის და მისი წყლები ჩაკეტილია მასში, როგორც აუზში. ასე რომ, უმჯობესი იქნებოდა მისთვის ტბა ეწოდებინათ, ვიდრე ზღვა, მსგავსად კასპიის ზღვისა, რომელთანაც მას ბევრი საერთო აქვს, და მათ შორის ესეც. გარდა ამისა, ისინი ერთმანეთს გვანან იმითაც, რომ არც ერთს არა აქვს კუნძული და ორივე მეტად მშფოთვარეა. შავი ზღვის წყლების ფერში სრულიადაც არ უნდა ვეძიოთ მიზეზი მისი სახელისა, რადგან მისი წყლები უფრო ღია ფერისაა, ვიდრე სხვებისა. მას იმიტომ დაარქვეს შავი, რომ აქ ცურვა მეტად სახიფათოა სხვა ზღვებთან შედარებით, ხშირი და უფრო შმაგი ღელვა იცის. ასეთივე აზრით არაბები იმ სრუტეს, რომლითაც წითელ ზღვაში შედიხარ, უწოდებენ ბაბელ-მანდებს⁴⁷, რაც ნიშნავს „დაღუპვის კარს“, „უბედურების კარს“, რადგანაც აქ ხშირად იღუპება გემები. შავ ზღვას წინათ იაფეტის⁴⁸ შვილი⁴⁹ შვილის სახელი აშკენაზი⁴⁹ ერქვა, მაგრამ ბერძნებმა შეუცვალეს სახელი და უწოდეს ევქსინი⁵⁰, ანუ ევქსინის პონტო⁵¹. ეს სახელი ნიშნავს „ჯიუტს, მას, რომელიც არავის უთმენს“, ხშირი და მძაფრი ქარიშხლების გამო, რომელიც ამ ზღვაზე იცის, როგორც მე უკვე ვთქვი. იმავე მიზეზით თურქები მას ყარადენგის⁵², ე. ი.

47 Babelmandeb. 48 Japhet. 49 Asekenas. 50 Euxin. 51 Pont-Euxin.

52 Cara Denguis.

„გიუ ზღვას“ უწოდებენ. „ყარა“⁵³ თურქულად პირდაპირი მნიშვნელობით ნიშნავს „შავს“, აგრეთვე „სახიფათოს“, „უღმობელს“, „საშინელს“. ამ ენაში ეს სიტყვა ხშირი ტყეების, სწრაფი მდინარების, ციცაბო და მაღალი მთების ეპითეტად იხმარება. ბევრია ისეთი მდინარე, რომელსაც ყარა-სუ⁵⁴ — შავი წყალი — ჰქვია. ამით იმის თქმა უნდათ, რომ ეს მდინარეები გამოდიან ნაპირებიდან და დიდი უბედურება მოაქვთო. იმის მიზეზი, რომ ამ ზღვაზე უფრო ძლიერი და საშიში ქარიშხალი იცის, ვიდრე სხვაზე, პირველ ყოვლისა, უნდა მდგომარეობდეს იმაში, რომ მის წყლებს მეტად ვიწრო კალაპოტი აქვს და გასასვლელი არ გააჩნია, რაც შეეხება ბოსფორის სრუტეს, ის იმდენად ვიწროა, რომ მხედველობაში მოსაღები არც არის. როდესაც ზღვაზე დღევანე, ტალღები, ვერ ნახულობენ რა გამოსავალს, ადიან მაღლა, ტრიალებენ და გემს ყოველი მხრიდან დიდი ძალით და სისწრაფით ეხეთქებიან. მეორეც ის, რომ ამ ზღვაში მხოლოდ და მხოლოდ რეიდებია, რომელთა უმრავლესობაც სრულიად არ არის დაცული, ისე რომ რეიდზე გაჩერება უფრო სახიფათოა, ვიდრე შუა ზღვაში. ნათქვამს უნდა დავმატოს ისიც, რომ ამ ზღვის თურქული სახელწოდება — ყარადენგის იგივეა, რაც ბერძნული მათუროტალასა⁵⁵; ამ ზღვას ისინი უწოდებენ აგრეთვე აყ-დენგისს⁵⁶, თეთრ ზღვას, პროპონტიდას⁵⁷, ბერძნები კი ასპროტალასას⁵⁸, ხოლო არაბები — ევქსინის ზღვას, ბაჰარ-ბონტოს⁵⁹, პონტოს ზღვას.

მთელ შავ ზღვას ფლობს დიდი მთავარი²⁵²). მხოლოდ მისი ნებართვით შეიძლება აქ ნაოსნობა. ეს უკანასკნელი გიცავს მეკობრეებისაგან, რაც, ჩემი აზრით, ყველაზე უფრო სახიფათოა ზღვაზე.

მთელი დღე პირქარი ქროდა და თვრამეტი მილის მეტი ვერ გავიარეთ. საღამოს შევედით მდინარე კემხელში⁶⁰. იგი უფრო ღრმა და თითქმის ისევე განიერია, როგორც ენგური, მაგრამ ნაკლებად სწრაფია²⁵³).

29-ში გათენებამდე ორი საათით ადრე, მთვარის შუქზე გავემგზავრეთ. შუადღისას მივალწიეთ მდინარე ფაზისს, ავყევით მას და გავიარეთ ერთი მილი იმ სახლებამდე, სადაც ნავის პატრონმა ცოტაოდენი საქონლით ნაპირზე გადმოსვლა მოინდომა.

⁵³ Cara. ⁵⁴ Cara-sou (qârâ-sou). ⁵⁵ Maurothalassa. ⁵⁶ Ak denguis (âg denguyz). ⁵⁷ Propontide. ⁵⁸ Asprothalassa. ⁵⁹ Bahar Bontos. ⁶⁰ Kelmhel.

მდინარე ფაზისი, რომელსაც აგრეთვე ფიზონს⁶¹, ეძახიან, ერთ-ერთი მდინარეა მიწიერი სამოთხის ოთხ მდინარეთაგან. მისი სათავე კავკასიის მთებშია. თურქები მას „ფაშს“⁶² ეძახიან, ადგილობრივი მცხოვრებლები კი რიონს, როგორც მე უკვე აღვნიშნე. ამ ორ სახელს პროკოპი შეცდომაში შეყავს, ის ფიქრობს, რომ ეს ორი სხვადასხვა მდინარეა. მე იგი ვნახე ქუთაისში. აქ იგი ვიწრო კალაპოტში მეტად სწრაფად მიედინება და ზოგ ადგილას ისეთი შეჩხერია, რომ ფონით გადიან. ქუთაისიდან ოთხმოცდაათი მილის დაცილებით, იმ ადგილას, სადაც ის ზღვას ერთვის, მისი სიგანე ერთნახევარ მილს აღწევს, სიღრმე კი სამოც საყენზე მეტია. მის წყალს ამ ზომამდე ზრდის მრავალი შენაკადი. ფაზისი მიედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მისი წყალი დასალევად ძლიერ კარგია, თუმცა მღვრიე, სქელი და ტყვიის ფერია. არიანე ამბობს, რომ ეს ფერი მას მიწის შერევის შედეგად აქვსო, ის, ისე როგორც სხვა გეოგრაფოსები, იმასაც ამბობს, რომ ყველა გემი მდ. ფაზისის წყლით მარაგდება, რადგან მისი წყალი ნაკურთხია და ყველაზე უკეთეს წყლად ითვლება ქვეყნიერებაზეო. ამ მდინარის შესართავთან მრავალი პატარა, მეტად ლამაზი ტყით დაფარული კუნძულია, რაც ხელს უშლის დიდი გემების ნაოსნობას, რომლებიც იძულებული არიან შესართავიდან სამი ან ოთხი მილის დაცილებით გაჩერდნენ. ამ კუნძულებიდან ყველაზე დიდ კუნძულზე დასავლეთის მხრიდან ციხის ნანგრევები მოჩანს, რომელიც თურქებმა ააშენეს. ეს იყო სულთანი მურადი⁶³, რომლის ბრძანებითაც ააგეს იგი 1578 წ. უფრო სწორად, იგი ააგო მისი ჯარის მთავარსარდალმა მუსტაფამ²⁵⁴ თურქებსა და სპარსელებს შორის დიდი ომების დროს. თურქთა ამ იმპერატორმა განიზრახა შავი ზღვის ჩრდილოეთი და დასავლეთი მხარეების დაპყრობა, მაგრამ მისი განზრახვა ვერ განხორციელდა. მან უბრძანა ვალერებს²⁵⁵ ფაზისს აღმა აყოლოდნენ, მაგრამ იმერეთის მეფე იმ ადგილზე, სადაც მდინარე მეტად ვიწროა, ჩაუსაფრდა და დიდი ზიანი მიაყენა მურადის ვალერებს, ერთი ჩაიძირა, სხვებმა კი გაქცევით უშველეს თავს. ფაზისის ციხე-სიმაგრე 1640 წელს იმერეთის, გურიისა და სამეგრელოს შეერთებულმა ჯარებმა აიღეს და მიწასთან გაასწორეს. ოცდახუთი ზარბაზანი, რომელიც იქ იყო, იმერეთის მეფის განკარგულებით გადაიტანეს ქუთაისის ციხეში და დღესაც იქ

⁶¹ Phison. ⁶² Pachs. ⁶³ Sultan Murat (sulthan Mourâd).

დგას. მაგრამ ისინი კვლავ თურქებს ჩაუვარდათ ხელში, როდესაც მათ ეს ციხე აიღეს. მე შეიმზავნარე ფაზისის კუნძულს, რათა აღმომეჩინა რეას⁶⁴ ტაძრის ნანგრევები, რომლის შესახებაც არიან ამბობს, რომ მის დროს იგი არსებობდა²⁵⁶), მაგრამ მისი ვერავითარი კვალი ვერ ვნახე. ისტორიკოსები კი ირწმუნებიან, რომ ეს ტაძარი მთელი იყო რომის იმპერიის დაცემის დროს და რომ იმპერატორ ზენონის²⁵⁷) მეფობის ხანაში აქ იესო ქრისტეს სახელობის ტაძარი იყო. ვეძებდი აგრეთვე დიდი ქალაქის, სებასტის⁶⁵ კვალს²⁵⁸), რომელიც გეოგრაფოსების მითითებით მდებარეობდა ფაზისის შესართავთან, მაგრამ ამ ქალაქის ნაშთები ისევე დაკარგულია, როგორც კოლხოსისა⁶⁶, რადგან მე იქ ვერაფერი აღმოვაჩინე²⁵⁹). ყველაფერი დანარჩენი, რაც შავი ზღვის ამ ადგილებში ვნახე, სავსებით ეთანხმება იმას, რასაც ძველი მწერლები წერდნენ შავი ზღვის ამ მხარის შესახებ. მაგალითად, აქ ძალიან ბერია ხობი და იგი უფრო მსუქანი, ლამაზი და გემრიელია, ვიდრე სადმე სხვაგან, როგორც ეს მე შევამჩნიე. ზოგი მწერალი, და მათ შორის მარციალეც²⁶⁰), ამბობს, რომ არგონავტებმა ეს ფრინველები საბერძნეთში წამოიყვანეს, სადაც მას მანამდე არ იცნობდნენო. ეს სახელიც „faisan“ იმათ შეარქვეს, რადგან ისინი ფაზისის ნაპირებიდან წამოიყვანესო. მდინარე ფაზისი სამეგრელოს ჰყოფს გურიის სამთავროსაგან და იმერეთის პატარა სამეფოსაგან. ანაკლია ამ მდინარის შესართავიდან დაცილებულია ოცდათექვსმეტი მილით. მისი ნაპირები ყველგან დაბალია, ქვიშიანია, დაფარულია ისეთი ხშირი ტყეებით, რომ შიგ ექვსი ნაბიჯის მანძილზე ვედარაფერს გაარჩევ.

სალამოს ზურგის ქარით ზღვაში გავედით. შუალამისას გავიარეთ ქობულეთის⁶⁷ ნავსადგურის წინ²⁶¹), რომელიც გურიის მთავარს ეკუთვნის.

30-ში ნაშუალამევს ჩავალწიეთ გონიოში. მდინარე ფაზისიდან აქამდე ორმოცი მილია. მთელი ეს ნაპირი მაღალი და კლდოვანია, ზოგან ტყით დაფარული, ზოგან შიშველი. იგი ეკუთვნის გურიის მთავარს, რომლის ქვეყანა გადაჭიმულია მდინარემდე, რომელიც გონიოდან ნახევარი მილით არის დაცილებული²⁶²).

გონიო, რომელსაც ქალკონდილი გორეას⁶⁸ უწოდებს, არის დიდი კვადრატული ციხე-სიმაგრე, რომელიც აგებულია არაჩვეუ-

⁶⁴ Rea. ⁶⁵ Sébaste. ⁶⁶ Colchos. ⁶⁷ Copolette. ⁶⁸ Gorea.

ლებრივი სიდიდის მაგარი ვაჟთოვლი ქვებით. იგი დგას ზღვის ნაპირზე, ქვიშიან ნიადაგზე. მას არც თხრილები აქვს და არც სამაგრები. მხოლოდ ოთხი კედელია, ორი კარით — ერთი აღმოსავლეთით, რომელიც ზღვას გაჰყურებს და მეორე — ჩრდილოეთით. აქ მხოლოდ ორი ზარბაზანი ვნახე. ამ ციხეს იანიჩარების მცირერიცხოვანი რაზმი იცავს. ციხის შიგნით ოცდაათიოდე ხის, პატარა, დაბალი, მოუწყობელი ფიცროს სახლი დგას. გარეთ მასთან ჯახოს სოფელია, ამდენივე სახლით. თითქმის ყველა აქაური მეზღვაურია; თუ დაუფერებთ ადგილობრივ მცხოვრებლებს, სწორედ ამიტომ ეწოდა ამ მხარეს სახელი „ლაზი“⁶⁹, თურქული სიტყვა „ლაზ“ — იდან⁷⁰, რაც ზუსტი მნიშვნელობით „ზღვის კაცს“ ნიშნავს, ხოლო გადატანითი მნიშვნელობით — „უხეშ, სასტიკ და ველურ ადამიანს“. მე კი ვფიქრობ, რომ სახელი „ლაზი“, რომელსაც ეს ხალხი ატარებს, წარმოშობილია არა თურქულიდან, არამედ უბრალოდ ეს მათი უძველესი სახელია. ძველად მათ ეძახდნენ ლაზებს და მათ ქვეყანას ლაზიკას⁷¹, როგორც უწოდებენ მას ბერძენი ისტორიკოსები და, კერძოდ, პროკოპი წიგნში სპარსეთთან ომის შესახებ; აქ ისინი ხშირად იხსენიება, თანაც ისე კარგადაა აღწერილი მათი ქვეყანა, რომ იგი ზუსტად ემთხვევა იმ ადგილებს, სადაც ვონიო მდებარეობს და ამაში დაეჭვებაც არ შეიძლება. აგათია²⁶³) ამ ქვეყანას იხსენიებს როგორც მეტად მნიშვნელოვანს, ძლიერს იმით, რომ აქ ბევრია მამაკაცი და უხვია სიმდიდრე, აქვს მოხერხებული მდებარეობა, რაც ხელს უწყობს მას ყოველი მხრიდან საჭირო მარაგის მიღებაში. ის ამბობს, აგრეთვე, რომ რომაელების ლაზებთან ხშირმა მიმოსვლამ დადებითი გავლენა იქონია მათ ზნე-ჩვეულებებზე, სამართლიანობაზე. მაგრამ ეს ყველაფერი შეიცვალა მას შემდეგ, რაც ისინი თურქებმა დაიპყრეს. დღეს ლაზების უმეტესობა გამაჰმადიანებულია და თუმცა სუქაროველოსა და სომხეთიდან იქ ხშირად ჩადიან ქრისტიანები, ისინი იქ არ ჩერდებიან ისევე, როგორც ლაზების უახლოესი მეზობლები ტრაპეზუნდელები.

ვონიოში არის საბაჟო, რომელიც ცნობილია თავისი სიმკაცრით, მაგრამ ის არ აღმოჩნდა ისეთი მკაცრი, როგორც მე მიხასიათებდნენ. ადგილობრივ მცხოვრებლებს მისგან საკმაოდ დიდი შემოსავალი აქვთ, ევროპელებისათვის კი ის წამდვილი ყაჩაღების

⁶⁹ Lazi. ⁷⁰ Laz. ⁷¹ Lazique.

ბუნავია. არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ არც პიროვნებას, არც თურქეთის სულთნის რაყამს, არც მხარდაჭერას, რომელიც შეიძლება გქონდეს პორტაში. რაიმე დახმარების მიღებაზე ხომ ტყუილად გექნება იმედი. იმპერიის განაპირად მდებარე ამ საბა-
ჟოს გამგებლები ძლიერ შორს თვლიან თავს სულთნისაგან და დარწმუნებული არიან, რომ მისი ხელი მათ ვერ მისწვდება.

მიადგა თუ არა ჩვენი ნავი ხმელეთს, სიხარულისაგან აღტაცებულმა ჩემმა მსახურმა ნაპირს მიაშურა. იგი ხან ზეცისაკენ აღა-
~~პყრობდა თავლებს, ხან მიწას კოცნიდა, წყველა-კრულვას უთვ-
ლიდა სამეგრელოს და ათას ლოცვა-კურთხევას თურქთა ქვეყა-
ნას. ერთი წუთის შემდეგ ის უკვე ციხეში იყო, მე ნაპირზე დამ-
ტოვა მაშინ, როდესაც ყველაზე უფრო მესაჭიროებოდა მისი სამ-
სახური. საფუძველი მომეცა მფეფქრა, რომ იგი საბაჟოში წავიდა, რათა იქ თავისი მოსაზრება გამოეთქვა ჩემი ვინაობის შესახებ, რა-
დგან, როდესაც საბაჟოს ზედამხედველი და ციხისთავის ლეიტენანტი ნავიდან გადმოტვირთული ბარგის დასათვალიერებლად და საბაჟო გადასახადის ასაღებად მოვიდნენ, მაშინვე მითხრეს, რომ მე ევროპელი ვარ, სამეგრელოში მრავალი ხიფათი გადამხდა და ახალციხეში ვაპირებ წასვლას. ამან ძალიან გამაკვირვა და მივხვდი, რომ გამცეს. მიუხედავად ამისა, არ დავიბენი და ღვთის წყა-
ლობით არ დავკარგე მხნეობა. დარწმუნებული ვიყავი, რომ ჩემმა მსახურმა ზუსტად არც კი იცოდა ჩემი ვინაობა. მე ეს კონსტანტინოპოლიდან წამოვიყვანე. იგი ხედავდა, რომ ხშირად ვხვდებოდი ელჩებს და ევროპელ მინისტრებს, რომ პატივისცემით მეპყრობოდნენ და რომ დანარჩენ დროს კითხვასა და წერაში ვატარებდი: ალბათ დარწმუნებული იყო, რომ ცნობისმოყვარე მოგზაური ვიყავი. ჩემი მსახური დავარიგე თურქებისათვის ეთქვა, რომ ვაჭარი ვარ და სამეგრელოში ჩავედი ევროპისათვის მტაცებელი ფრინველის შესასყიდად; აღვილობრივმა მცხოვრებლებმა სრულიად გამძარცვეს და მივდივარ ახალციხის ფაშასთან სამართლის საძებნელად. მტკიცედ დავდექი ამ სიცრუეზე, რადგან სხვა უკეთეს თვალთმაქცობა ვერაფერი მოვიფიქრე და არც მინდოდა. რათა ჩემი მსახური დამერწმუნებინა, რომ მე არა ვარ მიმხვდარი მის დალატს და არც ეჭვი მეპარება მის ერთგულებაში. მებაჟემ ბევრი კითხვა დამისვა, რაზედაც საკმაოდ კარგად ვაგვეცი პასუხი. მან ბრძანა დაეთვალიერებინათ ჩემი ბარგი; იქ ვერაფერი ნახეს. იქვე იყო უნაგირი, რომელსაც ქვეშ გაკეთებული ჰქონდა ღრმული~~

ძვირფასეულის შესანახად. ის სავესე იყო და ამიტომაც — მძიმე. ეს სიმძიმე საეჭვოდ ხდიდა მას, მით უფრო, რომ თურქული უნაგირი ძალიან მსუბუქია. ზედამხედველებმა ხელში აიღეს იგი, გასინჯეს, მაგრამ რადგან ხელში ყველგან მხოლოდ ძუა და ბალანი მოხვდათ, დაანებეს თავი.

რვაასი პისტოლიდან, რომელიც მე მომანდეს, ნახევარი ტანზე მქონდა; მეორე ნახევარი, კი ბოქლომით დაკეტილ ჩანთაში იდო სხვა მცირე ღირებულებების მქონე უმნიშვნელო წვრილმანებთან ერთად. კარგად ვიცოდი, რომ თურქები მათ წაიღებდნენ თუ კი თვალს მოჰკრავდნენ. სამეგრელოდან წასვლისას გადაწყვიტე ეს ჩანთა შესანახად მეზღვაურებისათვის მიმეცა, როდესაც ქობულეთის ნაპირს მივადგებოდი. ეს არის აქ ახლოს მდებარე ნავსადგური, რომლის შესახებაც მე ვილაპარაკე. მეზღვაურების ბარგს არ ათვალეებენ და მათ ნავებსაც იშვიათად ჩხრეკენ. მაგრამ ზურგის ქარმა შეუჩერებლად გაგვატარა ეს ადგილი, რამაც ხელი შემიშალა სისრულეში მომეყვანა ჩემი გადაწყვეტილება. ნავში კი ამის გაკეთება მგზავრების წინაშე წინდაუხედაობა იქნებოდა.

მეზღვაურებმა უკვე იცოდნენ, რაც მქონდა: ჩავიდნენ ნავში და ნახეს ეს ჩანთა. იკითხეს თუ ვის ეკუთვნოდა იგი. ვთქვი, რომ ის ჩემია და შიგ ბაჟის დასადები არაფერია-მეთქი. მეზღვაურ მისი გახსნა მიბრძანა. ვუპასუხე, რომ სიამოვნებით გავაკეთებ ამას სახლში და არა ზღვის ნაპირზე, ამდენი ხალხის წინაშე. მეზღვაურ თავისთან წამიყვანა. ციხისათვის ლეიტენანტიც ჩვენ გამოგვყვა. ის იღებს ბაჟის ერთ პროცენტს, ხოლო მეზღვაურ — ხუთს. ჩემგან წაიღეს ოცდაორი პისტოლი ოქროთი და ყველაფერი ის, რაც მოეწონათ იმ წვრილმანი ნივთებიდან, რომელიც ჩანთაში მქონდა. სხვათა შორის, წაიღეს ჩემი ერთადერთი იარაღი, წყვილი დამბახა. მართალია მასში ფული მომცეს, მაგრამ მხოლოდ ნახევარი ფასი. მეზღვაურ შემომთავაზა მასთან გაჩერება. მე ვუპასუხე, რომ ის ალბათ დამცინის, როდესაც ასეთ წინადადებას მაძღვეს მას შემდეგ, რაც უსამართლოდ აიღო ბაჟი ჩემი ფულიდან, რადგან არც ვერცხლზე და არც ოქროზე ბაჟი არ არის დაწესებული. მან მიპასუხა, რომ მე ვცდები, რომ ის უსამართლოდ არ მომქცევია და რომ გონიომი უგამონაკლისოდ ყველაფერზე ახდევინებენ ბაჟს, ხოლო რაც შეეხება მის წინადადებას ჩემი მასთან დაბინავების შესახებ, ეს მხოლოდ თავაზიანობაა მისი მხრიდან. მადლობა გადაუხადე და ვუთხარი, რომ თუ მას უნდა სიკეთე მიყოს, რისთვისაც მთელი სიც-

ოცხლე მისი მადლიერი ვიქნები, დამეხმაროს ჩავიდე ახალციხის ფაშასთან; მთელი გონიო გაიგებს, რომ მე ერთი ჩანთა ოქრო მონახეს, ეჭვი არ მეპარება, რომ დარჩენილი ოქროსათვის მომკლავენ მთებში, სადაც მე უნდა ვავიარო, რომ ვარ მარტოკა, უცხოელი, უიარაღო; რომ უკანასკნელი იარაღი მან თვითონ წამართვა და რომ კეთილი ინებოს და ცოტაოდენი დახმარება გამიწიოს. მან მიპასუხა, რომ ტყუილად აუტანივარ შიშს, რადგან, მადლობა ღმერთს მე ვიძყოფები მართლმორწმუნეებთან (ასე უწოდებენ თავიანთ თავს თურქები), სადაც არ უნდა ჩეშინოდეს გაქურდვის ან მოკვლისა, რომ ის თავდებია ჩემი სიცოცხლისა და ჩემი ქონებისა და შემძღლია ჭრულიად უშიშრად და აშკარად წავიღო ჩემი ოქროთი ზავსე ჩანთა; რაც შეეხება ახალციხის გზას, ის ძალიან ცუდია, პირველი ორი დღე ფეხით სავალია, რადგან ცხენები ვერ გაივლიან ამ მთების ვიწრო და დაკიდულ ბილიკებზეო; რომ ხვალ დილით ის მომცემს კაცებს ბარგის გადასახიდად პირველ გაჩერებამდე. იქიდან ახალ გამცილებლებს მომცემდნენ შემდეგ გაჩერებამდე და ასე მივიდოდი ახალციხემდე.

მითხრა რა ყოველივე ეს, მან კიდევ მესამედ და დაბეჯითებით შემომთავაზა ღამე მასთან გამეთია. როგორც შემდეგ გავიგე, ეს წინადადება მის მიერ სრულიად უანგაროდ და ჩემს საკეთილდღეოდ იყო შემომთავაზებული; მაგრამ ღმერთმა არ მოძსურვა მაშინვე გამეგო ეს. ვერ განვკვირბე, თუ რას მიზნადებდა განგება. შემეშინდა, ვაითუ მებაჟე იმიტომ მიჩრევეს მასთან ღამის გათევას, რათა უკეთ დაათვალიეროს ჩემი ნივთები და ჩემი უნაგირი და, რომ მას შეიძლება ჩემი ტანსაცმლის გაჩხრეკის სურვილიც მოუვიდეს მეთქი. ტანისამოსში, როგორც აღვნიშნე, მქონდა მოზრდილი ჩანთა და სამ ადგილას მარგალიტები.

თითქმის ბნელოდა, როდესაც მებაჟესაგან წამოვედი. იგი გონიოს ოლქის მმართველიც იყო. ჩემმა მსახურმა ჩემი ნივთები წაიღო იქ, სადაც ჩემთან ერთად ჩამოსული ხალხი დაბინავდა. ეს იყო ერთი საძაგელი ქოხი, ყრველ მხრიდან ფარლალა, ფრიად ბინძური და მყარალი. აქ, თუ შეიძლება ითქვას, თანაგრძნობის გამომხატველი ბევრი ქათინაური მითხრეს; მართალი რომ ვთქვა, ვფიქრობ, ჩემი მსახურის გარდა, რომელსაც ჩემთვის ჩამორთმეული ოცდაორი პისტოლიდან მასაც უნდა ჰქონოდა მიღებული წილი, ყველა იქ მყოფი შეწუხებული ჩანდა. სათითაოდ მსაყვედურობდნენ, რომ ჩანთა მათ არ დაეუტოვე შესანახავად. მე თავი მო-

ვაჩვენე დამწუხრებულად და დაჩაგრულად, მაგრამ გულის სიღრმე-
შხ კმაყოფილი ვიყავი, რომ ამ ფასით დავალწიე თავი ამ მდგომარეობას. ერთადერთი სურვილი, რომელიც მქონდა, ეს იყო მზის დანახვა, რათა ამ ყაჩაღების ბუნაგიდან თავი დამეღწია.

ნამცხვარს შევექცეოდი, როდესაც ერთი იანიჩარი მოვიდა და აცნობა ჩემს მსახურს ციხისთავის ლეიტენანტი გკითხულობსო. ციხისთავი იქ არ იყო და მისი ლეიტენანტი ასრულებდა მის მოვალეობას. ჩემი მსახური წავიდა. ერთი საათის შემდეგ ლეიტენანტი მა იგივე იანიჩარი ჩემს წასაყვანად გამოგზავნა. მე რომ მივედი, ლეიტენანტი ჩემს მსახურთან ერთად სუფრასთან იჯდა და ორივენი შეზარხოშებულნი იყვნენ. მან ჯერ ძალით მასვა და მაჭამა, შემდეგ გამომიცხადა, რომ ქრისტიანული სარწმუნოების ყველა სასულიერო პირი, რომელიც გონიოს გაივლის, ვალდებულია მის უფროსს გადაუხადოს ორასი ლუკატი; რამდენადაც მე ამ წოდების წარმომადგენელი ვიყავი, ამიტომ მეც უნდა გადამეხადა ეს თანხა. მივუგე, რომ იგი ცდება, რომ მე ვაჭარი ვარ და საბაჟოს თანხაც უკვე გადახდილი მაქვს, თუმცა არაკანონიერად კი, და რომ მებაჟემ გამათავისუფლა; ჩემი ვინაობა კი მან არ შეიძლება იცოდეს ზუსტად; დაბოლოს, თუ ვალდებული ვარ რაიმე გადავუხადო ციხისთავს, ამას ზვალ გავაკეთებ, ღამით კი დრო არ არის ასეთი ლაპარაკისათვის-მეთქი. ამის შემდეგ დავაპირე წამოდგომა და წასვლა. ორმა იანიჩარმა დამაკავა, ლეიტენანტი მა ისევ დამსვა, ძალდატანებით მასვა, დამაყოვნა ორი საათი, თაუხედურად მელაპარაკებოდა ათასგვარ რამეებზე, სხვათა შორის დამიწყო იმის მტკიცება, რომ ქრისტიანების ქონება კანონით თურქებს ეკუთვნისო, რომ მალტიელებმა ჩემი ორი ძმა წაიყვანესო, რომ ჩემ მდგომარეობაში მყოფი კაცისათვის ოცი პისტოლი საკმარისიაო. საშინელ მდგომარეობაში ჩავვარდი; საქმე მქონდა მთვრალეებთან. ჩემი მსახური, ნაცვლად იმისა, რომ დამხმარებოდა, ჩემს მსაჯულთან ერთად სუფრას მოსჯდომოდა და ფაქტიურად ბრძანებლობდა ჩემზე, თითქოს ის იყო ჩემი უფროსი და არა მე მისი. ცხადად ვხედავდი მის სიმუხთლეს, მაგრამ უარესის შიშით ხმის ამოდებას ვერა ვბედავდი. ვანზე გავიხმე და ვუთხარი, ხელიდან არ გაეშვა შემთხვევა ვანემტკიცებინა ჩემში ჯერ კიდევ დარჩენილი რწმენა მისი ერთგულებისა, რომლითაც იგი შემსახურებოდა, რადგან მხოლოდ მას შეუძლია ამ საქმის მოგვარება და რომ სრულ უფლებას ვაძლევ შესთავაზოს ლეიტენანტს ოც ლუკატამდე. ჩემი მიზანი იყო ამ მოჩვე-

ნებითი წდობით, რომელსაც ჩემთვის მხოლოდ ჭიკეთის მოტანა შეეძლო, ამელაგმა ამ მოლაღატის ვერაგობა და ხელი შემეშალა, რათა მისი ბოროტება უკიდურესობამდე არ მისულიყო. შემდეგ მივმართე ლეიტენანტს, ვთხოვედი, თვალის ასახვევად ვემუქრებოდი, ვუმტკიცებდი, რომ გონიოში აღარავინ ჩამოვა, როცა გაიკვებენ, როგორი ძალადობით და უსამართლოდ ექცევიან გამვლელბსმეთქი. ლეიტენანტმა სიცილით მიპასუხა, რომ გონიო მისი საკუთრება არ არის, რომ ის აქ მხოლოდ ერთ წელიწადს დარჩება, ამიტომ მას არ აწუხებს მისი წასვლის შემდეგ თუ აქ არავინ ჩამოვა, ანდა თუ ციხე დაინგრევა; ის სარგებლობს შემთხვევით და მომავალი არ აწუხებს. ბოლოს მდგომარეობა ისე გამწვავდა, რომ ლეიტენანტმა რაკი ვერ მაიძულა მიმეცა მისთვის რასაც იგი ითხოვდა, კაცი გააგზავნა ჩემი ბარგის მოსატანად. ჩემმა ვერაგმა მსახურმა მხარი დაუჭირა მას. ლეიტენანტმა მითხრა, ოქრო ამომელო ჩანთიდან. გადავწყვიტე გავძლიანებოდი და ვუპასუხე, რომ ნებით არც ერთ სუს არ მივცემ, მიუხედავად იმ უკიდურესი ზომებისა, რომელიც მას შეუძლია გამოიყენოს, რადგან მე მისი მოვალე არა ვარ და ვინაიდან წინააღმდეგობას ვერ გაუწევ მის ძალმომრეობას, ამიტომ წაიღოს რაც სურს, მაგრამ გავაფრთხილე, რომ ვიცი საშუალებები, რომლებიც მას აიძულებენ ყველაფერი დამაბრუნოს. მაშინ ამ ავაზაკმა ბრძანა ხუნდები და რკინის საყულო მოეტანათ. სიმართლე რომ ვთქვა, ამან ცოტა შეარყია ჩემი სინტიციე, რადგან საქმე მქონდა ჯარისკაცებთან, რომლებსაც ოქროს დანახვა და დალეული ღვინო ყველაფერს აკისრებინებდა. ერთი ჰათვანი მომიახლოვდა და მითხა: — რაც უფრო დანაყავ ნიორს, მით უფრო აყროლდებაო. ამით იმის თქმა უნდოდა, რომ საქმე რაც უფრო გაგრძელდება, მით უფრო გაძნელდებაო. იმავე დროს ჩემმა მსახურმა მიჩია გადამეხადა ასი დუკატი. საქმე რომ დამემთავრებინა, მივეცი ეს ფული და კიდევ ოთხი დუკატი ჩავუთვალე იანიჩარებს, რომლებიც სერჟანტს ემსახურებოდნენ. ფასეულობამ, რომელიც თანაც და ბინაშიც მქონდა, ადგილმა, სადაც ვიმყოფებოდი და ათასმა სხვა გარემოებამ მაიძულა დავმორჩილებულიყავი. სხვა მდგომარეობაში მუქარა ვერ გამტეხდა, არ შევუშინდებოდი ბორკილებს და ამ მდგომარეობას ნაკლებად დაზარალებული დავადწვედი თავს. როდესაც ლეიტენანტს ასი დუკატი ჩავუთვალე, მან ძალდატანებით სახარებაზე ფიცის დადება მომიხოვა, რომ ამ ფულს მას ჩემის ნებითვე, ვაძლევ და ამის შესახებ არავის ვეტყვი.

ასლა ამაზე დაიწყო ისეთი გაცხარებული დავა, როგორც პირველ-ზე. მე ფიცის დადების სურვილი არ მქონდა, რადგან მართლაც ვა-პირებდი ჩვილს და მასთან სიმტკიცის გამოჩენით მინდოდა ჩე-მი მდგომარეობა მომავალში უზრუნველმეყო. ეს ავაზაკი კი გა-ჯიუტდა და არ იღებდა ას დუკატს, თუ ამ პირობას არ მივცემდი. მეტი გზა არ მქონდა, მისი თანდასწრებით ისეთი ფიცი მივეცი, რო-გორიც მას სურდა, ამავე დროს მოითხოვდა შევხვეწნოდი, რათა ეს ფული მიეღო.

მეორე დღეს დილით ადრე, ეს იყო I დეკემბერს, საბაჟოს-ზედამხედველები მოვიდნენ ჩემ თავშესაფარში და თვალყურს მა-დევენებდნენ გამგზავრებამდე. მათ ნაბრძანები ჰქონდათ ჩემი უნა-გირისა და პირადად ჩემი გაჩხრეკა: დაუძახეს ჩემს მსახურს და, რამდენადაც შეეძლოთ, ზრდილობიანად გამოუცხადეს ეს ამბავი. ხელმეორედ გასინჯეს უნაგირი და სანამ იგი მათ ხელში ეჭირათ, შიშით ვთრთოდი, გული გასკდომაზე მქონდა. ხელით ვერაფერი მოსინჯეს, მაგრამ მაინც უნდობლად უყურებდნენ, რადგან მისი სიმძიმე საეჭვო იყო. დავინახე თუ არა, რომ დიდხანს ატრიალებ-დნენ ხელში, ვუთხარი, ეს უნაგირი საგანგებოდ გავაკეთებინე იმ ანგარიშით, რომ საჭიროების შემთხვევაში კურტნად გამომეყენე-ბინა და ამიტომ გამოვიდა ასეთი მძიმე-მეთქი. ამ ზრიქმა გასჭრა, მაგრამ შემდეგ შევამჩნიე, რომ მათ ჩემი ტანზე გაჩხრეკვის სურ-ვილი ჰქონდათ, რადგანაც ჯერ ერთმა და მერე მეორემ ვანზე გა-მიხმო და მითხრა, თუ ისეთი რაიმე მქონდა, რაც მებაჟეს მხედვე-ლობიდან გამოიჩა, მათთვის საჩუქარი მიმეცა და ისინი აღარ გამჩ-ხრეკდნენ. „მეგობრებო, — ვუთხარი მათ, — ნუ მიმართავთ ზრი-კებს, თუ გინდათ ჩემი გაჩხრეკა, გააქეთეთ ეს უფრო გაბედულად“. ვთქვი რა ეს, გზვიხსენი ქურთუკი, გადავიწიე კალთები და ვუჩვენე-ხე, ჯიბეები. ამ სიყოჩაღემ გადამაჩინა. მებაჟეებმა იფიქრეს, რომ შიშისათვის საფუძვლის მქონე ასე თამამი არ იქნებოდაო და აღ-არ გამჩხრეკეს. მათთან ერთად წავედი მებაჟესთან და ტირილითა და მწუხარებით მოვახსენე, რომ არ ვისარგებლე რა მისი მასპინძ-ლობით, წამართვეს ჩემი ოქროს ნაწილი. — „მე ხომ ვთხოვდი ჩემთან გაგეთია ღამე, ეჭვი არ მეპარებოდა, რომ ასეც მოგივი-დოდაო“ — მითხრა მან. შემდეგ დაჟინებით მომთხოვა მეთქვა მი-სთვის, თუ რა წამართვეს და ვინ ჩაიდინა ეს. მარწმუნებდა, რომ სამართლიანად მოიქცევა და აიძულებს ამის ჩამდენს დამიბრუნოს ყველაფერი. ვუპასუხე, რომ მოკვლას დამექადნენ, თუ ვიტყვი-

მეთქი. ეს სიმაართლე იყო. ვარდა ამისა, ისეთი დიდი სურვილი მქონდა გონიოს ფავცლოდი, რომ დავის დაწყება აღარ შემეძლო. შევევედრე მებაყეს თავისი ნათქვამი ანსრულებინა; მანაც შეასრულა, მომცა ორი კაცი, რომლებსაც საღამომდე, უნდა ეზიდა ჩემც ბარგი, და ერთი თურქი, რომელიც ახალციხემდე მიმიყვანდა. ამ ორ კაცს უბრძანა ჩემგან ბარათი მიეტანათ მისთვის, რათა დარწმუნებული ყოფილიყო, რომ მე მშვიდობით ჩავედი პირველ გაჩერებამდე. თურქს მისცა ბრძანების ფორმის რაყამი, რომელიც მთელ გზაზე გვემსახურებოდა. აი, მისი თარგმანი.

„გზის მცველებო, მამასახლისებო, მსაჯულნო, ქეთხუდებო, შიაცილეთ გაჩერებიდან გაჩერებამდე, პასან ფაშის²⁶⁴) ბედნიერ კარამდე ივანე, მისი ზარაფი. მიეცით მას ფულში ცხენები და კაცები, რამდენიც მოითხოვოს. მისი პიროვნების და მისი ბარგის დაცვა ევალება იმ ადგილების მცხოვრებლებს, სადაც ის გაივლის. ეს უკანასკნელი პასუხს აგებენ მის სიცოცხლეზე“.

მებაყემ მისცა რა ხელში ეს საბუთი ჩემს თანმხლებს თურქს, მითხრა, რომ ბრძანებაში იგი მე შიწოდებს ფაშის ზარაფს, ამიტომ საჭიროა მე და ჩემმა მსახურმა თავზე თეთრი ყაუხი დავიხუროთ, რათა მეტი პატივისცემა გამოიწვიოთო. მეც ასე მოვიქეცი და დილით რვა საათზე გავედექი გზას აღფრთოვანებული იმით, რომ ვტოვებდი ამ ავბედით და საშიშ ადგილს და მივდიოდი თავისუფალ ქვეყანაში, სადაც არაფრის შიში აღარ შექნებოდა. როგორც იქნა თავისუფლად ამოვისუნთქე, თანდათან დამიბრუნდა სულიერი სიმშვიდე. ხუთი თვის განმავლობაში საშინელი მღელვარება და უბედურებები გადავიტანე: შეუურაცხყოფა, კატასტროფა, ტყვეობის, ცოლის შერთვის, ქონების, თავისუფლების და სიცოცხლის დაკარგვის მუქარა. ეს საშინელი ფიქრები რიგრიგობით აწვალებდნენ ჩემს გონებას, მთელი ამ ხნის განმავლობაში ათასმა რეალურმა უბედურებამ ისეთ მდგომარეობაში ჩამაყენა, რომლის წარმოდგენაც ძნელია. გამგზავრების დღეს გამოუთქმელ სიხარულს ვგრძნობდი, ჩემი გული მშვიდად ცემდა. კავკასიის მთებზე, ისე მსუბუქად ავდიოდი, რომ ჩემი შებარგულები გოცებელი იყვნენ. როგორ მსუბუქად ვგრძნობ თავს, როდესაც გულზე არაფერი ვაწევს! ამას ვამბობ უბრალოდ ყოველგვარი გაზვიადების გარეშე თავს ისე ვგრძნობდი, თითქოს საშინელი ტვირთი მომეხსნა ზურგიდან და კი არ მივდებოდი, არამედ მივფრინავდი. გავიარე ოთხი მილი სულ კლდეებში. შემდეგ ნავით გადავედი მდინარეზე, რომ-

ლის შესახებაც მე უკვე ვილაპარაკე და რომელიც გურიის თურქეთის ტერიტორიებისაგან გამოყოფს.

3-ში ხუთი მილი ფეხით გავიარე, ჩემი ბარგი მოჰქონდა სამკაცს. ხშირად ისე ახლოს მივდიოდით საშინელ უფსკრულებთან, რომ შიში მიტანდა. გავლილი გზიდან სწორი ორი მილი თუ იქნებოდა, დანარჩენი სულ აღმა ავდიოდით.

4-ში დავრჩი თურქებით და ქრისტიანებით დასახლებულ ერთ სოფელში, სადაც წინა დღით ჩავედით. წვიმდა, თოვდა და ქროდა ქარი. ჩვენ გზის გაგრძელება ვერ გავხედეთ.

5-ში და 6-ში გავიარე თერთმეტი მილი. თუმცა ცხენები გვყავდა, მაგრამ შემოძლია ფთქვა, რომ ცხენით ჩვენ სამი მილიც არ გავივლია. ყოველ წუთში ჩამოვდიოდით ცხენიდან საშინელი გზების გამო, სადაც ცხენი ძლივს იმაგრებდა ფეხს.

7-სა და 8-ში გავიარე თექვსმეტი მილი აქედან ოთხი აღმართ-დაღმართს წარმოადგენდა, შემდეგ რვა ვაკეზე გადიოდა, მაგრამ სულ დაკლავნილი იყო. ავედით კავკასიის მთაზე. დანარჩენი ოთხი მილი სულ დაღმართი იყო. შუა დაღმართიდან მთის მწვერვალებზე ეკლესიისა და ციხის ნანგრევები მოჩანდა. ადგილობრივი მცხოვრებლები ამბობდნენ, რომ ციხეები და ეკლესიები აქ ბევრი იყო, მაგრამ თურქებმა დაანგრევსო. მთის ძირში იწყება შესანიშნავი ხეობა, რომლის განი სამი მილია. ეს ხეობა ძალიან ნაყოფიერი, უხვმოსავლიანი და მჭიდროდ დასახლებულია. შუაში ჩაუდის მდინარე მტკვარი⁷².

ცნობილია, რომ აზია ერთი ბოლოდან მეორემდე დაყოფილია ქედით, რომლის ყველაზე მაღალ ნაწილებს ჰქვია: ტავრი⁷³, იმაუსი⁷⁴ და კავკასიონი⁷⁵. პირველი ნაწილი ყველაზე უფრო შეჭრილია აზიაში; მთელ ამ მთაგრეხილს ზოგადად ეძახიან ტავრის ქედს. ვამბობ ზოგადად, რადგან თითოეულ ნაწილს აქვს თავისი საკუთარი სახელი, რომელსაც მის ახლოს დასახლებული ამა თუ იმ ერის მომოსახლეობა უწოდებს მას. მისი ბოლო ნაწილი ევროპასთან ყველაზე უფრო ახლოსაა, გადაჭიმულია შავ და კასპიის ზღვებსა, მოსკოვის სახელმწიფოსა და თურქეთს შორის. ბევრი ავტორი ამ სამ ნაწილს ერთმანეთში ურევს. სხვათა შორის, პლინიუსსა²⁶⁵) და კვინტ კურციუსს²⁶⁶) კავკასიის მთები ინდოეთში ეგულებათ. სტრაბონი ამ მთის შესახებ თავის „გეოგრაფიის“ მეთვრამეტე წიგნში ამბობს,

⁷² Kur. ⁷³ Taurus. ⁷⁴ Imaus. ⁷⁵ Caucase.

რომ თუშცა ყველა ავტორი ამ საკითხში შეთანხმებულნი არიანო, მაინც არ შეიძლება მათ დავუჭეროთ, რადგან ამას ისინი სწერენ პირფერობით, რათა მეტად განაღვიდონ ალექსანდრე, რომლისთვისაც უფრო სპასხელო იქნებოდა თავისი ძლევამოსილება ინდოეთის მთებს იქით გაეგრაცლებინა, ვიდრე იარაღით ხელში მხოლოდ ეგვიპტის პონტოს მახლობელი მთები გარდაევილო²⁶⁷). შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს უბრალო გეოგრაფიული შეცდომაა, რომელიც კვინტ-კურციუსს განზრახ არ ჩაუდენია. მაგალითად, იგი თვლიდა, რომ განგი⁷⁶ სამხრეთიდან მოედინება²⁶⁸), ან იაქსარტე⁷⁷ ტანაისად შიანდა²⁶⁹). დავუჭერებდი, რომ მეექვსე წიგნში იგი კავკასიის მთას პირკანისა⁷⁸ და მდინარე ფაზისს შორის არ ათავსებდეს²⁷⁰).

ვუბრუნდები კავკასიის მთის აღწერას. იმ მთებს შორის, რომელიც კი მინახავს, ეს მთა ყველაზე მაღალი და ყველაზე ძნელი გადასალახავია. ეს ჩანს ჩემი ზემოთ ნაამბობიდან. აქ მრავლად არის ციცაბო კლდეები და საშინელი უფსკრულები. ბევრი შრომა დასჭირებია აქ ზოგიერთ ადგილას ბილიკების გაყვანას. როდესაც მე აქ გავიარე, იგი მთლიანად თოვლით იყო დაფარული, რომლის სისქე თითქმის ყველგან ათ ფუტს აღემატებოდა. ბევრ ადგილას ჩემს გამყოლთ გზის ნიშნებით გაწმენდა დასჭირდათ. ფეხზე უცვათ სანდლებსმაგვარი სპეციალურად თოვლში სასიარულო ფეხსაცმელები, რომლებიც მე მხოლოდ ამ ქვეყანაში ვნახე. მისი ძირი თავისი ფორმითა და სივრდით თხილამურსა ჰგავს, თუშცა ისე განიერი არაა. ბადეც უფრო მეჩხერია, სქოლო ხე, რომელსაც ბადე უკეთდება, მრგვალია. ეს ფეხსაცმელი თოვლში ხრ ეფლობა, მხოლოდ ერთი თითის სიღრმეზე ჩადის. ამ ფეხსაცმლით თოვლზე სწრაფად მოძრაობენ. ტოვებენ მქრქალ და გაურკვეველ კვალს, რადგან ამ ფეხსაცმელს არც თავი აქვს და არც ბოლო. კავკასიის მთის მწვერვალი მუდმივი თოვლითაა დაფარული და რვა მილის მანძილზე, რომელიც უნდა გაიარო მისი გადაკვეთის დროს, დაუსახლებელია. 7-სა და 8-ში ღამე თოვლში გავატარე. მოვაჭრევინე ორი ნაძვის ხე, დავწექი მასზე და დიდი კოცონი დავანთებინე. როდესაც მივალწიე მწვერვალს, ჩემი გამყოლები დიდხანს და ფულმოდგინედ ვვედრებოდნენ თავიანთ ხატებს, რათა მათ მოწყალება მოეღოთ და ქარი არ ამოვარდნილიყო. მართლაც, ქარი რომ ცოტა გაძლიერებულიყო, ჩვენ უეჭველად თოვლში დავიმარხებოდით, რადგან თოვ-

⁷⁶ Gange. ⁷⁷ Jaxartes. ⁷⁸ Hyrcanie.

ლი აქ ისეთი ფხვიერი და მსუბუქია, როგორც მტვერი. იგი ქარს და-
აქვს და ჰაერში ატრიალებს. მაღლობა ღმერთს, ქარი თითქმის არ
იყო. ზოგ ადგილას ცხენები ისე ღრმად ეფლობოდნენ თოვლში, რომ
ვფიქრობდი, ველარ ამოვლენ-მეთქი. ამ საშინელი მთის გადალახვი-
სას, ოცდაათექვსმეტი მილის მანძილზე, მე თითქმის სულ ფეხით
მივდიოდდი და ცხენით რვა მილიც არ მექნება გავლილი. უკანასკ-
ნელი ორი დღის განმავლობაში მეჩვენებოდა თითქოს ღრუბლებში
მივდიოდდი და ოც ნაბიჯზე ვერაფერს ვარჩევდი. თანაც შორს ხედ-
ვას ხელს უშლიდა ხეები, რომლებიც მთის მწვერვალს ფარავს.
აქ მხოლოდ ნახვებია, სხვა ხეები არ მინახავს. ამან გული დამწყ-
ვიტა, რადგან, წარმოვიდგინე რა, რომ ვიმყოფებოდი მსოფლიოში
არსებულ უმაღლეს მთაზე, ან ყოველ შემთხვევაში აზიის უმაღ-
ლეს მთაზე, მინდოდა შემემოწმებინა ბუნებისმეტყველთა მოსაზ-
რება, რომ ყველაზე მაღალი მთების უმაღლეს მწვერვალებზე ხეთა
ფოთლები ყოველთვის ერთსა და იმავე მდგომარეობაშია, რადგან
ქარი და ღრუბლები, რომელიც მათ ცვენას იწვევენ, ყოველთვის
დაბლა არიან და ვერ აღწევენ მათ სიმაღლეს, მაგრამ ეს ვერსად
შევამჩნიე. ვერც ის შევნიშნე, რომ ჰაერი იქ ჯანმრთელობისათვის
შავნე იყოს, როგორც ამას ამტკიცებენ იგივე ავტორები. მართა-
ლია, ის ძალიან სუსხიანი და მშრალია, მაგრამ, ვგონებ, აქ ისევე
შეიძლება ცხოვრება, როგორც რბილჰავიან ადგილებში. თუ ამ
ადგილებში აღამიანი არ ცხოვრობს, ამისი ერთადერთი მიზეზი ის
არის, რომ აქედან მეტად ძნელია სავაჭრო და სხვა ურთიერთობის
დაჭერა მსოფლიოს სხვა კუთხესთან. ამ საშინელი მთიდან ჩამოსვ-
ლისას ვხედავდი, თუ როგორ მოძრაობდნენ ღრუბლები თვალუწ-
ვდენელ მანძილზე ქვევით, ჩემს ფეხებთან. ჩემი თავი ჰაერში მე-
გონებოდა, რომ არ მქონოდა დედამიწაზე დგომის შეგრძნება²⁷¹).

კავკასიის მთა მთელ სიმაღლეზე მოსავლიანია; აქ უხვად არის
თაფლი, ზორბალი, ღომი; ამ მარცვლეულის შესახებ მე ვილაპარა-
კე სამეგრელოს აღწერის დროს. არის აგრეთვე ღვინო, ხილი, ღო-
რი და მსხვილფეხა საქონელი. წყლები ყველგან შესანიშნავია. აქ
ბევრი სოფელია გაშენებული. ვაზი ხეებს ეხვევა და ისე მაღლა აღ-
ის, რომ ხშირად მტევნებს ვერა ჰკრეფენ. როცა აქ გავიარე, სოფ-
ლებში რთველი იყო; შესანიშნავი მეჩვენა ყურძენი, ახალი
და ძველი ღვინო. ღვინო აქ ისეთი იაფი ღირს, რომ ზოგ ადგილას
სამას გირვანქას ერთ ეკიოდ ყიდიან. რადგანაც მთელ მოწვეულ ღვი-
ნოს ვერ ასაღებენ, გლეხები ხშირად ყურძენს არ კრეფენ და ვაზ-

ზე ტოვებენ. გლეხები ცხოვრობენ ხის ქოხებში, თითოეულ ოჯახს ოთხი ან ხუთი ასეთი ქოხი აქვს. ყველაზე დიდი ქოხის შუაში ახალბენ დიდ ცეცხლს და ირგვლივ შემოუქსნდებიან. ქალები ფქვავენ მარცვალს იმ რაოდენობით, რაც საჭიროა პურის გამოსაცხობად. ცომი ცხვება მრგვალი ქვის კეცში, რომლის დიამეტრი დაახლოებით ერთი ფუტია, სიღრმე კი ორი-სამი თითი. კეცს ძალიან აცხვებენ, დებენ მასში ცომს და ზედ წააყრიან ცხელ ნაცარს და ნაღვერდალს. ზოგ ადგილას პურს პირდაპირ ღაღარში აცხობენ; ამისათვის კერაში გამოასუფთავენ ერთ კუთხეს, ჩადებენ იქ ცომს, დაფარვენ ჯერ ცხელი ნაცრით და ნაკვერჩხლით. ასე გამომცხვარი პურის ქერქი თუმცა ძალიან თეთრი არ არის, მაგრამ პური მეტად გემრიელია. ღვინოს ისევე ინახავენ, როგორც სამეგრელოში. მე ჩვეულებრივად ღამეს ვათევდი იმ გლეხთან, რომლისგანაც ცხენს ან მებარგულეებს ვჭირაობდი. ჩემი გამყოლი თურქი დიდი გულმოდგინებით მემსახურებოდა, რამდენადაც შესაძლებელი იყო იმ ადგილებში. ჩვენ უხვად გვაძლევდნენ ქათმებს, კვერცხებს, ბოსტნეულს. ღვინო, პური და ხილი ბლომად გვქონდა, რადგან თითოეულ მოსახლეს თავის წილად დიდი დოქით ღვინო, ერთი კალათა ხილი და ერთი კალათა პური მოჰქონდა. ჩემგან ფულს არ იღებდნენ და ჩემი მეგზურიც არ მაძლევდა ნებას შადლობა რაიმე საჩუქრით გადამეხადა.

საჭმელს ხარბად შევექცეოდი, მაგრამ მხოლოდ ორი-სამი საათით ვნაყრდებოდი. ესეც საქმარისია იმის წარმოსადგენად, თუ რამდენად გამოვიფიტე სამეგრელოში, სადაც სამი თვის განმავლობაში არ მქონდა პური; ვმომშობობდი და ვძრწოდი უფრო დიდ უბედურებათა მოლოდინში. ღვინის წყალობით მივალწიე ისეთ ქვეყანას, სადაც სიმშვიდე და უხვად საჭმელი მქონდა. დაგტოვე ქვეყანა, სადაც ფულზედაც კი არ მაძლევდნენ საჭმელს და ჩამოვედი ისეთ კუთხეში, სადაც უსასყიდლოდ მსახრდობდნენ. უნდა მიხვიდე იმ უკიდურეს მდგომარეობამდე, რაც მე გამმოვიარე; რომ ღირსეულად დააფასო სიამოვნების ის გრძნობა, რომელსაც განიცდი ასეთი ბედნიერი ცვლილების დროს.

ამ მთების მცხოვრებლები უმეტესად ქართული წეს-ჩვეულების ქრისტიანები არიან. სახის კანის ფერი კარგი აქვთ; მათ შორის ზეფრი ძალიან ღამაზი სახის ქალი ვნახე: ისინი ბევრად უკეთესად ცხოვრობენ, ვიდრე მეგრელები და კავკასიის მთის სხვა ხალხი, რომლებიც ოტომანთა ხელქვეით არ იმყოფებიან.

9-ში გავიარე ხუთი მილზე ნეობაში, რომლის შესახებ უკვე ვი-
ლაპარაკე. ნიადაგი აქ დასამუშავებლად გამოსადეგია. ბორცვებზე,
რომლებიც შსს გარს ეკვრის, დიდი რაოდენობით მოჩანს პირუტყვი.
სალამოს ახალციხეში ჩავედი.

ახალციხე არის კავკასიის მთებში აშენებული ციხე-სიმაგრე.
მდებარეობს ქვაბურში, რომელიც გარშემორტყმულია დაახლოებით
ოცი ბორცვით, საიდანაც ძალიან ადვილია ყოველი მხრიდან მისი-
ვის ცეცხლის დაშენა. მას ორმაგი კედელი და კოშკები აქვს. ორ-
თავეს ძველებური ქონგურები აქვთ. ციხეში არტილერია ცოტაა.
მის მახლობლად, ბორცვებზე და მალლობებზე გაშენებულია დიდი
დაბა ოთხასიოდე სახლით. სახლები ყველა ახალია. აშენებულია და-
ბაში, გარდა სომხების ორი ეკლესიისა, ძველი არაფერია. ახალცი-
ხეში ცხოვრობენ თურქები, ქართველები, სომხები, ბერძენები და ებ-
რაელები. ქრისტიანებს აქვთ ეკლესია, ებრაელებს — სინაგოგა.
აქვეა აგრეთვე პატარა ახალი ქარვასლა, რომელიც ხისგან არის აშ-
ენებული ისევე, როგორც საერთოდ ყველა სახლი ახალციხეში. მდი-
ნარე მტკვარი, რომლის სათავე ამ დაბიდან თორმეტიოდე მილის
დაშორებით კავკასიის მთებშია, ახლოს ჩამოუდის მას. სტრაბონი
ამბობს, რომ მისი სათავე სომხეთშიაო; ბტოლემაიოსის აზრით, იგი
კოლხიდაშია, ხოლო პლინიუსის მიხედვით იგი გამოდის კოლხიდის
ზემოთ მდებარე სათათრეთის მთებიდან, რომელთაც იგი უწოდებს
კორაქსისს⁷⁹, მდინარე კორაქსის სახელს, რომელიც ამ მთებიდან
გამოდის და ჩადის, როგორც ვთქვი, შავ ზღვაში. ეს, ერთი შეხედ-
ვით, ერთმანეთისაგან განსხვავებული მოსაზრებები შესაძლოა მარ-
თალიც იყოს, ან ყოველ შემთხვევაში ერთმანეთს უდგებოდეს, რად-
განაც სომხეთი გარს არტყია კოლხიდას, ხოლო კოლხიდა, როგორც
უკვე აღვნიშნე, ოდესღაც დიდი სახელმწიფო იყო. ახალციხის ფა-
შა ცხოვრობს ციხეში. მთავარი ოფიცრები და ჯარი უახლოეს სო-
ფლებშია დაბანაკებული. სპარსეთის ისტორიაში ნათქვამია, რომ
ეს ციხე ქართველებს აუშენებიათო და იგი თურქებმა ქართველებს
უკანასკნელი საუკუნის დამლევს წაართვესო. თურქებს მისთვის ახ-
ალი შენობები მიუმატებიათ, ისევე როგორც მეორე ციხისათვის,
რომელიც სამი დღის სავალზე მდებარეობს იქიდან²⁷²) და იწოდება
ტემამად⁸⁰.

13-ში ნაშუადღევს ორ საათზე გავედი ახალციხიდან. გავე-

⁷⁹ Coraxici. ⁸⁰ Temame.

მართეთ აღმოსავლეთისაკენ. სამი მილის იქით ახალციხის ველს მთები ისე უახლოვდება, რომ განით იგი ნახევარი მილილა თუ იქნება. ამ ადგილას, მტკვრის მარჯვენა მხარეს, კლდეზე დგას ძლიერი ციხე-სიმაგრე. კლდეს ქვევით ორმაგი გალავანი აქვს შემორტყმული და ირგვლივ პატარა ქალაქია, ისეთივე, როგორიც ახალციხე; რომელსაც ციხესა და მოპირდაპირე მთას შორის ფართობი უჭირავს. ამ ქალაქს აწყურის⁸¹ ჰქვია. აქ არის სანჯაყი²⁷³, ჯარი, მცველები და საბაჟო. ძალიან შემეშინდა აქ არ გავეჩერებინეთ და არ გავესინჯეთ, მაგრამ, მაძლობა ღმერთს, ისე ვამატარეს, რომ სრულიად არა უთქვამთ რა. ჩემი ახალი გამყოლი საქართველოს ქალაქ გორიდან იყო. მცველების მეთაურმა ჰკითხა, აქაური ხარო? მან მიუგო — დიასო. სხვა აღარაფერი უკითხავთ და ყველანი გავგინვეს. საქართველოს ხანი და ახალციხის ფაშა კეთილ ურთიერთდამოკიდებულებაში არიან, რის გამოც თურქები კარგად ექცევიან ქართველებს. აწყურისა და ორი მილის მანძილზე მთა არის გადასასვლელი, რომელიც აქ სპარსეთს ჰყოფს თურქებისაგან. ჩვენ გადავედით ამ მთაზე და გავყევით მას გასწვრივ. აქ ბევრი სოფელია გაშენებული, ქვევით მტკვარი მიედინება. ბევრ ადგილას მოჩანს ციხეებს, კოშკებს და ეკლესიების ნანგრევები. ეს არის კვალი საქართველოს დიდებისა და მასზე თურქეთ-სპარსეთის მოძალებისა. გავიარეთ ათი მილი და დამე დავდექით ერთ პატარა სოფელში.

14-ში ჩვენ მხოლოდ ოთხი მილი გავიარეთ. ამ მთებში ერთობ ცუდი გზებია; ისეთი ადგილები გვხვდებოდა, რომლებსაც დიდის ვაივაგლახით ვძლევდით; ხშირად გვხვდებოდა ციხეების ნანგრევები. გავჩერდით სურამის⁸² ველზე, ციხესთან ახლოს დიდ სოფელში, რომელსაც აგრეთვე სურამი ჰქვია. სურამის ველი ძალიან ლამაზი ადგილია, დაფარულია დაბალი ტყეებით, სოფლებით, ბორცვებით, აგარაკებითა და ქართველ დიდებულთა პატარა ციხეებით. მთელი მხარე დამუშავებულია; ერთი სიტყვით, იგი უმშვენიერესი კუთხეა.

15-ში გავიარეთ ათი მილი, ცხრა ამ ველზე, ერთი დაბალი მთის გადასვლისას, რომელიც ამ ვაკეს გორიდან გამოჰყოფს. ყველგან ლამაზ სოფლებს, კარგად დამუშავებულ ნოყიერ მიწებს ვხვდებოდით. მთაზე ასვლამდე ხელმარჯვნივ, მოჩანს დიდი ქალაქი, თითქმის მთლიანად დანგრეული, ცადაც ხუთიოდე. სახლი თუ იქნება; ძველად კი, ამბობენ, თორმეტი ათასი იყო. აქ ცხოვრობს ეპის-

⁸¹ Usker. ⁸² Surham.

კოპოსი, არის ერთი დიდი ეკლესია აშენებული იმ დროს, როდესაც ქართველები თავისუფალნი იყვნენ²⁷⁴).

როდესაც მთიდან გორში ჩამოვდიოდი, ღამემ მოგვისწრო, ვიდრე გორამდე მოვალწევდით. იქ პირდაპირ წავედი იტალიელი კაპუცინების ბინაში, რომლებიც პროპაგანდა ფიდეს კონგრეგაციის²⁷⁵) მისიონერები იყვნენ. მათთან სარეკომენდაციო წერილები მქონდა. სამი წლის წინათ იმათ ქუთაისში თავშესაფარო—დააარსეს. აქედან ისინი სამეგრელოში გადასვლას და იქ დამკვიდრებას ფიქრობდნენ, მაგრამ ამ ქვეყანაში დაუცხრომელი ომებისა და განუწყვეტილდავაზაკობის გამო, რომლის აღმოფხვრაზეც მეფე სრულებით არ ზრუნავდა ან, უკეთრომ ვთქვათ, რომლის აღმოფხვრაც მან ვერ მოახერხა, კაპუცინები იძულებულნი გახდათ საქართველოში გადმოსულიყვნენ—ამეგრად, მათთან შეხვედრა ჩემთვის დიდი ბედნიერება იყო, რამდენადაც მათ შეეძლოთ საჭირო რჩევის მოცემა და დახმარების გაწევა. პირველ ყოვლისა, გავაცანი ჩემი თავი. ვუთხარი, რომ სპარსეთის ხელმწიფემ თავისი საქმეების მოსაგვარებლად ივანეზავნა საფრანგეთში, რომ მაქვს მისი ბრძანებები და აგრეთვე განკარგულება მისი სახელმწიფოს ყველა მმართველისადმი, რომლითაც მისი უდიდებულესობა უბრძანებს მომეპყრან პატივისცემით და ყველაფერში დახმარება გამიწიონ. შემდეგ ვუამბე, რომ ამოვიჩიე რა შავი ზღვით მგზავრობა და შემდეგ სამეგრელოს გავლით სპარსეთში დაბრუნება, იქ მომისწრო ომმა და ათასი უბედურება დამატყდა თავს. რადგან საშუალება არ მქონდა ხელმწიფისათვის წამოღებული ნივთები უშიშრად წამომეღო, ისინი სამეგრელოში დავტოვე ამხანაგის მეთვალყურეობის ქვეშ; თვითონ საქართველოში წამოვედი დახმარების სათხოვრად. დასასრულს წრფელი გულით ვთხოვე მოგცათ ჩემთვის საუკეთესო რჩევა და კეთილმოწყალების და მოყვასისადმი სიყვარულის გრძნობიდან გამომდინარე, მიეღოთ მონაწილეობა ჩემს საქმეებში. ამ კეთილმა პატრებმა, გულაჩვილებულებმა ჩემი უბედურებებით და იმ განსაცდელით, რომელიც მოელოდა როგორც ჩემს ამხანაგს, ისე იქ დატოვებულ ქონებას, დამამშვიდეს და მითხრეს, რომ გააკეთებენ ყველაფერს, რისი შესაძლებლობაც აქვთ, როგორც კი მიიღებენ მათი პრეფექტის განკარგულებას, ურომლისოდაც ისინი ვერ იმოქმედებენ. ამჟამად პრეფექტი თბილისში, საქართველოს დედაქალაქში და მეფის ადგილსამყოფელში არისო. თბილისამდე ორი დღის სავალია, ამიტომ უმჯობესი იქნებოდა პირადად

წასულიყავით იქ და გენახათ პრეფექტიო. მათ იმდენი დამაჯერებელი საბუთი მოიყვანეს, რომ მაშინვე გადავწყვიტე: წასვლა და ცხენები სასწრაფოდ დაიჭირეს. უფროსმა უბრძანა ერთ მორჩილ ძმას, ანუ დე ვიტერბსს, მომზადებულოყო და გამყოლოდა.

ეს მორჩილი ძმა მეტად კეთილი და პატიოსანი, დახელოვნებული მკურნალი და დასტაქარი იყო. საბედნიეროდ, იმის წყალობით, რომ საქართველოსა და იმერეთში სხვადასხვა განუკურნებელი ავადმყოფობა და ჭრილობა მოაჩინა, დიდი პატივისცემს და დამსახურება ჰქონდა მოპოვებული. კარგად იცოდა აქაური ენა და მთელი მხარე თავიდან ბოლომდე დავლილი ჰქონდა. იყო გამბედავი, ამტანი, ლმობიერი და კეთილგონიერი. არ შეიძლება უკეთესი თანამგზავრი იყოლოდა. დიდი თავაზიანობით დათანხმდა ჩემს გაყოლას, მეც გამოვუტყდი, რომ მისი თანამგზავრობა დიდი დახმარება და სუფეში იქნებოდა ჩემთვის სამეგრელოში დაბრუნებისას. მან მიჩინა პრეფექტისაგან ნებართვა ამეღო და იგი სიამოვნებით გამომყვებოდა²⁷⁶).

16 დეკემბერს გორიდან გავემგზავრე ამ კეთილი ძმის თანხლებით. გავიარეთ შვიდი ლიე, უმთავრესად მდინარე მტკვრის გასწვრივ. გზა მეტად თვალწარმტაცი იყო იმ ნაყოფიერ დაბლობთა წყალობით, რომლებზედაც მრავალი სოფელი მდებარეობს. აქვია თითქმის მთლიანად ნანგრევებად ქცეული ქალაქი კალი-კალა⁸³. გზა ზედ ამ ქალაქზე გადის და იგი გორიდან ოთხ ლიეზეა დამორებული²⁷⁴).

17-ში გავიარე ექვს ლიეზე, ცოტა მეტი. გზა იყო სწორი და ალაგ-ალაგ ქვიანი. შუა გზაზე ახლოს ჩავუარეთ მტკვრის ნაპირზე მდგარ საქართველოს საპატრიარქო ეკლესიას. ერთი ნაწილი ეკლესიისა დანგრეულია, მეორე ნაწილი კი შორიდან მთელი და მეტად ლამაზი ჩანს. ამბობენ, რომ აქ ეკლესიის გვირგვინის ნაწილი, კვართისა და წინასწარმეტყველ ელიას კაბის ნაჭრები ინახებაო. პირადად მე არ მინახავს ეს რელიქვიები, მაგრამ კაპუცინები მარწმუნებდნენ, რომ საკუთარი თვალთ ვნახეთო²⁷⁸).

თბილისში საღამო ხანს ჩავედი. უფრო ადრე ჩასვლა ვერ მოვახერხე, რადგანაც მთელი დღის განმავლობაში ბარდნიდა და თოვლმა შემოშალა ხელი. ჩემმა თანმხლებმა მორჩილმა კაპუცინების ბინაში მიმიყვანა. პრეფექტს ჩემი მოსვლის მიზეზი მაშინვე უუ-

⁸³ Cali-cala.

ამბზე, რადგანაც არც ერთი წუთის დაკარგვა არ შეიძლებოდა. ჩემი ვინაობა საარეკომენდაციო წერილების საშუალებით შეიტყვეს. აუცილებელი იყო როგორმე ჩამეფონებინა მათთვის, თუ რა რიგ საფრთხეში იყო ყოველივე ის, რაც სამეგრელოში მქონდა დატოვებული და რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო ჩემთვის ამ ნივთების დახსნა, რისთვისაც ყოველი ღონე უნდა მიხმარა. პრეფექტს მოვანსენე, რომ ამისათვის, ჩემი აზრით, ორგვარი საშუალება არსებობს და ორთავეს თავისი კარგი და ცუდი მხარეები აქვს-მეთქი. პირველი მდგომარეობა იმაში, რომ საქართველოს მთავრის წინაშე წარმდგარიყავი, გადამეცა მისი მზრუნველი ხელმწიფის განკარგულებები და შემწეობა მეთხოვა მისთვის, რათა წამომეღო სამეგრელოში დატოვებული, მისი აღმატებულებისათვის განკუთვნილი ნივთები. მეორე გეგმის თანახმად, ჩემი ვინაობისა და ჩამოსვლის მიზნის გაუმჟღავნებლად, საიდუმლოდ უნდა დავბრუნებულიყავი სამეგრელოში. პრეფექტს არ ვაფრთხილბინე, რომ ეს მეორე გზა უფრო მერჩივნა, რადგანაც ფშიშობდი, ვაი თუ, მისი აზრი წინასწარ გამოვთქვა-მეთქი. მან მთხოვა: ვიდრე ჩემს აზრს მოგახსენებ, ცოტახანს მაღროვეო, თანაც მიჩნია ყოველივე, რაც მას ვუამბე, მისიონის ბერებისათვის შეცნობებინა, რადგანაც ბევრი მათგანი სამეგრელოსა და იმერეთში ყოფილან და ჩემი საქმის თაობაზე სასარგებლო რჩევის მოცემა შეეძლოთ. მან პირობა მომცა, რომ წმინდად შეინახვინებდა მათ ჩემს საიდუმლოებას. შევასრულე პრეფექტის თხოვნა, ბერებსაც ვუამბე ყოველივე, რაც პრეფექტს მოვახსენე და შეგვედრე ერთიანად რაიმე და შეძლებისდაგვარად დამხმარებოდნენ იმ გასაჭირში, რომელშიაც ვიმყოფებოდი.

18-ში, ნაშუადღევს, პრეფექტმა თავის ოთახში შემიყვანა ბერებთან ერთად. შემატყობინა თავისი მოსაზრება ჩემი საქმის თაობაზე, ბერებმაც თავიანთი აზრი გამოთქვეს. თითქმის ყველანი იმ შეხედულებისა იყვნენ, რომ საჭირო იყო მეცადა საიდუმლო გზა, მემოქმედა ჩემი ვინაობის გაუმჟღავნებლად. ერთი სიტყვით, სამეგრელოში ფარულად ჩავსულიყავი. ისიც მითხრეს, თუ საქართველოს მთავარს ჩემს ამბავს შეატყობინებდნენ, იგი საჭირო დახმარებას უეჭველად გამიწევდა — გავზავნიდა კაცებს და, ალბათ, წამოიღებდა ყველაფერს, რაც კი სამეგრელოში დავტოვე, რადგანაც მისი დიდი შიში და რიდი აქვთ სამეგრელოშიც და იმერეთშიც, მაგრამ ეს დიდ მითქმა-მოთქმას გამოიწვევდა და ვაი თუ

სულ დაიღუპო; დაბრუნებისას შეუძლიათ რაიმე ხიფათი შეგამთხვიონ, მოგკლან და სულ ერთიანად წაიღონ ყველაფერი, რაც კი გაბაძლიაო. ის აღვილები კი, სადაც მე უნდა გამევილო, ხომ თავზე-ხელაღებული ყაჩაღებითა და მკვლელებით არის სავსე... ამის გამო ყველაფრისა უნდა ეშინოდესო კაცს. ამას წინათ საქართველოზე გავლისას, გაუძარცვავთ ერთი პატრიარქი და ამაში მთავარს დებდნენ ბრალს, ვითომ მან საიდუმლოდ გასცაო ბრძანება მისი გაძარცვისა, რათა ხელში ჩაეგდო ის სიმდიდრე, რომელიც პატრიარქს თან ჰქონდა. ამასთანავე, გასათვალისწინებელი იყო ის გარემოებაც, რომ საქართველოს მთავარი უყოყმანოდ როდი ასრულებდა სპარსეთის ხელმწიფის ბრძანებებს. დაბოლოს, დარწმუნებული რომ ვყოფილიყავი კიდევ, რომ მთავარი ქეთილი და ალალი გულისთ დაგვეჩხმარებოდა, მხედველობაში უნდა მიგველო ისიც, რომ ამის საფასურად იგი ძვირფასი საჩუქრების მიღებას მოიწადინებდა, ხოლო მისი და მისი ოჯახის დაკმაყოფილება შეუძლებელი იყო, რადგანაც ისინი, მიუხედავად მათი წოდებისა, მეტად უძლებინი იყვნენ.

დიდად მესიამოვნა, რომ კაპუცინეზიც ჩემი აზრისა იყვნენ და თითქმის ყველაფერი ისევე განსაჯეს, როგორც მე. გადავწყვიტეთ ფარულად წავსულიყავი ძმა ანჟის თანხლებით. ისინი კი გაავრცელებდნენ ხმას, ვითომ მე თეათინელი ვარ, რომ ომის შედეგად დიდ გასაჭირში ჩავარდნილმა კოლხიდის თეათინელებმა შემწეობის სათხოვნელად გამომგზავნეს კაპუცინებთან და რომ კაპუცინები ერთ-ერთ თავიანთ თანამოძმეთაგანს გზავნიან მათ წამოსაყვანად. როგორც კი შეეჩერდით ამ გადაწყვეტილებაზე, გასამგზავრებლად სამზადისს შევუდექი, უნაგირსა და ბალიშში დამალული ძვირფასეულობა ამოვიღე, ჩემ მიერ ჩამოტანილ სხვა ნივთებთან ერთად ყუთში ჩავკეტე და პრეფექტს მივაბარე შესანახად. გვეგონა ცხენებს ვერ ვიმოვიდით ქირით, რადგანაც სამეგრელოში არავის უნდოდა წამოსვლა. ბოლოს, როგორც იქნა, ფულის წყალობით, ორი გამყოლი ვიშოვეთ, რომელთაც აღვუთქვით, რომი ავუნახლავრებდით ცხენებისა და ბარგი-ბარხანის საფასურს, თუ რაიმე ხიფათი შეგვემთხვეოდა.

20-ში გავემგზავრე ძმა ანჟისა და ერთი ქართველის, კაპუცინების ნაცნობის, თანხლებით. იგი წარმოშობით ქუთაისელი იყო, მრავალჯერ ყოფილა კოლხიდაში და მის მიდამოებში. პრეფექტმა იგი გამაყოლა, როგორც სანდო პიროვნება, ხუთნი ვიყა-

ვით და მხოლოდ ოთხი ცხენი გვყავდა. ძმა ანჟი და მე ორ ცხენზე ვისხედით, ორ დანარჩენს კი სურსათი მოჰქონდა. გზად ყველგან ვამბობდით, რომ სამეგრელოს თეათინელებთან მიფიციკართ. ჩემი მსახური ჯერ კიდევ თბილისიდან გამგზავრებამდე, დავითხოვე. ამ გაიძვერამ ათას ხიფათს გადამკიდა და არაერთხელ ცდილა ჩემს დალუპვას. მე ვთქვი, თუ რა გამიკეთა მან გონიოში. კაპუცინებმა მირჩიეს ჩემს დაბრუნებამდე ჩამეგდო საპყრობილეში და სამართალში მიმეცა, მაგრამ ღვთისაგან მიღებულმა წყალობამ გადამაწყვეტინა ყველაფერი მეპატრიებინა მისთვის. ვიფიქრე, ზეცის რისხვას გამოვიწვევ, თუ იმ ღროს, როცა იგი წყალობას არ მაკლებს, მე ამ უკუღმართის დასასჯელად შევჩერდები-მეთქი. მთლიანად გადავუხადე სამსახურის ქირა და დავითხოვე, თანაც გადავუშალე მთელი მისი მოღალატური საქმეები, რაც კი ვიცოდი და მოვუწოდე გამოსწორებულიყო. მის მიმართ გამოჩენილ ჩემ სიკეთეს სრულებითაც არ უმოქმედია მასზე. იგი სასოწარკვეთილებაში ჩავარდა იმის გამო, რომ დავითხოვე და ისე გამძვინვარდა, შემეშინდა, ვაითუ კიდევ ჩაიდინოს-მეთქი რაიმე ახალი ბოროტება. ბოროტების დადებაც კი ვიფიქრე. საკმარისი იყო ჩემი ერთი სიტყვა და კაპუცინები თვალის დახამხამებაში გააკეთებდნენ ყველაფერს, რადგანაც საკმაო გავლენა ჰქონდათ თბილისში. მაგრამ არაფერი ამის მსგავსი მე არ ჩამიდენია ალბათ, განგებამ შემეშალა ხელი, რადგანაც იგი ყველაფერში არსებობს. მე ერთთავად უფლის ჩემდამი მოვლენილი წყალობის შთაბეჭდილებათა ქვეშ ვიმყოფებოდი, უფრო მეტს მოველოდი, მეტს ვითხოვდი მისგან და ამიტომაც არ შემეძლო ცუდი რამ ჩამედინა. უფალსაც ეამა ჩემი ასეთი საქციელი. ქვემოთ დავინახავთ, თუ როგორ მაგრძობინა მან ეს, როცა ამ მოღალატემ მეტად სახიფათო მახე დამიგო.

21-ში გორში დავბრუნდი.

22-ში კვლავ გავუდექით გზას და ღამით გორიდან ექვს ღიეზე მდებარე იმ პატარა სოფელში ჩავედით, რომელიც ახალციხის გზაზეა და რომლის გავლაც გორში ჩასვლისას მომიხდა.

23-ში ალიონზე აქედან გავედით. მარცხნივ ჩამოვიტოვეთ ახალციხისაკენ მიმავალი გზა. შუადღისას ჩავედით ერთ პატარა ქალაქში, რომელსაც ალი⁸⁴ ეწოდება. იგი მთებშია გაშენებული, გო-

⁸⁴ Aly.

რიდან ცხრა ლიეს დაშორებით²⁷⁹). ამ ქალაქიდან ორი ლიე ვიწრო ხეობით ვიარეთ, რომელიც ხის კარიბჭით ბოლოვდება. ეს არის საქართველოსა და იმერეთის სამეფოს საზღვარი. კიდევ ერთი ლიე გავიარეთ და პატარა სოფელში შევჩერდით.

24-ში თოვლით დაფარულ მთებში შვიდი ლიე გავიარეთ. ძლიერ თოვდა. კავკასიონის ქედის ეს მთები დიდტანიანი ხეების ტყით იყო დაფარული. გვეგონა გზა აგვებნეოდა, რადგანაც თოვლს სულ დაეფარა ყოველგვარი ნაკვალევი, რაც ხელს გვიშლიდა გზის გაკვლევად. შევჩერდით სოფელ კოლბურში⁸⁵. ამ სოფელში ორასამდე სახლია. სახლები ერთ მწკრივად არის განლაგებული და ისე დაშორებულია ერთმანეთისაგან, რომ ერთი სახლიდან მხოლოდმდე ერთ ლიეზე მეტი იქნება⁸⁰).

25-ში სამ ლიეზე მეტი ვერ გავიარეთ. უამინდობამ, თოვლმა, სიცივემ, ბურუსმა ხელი შეგვიშალა უფრო წინ წავსულიყავით ამ მაღალ მთებში. შევჩერდით პატარა, ოცდაათკომლიან სოფელში.

26-ში ნისლი გაიფანტა, თოვლი შეწყდა და სიცივეც მწვავე აღარ იყო. გავიარეთ ექვსი ლიე, მივდიოდით სულ ტყით შემოსილ მთებში. გზა საკმაოდ სწორი იყო. აღმართ-დაღმართი არ იყო ძიძმე სავალი. შევჩერდით დიდი მდინარის პირას მდებარე ერთ პატარა სოფელში.

27-ში ეს მდინარე ნავით გადავცურეთ და სამი ლიე გავიარეთ ისეთ ადგილებში, რომლებიც წინა დღეებში ჩვენ მიერ განვილი მხარეს წაავადდა. შემდეგ მთიდან მშვენიერ თვალუწვდენელ ველზე დავეშვით და სოფელ საზანოში⁸⁶ დავბინავდით²⁸¹). ამ ველის სივანე თითქმის ყველგან ერთ ლიეს შეადგენს. იგი მეტად ნაყოფიერი და ლამაზია, უხვად ირწყვება მდინარეებით, გადაჭიმულია სამეგრელომდე. ეს არის იმერეთის ულამაზესი კუთხე. მთები, რომლებიც ამ ველს ერტყმის, ტყითა და სოფლებითაა დაფენილი, რადგანაც ამ მთების მიწების უმეტესი ნაწილი დასამუშავებლად ვარგისია. აქ მრავლად არის გაშენებული ვენახი. გაზაფხულის მსგავსი თბილი ჰავა დაგვხვდა და თოვლიც ნაკლები იყო.

საზანო ახლოსაა იმერეთის მეფის მოხუცი მამიდის⁸⁷ სასახლესთან, რომელიც ავად იყო, როცა ჩვენ იქ გავიარეთ. მან შეიტყო თუ არა სოფელში კაპუცინი ჩამოვიდაო, მაშინვე თავისთან

⁸⁵ Colbaure. ⁸⁶ Sesano. ⁸⁷ Tante.

იხმო იგი სამკურნალოდ. ყველა მისიონერს ამ მხარეში მკურნა-
 ლად თვლიან, რადგანაც ისინი სამედიცინო დახმარებას უწევენ
 ხალხს. ძმა წავიდა ამ მანდილოსანთან იმ იმედით, რომ ჩვენთვის
 რაიმე დახმარებას გამოჩვენებდა. ორმა საათმა გაიარა მისი წასვ-
 ლის შემდეგ, როდესაც ერთი გორელი კაპუცინი გამოცხადდა
 ცხენით ჩვენთან შეგზურის თანხლებით, რამაც მე ძლიერ გამოა-
 ცა. იგი მოვიდა იმის შესატყობინებლად, რომ მსახური, რომელიც
 მე გავაძევე, თურქმე თბილისიდან გორში ჩასულა, ჩემი საქმის შე-
 სახებ თუკი რაიმე იცოდა, ყველაფერი უთქვამს. თანაც დამმუქრე-
 ბია — დავღუპავო, შემდეგ კი უკვალოდ გამქრალა. ამ ამბავს დი-
 დად არც გავუკვირვებია, რადგანაც მსგავს რასმებს მოველოდი.
 კაპუცინს ჩემთან დარჩენა ვთხოვე. ათასი მადლობა შევწირე და
 რაც შემეძლო ქება შევასხი მისონს ჩემდამი გაწეული დიდი სამ-
 სახურისა და უსახღვრო ერთგულებისათვის. მართლაც და ჩემს მი-
 მართ დიდ ყურადღებას ისინი ამაზე ძლიერი საბუთით ვერ გა-
 მონახტავდნენ.

28-ში ხუთი ლიე გავიარეთ ზემოხსენებულ ველზე. იგი მთლი-
 ანად სოფლებითა და ტყეებითაა დაფენილი. ნიადაგი ისეთი რბი-
 ლია, რომ ცხენები იფლობოდნენ და ძლივძლივობით მიიწევდნენ
 წინ. ორი ლიეს გავლის შემდეგ, მარჯვნივ დავგრჩა სკანდის⁸⁸ ცი-
 ხე, ადგილობრივი მოსახლეობა მას სკანდას⁸⁹ უწოდებს²⁸²) და ამ-
 ბობენ, იგი ალექსანდრე (დიდმა²⁸³) ააშენაო. ცნობილია, რომ აღმო-
 სავლეთის ხალხები ამ დამპყრობელს „სკანდეროს“⁹⁰ უწოდებს. ისი-
 ნი ირწმუნებოდა, რომ მას თითქოს თექვსმეტი ციხე-სიმაგრე აუშე-
 ნებია და ყველასათვის თავისი სახელი დაურქმევიაო. შესაძლოა
 ეს ციხე-სიმაგრე სწორედ ერთ-ერთი იმ თექვსმეტთაგანია, რომ-
 ლის შესახებაც კვინტ-კურციუსი VII წიგნში ლაპარაკობს. ამის
 შესაძლებლობა მისმა მდებარეობამ მაფიქრებინა. იგი მთის ძირ-
 შია აგებული და არაფრით არ იქცევს ყურადღებას. აქვს მხოლოდ
 ორი ოთხწახნაგა კოშკი უგალავნოდ, გარშემო რამდენიმე საცხოვ-
 რებელი სათავსო და სრულებითაც არ ტოვებს ასეთი დიდი სიძვე-
 ლის შთაბეჭდილებას. პროკოპი, რომელიც იხსენიებს ამ ციხე-სი-
 მაგრეს, მას ლიანდს⁹¹ უწოდებს²⁸⁴). იგი ცნობილია რომაელებსა და
 სპარსელებს შორის განუწყვეტელი ომების ისტორიაში როგორც
 ციხე, რომელიც ასჯერ მაინც გადასულა ხელიდან ხელში, არაერთ-

⁸⁸ Scander. ⁸⁹ Scanda. ⁹⁰ Scander. ⁹¹ Liands.

ხელ დაწვრთულა და კვლავ აშენებულა რომის დაარსების VII საუკუნიდან მაჰმადიანობის წარმოშობამდე.

სკანდიდან ერთი ლიეს დაშორებით გავიარეთ ჩხარი⁹². ეს არის სოფელი, რომელშიაც ოცდაათი კომლია. იგი იმერეთში ქალაქად ითვლება, თუმცა არც გალავანი აქვს და არც არაფრით განსხვავდება სხვა სოფლებისაგან²⁸⁵). ამ სოფლიდან ერთი ლიეს დაშორებით შევჩერდით.

29-სა და 30-ში აქ დავრჩით, რადგანაც ჩვენმა გამყოლებმა აღარ მოისურვეს გზის გაგრძელება. მათ შინუობას უკარგავდა ცნობები ომის შესახებ, რომელზედაც ყოველი გამვლელ-გამომვლელი ლაპარაკობდა, ამბობდნენ, დასახოცად ან დასატყვევებლად მოგვევართო და ამით დიდად გვაბრკოლებდნენ. დიდის მოთმინებით ვეპყრობოდი მათ და ორთავე კაპუცინსაც მოვუწოდებდი ასევე, მოქცეულიყვნენ. ჩემს თანამგზავრებს ვარწმუნებდი, რომ თბილისიდან გამომგზავრებისას მშვენივრად ვიცოდი, თუ რა დიდი გამბედაობა და უკიდურესი მოთმინება იყო საჭირო ჩემი მიზნის მისაღწევად და იმ დიდი დაბრკოლებების გადასალახავად, რომელიც აუცილებლად უნდა წინ დაგვხვედროდა; რომ საჭირო იყო გამყოლებს ფრთხილად მოვქცეოდით და დაპირებებითა და კარგი მოპყრობით დაგვეყოლებინა ისინი გზის გაგრძელებაზე; ხოლო რაკი ერთხელ მოვახერხებდით მათ სამეგრელოში ჩაყვანას და უკან დასახევი გზა აღარ ექნებოდათ, იბულებული იქნებოდნენ საკუთარი თავის გადარსარჩენად ჩვენი სურვილისამებრ ემოქმედათ. ვუხმეთ გამყოლებს და იმ ქართველს, რომელიც პატრომა პრეფექტმა გამოგვაცოლა. ჩავაგონეთ მათ, რომ საშიში არაფერია და რომ ჩვენთვის ყველაფერი კარგად არის ცნობილი; ჩვენც ხომ მათსავით გვინდოდა სიცოცხლისა და ქონების შენარჩუნება; რომ მათ ცხენებსა და მათზე პასუხს ჩვენ ვავეთ. ერთმა, რომელიც სხვა დანარჩენი სამის მაგივრად ლაპარაკობდა, წერილობითი საბუთი მომთხოვა იმის შესახებ, რომ მე ვალდებულებას ვიღებ ამ მოგზაურობის დროს მათი ტყვედ ჩავარდნის შემთხვევაში გამოვიხსნა ისინი, ხოლო თუ დაიხოცებიან, მათ ცოლებს ოთხმოცი უკეთ გადავუხადო. მე სიამოვნებით დავაკმაყოფილე მათი მოთხოვნა და დიდი დაპირებებიც აღუთქვი. ყოველივე ამან ისინი გზის გასაგრძელებლად განაწყობა.

31-ში გავუღდექით გზას. ბლიერ ცუდი დარი იდგა და გზაც

⁹² Chicaris.

მძიმე იყო. გავედით სამ საკმაოდ განიერ და სწრაფ მდინარეში და საღამო ხანს ქუთაისში⁹³ ჩავედით. დავბინავდით ეპისკოპოს გენათელის⁹⁴ სახლში. თუმიცა თვით ეპისკოპოსი შინ არ დაგვხვდა, მავრამ მაინც კარგად მიგვიღეს. მსახურები იცნობდნენ ძმა ანჟს და იცოდნენ, რომ სახლის პატრონი მას განსაკუთრებულ პატივს სცემდა.

ქუთაისი მდინარე ფაზისის ნაპირზე, მთის ძირას გაშენებული ქალაქია. მეექვსე საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსები მას „ქოთესს“⁹⁵ უწოდებენ და მნიშვნელოვან ქალაქად თვლიან. ამჟამად იქ მხოლოდ ორასი სახლია. ირგვლივ დიდებულთა სახლები და მეფის სასახლეა, რომლებიც ახლოს დგანან ერთმანეთთან. ამ ქალაქს არც ციხე-სიმაგრე აქვს და არც გალავანი. იგი ყოველი მხრიდან ღიაა, გარდა იმ მხარისა, რომელთაც მდინარე და მთა აკრავს. ქალაქის პირდაპირ, მდინარის გაღმა, უფრო მაღალ მთაზე ვიდრე თვით ეს ქალაქია გაშენებული, დგას ქუთაისის ციხე-სიმაგრე, რომლის შესახებაც მე იმერეთში უკანასკნელ ხანს მომხდარი არეულობის აღწერისას ვილაპარაკე. ამ ციხეში მე არ შევსულვარ. მოპირდაპირე მხრიდან იგი მთლიანად ჩანს; მას აქვს კოშკები, ერთი ღონეჭონი და ორმაგი კედელი, რომელიც მაღალია და მტკიცე უნდა იყოს.

ქუთაისში მისვლისთანავე ახალი ამბები გავიციოხე. ყველა გვარწმუნებდა და მართლაც ასე იყო, რომ სამეგრელოს ახალ მთავარსა და გურიის მთავარს უკან დაუხევიათ, რადგანაც დაუნახავთ, რომ თურქებს აღარ სურდათ ომის გაგრძელება. მათთან ფიცით შეკრულ აზნაურთა უმეტესობას მიუტოვებია ისინი. დადიანის ვეზირი თურმე მთებიდან ჯარის ჩამოსაყვანად ემზადებოდა. ამ ვეზირს, როგორც კი გაუგია თურქებისა და ამ ორი მთავრის უკან დახევის ამბავი, დადიანისათვის რვაასი კაცი გამოუგზავნია და მიუწერია გამოსულიყო თავისი ცხე-სიმაგრიდან და შეეფროვებინა იმდენი ხალხი, რამდენსაც კი მოახერხებდა. მას შენდობა გამოუცხადებია ყველა იმათთვის, ვინც მას კვლავ შეუერთდებოდა, ბოლოს ქუთაისში მოსულა, სადაც მას იმერეთის მეფე შეერთებია თავისი ქვეყნის დიდებულებით და ყველანი ერთად მთავარ გურიელის ქვეყნის დასალაშქრად დაძრულან. ეს ლაშქრობა ყველასათვის დიდად სასურველი იყო, რადგანაც სწორედ გურიის მთავარი იყო მიზეზი თურქების შემოსევისა და იმ რბევისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამ ომის დროს. ჯარებს სულ რაღაც სამი დღის წინათ

⁹³ Cotatis. ⁹⁴ Janatelle. ⁹⁵ Coteze.

გადაელაზნათ ფაზისი, ისე, რომ ჩემი საქმისათვის საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები იყო შექმნილი, რადგანაც აღარ იყო იმის საშიშროება, რომ ჯარებს გადავყროდით.

1673 წლის 1 იანვარს ქუთაისში გავატარე, რათა რელიგიური წესებისათვის პატივი მიეცა. მე და ჩემი ორი მოწყალე კაპუცინი სადილად ვისხედით. სუფრასთან ჩვენთან ერთად იყვნენ ჩემი გამყოლებიცა და მეგზურიც, თანახმად აქაური, ჩვეულებისა, რომლის მიხედვითაც ბატონები და მსახურნი ერთად ჭამენ. უეცრად ოთახში შემოვარდა ჩემი შუხთალი მსახური, ის, რომელზედაც მე ვილაპარაკე. მას თან ახლდნენ ერთი ახალციხელი სომეხი და ერთიც ქუთაისელი მღვდელი, რომელიც ჩემი ბინის საჩვენებლად გამოაპყლოდა. მისი მოსვლა დიდად არ გამევირგებია, რადგანაც მისი გამოჩენის შიში ერთი წუთითაც არ მშორდებოდა. არ შევიმჩინე, ის შიში, რომელმაც სულ ერთიანად ამიტანა. მას თავზე, თეთრი ჩალმა ეხურა; ვიფიქრე, ხომ არ გამუსულმანდა-მეთქი. ეს გაიძვერა, გამსაგებელი და გაათურებელი შემოვარდა და არც კი დალოდებია სკამის შეთავაზებას ისე, მოკალათდა ჩემი ხალხის გვერდით. ამ უტიფრობამ სასტიკად აღმაშფოთა. ვკითხე საიდან მოდიხარ-მეთქი ასე გახლებული. მიპასუხა — ახალციხიდან მოვდივარო, ორ დღეში გავიარე ეს გზაო. — განა გზები ასე ადვილად სავალი იყო, განა მთები თოვლით არ არის დაფარული რომ ორ დღეში შესძელ ამ მანძილის გავლა? — ვკითხე მე. მან მიპასუხა: გზა საშინელი იყო, მთებიც ისევე დათოვლილი როგორც ის მთები, რომლებზედაც გადავიარეთ, გონიოდან როცა მოვდიოდითო. თქვენ თვითონ ნახავთ, რადგან ახალციხეში უნდა წამოხვიდეთ, ფაშასგან მაქვს ნაბრძანები იქ წაგიყვანოთო. — რადგან ახალციხეში არაფერი საქმე არა მაქვს და არც სურვილი მაქვს იქ წასვლისა, ამას მხოლოდ მაშინ შეძლებ მაიძულო, თუ მეტი ძალა აღმოვაჩნდება, ვიდრე მე, მაქვს იმისათვის, რათა შენს ზრახვებს წინ აღვუდგე. ყმაწვილო, — განვაგრძე მე, — ცუდ დარიგებებს აპყრობხარ. თავს ნუ იწუხებ ჩემთვის ზიანის მოყენებით; მერწმუნე, ღმერთი არ დაუშვებს შენი ბოროტი ზრახვები განახორციელოს ჩემს მიმართ. თბილისში სრულად გადავიხადე რაც გეკუთვნოდა. თუ უკმაყოფილო იყავი, იქვე უნდა გეთქვა რაც ვსურდა-მეთქი.

ასე იმიტომ ველაპარაკე, რომ ვცდილობდი ეს მოლაღატე როგორმე თავიდან მომეცილებინა. მან მიპასუხა — თბილისი უსამართლობის ქვეყანაა, ხოლო ახალციხეში სამართალს ვიპოვიო. მე

ვუთხარი — ასეთი უმნიშვნელო დავის მოსაგვარებლად რა საჭი-
როა ასე შორს წასვლა, როცა შეიძლება ქუთაისშიც მოიძებნოს
ხალხი, რომლებიც შეისძლებენ ამ საკითხის განსჯას-ამეთქი. რამდენ-
ადაც შემიძლო ტკბილად ვლაპარაკობდი, მაგრამ ამ გაიძვერაზე
არაფერმა არ იმოქმედა. იგი გაბრაზებული შიუბრუნდა თავის ამ-
ხანაგს და უბრძანა თურქები შემთოიყვანეთ. ეს უკანასკნელი სწრა-
ფად გავიდა, მაგრამ ეს ხრიკი თურმე ჩემს შესაშინებლად იყო მო-
გონილი, რადგანაც, როგორც შემიძევ შევიტყვე, არავითარი თურ-
ქები არ ელოდებოდნენ დაძახებას. მე კი მართლაც თავზარი დამე-
ცა, ვიფრქვე დავიღუბე-იმეთქი. ქუთაისელ მღვდელს ვერაფერი გა-
ეგო რა ხდებოდა, რადგან თურქულად ვლაპარაკობდით, მას კი
თურქულისა არა ესმოდა რა. მან ძმა ანუ სკითხა — რაშია საქმეო.
ძმამ მიახლოებით იცოდა საქმის ვითარება და უამბო. შემდეგ ვთხო-
ვე ძმას მღვდლისათვის ეთქვა, რომ მე ამ გაიძვერას შევთავაზე
რჩეული ხალხისათვის მიგვენდო ჩემს მიმართ მისი სარჩელის გან-
სჯა და მისი ბოროტი განზრახვის შესახებ — ძალით წავეყვანე ახ-
ალციხეში.

მღვდელმა და ხმაურზე მოსულმა რამდენიმე ქართველმა ჩემი
წინადადება სამართლიანად ჩათვალეს და დაუწყეს ამ უბედურს
დარწმუნება დათანხმებულიყო; მაგრამ რამდენადაც მეტად არწ-
მუნებდნენ, იმდენად უფრო დიდგულდებოდა და იმუქრებოდა.
ამან საბოლოოდ გამომიყვანა მოთმინებიდან და შევძახე: მოლალა-
ტეე, შენ მხოლოდ ბოროტი ზრახვები გამოქმედებს, მაგრამ გარწ-
მუნებ, ღვთის მადლით, ვერ წამიყვან ახალციხეში. ვთქვი თუ არა
ეს, ხმალი ვიშიშვლე და ვეცი მოლალატეს. ხელი მტაცეს, ხოლო
დაბნეული და შიშისაგან ათრთოლებული მოლალატე, რომლისთვისაც
იყო განკუთვნილი ეს მოღერებელი ხმალი; გაიქცა. ყოველი-
ვე ამის შემდეგ დავრწმუნდი, რომ ხიფათი არ ამცდებოდა და ვა-
დავწყვიტე იქაურობას გავცლოდი. ვენათელის მსახურმა შემაჩერა;
— დამარწმუნა, რომ მისი პატრონის სახლში სამიშროება არ მო-
მელოდა და რომ თურქები ჩემს შესაპყრობად აქ მოსვლას ვერ
გაბედავდნენ. ჩემს ორ კაპუცინთან მოვითათბირე, თუ რა გზას
დავდგომოდით. გადავწყვიტე ძმა ანუ მეორე დღესვე წასულიყო
სამეგრელოში, ხოლო პატრი იუსტინ ლივორნელი⁹⁶ (ეს ის კაპუ-
ცინია, რომელიც, როგორც ზევით ვთქვა, ჩვენთან მოვიდა) და მე

⁹⁶ P. Justin de Livourne.

აქ დავრჩენილიყავით. ამ გადაწყვეტილების მთავარი მიზეზი ის გახლდათ, რომ ცხენები ვერ ვიმოგეთ ვერც სასყიდლად და ვერც ქირით. ისიც ვიცოდით, რომ ვერც სამეგრელოში ვიმოვიდით ცხენებს. სწორედ ამან მისიულა დავრჩენილიყავი და ცარიელი ცხენები გამეგზავნა, რათა ჩემს ამხანაგს გამოეყენებინა ისინი.

2-ში ძმა ანეი გაემგზავრა ყველა იმ ცხენებითა და ხალხით, რომლებიც თბილისიდან წამოვიყვანეთ. მე კი პატრ იუსტინთან ერთად ჩხარში დავბრუნდი, რომელიც ქუთაისს რვა ლიეთი შორავს. აქ უნდა დავლოდებოდი ძმა ანეს. ეს აღვილი იმიტომ ვირჩიე, რომ იგი გენათელის საზაფხულო სასახლის პირდაპირ მდებარეობს, სადაც თვით გენათელი იმყოფებოდა დედოფალთან ერთად და საჭიროების შემთხვევაში შეეგვიძლო თავშესაფარი გვეპოვნა მათთან.

5-ში ეპისკოპოსმა და დედოფალმა კაცი გამოგვიგზავნეს და თავისთან მიგვიწვიეს. ჩვენც ვეახელით და იმ დღეს მათთან ერთად გისადილეო; შემდეგშიაც ხშირად დავდიოდით და ვსადილობდით მათთან. ეს—დიდ პატივისცემად არ ითვლება, რადგანაც ისინი თავიანთი უმდაბლესი ყმებისა და მსახურთა მიმართაც ასევე იქცევიან. როგორც უკვე ვთქვი, დედოფალი ძალიან ლამაზია, მაგრამ მისი საქციელი ყველაფერს აბათრლებს. იგი უტიფრობამდე თავდაუპყრელია; იქცევა და ლაპარაკობს უსირცხვილოდ, ყოველ შემთხვევაში, თავშეუკავებლად. ყოველ სიტყვაში, რაც არ უნდა თქვას, უწმასურობა გამოსჭვდომს. ეპისკოპოსმა გენათელმა ლამის თვალებით შეჭამოს იგი. მრუმული სიყვარული არასოდეს არ ყოფილა ასე გამქლავებული და ასეთი თავშეუკავებელი. საქმარისია ერთხელ შეხედოთ ამ მიჯნურებს, რომ მიხვდეთ, თუ რა ურთიერთობაშიც არიან ისინი ერთმანეთთან. სუფრის წესებში იმერეთის დედოფალთან ისეთივეა, როგორც სამეგრელოს დედოფალთან; მხოლოდ მაგონა აქ უფრო მდიდრულადაა გაწყობილი ვერცხლის ჭურჭლით და მსახურებსაც ნაკლებად ბეჩავი შესახედლობა აქვთ.

8-ში გენათელთან მოვიდა იმერეთის მეფის მიერ თბილისში ვაგზავნილი ერთი აზნაური, რომელმაც დედოფალს მოახსენა, თუ რა წარმატებით შეასრულა მეფის დავალება. ეს აზნაური გაეგზავნათ რვა ათასი ეკიუს სასუსხებლად, რისთვისაც გირაოდ სამეფო გვირგვინი გაეტანებინათ. ეს არის ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ოქროს გვირგვინი, რომლის ღირებულება, ალბათ, ოთხი ათასი პისტოლი იქნება, მაგრამ ფულის სესხება ამ გირაოთი არავინ მოი-

სურვა. საქართველოს მთავარმა შეიტყო თუ არა, რომ იმერეთის მეფე და დედოფალი გასაჭირში არიანო, მათ საჩუქრები გამოუგზავნა: მეფეს — სამი ცხენი, იარაღი და ათასი ეკიუ ფულად; დედოფალს — ოქრონაქსოვი და მოვერცხლილი ფარჩა, ატლასი, თავთა და ხუთასი ეკიუ. საქართველოს მთავარი ასე იმიტომ მოიქცა, რომ ამით სურდა განემტკიცებინა მათი უდიდებულესობის ვადაწყვეტილება იმის თაობაზე, რომ ერთ-ერთი მისი ვაჟიშვილთაგანი ეშვილებინათ.

12-ში ვინახულე მეფე. იგი ლაშქრიდან დაბრუნებულიყო, რადგანაც შეუძლოდ გამხდარიყო. დიდი პატივითა და ალერსით მოგვეპყრო, გვერდით მოგვისვა და მეგობრული საუბარი გავცემა. საყვედური გამოთქვა იმის გამო, რომ პატრმა იუსტინმა და მისმა თანამოძმეებმა ქუთაისი დატოვეს. პატრს მოუმიზეზებია დაუსრულებელი ომები, რომლებმაც მათ დიდი ზიანი მიაყენეს. დიდი სევდა მაწევსო გულზე. — თქვა მეფემ, მაგრამ რა ვქნა, ერთი საბრალო ბრმა ვარ: ყველაფერს მაკეთებინებენ რაც კი სურთ. ვერა ვბედავ ჩემი გულისწუხილი ვინმეს გავუმიტოვებო, რადგანაც ქვეყანაზე ვერავის ვენდობი; მიუხედავად ამისა, იძულებული ვარ ყველას აყვავე, ვერ ვბედავ ვინმეს ვაწყენინო იმის შიშით, რომ წუთისოფელს არ გამომასაღმონო ვინმეს ხელით. საბრალო მეფე ახალგაზრდასა და საკმაოდ კარგი აღნაგობა აქვს. სახის ზედა ნაწილი მუდამ თავსაფრითა აქვს შეხვეული, რომლითაც თვალების ფოსოებიდან გამონაჟონი სითხე შეიწოვება და რომელიც ამ სისაძაგლეს მნახველის თვალთაგან ფარავს. იგი დიდად გონებაშხვილია; უყვარს ხუმრობა და ოხუნჯობა. პატრი იუსტინს უთხრა, ჩემს ქვეყანაში უნდა დაქორწინდეთ. პატრმა უპასუხა — ამის უფლება არა მაქვს, რადგანაც ისეთივე აღთქმა მაქვს დადებული, როგორც იმერეთის ეპისკოპოსებსა და ბერებსო, რითაც ქორწინება იკრძალებათ. ჩვენს ეპისკოპოსებსა და ბერებსო, სიცილით შეაწყვეტინა მთავარმა, თითოეულს ცხრა-ცხრა ცოლი ჰყავს, რომ არ ჩავთვალოთ მეზობლის ცოლებით.

16-ში გათენებისას, ჯერ კიდევ საწოლში ვიყავი, როცა ჩემმა ამხანაგმა გამაღვიძა, რამაც დიდად გამახარა. მან მიაშბო, რომ ძმა ანჟი, ჩემ მიერ გავზავნილი ხალხითა და ცხენებით 9-ში ჩასულა წიფურიაში. ჩემი ამხანაგი მეტისმეტ დარდასა და სასაოწარკვეთილებაში ყოფილა ჩავარდნილი, რადგანაც ჩემს შესახებ დღიდან ჩემი გამგზავრებისა არაფერი სცოდნია და ვერავითარი საფასუ-

რით ვერ მოუხერხებია ვერც გამყოლები და ვერც ცხენების შო-
ვნა საქართველოში წამოსასვლელად. დიდად გახარებია, როცა გა-
უგია, რომ მშვიდობით ჩავედი თბილისში და რომ ქუთაისთან ახ-
ლოს ველოდები მას. მაშინვე მომზადებულა წამოსასვლელად; ტყე-
ში ამოუთხრია და სახლის სახურავიდან ჩამოუღია ნაწილი იმ გან-
ძისა, რომელიც იქ გადავშალეთ; თერთმეტ საათამდე დალოდებია,
რათა ცხენებს დაესვენათ, შემდეგ კი წამოსულა. ერთი ჩვენი მსა-
ხურთავანი, რომელიც ყველაზე სანდო იყო, იქ დაუტრეგებია, რათა
მას ყური ეგდო განძის იმ ნაწილისათვის, რომლის წამოღებაც ვერ
გაუბედია იმის შიშით, რომ მთელი ქონება ერთიანად არ ჩაეგდო
საფრთხეში. როცა ყოველივე ეს მიაშზო ჩემმა ამხანაგმა, დასძინა:
ნუ შეგაშინებთ ის, რაც კიდევ უნდა მოგახსენოთ, რადგანაც,
ღვთის შადლით, ყველაფერი კეთილად დასრულდაო; შაბათს, 14-
ში, საღამოს რვა საათისათვის მშვიდობით ჩამოვედით ქუთაისში.
ძმა ანჟმა გენათელის სახლში მიმიყვანა. მე მხოლოდ გუშინ შე-
ვიტყე როგორ დავმუქრებიათ ახალი წლის პირველ დღეს თქვენ
შიერ დათხოვნილი მსახური. ეს ამბავი რომ მცოდნოდა, ქუთაისში
არც შევჩერდებოდი. არც ძმა ანჟს და არც ჩვენს ხალხს არ უფიქ-
რიათ ამაზე და კვირა დილას მთხოვეს შუადღემდე გავჩერებული-
ყავი და საშუალება მიმეცა მათთვის დაღლილობისაგან სული მოე-
ვთქვათ მეც დავთანხმდი და გუთხარი სადილის თადარიგი დაეჭი-
რათ. სუფრასთან ვისხედით, როცა ის არამზადა მსახური ოცი შე-
იარაღებული იანიჩრის თანხლებით ოთახში შემოგვივარდა. სად არ-
ის ჩემი ბატონი — გააფთრებულმა იღრიალა — მას ჩემი მოკვლა
სწადდა, მაგრამ იარაღი ამაცდინა; მე კი ნამდვილად არ ავაცდენო
— ამბობდა იგი და თან დაგეძებდათ. იქ რომ ვერ გიპოვათ, მეორე
ოთახში შევარდა, ეგონა რომ იქ იქნებოდით დამალული. მეც თან
შევყევი, ფეხებში ჩავუვარდი თვალცრემლიანი და ამ სიტყვებით
მივმართე: ჩემო მეგობარო, რა დაგიშავე, რად გინდა ჩემი დაღუპვა?
თუ ჩემი აშხანავი ცუდად მოგექცა ან არ დაგაკმაყოფილა, ამაში
მე არავითარი ბრალი არ მიმიძღვის; მითხარი რაც გინდა და ახლა-
ვე მოგცემ, ოღონდ ეს შენი თანხლები თურქები აქედან გაიყვა-
ნე-მეთქი. კარგო, — მიპასუხა ამ გაიძვერამ — წაგიყვან მათ და
ახლავე დავბრუნდები თქვენთანო.

თქვა თუ არა ეს, დარბაზში შემობრუნდა, იანიჩრებს ძმა
ანჟზე მოუთითა და უბრძანა: შეიპყარით ეს კაცი და ციხის უფრო-
სთან წავიდეთო. საბრალო ძმა სასწრაფოდ შეიპყრეს და წაიყვა-

ნეს. იანიჩარები თვალს აქეთ-იქით აცეცებდნენ, რათა რაიმე აეწაპნათ. ისინი მივარდნენ ნაბდებს, რომლებიც ფარაჯის მაგივრობას გვიწვიდა. მათ მხოლოდ და მხოლოდ ეს ნაბდები წაიღეს. ჩემს იარაღს არ გაკარებიათ და, რაც მართლაც ღვთის მოწყალების უღვაჯო ნიშანი იყო, ხელიც კი არ უხლიათ ჩემ მიერ ჩამოტანილი ტომარებისათვის, რომლებიც საცხე იყო ორმოცდაათი ათასი ეკიუს ღირებულების ოქროთი და ძვირფასი ქვებით. როგორც კი დავინახე, რომ იანიჩარები სახლიდან გავიდნენ, ერთი მსახური ძმა ანეს დავადევნე, ხოლო გამყოლებს დაუინებით ვთხოვე სასწრაფოდ გავცლოდით იქაურობას. წუთში შეგკაზმეთ ცხენები, ბარგი ავიკიდეთ და მოვკურცხლეთ. ღმერთმა მიშველა, მისი წყალობითა და სიკეთით მოვალწიე სამშვიდობოს მთელი იმ ბარგით, რაც კი წამოვიღე სამეგრელოდან. ხოლო ის, რაც იანიჩარებმა წამართვეს, ორიოდ პისტოლი თუ ელირება.

აქ არ მოგყვები იმ მადლიერებისა და სიხარულის გრძნობების აღწერას, რაც მე ამ ამბის მოსმენამ მომანიჭა, ამისი გადმოცემა შეუძლებელია და მკითხველისათვის არც იქნება საინტერესო. პატრი იუსტინი მამინვე გენათელთან გაემართა, რათა თავისი გულისწყრომა გადაეცა დედოფლისა და ეპისკოპოსისათვის მათ სახლში თურქების მოქმედების გამო, და თან იმის სათხოვნელად, რომ რაიმე ეღონათ ძმა ანეის გამოსახსნელად. პატრი შუადღით დაბრუნდა და დაგვარწმუნა, ამ საქმის მოსაგვარებლად ციხის უფროსთან ორი აზნაური გაგზავნესო. იმდენად მემინოდა თურქებისათემცა ამჯერად სრულიად უსაფუძვლოდ, რომ მინდოდა სასწრაფოდ გავდგომოდით გზას. ნაშუადღევს ჩემმა ამხანაგმა ცხენები დაიჭირავა სამეგრელოში დასაბრუნებლად, რათა იქიდან დარჩენილი ნივთები წამოეღო, მე კი მის მიერ ჩამოტანილი ბარგით თბილისში გასამგზავრებლად გავემზადე.

17-ში მე და ჩემი ამხანაგი ჩვენ-ჩვენ გზას დავადექით; იგი ხუთი კაცითა და ოთხი ცხენით სამეგრელოში წავიდა, მე კი თბილისისაკენ გავემართე პატრი იუსტინეს, სამი კაცისა და სამი ცხენის თანხლებით. ვბრუნდებოდი იმავე გზით, რა გზითაც მოვედი.

22-ში ღამით გორში ჩავედი. აქ ორი დღე დავყავი, რათა ოქრო გადამეცვალა და დავხმარებოდი პატრი იუსტინეს მომზადებულყო ქუთაისში დასაბრუნებლად, ჯერ ერთი იმისათვის, რომ ფული გადაეცა ჩემი ამხანაგისათვის და თან წამოყოლოდა თბილისში;

ამასთანავე იმისათვის, რომ თუ ძმა ანჟი კვლავ დაჭერილი იქნებოდა, ელონა რამე მის გამოსახსნელად.

25-ში დილით პატრი იუსტინე ქუთაისში გაემგზავრა ამ მიზნით, მეტი მაშინვე თბილისისაკენ გავემუტრე. ღვთის წყალობით, 26-ში ნაშუადღევს თბილისში ჩამოვედი ერთ კაპუცინთან ერთად, რომელიც გორის მისიონის წინამძღვარმა გამომაყოლა, რადგანაც ჩემი მარტო გამოშვება არ ინდომა.

6 თებერვალს, საღამო ხანს, თბილისში ჩამოვიდა ჩემი ამხანაგი, კოლხეთში დატოვებული მსახურების, პატრი თეათინელის და ძმა ანჟის თანხლებით. როგორც კი გადავეხვიე მათ, ძმა ანჟმ განზე გამიხმო და თავისი თავგადასავალი მიაშბო: თქვენ უკვე იცით, მითხრა მან, თუ როგორ შემიპყრო თქვენმა გაიძვერა მსახურმა იანიჩრების ხელით. ეს იანიჩრები მისთვის ქუთაისის ციხისთავს მიუცია. თქვენს მსახურს ციხისთავისათვის უთქვამს, რომ თქვენ მისი სამსახური გმართებთ, რომ თქვენ ელჩი ხართ და სამეგრელოში მიდიხართ, რათა წაშოიღოთ იქ დატოვებული აურაცხელი სიმდიდრე და რომ თქვენით მას შეუძლია ხელში ჩაიგდოს ისეთი ნადავლი, რომელიც მას სამხუდადოდ გაამდიდრებს. ეს ორგული იანიჩრებს, რომლებსაც ციხეში მივყავდი, ეუბნებოდა მაგრად შევებოჭე და რაც შეიძლება ცუდად მომქცოდნენ. ისინი კი, პირიქით, პატივით ეკიდებოდნენ ჩემს სამოსელს. მათ შორის იყო ერთი იტალიელი რენეგატი, რომელიც განსაკუთრებული გულსყურით მეპყრობოდა. რამდენადაც შემეძლო ნელა მივდიოდი, თან ვცდილობდი რითიმე შემექცია ეს არამზადები, რათა თქვენნი ამხანაგისათვის გასაქცევიდრო მიმეცა, ღრმად ვიყავი დარწმუნებული, რომ იგი სწორედ ასე მოიქცეოდა. როდესაც ციხისთავთან მიმიყვანეს, მან ამ არამზადას, რომელმაც მე შემიპყრო, ჰკითხა — ეს არის შენი ბატონიო? მან უპასუხა არაო; ჩემი ბატონი ვერ ვიპოვე, მაგრამ ამ კაცმა ნამდვილად იცის მისი ადგილსამყოფელიო. ციხისთავმა თქვენი ამბები გამომიკითხა. ვუპასუხე, რომ არაფერი ვიცი თქვენი ადგილსამყოფელის შესახებ, ჩვენი განშორებისას თბილისში აპირებდა-თქო წასვლას. შემდეგ ციხისთავმა ათასი კითხვა დამისვა თქვენი ვინაობის გამოსარკვევად და განმიცხადა სამსახური უნდა გადაიხადო, რომელიც ვითომ თქვენ გემართათ. მე ვუპასუხე, რომ თქვენ ერთი საწყალი ბერი ხართ, რომელმაც თავს იღო დიდი ტვირთი, შეეტყობინებინა ჩვენთვის თუ რა სავალალო მდგომარეობაში არიან სამეგრელოში ჩვენი ბერები და რომ ამ ამბის გაგებისათვის მე

მათ სანახავად გავეშურე-მეთქი. დაბოლოს მოვახსენე, რომ თქვენს შესახებ სხვა არა ვიცი რა, რომ ფული სრულებით არა მაქვს და რომ ქუთაისში შეფიდან დაწყებულმა მის უკანასკნელ ქვეშევრდომამდე ყველამ იცის, რომ გლახაკობის აღთქმა მაქვს მიცემული-მეთქი.

ციხისთავმა ბრძანა გავეჩხრიკეთ. მინახეს თქვენი მოცემული ქამარი, რომელშიაც კიდევ შეიდიოდა პისტოლი იყო დარჩენილი. ამის მეტი მე არა მქონდა რა. ღვთის სასწაულებრივი მოქმედების წყალობით თქვენს ამხანაგს არავითარი ძვირფასეულობა არ მოუცოა ჩემთვის შესანახად, როგორც თქვენ წერდით. როცა ციხისთავმა ასე ცოტა ფული ნახა, თქვენს მსახურს უთხრა: სად არის ის სიმდიდრე, რომლითაც გონება ამირიე? ეს საწყალი კაცი იმისათვის ხომ არ მომიყვანე, რომ მასხრად ამიგდო? შენ არამზადა ხარ, ჯონით ამოგხდი სულსო. ბატონო — უპასუხა აკანკალებულმა მსახურმა — ის სიმდიდრე, ჩემი პატრონის ამხანაგის ხელშია, რომელიც გენათელთან არისო. — ძაღლო, — შეუტია ციხისთავმა, — რატომ ის არ მომიყვანეო? — თქვა თუ არა ეს ციხისთავმა, იგი უკან გააბრუნა იმ იანიჩრებთან ერთად, რომლებმაც მე მომიყვანეს ციხეში და მკაცრად უბრძანა მოეყვანათ თქვენი ამხანაგი. შიშმა ამიტანა, ვაითუ იპოვნონ-მეთქი, მაგრამ ჩემი შიში უსახლგრო სიხარულით შემეცვალა, როცა იანიჩრები დაბრუნდნენ და ციხისთავს მოახსენეს — ის კაცი იქიდან გაქცეულაო. მაშინ ციხისთავმა თქვენს მსახურს შეუტია. ეს ავაზაკი შიშმა და სიბრაზეს აეტანა. მიხვდა, რომ ღმერთმა შერისხა იგი და არ მისცა საშუალება ხელში ჩაეგდო თქვენი მეგობარი და ყოველივე ის, რაც მას თან ჰქონდა. ამის შემდეგ ციხისთავს ვუამბე, თუ რა ბოროტი მზაკრობა ჩაიდინა ამ მოღალატემ თქვენს მიმართ და რაოდენ ღიბერალობასა და სიკეთეს იჩენდით თქვენ, როცა მას ჯამავირს უხდიდით.

საღამო ჟამს ციხისთავმა ვახშმად მიმიწვია. როცა შეიტყო, რომ ექიმი ვარ, მაშინვე უგუნებოდ შეიქნა. მასაც და ციხე-სიმაგრის ზოგიერთ მცველს რაღაც წამლები მივეცი. დარაჯად იტალიელი რენეგატი დამიყენეს. თქვენი მსახური ეუბნებოდა, ბორკილები დაადეთო, რადგანაც ეშინოდა არ გავქცეულიყავი. ეს არამზადა ათასნაირ სისაძაგლეს იგონებდა, რათა ცუდად მომქცოდნენ. მეორე დღეს დედოფალმა და გენათელმა ციხისთავთან ორი აზნაური გამოგზავნეს და ჩემი განთავისუფლება ითხოვეს, რადგანაც მე ვიყავი მათი და აგრეთვე მეფის ექიმი. შუადღეზე ამ ქვეყნის

ერთი დიდებულისგან კიდევ ორი კაცი მოვიდა. მას მეუღლე გან-
დომოდა ავად. როცა მისთვის უთქვამთ თითქოს ვალების გამო
ვიყავი ციხე-სიმაგრეში დაკავებული, მან თავისი კაცები გამოგზავ-
ნა და ჩემი განთავისუფლება თხოვა ციხისთავს, თან ჩემი ვალების
გადახდა იკისრა. თუმცა სავსებით ნათელი იყო, რომ მე არავისი
არაფერი მემართა, მაინც საჭირო გახდა ციხისთავისათვის ოცდა-
ხუთი ეკიუს გადახდა ამის შემდეგ გამანთავისუფლეს, მიუხედა-
ვად იმისა, რომ თქვენი მსახური ერთ ამბავში იყო — ციხისთავს
ურჩევდა არავითარ შემთხვევაში არ გავეშვი, რადგანაც, მისი ფიქ-
რით, თქვენ ჩემს გამოსახსნელად ათას ეკიუს გადაიხდიდით, იქ
კი არ დამტოვებდით. წამიყვანეს იმ დიდებულის სახლში, რომლის
წყალობითაც გამანთავისუფლეს. იქიდან ჩხარში გავაგზავნე კაცი
თქვენი ამბის გასაგებად, შევიტყვე, რომ თქვენ თბილისში დაბრუ-
ნებულხართ, თქვენი ამხანაგი კი სამეგრელოში, რამდენიმე დღის
შემდეგ ჩხარში პატრი იუსტინე ჩამოვიდა. იქ შეიტყო ჩემი ადგილ-
სამყოფელი და ჩემთან მოვიდა. ის ოცდახუთი ეკიუს, რომლითაც
ციხიდან გამანთავისუფლეს, თქვენი ფულიდან გადავიხადეთ და შემ-
დეგ ჩხარში გავემგზავრეთ. ორი დღის შემდეგ თქვენი ამხანაგი ჩა-
მოვიდა და თან ჩამოიტანა ყველაფერი, რაც სამეგრელოში გქონათ
დატოვებული. გვიამბო თუ რა გზა აირჩია, რამე ქუთაისს ასცდო-
ნოდა. როცა ნავით გადაუტოურავს ფაზისი, რომელიც ამ ქალაქიდან
ექვსი ლიუს დაშორებრთაა, შენავეებს უთქვამთ, რომ თქვენს ბოროტ
მსახურს, რომელიც ამდენ მახეს გვიგებდა, მათთვის ორი ეკიუს
მიუცია, რათა მისი გზა-კვალი შეეტყობინებინათ. ამ ავაზაკს თურ-
მე ოთხი ოსნიჩარი ჰყავდა მცველად, რომელთაც ციხისთავისაგან
ჰქონდა ნაბრძანები თვალ-ყური ედევნებინათ მისთვის, რათა იგი არ
გაქცეულიყო; ციხისთავს სურდა მისთვის დანაპირები შეესრულე-
ბინა. ხომ ხედავთ, დაუმატა მან, ყველაფერი ბედნიერად დაბო-
ლოვდა და ღმერთმა ხელი არ მოუშარათ ამ გაიძვერას ბოროტი
ზრახვების აღსრულებაში. ეჭვს გარეშეა ღვთის სამართალი არ და-
უშვებს, რომ იგი თურქ ციხისთავს დაუსჯელად გაუსხლტეს ხელი-
დან.

გვიან იყო, მაგრამ არც ჩემს მეგობარს და არც მე არ შეგვეძ-
ლო ვახშმად წასვლა, ვიდრე გული არ ვიჯერეთ ჩვენი საქმეების
კეთილად დამთავრებისა და ყველა იმ უბედურებათა შესახებ ლა-
პარაკით, რომელთაგან ჩემ მიერ ნამბობი ფაქტიურად მხოლოდ
მცირედ ნაწილს წარმოადგენს. მხურვალე ლოცვით ვაუწყეთ უფ-

აღს ის, რასაც მისი უსაზღვრო სიკეთისათვის, მისი ყოვლის-
შემძლე დახმარებისათვის და ჩემი ამხანაგის სასწაულებრივი გან-
თავისუფლებისათვის ვგრძნობდით მის მიმართ. მძიმე განსაც-
დელში მყოფთ, ჩვენ ვერც წარმოგვედგინა მსგავსი რამ. მართლაც,
ვის შეეძლო ყველაფრის გადარჩენის იმედი ჰქონოდა, როცა ყო-
ველი მხრიდან იმის საშიშროება იყო, რომ ყველაფერს დაგვარ-
გავლით? მომდევნო დღეებში დავიანგარიშეთ ამ საბედისწერო მო-
გზაურობის დროს ჩვენი დანაკარგი. აღმოჩნდა, რომ დანაკარგი არ
აღემატებოდა ერთ პროცენტს ყოველივე იმისას, რაც შევინარჩუ-
ნეთ და დამსხვრევისა და გაფუჭების გარეშე ჩამოვიტანეთ თბი-
ლისში.

საქართველო (გგულისხმობ მთელ ქვეყანას, რომელიც ასე იწ-
ოდება და სპარსეთს ექვემდებარება) დღეს აღმოსავლეთით ჩერ-
ქეზეთსა და მოსკოვის სახელმწიფოს⁹⁷ უსაზღვრება, დასავლეთით
— მცირე სომხეთს, სამხრეთით — დიდ სომხეთს, ჩრდილოეთით
კი შავ ზღვასა და კოლხეთის იმ ნაწილს, რომელსაც იმერეთი⁹⁸
ეწოდება. ჩემი აზრით, მთელი ეს ქვეყანა უნდა იყოს სწორედ ის,
რასაც ძველი ხალხი იბერიას უწოდებდა. საქართველო უწინ გა-
დაჭიმული იყო თავრიზიდან და ერზერუმიდან ტანაისამდე და მას
ალბანია ერქვა. როგორც ვხედავთ, დღეს ის დამცრობილია. იგი
წარმოადგენს ტყიან⁹⁹ და მთავორიან ქვეყანას, სადაც ვიწრო, მავ-
რამ გრძელი, მშვენიერი დაბლობებიც მრავლად არის. საქართვე-
ლოს შუა ნაწილი უფრო სწორი და ბრტყელია, ვიდრე დანარჩენი
ნაწილი. ქვეყნის შუაში მიედინება მდინარე მტკვარი⁹⁹, რომელსაც
გეოგრაფოსთა უმეტესობა კირს¹⁰⁰ და აგრეთვე კორუსს¹⁰¹ უწო-
დებს.* მისი სათავე კავკასიონის მთებშია, ახალციხიდან დღენახე-
რის სავალზე. ერთვის კასპიის ზღვას. სპარსეთის სხვა მდინარეებ-
თან შედარებით, ამ მდინარეს ის უპირატესობა აქვს, რომ ქვეყნის
საკმაოდ დიდ მონაკვეთზე სანაოსნოდ გამოიყენება. ასეთი ვრცე-
ლი იმპერიისათვის ეს შეტად მნიშვნელოვანია, რადგანაც სხვა მდი-
ნარეზე მსგავს რასზე ვერა ვხვდებით. სპარსეთის ცნობილი მეფე
კიროსი²⁸⁶ სწორედ ამ მდინარე მტკვარში ჩააგდეს ყმაწვილობა-
ში, მაგრამ იგი არ ჩაძირულა. ძველ ისტორიკოსთა ცნობების მიხ-
ედვით აქედან წარმოსდგა მისი სახელწოდება კიროსი. ამ საკითხ-
ზე ისტორიკოსთა აზრი უფრო იმპროვიზაცია არის სარწმუნო, რომ

⁹⁷ Moscovie. ⁹⁸ Imjrette. ⁹⁹ Kur. ¹⁰⁰ Cyr. ¹⁰¹ Corus.

ყველა იმ ქვეყანაში, რომელთა შესახებაც ახლახან ვლაპარაკობდი, მდინარე მტკვარს საერთოდ უწოდებენ შაჰ-ბაჰმან-სუს¹⁰², ე. ი. „ხელმწიფე ბაჰმანის მდინარეს“. სახელი „ბაჰმანი“¹⁰³ ერთი იმ სახელთაგანია, რომლითაც სპარსული მატრიანეები მეფე კიროსს იხსენიებენ.

სპარსეთის... თანამედროვე აღწერებში საქართველო ცალკე არის მითითებული „გურჯისტანის“¹⁰⁴ სახელწოდებით, რომელიც დაყოფილია ოთხ ნაწილად: იმერეთი, რომლის შესახებაც ჩვენ ასე ვრცლად ვილაპარაკეთ; გურიელის ქვეყანა, რომელშიაც შედის ახალციხის მმართველობის ქვეშ მოქცეული მხარე; კახეთის¹⁰⁵ სამეფო, რომელიც ღრმად არის შეჭრილი კავკასიონის მთებში და რომელიც საკუთრივ ძველ იბერიას წარმოადგენს; და საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი — ქართლი¹⁰⁶, რომელსაც ძველი გეოგრაფოსები აზიის ალბანიას უწოდებენ²⁸⁷). კახეთის სამეფო და ქართლი სპარსეთის იმპერიაში შედიან. ეს არის სწორედ ის, რასაც სპარსელები გურჯისტანს ეტყვიან. გეორგიანები¹⁰⁷ თავიანთ თავს მხოლოდ ერთ სახელს — ქართველს¹⁰⁸ უწოდებენ. ეს სახელი ახალი არ არის. მას ვხვდებით, თუმცა ოდნავ დამახინჯებულა სახით, მრავალი ძველი ავტორის თხზულებებში, უმთავრესად წმინდა ეპიფანესთან, რომელიც, ამ ხალხზე ლაპარაკის დროს, მათ ქარდიელებს¹⁰⁹ უწოდებს. ამბობენ, სახელწოდება გეორგიელები თითქოს ბერძნებს მიეცეთ მათთვის ძეოჲჯ სიტყვისაგან, რაც მათ ენაზე „მიწათმოქმედს“ ნიშნავს. სხვები კი ფიქრობენ, რომ ეს სახელწოდება წმინდა გიორგის სახელიდან არისო წარმომდგარი, რომელიც ბერძნული რიტუალის მიმდევარ ქრისტიანთათვის უმნიშვნელოვანეს წმინდანს წარმოადგენს; მაგრამ ეს ეტიმოლოგიური შეცდომაა, რადგანაც სახელწოდებას „გეორგიანები“ ვხვდებით ბევრად უფრო ადრეული ხანის ავტორებთან, ვიდრე თვით წმინდა გიორგია, როგორც არიან, შავალითად, პლინიუსი და პომპონიუს მელა.

როგორც ვნახეთ, საქართველოში ქალაქები ცოტაა. უწინ კახეთის სამეფოში რამდენიმე ქალაქი ყოფილა. ახლა ყველა ისინი ნანგრევებად არის ქცეული, გამონაკლისია მხოლოდ ერთი ქალაქი, რომელსაც აგრეთვე კახეთი¹¹⁰ ჰქვია²⁸⁸). თბილისში ყოფნისას მი-

¹⁰² Cha-bah-menisou. ¹⁰³ Bahmen. ¹⁰⁴ Gurgistan. ¹⁰⁵ Caket. ¹⁰⁶ Carthuel.
¹⁰⁷ Géorgiens. ¹⁰⁸ Carthueli. ¹⁰⁹ Cardiens. ¹¹⁰ Caket.

თხრეს, რომ ეს ქალაქები, თურმე, დიდი და ჩინებულიად ნაშენი ყოფილა. ამას გვაფიქრებინებს არა მარტო ის, რაც ჯერ კიდევ მთლიანად არ არის დანგრეული, არამედ ნანგრევებიც კი. კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით მცხოვრები ხალხები: ალანები, სვანები, ჰუნები და სხვანი განთქმულნი არიან თავიანთი ძალითა და გამბედაობით; სხვათა მოწმობით ამორძალებიც ასევე გულადნი არიან და სწორედ მათ ააოხრეს კახეთის ეს პატარა სამეფო. ამორძალები კახეთის სამეფოს მეზობლად, ზემოთ, ჩრდილოეთით ცხოვრობენ. ამ საერთო აზრს იზიარებენ როგორც ძველი, ასევე თანამედროვე გეოგრაფოსები. პტოლემეისი მათ ქვეყანას აზიის სარმატიის¹¹¹ ფარგლებში ათავსებს, რომელიც დღეს სათათრეთად იწოდება და მდებარეობს ვოლგის დასავლეთით, ამ მდინარესა და ჰიპიკის¹¹² მთებს შორის, ეს არის სწორედ კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთი მხარე. კვინტ-კურციუსი იმავე აზრით ამბობს, რომ თალესტრის¹¹³ სამეფო მდინარე ფაზისის მახლობლად იყო. ამასვე ფიქრობს სტრაბონიც, როცა პომპეუსისა და კანიდიუსის ლაშქრობებზე ლაპარაკობს: საქართველოში არავინ მინახავს ამორძალების ქვეყანაში ნამყოფი, მაგრამ მათი ამბები ბევრისგან მსმენია. შალის უხეში ქსოვილისაგან დამზადებული, უცნაური ფორმის ქალის ტანსაცმელიც კი მაჩვენებს მთავართან, რომელიც თურმე, როგორც ამბობენ, ერთი ამორძალი ქალისა ყოფილა. იგი უქანასკნელი ბრძოლების დროს კახეთის ახლოს მოუკლავთ. თბილისის კაპუცინებმა მითხრეს, რომ გაზაფხულზე ორი შისიონერი აპირებსო მათ ქვეყანაში გამგზავრებას, რადგანაც კონვენუაციისაგან მიუღიათ ბრძანება. ასე რომ, მალე შესაძლებლობა გვექნება ამ მამაცი მებრძოლი ქალების შესახებ ცნობები მივიღოთ. ერთხელ ამის თაობაზე საკმაოდ ხანგრძლივი საუბარი მქონდა საქართველოს მთავრის ვაჟიშვილთან. სხვათა შორის, მან მითხრა, რომ კახეთის ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ ხუთი დღის სავალზე, ცხოვრობს სრულიად უცნობი ხალხი, რომლებიც განუწყვეტილვ იბრძვიან თათრების წინააღმდეგო. მათ მეტსახელად კალმაცებს¹¹⁴ ეძახიან. ეს ის ხალხია, რომელთაც ჩვენ ყალმუხებს¹¹⁵ ვუწოდებთ. ისიც მითხრეს, რომ კავკასიონის მთებში მცხოვრები ხალხები მუდმივად ებრძვიან ერთმანეთს, მათ შორის მშვიდობის დამყარება ან ზა-

¹¹¹ Sarmatie asiatique. ¹¹² Hippiques. ¹¹³ Thalestris. ¹¹⁴ Calmacs. ¹¹⁵ Calmouques.

ვის დადება შეუძლებელია, რადგანაც ისინი ველურნი არიან, არა აქვთ არც რელიგია, არც პოლიცია ჰყავთ და არც კანონები გააჩნიათო. კახეთთან ახლოს მცხოვრები ხალხები ხშირად ესხმიან მას თავს. ეს გარემოება მეფისნაცვალს, ე. ი. საქართველოს მთავრის უფროს ვაჟიშვილს²⁸⁹), აიძულებს მუდამ მზად იყოს ამ ბარბარო-სების მოსაფერიებლად.

ამ ახალგაზრდა მთავარს ვუამბე, თუ რას წერდნენ ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები ამორძალების შესახებ. ამ საკითხზე კარგა ხანს ვისაუბრეთ, შემდეგ მან აზრი გამოთქვა, რომ ეს ხალხი, ალბათ, მოხეტიალე სკვითები არიან ისევე, როგორც თურქმენები და არაბებიო, რომლებიც აშინელების¹¹⁶ მსგავსად ქვეყნის გამგებლობას ქალებს აბარებენ, და რომ ამ დედოფლებს თავიანთი სქესის წარმომადგენლები ემსახურებიან, რომლებიც ყველგან თან დაყვებიანო. ადვილი გასაგებია, რომ ისინი შეიარაღებულნი დადიან და რომ მათ ისევე კარგად უნდა იცოდნენ ცხენოსნობა, როგორც მამაკაცებმა, რადგანაც აღმოსავლეთში ქალებმა მამაკაცებივით კარგად იციან ცხენზე ჯდომა, ზოგიერთმა კი მათზე უკეთესად. დედოფლებს გვერდზე ხანჯალი ჰკიდიათ. რაც შეეხება მკერდის დამახინჯებას და სხვა ამგვარ ჩვეულებას, რასაც ამორძალ ქალებს მოაწერენ, ჩვენ ისინი ისეთივე ზღაპრებად მოგვაჩნია, როგორითაც ერთი ლათინი პოეტის გავლენით ერთმა მატყუარა ბერძენმა აავსო თავისი ისტორიები.

ქართლის პროვინციაში მხოლოდ ოთხი ქალაქია: გორი, სურამი¹¹⁷, ალი და თბილისი. თბილისის აღწერას ჩვენ ქვემოთ მოვიტანთ. გორი პატარა ქალაქია, გაშენებული ორ მთას შორის ვაშლილ ვაკეზე, მდინარე მტკვრის ნაპირზე, ბორცვის ძირში, რომელზედაც ციხე-სიმაგრე დგას და რომელსაც სპარსელები იცავენ. იგი ააშენა სპარსეთის ჯარის მხედართმთავარმა როსტომ-ხანმა¹¹⁸ გურჯისტანის უკანასკნელი ბრძოლების დროს, ორმოცი წლის წინათ. ერთმა ავგუსტინელმა მისიონერმა, რომელიც იმხანად გორში იმყოფებოდა, მისი გეგმა აიღო. ციხე-სიმაგრე კარგად არ არის დაცული. მის მთავარ ძალას მისი ადგილმდებარეობა წარმოადგენს. გარნიზონი შედგება ასი კაცისაგან. მის ძირში გაშენებული ქალაქი პატარაა. სახლები, ისევე როგორც დახურული ბაზრები, აღნიშნავან არის ნაშენი. მცხოვრებლები ვაჭრობას მისდევენ და საქ-

¹¹⁶ Achinois. ¹¹⁷ Suram. ¹¹⁸ Rustan Can.

მაოდ შეძლებულნიც არიან. აქ ბლომად და იაფად შეიძლება იშო-
ვო ყველაფერი, რაც არსებობისათვის არის აუცილებელი. სახელ-
წოდება გორი წარმოდგება სიტყვისაგან, რომელიც „ღორს“ ნიშ-
ნავს, რადგანაც ღორები აქ დიდი რაოდენობითაა და თანაც საუ-
კეთესო ჯიშისა.

სურამი, კაცმა რომ თქვას, მხოლოდ და მხოლოდ დაბას წარ-
მოდგენს. იგი უფრო პატარაა, ვიდრე ქალაქი გორი, მაგრამ მის
ახლოს დიდი და კარგად ნაგები ციხე-სიმაგრეა. მისი გარნიზონიც
ასი კაცისაგან შედგება. სურამის ახლოს არის ადგილი, რომელიც
სამცხედ¹¹⁹ იწოდება²⁹⁰). ეს არის ქართული სახელი და ნიშნავს „სამ
ციხეს“. ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, თითქოს ნოე,
კიდობნიდან გადმოსვლის შემდეგ, ამ მხარეში დასახლებულა და
მის ვაჟებს თითოეულს აქ თითო ციხე აუშენებიათო. აღის შესახებ
აქ არაფერს ვამბობ, რადგანაც მასზე სხვაგან მქონდა საუბარი.

საქართველოში ჰავა ჯანსაღი და მშრალია. ზამთარში აქ ძა-
ლიან ცივა, ზაფხულში კი ძალიან ცხელა. კარგი ამინდები მხოლოდ
მაისის თვეში დგება, მაგრამ ნოემბრის ბოლომდე გრძელდება. მი-
წები აქ მორწყვას მოითხოვს, წინააღმდეგ შემთხვევაში მოუსავლი-
ანია. მორწყული მიწები კი უხვად იძლევა სხვადასხვა სახის მარცვ-
ლეულის, მწვანლისა და ხილის მოსავალს. საქართველო ნაყოფიერი
ქვეყანაა. ცხოვრება აქ კარგად და იაფად შეიძლება. მსოფლიოს არც
ერთ კუთხეში არ არის ისეთი გემრიელი პური, როგორც აქ. ხილი
საუცხოოა და მრავალნაირი. ევროპის არც ერთ ადგილას არ მოდის
უფრო გემრიელი მსხალი და ვაშლი. აზიაში არსად მოიძებნება აქა-
ურზე უკეთესი ბროწეული. საქონელი აქ დიდი რაოდენობითაა და
ძალიან კარგი ჯიშისა, იქნება ეს მსხვილფეხა თუ წვრილფეხა. ნადი-
რი შესანიშნავი და მრავალნაირია. ბევრია ფრინველიც. დიდი რაო-
დენობითაა აგრეთვე გარეული ღორიც, რომლის ხორცი ისეთივე
გემრიელია, როგორც კოლხეთში. უმრავლესობა მხოლოდ და მხო-
ლოდ ღორის ხორციით იკვებება. მთელი სოფლები ღორებითაა სავ-
სე. უნდა ითქვას, რომ ამ ხორცზე უკეთესს ვერაფერს იგემებ. ად-
გილობრივი მკვიდრნი ირწმუნებიან, რომ რამდენიც არ უნდა ჭამოს
კაცმა ღორის ხორცი, არასოდეს არ აწყენსო. ვფიქრობ, რომ მართ-
ლაც ასე უნდა იყოს, რადგანაც მიუხედავად იმისა, რომ ყოველი
ჩემი ულუფა ღორის ხორცისაგან შედგებოდა, მას არასოდეს უწყე-
ნია ჩემთვის. საქართველოსთან ახლო მდებარე კასპიის ზღვა და

¹¹⁹ Sémachè.

მასზე გამდინარე მტკვარი იმდენი თევზითა და მტკნარი წყლით ამარაგებს ქვეყანას, რომ დარწმუნებით შეიძლება ითქვას მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში, წლის არც ერთ დროს არ შეიძლება აქაურზე უკეთესად ჭამოს და სვას ადამიანმა.

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას ისიც, რომ არ არსებობს ქვეყანა, სადაც იმდენს და ისეთ კარგ ღვინოს სვამდნენ, როგორც აქ. ისევე როგორც კოლხეთში, აქაც ვაზები ხეებზეა გაშენებული. მეფეთა სასამელად თბილისიდან ღვინო დიდი რაოდენობით გააქვთ სომხეთში, მიდიასა და ისფაჰანში. ერთი ცხენის საპალნე, რომელიც წონით სამას ფუტს უდრის, მხოლოდ და მხოლოდ რვა ფრანკი ღირს; მე ვლპარაკობ საუკეთესო ღვინოზე, რადგანაც ჩვეულებრივ, საშუალო ღვინოს ამისი ნახევარი ფასი აქვს. ყველა დანარჩენი სურსათი ამის შესაბამისად ფასობს. თუმცა საქართველო დიდი რაოდენობით აწარმოებს აბრეშუმს, მაგრამ რასაც მოგზაურთა უმეტესობა წერს ამის შესახებ, აქ იმის ნახევარიც კი არ მზადდება. ადგილობრივმა მოსახლეობამ მისი კარგად გამოყვანა არ იცის. მათ აბრეშუმი ოსმალეთში, ერზერუმსა და ახლომახლო ადგილებში გააქვთ, სადაც ისინი ფართო ვაჭრობას აწარმოებენ.

ქართველები მთელს აღმოსავლეთში და შეიძლება ითქვას, მთელ მსოფლიოში, საუცხოო ჯიშის ხალხია. ამ ქვეყანაში მე არ შემხვედრია არც ერთი უშნო ადამიანი, კაცი იქნება ეს თუ ქალი. ვხვდებოდი მხოლოდ და მხოლოდ ანგელოზისებრ სახეებს. ქალების უმეტესობა ბუნებას ისეთი სინატიფით დაუჯილდოებია, როგორსაც ვერსად შეხვდებით. ვფიქრობ, შეუძლებელია მათ თვალი მოჰკრათ და არ შეგიყვარდეთ. ქართველ ქალზე უფრო მშვენიერია სახისა და ტანის დახატვაც კი შეუძლებელია; არიან მაღალნი, კობტა და მოქნილი ტანისა და საოცრად წელწკრილნი. ფერუმარილი, რომელსაც ერთნაირად ხმარობენ ლამაზებიც და ულამაზონიც, მათ არ უხდებათ. იგი სამკაულის შემცვლელია და მას ისეთსავე მორთულობად იყენებენ, როგორც ჩვენში თვალმარგალიტსა და ლამაზ ტანსაცმელს...

ქართველები თავაზიანნი და კაცთმოყვარენი, ამასთანავე დარბაისელნი და თავდაჭერილნი არიან. მათი ადათ-წესები გარშემომცხოვრები ხალხების უმეტესობის ზნე-ჩვეულებათა ნარევს წარმოადგენს. ვფიქრობ, ეს უნდა იყოს შედეგი მათი სავაჭრო ურთიერთობისა სხვა ხალხებთან და იმ თავისუფლებისა, რომელიც საქართველოში ყველას აქვს მინიჭებული: აქ უფლება გაქვს იცხოვრო-

შენი სარწმუნოებით და ადათებით, იმსჯელო მასზე და დაიცვა იგი. აქ შეხვდებით სომხებს, ბერძნებს, ებრაელებს, ოსმალებს, სპარსელებს, ინდოელებს, თათრებს, მოსკოვიტებსა და ევროპელებს. სომხები აქ ისე მრავლად არიან, რომ ქართველებსაც კი სჭარბობენ. ამასთანავე ისინი ყველაზე მდიდრები არიან, მაგრამ პატარა ადგილები და დაბალი თანამდებობები უკავიათ. ქართველები უფრო უფლებამოსილნი, ამაყნი, თავმომწონენი და დიდების მოყვარულნი არიან...

ქართველების ტანსაცმელი თითქმის პოლონელებისას ჩამოგავს. ატარებენ პოლონურის მსგავს ჩაჩებს. ქურთუკი გულმკერდთან შეხსნილია, იკვრება დილებითა და სადილე ყაითნებით. ფეხსაცმელები ისეთივეა, როგორც სპარსელებისა. ქალების ტანსაცმელი სპარსულისაგან არაფრით არ განსხვავდება.

დიდებულების სახლები და საზოგადოებრივი შენობები სპარსული ნაგებობების მსგავსად არის ნაშენი. მშენებლობა იაფი ჯდება, რადგანაც ხის მასალა, ქვა, თაბაშირი და კირი დიდი რაოდენობით აქვთ. სპარსელებს ბაძავენ აგრეთვე ჯდომაში, წოლასა და სმა-ჭამაში.

დიდებულები თავიანთი ყმების მიმართ ტირანულზე უმკაცრეს ძალმომრეობას იჩენენ. აქ უფრო უარესი შდგომარეობაა ამ მხრივ, ვიდრე კოლხეთში. თავიანთ ყმა-გლეხებს მთელი თვეების ვანმავლობაში საკუთარი სურვილისამებრ ამუშავებენ ისე, რომ არ აძლევენ საფასურს და არც საზრდოს, უფლება აქვთ თავიანთი ვასალების ქონებაზე, თავისუფლებასა და სიცოცხლეზე; ართმევენ შვილებს და ყიდიან ან მონებად აქცევენ, მაგრამ ოც წელზე მეტი ხნისას, განსაკუთრებით ქალებს, იშვიათად თუ გაყიდიან. სარწმუნოება ქართველებს დაახლოებით ისეთივე აქვთ, როგორც მეგრელებს. ერთმაც და მეორემაც სარწმუნოება ერთდროულად, კერძოდ ამეოთხე საუკუნეში მიიღეს ერთი იბერიელი ქალისაგან, რომელიც კონსტანტინოპოლში მოქცეულა ქრისტიანობის რჯულზე. ახლა, როგორც ერთს, ისე მეორეს დაკარგული აქვთ ქრისტიანობის მთელი არსი. ასე რომ, ის რაც მეგრელების შესახებ ვთქვი — მათ სახელის გარდა ქრისტიანობისაგან აღარაფერი აქვთ-მეთქი შემორჩენილი, რომ არ იცავენ და არც კი იცნობენ იესო ქრისტეს თითქმის არც ერთ ცნებას-მეთქი, — არანაკლებ სამართიანი იქნებოდა გვეთქვა საქართველოს ხალხის შესახებაც. მიუხედავად ამისა, ქართველები უფრო მტკიცედ ინახავენ მარხვას და წარმოთქვამენ უფრო გრძელ ლოც-

ვებს. ჩემი თბილისში ყოფნის დროს მისიონერებმა რომში მათი მისიის შესახებ რელაცია გაგზავნეს, რომელიც მე მაჩვენეს. მასში ერთი მეტად სასაცილო ამბავი იყო მოთხრობილი, რომელსაც აქ მოვიტან, რადგანაც იგი ჩემს თემას ეხება და აქ უადგილო არ იქნება. ცხოვრობდა გორში ერთი ცუდი ყოფაქცევის ქალი, რომელიც ავად გამხდარა. უფიქრია ჩემი აღსასრული მოვიდაო, გაუგზავნია კაცი მღვდლის მოსაყვანად და, აღსარებაში უღიარებია რა თავისი გარყვნილება, აღთქმა დაუდვია, რომ თავისი ქმრის გარდა სხვა კაცს არ გაიკარებდა. მღვდელს უთქვამს: ქალბატონო, მე თქვენ იმდენად კარგად გიცნობთ, რომ თქვენს ნათქვამს ვერ დავიჯერებო. ცხადია, თქვენთვის შეუძლებელი იქნება სამიჯნურო კავშირების გაწყვეტა, მაგრამ ამასა გთხოვთ, კავშირი დაიჭიროთ მხოლოდ ორ-სამთან; თანაც ჩემის ნებართვით და ჩემ მიერ ნაკარნახევი პირობებითო. მისი წინადადებით შეურაცხყოფილ ქალს მღვდელი გაუძევებია და სასწრაფოდ მოუყვანინებია კაპუცინი, უამბნია ყოველივე, რაც მოხდა და შემდეგ აღსარება უთქვამს მისთვის. იმავე რელაციაში ნათქვამია, რომ აღსარებაზე მოსულ ცოდვილებს, რომელთა ცოდვასაც სხვისი ქონების მოტაცება წარმოადგენს, მღვდლები უბრძანებენ ნაქურდალი დაუბრუნონ არა მის მფლობელს, არამედ ჭადასცენ მათ, ასე რომ, გატაცებული ქონება მის პატრონს არასოდეს არ უბრუნდება.

საქართველოში რამდენიმე ეპისკოპოსია, ერთი არქიეპისკოპოსი და ერთიც პატრიარქი, რომელსაც კათალიკოსს უწოდებენ. მთავარი, თუმცა სარწმუნოებით მაჰმადიანია, საეკლესიო საქმეებსაც განაგებს და ჩვეულებრივად ამ თანამდებობებზე თავის ნათესავებს ნიშნავს ხოლმე. პატრიარქი მისი ძმაც²⁹¹). დიდებულებიც ასეთსავე უფლებებს ჩემულობენ თავიანთ მამულებში; ისინი არა მარტო განაგებენ საეკლესიო თანამდებობებს და იძლევიან ბენეფიციებს, არამედ ეკლესიის მსახურთ ისევე განუსჯელად აგდებენ საპყრობილეში და სჯიან, როგორც სხვებს. მათ იყენებენ ყოველგვარ მძიმე სამუშაოზე, ართმევენ შვილებს; არ კმაყოფილდებიან იმით, რომ ხელიდან აგლეჯენ იმას, რაც ადამიანისათვის სიცოცხლეზე უძვირფასესია, ვგულისხმობ მათ შვილებს, და ამ გაუბედურებულ ხალხს არანაკლებ ძვირფას განძს — თავისუფლებას — ართმევენ და როგორც უკვე აღვნიშნე, მათ მაჰმადიანებზე ჰყდიან.

საქართველოს ეკლესიები რამდენადმე უფრო კარგად გამოიყურება, ვიდრე სამეგრელოსი. ქალაქში ეკლესიები საკმაოდ სუფ-

თაა, სოფლებში კი ძლიერ მოუვლელი. ქართველებს, მათ ახლო-მახლო—ჩრდილოეთით და დასავლეთით—მცხოვრები ქრისტიანი ხალხების მსგავსად, ერთი საკმაოდ უცნაური ჩვეულება აქვთ: ეკლესიებს მთის წვერზე, შორეულ და თითქმის მიუდგომელ ადგილებში აშენებენ. ასეთი ეკლესია შორიდან მოჩანს და მას სამი-ოთხი ლიეს მანძილიდან სცემენ თაყვანს; იქ კი თითქმის არასოდეს არ ადიან; დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეკლესიების უმეტესობას ათ წელიწადში ერთხელ თუ გააღებენ ხოლმე. ააშენებენ ეკლესიებს და შემდეგ ბედისა და განგების ანაბარა მიატოვებენ. ვერაფრით ვერ შევძელი დამედგინა ასეთი უაზრობის მიზეზი. ვისაც კი არ ვეკითხებოდი, მუდამ ერთნაირ უცნაურ პასუხს ვიღებდი: ასეთი ჩვეულება გვაქვსო. ქართველები თვლიან, რომ როგორი ცოდვაც არ უნდა ჩაიდინონ, პატარა ეკლესიის აშენებით შეწყნარებას მიიღებენ—მე პირადად ვფიქრობ, რომ ეკლესიებს მიუდგომელ ადგილებში აშენებდნენ იმიტომ, რათა თავიდან აიცილონ მისი შორთვა და მოვლა. ზემოთ უკვე აღვნიშნე, რომ წმინდა გიორგი ამ ქრისტიანებისათვის უმთავრესი წმინდანია. მას „მარ გერგის“¹²⁰ უწოდებენ და თვლიან, რომ იგი დაბადებულია კაბადოკიაში; სირიელი პატრიარქის ვაჟიშვილია და დიოკლეტის დროს იქნა წამებული²⁹²). ამ წმინდანს თვით მაჰმადიანებიც არანაკლებ სცემენ პატივს. მათში გავრცელებულია ლეგენდა, რომელშიაც დაახლოებით ასეთი რამ არის მოთხრობილი: წმინდა გიორგის მიერ მოხდენილ სხვადასხვა სასწაულთა შორის, მან მკვდრეთით აღადგინა ხარი ერთი საწყალი მოხუცი ქალისა, რომელთანაც იგი დაბინავდა; ეს ამბავი, თუ იგავი, ამ წმინდანის შესახებ მეგრელების ნამბობს წააგავს, რომლის მიხედვითაც წმინდა გიორგის ღამით გადაჰყავს ხარი ას ლიეზე მეტი მანძილით დაშორებული ერთი ადგილიდან მეორეზე. ეს იგავი მე მოვიხსენიე მეგრელების რელიგიის შესახებ ტრაქტატში.

სპარსელების მიერ საქართველოს დაპყრობა იმდენი რელაციებისა და ისტორიების საშუალებითაა აღწერილი, რომ მე თავს შევიკავებდი ამის შესახებ ლაპარაკისაგან, რომ ავტორები ერთი აზრისანი და კარგად ინფორმირებულნი ყოფილიყვნენ იმაზე, რასაც წერენ. აი, მოკლედ ის, რაც სპარსეთის ისტორიებში ვპოვე.

დიდმა ისმაილმა²⁹³) (რომელსაც ჩვენმა ისტორიკოსებმა სეფი¹²¹

¹²⁰ Mar Gergis. ¹²¹ Sophy.

შეარქვეს) მას შემდეგ, რაც კასპიის ზღვის დასავლეთით მდებარე ქვეყნები—მიდია და არმენიის ნაწილი დაიპყრო და ამ ადგილებიდან ოსმალები განდევნა, ომი გამოუცხადა ქართველებს, თუმცა თავისი მეფობის დასაწყისში სწორედ მათგან ჰქონდა მიღებული მნიშვნელოვანი დახმარება. ეს ომი მისი გამარჯვებით დამთავრდა და ქართველები აიძულა ხარკი ეხადათ და მიქვლები მიეცათ მისთვის. კახეთისა და ქართლის სამეფოების გარდა, საქართველოში ვასალების მსგავსი მრავალი მცირე მეფე არსებობდა, რომელთაც „ერისთავებს“¹²² უწოდებდნენ და რომლებიც მუდმივად ერთმანეთთან ომობდნენ. ეს გახლდათ მიზეზი, ყოველ შემთხვევაში საბაბი მაინც, რამაც ქართველების დაცემა გამოიწვია. ისინი ხარკს უხდიდნენ ისმაილს¹²³ მთელი მისი მეფობის განმავლობაში და მის მეგვიდრეს თამაზს¹²⁴, რომელიც დიდსულოვანი და ომებში სვებედნიერი მმართველი იყო²⁹⁴). მის სიცოცხლეში საქართველოს იმ ნაწილში, რომელსაც ქართლს უწოდებენ და რომელიც, როგორც უკვე ვთქვი, საქართველოს აღმოსავლეთი მხარეა და სპარსეთს აღმოსავლეთით ესაზღვრება, მეფობდა ლუარსაბი¹²⁵. ამ მეფეს ორი ვაჟიშვილი დარჩა და მათ გაუნაწილა თავისი სამეფო²⁹⁵). უფროსს სიმონი¹²⁶ ერქვა, მეორეს დავითი¹²⁷. ამ განაწილებით ორთავენი უკმაყოფილონი დარჩნენ და ერთმანეთის წინააღმდეგ ომში დახმარებისათვის ორთავემ თამაზს მიმართა. ამ უკანასკნელს უმცროსის თხოვნა პირველად მიუვიდა. თამაზმა შეუთვალა მას, რომ მამამისის მთელ სამფლობელოებს მისცემდა, თუ მაჰმადიანობის მიღებაზე დათანხმდებოდა. დავითმა მიიღო ეს წინადადება. გადავიდა მაჰმადიანურ სარწმუნოებაზე და სპარსეთის სარდლობას წარუდგა, რომელნიც ოცდაათიათასიანი ცხენოსანი ჯარით იყვნენ მოსულნი ამ ქვეყანაში. დავითი თამაზთან გაგზავნეს, რომელიც ამ დროს ყაზვინს¹²⁸ იდგა. თამაზმა მოაქცია თუ არა თავისი გავლენის ქვეშ ქართველი მთავარი; ახლა სიმონს მისწერა იგივე, რაც მის ძმას, კერძოდ, წინაპართა მამული თუ გინდა, ჩვენი სარწმუნოება მიიღე და ჩემთან გამოცხადდიო. სპარსეთის ჯარებისაგან შევიწროებული სიმონი დანებდა, მაგრამ თავისი სარწმუნოებისაგან განდგომა არ ისურვა. ამგვარად თამაზმა, გახდა რა საქართველოსა და მისი მთავრების პატონ-პატრონი, უფროსი ძმა დაატყვევა და კასპიის ზღვასთან ახლოს მდებარე განჯის¹²⁹ საპყრობილეში გაგზავნა, ხოლო მეორე ძმა საქართველოს

¹²² Eristaves. ¹²³ Ismaël. ¹²⁴ Tahmas. ¹²⁵ Luarsab. ¹²⁶ Simon. ¹²⁷ David.

¹²⁸ Casbin. ¹²⁹ Genghê.

მმართველად დასვა, შეუცვალა რა სახელი დავითი დაუდ-ხანად¹³⁰, რაც მაჰმადიანობის საწინდარი იყო²⁹⁶). შემდეგ თამაზმა ქართველ დიდებულებს ერთგულებაზე ფიცი დაადებინა და მათი და დავითის შვილები მძევლებად წაიყვანა.

თამაზის სიკვდილის შემდეგ ქართველებმა, ისევე როგორც სპარსეთის სხვა მრავალმა პროვინციამ, სპარსელების უღელი გადაიგდეს: ისმაილ II მეფობის ხანაში; რომელმაც მხოლოდ ორ წელიწადს გასტანა²⁹⁷), და მაჰმადის (მეტსახელად ხუდა ბენდე¹³¹, ე. ი. „ღვთის მონა“) მეფობის პირველი ოთხი წლის განმავლობაში ქართველები დამოუკიდებელი იყვნენ, შემდეგ კი მაჰმადმა ჯარი გაგზავნა საქართველოში, რათა იგი კვლავ დაემორჩილებინა. მისი მოახლოებისთანავე დაუთ-ხანი გაიქცა. მისმა ძმამ სიმონმა, როგორც მეუკვე ვთქვი, კასპიის ზღვის ახლოს დატყვევებულმა, ეს გარემოება გამოიყენა თავისი ქონების დასაპატრონებლად, მიიღო მაჰმადიანობა და სიმონ-ხანის სახელით თბილისის ხანად დაინიშნა²⁹⁹).

კახეთის მეფე, სახელად ალექსანდრე, მაჰმადი ხუდა ბენდეს მეფობის დროს გარდაიცვალა. მას სამი ვაჟი და ორი ქალი დარჩა. უფროსს დავითი ერქვა. ეს მთავარი თავისი გამბედაობითა და უიღბლობით საქვეყნოდ არის ცნობილი თეიმურაზ-ხანის სახელით, რომელიც მას სპარსელებმა შეარქვეს³⁰⁰), როცა მისი მამა გარდაიცვალა, როგორც უკვე ითქვა, იგი შაჰ-თამაზს ჰყავდა წაყვანილი მძევლად სპარსეთის კარზე. რადგანაც იგი დაახლოებით აბას-დიდის ასაკისა იყო, მასთან ერთად იზრდებოდა დიდი პატივითა და მზრუნველობით. მან სპარსელების ზნე-ჩვეულება შეისისხლხორცა, რომელიც ქართველების ზნე-ჩვეულებაზე, უდავოდ, უკეთესია. მამის გარდაცვალებისთანავე დედამისმა, მშვენიერმა და ჭკვიანმა დედოფალმა, ქართველების მიერ ქეთევანად¹³², ხოლო სპარსეთის ისტორიაში მარიანად¹³³ წოდებულმა, ხუდა ბენდეს მისწერა³⁰¹): „ხელმწიფეო, ჩემი ქმარი გარდაიცვალა, გემუდარებით ჩემი ვაჟი თეიმურაზი გამომიგზავნოთ; რათა მამის მაგიერ იმეფოს. სანაცვლოდ გიგზავნით მის ძმას“. თეიმურაზს ჩამოართვეს ერთგულების ფიცი და გამოგზავნეს.

ქართლის მეფე სიმონი, რომლის შესახებაც ჩვენ ვილაპარაკეთ, აბას დიდის მეფობის დასაწყისში გარდაიცვალა და გვირგვინი თა-

¹³⁰ Daoud-Can (Dâoùd-Khân). ¹³¹ Koda-bendé. ¹³² Ketavare. ¹³³ Mariane.

ვის უფროს ვაჟიშვილს, მცირეწლოვან ლუარსაბს¹³⁴ დაუტოვა³⁰²), რომელსაც მეურვედ დაუნიშნეს მისი ვეზირი, დიდად ჭკვიანი, მაგრამ მდაბიო წარმოშობისა, ქართველთაგან მეჭრუდ¹³⁵, ხოლო სპარსელთაგან მორადად¹³⁶ წოდებული³⁰³). იგი იყო აგრეთვე თბილისის მოურავი და სამეფოში აბსოლუტური ძალაუფლებით სარგებლობდა. მეჭრუს ჰყავდა მეტად ლამაზი ასული, რომელიც ლუარსაბს გაგიჟებით შეუყვარდა, ქალიც სიყვარულითვე პასუხობდა. რასაშუალებას არ მიმართა მამამ, მაგრამ მაინც ვერ მოახერხა მიჯნურთა შეხვედრები აღეკვეთა. ერთხელ, როცა ერთად ჩაკეტილებს შეუსწრო, მთავარს უთხრა: „თქვენო აღმატებულებაჲ, პატივს ნუ ახდით ნურც ჩემს ქალს და ნურც ჩემს ოჯახს. თუ თქვენ უდიდებულესობას იგი მოსწონს, ცოლად შეირთეთ; ხოლო თუ ცოლად შერთვა არა გსურთ, ნუ დარჩებით მასთან მარტო“. ლუარსაბმა მისცა ფიცი, სხვა ქალს არასოდეს ვისურვებო; ფიცით გულდაჯერებულმა მეჭრუმ ნება დართო თავის ქალს მთავართან ისე ყოფილიყო, როგორც საკუთარ ქმართან. მაგრამ ეს ქორწინება არ შემდგარა, ვინაიდან დედოფალი და ქვეყნის სეფექალები წინ აღუდგნენ ამ გადაწყვეტილებას და გამოაცხადეს—დაბალი წარმოშობის პიროვნების ქვეშევრდომები არ გავხდებითო. ლუარსაბი, როგორც ჩანს ამ წინააღმდეგობით მეტად კმაყოფილი დარჩა და მეჭრუს განუცხადა, რომ მისი ქალის შერთვა არ შეეძლო³⁰⁴). მე უკვე აღვნიშნე, რომ ქართველები მეტისმეტად შურისმაძიებლები არიან; მეფეს ურჩიეს მეჭრუს მორიდებოდა და მოეკლევინებინა იგი, რათა ხელი შეეშალა მისგან შურისძიებისათვის. მეფე დათანხმდა. გადაწყვიტეს პირველსავე ნადიმზე, რომელსაც მისი უდიდებულესობა გამართავდა, დაეთრთ იგი და შემდეგ მოეკლათ. სწორედ იმ მომენტში, როცა შეთქმულება უნდა განხორციელებულიყო, მეჭრუს შეატყობინეს ამის შესახებ. იგი კარგა შეზარხოშებული იყო. მეფის მსახური, რომელიც მას ერთგულედა სსამისის მიწოდების დროს, თითქოსდა პატივისცემის ნიშნად, მისკენ დაიხარა და უთხრა: ბატონო, თქვენ მოკვლას გიპირებენო. მეჭრუ არ შემეკრთალა. იგი წამოდგა, სსამისი სხვას გადასცა და გარეთ გავიდა. ამ ქვეყნებში ეს როდითვლება სათაკილოდ, რადგანაც ლხინი ნახევარი დღე გრძელდება ხოლმე. მეჭრუ პირდაპირ თავის საჭინიბოსაკენ გაიქცა, აიღო პირველადვე ხელში მოხვედრილი ქუდი, მეჭინიბის ლაბადა და, თავისი-

134 Lwarzab. 135 Mehrou. 136 Morad.

ზალხისაგან შეუმჩნევლად, საჯინიბოს საუკეთესო ცხენს ლაგამი ამოსდო, მოახტა და მოჰკურცხლა. მეჰრუმ ისე მოხერხებულად განახორციელა თავისი გაქცევა, რომ ეს ვერავინ შეამჩნია და წარმატებაც უზრუნველყოფილ იქნა. იგი აბას-დიდთან მივიდა, რომელიც საქართველოსა და კასპიის ზღვის მეზობლად მდებარე შირვანსა¹³⁷ და შემახაზე¹³⁸ გამარჯვების შემდეგ ისფაჰანში ბრუნდებოდა და ფეხქვეშ ჩაუფარდა მას. მეჰრუმ უამბო როგორ ემსახურებოდა იგი ლუარსაბს და მის მამას, აწ განსვენებულ მეფეს, და ყოველივე ამის სანაცვლოდ როგორი ჯილდო მიიღო მისგან: განიზრახა მისი მოკვლა მას შემდეგ, რაც ნამუსი ახადა მის ერთადერთ ქალიშვილს და ფიცი გასტეხა. მეჰრუმ ხელმწიფეს შეჰვედრა, რადგანაც მისი სპარსული უდიდებულესობა საქართველოს ნამდვილი მპყრობელი იყო, გამოეჩინა სამართლიანობა და დაებრუნებინა მისთვის მისი ქონება.

ლუარსაბზე შურისსაძიებლად მეჰრუმ უფრო საიმედო საშუალება გამოიხაზა. იგი შეეცადა აბასისათვის ჩაენერგა ამ მთავრის დის, საქართველოს ერთ-ერთი ულამაზესი ასულის, სიყვარული, რომლის მშვენებაც სპარსეთის ყველა პოეტის მიერ იყო შექმნილი. დღესაც მღერიან სპარსეთში სიმღერებს, რომლებმაც მის სიტუაციას უფრო მეტად გაუთქვეს სახელი, ვიდრე რომელიმე მისი თანამედროვისას. ამ სიმღერებში ასახულია მშვენიერი რომანი ამ ქალისა და აბასისა. მისი ნათლობის სახელი დარეჯანი¹³⁹ იყო, სპარსული გადმოცემების მიხედვით კი მას ფარი¹⁴⁰ ჰქვია³⁰⁵). მეჰრუმ ყოველ ხელსაყრელ დროს აბასს მის შესახებ ელაპარაკებოდა და მთელ თავის მოხერხებულობას არ იშურებდა, რომ სიყვარულის ცეცხლი გაედვივებინა მისთვის. აბასმა ლუარსაბს ჯერ ერთი, ხოლო შემდეგ მეორე ელჩი გაუგზავნა მისი დის ხელის სათხოვნელად. პირველი ლამაზი სიტყვებით გამოისტუმრეს, ხოლო მეორეს მოახსენეს, რომ დედოფალი კახეთის ქვრივ მეფე თეიმურაზზე არისო დანიშნული: ამ უარისაგან უფრო მეტად გაწბილებულმა აბასმა მესამე ელჩი გაუგზავნა ლუარსაბს, რომელსაც დაავალა ყოველგვარი დაპირებებითა და მუქარით ეთხოვა ლუარსაბისათვის მისი და, ამავე დროს ხეიმურაზს მისწერა არ შეერთო ცოლად ლუარსაბის და, და მასთან გამოცხადებულიყო. ასეთი მედიდური და დაჟინებითი მოთხოვნით განაწყენებულმა ლუარსაბმა პასუხის ნაცვლად დი-

137 Chirvan (Chyrvân). 138 Chamaky (Chamakhy). 139 Darejan.

140 Pehry.

დად შეურაცხყო ელჩი, რათა ამ საქმეზე მასთან აღარავინ გამოეგზავნათ. ეს მოხდა დაახლოებით 1610 წელს. აბასს არ შეეძლო საქართველოს მიმართ თავისი გეგმების განხორციელება. იგი ომი აწარმოებდა თურქების წინააღმდეგ. მან გულში ჩაიხშო წყენა და თურქეთის წინააღმდეგ ქრისტიანი მთავრების ასამხედრებლად ევროპაში გაგზავნილ ერთ კარმელიტ მისიონერს დაავალა საქართველოზე გაევილო და განსაკუთრებით ჩაეგონებინა თეიმურაზისათვის, რომ არ შეკავშირებოდა თურქებს და არ ემოქმედა მათ მხარეზე სპარსელების წინააღმდეგ. მეტისმეტად ადვილად მიმნდობმა თუ მეტისმეტად მშიშარა თეიმურაზმა გააკეთა ის, რასაც მისგან ითხოვდნენ და რაც მალე სანანებელი გაუხდა, რადგანაც 1613 წელს აბასი ისფაჰანიდან იმ განზრახვით გაემგზავრა, რომ ომი დაეწყო საქართველოს წინააღმდეგ. სხვა დიდებულ თვისებებთან ერთად მეტისმეტად ვერაგი ბუნებითა და მტკიცე ხასიათით დაჯილდოებული ხელმწიფე ამ ომს უყურებდა როგორც სამიჯნურო ინტრიგას. ამტკიცებდა, რომ ლუარსაბის და უყვარდა და სურდა იგი; რომ თავისი გულითადი მეგობრის საშუალებით წერილებს უგზავნიდა მას. იმასაც ამბობდა, თითქოს დარეჯანს პირობა ჰქონდა მისთვის მიცემული, ლუარსაბი კი მოღალატე და უსამართლოაო. სინამდვილეში კი მისი სამზადისი სხვა რამისათვის იყო გამიზნული და არა ქალის მოცილესთან შესაბრძოლებლად; ყველანი კარგად ხედავდნენ, რომ ამ მთავარს უნდოდა ქართველები თავის ქვეშევრდომებად გაეხადა. მრავალი ქართველი ჰყავდა თავის ჯარში. მრავალ წარჩინებულს აძლევდა ჯამაგირს საქართველოში და შეჰრუც ყოველდღე კრებდა ხალხს მისი სამსახურისათვის. თეიმურაზის ორი ვაჟი, ლუარსაბის ერთი ძმა და ერთი და ჰყავდა მძევლად. დაბოლოს, იმასაც კი მიაღწია, რომ საქართველოს სამეფო სახლის რამდენიმე მთავარს მაჰმადიანობა მიაღებინა, რათა სამეფისნაცვლოები გაემრავლებინა და დიდი შემოსავალი მიეღო. აბასი დარწმუნებული იყო, რომ ქართველებს ბოლოს მოუღებდა თუ მათ შორის შუღლს ჩამოაგდებდა, რაც ადვილი საქმე იყო, განსაკუთრებით ასეთ... ხალხში. თეიმურაზს მისწერა ლუარსაბი უმადური, მეამბოხე, უგუნური და მეფობის უღირსიაო; რომ გადაწყვეტილი ჰქონდა მისთვის გვირგვინი ჩამოერთმია და თუ თეიმურაზი მას შეიპყრობდა ან მოკლავდა, მის სამეფოს თეიმურაზს გადასცემდა. ლუარსაბსაც იგივე მისწერა თეიმურაზის მიმართ. ამავე დროს კი თავისი ჯარის მთავარსარდალს

ლოლა-ბეგს¹⁴¹ უბრძანა ოცდაათათასიანი ცხენოსანი ლაშქრით საქართველოს შესეოდა და ცეცხლითა და მახვილით მოესრა იქაურობა³⁰⁶).

ლუარსაბსა და თეიმურაზს ურჩიეს შეკავშირებულყვნენ. ისინი შეხვდნენ და გადასცეს ერთიმეორეს აბასის წერილები. როცა დააწმუნდნენ, რომ ორთავეს ნამდვილი დალუპვა მრელოდათ, ფიცი დასდეს ერთად დალუპულიყვნენ ან დაეხსნათ თავი. მათი კავშირი რომ უფრო მჭიდრო და მტკიცე ყოფილიყო, ლუარსაბმა თავისი და, მშვენიერი დარეჯანი, მართლაც მიათხოვა თეიმურაზს, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, ქვრივი იყო. შეიტყო თუ არა ეს ამბავი, აბასი განრისხდა — საკუთარი ხელით უნდოდა ყელი გაემოჭრა თეიმურაზის ორი ვაჟისათვის და საქართველოდან წამოყვანილი სხვა მძევლებისათვის. იფიცებოდა, რომ ყველას გამოასალმებდა სიცოცხლეს. ბოლოს კი იმით დაკმაყოფილდა, რომ თავისი ლაშქრობა დააჩქარა, რათა მისი შეურაცხყოფელი მეფეები ჩქარა დაესაჯა.

თეიმურაზმა, იგრძნო თუ არა სპარსეთის ჯარის მოახლოება, გადაწყვიტა თავის დასაცავად მომზადებულიყო. მაგრამ შეიტყო, რომ მისი სამეფოს დიდებულთა ერთი ნაწილი დანებებას ირჩევდა. მან თავისი დედა გაუგზავნა აბასს. მას შემდეგ, რაც დედოფალს უბედურება დაატყდა თავს და დაქვრივდა, იგი მონაზვნად იყო აღკვეცილი. მეგრელების რელიგიებაზე საუბრის დროს, რომელიც ისეთივეა როგორც ქართველებისა, მე აღვნიშნე, რომ ამ ქვეყანაში შემონაზვნებისათვის უხოლოდ მონაზვნის ტანსაცმლის ტარებაა საკმარისი, ასე რომ არც აღთქმის დადება და არც საკუთარი შეჩვეული ბინის დატოვებაა საჭირო. მარიამი ანუ ქეთევანი (მას ეს ორი სახელი ერქვა) ამ ტანსაცმელში იმიტომ გამოეწყო, რომ მის ღვთისმოსაობას მეტი ასკეტურობა და გამბედაობის იერი მისცემოდა. დედოფალი ამალითა და საუცხოო ძღვენით გაემგზავრა აბასთან და ისეთი სისწრაფით იარა, რომ აბასს ჯერ კიდევ ისფაჰანში ჩაუსწრო. ფეხქვეშ ჩაუვარდა მას და თავისი შვილისათვის პატიება შესთხოვა აბასს ყოველგვარი მორჩილება აღუთქვა, რადგანაც ფიქრობდა ამით ხელმწიფეს დააშოშმინებდა.

დედოფალი ხანდაზმული იყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ საკმაოდ ლამაზი უნდა ყოფილიყო. პირველ დანახვისთანავე აბასს შეუყვარდა დედოფალი ან, შესაძლებელია, თავი მოაჩვენა

¹⁴¹ Lolla-beg.

მიჯნურად დედოფალს მაჰმადიანობის მიღება და ცოლობა შესთავაზა. ქართველი ქალისათვის დამახასიათებელი საოცრად ურყევი სიმტკიცითა და გამბედაობით დედოფალმა უარი განუცხადა ხელმწიფეს, უფრო თავის ღვთისმოსაობისა და უბიწოების გამო, ვიდრე იმის გამო, რომ სპარსეთის დედოფლების კარჩაკეტილი ცხოვრება ეზიზღებოდა. უარით გაწბილებულმა აბასმა, ან კიდევ, შესაძლოა, ეს მხოლოდ საბაბი იყო (რადგანაც ფიქრობენ, რომ ქეთევანის შერთვა მას თითქოს მხოლოდ და მხოლოდ თეიმურაზზე შურისძიებისათვის უნდოდა), დედოფალი დაატყვევა და ერთ დაშორებულ სახლში გაგზავნა, ხოლო მისი ორი შვილიშვილი, როგორც უკვე ვთქვი, თეიმურაზისაგან მძევლად გამოგზავნილები, დაასაჭურისა და მაჰმადიანობა მიადებინა. ამის შემდეგ იგი საქართველოსკენ გაეშურა. ქეთევანმა მრავალი წელი დაჰყო საპყრობილეში, შემდეგ იგი შირაზში¹⁴² გადაიყვანეს, სადაც 1624 წელს აწამეს, აბასის მიერ საქართველოს დაპყრობის დიდი ხნის შემდეგ. ამ ქალაქის მმართველს, იმამ-ყული-ხანს¹⁴³ აბასმა მისწერა³⁰⁷), რადაც არ უნდა დაჯდომოდა, ქეთევანი გაემაჰმადიანებინა და თუ დაპირებები, მუქარა და თვით გვემაც კი არ გასჭრიდა, უკიდურესი წამებისათვის მიემართა. იმამ-ყული-ხანმა დედოფალს ბრძანება უჩვენა, რადგანაც ფიქრობდა, რომ ეს გასჭრიდა, მაგრამ უშედეგოდ. ამ ნამდვილად გმირულ და წმინდა სულზე თვით წამებამაც კი არ იმოქმედა. მან იგემა ჯოხი, ბორკილები, ცეცხლი და სული დალია გავარვარებულ ნაკვერჩხლებზე, რომელზედაც აწამეს მას შემდეგ, რაც რვა წლის განმავლობაში იესო ქრისტესათვის იტანდა წამებას, მით უფრო მტანჯველს იმით, რომ ყოველდღე ცვლიდნენ და აახლებდნენ მას. მისი გვამი შარაზე დააგდეს. შირაზში იმ დროს მყოფმა აგვუსტინელებმა ღამით მოიტაცეს გვამი, ბალზამირება გაუკეთეს, ჩადეს კუბოში და თეიმურაზს მალულად გაუგზავნეს ერთ-ერთი მათი თანამოძმის საშუალებით³⁰⁸).

დავუბრუნდეთ საქართველოს წინააღმდეგ ომის მსვლელობას. აბასი თავისი ჯარით შეიჭრა საქართველოში. მეჭრე წინ მიუძღოდა ჯარს, რომელიც ქართველებით იზრდებოდა, მათი რიცხვი დღითიდღე მატულობდა; ერთს იმედი და დაპირებები იზიდავდა, მეორეს კი შიში და შურისძიების სურვილი უბიძგებდა; ლუარსაბმა წინააღმდეგობის გაწევა გადაწყვიტა, იმედი ჰქონდა, რომ სპარსელებს

¹⁴² Chiras. ¹⁴³ Iman-Kouli-Can (Imân quòly Khân).

ტყეში მოიმწყვდევდა და იქ გაანადგურებდა. თვით აბასმაც კი იფიქრა მიღალატეს და დავილუბეო; რადგან მისი ლაშქარი შეიჭრა თუ არა ქვეყანაში დაახლოებით ოცდახუთი ლიეთი, ლუარსაბმა თავისი ჯარი ორ ნაწილად გაჰყო და გასასვლელები დიდრონი მორებით ჩახერგა, ასე რომ სპარსეთის ჯარს არც წინ წასვლა შეეძლო და არც უკან დახევა. აბასი სასოწარკვეთილებაში ჩავარდა, ხოლო მეჭრუს შეეშინდა, ვაითუ სიცოცხლეს გამომასალმონ, როგორც მოღალატეო, და ამიტომაც აბასს მოახსენა: თქვენო უდიდებულესობავ, გეფიცებით სამ დღეში გაგიყვანთ აქედანო. მეჭრუმ თავისი სიტყვა შეასრულა. მან ქვეითი ჯარი ტყიდან გასასვლელს მოკლე გზაზე დააყენა, ხოლო თვითონ ქართველებით გარშემორტყმული ბანაკი მიატოვა და მხოლოდ ცხენოსანი ჯარი გაიყოლა თან. აბასმა ისურვა თვითონ გაძლოლოდა ცხენოსან ჯარს და ტყიდან გამოსვლის შემდეგ შეიჭრა კახეთის სამთავროში და ისე გააჩანაგა, რომ თუთის ხეებიც კი ააჩეხინა, რათა ქვეყანა, რომელიც ამით უდიდეს მოგებას იღებდა, უსახსრობისაგან განადგურებულიყო³⁰⁹). როცა ლუარსაბმა ეს ამბავი შეიტყო, იფიქრა ჩემი აღსასრულის ჟამი დადგაო და სამეგრელოში გაიქცა. აბასმა კარგად იცოდა, ვიდრე საქართველოს შეფეები თავისუფლები იქნებოდნენ, მისი გამარჯვება უზრუნველყოფილი არ იქნებოდა. ამიტომაც მან ლუარსაბს ასე მისწერა: „რატომ გაიქეციო? მე მხოლოდ უმადური, მუხანათი, მემამოხე თემურაზის წინააღმდეგ ვიბრძვი. მოდიო, დამემორჩილეთ. საქართველოს სამეფოს მფლობელობას დაგიმტკიცებო; ხოლო თუ არ მოხვალთ, საქართველოს სამეფოს მთლიანად გავაჩანაგებ და უდაბნოდ ვაქცევ“.

ლუარსაბი, სიფრთხილისა და თავისი ხალხის სიყვარულის გამო, აბასს დანებდა. ხელმწიფემ იგი მეგობრულად და დიდი პატივით მიიღო, რაც შეიძლება დიდი ზეიმითა და ბრწყინვალეობით კვლავ დასვა ტახტზე. ყოველივე ეს ქართველების უკეთ მოტყუებისა და ქვეყნის უბრძოლველად დაპატრონებისათვის იყო გაკეთებული. აბასმა ძვირფასი საჩუქრები უძღვნა ლუარსაბს, მათ შორის ძვირფასი თვლებით მორთული ჯიღა³¹⁰) და დაავალა მუდამ ეტარებინა იგი, განსაკუთრებით კი მაშინ, როცა მასთან გამოცხადდებოდა. „ეს არის სამეფო ნიშანი, — უთხრა მან, — მე მსურს მუდამ გედგათ იგი თავზე, რათა ყველამ იცოდეს, რომ თქვენ მეფე ხართ“. თბილისიდან გამგზავრების დღეს აბასმა ლუარსაბს უთხრა: „აქედან ექვს ლიეზე შევჩერდები; ხოლო ჩემს ჯარს წინ გავუშვებ. ხომ არ ინებებდით ჩემს გამოყოლასო?“ ასე დაუგო აბასმა ლუარსაბს მახე,

რათა საცოდავი ქართველი მეფე მშვიდად გაეყვანა თავისი დედა-ქალაქიდან. ლუარსაბი თან გაჰყვა ისე, რომ ვერ მიუხვდა ბოროტ განზრახვას. აბასმა ლუარსაბისათვის ჯიღის მოპარვა უბრძანა მის მცველთაგან ერთ ცნობილ გაიძვერას, რომელიც მეტად დახელოვნებული იყო ამგვარ საქმეებში. ბრძანება შესრულებულ იქნა; როცა ლუარსაბი ხელმწიფესთან გამოცხადდა, მისმა უდიდებულესობამ ჰკითხა: „ლუარსაბ, სად არის თქვენი ჯიღა? განა არ დაგავალეთ მუდამ თან გეტარებინათ ეს სამეფო ნიშანი?“ — „თქვენო უდიდებულესობავ, — უპასუხა ლუარსაბმა, — ჯიღა მომპარეს, სასოწარკვეთილებაში ვარ ჩავარდნილი, გუშინდელი დღიდან ყველას ვაძებნინებ, მაგრამ ვერ იქნა და ვერ ვიპოვეთო“. „როგორ, — გაბრაზებით წამოიძახა ხელმწიფემ, — ჩემს ბანაკში საქართველოს მეფე გაქურდეს? მომგვარეთ მთავარი მოსამართლე, გუშაგი და სასამართლოს უფროსი მრჩეველი“. ეს მეორე ოინი იყო, რომლის საშუალებითაც საცოდავი ლუარსაბი უბრძოლველად უნდა შეეპყრათ. მართლაც, ლუარსაბი შეიპყრეს, აბასმა მისი მოკვლა ვერ გაბედა, რადგანაც ეშინოდა ამ ამბავს საქართველოში ამბოხება არ გამოეწვია. მან ლუარსაბი მაზანდარანში¹⁴⁴ (ეს არის ჰირკანია) გაგზავნა იმ იმედით, რომ ამ მხარის ცუდი ჰავა მომაკვდინებლად იმოქმედებდესო მასზე; მაგრამ როცა დაინახა, რომ ლუარსაბი იტანდა ამ ჰავას და სიკვდილს არ აპირებდა, იგი შირაზში გადააყვანინა; დაბოლოს, აქ გამოასალმა სიცოცხლეს. ამ შემთხვევის შესახებ საჭიროა ცალკე იქვას.

ლუარსაბის მომხრე ქართველი დიდებულები დიდი ხნის განმავლობაში დაჟინებით სთხოვდნენ მოსკოვის დიდ მთავარს აბასთან ლუარსაბისათვის ეშუამდგომლა. მოსკოვის დიდმა მთავარმა სწორედ ამ მიზნით გამოგზავნა დიდი ელჩობა. ვასაოცარი ჭკუისა და მოქმედების უნარის მქონე სპარსეთის ხელმწიფემ უბრძანა შირაზის მმართველს, რომელიც კასპიის ზღვაზე მდებარეობს და რომელიც უნდა გაეველო სპარსეთში მიმავალ მოსკოვის ელჩს, გამოერკვია მხოლოდ ლუარსაბის საქმეების მოსაგვარებლად მოდიოდა ეს ელჩი თუ არა, ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ მოსკოვი მართლაც დიდ ინტერესს იჩენდა ამ საქმისადმი, ხომ არ იყო მათთან რაიმე უთანხმოების ჩამოვარდნის საშიშროება. აბასს მოახსენეს, ელჩი მხოლოდ ამისათვის მოდისო. იგი დიდად წარჩინებული პიროვნებაა და რომ მისი ინსტრუქციები მეტად საჩქაროაო. რადგანაც აბასს არავითარი

სურვილი არ ჰქონდა ქართველი მთავრისათვის თავისუფლება მიეცა და არც უარი ეთქვა მოსკოვის დიდი მთავრისათვის, მან შირაზის მმართველს მისწერა დატყვევებული ლუარსაბი თავიდან მოეშორებინა ისე, რომ მის სიკვდილს უბრალო შემთხვევითობის ხასიათი მისცემოდა. აბასის ბრძანება შესრულებულ იქნა და მოსკოვის ელჩის ჩამოსვლის ორი დღით ადრე აცნობეს აბასს ამის შესახებ. ხელმწიფემ ბრძანა საჯაროდ შეეტყობინებინათ მისთვის ეს ამბავი და საშინლად გაოცებული და გაბრაზებული სახე მიიღო. „ოჰ! ღმერთო ჩემო, — თქვა მან, — რა საწყენია; კი მაგრამ როგორ მოკვდა?“ „თქვენო უდიდებულესობავ, — უპასუხა შიკრიკმა, — იგი სათევზაოდ წავიდა და როცა ბადე გადაისროლა, ტბორში ჩავარდა და დაიხრჩო“³¹¹). „ჩემი სურვილია, — ბრძანა ხელმწიფემ, — ყველა მცველი დახოცონ, რადგანაც მის მიმართ სათანადო მზრუნველობა არ გამოიჩინეს“. მოსკოვის ელჩმა აუდენცია მიიღო; ნადიმის შემდეგ, როცა კარგად ასვეს ღვინო, ხელმწიფემ ბრძანა მოახლოვებოდა მის უდიდებულესობას და უთხრა: „მაშ ასე, ბატონო ელჩო, რა სურს ჩემს ძმას, რუსეთის მეფეს?“ ელჩმა მოახსენა მისი დავალება. მაგრამ როგორც კი წარმოსთქვა მან ლუარსაბის სახელი, ხელმწიფემ უთხრა: „მე ვფიქრობ, თქვენ იცით რა უბედურება შეემთხვა ამ საცოდავ მთავარს. უსაზღვროდ ვწუხვარ. ღმერთს რომ მისთვის სიცოცხლე შეენარჩუნებინა, სულითა და გულით შევასრულებდი თქვენი მბრძანებლის სურვილს“.

ლუარსაბის ადგილზე საქართველოს მმართველად მისი ძმა დასვეს, რომელსაც წინასწარ მაჰმადიანობა მიაღებინეს. იგი ერთდროულად ატარებდა ქართულ და სპარსულ ტიტულს—ერქვა ბაგრატი-მირზა,¹⁴⁵ ე. ი. „სამეფო მთავარი“³¹²). აბასმა დატოვა აგრეთვე საქართველოში ჯარი, თეიმურაზისათვის წინააღმდეგობის გასაწევად. ეს მთავარი თავდაპირველად ომს აწარმოებდა იმ მცირეოდენი დახმარებების წყალობით, რომელსაც იგი იღებდა თურქებისაგან და შავი ზღვის მხრიდან მეზობელი ქრისტიანი მთავრებისაგან, რომელთა მამულებშიც იგი გადაიხვეწა თავისი საქმეების მოსაგვარებლად. მაგრამ როცა თეიმურაზმა დაინახა, რომ ამით ვერას გახდებოდა, კონსტანტინოპოლს წავიდა, თურქებს დახმარება სთხოვა, და მიიღო კიდევ. საქართველოში მოვიდა თურქების დიდი ჯარი, რომელმაც მრავალჯერ სძლია სპარსეთის ჯარებს და თეიმურაზს თავისი

¹⁴⁵ Bagrat-Mirza.

კახეთის სამეფო დაუბრუნა. მაგრამ თეიმურაზი დიდხანს არ ყოფი-
ლა აქ; წავიდნენ თუ არა თურქები, აბასი საქართველოში დაბრუნდა
და სახე უცვალა მას; ააშენა ციხე-სიმაგრეები და შიგ წმინდა
სპარსელები ჩააყენა. საქართველოდან კი ოთხმოც ათას ოჯახზე მე-
ტი აყარა და უმრავლესობა ჩაასახლა კასპიის ზღვაზე მდებარე ქვე-
ყანაში—მაზანდარაში, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, იყო ჰირ-
კანია; დანარჩენები—არმენიაში, მიდიასა და სპარსეთის (ფარსის)¹⁴⁶,
პროვინციაში, ხოლო მათ ადგილას სპარსელები და სომხები დაასახ-
ლა³¹³). ასეთ სიმკაცრესთან ერთად, მან ლმობიერებაც გამოიჩინა,
რადგანაც უნდოდა ნიადაგი მოესინჯა—ამით უკეთ ხომ ვერ იყოლი-
ებდა ამ ხალხს მორჩილებაში; მან ფიცით განმტკიცებული შეთანხმე-
ბა დადო ქართველებთან, რომელიც მას და მის მემკვიდრეებს უნდა
შეესრულებინათ: „მათ ქვეყანას სრულებით არ უნდა დაკისრებოდა
გადასახადი; არ უნდა შეცვლილიყო სარწმუნოება; ეკლესიები არ
უნდა დანგრეულიყო და მეჩეთები არ უნდა აშენებულიყო; მათი
მეფისნაცვალი მუდამ ქართველი იქნებოდა მათივე სამეფო გვარი-
დან, მაგრამ სარწმუნოებით მაჰმადიანი; მისი ერთ-ერთი ვაჟიშვილი,
რომელსაც სურვილი ექნებოდა სარწმუნოება შეეცვალა, მმართვე-
ლისა და მთავარ-მოსამართლის თანამდებობას მიიღებდა ისტაჰვანში
იმ დრომდე, ვიდრე მამისაგან მემკვიდრეობა არ გადაეცემოდა“.

1628 წელს აბასი გარდაიცვალა; თეიმურაზმა შეიტყო თუ არა
მისი სიკვდილის ამბავი, საქართველოში დაბრუნდა, ქართველები
აამხედრა, მეფისნაცვალი მოკლეს და ამოულიტეს ყველა სპარსე-
ლი, რომელსაც კი შეეძლო წინააღმდეგობის გაწევა. მან სძლია
რამდენიმე გამაგრებული ქალაქი, გარდა თბილისისა, მაგრამ მათი
შენარჩუნება ვერ შეძლო. აბასის მემკვიდრემ, მისმა შვილიშვილმა
სეფიმ¹⁴⁷, 1631 წელს თეიმურაზის წინააღმდეგ ჯარი გაგზავნა.
როსტომ-ხანის¹⁴⁸ მეთაურობით³¹⁴). იგი ქართველი იყო, იმ მეფის-
ნაცვლის სიმონ-ხანის¹⁴⁹ ვაჟი, რომელიც ქართველებმა მოკლეს. აბა-
სის სიკვდილის შემდეგ იგი მთავარი მოსამართლე იყო ისტაჰვანში
და ხოსრო-მირზად¹⁵⁰ იწოდებოდა. ხელმწიფე სეფი მას მამაც შებ-
რძოლად თვლიდა და ფიქრობდა, რომ იგი მეტად გაჯავრებული
უნდა ყოფილიყო ქართველებზე, ამიტომაც დანიშნა იგი თავისი
ჯარის მხედართმთავრად და საქართველოს მეფისნაცვლად მისი მა-

¹⁴⁶ Fârs. ¹⁴⁷ Sefy. ¹⁴⁸ Rustan-Can (Roustam Khân). ¹⁴⁹ Simon-Can.
¹⁵⁰ Cosrou-Mirza (Khosrou-Myrzâ).

მის ადგილზე³¹⁵). როსტომ-ხანმა ქართველები მრავალ ბრძოლაში დაამარცხა, კვლავ დაეპატრონა მთელ ქართლსა და კახეთის სამეფოს ერთ ნაწილს და გამოედევნა თეიმურაზს, რომელიც იძულებული შეიქმნა კავკასიის მთის გამაგრებულ ადგილებს შეფარებოდა. ეს მთავარი ერთდროულად მამაციცაა და უბედურიც. რამდენიმე წლის განმავლობაში მედგრად იდგა ამ მთებში; იგი ლტოლვილს უფრო ჰგავდა, რომელიც თავის სიცოცხლეს იცავს, ვიდრე მეფეს, რომელიც გვირგვინის დასაცავად იბრძვის; როცა ვერავითარი დახმარება ვერ მიიღო ვერც თურქებისა და ვერც ქრისტიანებისაგან, თეიმურაზი მოსკოვის სახელმწიფოში გაემგზავრა დახმარების სათხოვნელად; მაგრამ როცა აქაც ვერაფერს გახდა, იმერეთში წავიდა თავის დასთან³¹⁶). იმერეთის დედოფალთან, რათა აქ დაესრულებინა თავისი სიცოცხლე. მას იმედი გაუწყდა, რომ ოდესმე დადგებოდა ის დღე, როცა იგი თავის წინაპართა სამფლობელოში დაბრუნებას შეძლებდა. შაჰნავაზ-ხანმა¹⁵¹ აქ შეიპყრო თეიმურაზი, როცა იმერეთის ამ პატარა სამეფოს დაეპატრონა და იქ თავისი ვაჟი დასვა მეფედ. როგორც მე უკვე ვთქვი, თეიმურაზს დიდი სურვილი ჰქონდა თავის ქვეყანაში დამარხულიყო; სწორედ ამის გამო უარი თქვა თურქეთში წასვლაზე, რაც ადვილად შეეძლო განეხორციელებინა გარდა ამისა, იგი ფიქრობდა, რომ თავისი ხანდაზმულობის გამო თურქები მას უფრო ცუდად მოექცეოდნენ, ვიდრე სპარსელები. შაჰნავაზ-ხანმა იგი თბილისში ჩამოიყვანა და ხელმწიფეს მისწერა ცნობილი თეიმურაზ-ხანი ჩემს ხელშიაო. ხელმწიფემ შემოუთვალა კარზე მომგვარეო. თეიმურაზი ღრმა მოხუცი იყო. დალილობამ და სევდა-კაემანმა იგი დააავადმყოფა. ხელმწიფემ იგი ჩინებულად დაასახლა ერთ-ერთ თავის სასახლეში და თავის მკურნალებს უბრძანა დიდი მზრუნველობით მოევლოთ მისთვის. 1659 წელს თეიმურაზი გარდაიცვალა³¹⁷). მისი ცხედარი საქართველოში ჩამოასვენეს და ამ ქვეყნისათვის დამახასიათებელი ზარით მიაბარეს მიწას.

როდესაც როსტომ-ხანმა კვლავ დაიმორჩილა საქართველო, მან გორის ციხე ააგო, როგორც უკვე ვთქვი. ყველგან მშვიდობა და წესრიგი დაამყარა და მმართველობდა დიდი ღმობიერებითა და სამართლიანობის დაცვით. მან ცოლად შეირთო სამეგრელოს მთავრის, ლევან დადიანის და, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ქრისტიანი იყო და განათხოვარი. მისი ქმარი გურიის მთავარი იყო. ლევანმა, განრისხე-

¹⁵¹ Chanavas-Can.

ბულმა იმით, რომ გურიის მთავარს მის წინააღმდეგ პირი ჰქონდა შეკრული, მას სამთავრო წაართვა, დააბრმავა და წამოიყვანა მისი ცოლი, რომელიც როსტომ-ხანს მიათხოვა ისე, რომ სამეგრელოსა და საქართველოს სამღვდელთებამ ვერ შეძლო ხელი შეეშალა. ამ შემზარავი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, კავშირისათვის. ამ დედოფალს მარიამი ერქვა. ჩვენ მის შესახებ ვილაპარაკეთ იმერეთის უკანასკნელ გადატრიალებებზე საუბრის დროს. დღეს იგი შაჰნავაზ-ხანის საქართველოს მმართველის ცოლია.

1640 წელს გარდაიცვალა როსტომ-ხანი³¹⁸). მისი ცხედარი ყუმს¹⁵² გადასვენეს და მიწას მიაბარეს. შაჰნავაზ-ხანი, თეიმურაზის ნათესავი, იმ დროისათვის ისფაჰანის მმართველი და მთავარი მოსამართლე იყო. როსტომ-ხანს შვილი არ ჰყავდა, მან იგი იშვილა, გაგზავნა კარზე და ხელმწიფეს შესთხოვა როგორც მისი ვაჟი, ისე მიეღო და დაემტკიცებინა მისი შვილად აყვანა. მისმა აღმატებულებამ არჩევანი მოიწონა. წინადაცვეთის ცერემონიალი ჩაუტარა ამ ახალგაზრდა უფლისწულს და ქალაქის მმართველობა მისცა. დღეს საქართველოს მეფისნაცვალს სწორედ ეს შაჰნავაზ-ხანია. იგი ოთხმოც წელზე მეტისაა, მაგრამ ჯერ კიდევ ჭარბაგად არის.

როგორც კი გარდაიცვალა როსტომ-ხანი, მისმა მეუღლემ, დედოფალმა მარიამმა, შეიტყო, რომ მის უდიდებულესობას უბრძანებია დედოფალი მისთვის მიეგვარათ, რადგანაც სპარსეთის ხელმწიფეს ბევრი რამ სმენია მისი წარმტაცი სილამაზის შესახებ. დედოფალს ურჩიეს ან სამეგრელოში გაქცეულიყო, ან სხვაგან გამალულიყო. მან საწინააღმდეგო გზა აირჩია, რადგანაც კარგად იცოდა, რომ სპარსეთის სახელმწიფოში არ იყო ისეთი ადგილი, სადაც ხელმწიფეს არ შეეძლო მისი პოვნა; სამი დღით თბილისის ციხეში ჩაიკეტა, რათა ხელში არ ჩავარდნოდა იმას, ვისაც იგი სურდა; ამ ხნის განმავლობაში მას მხოლოდ ციხისთავის ცოლები ნახულობდნენ. შემდეგ კი ციხისთავი მოიწვია თავისთან და უთხრა, რომ ნდობოდა მის ცოლებს, რომლებიც მას ნახულობდნენ და ხელმწიფისათვის მიეწერა, რომ დედოფალი არც თუ ისეთ მომხიბლავი სილამაზისაა, ხანდაზმულია და ამავე დროს ცოტა მახინჯიც და რომ დედოფალი მის უდიდებულესობას ემუდარება ნება მისცეს სიცოცხლის უკანასკნელი დღეები თავის ქვეყანაში დაჰყოს. ამავე დროს დედოფალმა ხელმწიფეს ძღვენი გაუგზავნა, უამრავი ოქრო-ვერცხლი და ოთხი უტურფესი ყმაწვილი ქალი. ძღვენის

ვაგზავნის შემდეგ დედოფალს აღარავის ნახვა აღარ სურდა, მან მოკრძალებულ ცხოვრებას მიჰყო ხელი; დიდ მოწყალებას აძლევდა ღარიბებს, რათა ღვთის წინაშე ელოცათ მისთვის. სამი თვის შემდეგ კი შაჰნავაზ-ხანმა მისი შერთვის ბრძანება მიიღო. მთავარი დიდი სიხარულით შეხვდა ამ ბრძანებას, რადგანაც მარიამი მეტად მდიდარი იყო და შეირთო იგი, თუმცა მას სხვა ცოლიც ჰყავდა³¹⁹). მარიამს მუდამ დიდი პატივისცემით ეპყრობოდა მისი სიმდიდრის გამო. დედოფლის პირველი ქმარი, გურიის მთავარი, ჯერ კიდევ ცოცხალია, მაგრამ ძალზე მოხუცია და მოტეხილი. იგი საქართველოში ცხოვრობს. დედოფალმა მას ერთ-ერთი სეფექალი მისცა, რათა ნუგეში ეცა მისი დაკარგვის გამო და საარსებო სახსრებიც გაუჩინა, თუმცა სიმართლე რომ ვთქვათ, მეტად მცირე, მიუხედავად იმისა, რომ მის მიმართ კიდევ იჩენდა სინაზეს; რამდენიმე წლის წინათ, იმერეთის საზღვარზე ყოფნის დროს, დედოფალმა იგი თავისთან მოიწვია და რვა დღე დაიტოვა. ამის გამო შაჰნავაზ-ხანმა იეჭვიანა, დედოფალმა კი სასაცილოდ აიგდო მისი ეჭვიანობა და უთხრა; რომ მან დიდი პატივი დასდო ამ ბრმა, ლატაკ, საბრალო, მასავით უსუსურ, საწყალ მოხუცს თავისი ეჭვიანობით.

ქართველ დიდებულთა უმრავლესობა გარეგნულად მაჰმადიანობას აღიარებს. ზოგი ამ სარწმუნოებაზე გადადის იმიტომ, რომ თანამდებობა ჰქონდეს კარზე და სახელმწიფოს ჯამაგირი მიიღოს; სხვები კი იმისათვის, რომ გახდნენ ღირსნი ხელმწიფისათვის საკუთარ ასულთა მითხოვებისა, ან კიდევ მხოლოდ იმისათვის, რომ ხელმწიფის ცოლებთან მოახლეებად მაინც შესძლონ მათი დაყენება. ამ ლაჩარ წარჩინებულთა შორის ისეთებიც არიან, რომლებსაც თვითონ მიჰყავთ თავიანთი ულამაზესი ქალიშვილები ხელმწიფისათვის, ჯილდოდ კი იღებენ ჯამაგირს ან თანამდებობას. მაჰმადიანურ სარწმუნოებას ყოველთვის წინასწარ ღებულობენ. ჯამაგირი ეძლევათ მათი წოდების შესაბამისად. მაგრამ ჩვეულებრივად იგი ორი ათას ეკიუს არ აღემატება. თბილისში ჩემი ყოფნის დროს ერთი მეტად სამწუხარო ამბავი მოხდა ამ ნიადაგზე. ერთმა ქართველმა დიდებულმა ხელმწიფეს აცნობა, ულამაზესი დისწული მყავსო. მისმა უდიდებულესობამ მაშინვე ბრძანა მისთვის მიეყვანათ ეს ქალი. ამ ბოროტმა კაცმა თავის თავზე აიღო ამ ბრძანების შეტყობინება და მისი შესრულება. თავის ქვრივ დასთან მივიდა და უთხრა: სპარსეთის ხელმწიფეს შენი ასული სურს და საჭიროა იგი დანიშნულიყო. როცა დედამ ამ ძალმომრეობის შესახებ თავის საცოდავ

ქალიშვილს აცნობა, იგი სასოწარკვეთილებაში ჩავარდა. მას მეზობ-
ლად მცხოვრები ერთი ახალგაზრდა დიდებული უყვარდა. ამ ახალ-
გაზდასაც ძლიერ უყვარდა ქალიშვილი. დედამ კარგად იცოდა ეს
ამბავი. მათ გადაწყვიტეს თავიანთი უბედურება ყმაწვილი კაცისა-
თვის ეცნობებინათ. მას მსახური გაუგზავნეს ამბავის შესატყობი-
ნებლად. ყმაწვილმა შუალამეს მიიღებინა მათთან და ნახა კარჩაკე-
ტილი დედა და შვილი, რომლებიც დიდი მწუხარებით დასტიროდ-
ნენ თავიანთ უკუღმართ ბედს. ყმაწვილი ფეხებში ჩაუვარდა მათ
და უთხრა: არაფრისა ისე არ მეშინია, როგორც ჩემი სატრფოს და-
კარგვისაო. სპარსეთის ხელმწიფის ყოველგვარი გულისწყრომა
არაფრად მიმაჩნია ამ სიმწარესთან შედარებითო; დაბოლოს, ამ
მდგომარეობიდან გამოსვლის ერთადერთი გზაა ჩვენი ახლავე
შეუღლებო; ხვალ კი გაიძვერა ნათესავს შევატყობინოთ, რომ
ქალიშვილი, რომელსაც ხელმწიფე მოითხოვს, უკვე გათხოვილიაო.
ყმაწვილის რჩევა მიიღეს. როცა დედა ოთახიდან გავიდა, შეყვარე-
ბულმა ყმაწვილმა ცრემლები მოწმინდა თავის სატრფოს და ისინი
მაშინვე შეუღლდნენ. ბიძა მიუხვდა მათ ოინს და ხელმწიფეს აც-
ნობეს ეს ამბავი. მისი უდიდებულესობა განრისხდა და სასტიკი ბრძა-
ნება გასცა: დედა, ქალიშვილი და ქმარი კარზე მოეყვანათ. მაგრამ
ისინი გადაიმაღლნენ. რამდენიმე თვის განმავლობაში იმალებოდნენ
ზან აქ, ხან იქ. ბოლოს, როცა დაინახეს, რომ ველარ შეძლებდნენ
მდეგრის ხელიდან გასხლტომას, ახალციხეს შეაფარეს თავი და
ფაშამ თავისი მფარველობის ქვეშ აიყვანა ისინი.

ამისთანა შემთხვევებისა ეშინიათ საქართველოში და ისინი,
ვისაც ლამაზი ქალიშვილები ჰყავთ, იძულებულნი არიან რაც შეიძ-
ლება ადრე, თვით ბავშვობაშიც კი გაათხოვონ ისინი. მეტადრე
ღარიბი ხალხი ათხოვებს თავიანთ ქალიშვილებს ძალიან ადრე.
ზოგჯერ აკვანშიც კი. ამას იმიტომ ჩადიან, რომ მეტატონეებმა, რო-
შელთა ქვეშევრდომებიც ისინი არიან, არ მოსტაცონ ქალიშვილები
გასაყიდად, ან კიდევ ხასებად არ დაწვან. ცხადია, რომ გათხოვილი
ქალების მიმართ, ბავშვებიც რომ იყვნენ, დიდ თავდაჭერილობას
იჩენენ და ადვილად ველარ ბედავენ თავიანთ ოჯახებს მოაშორონ
ისინი.

როგორც უკვე ნათქვამი იყო, კახეთის სამეფო ახლა სპარსე-
თის ხელმწიფეს ემორჩილება. შაჰნავაზ-ხანმა საბოლოოდ დაას-
რულა მისი დამორჩილება. მეფისნაცვალი რომ გამხდარიყო, მისმა
ვაჟმა არჩილმა მაჰმადიანობა მიიღო. ჩვენ ვილაპარაკეთ მის შესა-

ხებ და იმ სიყვარულის შესახებ, რომელიც მას იმერეთის მეფის ცოლის ნესტან-დარეჯანის მიმართ ჰქონდა, როცა ამ პატარა სამეფოში უკანასკნელ ხანს მომხდარ არეულობათა შესახებ გვექონდა საუბარი. ნესტან-დარეჯანი ახალციხეში იყო დატყვევებული. ფაშები მას დიდი პატივით ეპყრობოდნენ. მას შემდეგ, რაც არჩილმა თვალთავან დაკარგა ნესტან-დარეჯანი, იგი მუდამ ფიქრობდა მასზე. მამამისმა იმდენი იმოქმედა ფაშაზე საჩუქრებით თუ ხრიკებით, რომ 1660 წელს ამ ქალის განთავისუფლება შეძლო. ნესტან-დარეჯანი დიდი ამბით ჩამოიყვანეს თბილისში. არჩილმა მაშინვე ჯვარი დაიწერა მასზე და ამ ქორწინებით მან უფლება მიიღო კახეთის სამეფოზე, რომლის მეფისნაცვალიც იგი ფაქტიურად იყო, რადგანაც ნესტან-დარეჯანი იყო თეიმურაზ-ხანის ქალიშვილი და ერეკლეს¹⁵³ და; ეს არის ერთადერთი ვაჟიშვილი, რომელიც ამ ბედკრულ მთავარს დარჩა და რომელსაც შეეძლო მისი შემკვიდრე გამხდარიყო³²⁰) მისი დანარჩენი შვილები თვალებდათხრილები იყვნენ. ერეკლე თავის დედასთან ერთად მოსკოვს გადაიხვეწა. ამბობენ დიდ მთავარს მათი წოდების შესაფერი ამალითა ჰყავს ისინი გარეშმორტყმულიო. არჩილთან, კახეთის მეფისნაცვალთან ერთი საინტერესო ამბავია დაკავშირებული. სიყმაწვილეში იგი დანიშნული ყოფილა საქართველოს ერთ მეტად წარჩინებული ოჯახის ქალზე³²¹). ქალიშვილს დიდი იმედი ჰქონია, რომ მისი ცოლი გახდებოდა, რადგანაც ამ ქვეყანაში გაუგონარი ამბავია საქორწინო ხელშეკრულების დარღვევა. როცა ქალმა შეიტყო, რომ არჩილი ნესტან-დარეჯანს ირთავსო ცოლად, მან კაცი გაუგზავნა არჩილს და პასუხი მოსთხოვა იმ დანაშაულის გამო, რომლითაც იგი ჩრდილს აყენებდა მის პატიოსნებას. საქართველოში ასე გამოხატავენ იმ შეურაცხყოფას, როდესაც დანიშნულ ქალს მიატოვებენ და სხვაზე დაქორწინდებიან. ამ ქალმა მოინდომა დამნაშავეისათვის პასუხი მართლმსაჯულების საშუალებით მოეთხოვა; მაგრამ რადგანაც მისი მოწინააღმდეგის დიდი ავტორიტეტისა და თანამდებობის გამო ამ გზით ვერაფერს გახდა, იგი ოთხას კაცს გაუძღვა და თავისი ორგული საქმრო საბრძოლველად გამოიწვია. არჩილმა უარი განაცხადა და შემოუთვალა არავითარი სურვილი არა მაქვს ქალის წინააღმდეგ ვიბრძოლო; ისე კი ჯობს დიდ ხმაურს ნუ ატეხ, თორემ საჯაროდ განვაცხადებ, რომ სიზი¹⁵⁴ (კარის ერთი ახალგაზრდა დიდებული) შენთან სატრ-

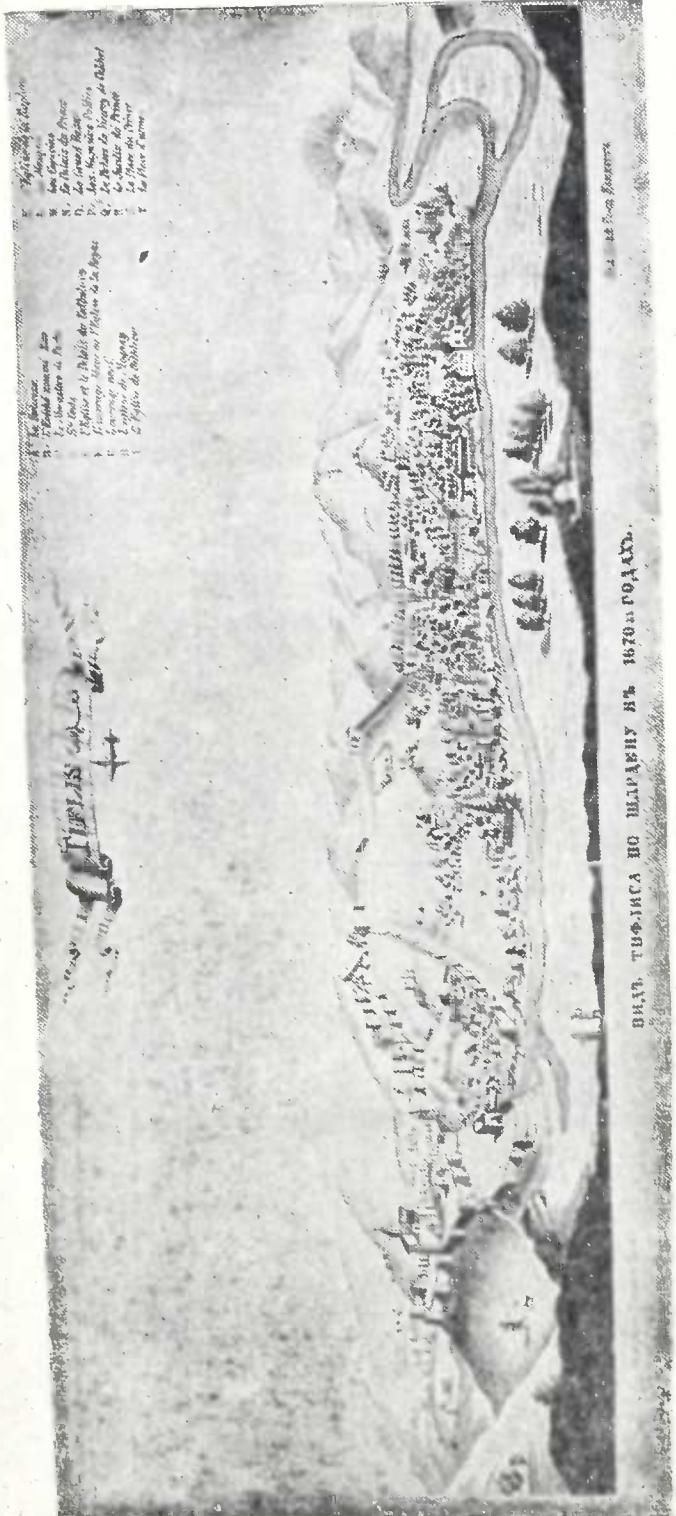
¹⁵³ Heracle. ¹⁵⁴ Sizi.

ფილო კავშირით კვეხულობდაო. ქალი მეტისმეტად განრისხდა და თავისი გულისწყრომა ახლა სიზის წინააღმდეგ მიმართა, რადგანაც მის აბუჩად აგდებას ცილისწამებაც დაემატა; სიზი ორთაბრძოლაში გამოიწვია, მაგრამ ვერ დაიყოლია; მანშინ ჩაუსაფრდა მას, გააქცია, დაედევნა და ოც კაცზე მეტი მოუკლა. ამ ქალს ძმა ჰყავდა, რომელმაც სიზის ჩხუბი აუტეხა. მთავარმა და მთელმა კარმა ძალღონე არ დაიშურეს, რათა ისინი შეერიგებინათ, მაგრამ რადგანაც ვერაფერს გახდნენ, ნება დართეს იარაღის საშუალებით გადაეწყვიტათ თავიანთი დავა. ასეთი ჩვეულებაა საქართველოში: როცა მართლმსაჯულება ვერ ახერხებს დიდებულთა შორის დავის ვერც გადაწყვეტას და ვერც შეთანხმებას, მათ ერთმანეთთან შებრძოლების ნება ეძლევათ. მოწინააღმდეგენი აღსარებას იტყვიან, ეზიარებიან და ამგვარად სასიკვდილად შეებმიან ერთმანეთს. ამას უწოდებენ „ღვთის სამსჯავროზე გასვლას“. ქართველები ირწმუნებიან, რომ ეს გზა — დამნაშავეის დასჯის ღვთისადმი მინდობა — ძალიან კარგი და მიუდგომელია, მაშინ როცა ადამიანურ მართლმსაჯულებას არ ძალუძს გაარკვიოს დამნაშავეა თუ არა ბრალდებული, ან ტყუილად დებს თუ არა მას ბრალდებელი ბრალს. სიზი და მისი მოწინააღმდეგე დანიშნულადგილას გამოცხადდნენ, მაგრამ მოჰკიდეს თუ არა ხელი იარაღს, მეომრებისაგან შემდგარმა რაზმმა ისინი გააშორა. სირცხვილისა და ჯავრისაგან ქალი მალე გარდაიცვალა, ხოლო მისი ძმა მთავრის გავლენამ აიძულა არჩილსა და სიზის შერიგებოდა.

ვიდრე იმის თხრობაზე გადავიდოდე, თუ რა შემემთხვა თბილისში, საჭიროა ავწერო იგი, თუმცა თანდართული ნახატი (სურათი 3.) საკმაო წარმოდგენას იძლევა ამ ქალაქის შესახებ.

თბილისი... ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქია; თუმცა ძალიან დიდი არ არის. იგი გაშენებულია მთის ძირში, რომელსაც აღმოსავლეთის მხრიდან მდინარე მტკვარი ჩამოუდის. ამ მდინარეს, რომელიც კირს ან კირის შენაკადს³²²) წარმოადგენს, სათავე საქართველოს მთებში აქვს და ქალაქ შემახას ახლოს. მდებარე პეინარდად¹⁵⁵ წოდებულ ადგილას უერთდება არაქსს¹⁵⁶, აქედან კი ისინი ერთად ერთიან ზღვას. მდინარის ნაპირზე გაშენებული სახლების უმრავლესობა ციცაბო კლდეზე დგას. ქალაქი, გარდა მდინარის მხარისა, საუცხოო და მაგარი კედლითა შემოზღუდული, კედელი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ არის გადაჭიმული, რომელზედაც სამხრეთის

155 Paynard. 156 Araxe.

1. La Citadelle
 2. Le Palais Royal
 3. Le Palais de Justice
 4. Le Palais de l'Evêque de Géorgie
 5. Le Palais de l'Evêque de Cappadoce
 6. Le Palais de l'Evêque de Pont
 7. Le Palais de l'Evêque de Colchide
 8. Le Palais de l'Evêque de Samtskhalé
 9. Le Palais de l'Evêque de Imerétie
 10. Le Palais de l'Evêque de Gurie
 11. Le Palais de l'Evêque de Abkhazie
 12. Le Palais de l'Evêque de Samegrelo
 13. Le Palais de l'Evêque de Mingrelie
 14. Le Palais de l'Evêque de Lazique
 15. Le Palais de l'Evêque de Kartli
 16. Le Palais de l'Evêque de Mtskhète
 17. Le Palais de l'Evêque de Samtskhalé
 18. Le Palais de l'Evêque de Imerétie
 19. Le Palais de l'Evêque de Gurie
 20. Le Palais de l'Evêque de Abkhazie
 21. Le Palais de l'Evêque de Samegrelo
 22. Le Palais de l'Evêque de Mingrelie
 23. Le Palais de l'Evêque de Lazique
 24. Le Palais de l'Evêque de Kartli
 25. Le Palais de l'Evêque de Mtskhète

1. La Citadelle
 2. Le Palais Royal
 3. Le Palais de Justice
 4. Le Palais de l'Evêque de Géorgie
 5. Le Palais de l'Evêque de Cappadoce
 6. Le Palais de l'Evêque de Pont
 7. Le Palais de l'Evêque de Colchide
 8. Le Palais de l'Evêque de Samtskhalé
 9. Le Palais de l'Evêque de Imerétie
 10. Le Palais de l'Evêque de Gurie
 11. Le Palais de l'Evêque de Abkhazie
 12. Le Palais de l'Evêque de Samegrelo
 13. Le Palais de l'Evêque de Mingrelie
 14. Le Palais de l'Evêque de Lazique
 15. Le Palais de l'Evêque de Kartli
 16. Le Palais de l'Evêque de Mtskhète
 17. Le Palais de l'Evêque de Samtskhalé
 18. Le Palais de l'Evêque de Imerétie
 19. Le Palais de l'Evêque de Gurie
 20. Le Palais de l'Evêque de Abkhazie
 21. Le Palais de l'Evêque de Samegrelo
 22. Le Palais de l'Evêque de Mingrelie
 23. Le Palais de l'Evêque de Lazique
 24. Le Palais de l'Evêque de Kartli
 25. Le Palais de l'Evêque de Mtskhète

ДИАР. ТИФЛИСА ИЛИ УЛПАСИИ ИЛИ 1679. ГОДА.

სურ. 3

მხრიდან მთის ფერდობზე დიდი ციხე დგას¹⁵⁷). მასში მეციხოვნეები-
ცა და მცხოვრებლებიც მხოლოდ და მხოლოდ წმინდა სპარსელები
არიან. მის წინ არსებული სასპარეზო მოედანი ერთდროულად
საკრებულოც არის და ბაზარიც. ეს ციხე თავშესაფარს წარმოად-
გენს. იგი უსაფრთხო ადგილია დამნაშავეთათვისაც და იმათთვისაც.
ვისაც ვალი აქვს გადაუხდელი. საქართველოს მთავარი, როდესაც
ხელმწიფის წერილებისა და საჩუქრების მისაღებად, ჩვეულებისა-
მებრ, ქალაქის კარიბჭის გარეთ გადის ხოლმე, მან ციხის შუაგულ-
ში უნდა გაიაროს, რადგანაც სპარსეთიდან თბილისში შემოსვლა
მხოლოდ და მხოლოდ ამ ციხის გავლით შეიძლება. დაწმუნებით
შეიძლება ითქვას, რომ მთავარს აქ გავლის დროს მუდამ იმის შიში
აქვს, არ შემიპყრონო, ვაი თუ ციხისთავს საიდუმლო ბრძანება აქვს
მიღებული ჩემი შეპყრობისათ. სპარსელებმა მეტად გონივრულად
დაამკვიდრეს ეს წესი: საქართველოს მეფისნაცვალი და მათ სახელ-
მწიფოში შემავალი პროვინციების სხვა მმართველები ხელმწიფის
გზავნილებათა მისაღებად ქალაქგარეთ უნდა გავიდნენ, რადგანაც
ეს არის უადვილესი საშუალება მათი შეპყრობისა, ყოველგვარი
გართულებისა და საფრთხის გარეშე.

თბილისის ციხე თურქებმა ააშენეს 1576 წელს, მას შემდეგ, რაც
ისინი ქალაქისა და მთელი მისი გარეუბნების ბატონ-პატრონი გახდ-
ნენ, უმაღლესი მთავარსარდლის ცნობილი მუსტაფა-ფაშას¹⁵⁷ წინამ-
ძღოლობით, რომელსაც სიმონ-ხანი, ამ ქვეყნის იმდროინდელი მე-
ფე, ვერ გაუმკლავდა. მუსტაფამ სულეიმანს¹⁵⁸ უჩრჩია საქართვე-
ლოში რამდენიმე ციხე-სიმაგრე აეგო, რომლის გარეშე იგი ვერ
შეძლებდა ქვეყანა მორჩილებაში ჰყოლოდა; სულეიმანი ასეც მო-
იქცა და, მართლაც, საქართველოს ციხე-სიმაგრეთა უმრავლესობა
თურქების მიერაა აშენებული. მუსტაფამ ასზე მეტი ზარბაზანი
დადგა ამ ციხის კედლებზე და ციხისთავად დააყენა ერთი ფაშა,
რომელსაც მაჰმადი ერქვა¹⁵⁹.

მაგრამ დავუბრუნდეთ ქალაქ თბილისის აღწერას; აქ არის რამ-
დენიმე ეკლესია; მათი რიცხვი თოთხმეტამდე აღწევს. ეს უდავოდ
ბევრია ისეთი ქვეყნისათვის, სადაც ღვთისმშობლისა და სხვა
წმინდებისა ეკლესიებისაა — ისინი სარგებლობენ
ამ ეკლესიებით, დანარჩენები სომხებს ეკუთვნის. ტაძარი, რომელ-
საც სიონი¹⁶⁰ ეწოდება, მდინარის ნაპირზეა გაშენებული და ნაგებია

¹⁵⁷ Mustafa-Pacha. ¹⁵⁸ Soliman. ¹⁵⁹ Mahamét bassa (Pâchâ). ¹⁶⁰ Sion.

მშვენიერი თლილი ქვით. იგი უძველესი ნაგებობაა და ჰგავს აღმოსავლეთის ყველა ძველ ეკლესიას, რომელიც ოთხი ნაწილაგან შედგება; შუაში ოთხ დიდ ბურჯზე დაყრდნობილი გუმბათია აღმართული, მას ზემოთ კი სამრეკლოა. მთავარი საკურთხეველი აღმოსავლეთისაკენ დამხრობილი ნაწილის შუაშია მოთავსებული. ეკლესია შიგნით ბერძნული სტილის უხვირო მხატვრობითაა მორთული. მხატვრობა დიდი ხანი არ არის რაც შეუსრულებიათ ისეთ ხელგაუწყაფავ მხატვრებს, რომ ძნელი გასარკვევია რის წარმოსახვა სურდათ მათ³²⁴). საეპისკოპოსო სახლი ეკლესიას ეკვრის. აქ ცნობილია თბილელი¹⁶¹. ასე უწოდებენ თბილისის ეპისკოპოსებს. ამ კათედრალის შემდეგ, საქართველოს მთავარი ეკლესიებია: თეთრაშენი¹⁶², ე. ი. „თეთრი შენობა“, რომელიც მარიამ დედოფალს აუგია, და ანჩისხატი¹⁶³, ე. ი. ავგარის¹⁶⁴ ხატი. ქართველები ავგარს ანჩს უწოდებენ და ფიქრობენ, რომ სასწაულმოქმედი ხატი, რომელიც, გადმოცემის თანახმად, მან იესო ქრისტესაგან მიიღო, დიდი ხნის განშავლობაში აქ ინახებოდა³²⁵). ამ ეკლესიას უწოდებენ აგრეთვე კათალიკოსის ეკლესიას, რადგანაც ამ პრელატის სასახლე მას ეკვრის და იგი არასოდეს არ დადის სხვაგან წირვა-ლოცვის შესასრულებლად. ეკლესია მდინარის ნაპირზე ეპარქიის პარალელურად მდებარეობს. ქართველებს ჰქონდათ აგრეთვე ერთი მშვენიერი ეკლესია ქალაქის ბოლოს, სამხრეთის მხარეს. ამ რამდენიმე წლის წინათ მთავარმა მიისაკუთრა ეს ეკლესია და თოფის წამლის საწყობად აქცია. მართალი რომ თქვას კაცმა, იგი საეკლესიო მსახურებისათვის აღარც კი ვარგოდა, რადგანაც ჯერ კიდევ დიდი ხნის წინათ იგი მეხს დაუზიანებია. მთავარმა იგი შეფუეთებინა და საწყობს ახლაც ეკლესიის ძველი სახელი მეტეხი¹⁶⁵ ეწოდება, რაც წარმოდგება სიტყვისაგან „ტეხა“. ამ ეკლესიას ეს სახელი იმიტომ შეარქვეს, რომ იგი საქართველოს ერთ მეფეს აუშენებია, იმ ცოდვის მოსანანიებლად, რომელიც მან თავის მეზობელ მთავართან ზავის უმიზეზოდ დარღვევით ჩაიდინა³²⁶).

სომეხების მთავარი ეკლესიებია: ფაშა-ვანქი¹⁶⁶, ე. ი. „ფაშას მონასტერი“. თბილისის სომეხი ეპისკოპოსი ამ მონასტერში ცხოვრობს. ამ ეკლესიას ასე იმიტომ უწოდებენ, რომ, სომეხთა თქმით, იგი აუშენებია ერთ ფაშას, რომელიც თურქეთიდან გამოქცეულა და

¹⁶¹ Tibilèle. ¹⁶² Tetrachen. ¹⁶³ Aniguescat. ¹⁶⁴ Abagare. ¹⁶⁵ Metek.
¹⁶⁶ Pacha-vane.

ამ ქალაქში მიუღია ქრისტიანობა. შემდეგ მოდის სურფ-ნიშანი¹⁶⁷, ე. ი. ზუსტად რომ ეთქვათ, „წითელი ნიშანი“, რაც გადატანითი მნიშვნელობით „წმინდა ჯვარს“ ნიშნავს. შემდეგ ფეთხანინი¹⁶⁸ ანუ ბეთლემი¹⁶⁹; ნორაშენი¹⁷⁰ ანუ „ახლად ნაშენი“ და მოგნაი¹⁷¹. მოგნაი ერევანთან ახლოს მდებარე სომხების ერთი სოფლის სახელწოდებაა, სადაც, როგორც ირწმუნებიან, დიდი ხნის განმავლობაში იწახებოდა წმინდა გიორგის თავის ქალა. მაგრამ შემდეგ თავის ქალის ნაწილი აქედან მოგნაის ეკლესიაში გადმოუტანიათ. ამ უკანასკნელისათვის სწორედ ამიტომ უწოდებიან იმ ადგილის სახელი, საიდანაც იგი წამოიღეს³²⁷).

თბილისში არც ერთი მეჩეთი არ არის³²⁸), მიუხედავად იმისა, რომ ეს ქალაქი მაჰმადიანურ სახელმწიფოს ეკუთვნის და მას მთელი მისი მიმდებარე ტერიტორიებითურთ მაჰმადიანი მთავარი განაგებს. სპარსელები არაფერს არ იშურებდნენ იმისათვის, რომ აქ მეჩეთი აეშენებინათ, მაგრამ საქმე ბოლომდე ვერასოდეს ვერ მიუყვანიათ. ხალხი მაშინვე აღსდგებოდა ხოლმე, იარაღით ხელში ანგრევდა ნაგებობას და სასტიკად უსწორდებოდა მშენებლებს. საქართველოს მთავრები გულის სიღრმეში მეტად კმაყოფილნი იყვნენ ხალხის ამბონებებით, თუმცა გარეგნულად საწინააღმდეგოს გამოხატავდნენ. ისინი ქრისტიანულ სარწმუნოებას მხოლოდ ფორმალურად განუდგნენ იმისათვის, რომ მეფისნაცვლობა მიეღოთ და მოქმედებდნენ თავიანთი სურვილის წინააღმდეგ, როცა მაჰმადიანობის გავრცელებას ზღვას უწყობდნენ. როგორც უკვე ითქვა, ქართველები ქედუხრელნი, თამამნი და გულადნი არიან. ინარჩუნებენ გარკვეულ თავისუფლებას. ცხოვრობენ თურქებთან ახლოს. ყოველივე ეს სპარსელებს ხელს უშლის უკიდურესი ზომები მიიღონ და თბილისს ქალაქსა და მთელ საქართველოს სრულ ნებას აძლევენ შეინარჩუნონ თავიანთი რელიგიის ყველა გარეგნული ნიშანი. ყველა ეკლესიის სამრეკლოს ზემოთ გაკეთებული აქვს ჯვრები და მრავალრიცხოვანი ზარები, რომლებსაც რეკავენ. სხვა ხორციულთან ერთად საჯაროდ და დაუფარავად ყოველდღე იყიდება ღორის ხორციც, ხოლო ღვინოს ყოველ გზაჯვარედინზე შეხვდებით. სპარსელები, ალბათ, დიდი უკმაყოფილოდ უყურებენ ყოველივე ამას, მაგრამ ვერაფერს გამხდარან.

ამ რამდენიმე წლის წინათ, სპარსელებს ციხეში აუშენებიათ

¹⁶⁷ Sourph-nichan. ¹⁶⁸ Betken. ¹⁶⁹ Bethlehem. ¹⁷⁰ Norachen. ¹⁷¹ Mognay.

ერთი პატარა მეჩეთი იმ კედელთან, რომელიც ციხეს თბილისის დიდი მოედნისაგან გამოჰყოფს. ეს მეჩეთი ამ ადგილას იმიტომ აუშენებიათ, რომ ხალხი შეჩვეოდა მეჩეთებისა და მოღების ყურებას, რომლებიც შენობის ზემოდან მოუწოდებდნენ ხალხს სალოცავად. ქართველებმა ვერ მოახერხეს ამ მეჩეთის მშენებლობისათვის ხელი შეეშალათ, რადგანაც ვერ გაბედეს იარაღით ხელში ციხეში შეჭრა, რომელიც კარგად იყო გამაგრებული; მაგრამ ავიდა თუ არა ზემოთ ძალი საარწმუნოებრივი აღსარების შესასრულებლად და მათი ჩვეულების მიხედვით ხალხის მოსახმობად, ხალხი მოედანზე მოგროვდა, ქვები დაუშინეს მეჩეთს და ძალი იძულებული შეიქნა სასწრაფოდ ძირს ჩამოსულიყო. ამ ჯანყის შემდეგ ძალი აღარ აუშვიათ ზევით.

თბილისში რამდენიმე ლამაზი საკრებულო შენობაა, ბაზრები¹⁷², ე. ი. სავაჭრო ადგილები, არის დიდი, ქვით ნაშენი და კარგად მოვლილი. ასეთივეა ქარვასლებიც — უცხოელების საცხოვრებელი ადგილები. ქალაქში აბანოები ცოტაა, რადგანაც ყველა ციხეში არსებულ ცხელი წყლის აბანოებში დადის. ამ აბანოების წყალი მინერალურია, გოგირდოვანი და ძალიან ცხელი. იმ ხალხის რიცხვი, რომელიც ამ აბანოებს სხადასხვა ავადმყოფობის სამკურნალოდ იყენებს, არ აღემატება იმ ადამიანთა რიცხვს, რომლებიც აქ სხეულის სისუფთავისათვის დადის. ღუქნები კიდევ უფრო უკეთესად არის ნაგები და კარგად მოვლილი. ისინი განლაგებულია დიდი მოედნის ახლოს, გორაკზე.

მთავრის სასახლე, უდავოდ, თბილისის ერთ-ერთი მშვენიერაა³²⁹). მას აქვს დიდი დარბაზები, რომლებიც მდინარესა და სასახლის უზარმაზარ ბაღებს გადასცქერიან. აქვეა ყაუშხანები, რომლებშიაც მრავალი სხვადასხვანაირი ფრინველია, მწვევარ-მეძებრების დიდი სადგომი და ისეთი მშვენიერი საბაზიერო, უკეთესს რომ ვერაფერს ნახავს ადამიანის თვალი. ამ სასახლის წინ კვადრატული მოედანია, სადაც ათასამდე უხენი დაეჭევა. მას გარს არტყია ღუქნები და ბოლოვდება გრძელი ბაზრით, რომელიც სასახლის კარიბჭის პირდაპირაა. ბაზრის ზემოდან საუცხოო სანახავია მოედანი და სასახლის ფასადი. კახეთის მეფისნაცვალს ქალაქის ბოლოს აქვს სასახლე, რომელიც აგრეთვე ღირს. იმად, რომ კაცმა ნახოს და დაათვალიეროს.

¹⁷² Bazars.

თბილისის გარეუბნებს მრავალი სალადობო სახლი და საუცხოო ბალი ამშვენებს. ყველაზე უფრო დიდია მთავრის ბალი. ხეხილი აქ ნაკლებად არის, მაგრამ სამაგიეროდ უმშვენიერესი, ჩრდილისა და სივრცის მფენი ხეები აურაცხელია.

როგორც უკვე ითქვა, თბილისში მისიონერ კაპუცინებს თავიანთი საცხოვრებელი აქვთ. ამ ორდენს საქართველოში უკვე ჰყავს მისიონერთა პრეფექტი, რომლის რეზიდენცია თბილისშია. იმედი აქვთ, რომ მომავალში მისიონერი ახლომახლო მდებარე ქვეყნებშიაც ეყოლებათ. ცამეტი წელია, რაც ისინი რომიდან გამოუგზავნიან; მკურნალთა სახელისწყალობით, როგორც ისინი თავიანთ თავს უწოდებენ და როგორაც მათ მიიჩნევენ, ყველგან კარგად მიუღიან, სადაც კი მოუსურვებიათ დაბინავება, რადგანაც მედიცინას და განსაკუთრებით ქიმიას მთელს აღმოსავლეთში ნაკლებად იცნობენ და დიდად აფასებენ. თავდაპირველად ისინი დამკვიდრებულან თბილისში, შემდეგ კი გორში. შაჰნავაზ-ხანს ორსავე ქალაქში თითო სახლი უბოძებია მათთვის, თანაც ნება მიუცია თავიანთი სარწმუნოება თავისუფლად ექადაგათ. მათ მთავრისათვის პაპისა და პროპაგანდა ფიდეს კონგრეგაციის წერილები მიუთრმევიან და მათი სახელით მშვენიერი საჩუქრები უძღვნიან მისთვის, დედოფლისა, კათალიკოსისა და კარის დიდებულთათვის. ასეთი საჩუქრების მირთმევას მისიონერები ახლაც აგრძელებენ ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ. მისიონერთა შორის ის, ვინც უფრო დახელოვნებულია მკურნალობაში, მთავარს თან ახლავს და მისი მფარველობის ქვეშ არის. ეს მათთვის ერთადერთ დასაყრდენს წარმოადგენს ქართველი და სომეხი სამღვდელოების წინააღმდეგ, რომლებიც დროდადრო ცდილობენ ამ მისიონერთა განდევნას, რადგანაც ხედავენ მათ მეტიმეტად გულმოდგინებას ხალხის თავიანთ სარწმუნოებაზე გადასაყვანად. მაგრამ რადგანაც საქართველოში არც მკურნალებია და არც დასტაქრები, ისინი მეტად საჭირონი არიან სამედიცინო და ქირურგიული პრაქტიკისათვის და ზოგიერთი მათგანი, ვინც უფრო დახელოვნებულია ამ დარგში, დიდი წარმატებით მოღვაწეობს. მათ პაპისაგან მკურნალობაში გასამრჯელოს მიღების ნებართვა აქვთ, რასაც ისინი იყენებენ. ასე რომ, მკურნალობა მათი საარსებო საშუალებაა. ჩვეულებრივად მათ გასამრჯელოს უხდიან ღვინით, ფქვილით, პირუტყვითა და ახალგაზრდა ტყვეებით. ზოგჯერ ცხენებსაც აძლევენ. ისინი ჰყიდიან ყველაფერს, რაც მათთვის სარჩოდ საჭირო არ არის ან რაც გამოუსადეგარია. ამ დიდი დახმარების გა-

რეშე, რომელსაც მკურნალობისაგან იღებენ, მათ გაუჭირდებოდათ კონგრეგაციის მიერ გაცემული წლიური ხელფასით თავის რჩენა, რადგანაც თითოეული მისიონერისათვის განკუთვნილია მხოლოდ თვრამეტი რომაული ეკიუ, ე. ი. • სამოცდათორმეტი ლივრი ფრანგულ ფულზე. იმ ნებართვის გარდა, რომლის შესახებაც ვილაპარაკეთ, ეს მისიონერები სხვა მრავალი პრივილეგიითაც სარგებლობენ როგორც საერო, ისე-სასულიერო ცხოვრებაში; ასე მაგალითად, მათ ნება აქვთ სწირონ მსახურის გარეშე ყველგან და ყოველგვარ ტანისამოსში, მიუტევონ ყოველგვარი ცოდვა, ჩაიცვან სხვადასხვანაირი ტანისამოსი, იყოლიონ ცხენები, მსახურები, ტყვეები, ივაჭრონ, ფულს იხეხონ და გაასუხონ სარგებლით; ერთი სიტყვით, მათ ისეთი განუსაზღვრელი უფლებები აქვთ, რომ შეუძლიათ დაუიდევათ აკეთებენ ყველაფერ იმას, რაც ყველაზე პრივილეგირებულ სასულიერო პირთათვის არის ნებადართული. მიუხედავად იმისა, რომ მისიონერები ოსტატურად მოქმედებენ და შეღავათებითაც სარგებლობენ, მათ მაინც ვერ მოახერხეს ქართველთა შორის თვალსაჩინო წარმატების მიღწევა, რადგანაც ქართველები... ისეთი ჯიუტნი არიან, რომ მათებურად შესრულებული მარხვა ჭკონიანთ მთავარი ქრისტიანულ სარწმუნოებაში, კაპუცინებს კი ქრისტიანებად არა თვლიან. რადგანაც გაუგიათ, რომ ევროპაში ისინი მათსავით არ ინახავენ მარხვებს. ამგვარი საოცარი კერპობა მისიონერებს აძულებს ქართული წესის მიხედვით იმარხულონ და არ ჭამონ ისეთი ცხოველების ხორცი, როგორცაა, მაგალითად, კურღელი, კუ და სხვა, რომლებიც ქართველებს ძლიერ ეზიზღებათ. ისინი მარხულობენ ოთხშაბათობითა და პარასკეობით, მისდევენ ძველ კალენდარს და, შეიძლება ითქვას, რომ გარეგნულად ქართველ ქრისტიანებს გვანან. თავდაპირველად მათ ეკლესიაში თბილსში ბევრი ხალხი დადიოდა, მათ იზიდავდა წირვის ორიგინალობა და გუნდი, რომელიც შედგებოდა ოთხი ან ხუთი ხმისაგან, ბარბითისა და შპინეტის აკომპანიმენტისაგან; ახლა კი აქ აღარაფერ დადის, გარდა ხუთი თუ ექვსი გლახაკისა, რომელთაც ეს მისიონერები რაღაც გამამრჯელოს აძლევდნენ ხოლმე, კაპუცინებმა სკოლაც კი დააარსეს. მაგრამ აქ ღარიბთა ოჯახიდან შვიდი თუ რვა პატარა ბიჭი დადის, რომლებიც მოდიან არა იმდენად სასწავლებლად, რამდენადაც გამოსაკვებად, როგორც ამას თვითონ ეს კეთილი პატრები აღიარებენ. ხშირად უთქვამთ, რომ არავითარი საფასურით არ დათანხმდებოდნენ შეესრულებინათ თავიანთი მისია, რომ არ იცავდნენ „რომაული ეკლესიის ღირსებას, რომელიც ვერ იქნება კათოლიკური ეკ-

ლესია, თუ თავისი წარმომადგენლები არ ეყოლება მსოფლიოს ყვე-
ლა დასახლებულ კუთხეშიო“. საერთოდ ამ მისიონერებს მთელ
საქართველოში მხოლოდ ორ-სახლიდა აქვთ, რომლის შესახებაც მე
უკვე ვილაპარაკე. იმერეთისა და გურიის ბრძოლებმა და ამ ქვეყნე-
ბის სილატაკემ აიძულა ისინი დაეტოვებინათ მრავალი დასახლება,
რომლებიც იქ ჰქონდათ. როცა თბილისიდან მივემგზავრებოდი,
ისინი ივნისის თვეში კახეთსა და კავკასიის ქედის სხვადასხვა ადგი-
ლებში აპირებდნენ გამგზავრებას. მათი მისიონი მაშინ თორმეტი
კაცისაგან შედგებოდა, აქედან ცხრა მღვდელი იყო და სამი მორჩი-
ლი.

ქალაქი თბილისი მჭიდროდ არის დასახლებული. მსოფლიოს
არც ერთ კუთხეში არ მოიძებნება იმდენი სხვადასხვა ჯურის-უცხო-
ელი, როგორც აქ; ისინი დიდ ვაჭრობას ეწევიან; კარი პროვინციის
დედაქალაქს რომ შეეფერება, ისეთი მრავალრიცხოვანი და ბრწყინ-
ვალეა; აქ მუდამ არის მრავალი დიდგვაროვანი დიდებული. რაც
შეეხება ამ ქალაქის სახელწოდებას, მე ვერ შევძელი მისი წარმო-
მავლობის დადგენა. როგორც ამბობენ, მისთვის ეს სახელი სპარსე-
ლებს შეურქმევიათ. ხოლო ქართველები დარწმუნებით შეიძლება
ითქვას, მას თბილისს კი არა, „კალას“¹⁷³ ე. ი. „ქალაქს“ ანუ
„ციხეს“ უწოდებენ. ასე ეძახიან ისინი ყოველგვარი სახის მჭიდროდ
დასახლებულ პუნქტს, რომელიც კედლით არის შემოზღუდული.
რადგან მთელ ქვეყანაში სხვა გალავნიანი ქალაქი არ არის, ამი-
ტომაც, ვფიქრობ, რომ მათ არ მოისურვეს ამ ქალაქისათვის სხვა
სახელი მიეცათ, თუ არა კალა ზოგი გეოგრაფოსი მას „ტებილე-
კალას“¹⁷⁴ უწოდებს, ე. ი. „თბილ ქალაქს“, აქაური ცნელწყლიანი
აბანოების გამო, ან კიდევ იმის გამო, რომ ჰაერი აქ არც ისეთი
ცივი და მკაცრია, როგორც საქართველოს სხვა დანარჩენ ნაწილში.
ვერც ის შევიტყვე; თუ როდის იქნა ქალაქი დაარსებული. ზოგი
მწერალი ამტკიცებს, რომ იგი არის ძველ ავტორთა არტაქსატი¹⁷⁵,
მაგრამ ეს ნაკლებად საარწმუნოა. არა მჯერა რომ იგი მხოლოდ ათასი
წლისაა³³⁰). სპარსეთის ისტორიიდან ვიგუბთ, რომ დაახლოებით ჩვე-
ნი წელთაღრიცხვის 850 წელს ერთი თათარი სარდალი, ბულა დი-
დი¹⁷⁶, ჰირკანიისა და მიდიის აზერბაიჯანის¹⁷⁷, გავლით შეიჭრა სა-
ქართველოში, დაიპყრო იგი და ყველაფერი ცეცხლს მისცა; როცა
თბილისმა უარი განუთხბადა კარი გაეღო, მან ანთებული ფიჭვის

173 Cala. 174 Tebilé-Cala. 175 Artaxate. 176 Boga le Grand. 177 Médie
Atropatienne.

ვირჩები დაუშინა ქალაქს, რითაც მასალის ადვილად ანთებადობის გამო გადაწვა ქალაქი და ორმოცდაათი ათასი კაცი გაჟლიტა¹⁷⁸). სამას ორმოცდაათი წლის შემდეგ უზბეკების სათათრეთის¹⁷⁸ სხვა მთავარმა, კარეკლემის (ხვარაზმის)¹⁷⁹ მეფის, მაჰმადის ვაჟიშვილმა თბილისი დაიპყრო და სასტიკად გაანადგურა³³²). ამ უკანასკნელი საუკუნეების განმავლობაში იგი ორჯერ მოექცა თურქების უღელქვეშ პირველად სპარსეთის მეფის ისმაილ II-ის ხანაში³³³), ხოლო მეორედ — შემდეგი მეფის სულეიმანის მეფობის დროს, რომელიც ქვეშ პირველად სპარსეთის მეფის ისმაილ II-ის ხანაში³³³), ხოლო ბელი. სპარსეთის ტახტლების მიხედვით, თბილისის განედი 83 გრადუსზეა, ხოლო გრძელი 43,5-ზე. მას მეტსახელად „დარელ მულუქი“¹⁸¹ შეარქვეს, ე. ი. „მეფეთა ქალაქი“, რადგანაც იგი სამეფოს დედაქალაქია.

10-ში კაპუცინთა პრეფექტმა ჩემი ჩამოსვლის ამბავი მეფისნაცვალს შეატყობინა. მე თვითონ ვთხოვე ასე მოქცეულიყო იმიტომ, რომ, ვინაიდან ხალხი მახლდა, ბარგიც მქონდა და კაპუცინებთან უნდა გავჩერებულყავი, ჩემი ჩამოსვლა არ შეიძლებოდა არ გაეგო ამ მთავარს, რომელმაც ყველაფერი იცოდა, რაც კი ხდებოდა თბილისში, თვით უმნიშვნელო რამეც კი; მით უმეტეს, არ შეიძლებოდა არ შეეტყო იმ ფათერაკების შესახებ, რაც მე სამეგრელოში გადაშნდა და რომლის შესახებაც ბევრი ლაპარაკობდა. ვარდა ამისა, ჩემთვის სასიამოვნო იყო მისი ნახვა და მისთვის სპარსეთის ხელმწიფის ფირმანების წარდგენა, რომლებიც ყველა პროვინციის მმართველისადმი იყო მიმართული და რომლებითაც ხელმწიფე ბრძანებდა კარგად მიველეთ დარწმუნებული ვიყავი, რომ მთავარი ნახავდა თუ არა ამ ბრძანებებს, ძალიან კარგად მიმიღებდა და ჩემი მოგზაურობის გასაგრძელებლად საჭირო მხლებლებსაც მომცემდა. როცა შაჰნავაზ-ხანს ჩემი ვინაობა გაუგია და შეუტყვია, რომ აწ განსვენებული ხელმწიფისაგან ვიყავი ევროპაში გაგზავნილი თავის საქმეზე, პრეფექტისათვის უბრძანებია, გადმოეცათ ჩემთვის, რომ მე მისთვის ძვირფასი სტუმარი ვარ, იგი მოხარულია ჩემი ჩამოსვლისა, და რომ დიდად ვასიამოვნებ, თუ რაც შეიძლება მალე ვესტუმრები. მე არც შემეძლო და არც ვაპირებდი მაშინვე ვხლებოდი მთავარს; მინდოდა დამეცადა, ვიდრე სახსებით არ გავემზადებოდი გასამგზავრებლად, რათა იძულებული არ ვყოფი-

¹⁷⁸ Tartarie des Usbeks. ¹⁷⁹ Careclem (Khowârezm). ¹⁸⁰ Tauris. ¹⁸¹ Dar el Melec.

ლიყავი ყოველდღე მეგლო მის კარზე. მთავრის ექიმს, პატრ რაფაელ პარმელს¹⁸² ვთხოვე მისთვის გადაეცა, რომ დიდი სიხარულით მივიღე ჩემს მიმართ მის მიერ გამოხატული პატივისცემა და როგორც კი გავემზადებოდი, აუცილებლად ვეახლებოდი, რათა ჩემი პატივისცემა გამომეცხადებინა მისთვის, მაგრამ რადგანაც ძალიან ბევრი რამ მაკლდა, ერთი ათი დღე კიდევ ვერ შევძლებდი გარეთ გამოსვლას. არ ვიცი პატრმა რაფაელმა სწორად არ გადასცა მთავარს ჩემი დანაბარები, თუ მთავარმა არ გაუგონა, მაგრამ ასე იყო თუ ისე, 12-ში დილით მან ერთი აზნაური გამომიგზავნა, რომლის საშუალებითაც შემატყობინა, რომ ვინაიდან სადღესასწაულო კვირეული იწყებოდა, რომლის დროსაც ყოველდღე ნადიმი იმართებოდა, სურდა ვწვეოდი მას. ამ ამბავმა განმაცვიფრა და გამაჯავრა კიდევაც; პრეფექტს და პატრ რაფაელს ვთხოვე მთავრისათვის გაეგებინებინათ, რომ ჯერ კიდევ არ შემეძლო გარეთ გამოსვლა და თან დაერწმუნებინათ იგი, რომ ველოდი მომავალ კვირას, რათა მესარგებლა იმ პატივით, რომლის გამოხატვაც მას ჩემს მიმართ სურდა. კაპუცინებმა აღმითქვეს ამ საქმეს მოვავგარებთო, მაგრამ არაფერიც არ გაუკეთებიათ. წავიდნენ თუ არა სასახლეში, სწრაფადვე მობრუნდნენ და მითხრეს, მთავარი დიდი მოუთმენლობით ელის ევროპის ამბების გაგებასო. სინამდვილეში თურმე თვით კაპუცინებს ჰქონიათ ჩემი წარდგენის დიდი სურვილი; უნდოდათ ჩემი სახით წარედგინათ თავიანთი ერის წარმომადგენელი, სპარსეთის ხელმწიფესთან დაახლოებული პიროვნება, რათა მათ მეტი პატივისცემით მოპყრობოდნენ. მე და ჩემს ამხანაგს გვითხრეს უძვირფასესი ტანსაცმელი ჩაგვეცვა და მათი პატივისცემით მთავრისათვის მიგვეერთმია უფრო მეტი ძღვენი, ვიდრე ეს ჩვენ გვქონდა გათვალისწინებული. რამდენადაც შემეძლო შევეუსრულე მათ ეს თხოვნა და აგრეთვე ყველა სხვა სურვილიც, რათა ამით მადლობა გადამეხადა იმ დიდმნიშვნელოვანი სამსახურისათვის, რაც მათ გამიწიეს.

დაახლოებით შუადღე იქნებოდა, როცა სასახლეში წავედით; პრეფექტიც და პატრი რაფაელიც თან გვახლდნენ. ჩვენ სადილად გველოდნენ, მთავარი ბრძანდებოდა დარბაზში, რომლის სიგრივე ას ათ ფუტს, ხოლო სიგანე ორმოც ფუტს შეადგენს. იგი გაშენებულია მდინარის პირას და მთლიანად ღიაა ამ მხრიდან. მოზაიკით მორთული ჭერი ეყრდნობა მოოქრულ და მოხატულ სვეტებს, რო-

¹⁸² P. Raphaël de Parme.

მელთა სიმაღლე ოცდახუთმეტეიდან ორმოცამდე ფუტს შეადგენს; მთელი დარბაზი საუცხოო ხალიჩებითაა დაფარული³³⁴). მთავარი და დიდებულები სამ პატარა ბუხარს შემოსხდომოდნენ, რომლებიც მრავალ ჩირაღდანთან ერთად ისე ათბობდა დარბაზს, რომ სიცივე არ იგრძნობოდა. შაჰნავაზ-ხანი მოითხოვს მასთან პირველად მიახლოებისას ისეთივე წესით მიესალმონ, როგორც სპარსეთის ხელმწიფეს: მისგან ორი თუ სამი ნაბიჯის დაშორებით მუხლს იდრეკენ და ზედიზედ სამჯერ თავსა ხრიან მიწამდე. ევროპელებს ყოველთვის უჭირდათ ამგვარად მისალმებოდნენ აღმოსავლეთის მთავრებს, რადგან უფრო მდაბალი თავყვანისცემა წარმოუდგენელია, მხოლოდ და მხოლოდ ღმერთის წინაშე შეიძლება მოიდრიკო ამგვარად მუხლი. ზოგჯერ ევროპელებს ასეთი მისალმებისაგან ათავისუფლებენ, რადგანაც ამბობენ, რომ ისინი უცხოელები არიან და არ იციან ამ ქვეყნის ეტიკეტიო. მთავარს მივესალმე სამჯერ თავის დაკვრით, მუხლი კი არ მომიდრეკია. შემდეგ ორმა აზნაურმა ჩემს ადგილამდე მიმაცილა. არ მინდოდა კაპუცინებზე მალლა დავმჯღარეყავი, მაგრამ აზნაურებმა და მსახურთუხუცესმა, რომელიც შუა დარბაზში ტრიალებდა, დაჟინებით მოთხოვეს ასე მოვქცეულიყავი. ჩემი სურვილი იყო კაპუცინებისათვის მეცა პატივი, რათა სხვებიც ასევე მოქცეოდნენ-მათ პრეფექტს დიდად ესიამოვნა ჩემი ქცევა და მოისურვა მის კომპანიონზე მალლა დავმჯღარეყავი.

ვიდრე თავყვანისცემის ცერემონიალს ვასრულებდი, ერთმა აზნაურმა, რომელმაც დარბაზის კარებში ხელიდან გამომართვა სპარსეთის ხელმწიფის ფირმანები და მთავრისათვის მორთმეული ძღვენი, ისინი დიდ ვერცხლის ხონჩაზე დააწყო და მთავარს ფერხით დაუდო. მთავარმა აიღო ფირმანი, გახსნა, წამოდგა სავარძლიდან, მიიტანა იგი ტუჩებთან და შუბლთან, შემდეგ კი თავის დიდ ვეზირს გადასცა, რათა შინაარსი მოესმინა. შემდეგ დიდი ცნობისმოყვარეობითა და სიამოვნებით შეათვალიერა საჩუქარი, რომელიც სხვადასხვა ნივთისაგან შედგებოდა. აქ იყო: მთვარის დიდი საათი, ოქრო-ვერცხლით მოჭედილი და მოჩუქურთმებული კოლოფით.

მთის ბროლის სარკე, ვერცხლის ჩარჩოში ჩასმული. მომინანქრებული ოქროს ყუთი, რომელშიაც თრიაქის აბები ინახება; სპარსელების უმეტესობა ამ აბებებს დღეში რამდენიმეჯერ იღებს.

ქირურგიული იარაღების ბუდე, მთლიანად მორთული და საუცხოო ხელოვნებით გაკეთებული.

დანები, რომელთა გრეხილი ტარები დიდი ოსტატობით იყო შესრულებული.

დიდმა ვეზირმა წაიკითხა ფირმანი და მთავარს დაბალი ხმით მოახსენა მისი შინაარსი. შემდეგში შევიტყვე, რომ მთავარსა და მის ვაჟიშვილებს უთქვამთ თურმე, არასოდეს გვინახავსო ფირმანი უფრო ნათელი და საბატიო და ამას მხედველობაში მივიღებთო. დიდებულები ტკბებოდნენ მისი ოქროთი მოვარაყებული ასოებით და სამკაულებით, რომლებითაც მორთულია მისი ფართო არშიები (იხ. სურათი 4)³³⁵. მთავარმა მისი ასლი გადააღებინა; ან მისი სიტყვასიტყვითი თარგმანი:

ის [I] ვინც არს, იგია ღმერთი, ქება და დიდება მას (მუჰამედი) ღვთისაა. ღმერთი ყველაზე უზენაესია [II]. სახელითა [IV] ღვთისათა, მოწყალისა და შემწყნარებლისა (წინასწარმეტყველური) [III].

(ო. მუჰამედი, ო, ალი);
 (განსჯა ეკუთვნის) ღმერთს.
 (დანმარება მოდის) ღმერთისაგან.

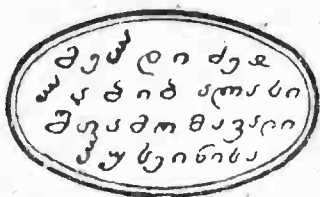

აბას მეორე, ძლევამოსილი ხელმწიფე, მსოფლიოს მბრძანებელი, მამაცი მმართველი, შთამომავალი შეიხისა, სეფისა, მოსესი, ჰუსეინისა.

ალი	ჰუსეინი	ჰუსეინი	ალი
მუჰამედი	ჯაფარი	მოსე	ალი
მუჰამედი	ალი	ჰუსეინი	მუჰამედი

მბრძანებელთა მბრძანებელნი [V], ლომგულნი დასთანის¹⁸³ [VI] გარეგნობისანი, მთავარნი თაჰამთანის¹⁸⁴ ტანისანი, წარმომავალნი არდევიონის¹⁸⁵ [VII] უამთავანი, მმართველნი ფერიბურსის¹⁸⁶ სიდიადისანი, სამეფოთა მპყრობელნი, გამგებელნი მძლეველნი [VIII] მერკუტიდან მომდინარე [IX] დაბრკოლებათა, ხაყანის¹⁸⁷ [X] საუფლოს ნავთსაყუდელთა მებაჟენი; საგზაო გამოსაღებთა ამკრებნი და ზედამდგომნი დიდთა გზათა და გასასვლელთა (სამთავროთა), უწყოდეთ, რომ ამ დროიდან ჩვენ ვბრძანებთ საგანგებო ბრძანებით, რათა აღადგინებოდეს და შარდენმა, ფრანგმა ნეგოციანტებმა, დიდვაჭართა [XI], შეასრულონ თავის თავზე აღებული მოვალეობა, და აღასრულონ ბრძანებები, რომლებიც მათ მიეცათ. აუცილებელია, რომ ამ ვრცელ სამეფოთა რომელ ნაწილშიც არ უნდა მოხვდნენ ისინი, და ჩვენი უკიდევანო საუფლოს რა ადგილსაც არ გაივლიან იქით თუ აქეთ მიმოვალნი, არ მოსთხოვონ მათ არც ვედრებითა [XII] და არც ძალდატანებით არავითარი ბაჟი და გზის გადასახადი, რამდენიც არ უნდა იყოს იგი და როგორც უფლებაც არ უნდა ჰქონდეთ მისი მოთხოვნისა; ნუ შეუქმნით რაიმე დაბრკოლებას მათ განზრახვას, ნურაფრით შეაწუხებთ, ყველგან დიდი ღირსებითა და პატივით მოეპყარით, გაუწიეთ მათ საჭირო დახმარება, ყოველთვის როცა კი ამას მოითხოვენ, და როგორც კი ეს ფირმანი მოიბრძანება, განათლდება, გაკეთილშობილდება და გაცხოველდება [XIII]. ბეჭდით, თავისი ღირსებითა [XIV] და სათნოებით მზის დარით, განმასახიერებლით ქვეყნიერების მეუფის ბრძანებისა [XV], რომელიც ყოვლის მომცველად ვრცელდება ყველაფერზე და სამყაროსათვის კანონია, როდესაც მასზე დაისმება სხივმომფენი, წმინდა (დიდებული), ზეალმატებული, სწორუბოვარი ბეჭედი, მთლიანად ერწმუნეთ და სრულად დაემორჩილეთ მას, რასაც იგი შეიცავს, როგორც ბრძანებას ზემოდან, რომელიც ყველაფერზე უზენაესია და რომელიც მუდმივად ემსახურება იმ პირთ, რომელთაც იგი ებოძა. დაიწერა [XVI] საპატიო თვესა შავალს, 1077 წ. წმინდა გაქცევიდან [XVII]; მშვიდობა და ბედნიერება სუფევს განუწყვეტლივ წმ. გაქცევის მიმდევარბოა შორის. აშრაფ [XVIII], გაკეთილშობილებული, თაბარესთანის პროვინციაში, სადაც უფალს სურს კეთილდღეობა და სიუხვე მუდამ იყოს.

183 Deston. 184 Tahem ten-ten. 185 Ardevon. 186 Feribours. 187 Caagön.

ფირმანი წარმოადგენდა გრძელ ფურცელს, რომლის სიგრძე ორნახევარი ფუტი, ხოლო სიგანე ცამეტი-თოთხმეტი დუიმი იყო. იგი დაწერილი იყო ოქროს, ცისფერი წითელი და შავი ასოებით; ის, რაც ოქროს ასოებით იყო მოცემული, მე დიდი ასოებით აღვნიშნე, ხოლო ორიგინალში ფერადი ასოებით მოცემული ფრჩხილებში მოვათავსე. უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა სამეფო აქტში, სადაც ღმერთის სახელია ჩართული, როგორც ეს ასეთ ფირმანებშია, ეს სახელი ოქროს ასოებითაა დაწერილი; თუ მას ერთვის აგრეთვე რომელიმე წინასწარმეტყველის ან წმინდანთა სახელები, შემდეგ კი ხელმწიფის სახელი, წმინდანთა სახელებს ცისფერი ასოებით წერენ, ხელმწიფისასა კი წითლით, ხოლო თუ არც ღმერთის და არც რომელიმე წმინდანის სახელი არ არის ჩართული, ან თუ ხელმწიფის სახელი ღმერთის შემდეგ არის და არა მის წინ, მაშინ სწორედ ხელმწიფის სახელი იწერება ოქროს ასოებით. ოქროს ასოებით ისევე ლამაზად და წვრილად წერენ, როგორც მელნით; ამისათვის ოქროს ფირფიტებს ძალიან დიდხანს ფხვნიან მარმარილოზე, შემდეგ ფუნჯით აგროვებენ ოქროს, რომელშიაც როგორც მელანში, ისე აწებენ კალამს. ასევე იქცევიან წითელი და სხვა ფერების მომზადების დროს; ყოველივე ამის გამო ნაწერი ფუნჯით შესრულებულს უფრო წააგავს, ვიდრე კალმისას.

I. ორიგინალში არის „hou alla sub han hou“³³⁶). ეს არის ყურანიდან აღებული არაბული გამოთქმა. ამ ენაში ღმერთის ძირითადი სახელია „hou“ და არა „alla“, რაც ნიშნავს „უზენაესს“. ეს „hou“ არის ებრაელების „jehova“ და ნიშნავს „მას“ ან „იმას“³³⁷). იგი აღნიშნავს აგრეთვე „არის“, ე. ი. „ის ვინც არის“, რაც გულდსხმობს თავისთავად წარმოდგენილ არსებას და არსებულს თავისთავში. ამ სახელს ყურანში მრავალ ადგილას ვხვდებით და ცრუ წინასწარმეტყველი³³⁸), რომელმაც ეს წიგნი შეთხზა, თითქოს მიუთითებს გამოსვლათა წიგნის III თავზე: „ის ვინც არს, მე გამომგზავნა“.

მაჰმადიანები ამ სიტყვას „hou“-ს ათავსებენ წერილის, განაჩენის, ბრძანების, თხზულების და თითქმის ყველა თავიანთი საქმიანი ქალაქის თავში. ზოგჯერ უმატებენ „alla taà Alla“-ს, ე. ი. „ის ვინც არს, ეს არის ზენაარი ღმერთი“, — და ქვემოთ დიდ ცარიელ ადგილს ტოვებენ. მათი თქმით, ასე კეთდება იმის მისანიშნებლად, რომ ღმერთის არსი, ე. ი. მისი ბუნების სრულყოფა და მისი თვისებები აუწერელია, და რომ არც ერთ ადამიანს არ ძალუძს მათი გადმოცემა. მის ქვემოთ მოთავსებული გამოთქმა, რომელიც მე ამგვარად გამოვთარგმნე — „მეუფება ღვთისაა“, აღებულია „წიგნი მეორე სჯულისაიდან“ (თავი 1, მუხლი 17). „განსჯა ეკუთვნის ღმერთს“.

II. ეს სიტყვები შეესაბამება ფირმანის ბოლოს თქმულ შემდეგ ფრაზას: „როგორც — ბრძანება ზემოდან, რომელიც ყველაფერზე უზენაესია“, რითაც იმის თქმა უნდათ, რომ ღმერთი კიდევ უფრო მაღლა დგას. სპარსელებს ჩვეულებად აქვთ აქტებში ღმერთის სახელი ფურცლის ბოლოში არასოდეს არ მოათავსონ, არამედ დაწერონ იგი გვერდით, ზემოთ; ხოლო იქ, სადაც ის უნდა იქნეს მოხსენებული, თავისუფალ ადგილს ტოვებენ. სიფრთხილის გამო ისინი დიდად იძნელებენ საქმეს და ფიქრობენ, რომ ვინც ამაში სცოდავს, სცოდავს აგრეთვე ღვთისადმი საკადრისი თაყვანისცემის გამოხატვაშიც. ასეთსავე თაყვანისცემას იჩენენ ისინი ხელმწიფისა და მთავარი ვეზირების სახელების მიმართაც; იურიდიულ საქმიან ქალაქებში, თხოვნებსა და სახალხო აქტებში მათ ეს სახელები ტექსტში არასოდეს არ მოჰყავთ, ათავსებენ ქალაქის ზემოთ, მარჯვენა მხარეს.

III. სიტყვა „წინასწარმეტყველური“, რომელიც, ახლახან აღნიშნული მიზეზის გამო, ზემოთ არის მოთავსებული, შეესატყვისება ფირმანის ბოლოში ნათქვამ სიტყვებს — „წმინდა გაქცევა“, რომლებითაც აღნიშნავენ იმას, რომ დროის გამოთვლა, რომელიც მუჰამედის მექიდან მედიანაში გაქცევით იწყება, არის სარწმუნოების დაარსების ხანა და რომ მისი სათავე და საწყისი არის ის დრო, როცა ამ პიროვნებამ, ცნობილმა უპირატესად „წინასწარმეტყველის“ სახელით, დაიწყო თავისი მისია³³⁹).

IV. მაჰმადიანების სარწმუნოებასა და ადათ-წესებზე ოდნავი წარმოდგენაც თუ აქვს ადამიანს, ადვილად შეიცნობს ამ მოწოდებას, რადგანაც სწორედ ამით იწყება მათი ყოველგვარი მოქმედება და ლოცვა. აღმოსავლური ენების ცნობილ პროფესორთა თქმით, იგი ასე უნდა ითარგმნოს: „მოწყალე უფლის სახელით“. მართლაც არაბული სიტყვა „rahmen“, რომელიც აღნიშნავს „მოწყალეს“,

არის განუყოფელი თვისება, რომელსაც ღვთის მოწყალების გამო-
სახატავად იყენებენ. ყველა მაჰმადიანი ფიქრობს, რომ ეს მიმართვა
დიდ იღუმალებას ფარავს და უსაზღვრო მადლის შემცველია. მუდამ
პირზე აკერიათ ეს მიმართვა. წარმოთქვამენ მას როცა დგებიან,
ჯდებიან, იღებენ ხელში წიგნს, იარაღს თუ კალამს. ერთი სიტყვით,
დარწმუნებული არიან, რომ მიზანს ისე ვერ მიაღწევენ, თუ ამ მი-
მართვით არ დაიწყებენ საქმეს. ირწმუნებიან, რომ სოლომონი და
ადამი სწორედ ასე იქცეოდნენ, ვიდრე რამე საქმეს შეუდგებოდ-
ნენო. ყურანის ყოველი თავის დასაწყისში ეს მიმართვაა მოთავსებუ-
ლი. ცხადია, რომ ეს არის კიდევ ერთი მიზანძვა ებრაელებისა და
ქრისტიანების ლოცვების დასაწყისისა; პირველნი ლოცვას ყოველ-
თვის ამ სიტყვებით იწყებენ: „დაე, იყოს შველა ჩვენი უფლის სა-
ხელით, რომელმაც შექმნა ცა და დედამიწა“; ხოლო მეორენი ამ
სიტყვებით: „სახელითა მამისათა, ძისათა და წმიდისა სულისათა“.

ქვემოთ ჩვენ ვილაპარაკებთ იმ ბეჭდის შესახებ, რომლითაც
ფირმანს ამტკიცებენ და იმის შესახებ, თუ რა არის მასზე ამოტ-
ვიფრული. ქვემოთ მოთავსებულ გამოსახულებას ეწოდება „ni-
chan“¹⁸⁸, ე. ი. „ნიშანი“ და აგრეთვე „გრიფი“. ყველა მაჰმადიანი
ხელმწიფე მსგავს ნიშნებს უსვამს თავის ფირმანებს და უწოდებს
მათ საერთო სახელს „თულრა“¹⁸⁹. ეს ტერმინი ებრაულიდან მოდის
და იგივე მნიშვნელობა აქვს³⁴⁰). ეს არის გამოსახულება, რომელიც
შეიცავს დიდი ასოებით დაწერილ მონარქი მმართველის სახელსა
და ტიტულებს; ამგვარად, ეს ჩვენი ვენზელებისა, რომლებიც ჩვე-
ულებრივად სახელის მხოლოდ და მხოლოდ პირველ ასოებს შეი-
ცავს, და გრიფებისაგან სავსებით განსხვავდება. „თულრა“ ეწოდება
აგრეთვე ამგვარი გრიფის გადამწერსაც და იმასაც, ვინც ამ გრიფის
კარგად შედგენა იცის, რაც ყველას როდი ეხერხება. აქ მოცემული
გრიფის ასოები მწკრივებად არის დაყოფილი, ხოლო ორიგინალში
გამოხატულება გაკეთებულია ასოების კუდებით, რომელთაც მწე-
რალი ისე ზუსტად და გამართულად ხაზავს, რომ ისინი სახაზავითა
და ფარგლით შესრულებული გეგონებათ. გრიფი მთლიანად ფერა-
დი ასოებისაგან შედგება, გარდა სიტყვებისა „სამყაროს მეუფე“ და
იმის გარდა, რომლებიც ვთარგმნე ასე: „უმაღლესი ბრძანებულება“,
რომლებიც ოქროს ასოებითაა დაწერილი. გამოთქმა, ჩემ მიერ თარ-
გმნილი სიტყვებით: „სამყაროს მეუფე“, არის „Sakeb Kerant“ და
სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „სასიკეთო შენაერთთა მეუფეს“ იმავე

¹⁸⁸ (Nychân). ¹⁸⁹ Togra (Thoghrâ).

აზრით, რა აზრითაც ჩვენ ვამბობთ „ბედის მბრძანებელი“, რადგანაც „Keramat“ აღნიშნავს „მრავალი პლანეტის შეერთებას ზოდიაქოს ერთ-ერთი ნიშნით“³⁴¹). მთავარ შენაერთად მიიჩნევენ იუპიტერისა და სატურნის შეკავშირებას მესამედ ასპექტში, რომელიც ორას ორმოც წელიწადში ერთხელ ხდება. უფრო იშვიათია ამ ორი ვარსკვლავის შეერთება ვერძის ნიშნით, რადგანაც ამას ადგილი აქვს მხოლოდ ცხრაას ორმოცდაათ წელიწადში ერთხელ. უფრო დიდი შეერთებაა ყველა პლანეტის შერწყმა ამ ნიშნით, რომლისთვისაც ათასი საუკუნეებია საჭირო. მათი სიტყვით, ასეთი შეერთება მხოლოდ ორჯერ მომხდარა, ერთხელ წარღვნის დროს, ხოლო მეორედ დიდი სათათრეთის მბრძანებლის, ცნობილი ჩინგიზ-ხანის¹⁹⁰ აზი-აში შემოსევის დროს³⁴²). ეს შეერთება ყოველთვის დიდი უბედურებების მომასწავებელია. სიტყვები „zelsziouzoumis“¹⁹¹ ძველი თურქული წარმოშობისაა, მაგრამ ახლაც ხმარობენ მცირე სათათრეთში. იგი ზუსტად ნიშნავს „ჩემი სიტყვები“ ან „მე ვამბობ“. თავდაპირველად თემურ-ლენგმა¹⁹² გამოიყენა ეს სიტყვები თავის ფირმანებში³⁴³), ხოლო შემდგომში მას სპარსეთის ხელმწიფეებმაც მიბაძეს. გრიფის შუაში მოთავსებული თორმეტი სახელი, სპარსელების რწმენით, არის თორმეტი იმამის თუ უმალესი ქურუმის სახელი, რომლებიც მაჰმადის ნამდვილი და კანონიერი მემკვიდრეები იყვნენ.

V. სპარსეთში განასხვავებენ დიდ და პატარა მეფისნაცვლებს. მიდია³⁴⁴) და საქართველო, მაგალითად, დიდ სამეფისნაცვლოს წარმოადგენენ, ხოლო კარამანია¹⁹³ და გედროზია¹⁹⁴—პატარებს. დიდი სამეფისნაცვლოს გამგებელს უწოდებენ ბეგლარბეგს¹⁹⁵, რაც ნიშნავს³⁴⁵) „მთავართა-მთავარს“¹⁹⁶, ხოლო პატარისას უწოდებენ ხანს¹⁹⁷. დიდ მეფისნაცვლებს უწოდებენ აგრეთვე ერქან-ედოულეთს¹⁹⁸, ე. ი. „იმპერიის ხელისუფალს“³⁴⁶), ებრაული სიტყვიდან „არქი“¹⁹⁹, რაც ნიშნავს „მთავარს“, საიდანაც ბერძნებმა, როგორც ჩანს, აიღეს ტიტული არქონტი²⁰⁰, რომელსაც მათ რესპუბლიკებში უბოძებდნენ ხოლმე დიდ მოხელეებს³⁴⁷) და საიდანაც წარმოდგება ჩვენი სიტყვა „არქი“, როგორიცაა „არქიმანდრიტი“, „არქიდიაკონი“.

VI. დასთანი, თაჰამთანი და ფერიბურსი არის ძველი სპარსე-

¹⁹⁰ Genguiscan (Djenguyzhân). ¹⁹¹ (Seüzémy). ¹⁹² Tamerlan. ¹⁹³ Carmanie. ¹⁹⁴ Gedrosie. ¹⁹⁵ Begler-beg. ¹⁹⁶ Seigneur des Seigneurs. ¹⁹⁷ Kan. ¹⁹⁸ Arkondaulet. ¹⁹⁹ Arki. ²⁰⁰ Arkontes.

ლი გმირების, ან, უფრო სწორად, ძველი გოლიათების სახელები, რომლებიც იგავებნა და რომანებში ცოცხლობენ. ესენი არიან სპარსელების ალკიდე²⁰¹ და თეზევსი²⁰² და ისევე, როგორც ბერძნების ალკიდე რამდენიმე სახელით იყო ცნობილი, სპარსელებისასაც შრავალი სახელი აქვს. მისი ყველაზე გავრცელებული სახელია როსთემი²⁰³, რომელიც ყველას მუდამ პირზე აკერია³⁴⁸).

VII. არდევონი ძველი გიგანტისა თუ გმირის სახელია, რომელმაც, სპარსელების თქმით, დაიპყრო მთელი აზია და თავისი იმპერიის ცენტრად სპარსეთი ირჩია. მის საქმეთა შესახებ მათ მატიაწეებს არავითარი ცნობა არ შემოუწინა, ხოლო რომანებში მოთხრობილი ამბები მთლიანად ზღაპრულია³⁴⁹).

VIII. დედანშია „რომელიც ხსნის ყოველგვარ კვანძს“.

IX. მსოფლიოში არსად ისე სულელური ცრურწმენით არ ეკიდებიან ვარსკვლავთმისნობას, როგორც სპარსეთში სხვაგან ვრცლად ვილაპარაკებთ ამის შესახებ, აქ კი დავემყოფილდებით იმის თქმით, რომ სპარსელები მწერლებს, წიგნებსა და საქმიან ქაღალდებს მერკურის სამფარველოდ მიიჩნევენ, რომელსაც უწოდებენ „ათარედს“²⁰⁴ და ფიქრობენ, რომ ამ პლანეტაზე დაბადებულნი წათელი გონების, შორსმჭკრეტელნი, განათლებულნი და მოხერხებულნი გამოდიანო.

X. ხაყანი³⁵⁰ არის ძველი ჩინეთის ხელმწიფის სახელი. მთელს აღმოსავლეთში არავის ხსოვნა არ შენახულა ისე წმინდად, როგორც მისი. გადმოცემის მიხედვით, ის უმთავრესად ცნობილი ყოფილა მშვიდობიანი საქმეებით — პირუთენელი მართლმსაჯულებით, ვიდრე იარაღის ძლევამოსილებით. აღმოსავლეთის ხელისუფალნი მის სახელს ირქმევენ ისევე, როგორც რომელიმე იმპერატორები მოითხოვდნენ, რომ მათთვის კეისარი ეწოდებინათ. სპარსულში მას იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც ფრანგულში ავგუსტეს, რადგანაც, როცა სპარსელებს სურთ რაიმე დიდი და მეფური გამოხატონ, ისინი ამბობენ — „ხაყანური“. აი ნამდვილი არსი გამოსახულებისა; ვფიქრობ, ძნელი არ იქნება მისი გაგება, ისევე როგორც ამ ფირმანის ენისა, თუმცა იგი ჰიპერბოლებითა და მეტაფორებით არის ზედმეტად გადატვირთული.

XI. ტერმინი, რომელიც მე გადავთარგმნე როგორც „დიდვაჭარნი“²⁰⁵, ზუსტად აღნიშნავს „ჩინებულს, რჩეულს, საუკეთესოს“ ან

²⁰¹ Alcides. ²⁰² Thésées. ²⁰³ Rustem. ²⁰⁴ Attared (âthâred). ²⁰⁵ La fleur des négocians.

„საუცხოოს“. ჩვეულებრივად სპარსელები ამ ეპითეტს ყოველგვარი წოდების ადამიანის მიმართ იყენებენ, იქნება ეს დიდი სენიორი, უცხოელი მინისტრი, ვაჭარი თუ თვით ხელოსანიც კი.

XII. სპარსულში ნათქვამია — „არც მომაბეზრებელი გულკეთილობით, არც ქედმაღლური თხოვნით“.

XIII. სიტყვა, რომელიც მე გადავთარგმნე როგორც „გაცხოველდება“, ზუსტად ნიშნავს „მორწყულს“⁽³⁵¹⁾.

XIV. სიტყვები — „ღირსებითა და სათნოებით“ ფირმანში არ არის: მე ისინი სიტყვების — „უკეთილშობილესი ბეჭედი, მზისებრი“ — ნაცვლად ჩავსვი.

XV. ეს სიტყვები უნდა მიუყენოთ გამოთქმას — „უზენაესი ბრძანებულება“, რომელიც გრიფის ქვემოთ არის მოთავსებული. აქ ასეა — „ბრძანებულება ქვეყნიერების მეუფისა“. თემურ ლენგმა პირველმა უწოდა თავის თავს ეს ქედმაღლური და ამპარტავნული სიტყვები, რომელიც მაჰმადიან ხელმწიფეთა აზრით უდიდესი ტიტულია, რაც კი შეიძლება უმაღლეს ხელისუფალს მიენიჭოს; ეს ის არის, რასაც სპარსელები უწოდებენ „Saheb Coran“-ს ანუ „Saheb Queironi“-ს, რაც „გამარჯვებათა მომპოვებელს“⁽³⁵²⁾ ნიშნავს და რომელიც შეიქმნა ებრაელების ყველაზე რჩეული ღმერთის სახელის „Dominus Sabaoth“-ის მიბაძვით⁽³⁵³⁾. ინდოეთის დიდი ხელისუფალნი და ხელმწიფე ისევე ატარებენ ამ ტიტულს, როგორც სპარსეთის ხელმწიფე; თითოეული იმ აზრისაა, რომ ეს ტიტული მას შეჰფერის და თვლის მას თავის ყველაზე უმნიშვნელოვანეს ტიტულად. იგი შეიძლება, გაგებულ იქნას აგრეთვე როგორც „საუკუნის მბრძანებელი“, მაგრამ ზემორე თარგმანი უფრო ნათელი და გასაგებია და სავსებით ააშკარავებს იმ სულელურ ამპარტავნობას, რომელსაც იგი შეიცავს.

ამბობენ, რომ ის ვრცელი და ქედმაღალი ტიტულატურა, რომელსაც სპარსელები იყენებენ, თათრებისაგან მომდინარეობს და ახალი შემოღებულიაო. მაჰმადიანობამდე მათ არ იყენებდნენ და თვით ხელმწიფეებიც კი თავიანთ აქტებსა და წერილებს რომაელების მსგავსად ასე იწყებდნენ: „ესა და ეს, ამას და ამას“.

XVI. სხვაგან უფრო ვრცლად ვილაპარაკებთ იმის შესახებ, თუ როგორ აღნიშნავენ სპარსელები დროს, აქ კი თარიღის გასარკვევად იმის თქმაც საკმარისია, რომ შავალ²⁰⁶ არის მეორე თვე და რომ არა-

²⁰⁶ Chaval (Chawwâl).

ბებმა ყველა თვე ეპითეტებით შეამკეს; ასე მაგალითად, პირველ თვეს უწოდეს „წმინდა“; მეშვიდეს — „საქები“, მეცხრეს — „კურთხეული“, ხოლო შავალს — „საპატიო“. „წმინდა გაქცევაში“ იგულისხმება მაჰმადის გამოსვლა ქალაქ მექიდან, ანუ, როგორც მაჰმადიანები ამბობენ, კერბთაყვანისმცემლობიდან; სიტყვა „ჰიჯრა“ ნათარგმნი როგორც „გაქცევა“, მოდის ზმნიდან, რომელიც აღნიშნავს „გაქცევას, წასვლას“. ამგვარად, მაჰმადიანების ჰიჯრა იგივეა, რაც „ებრაელების გამოსვლა“; ეჭვს გარეშეა, რომ ომარს²⁰⁷ სწორედ ეს გამოსვლა ჰქონდა მხედველობაში, როცა მაჰმადიანურ ხანას საწყისი დაუდო იმ დროიდან, როცა მაჰმადი არაბეთის ქალაქ მექიდან გამოვიდა, სადაც ყველაზე მეტი კერბი და კერბთაყვანისმცემელი იყო.

XVII. ორიგინალში არის „hamhager“²⁰⁸, ე. ი. „ერთად შორბენალი“³⁵⁵).

XVIII. ახლახან ვილაპარაკეთ იმის შესახებ, რომ არაბები თვეებს ეპითეტებით ამკობენ, სპარსელები კი ასეთ ეპითეტებს თავიანთი იმპერიის მთავარ ქალაქებსაც აძლევენ. ისფაჰანსა და ყაზვინს მათ „ხელმწიფეთა საჯდომი“ შეარქვეს³⁵⁶); ქაშანს²⁰⁹ ეწოდა „ერთგულთა სამყოფელი“; ყანდაჰარს²¹⁰ — „საიმედო თავშესაფარი“; აშრაფს²¹¹ — „გაკეთილშობილებული“, რადგანაც აბას დიდმა აქ დიდი და მდიდრული სასახლე გააშენა და, ჩვეულებრივ, აქ იყო ხოლმე მისი რეზიდენცია, როცა მაზანდარანის პროვინციაში იმყოფებოდა. ეს პროვინცია აქტებში, საფინანსო უწყებაში, სახელმწიფო დივანში თაბარისტანად²¹² არის წოდებული, ხოლო ჩვეულებრივი ლაპარაკის დროს „მანზანდეროონს“²¹³ უწოდებენ³⁵⁷). „Taber estaan“ ნიშნავს „ადგილს“, ანუ „ცულების ადგილს“. სპარსელებმა ამ პროვინციას ასე იმის აღსანიშნავად უწოდეს, რომ იგი ტყეებით იყო დაფარული; ხოლო იქ, სადაც ბევრია ტყე, ბევრი ცულიც არის საჭირო მათ მოსაჭრელად. აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ სპარსელები არასოდეს არაფერს იტყვიან თავიანთ იმპერიაზე ისე, რომ იგი რაიმე ბრწყინვალე ეპითეტით არ შეამკონ. ასე, მაგალითად: „კურთხეული სახელმწიფო, ბედნიერი სახელმწიფო, უკიდევანო სივრცის სახელმწიფო“, როგორც ეს ამ ფირმანშიც გვხვდება.

XIX. ბექდის ანაბექდი, რომელიც თარგმანში მოთავსებუ-

²⁰⁷ Omar. ²⁰⁸ (Hamhâdjer). ²⁰⁹ Cachan. ²¹⁰ Candahar. ²¹¹ Archeref.
²¹² Tabar estaan (thabar êstâun). ²¹³ Manzanderoon.

ლია თარიღის ქვემოთ, დედანში ფირმანის უკანა მხარეზე, ასევე ქვე-
მოთ არის დასმული. იგი პირველი ვეზირის, სახელად მუჰამედ მე-
ჰიდის²¹⁴, ბეჭედი. სპარსელები, ჩვეულებრივ, არასოდეს არ აღნიშ-
ნავენ ბეჭდებზე თავიანთ წოდებას, არც რაიმე ტიტულს, რომლითაც
შესაძლებელი იქნება მათი გამოცნობა. ამას აკეთებენ მხოლოდ
საფინანსო უწყების მოხელეები თავიანთი სამსახურეობრივი მოვა-
ლეობის აღსრულების დროს, სხვა შემთხვევებში კი—არა, რადგა-
ნაც, უნდა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნებში ყველას სხვა-
დასხვა ბეჭდები და სიჭები აქვთ. აქ აღბეჭდილია მხოლოდ მათი და
მათი მამების სახელი, რომელიც მათთვის, ებრაელების მსგავსად,
ზედსახელს წარმოადგენს; აღბეჭდილია აგრეთვე მათი გვარი, თუ
მათ აქვთ პატივი მუჰამედიდან წარმომავლობისა, მისი ასულის ფა-
ტიმას²¹⁵ მხრიდან. მაჰმადიანები მხოლოდ და მხოლოდ ასეთი წარ-
მომავლობის პირს თვლიან ნამდვილ დიდებულად.

სპარსეთის ხელმწიფის ფირმანს მისი მსახურთუხუცესის სარე-
კომენდაციო წერილიც დავურთე; მინდოდა მეფისნაცვალს ისიც
ენახა, რადგანაც დარწმუნებული ვიყავი, იგი უფრო მეტ ზემოქმე-
დებამ მოახდენდა მასზე, ვიდრე თვით ფირმანი; მართლაც ასე მოხ-
და და შემდეგში შევიტყვე, რომ სწორედ ამ წერილს უნდა ვუმაღ-
ლოდე იმ სამსახურსა და პატივს, რაც თბილისში გამიწიეს; აი, ამ
წერილის თარგმანი:

„ხელმწიფის ნაცვალთა დივანის მოსამსახურეებმა, სამეფოე-
ბის მოიჯარადრეებმა და დიდი გზების ზედამხედველებმა, უწყოდ-
ნენ, რომ ბატონებმა შარდენმა და რეზენმა, ფრანგმა ვაჭრებმა, ვაჭ-
რებთა შორის რჩეულებმა, მოიტახეს რა უზენაეს და დიდებულ
კარზე იშვიათი, ძვირფასი თვლებით მოჭედილი ნივთები, რომლებიც
ღირსეულ არს ქონების დროებითი დამრიგებლის მონათა ხაზინისა,
მათ დაევალათ მოტანა სხვა საგნებისა და ებრძანათ საგანგებო ბრძა-
ნებით თავიანთ ქვეყნებში დაემზადებინათ მრავალი ნივთი ამ მონა-
თათვის. ამის გამო მათ პატივი დასდეს წმინდა ბეჭდიანი ფირმანით
და სწორედ ამ საქმისათვის მოგზაურობენ ისინი. აუცილებელია,
რომ ყოველგან, სადაც კი ისინი გაივლიან, დიდი პატივით მოექცნენ
და რაც შეიძლება რიგიანი დახმარება გაუწიონ ყველაფერში. აგ-
რეთვე აუცილებელია სიფრთხილე, რათა ისინი მძიმე მდგომარეო-
ბაში არ აღმოჩნდნენ. არ გამოამყლავნონ აგრეთვე, როგორც არ
უნდა იყოს, რომ მათგან ელიან ან სურთ საზღაური, რადგანაც თუ

²¹⁴ Mahomet Mehdy. ²¹⁵ Fathmé (Fâthimèh).

ქვეყნიერების ხელმწიფის ყურამდე მივიდა ამბავი, რომ მათ რაღაც პრეტენზიები აქვთ ვინმეს მიმართ, ეს ცნობა ცუდ ნაყოფს გამოიღებს. დაიწერა საპატიო თვესა შავალს 1076 წელს წმინდა გაქცევიდან³⁵⁸). პატივი და დიდება მას“.

აშიაზე მინაწერი:

„ამ წერილის მიზანია ეცნობოს იმათ, ვისაც იგი ეგზავნება, რომ ამის წარმომადგენლებს უნდა მოეპყრან ფირმანის შინაარსის შესაბამისად, რომელსაც ყველა მოწიწებით უნდა ექცეოდეს“.

ბეჭედში ჩაწერილია — „მაყსუდი, ყალების ვაჟი²¹⁶, სანეტარო ქმნილებები“³⁵⁹).

I. სპარსულში ნათქვამია: „აქვთ პატივი იმათ, რასაც აუწყებენ“. სპარსეთის დიდებულები ასე მიმართავენ დაბალი რანგის მოხელეებს, განსაკუთრებით, როცა ეს მოხელეები მათ მორჩილებაში არიან. ამას იმიტომ აკეთებენ, რომ ზღვარი, რასაც ძალაუფლება და თანამდებობა დებს მათ შორის, ურთიერთობამ არ წაშალოს და მუდამ იყოს დაცული.

II. ტერმინი, რომელიც ჩემ მიერ თარგმნილია, როგორც „ფრანგი“, ორიგინალში არის „ფერენგი“²¹⁷ — ეს არის საერთო სახელი, რომელსაც სპარსელები და აღმოსავლეთის სხვა ხალხები უწოდებენ ქრისტიანულ სახელმწიფოებში დაბადებულ ევროპელ ქრისტიანებს³⁶⁰), გარდა მტკიცობებისა, რომელთაც უწოდებენ „ორუსს“²¹⁸. სახელი „ფერენგი“ მომდინარეობს ან გალიის პრინციის „ფრანკუსისაგან“²¹⁹, ან კიდევ „ფრანგი“ ხალხისაგან, რადგან ეს არის ევროპის პირველი ქრისტიანი ერი, რომელმაც სავაჭრო კავშირი დაამყარა მაჰმადიანებთან, როგორც ეს მე უკვე აღნიშნული მქონდა. ცხადია, სახელი „ფერენგი“ ანუ „ფრანკი“²²⁰, რომელსაც ევროპის ქრისტიანებს მიაწერენ, ხმარებაში წმინდა ომის დროს შემოვიდა³⁶¹) და აღნიშნავდა არა ეროვნულ წარმომავლობას, არამედ რაიმე ლიგას. ზოგი ავტორი „ფრანგს“ ხსნის არაბული ეტიმოლოგიით, თითქოს იგი „Ferhenc“³⁶²) სიტყვისაგან მომდინარეობდეს და ნიშნავდეს „დიდსულს“.

III. სიტყვა, რომელიც ასე ვთარგმნე — „ხაზინა“, ორიგინალში არის „Sercar“. იგი ზუსტად აღნიშნავს „სამუშაოთა უფროსს“ და აგრეთვე „მალაზიას“³⁶³). სპარსეთის ხელმწიფესა და დიდებულებს აქვთ ყოველგვარი სახის მანუფაქტურები, რომელთაც ეწოდებათ

²¹⁶ Maxud, fils de Caleb (Maqsoûd, fils de Qâleb). ²¹⁷ Frengui. ²¹⁸ Orous. ²¹⁹ Francus. ²²⁰ Franc.

„ქარხანე“²²¹, ე. ი. „სამუშაო სახლი“³⁶⁴), ანუ, უფრო ზუსტად, „ლაბორატორია“. ეს იგივეა, რაც ფლორენციის დიდი ჰერცოგის გალერეა ან ლუვრის გალერეები. აქ თავმოყრილია მრავალრიცხოვანი ხელოვანი ოსტატები, რომელთაც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში დიდი ხელფასი და სარჩო ეძლევათ. მათ სამუშაო მასალებით ამარაგებენ; აძლევენ საჩუქრებს ან უდიდებენ გასამრჯელოს მათ მიერ შესრულებული ყოველი ღირსშესანიშნავი საგნისათვის.

IV. გამოთქმას — „ღირსეულ არს ხელმწიფის მონათა ხაზინისა“²²² ისინი ხმარობენ უბრალოდ ამპარტავნობით, ვითომც იმის სათქმელად, რომ მისი უდიდებულესობის ხაზინა იმდენი იშვიათი ძვირფასეულობითაა სავსე, რომ არაფრის მოტანა არ შეიძლება ისეთის, რომელიც ღირსი იქნება იქ მოთავსებისა. სპარსული კაზმულსიტყვაობა ასეთ გამოთქმებს ხშირად იყენებს სხვადასხვა პირთა მიმართაც; როდესაც ლაპარაკია ელჩზე, რომელიც ხელმწიფესთან თაყვანისსაცემად მოვიდა, ისინი ამბობენ — „მან დაუკონა ფეხები ხელმწიფის მონებსო“. ან როცა უნდათ აღნიშნონ, რომ რომელიმე დიდებულმა დიდი საქმე გააკეთაო, ამბობენ — „ამ დიდებულის მონებმა დიდი საქმე მოიმოქმედესო“; ლაპარაკის ეს მანერა კარგად გამოხატავს აღმოსავლეთის ხალხების ამპარტავნობას. ვფიქრობ, ამგვარი გამოთქმები ამოღებული უნდა იყოს ყურანიდან, რომელსაც მაჰმადიანები „ჰეშმარიტი მჰერმეტყველების წყაროს“ უწოდებენ. მასში ხშირად ვხვდებით მსგავს გამოთქმებს, მაგალითად, ღმერთის საქმეთა შესახებ ლაპარაკისას ნათქვამია — „ანგელოზთა საქმეები, ანგელოზებმა შექმნეს ცა და დედამიწა“. მაჰმადიანთა თქმით, ეს უფრო კარგად გამოხატავს ღმერთის ძლევამოსილებას, რადგანაც თუ ანგელოზებს იმდენი ძალა აქვთ, რომ სამყარო შექმნან, მაშ რაოდენი შეიძლება უნდა ჰქონდეს თვით იმას, ვისიც მხოლოდ მსახურნი არიან ისინიო? საერთოდ მთელი აღმოსავლეთის ხალხები ნამდვილი მონები არიან; მათ ხელმწიფეებს უფლება აქვთ მათ სიცოცხლეზე, მათ ქონებაზე, მათ ცოლებსა და შვილებზე. მაგრამ ასეთი მდგომარეობა სრულებითაც არ იწვევს მათში შიშის გრძობას, პირიქით, ისინი ამაყობენ ამით. თვით დიდი ხელმწიფეებიც კი დიდ პატივად თვლიან იწოდებოდნენ „მონებად“. შაჰ-ყული²²² ანუ ყულუმ-შაჰი²²³, რაც „ხელმწიფის მონას“ ნიშნავს, სპარსეთში საპატიო ტიტულიცაა, ისევე როგორც მარკიზი საფრანგეთში.

²²¹ Carconé (Kâr-khaûneh). ²²² Cha-couli (Châh-qôuly). ²²³ Coulom-cha (gholâm-châh).

V. „Valineanet“²²⁴, რომელიც მე ვთარგმნე „დროებითი“³⁶⁵). ქონების დამრიგებელი“, არის შედგენილი სიტყვა „Vali“ ნიშნავს დამოუკიდებელ, შეუზღუდავ, სუვერენულ მოხელეს, რომელსაც თავის სამფლობელოში ისეთივე ძალაუფლება აქვს, როგორც იმპერიის გამგებელს. სპარსელები თავიანთ ხელმწიფეს ხშირად უწოდებენ „Vali Iron“-ს, რათა ამით ხაზი გაუსვან, რომ იგი სპარსეთში, რომელსაც ისინი Iron“-ს უწოდებენ, არის ნამდვილი მემკვიდრე და მოხელე აღისა, რომელიც უფალმა მაჰმადის სიკვდილის შემდეგ მთელ მსოფლიოზე საბატონოდ დალოცა³⁶⁶). „Neamet“ მოდის Iram“-დან, რაც აღნიშნავს „საჩუქარს, წყალობას, დროებით მადლს, ქონების სიუხვეს“. ამგვარად, სახელში „Vali-Neamet“, რომელსაც ყველაზე უფრო ხშირად უწოდებენ სპარსელები ხელმწიფეს, როცა მის აღმატებულებაზე ლაპარაკობენ, ისინი გულისხმობენ, რომ „იგი არის უფლის ამქვეყნიური მოხელე, რომელმაც, თავის მხრივ, ადამიანებს უნდა დაურიგოს ყოველგვარი წყალობა, და იყოს გზა, რომლის საშუალებითაც ზეცა თავის მადლს დედამიწას გადასცემს“.

VI. სპარსულში არის „Moubarec-Nichan“²²⁵. უკვე ითქვა, რომ გრიფს, რომელშიაც მაჰმადის თორმეტ მიმდევართა სახელებია ჩამოთვლილი, „ნიშანი“ ჰქვია, ხოლო „Moubarec“ ზუსტად „კურთხეულს“ ნიშნავს.

როცა მეფისნაცვალს მივესალმე, არაფერი მითქვამს, ისიც მღუმარედ შემხვდა და არც კი განძრეულა. ერთი წუთის შემდეგ, როცა სუფრა გააწყვეს, მან ოქროს თეფშით გამომიგზავნა იმ დიდი პურის ნახევარი, რომელიც მის წინ იყო და სუფრაჯის პირით შემომითვალა, რომელმაც პური მომაწოდა, რომ „მე ვარ სასურველი სტუმარი“. ცოტა ხნის შემდეგ მეფისნაცვალმა კაცი გამომიგზავნა, რათა ეკითხა ჩემთვის, თუ როგორ მიმდინარეობდა თურქებსა და პოლონელებს შორის ომი. როცა მეორე თავი საჭმელდ შემოიტანეს, მან ბრძანა დაგვესხა ღვინო იმ თასიდან, რომლიდანაც თვითონ სვამდა.

ღვინო დიდ მომინანქრებულ ოქროს სურაში ესხა, ლალითა და ფირუზით მორთული თასიც ოქროსი იყო. აზნაურმა, რომელიც ღვინოს გვისხამდა, მთავრის სახელით მოგვმართა: „იმხიარულეთ და მიირთვითო“. როცა მესამე თავი საჭმელი შემოიტანეს, მთავარმა უფრო მეტი ყურადღება გამოიჩინა — გამოგვიგზავნა მისთვის გან-

²²⁴ (Valyy né'amet.) ²²⁵ (Moubârek Nychân).

კუთვნილი შემწვარი ხორცეულის ნაწილი, კერძოდ, ხოხობი, ორი კაკაბი, ფურ-ირემის მეოთხედი და შემოგვითვალა, „თუმცა ღვინო ნადირის ხორცს ძლიერ უხდება, მე მაინც ვბრძანებ ძალა არ დაგატანონ სმაში“. ყველა ამგვარ პატივს უხმოდ ვიღებდი და მდაბლად ვუკრავდი თავს; კაპუცინებიც ასევე იქცეოდნენ. ასეთი ჩვეულება აქვთ სპარსელებს — ამგვარ პატივისცემას სხვანაირად არ პასუხობენ.

არაფერს ვიტყვი ამ ნადიმის არც თადარიგზე და არც ბარაქიანობაზე. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ბევრი ღვინო სვეს; იყო უსაზღვრო სიუხვე სურსათისა. მოჰქონდათ სახსნილოც და სამარხვოც; ეს უკანასკნელი იქ დამსწრე პატრიარქისა და ეპისკოპოსის პატივსაცემად იყო, რომლებიც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში თავშეკავებულ ცხოვრებას ეწევიან. სუფრიდან სამი საათის შემდეგ ავიშაღეთ. ზოგი სტუმარი უკვე წასული იყო, თუმცა შემწვარი ხორცეული ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ ალაგებული სუფრიდან. წამოსვლისას მთავარს მოკრძალებით დავუკარით თავი. მან კიდევ ერთხელ შემომითვალა, „სასიამოვნო სტუმარი ხარო“ და ბრძანა შინ გავეცილებინეთ.

14-ში მთავარმა ორი დიდი სურა ღვინო, ორი ხოხობი და ოთხი კაკაბი გამომიგზავნა. აზნაურმა, რომელმაც ეს ძღვენი მოგვართვა, გვითხრა, რომ მთავრისაგან ნაბრძანები ჰქონდა შეეტყო, ხომ არ მჭირდებოდა რაიმე და კაპუცინები ზრუნავდნენ თუ არა ჩემს გართობაზე. მანვე გადმომცა: თუ მთავრის მიერ გამოგზავნილი ღვინო მომეწონებოდა, შემეძლო ყოველდღე გამეგზავნა კაცი მისი მარნიდან ღვინის წამოსაღებად. მე ვთხოვე ამ აზნაურს დაერწმუნებინა მთავარი, რომ ჩემი მასპინძლები არაფერს მაკლებდნენ და რომ ჩვენ ერთად შევსვამთ-მეთქი მთავრის სადღეგრძელოს მის მიერ გამოგზავნილი ღვინით. ამ ღვინოზე უკეთესს ვერაფერს დაღვედა კაცი. საღამოს დიდი სუფრა გავშაღეთ; ვახშამზე მოვიპატიეთ პოლონელი დასტაქარი და ორი სირიელი, რომლებიც მთავრის სამსახურში იყვნენ.

16-ში მთავარმა მიმიპატიჟა სასახლეში გამართულ დისწულის²²⁶ ქორწილზე. ხუთ საათზე პრეფექტისა და პატრი რაფაელის თანხლებით სასახლისაკენ გავეშურე. როცა მივედი, საქორწინო ცერემონიალი თითქმის დამთავრებული იყო. იგი იმ დიდ დარბაზში ტარდებოდა, სადაც წინა კვირას ვისადიღეთ. დიდი სურვილი მქონდა მენახა ჯვრისწერის ცერემონიალი, მაგრამ დარბაზი მანდილოს-

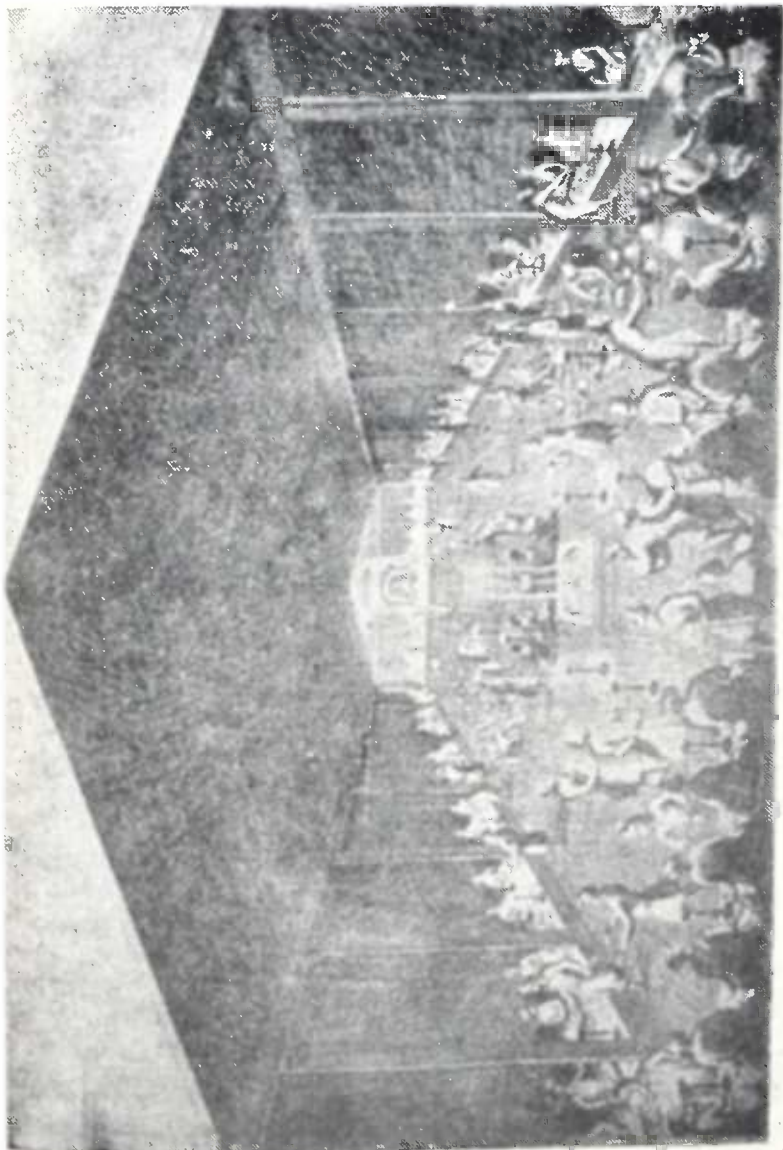
²²⁶ Nièce.

ნებით იყო სავსე და იქ, გარდა მთავრისა, მისი ახლო ნათესავებისა, კათალიკოსისა და ეპისკოპოსებისა, არც ერთ უცხო მამაკაცს არ უშვებდნენ.

მას აქეთ, რაც ქართველები სპარსეთს დაემორჩილნენ, აქაურ ქალებს მამაკაცებთან ყოფნა ეკრძალებათ, მაგრამ ეს აკრძალვა მხოლოდ ქალაქებში მოქმედებს, რადგანაც სოფლებში და იმ ადგილებში, სადაც სრულებით არ არიან მაჰმადიანები, ქალები ჩადრის გარეშე დადიან, სრულიად თავისუფლად ხვდებიან და ელაპარაკებიან მამაკაცებს.

მაგრამ რადგანაც საქართველოში მაჰმადიანური ჩვეულებები რელიგიასთან ერთად სულ უფრო და უფრო იკიდებს ფენს, ქალების თავისუფლებაც აქ თანდათანობით იკვეცება და ეს მშვენიერი სქენის წარმომადგენლები იძულებულნი არიან მისდიონ წესს და განცალკევებით მოიყარონ თავი. საქორწილო ნადიმი სასახლის ტერასაზე გაიმართა, რომელიც ორი ფუტის სიმაღლისა და ექვსი ფუტის სიგანის ფიცარნაგით იყო გარშემორტყმული. ფიცარნაგი გადახურული იყო დიდი ფანჩატურით, რომელიც ოცდაორი ფუტის სიმაღლისა და დაახლოებით ხუთი გოჯის დიამეტრის მქონე ხუთ დიდ სვეტს ეყრდნობოდა. ფანჩატურს ისე მარჯვედ და ოსტატურად ჰქონდა აკრული ოქროსა და ვერცხლისფერი ფარჩა, ხავერდი და სახიანი ტილო, რომ ჩირაღდნების შუქზე ყვავილოვან და მავრიტანულ სამკაულს წააგავდა. ამ დარბაზისამგვარი ნაგებობის შუაში წყლის დიდი აუზი იყო, მაგრამ სრულებით არ ციოდა, რადგანაც უამრავი ხალხი და აგიზგიზებული დიდი კოცონები ისე ძლიერ ათბობდა იქაურობას, რომ ჩემი წამოსვლის ჟამს სიცხე უკვე შემაწუხებელიც კი გახდა. იატაკზე საუცხოო ხალიჩები ეფინა. მთელი დარბაზი ორმოცი დიდი ჩირაღდნით იყო განათებული. ოთხი მათგანი, რომელიც მთავართან ახლოს იდგა, ოქროსი იყო, დანარჩენი კი — ვერცხლისა. ერთი ცალი ასეთი ჩირაღდანი ჩვეულებრივად ორმოც გირვანქას იწონის. მის საყრდენს თხუთმეტიოდნე გოჯის დიამეტრი აქვს. ერთნახევარი ფუტის სიმაღლის სადგამზე საზეთურია დამაგრებული. იგი საქონლის სუფთა ქონითაა სავსე, რომელშიაც ორი პატრუქი დევს. ამგვარი ჩირაღდანი დიდ სინათლეს იძლევა.

თანდართული სურათი (სურ. 5) საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას იძლევა ამ ნადიმის შესახებ. სტუმრები შემადღებულ ადგილებზე ისხდნენ. მთავარი სიღრმეში იჯდა უფრო მომადლო ადგილას,

სურათი 5

რომელიც გუმბათის ფორმის მქონე ჩარდახით იყო დაფარული. მთავრის ვაჟიშვილი და ძმები ისხდნენ მის მარჯვნივ, ეპისკოპოსები—მარცხნივ, ხოლო ნეფის ადგილი მათ შორის იყო. მთავარმა მე ეპისკოპოსის გვერდით დამსვა კაპუცინებთან ერთად. ნადიმზე ას კაცზე მეტი იქნებოდა. მესაკრავეები ქვემოთ იყვნენ. ცოტა ხნის შემდეგ, როცა ყველანი მოვთავსდით, შემოვიდა ნეფე, რომელსაც კათალიკოსი მოუძღოდა. როგორც კი თავისი ადგილი დაიკავა, მას მთავრის ნათესავები მიუახლოვდნენ, მიულოცეს და საჩუქრები მიართვეს. სტუმართა უმრავლესობამაც იგივე გააკეთა თავიანთი რანგის მიხედვით. ყოველივე ეს ძალიან წააგავდა საზეიმო პროცესიას. მან ნახევარ საათს გასტანა. საჩუქრები ოქროსა და ვერცხლის ფული და ვერცხლის პატარა თასები იყო. მაინტერესებდა გამეგო მართმეული საჩუქრების ზუსტი ღირებულება. ჩემი აზრით, ბევრი არაფერი იყო, მათი ფასი ორას ეკიუზე მეტი არც კი იქნებოდა.

ამასობაში ვახშამიც გააწყვეს შემდეგნაირად: თავდაპირველად ყველა სტუმრის წინ, სეფის სამ მხარეს, გაშალეს სუფრები. ისინი ფიცარნაგის სიფართისა იყო. შემდეგ მოიტანეს სამნაირი პური: ერთი თხელი როგორც ქაღალდი, მეორე თითის სისქე, მესამე მომცრო ზომისა და ტკბილი. საჭმელი ვერცხლის მოზრდილ ლანგრებზე ეწყო. ევროპაში ასეთ დიდ ლანგრებს არ აკეთებენ. ასეთი ლანგარი ზუფიანად ჩვეულებრივ ორმოცდაათ ან სამოც მარკას იწონის. მსახურთაგან ერთნი შემოიტიანდნენ დარბაზში ლანგრებს, დააწყობდნენ გაშლილ სუფრაზე, მეორენი მიიტანდნენ მათ სუფრაზეთან, ხოლო ესენი კი საჭმელს ღრმა თეფშებზე დააწყობდნენ და შემდეგ სტუმრებთან მიჰქონდათ. პირველად მთავარს მიართმევდნენ, ხოლო შემდეგ სხვებს, მათი რანგის მიხედვით. თავდაპირველად ყველას ერთნაირ ხორცეულს მიართმევდნენ, შემდეგ მეორე სახის ხორცეულს და ა. შ. მთელი ნადიმის განმავლობაში სამი თავი საჭმელი შემოიტანეს. თითოეული დაახლოებით სამოც ასეთ დიდ ლანგარზე იყო გაწყობილი. პირველი თავი იყო მრავალნაირი შილაფლავი მოხარშულ ხორცთან ერთად. ფლავს სხვადასხვა გემოსი და ფერისას ამზადებენ. ყვითელი ფერისა შემზადებულია შაქრით, დარიჩინითა და ზაფრანით. წითელში ბროწეულის წვენია გარეული, თეთრი კი ნატურალურია და ყველაზე უკეთესი. ფლავი შესანიშნავი საჭმელია, ძალიან გემრიელი და მარგებელი. მეორე თავი იყო ღვეზელები, ჩაშუშული და მოხრაკული ხორცეული, მოტკბო და მომყავო საწებლით და სხვა ამგვარი საჭმელები. მესამე თავი წარმოადგენდა მშრალად შემწვარ ხორცს. სამივე თავს სასულიერო

პირთათვის მოსდევდა თევზი, კვერცხები და მწვანელი. იყო როგორც სახსნილო, ასევე სამარხვო საჭმელები. კერძები საოცარი წესრიგითა და უხმაუროდ შემოჰქონდათ. ყველა უხმოდ ასრულებდა რავის საქმეს. ერთ მაგიდაზე მსხდომი სამი ევროპელი უფრო მეტს ხმაურობს, ვიდრე ამ ნადიმზე მყოფი ას ორმოცდაათი კაცი.

ამ საუცხოო წესრიგის შემდეგ, ყურადღებას ყველაზე მეტად ჭურჭლეულობის სიუხვე იქცევდა. აქ იყო დაახლოებით ას ოცი ფილა, თასი, ხელადა და ყანწი, სამოცი სურა და თორმეტი აზარფეშა. თითქმის ყველა აზარფეშა ვერცხლისა იყო. სურები ან სადა ოქროსი იყო, ან მომინანქრებული ოქროსი. თასები და ხელადები ზოგი ოქროთი იყო დაფერილი, ზოგიც ოქროთივე მოხატული, ზოგსაც ძვირფასი ქვები და ვერცხლის მოჭედილობა ამშვენებდა. ყანწებიც ძვირფასი თასების მსგავსად იყო მოზარნიშებული. ყანწები სხვადასხვა ზომისაა. ყველაზე მეტად გავრცელებულია რვა გოჯის სიმაღლისა და ორი გოჯის სიფართის კუპრივით შავი და სათუთად გაპრიანებული ყანწები. ზოგი მათგანი მარტორქისა და გარეული ნადირისაა, ძირითადად კი მათ ხარისა და ვერძის რქებისაგან აკეთებენ. რქების სასმისებად გამოყენება და მათი მორთვა ყოველთვის დიდად გავრცელებული ყოფილა აღმოსავლეთის ხალხებში.

არ ვიცი რამდენ ხანს გაგრძელდა ნადიმი, რადგანაც მის დამთავრებას ვეღარ დაველოდე. ვიცი მხოლოდ, რომ ნაშუალამევს, როცა ჩვენ წამოვედით; ზორცეული სუფრიდან ჯერ კიდევ არ იყო ალაგებული. თავდაპირველად ერთხანს ღვინოს საერთოდ არ სვამდნენ; მხოლოდ მესამე თავი კერძის შემოტანისას მიეძალნენ ღვინოს. სვამდნენ საკმაოდ უცნაურად, ასეთი წესით: მთავართან ახლოს მსხდომ რვა კაცს, ოთხს მარჯვნივ, ოთხსაც მარცხნივ, რვა თანაბარი სიდიდისა და ფორმის ღვინით სავსე სასმისებს მიართმევდნენ. ისინი წამოდგებოდნენ და ვიდრე სასმისებს არ დასცილდნენ, ფეხზე იდგნენ. პირველად მარჯვნივ მსხდომნი დალევდნენ ერთად, ხოლო მარცხნივ მსხდომნი მათ პასუხობდნენ, შემდეგ რვანივე დაჯდებოდნენ და ეს რვა სასმისი მათ უახლოეს მეზობლებს გადაეცემოდა. ასე გრძელდებოდა მანამ, ვიდრე სადღეგრძელო ყველას არ შემოივლიდა. შემდეგ ყველაფერი იწყებოდა თავიდან; ახალი სადღეგრძელო რვა უფრო მოზრდილი სასმისით ისმებოდა. ამ ქვეყნის ჩვეულების თანახმად, დიდებულების სადღეგრძელოები დიდი სასმისებით ბოლოს უნდა დაილიოს. ეს იმიტომ, რომ სტუმრები უფრო მეტად დაათრონ, რადგანაც მათი ხათრისა და პატივისცემის გამო ისი-

ნი იძულებული არიან სვან მანამ, ვიდრე მაგრად არ დათვრებიან. ამგვარად სვამდნენ ამ ნადიმზე ჩემი ყოფნის უკანასკნელი ორი საათის განმავლობაში და, როგორც შემდეგ გავიგე, გათენებამდე ასევე გაგრძელებულა. პირველი სასმისები ჩვეულებრივი ჭიქის ტევადობისა იყო, ხოლო ჩემს იქ ყოფნაში დაცლილთაგან ბოლო სასმისში სამი ნახევარი სეტიე ჩადიოდა, თუმცა იგი მხოლოდ და მხოლოდ საშუალო ზომის სასმისად ითვლება. კაპუცინები და მე სმისაგან გაგვანთავისუფლეს. მართალი რომ ვთქვა, იმდენი ღვინო რომ დამელია, რაც ჩემმა თანამესუფრეებმა დალიეს, იქვე გავთავდებოდი; მაგრამ მთავარმა საკმაო წინდახედულება გამოიჩინა და ბრძანა ჩვეთვის სადღეგრძელოები არ შემოეთავაზებინათ. ჩვენს წინ იდგა ღვინო, წყალი, ოქროს თასი და როცა მოვითხოვდით, მხოლოდ მაშინ შეგვევსებდნენ ხოლმე სასმისებს. სმის დაწყებისთანავე საკრავებიც აუღერდნენ და სიმღერაც დაიწყო. იქ შეკრებილთ სიმღერები ძლიერ მოსწონდათ და აღტაცებულნიც კი იყვნენ. მე კი ვერაფერს სასიამოვნოს ვერ ვხედავდი ამ მუსიკაში, პირიქით, იგი ყურისმომჭრელი და არაჰარმონიული მეჩვენა. მთავარმა, რომელიც მეტისმეტად გაერთო და გამხიარულდა, პრეფექტს სთხოვა შპინეტი მოატანინეო. მთავრის ამ ახირებამ, პრეფექტი და მისი თანამგზავრი საგონებელში ჩააგდო. უხერხულობის მთავარი მიზეზი მე ვიყავი, რადგანაც შეეშინდათ მათთვის არასასიამოვნო წერილი არ მიმეწერა ვინმესთვის იმ ლაჩრული მლიქვნელობის გამო, რომელიც მათ ამ შემთხვევის დროს გამოამყლავნეს— მისიონის პრეფექტი იმდენად დაეცა, რომ ვიოლინოზე უკრავდა მაჰმადიანი მთავრის წინაშე, ურწმუნოთა და ერეტიკოსთა, სამღვდლოებისა და საერო საზოგადოების წინაშე, რომელთათვისაც იმ მდგომარეობაში, რომელშიაც ისინი ღვინომ ჩააგდო, შეიძლება ლოთების ბრბო გვეწოდებინა. შპინეტი მოიტანეს და დარბაზის შუაში, ფილებით მოგებულ იატაკზე დადეს. პრეფექტი იძულებული შეიქნა დაეკრა; როდესაც მთავარმა უბრძანა, რომ დაკვრასთან ერთად ემღერა კიდევაც, მან დაიწყო „Magnificat“ და „Te Deum, le Tantum ergo“-ს სიმღერა. მაგრამ პიმნების ჰანგები მთავარს მაინცდამაინც არ ეამა, ამიტომ პრეფექტმა იტალიურ და ესპანურ ენებზე სასახლის სიმღერები და არიებიც შეასრულა. შპინეტი საშინლად აუწყობელი იყო. მთლიანად გათეთრებული, წლებისა და დაღლილობისაგან მოტეხილი პრეფექტი უგუნებოდ უკრავდა. ყოველივე ამის გამო ადვილი წარმოსადგენია, თუ რაოდენ ცუდი გასართობი იყო მისი კონცერტი. მიუხედავად ამისა,

მთავარი ორი საათის განმავლობაში მაინც ერთობოდა ამით. ამ კონცერტის დროს მომიახლოვდა მესტუმრეთუხუცესი, წარმოშობით მაჰმადიანი და მკითხა — თქვენი სარწმუნოება არ კრძალავსო მუსიკალური საკრავების ხმარებას? მე ვუპასუხე — არა-მეთქი. მაჰმადიანური სარწმუნოება კი ამას კრძალავსო—მითხრა. ნახევარი საათი ვისაუბრეთ ამ საკითხზე და ამ ბატონმა დამიდასტურა ის, რაც მე დიდხანია ვიცოდი, რომ მუსიკალური საკრავები მუჰამედის მიერ აკრძალულია, მაგრამ რადგანაც მთელ სპარსეთში საყოველთაოდ იგი ხმარებაში, ამიტომ კანონით აკრძალვას არავინ უწევს ანგარიშს. მანვე მითხრა, რომ საკრავები განსაკუთრებით ღვთისმსახურებაში არისო აკრძალული; რადგანაც უფალს მხოლოდ და მხოლოდ ადამიანის ხმით სურსო ქება-დიდება შესხმა. ამ საუბრის დროს ერთმა ქართველმა ეპისკოპოსმა პატრ რაფაელთან ამავე საკითხზე დაიწყო მსჯელობა. შუ დაწვრილებით არ ვიცი რა ითქვა მათ შორის, რადგანაც მათი ენა არ მესმოდა, პატრმა კი არ მოისურვა ყველაფერი ეამბნა ჩემთვის. მან მხოლოდ ის მითხრა, რომ ეს ეპისკოპოსი აღშფოთებული ყოფილა პრეფექტის საქციელით, რომელიც ისეთივე ხერხით ართობდა საზოგადოებას ნადიმზე, როგორითაც ის ეკლესიაში უფლის სადიდებლად იყო მოწოდებული. პატრმა რაფაელმა დაუმატა, რომ იგი მეტისმეტად შეწუხებულია იმ თვითნებობით, რასაც მეფისნაცვალი მათ მიმართ იჩენს — აიძულებს პრეფექტს დაუკრას და იმღეროს ყველგან, სადაც კი მოესურვება; მაგრამ რადგანაც მათი უშიშროება მთლიანად მთავრის წყალობაზეა დამოკიდებული, ისინი ვერ ბედავენ წინააღმდეგობის გაწევას.

როგორც უკვე ითქვა, შუალამეს წამოვედით, მას შემდეგ, რაც დიდის მოწიწებით გამოვეთხოვეთ მთავარს. გამომშვიდობებისას მან მკითხა, როგორ ბრძანდებო ჩემი ნათესავი, ესპანეთის მეფე, და ძვირფასი ქვებით მორთული თასით შესვა მისი სადღეგრძელო. მან მოისურვა კაპუცინებსა და მეც ამ მდიდრული სასმისით შეგვესვა ეს სადღეგრძელო. არ ვიცი, ეს იმიტომ გააკეთა, რომ ჩვენთვის თავი მოეწონებინა, თუ პრეფექტის პატივსაცემად, რომელიც მისი კათოლიკე უბრწყინვალესობის³⁶⁷) ქვეშევრდომი იყო.

17-ში დიდხანს ვიფიქრე იმის შესახებ, თუ რანაირად უნდა ყოფილიყო მთავარი ესპანეთის მეფის ნათესავი და მივხვდი, რომ ეს მრავალი ავტორის აზრს ეთანხმებოდა. ესპანელები წარმოშობით იბერიელები არიან. კაპუცინებს ვკითხე — როგორ ესმის-მეთქი ეს ნათესაობა მთავარს. მათ მიპასუხეს, რომ კლიმენტი VIII თეიმურაზისადმი მიწერილ წერილებში იგი ფილიპე II³⁶⁸)-ს ნათესავად, ხო-

ლო იბერიელები და ესპანელები ძმებად მოიხსენიან; ამის გამო თეიმურაზი, ხოლო მის შემდეგ მისი მემკვიდრეები დაჟინებით იჩემებენ ამ მოგონილ წათესაობასო. ამასთან დაკავშირებით მათ ბევრი რამ შიამბეს ქართველთა ქედმაღლობასა და მედიდურობაზე, განსაკუთრებით კი მეფისნაცვალზე და მაჩვენეს ერთი წერილის ასლი, რომელიც ორი წლის წინათ მთავარს პოლონეთის მეფისათვის მიუწერია. ამ წერილის თარგმანი აქვე მომყავს... ამპარტავნული ტიტულებით სავსე ეს წერილი აშკარად გვიჩვენებს, რომ აღმოსავლეთის ხალხები, სხვა ხალხებისაგან განსხვავებით, უზომოდ პატივმოყვარენი არიან.

„ქება, დიდება და თაყვანისცემა უფალს, რომელიც არს ყოვლისმძლე, შემოქმედი და მომცველი ყოვლისა, არც ნაყოფი და არც ნაშიერი; განწმენდილი ყოვლისა სიბოროტისაგან, შემწყნარებელი, მიმტევებელი ცოცხალთა და მიცვალებულთა, უცილობლად მბრძანებელი უდიდესთა და უმცირესთა და მოწყალე გამგებელი მათი. უმაღლესი და უძლიერესი ხელისუფალი მეფე ქართველთა, ლიხთიმერისა, ლიხთამერისა, ლეკთა, მთიულთა, მოხვეთა, ხევსურთა, სვანთა, ოსთა, დვალთა, ჩერქეზთა, თუშთა, თიანეთელთა, ფხოველთა, ქალეთისა²²⁷, —ხალხთა, რომლებიც უმაღლესი მთების იქით და აქეთ არიან და ყველა იმ დასახლებულ ადგილთა, რომლებიც აქაა³⁶⁹), სამი დიდი ქვეყნის ხელისუფალი (ქართველთა ტერმინით არის ერისთავი, ერთი ნიშნავს ხალხს, თავი — მეთაურს ან მთავარს)³⁷⁰. და ყველა იმ პროვინციების დედაქალაქის, წმინდა ადგილის, მცხეთისა²²⁸, რომელიც მოწყალე უფალმა სამკვიდროდ მოგვიბოძა, მეფე იბერიისა, მუხრანისა, საბარათიანოსი, თრიალეთისა, ტაშირისა, სომხეთისა, შაქისა, შარვანისა²²⁹ და მრავალთა სხვათა სამეფოთა, სრული და მტკიცე მფლობელი და უცილებელი პატრონი მათი; იესიანი, დავითიანი, სოლომონიანი²³⁰; უფლის წყალობითა და ძლიერებით წარმატებული ყოველგნით, მძლეთა მძლე, უძლეველი, მეფეთა-მეფე, უდიდესი ხელისუფალი შაჰნავაზ-ხანი; თქვენ, იოან კაზიმირ²³¹, ადვსილო ყოვლითა წყალობითა და მითვე მიმგებო კაცთადმი, სახელმძღვანელო მშვიდობიანობით და გამსჭვალულო სათნოებით, უფლის ძალითა და მოწყალეებით აღმატებულო, უავგუსტესო,

²²⁷ Lictimériens, Listameriens, Litiens, Mésiulctiens, Chéviens, Chévouratiens, Suanes, Ossi, Bualtiens, Circassiens, Tusciens, Psianétiens, Fidiciens, Jalibusiens. ²²⁸ Schette. ²²⁹ Mucranie, Sabatjan, Trialet, Taschire, Somette, Chianchie, Schianvande. ²³⁰ Jessé, David, Salomon. ²³¹ Jean Casimir.

უნეტარესო, დაბადებული ბედნიერ ვარსკვლავზე, ნიადაგ სიკეთის მთესველო, ღირსეულად მომხვეჭო ტახტისა და გვირგვინისა, უდიდესო სუზერენო, მძლეთა მძლეო, შემმუსრავო მტერთა და დამორგუნავო ურჩთა, ხელისუფალო დაბადებული ქრისტიანად და ქრისტიანული რწმენით აღზრდილო, განთქმული იარაღის ძალით, მემკვიდრე მეფეო პოლონეთისა, გოთიისა, ვანდალიისა, ლიტვისა, რუსეთისა, პრუსიისა, მაზოვიისა, ლივონიისა, სამოტისა, კიევისა, ჩერნიგოვიისა²³², და მრავალთა სხვათა სამეფოთა და პროვინციათა, უმშვენიერესო სენიორო, რომლის სახელი ყველგანაა ცნობილი მზისა ქვეშე; თქვენ მოგმართავთ პოლონეთის უბადლო დიდო მეფეო, სიბრძნესა და ყოველგვარ მეცნიერებაში ღრმად განსწავლულო და განდიდებულო პირუთვნელი ხოტბით, რომლითაც თქვენ გამკობენ მრავალ მშვენიერ ენათა ფლობის გამო, მოგესალმებით მთელი სიყვარულით და სასოებით გისურვებთ სრულ კეთილდღეობას, ხანგრძლივ სიმშვიდეს და მრავალ წარმატებას. უსაზღვრო მადლობას ვწირავთ უფალს, ცისა და მიწის შემომქმედს, რომ შევიტყვეთ თქვენი ჯანმრთელად ყოფნის ამბავი იმ წერილების საშუალებით, რომლებიც უდიადესი და უბრწყინვალესი სენიორის, ლესრნოს²³³ გრაფის, თქვენი სამეფოს დიდი კანცლერის, დიდი პოლონეთის გენერალ-ლეიტენანტის იოან ლეზუნსკის²³⁴ სახელით მოგვივიდა. ნიადაგ ვთხოვთ ზენაარ უფალს გვამცნოს დროდარო თქვენი ჯანმრთელობის სრულყოფილების ამბავი, რომ თქვენ უჭმუნველად ტკბებით ბედნიერი მშვიდობის ნაყოფით და ნეტარებას განიცდით. თქვენი კეთილი მსახური გურჯიბეგ დანბეკი²³⁵, თქვენი სამეფოს ოფიცერი, ერთგულებითა და კეთილშობილებით ცნობილი დიდებული³⁷¹) მოვიდა აქ, ვითარცა მოციქული თქვენი სამეფო უდიდებულესობისა, რათა განეახლებინა მშვიდობა და განემტკიცებინა მეგობრობა და კეთილი ურთიერთობა, რომელიც გაქვთ სვებედნიერ ხელმწიფე სულთან სულეიმანთან²³⁶, რომლის სიდიადე ცამდეა ატყორცნილი და მთელ დედამიწაზეა დამყარებული³⁷²); იგი, უმაღლესი ხელისუფალი, უდიდესი, სწორუპოვარი, უძლიერესი, შეჩვეული იმას, რომ ყველაზე საშიში მტრებიც კი აიძულოს თავყვანი სცენ მას, რომლის წყალობით მთელი სამყარო არანაკლებ სიმდიდრეს იღებს, ვიდრე ზღვიდან, და რომელიც ღირსია უფრო მეტი

²³² Pologne, Gothie, Vandalie, Lithuanie, Russie, Prusse, Mazovie, Livonie, Samots, Chiovie, Ciarnacovie. ²³³ Lesrno. ²³⁴ Jean Leszunschi. ²³⁵ Burbibug-Danbec. ²³⁶ Sultan Soliman.

ქება-დიდებისა, ვიდრე ეს ადამიანს ძალუძს, მონარქი სპარსეთისა, პართიისა²³⁷, მიდიისა, ჰირკანიისა, სპარსეთის ყურისა და მისი კუნძულებისა, კარამანიისა, არაქოზიისა, მარგიანისა²³⁸, და სხვათა ურიცხვ სამთავროთა და სამფლობელოთა. თქვენმა ზემოხსენებულმა მოციქულმა ისე გაიარა ჩვენი მიწა, რომ არავითარი დაბრკოლება არ შეხვედრია და არც არავითარი უსიამოვნება არ განუცდილა. ახლა იგი, უფლის შეწევნით, თქვენს სამეფო უდიდებულესობასთან ბრუნდება. უმორჩილესად ვთხოვ თქვენს უდიდებულესობას იმ ურთიერთკეთილგანწყობისა და მეგობრობის საწინდრით, რომელიც ჩვენს შორის სუფევს, რომ ეს კეთილი ქვეშევრდომი და ჩემი მსახური, იყოს ისევე სასურველი სტუმარი თქვენი უდიდებულესობისა, როგორც ის იყო მის წინამორბედთან³⁷³). თბილისის სამეფო 26 მარტი, 1671 წ. ისეო მაცხოვრის მოვლინებიდან³⁷⁴).

20-ში პრეფექტსა და პატრ რაფაელს ვთხოვე მთავრისათვის მადლობა მოეხსენებინათ იმ პატივის გამო, რაც მან დამლო და თან ეთხოვათ დიდი სომხების დედაქალაქ ერევნამდე²³⁹ მისი რომელიმე ხელქვეითი გამოეყოლებინა ჩემთვის. მთავარმა მიიღო მადლობაც და-თხოვნაც. მან კაწუციანებს დაავალა გადმოეცათ ჩემთვის, რომ მას ძალიან უყვარს ევროპელები და რომ მისი დიდი სურვილია უფრო ხანგრძლივად დავრჩე თბილისში, რათა უკეთ გავეცნო ამ ქალაქს; მაგრამ რადგანაც ხელმწიფის ბრძანება გაქვთო შესასრულებელი, ვერა ვბედავ თქვენს დაყოვნებას და ამისი სურვილიც არა მაქვსო. შეგიძლიათ განაგრძოთ გზა, როცა კი მოგესურვებათო. ჩემს მიწა-წყალზე არავითარი საფრთხე არ მოგვლით და ამის გამო სრულებითაც არა გჭირდებათ ამაღლა, მაგრამ რაკი აგრე ვსურთ, ერთერთ ჩემს მოხელეთაგანს მაინც გამოგაყოლებთო. შემდეგ პატრებმა მიამბეს, რომ მთავარს დიდხანს ულაპარაკია იმის თაობაზე, თუ რაოდენ დიდი სურვილი აქვს მას ნახოს ევროპელები თავის ქვეყანაში დასახლებული. მას პატრებისათვის უთქვამს ჩემთვის გადმოსაცემად, რომ თუ ვინმე ჩამოვა საქართველოში სავაჭროდ, მე მათ ყოველგვარ თავისუფლებასა და პრივილეგიებს მივანიჭებ, რასაც კი მოისურვებენო; ჩემი საბრძანებელი შავ ზღვამდეა გადაჭიმული, და რადგანაც სპარსეთში დიდი პატივით ვსარგებლობ, ხოლო თურქეთშიც მეტად დაფასებული ვარ, ევროპელები, რომლებიც მოისურვებენ ჩემი ქვეყნის გავლით ინდოეთში წასვლას, ამ ქვეყნებზე უკეთეს გზას ვერსად იპოვიანო; დარწმუნებული ვარ,

²³⁷ Parthe. ²³⁸ Carmanie, Aracosie, Margiane. ²³⁹ Irivan.

თუ ერთხელ გაივლიან ამ გზით, მომავალში სხვა გზას აღარ აირჩევენო. პატრებს ვუთხარი, დიდი მადლობა გადაეხადათ მთავრისათვის იმ კეთილი განწყობილების გამო, რაც მას ჩვენი ქვეყნის ხალხის მიმართ ჰქონია და ვთხოვე გადაეცათ მისთვის, რომ მის სურვილს აუცილებლად შევატყობინებ ჩვენს ინდოეთის კომპანიას-მეთქი; თუ იგი პატივს დამდებს და ინებებს წერილის დაწერას, მის ბარათს აუცილებლად გადავაგზავნი-მეთქი; დაბოლოს მისგან უსაზღვროდ დავალებული ვიქნები, თუ მისი კარის რომელიმე მოხელეს გამაყოლებს უახლოეს ქვეყნამდე, რის შესახებაც ისტაჰანში ჩასვლისთანავე მოვახსენებ ხელმწიფესა და ვეზირებს-მეთქი.

24-ში თბილელი²⁴⁰ (მე აღვნიშნე, რომ ასე უწოდებენ თბილისის ეპისკოპოსს) მობრძანდა ჩემს სანახავად. მას მთავრისაგან ჰქონდა დავალებული ჩემთვის გადმოეცა შემდეგი: მთავარს დიდხანს უფიქრია ჩემს წინადადებაზე ბარათი მიეწერა ფრანგული კომპანიისათვის საქართველოში ვაჭრობის განვითარებისა და ამ ქვეყნის გასასვლელ გზად გამოყენების შესახებ; მთავარი მზად არისო იმისათვის რათა დაარწმუნოს კომპანია, თუ რა დიდი სარგებლობა შეიძლება ჰქონდეს ამ ქვეყანაში ვაჭრობას, მაგრამ მაინც თავს იკავებსო, რადგან სპარსეთის ხელმწიფის ვასალია და ეშინია მისმა უდიდებულესობამ დანაშაულად არ ჩაუთვალოს მისი ნებართვის გარეშე საქმიანი წერილის მიწერა უცხოელებისათვისო; მაგრამ თქვენ სრული დარწმუნებით შეგიძლიათ გადასცეთო მათ, რომ თუ კომპანია რწმუნებულების გამოგზავნას მოისურვებს ამ ქვეყნებში, ისინი აქ იაფად იზოვნიან ევროპისათვის გამოსადეგ ბევრ საქონელს და მათაც, რამდენადაც შეიძლება, კარგად მიიღებენო. თბილელს მოვახსენე — გთხოვთ მთავარი დაარწმუნოთ, რომ მის დავალებას პირნათლად შევასრულებ-მეთქი. პრელატმა თხუთმეტიოდე წუთი დაჰყო ჩემს ბინაში. წასვლისას საჩუქრად მარჯნის საუცხოო კრილოსანი მივართვი. ასეთია აქაური ჩვეულება — წარჩინებულ პირთა ვიზიტი აუცილებლად უნდა ანაზღაურდეს. კაპუცინები მეტად ნასიამოვნები დარჩნენ თბილელის ვიზიტითაც და ჩემ მიერ გაღებული მისი საზღაურითაც, რადგან თბილისის ეპისკოპოსი აქამდე არასოდეს ყოფილიყო მათთან.

25-ში მთავარმა ღვინო გამომიგზავნა და შემომითვალა, რომ ჩემს გასაყოლად უკვე დაენიშნა ერთი სპარსელი და განკარგულება

²⁴⁰ Tibillele.

გაეცა დაემზადებინათ მისთვის ბრძანების ქალაღი. ასე რომ, მეორე დღესვე შემეძლო გამგზავრება.

26-ში პატრმა რაფაელმა ორი საათი გამატარებინა ერთი ბებერი დედაკაცის სახლში, რომელიც ათასგვარი საიდუმლო საშუალებით აქიმობას ეწეოდა და ზოგი რამ, რომლის შესახებაც ქება გაუფოწია, ჩემს უბის წიგნაკში ჩამაწერინა. აი, რამდენიმე მათგანი: წყალმანკის მოსარჩენად საჭიროა ნახევარი დრახმა ბაკლას ძირების წვენი; წამალი უნდა გამეორდეს ყოველ ორ დღეში, ვიდრე ავადმყოფობა არ განიკურნება.

უნებური შარდის დენის შესაწყვეტად საჭიროა სამი დღის განმავლობაში შემწვარი ყვერულის ჩინჩახვის შიგა ტყავების ჭამა, დღეში ხუთჯერ.

მორიელის ნაკბენის საწინააღმდეგოდ აიღე ცოცხალი ქათამი, გაუტე კუსუბო და მიიღე ჭრილობაზე. ქათამი ამოსწოვს შხამს და თვითონ კვდება. როგორც კი ქათამს კრუნჩხვები დაეწყება, უნდა აიღო მეორე ქათამი და მოიქცე ისევე, როგორც პირველად და გაიმეორო მანამ, სანამ ქათამი შეწყვეტდეს შხამის ამოწოვას.

სიყვითლის საწინააღმდეგოდ მოხარშე ბრინჯი, ზედ დააწვინე ავადმყოფი და თბილად დაახურე, ან მიაღებინე რძის აბაზანა. ამ უკანასკნელსაც ისეთივე მოქმედება აქვს.

სახსრების გარეგანი ტკივილების დროს, მაგალითად, სამგორველისა, უნდა მიიღო ან ნახარში, ან შეიბოლო სამი დრახმა ხარისძირა.

შინაგანი რევმატიული ტკივილებისათვის, რა სახისაც არ უნდა იყოს იგი, უნდა მიიღო ჟანგმიწის ხსნარი.

ყოველგვარი სახის დაბეჟილობის, მოტეხილობისა და ჭრილობისათვის, ასევე აიღე ჟანგმიწის ხსნარი, შეახვიე ავადმყოფი ძროხის ტყავში და გამოუდინე სისხლი. შეახვიე ჭრილობა დაფხვნილი ბალახით, რომელსაც ფრანგულად ჰქვია „bouillon“²⁴¹, ხოლო ლათინურად „taxus barbatus“.

კატარის — თავში ან ყელში სისხლის მოწოლის დროს უნდა შეიბოლო ქარვა.

ღიზენტერიის საწინააღმდეგოდ მიიღე ტვიას ფოთლებისა და ნაყოფის ნაყენი, ან კიდევე კურდღლის შემწვარი სისხლი, ღვინოზე დაყენებული.

²⁴¹ ურთხელი.

ბუასილის მოსარჩენად დანაყე მრავალძარღვას ფოთლები და დაიყარე.

თირკმელების ტკივილებისათვის, იხმარება ტუხტის ფოთლებისა და თესლის ნახარში.

კენჭების საწინააღმდეგოდ იხმარება აგრეთვე ტუხტის ნახარში.

თირკმელებში წყლულის საწინააღმდეგოდ იხმარება რძე.

პლევრიტის საწინააღმდეგოდ უნდა აიღო ჩვეულებრივი ფქვილისაგან დამზადებული ორი ძალიან თხელი კვერი, დიდხანს ხარშო წყალში შაბით და ბალახით, რომელსაც ფრანგულად ეწოდება „garance“²⁴², ხოლო ლათინურად „rubea tinctorum“, შემდეგ უნდა დაიღო გვერდზე, ერთი წინა მხარეს, მეორე კი უკანა მხარეს, რამდენადაც შეიძლება ცხელი, ისე, რომ ავადმყოფმა აიტანოს. წამალი უნდა იხმარო ყოველდღე, ვიდრე არ განიკურნები.

ხველების საწინააღმდეგოდ უნდა იხმარო „Cynoglossum“-ის ძირები, რომელსაც ფრანგულად ეწოდება „langue de chien“²⁴³.

ციებ-ცხელების საწინააღმდეგოდ, რომლის შეტევის დროსაც ადამიანს შეამცივნებს, ამ ქვეყანაში ჩვეულებრივი სამკურნალო საშუალებაა სალბუნები შემზადებული ცხვრის ღუმით, დარიჩინით, სანელებელი მიხაკითა და ჰილით. პაროქსიზმის დროს იღებენ მათ შუბლზე, კუჭსა და ფეხებზე. როდესაც ციება გაივლის, იღებენ ამ სალბუნებს, შუბლსა და კუჭზე იღებენ სხვა სალბუნებს, რომლებიც დამზადდება ვარდკაჭაჭასა და მრავალძარღვას ფოთლებისა და ბალახისაგან, რომელსაც ეწოდება „solanum“²⁴⁴. შემდეგ აიღებენ გოჭს, ორად გაჭრიან და დაიდებენ ფეხებზე. ავადმყოფობის განმავლობაში ავადმყოფს კვებავენ მხოლოდ პურიტა და ნუშის რძის ნაღებით, ისე რომ შემწვარ-მოხარშულს არაფერს აძლევენ.

პატრი რაფაელი მარწმუნებდა, რომ მას უნახავს ამ ქვეყანაში ციებ-ცხელებისაგან განკურნებულნი, რომლებიც წყლის პირას მიუყვანიათ და აკანკალებულები წყალში ჩაუშვიათ. ეს ძნელი დასაჯერებელია და, მართალი რომ ვთქვა, იგი სავსებით უაზროდ მეჩვენება, რადგანაც საშიშია. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველი ქვეყნის ჰავისა და ბუნების სხვადასხვაობის გამო წამლები ძალიან განსხვავებულ შედეგს იძლევიან. ასე რომ, ერთი თუ, ასე ვთქვათ, მომაკვდინებლად მოქმედებს ერთ ქვეყანაში, სხვაგან არაფერს არ იწვევს.

242 ენდრო. 243 ძაღლის ენა. 244 ხეზალახა.

სალამოს მთავრის დიდი ვეზირის მდივანმა მომიყვანა ერთი მოხელე, რომელიც ერევანში უნდა გამყოლოდა. ჩემი თანდასწრებით გადასცა მას ბრძანების ქაღალდი ამ საქმის თაობაზე, რომლის თარგმანიც აქ მომიყავს:

„სახელითა უფლისათა“

კეთილშობილ დიდებულს ემინ-აღას²⁴⁵ [I] მკაცრი სასჯელის შიშით ეკისრება ზუსტად შეასრულოს ფირმანის შინაარსი, რომელიც აწ განსვენებულმა ხელმწიფემ — ამქვეყნად ბედის გამგებელმა [II] და ამჟამად ზეცად ამალღებულმა, [III], მისცა ევროპელ ფრანგებს — ბატონებს შარდენსა და რეზენს, რომლის ძალითაც ქალაქთა მმართველნი [IV] დიდი ღზების ზედამხედველნი, ბაჟების ამკრეფნი და იმპერიის ყველა მოხელე ვალდებულია პატივი სცენ მათ და მოერიდონ მათგან. რაიმე გადასახადის მოთხოვნას:

ზემოსხენებული ემინ-აღა უნდა შეეცადოს მიაცილოს ისინი კურთხეულ ქალაქ ერევანამდე ისე, რომ გზაში რაიმე ზიანი და უსიამოვნება არ შეემთხვეთ, რათა არაფერმა არ შეუშალოს მათ ხელი მშვიდობით მიაღწიონ სასახლეს — კაცობრიობის მოდგმის საყრდენს [V]. ყველა, ვინც ამ ბრძანებას ძხილავს, სიფრთხილე მართებთ, რათა არ დაირღვეს იგი.

დაიწერა წმინდა თვესა ზულ-ყადას²⁴⁶ [VI] 1083 წელს ჰიჯრით (1673 წ. თებერვალი-მარტი)“.

I „ემინს“ იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „მირს“; ეს ერთი და იგივეა: ისინი აღნიშნავენ „ბატონს, წარჩინებულს, მამაცს, ოჯახის ან ტომის უფროსს“. „წიგნი მეორე სჯულისა“. II თავის X მუხლის მიხედვით შეიძლება დავრწმუნდეთ, რომ ამ სიტყვის ზოგიერთი მნიშვნელობა ძალიან ძველია; ებრაულად იგი სიტყვასიტყვით აღნიშნავს „შემადრწუნებელს“.

II. სიტყვასიტყვით რომ გადმოგვეთარგმნა, უნდა ყოფილიყო „შეერთების მბრძანებელი“ სპარსელები, რომელთაც დაბეჭდილებით სწამთ ასტრონომიული წინასწარმეტყველებისა, თვლიან, რომ გამარჯვებები და ბედის ყოველგვარი წყალობანი დამოკიდებულია ორი მფარველი მნათობის შეერთებაზე. აქედან გამომდინარე, როცა მხოლოდ წარმატება და ბედნიერება აქვთ, ამბობენ შეერთების მბრძანებელი ვართო.

²⁴⁵ Emin-aga (Eryn āghā). ²⁴⁶ Zialcadé (Zouïl-qa'déh).

III. სპარსულში სიტყვასიტყვით ნათქვამია — „რომლისთვისაც ზეცა არის საცხოვრებელი ადგილი“. ალის მიმდევრები სპარსეთის ხელმწიფეებს წმინდანებად თვლიან, როგორც მაჰმადის მემკვიდრეებსა და უფლის მოციქულთ; მათ სარწმუნოების დოგმად აქვთ მიღებული, რომ ეს ხელმწიფეები წინასწარდანიშნულებით გარდაუვალად ზეცად ამაღლდებიან და ეს ისევე ბუნებრივია, როგორც ჩიტების დაბრუნება თავიანთ ბუდეებში.

IV. „ომმალ“²⁴⁷, რომელიც მე გადმოვთარგმნე როგორც „მმართველი“, ნიშნავს „მცირე მთავარს“ ან „დაქვემდებარებულ მმართველს“. ამ სიტყვით აღინიშნება „ტარულა“²⁴⁸, რომელიც ნიშნავს მმართველსა და მოსამართლეს. „მუსთოუფი“²⁴⁹ აღნიშნავს მმართველს; „შეიხ ილ ისლამ“²⁵⁰ — სამოქალაქო მსაჯულს. „ვაზირი“²⁵¹ — მთავარი მებაჟეა, ხოლო „ქალანთარი“²⁵² — ვაჭრების ზედამდგომი³⁷⁵).

V. „ალამფანაჰ“²⁵³ ერთ-ერთი ყველაზე ჩვეულებრივი ტიტულია, რომლითაც სპარსელები ამკობენ თავიანთ ხელმწიფეს და რომელიც ნიშნავს „ქვეყნის საყრდენსა და საფუძველს“³⁷⁶).

VI. ეს არის წლის II თვე.

დიდი ვეზირის მდივანს ერთი პისტოლი ვაჩუქე იმ შრომის საფასურად, რომელსაც იგი ეწევა ასეთი სახის ბრძანებების დასამზადებლად. ეს საზღაური განსაზღვრული არ არის. იგი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანია ბრძანება, როგორ არის გაფორმებული და როგორი ხარისხისაა იგი. პირველ ყოვლისა, ჩემმა გამყოლმა გამომიცხადა — ცხენები არა მყავს და ხუთი პისტოლი მომეცი ერთი ცხენის საყიდლად. კარგად ვიცოდი, რომ ეს წმინდა წყლის ოინი იყო ფულის წინასწარ დასაციცლად. მას ეშინოდა უპირო კაცი არ გამოვმდგარიყავი და ერევანში ჩასვლისას მცირედი გასამრჯელო არ მეკმარებინა მისთვის, ან სრულებით არაფერი მიმეცა...

28-ში, დილის თერთმეტ საათზე, თბილისიდან გავემგზავრე პოლონელმა ქირურგმა, რომლის შესახებაც მე ვილაპარაკე, და ჩემმა ნაცნობმა რამდენიმე ქართველმა გადასასვლელამდე მიმაციცლეს. გამყოლი წინ მიდიოდა, რათა ქალაქიდან გამოსულ დატვირთულ ყველა ცხენზე მცირე გადასახადის ამკრეფები გაეფრთხილებინა; არაფერი მოეთხოვათ ჩემი ხალხისაგან. ასეთ გამყოლებს ეძა-

²⁴⁷ Homal (O'mmâl). ²⁴⁸ Daròga (Dâròghah). ²⁴⁹ Mustaufi (Mustaufy).
²⁵⁰ Cheic-el-islam (Cheykh âl-îslâm). ²⁵¹ Visir. ²⁵² Kelonter. ²⁵³ Alempenha.

ზიან „მეჰმენდარს“²⁵⁴, რაც ნიშნავს „სტუმარზე მზრუნველს“³⁷⁷). მათ აძლევენ მსტოვრებს, ელჩებსა და ყველა საპატიო უცხოელს. მათ მოვალეობას შეადგენს, ის პირები, რომელთა გამყოლებიც ისინი არიან, უზრუნველყოფნ ბინით, სურსათითა და ეკიბაჟით; ერთი სიტყვით, გაათავისუფლონ ისინი მოგზაურობასთან დაკავშირებული საზრუნავისაგან. ისინი, ასე ვთქვათ, მსახურთუხუცესნი ან მომმარაგებელნი არიან იმ პირთა, რომელთაც მიყვებიან, რადგან ყველგან და ყველაფერში იყენებენ მათ: აგზავნიან საყოფლებზე ან ვეზირებთან დავალებით, როცა არ სურთ თავი შეიწუხონ პირადად მისი გადაცემით. გამყოლებს მათი სამსახურისათვის კარგ გასამრჯელოს უხდიან; თვით ასეთი დავალებაც ხომ უკვე ჯილდოს უდრის. ამასთანავე ის სოფლები, რომლებშიც ისინი გაივლიან, ქრთამს აძლევენ მათ, რათა ნაკლები სიმკაცრით აკრიფონ ის, რაც ევალებათ მიართვან მათ მიერ მოყვანილ ხალხს, და დიდი ზარალი არ მოუვიდეთ. ეს გამყოლები კისრულობენ ვაჭრების მფარველობას და ისინიც სიამოვნებით თანხმდებიან მათ სამსახურზე, რადგანაც, გარდა იმისა, რომ ამით თავს იზღვევენ გაძარცვისაგან, ამასთანავე თავისუფლდებიან საგზაო და საბაჟო გადასახადებისაგან, რისთვისაც გამყოლები დამატებით საფასურს იღებენ. ყველაზე დიდი შემოსავალი მათთვის არის საჩუქარი, რომელსაც ისინი უკან დაბრუნებისას იღებენ...

[თბილისიდან გამოსვლის] დღეს ორი ლიე გავიარე დაბალ მთებში, რომელიც ქალაქის სამხრეთით მდებარეობს. დამე გავათენე დიდ სოფელში, რომელსაც ეწოდება სოღანლული²⁵⁵, ე. ი. „ხახვების ადგილი“ და რომელიც მდინარე მტკვარზეა გაშენებული.

შორიახლოს დავინახე სამეფო სასახლე, რომელსაც სეფი-აბადი²⁵⁶ ანუ სეფის საცხოვრებელი ეწოდება. ეს სპარსეთის ის ხელმწიფეა, რომელიც 1627 წელს ავიდა ტახტზე³⁷⁸). სასახლე გაშენებულია ბორცვზე, აქვს ფართო ტერასები, არხები და წყალვარდნილები. გაზაფხულზე ეს არის მდელოებითა და სურნელოვანი ყვავილებით დამშვენებული საუცხოო ადგილი, ხოლო წლის მომდევნო დროებში იგი ხილის სიუხვით გამოირჩევა³⁷⁹).

* * *

[1674 წლის] 28 ოქტომბერს³⁸⁰) ხელმწიფის სასახლეში ყოფნის დროს შემატყობინეს ხელმწიფის კარის პასუხი მოსკოვის საგან-

²⁵⁴ Mehemandaar. ²⁵⁵ Sogan lou (Sòghàn lou). ²⁵⁶ Sefi-abad (Sséfý ábád).

გებო ელჩისადმი, რომელიც რამდენიმე ხნის წინათ ჩამოვიდა სპარსეთში და მკითხველისათვის საინტერესო უნდა იყოს იმის გაგება, თუ რა დავალება ჰქონდა ამ ელჩს. უკეთ რომ გავერკვეთ ამ საკითხში, გავიხსენოთ რაც ზემოთ იყო თქმული საქართველოში მომხდარი გადატრიალებების შესახებ ლაპარაკის დროს. როდესაც საქართველოს უკანასკნელი მეფე თეიმურაზი სპარსეთის ხელმწიფის ჯარებმა შეიპყრეს, მისი რძალი, თეიმურაზის რამდენიმე წლის წინათ გადაცვლილი უფროსი შვილის ცოლი, მოსკოვის სახელმწიფოში გადაიხვეწა. თან წაიყვანა ერთადერთი ვაჟი, რომელიც ამ მთავრისაგან ჰყავდა და რომელიც ამდენად თეიმურაზის შვილიშვილი და მისი მემკვიდრე იყო³⁸¹). დიდმა მთავარმა³⁸²), როგორც იქვე აღვნიშნავდი, დიდი პატივით მიიღო დედოფალი და მისი ვაჟი — მიუჩინა მათი ჩამომავლობისა და უწინდელი მდგომარეობისათვის შესაფერისი ბინა; ხოლო როდესაც ვაჟმა გარკვეულ ასაკს მიაღწია, თავისი ასული მიათხოვა მას და დაჰპირდა, რომ გამოიყენებდა თავის გავლენას სპარსეთის ხელმწიფესთან, რათა იგი საქართველოს სამეფოში მეფისნაცვლად დაებრუნებინათ. სწორედ ამის გამო მოვიდა ეს საგანგებო ელჩი სპარსეთის ხელმწიფის კარზე. დიდი მთავარი ხელმწიფეს ელჩის პირით უთვლიდა, რომ რაკი მან თავს იღო თეიმურაზის შვილიშვილის, საქართველოს ტახტის კანონიერი მემკვიდრის მფარველობა და რაკი იმ პირობების შესაბამისად, რომლითაც ეს სამეფო დაემორჩილა სპარსეთს, პირველ ყოვლისა, გათვალისწინებული იყო, რომ საქართველოს მეფისნაცვლები მის უკანასკნელი მეფის, თეიმურაზის, საგვარეულოდან უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო ვინაიდან თეიმურაზის შვილიშვილი მტკიცედ არის დაკავშირებული მის პიროვნებასთან, იგი იმედოვნებს, რომ მისი სპარსელი უდიდებულესობა კეთილინებებს მისცეს მას ამ სამეფოს მეფისნაცვლობა, მით უმეტეს, რომ კანონით, როგორც თეიმურაზის შვილიშვილს, ტახტი სწორედ მას ეკუთვნის. რადგანაც მას ეჭვი არ ეპარება, რომ მისი უდიდებულესობა სიამოვნებით მოიქცევა სწორედ ასე, დაიცავს სამართლიანობას და აუცილებლად ჩაერევა ამ საქმეში, საგანგებო ელჩთან ერთად, გზავნის თავის სიძეს — ახალგაზრდა უფლისწულს, რათა მან მის უდიდებულესობას ფეხები დაუკოცნოს და მიიღოს მისგან საქართველოს მეფისნაცვლობა. ასეთი იყო დიდი მთავრის წერილების შინაარსი, რომლებიც საგანგებო ელჩმა წარუდგინა სპარსეთის ხელმწიფეს. ამ ელჩს თან ახლდა ერთი აზნაური — ამ ახალგაზრდა უფლისწულისა, რომლის შესახებ იყო ლაპარაკი. აზ-

ნაურმა თავის მხრივ წარადგინა თავისი ბატონის წერილი, რომელშიაც უფლისწული ხელმწიფეს ატყობინებდა, რომ იგი მოსულია იმისათვის, რათა ფეხქვეშ ჩაუვარდეს მას და მიიღოს მისგან კეთილი წყალობა; რადგანაც ბი მისი უდიდებულესობის მსახური და ვასალია, მას სჯერა, რომ ხელმწიფე ინებებს პატივით მიიღოს იგი და მოეპყრობა მისი მეტყური ღირსების შესაბამისად; ჯერჯერობით კი ხელმწიფის ბრძანების მოლოდინში იგი საზღვართან დგას. წარმოგზავნილებისადმი გაცემულ პასუხში ნათქვამი იყო, რომ ხელმწიფე იწონებს დიდი მთავრის შუამდგომლობას თეიმურაზის შვილიშვილის სასარგებლოდ და მხედველობაში მიიღებს მის თხოვნას. ახალგაზრდა უფლისწულს კი ნება დაერთო ხელმწიფის კარზე მოსვლისა. ამას გარდა თავისი წყალობის ნიშნად და საწინდრად ხელმწიფემ უფლისწულს გაუგზავნა უძვირფასესი ქალათი²⁵⁷, რომელიც შედგებოდა ცხრა სრული ჩასაცმელისაგან: ერთი მათგანი ძვირფასი თვლების საკინძებით იყო მორთული, ოთხი—ოქროქარგული, ხოლო დანარჩენები — ოქროთი და ვერცხლით მოქარგული ფარჩისა³⁸³). გაუგზავნა აგრეთვე ძვირფასი თვლებით მოჭედილი დაშნა და ხანჯალი, ოცი ცხენი და ოცი ათასი ეკიუ ვერცხლით. ამ უფლისწულის მოსვლამ ქართველები დიდად შეაშფოთა, განსაკუთრებით კი ამ ქვეყნის მეფისნაცვალი, რომელიც მისი ნათესავი და იგივე სამეფო საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო. ეს მეფისნაცვალი ცნობილი იყო არა მარტო მრავალრიცხოვანი შვილებით—ქალიშვილებითა და ვაჟებით, რომლებიც კარგად იყვნენ დაბინავებულნი და გამოირჩეოდნენ მამაცობითა და განათლებით³⁸⁴), არამედ დიდი სიმდიდრითა და მრავალრიცხოვანი შესანიშნავი მოხელეებით, რომლებიც მის კარზე იყვნენ თავმოყრილნი. მეფისნაცვლის მეორე ვაჟიშვილთან, რომელიც ისფაჰანის მმართველი და მთავარი მოსამართლეა, მითქმა-მოთქმა დაიწყო — მეფისნაცვალი ნებით არ დათმობს თავის სამეფოს და რომ მეტად სახიფათოა მასთან შეჭიდება, თუ მოწინააღმდეგე ბევრად უფრო ძლიერი არ იქნაო, რადგანაც იგი სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე დაიცავს სამეფოს, რომელიც დაპყრობების შედეგად გააფართოვა და გაზარდა ერთი მესამედითოფიქრობდნენ, რომ ყოველივე ეს დიდ სიძნელებებს შეუქმნიდა სპარსელებს, მაგრამ დიდი ვეზირის²⁵⁸ აზრით, მიუხედავად ამ სიძნელებებისა, ეს შემთხვევა იმის იმედსაც იძლეოდა, რომ საქართველო საბოლოოდ დაეპყროთ და სავსებით დაემორჩილებინათ ეს ამაყი და ურ-

²⁵⁷ Calate. ²⁵⁸ Le premier ministre.

ჩი ხალხი, რომელიც ესოდენ მტკიცედ იცავდა ჯერ კიდევ შემორჩენილ მცირეოდენ თავისუფლებას და ხშირად თავგანწირულ წინააღმდეგობას უწყევდა სპარსეთის ხელმწიფის ბრძანებებს. ამბობდნენ დიდი ვეზირის მიზანს ახალგაზრდა უფლისწულის საქართველოში დამკვიდრება წარმოადგენსო. მან კარგად იცოდა, რომ უფლისწულის აქ გამოჩენას აუცილებლად მოჰყვებოდა საქართველოს დაქუცმაცება, რადგანაც ქვეყნის მრავალი დიდებული დაუძინებელი მტერი იყო მეფისნაცვლისა; ამ არეულობის საფუძვლით, ბოლოსდაბოლოს, მის ადგილზე დაინიშნებოდა წარმოშობით სპარსელი და ამგვარად საქართველო მთლიანად იქნებოდა დამორჩილებული.

რამდენიმე დღის შემდეგ საქართველოდან წერილები მივიღე, რომლებმაც დაადასტურეს ყოველივე ის, რაც თეიმურაზის შვილიშვილის ჩამოსვლის შესახებ ვთქვი. გარდა ამისა, ამ წერილების საშუალებით შევიტყვე, რომ კოლხიდასა და მის მახლობლად მდებარე პატარა სამთავროებში, სადაც მაჰმადიანობა ჯერ კიდევ არ იყო ფეხმოკიდებული, ახალი ბრძოლები დაწყებულა; მოუკლავთ მეფე, რომელიც თურქებმა 1672 წლის ბოლოს უწინდელი მეფისნაცვლად დასვეს, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ახალი მეფე კოლხიდის სამეფო გვარს ეკუთვნოდა და თავისი წინამორბედის ნათესავი იყო. ეპისკოპოსს ეს ახალი მეფე დიდ ნადიმზე მიუწვევია თურმე. ვიდრე იგი სიამოვნებით შეექცეოდა გემრიელ საჭმელებს, ისე რომ არავითარი სიბოროტის შიში არ ჰქონია, მოხუცი მეფე ამალითურთ თავს დასხმია მას ამ სახლში, რომლის პატრონიც მათი მომხრე ყოფილა. საბრალო მთავარი მყისვე ნაკუწ-ნაკუწად უქცევიათ³⁸⁵). ასეთივე ბედისწვევია იმათაც, ვისაც მისი დაცვა განუზრახავს. კავკასიის მთებისა და შავიზღვისპირეთის თურქები, როცა გაუგიათ ამ ამბოხების ამბავი, მეტისმეტად გაცხარებულან, იმის გამო რომ ეს საბრალო კოლხები და მათი მეზობლები თავიანთი საქციელით აიძულებენ მათ მთლიანად მოსპონ ისინი. სწორედ ამ მიზნის განსახორციელებლად თურქები დაძრულან საქართველოსაკენ და, როგორც წერილებიდან ჩანდა, წლის დასაწყისამდე უნდა ჩასულიყვნენ იქ.

* * *

[1675 წლის 18 მაისს]³⁸⁶) ყაზვინში რამდენიმე წარჩინებული ქრისტიანი ვნახე. მათ შორის საქართველოს უკანასკნელი მეფის თეიმურაზ ხანის შვილიშვილი და ერთი დომინიკანელი, რომელსაც აქ პაპის ელჩს უწოდებენ. თეიმურაზ ხანის შვილიშვილის სახელია

ერეკლე²⁵⁹, მამამისისა კი დაუთ-ხანი²⁶⁰, რომელიც საქართველოს უკანასკნელი გადატრიალებების დროს, დაახლოებით 1650 წ. გარდაიცვალა; მაშინ მან კახეთის სამეფო—იბერიის ანუ საქართველოს ერთი ნაწილი დაკარგა³⁸⁷). ერეკლეს დედა³⁸⁸) მიხვდა, რომ ახალგაზრდა უფლისწულის, ტახტის კანონიერი მემკვიდრის, სიცოცხლე საფრთხეში იყო, ამიტომაც მან თავისი ვაჟი მოსკოვის სახელმწიფოში გახიზნა, სადაც ისინი დიდმა მთავარმა თავისი მფარველობის ქვეშ მიიღო. 1673 წელს, როცა ერეკლე ოცდამესამე წელში გადადგა, დიდმა მთავარმა სპარსეთის კარზე ერთი მოხელე წარგზავნა თხოვნით—ახალგაზრდა უფლისწულისათვის თავისი სამეფო დაებრუნებინათ. მახვილი პოლიტიკური ალღოთი დაჯილდოებულმა დიდმა ვეზირმა გადაწყვიტა ეს შემთხვევა გამოეყენებინა საქართველოში შინაური ომის გაღვივებისათვის, რაც საშუალებას მისცემდა სპარსეთს მთლიანად დაემორჩილებინა ეს ქვეყანა. საქართველო, როგორც ცნობილია, გარშემორტყმულია თურქებით, მოსკოვიტებითა და თათრებით; ხალხი მებრძოლი სულისკვეთებისაა, რელიგია სხვადასხვაგვარია, რადგანაც მოსახლეობის ნაწილი მაჰმადიანია, ნაწილი კი — ქრისტიანი. სწორედ ამან აიძულა სპარსეთის ხელისუფლება ფრთხილად გამოეყენებინათ ეს შემთხვევა. მათ იცოდნენ, რომ ერეკლესათვის მისი მამის სამეფოს დაბრუნება საქართველოს კანონიერ მფლობელს, მეფისნაცვალს შაჰნავაზ-ხანს საკმაოდ დაასუსტებდა. შაჰნავაზ-ხანმა კახეთის სამეფო საბოლოოდ დაუმორჩილა სპარსეთს, მას შემდეგ, რაც სავსებით მოახრევეინა ქედი საქართველოს იმ ნაწილს, რომელიც თეიმურაზ ხანის გამგებლობაში შედიოდა, მიუხედავად იმისა, რომ შაჰნავაზ-ხანიც თეიმურაზის საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო; თუ ეს ცვლილება ქართველებს შორის ომს გამოიწვევდა, სპარსელები ერთ-ერთ მათგანს მიემხრობდნენ, ერთს მეორის საშუალებით დააშოშმინებდნენ და, ამგვარად, უფრო შეუზღუდავი ბატონ-პატრონები გახდებოდნენ ამ ქვეყნისა, ვიდრე მანამდე იყვნენ. სწორედ ეს იყო მათი დიდი საწადელი. მათ მოსკოვის კარზე ერთი ცნობილი სომეხი სოვდაგარი წარგზავნეს, რომელიც იქ სავაჭრო საქმიანობას ეწეოდა მოსკოვის სახელმწიფოს კარზე სპარსეთის ხელმწიფის სახელით. მას უფლისწულ ერეკლესათვის ფირმანები გაატანეს. ფირმანები მისი პიროვნების ღირსებასა და პატივს გამოხატავდნენ. ამასთანავე სპარსეთის ყველა ხელისუფალსა თუ მეფისნაცვალს ნაბრძანები ჰქონდა ისე მოქცეოდნენ და

²⁵⁹ Héraclé. ²⁶⁰ Daoud Can.

მეღმობთ იგი, როგორც მთავარი. დესპანს გაატანეს აგრეთვე ძვირფასი საჩუქარი — ოქრონაქარგი ფარჩის შვიდი ჩასაცმელი, ერთი დაშნა, ერთი ძვირფასი თვლებით მოჭედელი ხანჯალი და ერთი ცხენის მასიური ოქროს აკაზმულობა. ასეთ საჩუქრებს სპარსეთში „ხალათს“²⁶¹ უწოდებენ³⁸⁹), რაც არაერთხელ განმიმარტავს. დიდმა მთავარმა საკმაოდ ღირებული ეკიპაჟით გამოსტუმრა ეს ახალგაზრდა უფლისწული; იგი მის წინაპართა ქვეყანაზე, კახეთის სამეფოზე გამავალ გზას დაადგა, რადგანაც ეს იყო უმოკლესი გზა³⁹⁰). კახეთის მმართველი საქართველოს მეფისნაცვლის შაჰნავაზ-ხანის ვაჟიშვილი შაჰნავაზ-ხანი²⁶² იყო³⁹¹). მამამისი მიხვდა, რაც უნდა მომხდარიყო. მან კარგად იცოდა — ერეკლეს იმიტომ აბრუნებდნენ, რომ იგი მისთვის დაეპირისპირებინათ და ეს ქართველების სრული განადგურებისათვის გამოეყენებინათ. მან ამ ამბებთან დაკავშირებით თავის შვილს საიდუმლოდ რჩევა-დარიგება შეუთვალა. შაჰნავაზ-ხანმა დიდი სიყვარულით მიიღო უფლისწული ერეკლე; მეორე დღესვე ძვირფასი საჩუქრები მიართვა: ცხენები, ავეჯი, სხვადასხვა ნივთი, ძვირფასი თვლები და ვერცხლი, რაც მთლიანად ოცი ათასი. ეკიუს ღირებულებისა იყო. დიდებულად უმასპინძლა რამდენიმე დღის განმავლობაში, შემდეგ კი იწყო მისი შეგულიანება: დარჩი ჩემს ქვეყანაში და სპარსეთის ხელმწიფესთან ნუ წახვალ. არაფერს იშურებდა მისი გულის მოსაგებად. საკუთარი დაც კი შესთავაზა ცოლად და აღუთქვა ჩემს სამეფოს გაგიყოფო. მაგრამ ერეკლეს მახეში გაბმა ადვილი როდი იყო; მისი მონადირება რომ ასე იოლი ყოფილიყო, დიდხანს როდი დააყოვნებდნენ მის მოკვლას ან მოწამლვას. მან მადლობებითა და ეშმაკური დაპირებებით თავი დაიძვრინა; მაგრამ რადგანაც ეშინოდა თბილისში ან საქართველოს რომელიმე სხვა მხარეში ხიფათს არ გადაჰყროდა, ჩერქეზების ქვეყნის გავლით ირჩია წასვლა და შემახაში ჩავიდა. აქ მას დიდი ბატონის ძმისწული ელოდებოდა, რომელსაც იგი მისი აღმატებულების ხარჯით სასწრაფოდ უნდა წაეყვანა კარზე და ეზრუნა იმაზე, რომ მას როგორც მეფური ჩამომავლობის მთავარს, ისე მოქცეოდნენ. შემახის მმართველს ნაბრძანები ჰქონდა უფლისწულისათვის გადაეცა თხუთმეტი ათასი ეკიუ ნაღდი ფული. როცა იგი კარზე წარდგა, ხელმწიფემ მას ახალი საჩუქრები მიართვა და დიდი პატივით მიიღო. მის ყოველდღიურ ულუფას შეადგენდა ორმოცი ლანგარი ხორცი, თხუთმეტი ლანგარი ხილი და რძის ნაწარმი, თხუთმეტნაირი

²⁶¹ Calaat (khil'at). ²⁶² Chanezer Can.

ტკბილეული, თითოეული რვა თევზით. ყოველივე ამის მორთმევა მასიური ოქროს ჭურჭლით ხდებოდა, ისევე როგორც შარბათისა, სალათებისა და სხვა საკაზმებისა; ღებულობდა სასმელსაც სამას ოცდახუთ პინტა საუცხოო ღვინოს, ათ პინტა შირაზის ღვინოს. პირველი შეხვედრისას ხელმწიფემ მას არაფერი უთხრა, მეორედ კი განუცხადა — დარდი ნურაფრის გექნება, იმედი იქონიე, რომ წინაპირთა ტახტს დაგიბრუნებო³⁹²).

* * *

8—[ივნიასს]³⁹³) ერეკლე უფლისწულმა გამომიგზავნა ერთი რომელი კაპუცინი, საქართველოს მისიონერი, ამჟამად მასთან ერთად კარზე მყოფი და მთხოვა მეჩვენებინა ნაწილი იმ ძვირფასი ნივთებისა, რომელიც, როგორც გავიგე, ჩამოგიტანიათო. ხელმწიფის კარის ნებართვის გარეშე ამ უფლისწულს უფლება არ ჰქონდა ვინმე, ენახა. ჩემი ნახვის ნება კი დიდმა ბატონმა მაშინვე მისცა, როგორც კი მას ამის შესახებ მოახსენეს.

* * *

18—[ივნიასს]³⁹⁴) ხელმწიფემ ერეკლეს შეუთვალა თავისი ამალიდან დიდი ნაწილი, ნახევარი მაინც დაეთხოვა; — ამიერიდან, როცა ისეთ ქვეყანაში იმყოფებით, სადაც არავითარი საფრთხე არ მოგელით, რაღა საჭიროა ამდენი ხალხიო. ამაღა ორას ორმოცდაათი ქართველისაგან შედგებოდა. მთავრის მესტუმრეთუხუცესმა ისიც მოახსენა, რომ ხელმწიფემ ბრძანაო, როცა თქვენი ამაღა ამგვარად შემცირდება, სახარჯოდ ყოველდღიურად ორმოცდაათ ეკიუს მიიღებთ, ნაცვლად იმ სურსათისა, რომელსაც ხელმწიფის სასახლე ყოველდღიურად გიგზავნიოთ. მაგრამ ამას არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. მთავარი შეევედრა ხელმწიფეს—ნება მომეცი ჩემი ხალხი სრულად შევიწარმოო; ყველა ისინი ჩემი ოჯახის ხანდაზმული მსახურებია, რომელთაც უსაზღვრო ერთგულება დამიმტკიცეს გაჭირვებაშიო; ისინიც ხომ ისეთივე მონები არიან, როგორიც მის უმაღლესობას ჰყავსო; მეც და ჩემი მსახურებიც ყველგან, სადაც კი არ წავალთ, თქვენი მორჩილი ვიქნებითო. ხელმწიფემ შეიწყნარა უფლისწულის თხოვნა და ნება დართო მთელი ამაღა შეეწარმოებინა.

27—[ოქტომბერს]²⁶³) შირაზში ჩავედი უფლის წყალობით გამო-
ჯანმრთელებული, თუმცა ისტაჰანიდან გამომგზავრებისას ავად
ვიყავი.

აქ ხელმწიფის კარის წერილები მივიღე. სხვადასხვა ცნობებთან
ერთად მატყობინებდნენ რა ამბები დატრიალებულა იქ და საქართ-
ველოში ქართველ უფლისწულთან, ერეკლე მირზასთან²⁶³ დაკავში-
რებით, რომლის შესახებაც უკვე ვილაპარაკე ამ ჩემს „დღიურში“²⁶⁴.
მე აღვნიშნავდი, როგორ ცდილობდა საქართველოს მეფისნაცვალი
შაჰნავაზ-ხანი და მისი ახლობლები გადაეთქმევინებინათ ერეკლე-
სათვის სპარსეთის კარზე წასვლის განზრახვა იმ საბაბით, რომ მაჰ-
მადიანობას მიგაღებინებენო. ეს მეტად ძლიერი საბუთი იყო, მაგ-
რამ საკმაოდ უცნაურად უღერდა მაჰმადიანი მეფისნაცვლის ბაგე-
თაგან, რომელმაც, წარმოშობით ქრისტიანმა, თვითონ მიიღო მაჰმა-
დიანობა, რათა საქართველოს მეფისნაცვალი გამხდარიყო. ნამდვი-
ლი მიზანი მისი მოქმედებისა გახლდათ მშვიდად მოეშორებინა თა-
ვიდან უფლისწული, რათა აეცილებინა მისთვის კარგად ცნობილი
განზრახვა სპარსეთის კარისა, სპარსელებს სურდათ შაჰნავაზ-ხანი-
სათვის ჩამოერთმიათ ქვეყნის მმართველობა და, კანონიერი მემკ-
ვიდრის საბაბით, გადაეცა იგი ამ ახალგაზრდა უფლისწულისათვის.
ამას მოჰყვებოდა შინაური ომი, რასაც სპარსეთის ხელმწიფე საქარ-
თველოში ჯერ კიდევ არსებული თავისუფლების ნაშთების მოსასპო-
ბად გამოიყენებდა და, ამგვარად, საქართველო მისი განუკითხავი
უფლის ქვეშ მოექცეოდა. იგი ისეთივე აბსოლუტური გამგებელი
იქნებოდა მისი, როგორც სპარსეთის მორჩილი სხვა სახელმწიფო-
ებისა. შაჰნავაზ-ხანი დარწმუნებული იყო, რომ სწორედ ამ მიზნისა-
თვის გამოიწვიეს ერეკლე მოსკოვიდან და გადაწყვიტა, რადაც არ
უნდა დაჯდომოდა, შეენარჩუნებინა თავისთვის და თავისი შვილე-
ბისათვის სამეფისნაცვლო. მისი ვაჟი შაჰნავაზ-ხანი, კახეთის სამე-
ფოს—იბერიის ნაწილის, მმართველი, მისივე გავლენის ქვეშ მყოფი,
იმ საბაბით, რომ მოეხილა თავისი ქვეყანა, მიეარ-მოეარა და ენადი-
რა, საიდუმლოდ გაემგზავრა ახალციხეში. ახალციხე თურქეთის საზ-
ღვარზე მდებარეობს და ვრცელი ქვეყნის დედაქალაქია; მის მმართველს
ასლან ფაშა²⁶⁵ ჰქვია. შაჰნავაზ-ხანმა მას პორტას მფარველო-
ბა და სპარსეთის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა იმ შემთხვევაში, თუ

²⁶³ Héracle Mirza. ²⁶⁴ Journal. ²⁶⁵ Aslan pacha.

სპარსეთი საქართველოში მისი მამის ნაცვლად სხვა მეფისნაცვლის დასმას მოინდომებდა. თურქმა ფაშამ ეს ამბავი პორტას შეატყობინა, პორტა კი დაჰპირდა მოთხოვნისთანავე ათი ათას კაცს გამოგვზავნით საქართველოშიო. შაჰნავაზ-ხანმა შვილის მოგზაურობა გაქცევად გამოაცხადა; ხელმწიფესთან შიკრიკი აფრინა და შეუთვალა ჩემმა ვაჟმა მილატა; სად გაიქცა არ ვიცი, მაგრამ თვითონ დავედევნები და თქვენ უდიდებულესობას ყველაფერს მოვახსენებო; დიდად შეწუხებული ვარ, რომ ხელმწიფისა და მამის წინააღმდეგ მემამბოხე შვილები მყავს, მე კი თქვენი უდიდებულესობის ერთგული მონა ვარ და ასეთად დავრჩები მთელი სიცოცხლეო. შაჰნავაზ-ხანმა სასწრაფოდ მოამზადა ხალხი სალაშქროდ და თავისი ამალით შავი ზღვის ნაპირისაკენ გაემართა. მაგრამ სპარსეთის კარი როდღე გაბრწყვდა; მან კარგად იცოდა, რომ ეს ბებერი მელა, ასეთი ვრცელი ერთგულების საბუთის მიუხედავად, იმისათვის აიყარა, რომ თავისი ქონება საიმედოდ შეენახა მეფესთან²⁶⁶—მის ახლო ნათესავთან: ასე ეძახიან სუვერენულ ხელისუფალს საქართველოს იმ ნაწილისას, რომელიც შავ ზღვას ეკვრის³⁹⁶). სპარსეთში ისიც შეიტყვეს, რომ შაჰნავაზ-ხანს მოსკოვის სახელმწიფოს დიდი მთავრისათვის დესპანი გაუგზავნია და უცნობებია, რომ უფლისწულ ერეკლეს აღზევება მის წინაპართა ადგილზე მხოლოდ საბაბია, სინამდვილეში კი სპარსელებს საქართველოს აბსოლუტური და განუკითხავი ბატონ-პატრონობა სურთ და აქ ქრისტიანობის მოსპობა სწადიათო. ამავე დროს, როგორც ეს აღმოსავლური კარისათვის არის დამახასიათებელი, სპარსეთის ხელმწიფის კარმა დაფარა ყოველივე ეს, რადგანაც იცოდა რა სიძნელეები შეიძლებოდა მოჰყოლოდა ქართველების ამბოხებას. ხელმწიფემ შაჰნავაზ-ხანს ერთი საპატიო მოხელის პირით შეუთვალა, შენს ერთგულებას ვერწმუნებით და შენით დიდად კმაყოფილი ვართო; იმედი გქონდეთ ჩვენი სამართლიანობისა და კეთილგანწყობილებისა ყველაფერში, რასაც კი მოისურვებთო; ამავე დროს, რადგანაც ჩვენი სახელმწიფოს უდიდეს მეფისნაცვლებს პატივი დავდეთ და ვუბრძანეთ გამოცხადდნენ კარზე, რათა პირადად შევხვდეთ და მოვითათბიროთ ერთ მნიშვნელოვან საკითხზე, გვსურს აგრეთვე შენი ნახვაცო, შენი, რომელიც მრავალი წლის მანძილზე მამაცობითა და სიბრძნით სახელგანთქმული მთავარი ხარო. ხელმწიფე უხმობდა შაჰნავაზ-ხანს ჰირკანიაში, სადაც იგი მიემგზავრებოდა. მას სეფი-ყულიხანი⁷⁶⁷ და მუჰამედ-ხანი²⁶⁸ უნდა დაენიშნა სომხე-

²⁶⁶ Meppe. ²⁶⁷ Sefi coulican. ²⁶⁸ Mahammed can.

თისა და ბაქტრიის²¹⁹ მეფისნაცვლებად; ისინი რამდენიმე თვის წინათ კარზე იმყოფებოდნენ, როგორც მე ამის შესახებ უკვე ვილაპარაკე. უკეთ რომ აეხვიათ თვალები ამ ბებერი მეფისნაცვლისათვის, წერილებს თან დიდი საჩუქრებიც დაურთეს. მაგრამ ამ უკანასკნელს, უფრო ცბიერსა და უნდობელს, ისლა დარჩენოდა, რომ მეტისიფხიზლე გამოეჩინა. მან ხელმწიფის მოხელე და ძვირფასი საჩუქრები დიდი პატივით მიიღო; ორი-სამი კვირის განმავლობაში, ვიდრე ეს მოხელე თავისთან ჰყავდა კარზე, სულ თავისი მოგზაურობისა და საჭირო სამზადისის შესახებ ელაპარაკებოდა. გამგზავრებისას კოდაავალა სპარსეთის ვეზირებისათვის გადაეცა, რომ დაუყოვნებლივ უკან გამოგყვებიო. ასეც ეგონათ, რადგანაც ხელდავდნენ, როგორ სამზადისში იყო შაჰნავაზ-ხანი; მაგრამ ეს ომისათვის მზადება იყო და არა მოგზაურობისათვის. როდესაც სამზადისს მორჩა, მან ამბობება მოაწყო საკუთარი შვილებისა და თავადებისა²⁷⁰: ასე ეწოდებათ საქართველოს დიდებულებს. შაჰნავაზ-ხანმა სასწრაფოდ გაგზავნა დესპანები სპარსეთის კარზე და ეს ამბავიც შეატყობინა. წერილებში ნათქვამი იყო, რომ მისმა შვილებმა ამ ამბობებაში ქვეყნის დიდებულები ჩააბეს, ისინი თურქებისაგან იღებენ დახმარებას და ფრიად შეწუხებული ვარ, — წერდა შაჰნავაზი, — რომ ამდენი წლების მანძილზე საქართველო სპარსეთის მორჩილებაში მყავდა და ახლა კი, სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში, მისი მოშლის საშიშროებას ვხედავო; მეამბოხეთა წინააღმდეგ სალაშქროდ მივემგზავრები, მერე კი სასწრაფოდ ხელმწიფესთან გამოვცხადდებიო. ხელმწიფემ ვეზირების საშუალებით მისწერა — მეტად შეწუხებული ვარ, რომ ასეთ მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდიო; ჯარებს გამოგიგზავნი მეამბოხეთა გონზე მოსაყვანადო. ამის შემდეგ უფრო მეტად იწყეს ერთკლე უფლისწულის მოფერება, ეუბნებოდნენ წინაპართა სამკვიდროს დაბრუნების დრო დაგიდგა, ხელმწიფე საქართველოს ჯარის მთავარსარდლად დაგნიშნავს, ოღონდ შენი მხრიდან საჭიროა მაჰმადიანობა მიიღო. უფლისწულს ყოველთვის აჩქარებდნენ გადაედგა ეს საბედისწერო ნაბიჯი, ის კი საკმაოდ გაბედულად უწევდა წინააღმდეგობას. ერთხელ, დღესასწაულზე ხელმწიფემ იგი თავისთან მიიწვია; ამ დღეს უფლისწული მარხულობდა; ხელმწიფემ ერთი თეფში კერძი გაუგზავნა, რომელსაც თვითონ მიირთმევდა; კერძი ხორცისა იყო; უფლისწული კერძს არ გაეკარა, თავი მოიავადმყოფა და სუფრიდან ადგა³⁹⁷).

1. შარდენის თხზულების ამ ადგილას წელი არ არის აღნიშნული, მაგრამ თხოვნის სი სრულისათვის საჭიროდ ვცანით 1672 წელი ჩაგვესვა, რადგანაც აქ სწორედ ეს წელი ი გულისხმება. შარდენი პარიზიდან გაემგზავრა 1671 წლის 17 აგვისტოს. 1672 წლის 7 თებერვალს უკვე სმირნაში იყო. აქ მან 12 დღე დაჰყო, ხოლო შემდეგ კონსტანტინოპოლში გაემგზავრა, სადაც 9 მარტს ჩავიდა. აქედან იგი წავიდა ადრიანოპოლის მიმართულებით; საიდანაც 9 ივნისს მობრუნდა და 15 ივნისს კვლავ კონსტანტინოპოლში იყო (იხ: Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l' Orient, I, Paris, 1811, გვ. 1, 6, 26, 67, 107).

2. თ რ ა კ ი ს ბ ო ს ფ ო რ ი — ბოსფორის სრუტე, რომელიც შავ ზღვას (ეგეისის პონტოს) და მარმარილოს ზღვას (პროპონტიდას) აერთებს.

3. შარდენს მხედველობაში აქვს ძველი ბერძნული მითი ძროხად ქცეული ინაქოზის ასულის იოს შესახებ, რომელმაც ბოსფორი გადაცურა. „სახელი ბოსფორი („ბოსს პოროს“) მართლაც ნიშნავს ხარის ანუ ძროხის გადასასვლელს. მაგრამ, როგორც ფიქრობენ, ეს სახელი უფრო იმიტომ უნდა ერქვას, რომ სივიწროვის გამო, ვითომდა, ხარისათვის ადვილი გადასალახავია“ (გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანებითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 148).

4. კ ი ა ნ ე ს კ უ ნ ძ უ ლ ე ბ ი — ორი პატარა კუნძული შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროსთან. დღევანდელი ურეკ-ადი.

5. რომელმაც სარდალმა გენუის პომპეუსმა (ძვ. წ. 106—48 წწ.) 66 წელს ძვ. წ. გაილაშქრა პონტოს მეფის მითრიდატე VI ევპატორის (დაახ. ძვ. წ. 132—63 წწ.) წინააღმდეგ და დაამარცხა იგი.

6. აქ უდავოდ 27 რიცხვი უნდა იყოს, რადგანაც 19 ივნისს შარდენს შეატყობინეს, რომ „გემი შავ ზღვაში გასვლას აპირებსო“. ამის შემდეგ მან სამი დღე გენუის რეზიდენტთან დაჰყო, ხოლო ოთხი დღე „ბერძნულ მონასტერში“. მიუხედავად ამისა, „მოგზაურობის“ ჩვენთვის ხელმისაწვდომ გამოცემებშიც (1735 წლის ამსტერდამის, 1830 წლის პარიზის და სხვ.) 17 რიცხვია აღნიშნული. საყურადღებოა ისიც, რომ ამ გამოცემებში რიცხვს წელი და თვეც უზის (Le 17 juillet 1672 ...), ლანგლესეულ გამოცემაში კი არც წელი და არც თვე არ არის მითითებული. ტექსტის ასე გამართვა, ვფიქრობთ, რომ უფრო სწორია, რადგანაც შარდენი დღიურებს გარკვეული სისტემით ალაგებს — წლის დასაწყისში აღნიშნავს წელს და თვის დასაწყისში თვეს, შემდეგ კი მხოლოდ რიცხვებს მითითებს.

7. ი გ უ ლ ის ხ მ ე ბ ა რ ე ზ ნ ი, შარდენის თანამგზავრი, რომელსაც იგი თავის თხზულებაში მხოლოდ და მხოლოდ ასე იხსენიებს. იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ამ ორ

მოგზაურს შორის შარდენი რაღაც პრივილეგიებითაც სარგებლობს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ასე არ იყო. რეზენის სახელი გვხვდება „მოგზაურობაში“ ჩართულ საბუთებში, სადაც ამ დოკუმენტების გამცემი ხელისუფალნი მათ ერთნაირი პატივით იხსენიებენ (სპარსეთის შაჰის ფირმანში რეზენი შარდენზე წინაც კი არის მოხსენებული). გარდა ამისა, ჩანს, რომ რეზენს, საკუთარი ქონება მიჰქონდა სპარსეთში, ე. ი. იგი შარდენზე არაფრით არ იყო დამოკიდებული.

8. გოა — ინდუსტანის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარე ქალაქი. 1510 წელს დაიპყრეს პორტუგალიელებმა. იგი გახდა ინდოეთში მათი კოლონიების ცენტრი. 1542 წ. აქ ჩამოვიდნენ იეზუიტები და დაიწყეს კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელება.

9. ანალოგიური ცნობა აქვს დომინიკანელ ემილიო დორტელი დ'ასკოლის, რომელიც XVII საუკუნის დასაწყისში ათზე მეტი წელი ცხოვრობდა ყირიმში, როგორც კადის პრეფექტ: «Весьма нередко также случается, что бывающие на высотах пастухи разводят в темные ночи огонь, по необходимости или из хитрости, а моряки, принимая этот огонь за маяк, правят прямо на него, но оказываются вскоре обманутыми; тогда пастухи спускаются и грабят» (Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634; Одесса, 1902; Перевел с итальянского Николай Пименов, стр. 5).

10. კაფა — ქალაქი ყირიმში, რომელიც ბერძენმა კოლონისტებმა დააარსეს ძვ. წ. VI საუკუნეში და რომელსაც ფეოდოსია ეწოდებოდა. XIII—XV საუკუნეებში იგი გენუელების კოლონია იყო. 1475 წელს თურქებმა დაიპყრეს და მას კაფა შეარქვეს. ყირიმის რუსეთთან შეერთების შემდეგ (1783 წ.) ქალაქს კვლავ ფეოდოსია ეწოდა (იხ. Описание Черного моря и Татарии ..., стр. 23).

11. ტავრიდა || ტავრია || ტავრია — ძველი სახელწოდება ყირიმის ნახევარკუნძულისა, ხოლო ტავრიდის ქერსონესი (-ხერსონესი) იყო ძველი ბერძნული კოლონია ქ. სევასტოპოლის მახლობლად. იგი დაარსდა ძვ. წ. V—IV საუკ. მიჯნაზე. სხვადასხვა დროს იყო პონტოს სამეფოს, რომის იმპერიის, ბიზანტიისა და კიევის რუსეთის გავლენის ქვეშ. 1464 წელს იგი თურქებმა დაიპყრეს.

12. კ ი მ ე რ ი ე ლ ე ბ ი — შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრები მომთაბარე ტომები, რომლებიც სკვითებმა განდევნეს მცირე აზიაში (დაახლ. ძვ. წ. VII ს.).

13. ლ ი ე — ძველი ფრანგული სიგარძის საზომი ერთეული, რომელიც უდრიდა 4444,44 მ; 5555,5 მ ან 6172,78 მ. იმისდა მიხედვით თუ დედამიწის რომელი მერიდიანი 1/25°, 1/20° ან 1/18° იანგარიშებოდა იგი.

14. პ ე ლ ო პ ო ნ ე ს ი (მორეა) — სამხრეთ საბერძნეთში მდებარე მთაგორიანი ნახევარკუნძული, რომელიც ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილს უერთდება კორინთოს ყელით.

15. ს ტ რ ა ბ ო ნ ი — ბერძენი ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი (დაახლ. ძვ. წ. 64/63 — ახ. წ. 23/24 წწ.). იმოგზაურა მცირე აზიაში, იტალიაში, ეგვიპტესა და სხვა ქვეყნებში. ავტორი მრავალტომიანი ისტორიულ-გეოგრაფიული ნაშრომისა. აქვს მეტად მნიშვნელოვანი ცნობები საქართველოს შესახებ (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957).

16. იგულისხმება ათენის მონათმფლობელური რესპუბლიკა, რომელიც წარმოიშვა ძვ. წ. VI საუკუნის მიწურულში და განსაკუთრებით ძლიერი იყო ძვ. წ. V საუკუნეში.

24. შარდენი

17. იმპერატორი თეოდოსი — თეოდოსი II მცირე; ბიზანტიის კეისარი 408—450 წლებში.

18. ჰუნები — თურქული მოდგმის ტომები, რომლებიც თავდაპირველად ჩრდ. ჩინეთში ცხოვრობდნენ, შემდეგ გადმოინაცვლეს კასპიის ზღვის სანაპიროებზე. V საუკუნეში შეიჭრნენ ევროპაში. მათი მხედართმთავრის ატილას სიკვდილის შემდეგ (453 წ.) გაიფანტნენ ევროპისა და აზიის სხვადასხვა ადგილებში.

19. ჯვაროსნული ომები — დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა მიერ „წმინდა ადგილების“ განთავისუფლების მიზეზით აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოწყობილი ლაშქრობები 1096—1270 წლებში. ამ ლაშქრობებს მძარცველური ხასიათი ჰქონდა.

20. იგულისხმება აღმოსავლეთ რომის ანუ ბიზანტიის იმპერია.

21. მიხეილ VIII პალეოლოგი (1224 — 1282 წწ.) — ნიკეის იმპერატორი 1259—1261 წწ. ბიზანტიის იმპერატორი 1261—1282 წწ.

22. თურქებმა კონსტანტინოპოლი 1453 წ. აიღეს.

23. მუჰამედ II — თურქეთის სულთანი 1451—1481 წწ.

24. ემიდიო დორტელი დ'ასკოლის ნაშრომში (Описание Черного моря и Татарии..., стр. 23), თურქების მიერ გენუელებისათვის კაფას წართმევის თარიღად 1475 წელია მითითებული. საინტერესოა, რომ ამ ნაშრომში მოცემული ცნობები კაფას შესახებ ხშირად შარდენას ცნობებს ემთხვევა.

25. დენიე — ძველი ფრანგული წვრილი სპილენძის ფული.

26. მესინა — იტალიის საპორტო ქალაქი. მდებარეობს კუნძულ სიცილიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მესინის ყურესთან.

27. ტანაისი — მდ. დონის ძველბერძნული სახელწოდება. მდინარის შესართავთან მდებარეობდა ქ. ტანაისი.

28. ჰელესპონტი — დღევანდელი დარდანელის სრუტე, რომელიც აერთებს მარმარილოსა და ეგეოსის ზღვებს.

არქიპელაგი (ბერძნული არქიპელაგი) — კუნძულების ჯგუფი, რომელიც ბალკანეთის ნახევარკუნძულსა და მცირე აზიას შორის მდებარეობს.

29. ციფრები არარეალურია, მაგრამ ეს ლანგლესაც არ გაუხდია საეჭვოდ და არ განტმარტავს.

30. კვირინი — ვენეციელი ვაჭარი და ელჩი, რომელსაც შარდენი პირადლ იცნობდა. ისინი აღრიანოპოლში შეხვდნენ ერთმანეთს (Voyages..., I, გვ. 91).

31. პორტა — თურქეთის სულთნის კარი, ფართო მნიშვნელობით — თურქეთი.

32. შუასაუკუნეებიდან მოყოლებული თითქმის ჩვენს დრომდე ყველა ჯურის ევროპელი მთელს აღმოსავლეთში „ფრანკად“ იწოდებოდა. ამას შარდენიც მიუთითებს; აღმოსავლეთის ხალხები ევროპელებს ფრანკებს (Francs) უწოდებენო (Voyages..., III, გვ. 423).

33. აზაკი — თურქული ფორმაა აზოვისა. ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი შავი ზღვისპირეთში. მდებარეობს მდ. დონის შესართავთან. XIV საუკუნეში აქ მოსულმა იტალიელებმა მას ტანაისი შეარქვეს. „მოგზაურობის“ გამომცემლის ლანგლეს თქმით (Voyages., I, P., 1811, გვ. 138; ქვემოთ ჩვენ მიერ გამოყენებულ ლანგლეს კომენტარებს მიუვითიებთ „მოგზაურობის“ მხოლოდ ამ გამომცემის გვერდების მიხედვით), შარდენის მიერ აზაკის ანუ აზოვის აღწერა სინამდვილეს არ შეეფერებათვით შარდენი აზოვში არ ყოფილა და სხვების მონათხრობს ეყრდნობა.

34. კ ი მ ე რ ი უ ლ ი ბ ო ს ფ ო რ ი — დღევანდელი ქერჩის სრუტის ძველ-ბერძნული სახელწოდება, რომელიც ჩრდილო შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის კიმერიელების სახელწოდებიდან მომდინარეობს.

35. პ ა ლ ე ს ტ რ ა — ლანგლეს აზრით იგი დღევანდელი ტავანროჯი უნდა იყოს (Voyages..., I, გვ. 138).

36. ჩ ე რ ქ ე ზ ე ბ ი — ჩრდილოკავკასიელი ხალხი, რომელთაც მღ. ყუბანის მარცხენა ნაპირი ექირა. დღევანდელი ადიღეელები.

37. ტ ა ნ ა ი ს ი (-ტანა) — ბეძნული კოლონია მღ. დონის დელტაში. იგი ბოსფორის სამეფოში შედიოდა და ერთი უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო ცენტრთაგანი იყო.

38. კ ლ ა ვ დ ი ო ს პ ტ ო ლ ე მ ა ი ო ს ი — ბერძენი გეოგრაფოსი და ასტრონომი ახ. წ. II საუკუნისა (იხ. ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეისი „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი თარგმანითურთ, წინასიტყვაობა და განმარტებები; მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955. გვ. 39—65).

39. კ ო რ ო კ ო ნ დ ა მ ე — სოფელი შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე, კიმერიის ბოსფორთან (იხ. არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თბ., 1961, გვ. 94; 112; სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 115, 120, 285).

40. ლანგლეს შენიშვნით (Vayages..., I, გვ. 145) უფრო სწორი იქნებოდა გვეთქვა ხუთი მთის მცხოვრებნი, რადგანაც თურქულ სიტყვაზე dâğh (მთა) ყ.ბ.ს და-მატებით აღინიშნე ბა ერის სახელწოდება, ე. ი. ეს სიტყვა აღნიშნავს მთიელს, მთის მცხოვრებსო.

41. პ ო მ პ ო ნ ი უ ს მ ე ლ ა — I საუკუნის (ახ. წ.) რომაელი გეოგრაფოსი.

42. იხ. — შავი ზღვის რუკა.

43. პ რ ო კ ო პ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი — VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი, ავტორი ცნობილი წიგნისა ΠΟΛΥΜΕΣΚ'α (ომების შესახებ), რომელიც VI საუკუნის საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს (იხ. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანით გამოსცა და განმარტებები დაურთოს. ყაუხჩიშვილმა, II, თბ., 1965, გვ. 38).

44. ი ს გ ა უ რ ი — დღევანდელი სკურჩა, შუასაუკუნეების დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი.

45. ბ ა შ ი ა ჩ უ კ ი — თურქები მართლაც ასე უწოდებდნენ იმერეთს. გვიანდ ხანის (XVI—XVII სს.) სპარსულ და ლომხურ ისტორიოგრაფიაშიც იმერეთი „ბაშიაჩუკის“ სახელწოდებით არის ცნობილი. ამ სახელის წარმოშობას ვარაუდობენ იმ ფაქტიდან, რომ იმერლები ბრტყელ ქუდს (ფაფანაკს) ატარებდნენ. ამიტომ თურქები მათ „ბაშიაჩუკს“ („ლია თავი“), ე. ი. უქულოებს უწოდებდნენ.

46. ქ. ფაზისისა და მღ. რიონის ძველი სახელი „მოგზაურობის“ ტექსტში სხვადასხვანაირად არის მოცემული: Phase, Fasso, Phison და სხვ.

47. როგორც ჩანს, იგულისხმება ე. წ. აფხაზეთის დიდი კედელი, რომელიც ზოგი მკვლევარის აზრით ლევან II განუახლებია. (იხ. З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.), Сухуми, 1959, стр. 266; М. Иващенко, Великая абхазская стена, Известия Абхазского научного общ-ва, вын. IV, 1926, стр. 85—86). ლამბერტის თავის რუკაზე სწორედ ეს კედელი უნდა პქონდეს აღნიშნული (არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, თბ., 1938, ჩანართი რუკა).

48. ალანები — სარმატული წარმოშობის ირანულენოვანი ტომები, რომლებიც I—XIII სს. ცხოვრობდნენ ჩრდ. კავკასიაში, მდ. დნეპრის ქვემო წელსა და სამხრეთ ურალის მიდამოებში. შარდენის დროს ალანები ოვსებად (ოვსნი-ოსები) იწოდებოდნენ.

49. ამორძალები || ამაზონები || ამაძონები — მეომარ ქალთა ლეგენდარული ტომი. „ამორძალები კოლხეთიდან არიან, მოსახლეობენ კავკასიონის სამხრეთით, კიმერიის ბოსფორთან და მეოტიდის ტბასთან ახლოს. მეოტიდესთან მოვიდნენ ამორძალები და აქ დასახლდნენ სკვითიაში, დონის აღმოსავლეთით და მეოტიდის ჩრდილოეთით“ (არიანე, მოგზაურობა... გვ. 79—80).

50. ქ. ფაზისი — მკვლევართა ვარაუდით იგი ქ. ფოთის მიდამოებში მდებარეობდა (იხ. მაქს. ბერძნიშვილი, ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969, გვ. 178; ნ. ლომოური, კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1962, გვ. 36—42; გეორგიკა, ტ. I, გვ. 112, 154; ტ. II, გვ. 4; М. Инадзе, Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1962, стр. 123). რაც შეეხება შარდენის მტკიცებას, თითქოს, ძველი გეოგრაფოსების მიხედვით, ფაზისი ქ. კოლხოსის ადგილზე იყო გაშენებული, სინამდვილეს არ შეეფერება, რადგანაც ქ. კოლხოსი საერთოდ არ არსებობდა (იხ. შტნ. 259).

51. დოდორესიცილიელი — ბერძენი ისტორიკოსი (დაახ. ძვ. წ. 80—29 წწ.). „ისტორიული ბიბლიოთეკის“ ავტორი, რომელშიც მოთხრობილია მსოფლიო ისტორია უძველესი დროიდან ძვ. წ. 60 წლამდე.

52. კოლხების ეგვიპტური წარმოშობის შესახებ ლეგენდა ჯერ კიდევ ჰეროდოტეიდან მოდის (თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960, გვ. 71). იგივე ცნობებს უფრო მოგვიანო ხანის სხვა ავტორებთანაც ვხვდებით (გეორგიკა, I, გვ. III—112).

53. სეზოსტრისი || სესოსტრისი — ეგვიპტის ფარაონი რამზეს II. ცხოვრობდა ძვ. წ. XIII საუკუნეში. ანტიკური ტრადიციის მიხედვით მის მიერ კოლხეთში ჩამოსახლებული ეგვიპტელების შთამომავალი არიან ამ მხარის მკვიდრნი (იხ. აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ. 1964, გვ. 57, 152, 332).

54. მდ. სოკომი არ არსებობს. შესაძლოა აქ მდ. თქუმი (ბგერათმსგავსება) იგულისხმება, მაგრამ არიანეს „ტარსურა“ (და არა ტერშენი — იხ. „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, გვ. 41, 70, 88, 121) დღევანდელი მოქვის წყალია და არა თქუმი. რაც შეეხება პტოლემეოსს, იგი ტარსურას საერთოდ არ ახსენებს (იხ. ნ. ლომოური, კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, გვ. 43).

55. ფლავიუს არიანე — ახ. წ. II საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი. იხ. მისი მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა, თბ., 1961).

56. აქაც სახელწოდებები არეულია. ასტელეფი (და არა ასტოლფი) ეწოდებოდა არა ენგურს, არამედ პატარა კოდორს (არიანე, მოგზაურობა ..., გვ. 41, 43, 90, 103), მდ. ენგურს კი ქობოსს უწოდებდნენ (იხ. Н. Ломоури, Из исторической географии древней Колхиды, ВДИ, 1967, № 4, стр. 215).

57. მდ. ხობს არიანე ქარიენტს უწოდებს (მოგზაურობა... გვ. 40, 68, 69, 88). უნდა ვიფიქროთ, რომ შარდენს ხობს ქობოსთან (კობო) მათი ერთნაირი ფონეტიკური ქღერადობის გამო აიგივეს.

58. შარდენის Cianiscari ქანისწყლად გადმოვიღეთ, რადგანაც ეს მდინარე ერთვის ხობს და სიდიდითაც თითქმის ამ უკანასკნელის ტოლია. რაც შეეხება კიანეს, შარდენი აქაც ცდებია: კიანე || კიანეოსი პტოლემეოსის რუკაზე მოთავსებულია ტარსურას (მოქვის წყლის) ადგილას (იხ. ВДИ, 1948, № 2, გვ. 250).

59. ს ი გ ა მ ე || ს ი ნ გ ა მ ე — ეწოდებოდა ახლანდელ ერისწყალს (არიანე, მოგზაურობა... გვ. 41, 43, 69, 88, 90). ტეხურს სიგამეს უწოდებს არქანჯელო ლამბერტი (იხ. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 175).

60. ჰიპოსს ჩვეულებრივად ცხენისწყალთან აიგივებენ (თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 301), მაგრამ ზოგი მკვლევარის ვარაუდით ეს მდინარე კოდორის სახელწოდებაა (ნ. კეკელიძე, არიანე — მოგზაურობა... გვ. 70).

61. სტრაბონის გლავკოსი მკვლევართა ვარაუდით თანამედროვე ყვირილაა (ВДИ, 1947, № 4, გვ. 215; თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 275). რაც შეეხება Caries, Caritus, აქ აბაშა ხრაფერ შუაშია — ეს კვლავ ქარიენტი — ხობი უნდა იყოს.

62. პ ი ნ ტ ი — თხევადი ნივთიერებების საზომი ერთეული, რომელიც სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა რაოდენობას აღნიშნავდა. საფრანგეთში ერთი პინტი უდრიდა 0,931389 ლიტრს.

63. ის, რაც შარდენის მიხედვით მთლიანად სამეგრელოს ნიადაგს ახასიათებს, უფრო კომპეტენტური ლამბერტისათვის მხოლოდ ზოგიერთი ადგილის თავისებურებაა: „...ზოგან ნიადაგი ისე რბილია, რომ როგორც კი წვიმა ცოტად იმატებს და თან ქარიც ამოვარდება, ნათესი მაშინვე მიწაზე დაეგება და დაიღუპება. ამის გამო ოდიშის ერთ ადგილას, რომელსაც გაგიდა (gaghidas) ჰქვია, მიწას არ ხნავენ გუთნით, რათა არ დაარბილონ და ასე შეუქმუშავებულ მიწაში ჩაპყრიან პურის თესლს, რომელიც კარგად ამოდის და მშვენივრადაც იზრდება, რადგან ამ მაგარ მიწაში კარგად იდგამს ფესვებს და ქარი ისე ადვილად ვერ წააქცევს“ (ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 54—55).

64. შრომის სიმღერების ხასიათი და ფუნქცია შარდენს სრულებით არ ესმის. მისთვის გაუგებარია ის შინაგანი კონტაქტი, რომელიც არსებობს სიმღერასა და შრომას შორის (ამ საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ К. Бюхер, Работа и ритм, Н. М., 1923; თ. ოქროშიძე, ქართული ხალხური შრომის პოეზია, თბ., 1963; მ. ჩიქოვანი, შრომის პოეზია, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1956; იხ. აგრეთვე ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 51—52; Жузе П. К. Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария, «Православный собеседник», Казань, 1905, стр. 90).

65. იგულისხმება მარცვლეული, რომელსაც სამეგრელოში ღუმუ (ღუმუშ-ღუმუ)-ლომი (ღომის-ღომი) ეწოდება.

66. ამ „ნიჩაბს“ სამეგრელოში ჩოგანი ეწოდება.

67. ლამბერტის ცნობით, სამეგრელოში ბრინჯის კულტურა იმდენად ყოფილა გავრცელებული, რომ იგი ზღვით ოსმალეთშიაც გაჰქონდათ (იხ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 55; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, ტფ. 1930, გვ. 360—361; პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX-XX სს., III, თბ., 1959, გვ. 295).

68. თ ე ა თ ი ნ ე ლ ე ბ ი — კათოლიკური ბერების ორდენი, რომელიც დააარსა კარდინალმა კარაფამ (შემდეგში პაპი პავლე IV) და ეპისკოპოსმა თეათემ რომში 1524 წელს. ამ ორდენის წევრები გაფანტულნი იყვნენ მთელს იტალიაში, საფრან-

გეტში, გერმანიაში, ესპანეთში, პოლონეთში და სხვ. სამისიონერო მოღვაწეობას ეწეოდნენ აგრეთვე კავკასიაში. ორდენის პრინციპი იყო ბერებისათვის მკაცრი რეჟიმი და მოციქულთა საღარი უბრალოება. ორდენს სათავეში ედგა გენერალი. ორდენის წევრებს შორის იყვნენ ქალებიც.

69. რუხის ციხე მდებარეობს მდ. ენგურის პირას, სოფ. რუხში, ზუგდიდიდან 9 კმ დაშორებით. რუხი ერთ-ერთი უძველესი დასახლებული პუნქტი იყო დასავლეთ საქართველოში. 1647 წელს ლევან II დადიანმა ააშენა რუხის ციხე, დაასახლა აქ ჩხარტიდან მოყვანილი ვაჭრები და აქცია იგი ქალაქად. (Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр. 118—119).

70. ასეფი მოგზაურობის დროს, რომელიც წესად ჰქონდათ არა მარტო მთავრებს, არამედ დიდებულებსა და ეპისკოპოსებსაც (მათზე შარდენი ქვემოთ ლაპარაკობს), მათი ქვეითად ზღემა და ბარგის ზიდეა მოყალნე ანუ მეზვერე გლეხების ვალდებულებას წარმოადგენდა (ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, ტფ., 1922, გვ. 123). მოგზაურობის დროს მთავარი (ბატონი) მარტო გადასახადის აკრეფით არ კმაყოფილდებოდა. ბეგარის გარკვეულ ფორმას წარმოადგენდა აგრეთვე მისი „მასპინძლობაც“ („შინ ცხენისა და კაცის ჩაჯდომა“) ანუ „გოჭკომური“ (ო. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 130—131), როცა ბატონი ამა თუ იმ სოფელში შეჩერდებოდა ხოლმე.

71. ქ ლ ა მ ი ნ დ ა — უხეში შალის ქსოვილისაგან შეკერილი მამაკაცის მოსასხამი, რომელიც მკერდთან იკვრებოდა.

72. ასეთ დაბალ სასადილო მაგიდას სამეგრელოში „ტაბაკი“ ეწოდება.

73. მეგრულ ენას საკუთარი დამწერლობა არ ჰქონია, ხოლო აქ ნახსენები „დიდი ასოებით“ ანუ ასომთავრულით დაწერილ წიგნებში ქართული წიგნები იგულისხმება.

74. გ ო ნ ი ე ო გ ო ნ ი ო — უძველესი ციხე-სიმაგრე შავი ზღვის სანაპიროზე, ბათუმის მახლობლად.

75. ი რ ი ს ი — მდინარე მცირე აზიაში, შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე; აწინდელი იეშილ-ირმაკი (ერშილ-ირმაკი).

76. ე კ ი უ — ფრანგული ოქროს მონეტა, რომელიც დაახლ. 4,5 — 3,9 გ იწონიდა.

77. ეს ამბავი რამდენადმე განსხვავებული ვარიანტით მოთხრობილი აქვთ სხვა ავტორებსაც (ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 161; Жүзе П. К. Грузия... стр. 448). ლამბერტის მიხედვით ბოროტმოქმედი „იყო ერთი უპირველესი დიდებული ოდიში, გვარად ჭილაძე“, რომელსაც მღვდლები სულ სხვა მიზნით გაუყიდია.

78. შარდენი აქ გულისხმობს სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს.

79. იგულისხმება ძველი ბერძნული მითი არგონავტებზე და ოქროს საწმისზე (იხ. ავ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში).

80. იგულისხმება საქართველოს განმანათლებელი წმ. ნინო, რომელმაც აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ქრისტიანობაზე მოაქცია (იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, ი. აბულაძის რედ., თბ., 1963, გვ. 81—163).

81. სომხური წყაროების მიხედვით, ქართველთა განმანათლებელი იყო ვინმე ლტოლვილი ქალი ნუნედ (იგივე ნინო) წოდებული (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 183).

82. ქართულ „ბიჭვინტას“ ბევრი უცხოური შესატყვისი აქვს: პიტოუნტი, პიტოუნსი, პიცუნდა, პივივიტასი და სხვა. აფხაზურად ამ ადგილს ლმაა ეწოდება. შარდენტან გვხვდება: პიჩივიტა, პიჩიოტა, პიტოუნტა. ჩვენ მიზანშეწონილად ჩათვალეთ ყველგან ერთი, ქართული ფორმა — ბიჭვინტა გვეხმარა.

83. ანდრია მოციქულის დასავლეთ საქართველოში სამისიონერო მოღვაწეობის შესახებ ქართული საისტორიო წყაროებიც მოგვითხრობენ (IX საუკუნიდან მოყოლებული), მაგრამ, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა გააჩვენა, ეს რეალურ ვითარებას არ შეესაბამება (ივ. ჯავახიშვილი, ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, ჟურნ. მოამბე, 1900, № 5—6).

84. იგულისხმება ბიჭვინტის დიდი გუმბათიანი ეკლესია, რომელიც X საუკუნის ნაგებობას წარმოადგენს.

85. ძამპის მიხედვით, კათალიკოსი აქ ჩამოდის ერთხელ თავისი ზეობის განმავლობაში (იხ. ქვემოთ). საქმე ისაა, რომ ბიჭვინტა დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“) მეტროპოლიას წარმოადგენდა. 1545—1569 წლებში სხვადასხვა მიზეზების გამო საკათალიკოსო რეზიდენცია გადმოტანილ იქნა გელათში, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ბიჭვინტა-როგორც საკათალიკოსო ტაძარი, გაუქმებული არ ყოფილა და ამის სიმბოლური გამოხატულება იყო კათალიკოსის მიერ აქ მირონის მოწაღდება (იხ. ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, თბ., 1966, გვ. 164—240).

86. „მოგზაურობის“ ლანგლესეულ გამოცემაში P არის პატრი (მრავლობითი PP).

87. Z a m p i-ის ქართულ დაწერილობას სხვადასხვა ავტორი სხვადასხვანაირად იძლევა: ძამპი, ცამპი, ზამპი. იტალიურად „ძამპი“ იკითხება ძირითადად და ჩვენ ამიტომ ვწერთ ასე.

88. ს ა უ ლ ი — ებრაელთა ბიბლიური მეფე, რომელიც დევნიდა დაეითს. საულის სიკდილის შემდეგ დაეითი ვახდა მეფე. მან იერუსალიმი ისრაელთა დედაქალაქად აქცია.

89. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის (რომისა და ბიზანტიის) საეკლესიო გათიშვა მოხდა 1054 წელს, როცა კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა და რომის პაპმა დასწყევლეს ერთმანეთი.

90. წმ. ი ე რ ე მ ი ა — ისრაელთა ბიბლიური წინასწარმეტყველი. იგულისხმება მისი გოდება ბაბილონელთა მიერ იერუსალიმის განადგურების გამო (VI საუკ. ძვ. წ.). იგი ცალკე პოემის სახით შედის ბიბლიაში და წარმოადგენს თავისებურ რეკვიემს (იხ. გოდებანი იერემია წინასწარმეტყველისანი, დაბადება (ბიბლია), ტფ., 1884, გვ. 592—605).

91. უ რ ბ ა ნ VIII — რომის პაპი 1623—1644 წწ.

92. იგულისხმება არქანჯელო ლამბერტი და ჯუზეპეჯულიჩე მილანელი, რომლებიც საქართველოში ჩამოვიდნენ 1631 წელს (და არა 1632 წ.). ისინი კარგა ხანს გორში ცხოვრობდნენ, 1633 წელს კი სამეგრელოში გადავიდნენ (იხ. არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი ალ. ჰუჯინასი, ლ. ასათიანის რედაქციით, თბ., 1938; დონ ჯუზეპე ჯულიჩე მილანელი, წერილები საქართველოზე (XVII საუკუნე), იტალიური ტექსტის თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბ., 1964; M. Tamarati, L'eglise géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910, p. 527—531, 549—558).

93. დ ო ნ პ ი ე რ (პ ი ე ტ რ ო) ა ე ი ტ ა ბ ი ლ ე — საქართველოს მისიონის პრეფექტი 1626 წლიდან. მ. თამარაშვილის მიხედვით — 1628 წლიდან (იხ. ისტორია

კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტვ., 1902 გვ. 99—100). მ. თამარაშვილი შენიშნავს, რომ იგი რომიდან 1624 წელს გამოგზავნეს, მაგრამ საქართველოში 1628 წელს ჩამოვიდაო (იხ. მისი L'église géorgienne... p. 508).

ი ა კ ო ბ (ჯ ა კ ო მ ო) დ ე ს ტ ე ფ ა ნ ი — თეათინელი ბერი, საქართველოში ჩამოვიდა პიეტრო ავიტაბილესა და ფრანჩესკო დ'აპრილესთან ერთად.

94. გორის მხარე XVII საუკუნეში ცალკე დამოუკიდებელი ერთეულის სახით უცნობია. საქართველოში პატრების ჩამოსვლის დროს თეიმურაზი ქართლ-კახეთის მეფე იყო (ქ.ც., II, 1894, გვ. 45) და გორის მხარეც, ცხადია, მის გამგებლობაში შედიოდა. თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ 1632 წელს, როდესაც თეიმურაზი იძულებული იყო ტახტი დაეტოვებინა (ირანის შაჰმა ქართლში როსტომი გაამეფა), მას მცირე ხნით მხოლოდ გორის მხარე სჭეროდა. ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობით თბილისიდან წასული თეიმურაზი ერთხანს გორში მდგარა (ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საქართველოს ცენტრალური არქივის საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 239).

95. იგულისხმება ძველი კოლხეთი, რომელიც XVII საუკუნეში ასე აღარ იწოდებოდა. ჩერქეზები, ალანები, სვანები მასში არ შედიოდნენ და ამ ტომებს ამ დროს არც რელიგია ჰქონდათ ერთნაირი. შარდენი ქვემოთ აფხაზებს, ალანებს, ჩიქებს არაერთმორწმუნეებს უწოდებს.

96. ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში ქრისტიანობის ქადაგების შესახებ იხ. შენიშვნა 83.

97. ს კ ვ ი თ ე თ ი, ს კ ვ ი თ ე ბ ი — ძველი ბერძენო-ავტორების მიერ შექმნილი კრებითი სახელი ჩრდ. შავიზღვისპირეთის სტეპებში მცხოვრები სხვადასხვა მოდგმის ტომებისა. სკვითებს ეჭირათ ტერიტორია მდ. დუნაიდან მდ. დონამდე. ე პ ი რ ი — საბერძენეთის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი; იონიის ზღვის სანაპიროზე.

ს ო დ ი ა ნ ა ო ო ს ო გ დ ი ა ნ ა ო ო ს ო გ დ ი — უძველესი სახელმწიფო შუა აზიის ტერიტორიაზე, მდ. ზერაფშანის ბასეინში.

ს ი ქ ტ ი ა ნ ე ბ ი — ლანგლეს აზრით აქ იგულისხმება ასირიის ქ. სუზის მოსახლეობა (Voyages..., I, გვ. 196).

98. ქ რ ი ს ტ ე ფ ო რ ე კ ა ს ტ ე ლ ი — თეათინელთა ორდენის იტალხელი ბერი, მხატვარი. საქართველოში ჩამოვიდა XVII საუკუნის 30-იან წლებში. ეწეოდა სამისიონერო მოღვაწეობას. 1634 წელს აღმოსავლეთ საქართველოდან გურიაში გადავიდა. 1640—1646 წწ. სამეგრელოში იმყოფებოდა, შემდეგ — ქუთაისში, ხოლო 1649 წელს კვლავ სამეგრელოში დაბრუნდა. საქართველოში სულ 26 წელი დაჰყო. გააქეთა უამრავი ჩანახატები თავისი მიწაწერებით, რომლებიც შესანიშნავ დოკუმენტურ მასალას წარმოადგენენ იმდროინდელი საქართველოს ცხოვრების შესასწავლად. მისი ნახატები ჯერჯერობით სრულად არ არის შესწავლილი და გამოცემული. მათ ხშირად ვხვდებით ამ ეპოქის ამსახველი საისტორიო თხზულებების ილუსტრაციებად. ყველაზე უხვად გამოყენებულია ისინი დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელის წერილებში საქართველოზე (იხ. ტაბულები).

არსებობს ბიჭვინტის ტაძრის კასტელისეული ჩანახატი, ტაძრის წინ დგას მარმარილოს სვეტი, მასზე აღმართული ჯვრით, რომელსაც მლოცველები პირქვედამხობილნი ეთაყვანებიან.

პატრი კასტელი მალაქია კათალიკოსს ახლდა ბიჭვინტაში (იხ. ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 194—195, 200).

99. ბარონუსი — იტალიელი საეკლესიო ისტორიკოსი (1538—1607 წწ.), კათოლიკური ოპოზიციის წარმომადგენელი, ცნობილი თავისი ნაწარმოებთა „საეკლესიო ანალებით“ (იხ. ვ. გაბაშვილი, ვახუშტი მე-17—18 სს. ევროპული ისტორიოგრაფიის სინათლეზე, ანალები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1947, გვ. 72).
100. რომის პაპი კლემენტი მარტლაც იყო გადასახლებული ყირიმში რომის იმპერატორის ტრაიანეს მიერ. მაგრამ როგორც მ. თამარაშვილი აღნიშნავს (*M. Tamarati, L'église géorgienne...*, გვ. 151), მას ქრისტიანობა საქართველოში არ უქადაგია.
101. ტ რ ა ი ა ნ ე, მ ა რ კ უ ს ა ვ რ ე ლ ი უ ს. — რომის იმპერატორი 98—117 წლებში.
102. ეს უნდა იყოს კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ნიკეფორე (806—815 წწ.). აქვს საინტერესო თეოლოგიური ნაწერები და 602—769 წლების ბიზანტიის იმპერიის ისტორია, რომელსაც *Breviarium Nicephori* ეწოდება.
103. დღეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში იბერიის პირველ ქრისტიან მეფედ აღიარებულია მირიანი (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1946, გვ. 90—91), მაგრამ არსებობს როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები, რომლებიც იბერიის პირველ ქრისტიან მეფედ ბაკურ დიდს მიიჩნევენ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 228—234).
104. რომის იმპერატორი კონსტანტინე დიდი (306—337 წწ.), რომელმაც 313 წელს მილანის ედიქტით ქრისტიანობა უფლების მქონე რელიგიად გამოაცხადა (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, თბ., 1948, გვ. 37—42).
105. ა რ ც ი ე რ თ (-ა რ ც ი რ ი ე ბ ი ს) ჯ ა რ ი — წმინდა იმპერიის ჯარბრძოლელიც შეიარაღებული იყო შვილებით.
- ს კ უ ტ ა რ თ (-ს კ უ ტ ა რ ი ე ბ ი ს) ჯ ა რ ი — „ფაროსნები“, იმპერატორის კარის მცველი ჯარის ქვედანაყოფი, რომლის სახელი მათი ერთ-ერთი იარაღის სახელწოდებიდან მომდინარეობს (გეორგიკა, I, გვ. 91).
106. ჰ თ რ მ ი ზ დ ა — რომის პაპი 514—523 წლებში. 519 წელს კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გახდა.
107. ი უ ს ტ ი ნ ე — ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინე I, 518—527 წწ.
108. პაპი იულიუს I; პაპობდა 337—352 წლებში.
109. ა რ ქ ი ე პ ი ს კ ო პ ო ს ი გ რ ი გ ო ლ ი (III საუკ. დასასრული — IV საუკ. დასაწყისი) — ქრისტიანობის მქადაგებელი სომხეთში. მისი სახელის მიხედვით სომხური ეკლესია გრიგორიანულად იწოდება.
110. სომხეთის მეფე თრდატ III (287—330 წწ.). მისი მეფობის დროს, 301 წელს სომხეთში ქრისტიანობა გამოცხადდა სახელმწიფო რელიგიად (იხ. *История армянского народа*, ч. I, Ереван, 1951, стр. 63).
111. კ ა ვ ა დ ი — სასანიდების დინასტიის სპარსეთის მეფე (488—531 წწ.) (იხ. *М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана*, 1961, стр. 304—315, 411—414).
112. ეს მოხდა 528 წელს, მაგრამ კოლხეთის მეფეს ერქვა არა გურგენი, რომელიც ამ დროს იბერიის მეფე იყო, არამედ წათე. წათეს დაეწმარა ბიზანტიის კეისარი ლაზებისა და ბიზანტიელების შეერთებულმა ლაშქარმა სპარსელები დაამარცხა და უკუაქცია (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 244).
113. ჰ ე თ უ მ ი (ჰაიტონი) — XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი (იხ. *Книга Марко Поло*, М., 1955, стр. 248).

114. რ ა მ უ ც ი ო (რამუზიო) ჯ ო ვ ა ნ ი ბ ა ტ ი ს ტ ა (1485—1557 წწ.) — იტალიელი სწავლული და სახელმწიფო მოღვაწე. ავტორი ცნობილი თხზულებასა „ნაოსნობა და მოგზაურობა“.

115. შარდენს ქეთევან დედოფლის წამების ამბავი ვრცლად აქვს მოთხრობილი ქვემოთ.

116. ა ვ გ უ ს ტ ი ნ ე ლ ე ბ ი — კათოლიკე ბერების ორდენი, რომელიც წმ. ავგუსტინე ნეტარის (354—430 წწ.) სახელიდან მომდინარეობს.

ის ფაქანში მყოფ ავგუსტინელ ბერს, პატრი ამბროზიოს, სპეციალური მოხსენება წარუდგენია რომისათვის ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ. ასევე გრიგოლ ორსინს, რომელიც იმ დროს (1624 წ.) სპარსეთში იყო, ვრცლად აუწერია სპარსელების მიერ საქართველოს აოხრება და ქეთევან დედოფლის წამება (იხ. შენ. 310 წმ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., გვ. 37; M. Tamarati, L'église géorgienne..., p. 482—485).

117. ძამპის „Ginacelle“ უდავოდ არის გელათელი ანუ გენათელი ორდენის; ასე იწოდებოდა გელათის ეპისკოპოსი. ბ. ლომინაძის აზრით, ძამპი გულისხმობს კათალიკოს ზაქარია ქვარიას, რომელიც 1657—1660 წლებში ზეობდა (იხ. ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 200).

118. ლ ე ვ ა ნ II დ ა დ ი ა ნ ი — ოდიშის მთავარი 1611—1657 წლებში. მას ისტორიული წყაროები ლევან დიდს უწოდებენ. იგი რყო მანუჩარ დადიანის ძე, კახთა მეფის ალექსანდრე II შვილიშვილი.

119. ს ი მ ო ნ ი ა — საეკლესიო თანამდებობათა ყიდვა-გაყიდვის სისტემა, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული შუა საუკუნეებში (განსაკუთრებით კათოლიკურ სამყაროში). ამ სისტემას საფუძვლად უდევს ერთი ქრისტიანული ლეგენა, რომლის მიხედვითაც სიმეონ მოგვს „სული წმინდის მადლი“ სურდა ეყიდა მოციქულებისაგან.

120. ნ ი კ ი ფ ო რ ე ი რ ბ ა ხ ი — ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი, XVII საუკუნის ცნობილი ქართველი მოღვაწე, დიდად განათლებული პიროვნება. 1626—1629 წლებში ელჩად იყო ევროპის ქვეყნებსა და რუსეთში. 1627 წელს რომში მიიღო კათოლიკობა. აქვე დააარსა პირველი ქართული სტამბა და 1629 წელს სტეფანე პაოლინისთან ერთად გამოსცა ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. იყო იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ილუმენი (ჯვარისმამა). დიდხანს ცხოვრობდა დასავლეთ საქართველოში და ძლიერ დაახლოებული იყო ლევან II დადიანთან. გარდაიცვალა აქვე 1658 (თუ 1659) წელს (იხ. კ. კეკელიძე, ნიკიფორე ირბახი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, გვ. 292—313; ჯუდიჩე, წერილები საქართველოზე, გვ. 16—28).

121. დ ე დ ო ფ ა ლ ი თ ა მ ა რ ი — იმერეთის მეფის ალექსანდრე III პირველი ცოლი. მეფე გაეყარა მას და შეირთო თეიმურაზის ასული ნესტან-დარეჯანი, ზურაბ ერისთავის ცოლყოფილი.

122. „Patorii“ — უდავოდ არის „პატონი“, მეგრული ფორმა სიტყვისა „პატონი“.

123. კ ა რ ა კ ა ლ ა — მარკუს ავრელიუს ანტონიუს ბასიანუს, რომის იმპერატორი 211—217 წლებში. ისტორიაში უფრო ამ მეტსახელით არის ცნობილი.

124. ბ ე დ ე — ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე და ისტორიკოსი (673—735 წწ.). ავტორი ძველი და ახალი აღთქმის კომენტარებისა, ჰომილიებისა, ზოგი წმინდანის

ცხოვრებისა, ჰიმნებისა და სხვ. მისი მთავარი ნაშრომია „*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*“ (5 წიგნად), რომელიც ძველი ინგლისის ისტორიის (731 წლამდე) უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს.

125. **ლ ე ვ ი ტ ე ბ ი** — იერუსალიმის ტაძრის ქურუმნი, კასტა, რომელიც ებრაელთა მაღალი საზოგადოების წევრებისაგან იყო შედგენილი. მათი სახელის მიხედვით ბიბლიის ერთ-ერთ ნაწილს (მოსეს მესამე წიგნს) ლევიტელთა წიგნი ეწოდება.

126. **ი ე ზ ე კ ი ე . ლ წ ი ნ ა ს წ ა რ მ ე ტ ყ ვ ე ლ ი** — ცხოვრობდა ძვ. წ. VI საუკუნეში მესოპოტამიაში, ებრაელთა ბაბილონის ტყვეობის დროს. ავტორი ბიბლიის ერთ-ერთი წიგნისა.

127. **დ ი ო ნ კ ა ს ი უ ს ი** (დაახლ. 155—235) — ბერძენი ისტორიკოსი.

128. **ა დ რ ი ა ნ ე , პ უ ბ ლ ი უ ს ა ე ლ ი უ ს** — რომის იმპერატორი 117—138 წლებში.

129. **ი ზ ი დ ა || ი ს ი დ ა** — ძველ ეგვიპტეში ნაყოფიერების ღმერთი. სერაპისი — პტოლემეოსების დინასტიის (305—30 წწ. ძვ. წ. აღ.) დროს ეგვიპტის მთავარი ღვთაება. მისი კულტი ფართოდ იყო გავრცელებული ანტიკურ სამყაროში.

130. **დ ი ო გ ე ნ ე** (დაახლ. 404—323 წწ. ძვ. წ. აღ.) — ძველი ბერძენი ფილოსოფოსი, ცინიკოსთა სკოლის დამაარსებლის, ანტისტენეს მიმდევარი.

131. **ა რ ტ ე მ ი დ ო რ ე ე ფ ე ს ე ლ ი** — ძვ. წ. II—I საუკუნის ცნობილი ბერძენი გეოგრაფოსი.

132. „*Sa giovari*“ ანუ გოლგოთა: გაუგებარია თუ რას ნიშნავს sa. ასეთი სიტყვა მეგრულში არ არსებობს; თუ პრეფიქსია, მაშინ იგი მეორე სიტყვასთან ერთად უნდა ნიშნავდეს საჯვარეს და ასეც გადმოვიღეთ იგი ქართულად; თუმცა, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ეკლესიების ტიპი ასეთი სახელწოდებით საქართველოში უცნობია.

133. **მ თ ქ ვ ი ს . ტ ა ძ ა რ ი** — შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უნიკალური ძეგლთაგანი. აგებულია X საუკუნის მეორე ნახევარში (იხ. Н. П. Северов, Памятники грузинского зодчества, М., 1947, стр. 194).

134. ისრაელ-იუდეველთა გაერთიანებული სამეფოს (დაახლ. ძვ. წ. 960—936 წწ.) მეფემ, სოლომონმა, კულტის ცენტრალიზაციის მიზნით, იერუსალიმში ააგო ტაძარი, რომელიც ებრაელთა საერთო სალოცავად იქცა. სოლომონი ბრძენის სახელით არის ცნობილი და მას ტრადიციის მიხედვით მიეწერება ბიბლიაში შესული რამდენიმე ნაწარმოები.

135. წმინდა ხის კულტი ოდითგანვე იყო გავრცელებული საქართველოში. შუა საუკუნეებში იგი წინაქრისტიანული რწმენების გადმონაშთის სახით შემორჩა (ამის შესახებ საინტერესო მასალები იხილეთ ჟურნ. „მწყემსი“, 1886, № 3, № 36, 1887, № 10). ხის კულტის კვალი დარჩენილია ისეთ ტოპონიმებშიც, როგორცაა: ჭყონდიდი, რკონი, ჭებუტრიშჩინჯი, მუხანესტატე, კოპიტნარი, ბია, წიფური და სხვ. (იხ. ვ. ბარდაველიძე, ხის კულტისათვის საქართველოში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, III, ტფ., 1927; მისივე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან, მიმომხილველ, I, 1949, გვ. 129; ს. მაკალათია, ჯეგე-მისარონის კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1938, გვ. 20).

136. **წ მ . ა ვ გ უ ს ტ ი ნ ე** — რომაელი თეოლოგი და ფილოსოფოსი (354-430 წწ). ცნობილია მისი „წერილები“, რომლებიც ფილოსოფიურ, დოგმატიკურსა და მორალურ საკითხებს ეხება.

137. აღმოსავლეთ საქართველოსგან განსხვავებით, დასავლეთ საქართველოში ხის ეკლესიების მშენებლობა ფართოდ იყო გავრცელებული, რასაც ხელს უწყობდა, ერთი მხრივ, სააშენებლოდ გამოსადეგი ქვის უქმარისობა, ხოლო, მეორე მხრივ, საუკეთესო ჯიშის ხე-ტყის სიუხვე.

138. როგორც ჩანს, აქ იგულისხმება წმ. ანასტასი სინაელი, რომელიც ერთ ხანს ანტიოქიის პატრიარქი იყო. ცხოვრობდა VII საუკუნეში.

139. რიცხვთა წიგნის ეს ადგილი ტექსტში შეცდომით არის მითითებული. უნდა იყოს თ. 10, მუხ. 7,8.

140. მართლაც, ქართულ ხატებს მრავლად ჰქონდათ ყალბი ძვირფასი ან ნახევარად ძვირფასი ქვები (იხ. Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959).

141. იგულისხმება ილორის წმ. გიორგის ეკლესია.

142. „Le bouteille“—ყველგან ვთარგმნეთ როგორც ღოჭი.

143. „K e t a s“—შეიძლება იყოს სოფ. ხეთა, რომელიც ხობის რაიონში მდებარეობს.

144. პ უ დ ა ზ ი — ძამბის თხზულების ვ. ბარნოვისეულ თარგმანშიც „P u d a z“ გადმოღებულია ამნაირადვე (ჟურნ. „მწყემსი“, 1887, № 13). სამეგრელოში ასეთი სახელწოდების სოფელი უცნობია და მისი ადგილმდებარეობის გარკვევა ვერ ხერხდება.

145. „Chelissa“ — ხელისა, ასევე აქვს გადმოღებული ვ. ბარნოსაც (ჟურნ. „მწყემსი“, 1887, № 13). როგორც ჩანს, აქ რომელიღაც დასახლებული პუნქტი, სოფელი იგულისხმება, მაგრამ რომელი—ამის გარკვევა დღესდღეობით ვერ ხერხდება. შესაძლოა, ეს არის წყელკარი, სოფელი გალის რაიონში, სადაც X საუკუნის ეკლესიის ნანგრევები არსებობს. შემორჩენილია წარწერის ფრაგმენტი — წმინდარ გიორგი მწყელისაო (იხ. Л. Шервашидзе, Цкелкари (Ацкар), Материалы по археологии Абхазии, Тб., 1967).

146. ილორის წმინდა გიორგის ხატის შიში სამეგრელოში სულ უკანსკნელ წლებამდე იყო შემორჩენილი. აქ მლოცვლები მოდროდნენ თავიანთი მტრების დასაწყევლად, რასაც ილორის ხატზე „გადაცემა“ (მეგრ. „გინოჩამა“) ეწოდებოდა. მოპყავდათ უამრავი საკლავი (იხ. ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 348—358).

147. წ მ წ რ ე ლ ი ქ ვ ი ე ბ ი — წმინდა ნაწილები, ნიჭთები ან სხვა რამ, რომლებიც ტრადიციის მიხედვით ამა თუ იმ წმინდანის კუთვნილებას წარმოადგენდა და რომლებსაც ამის გამო ხალხი თაყვანს სცემდა.

148. ხობის მონასტერი წარმოადგენს ხუროთმოძღვრულ კომპლექსს, რომელშიაც შედის ეკლესია, სამრეკლო, სასახლე, გალავანი და სხვა სამონასტრო ნაგებობათა ნანგრევები. ეკლესია აგებულია XIII—XIV სს. (ხობის სიძველეთა შესახებ იხ. ძველი საქართველო, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. III, თბ., 1913 — 1914 წწ., გვ. 153).

149. იგულისხმება იოანე დამასკელი — VIII საუკუნის ბიზანტიელი ღვთისმეტყველი და ფილოსოფოსი, რომელმაც აღმოსავლური ქრისტიანობის საეკლესიო დოგმატების სისტემატიზაცია მოახდინა.

150. როგორც ჩანს, ლაპარაკია არა მაქსიმიანეზე, არამედ მარკიანეზე, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორი იყო 450—457 წლებში. იგი მის ცოლთან, იმპერატორ არ-

კადიუსის ქალშვილთან, პულქერიანესთან ერთად იბრძოდა მონოფიზიტების წინააღმდეგ (იხ. ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, თბ., 1968, გვ. 137, შენ. 5, 6).

151. ი უ ბ ე ნ ა ლ ი — იერუსალიმის პატრიარქი 428—458 წლებში, ქალკედონიტი.

152. ქალკედონის საეკლესიო კრება (IV მსოფლიო კრება) შედგა 451 წელს. ამ კრებაზე დაგმობილ იქნა მონოფიზიტობა (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, I, გვ. 86—90).

153. გ ე თ ს ი მ ა ნ ი ი ს ვ ე ლ ი (დაბა, ბალი) — ადგილი, სადაც, სახარების მიხედვით, ქრისტეს უყვარდა განმარტოება და სადაც იუდამ გასცა იგი.

154. ბ ე დ ი ი ს ე კ ლ ე ს ი ა — მღებარეობს ოჩამჩირის რაიონში. იყო ბედიელი ეპისკოპოსების საჯდომი. ეკლესია გუმბათიანია. აგებულია X—XI სს. და განახლებულია XIII—XVI საუკუნეებში.

155. მეგრული „ჩაფულა“ წულას ნიშნავს.

156. ტ უ ა ზ ი — სიგრძის საზომი ერთეული. საფრანგეთში ერთი ტუაზი უდრიდა 1,9490 მ.

157. წ მ. ბ ა ს ი ლ ი — ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე და მწერალი (329—379 წწ.).

158. გ რ ი გ ო ლ ნ ა ზ ი ა ნ ზ ე ლ ი ა ნ უ ლ ვ თ ი ს მ ე ტ ყ ვ ე ლ ი (დაახლ. 329—389 წწ.) — აღმოსავლეთ რომის ეკლესიის ცნობილი მოღვაწე. ყოველგვარი მწვალებლობის დაუძინებელი მტერი.

159. მ ა რ ტ ი ნ ლ უ თ ე რ ი (1483—1546 წწ.) — რეფორმაციის დროინდელი გერმანიის ცნობილი მოღვაწე. ლუთერანობის მამამთავარი. იბრძოდა ინდულგენციებით ვაჭრობის წინააღმდეგ. გერმანელი ბიურგერების იდეოლოგი.

160. პ ლ უ ტ ა რ ქ ე — რომაელი ისტორიკოსი (46—120 წწ.), ბერძენ და რომაელ გამოჩენილ ადამიანთა პარალელური ბიოგრაფიების ავტორი.

161. უნცია 28, 35 გ.

162. „Marquerit“, „Maguaint“ — გაუგებარია თუ რა ქართული (ან მეგრული) სიტყვები უნდა ვივარაუდოთ აქ.

163. ძამპი მეგრელებს მანკიერებად უთვლის იმას, რომ ისინი ცოდვათა მონაწიეების საბუთს აღსარების გარეშე ღებულობენო. თითქმის მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ევროპის ხალხთა რელიგიური ყოფის ერთ-ერთი ყველაზე მანკიერი მხარე იყო ცოდვათა მონაწიეების საბუთებით — ინდულგენციებით ვაჭრობა. ინდულგენციებით ვაჭრობამ დიდი საპროტესტო მოძრაობა გამოიწვია XVI საუკუნის ევროპაში და ერთ-ერთი მიზეზი გახდა რეფორმაციისა. XVII საუკუნეში კათოლიკე მისიონერს არ შეიძლებოდა ეს არ სცოდნოდა. ეს წვრილმანიც კარგად გვიჩვენებს თუ რამდენად ტენდენციურად იყო განწყობილი ძამპი ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ.

164. მ ე გ რ უ ლ ი „გ ო რ გ ი ნ ი“ — გვირგვინი; აქედან „გორგინუა — გვირგვინდება.

165. ამ დროის დასავლეთ საქართველოს გლეხთა კატეგორიების შესახებ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, დასავლეთ საქართველოს გლეხების სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII სს., ენიშის მოამბე, ტ. V—VI, 1940; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, თბ., 1965, გვ. 59—76; ო. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან (სათავადოების სისტემა), თბ., 1966, გვ. 66—101; აგრეთვე ი. ქობალიას შენიშვნა: ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 198, შენ. 17.

166. შ ა რ ა შ ი ა — შერვაშიძე; მეგრულად ასე გამოითქმებოდა აფხაზეთის მთავართა გვარი.

167. იგულისხმება ლევან II მიერ მისი მეუღლის, სეტემან შერვაშიძის ასულის, დარეჯანის დასჯის ამბავი, რომელიც სხვა წყაროებიდანაც კარგად არის ცნობილი (იხ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 16—19). არსებობს დასახიჩრებული დარეჯანის კასტელისეული პორტრეტიც, სათანადო მინაწერით (იხ. ჯუდიჩე, წერილები..., გვ. 131, სურ. 24). ამ ამბავს შარდენი ქვემოთ უფრო ვრცლად მოგვითხრობს.

168. იგულისხმება ქართული მხედრული და ნუსხური დამწერლობა, რომელიც, მართლაც, ძირითადად ამგვარად გამოიყენებოდა.

169. რ უ ფ ი ნ უ ს ი — ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე და მწერალი. დაიბადა 346 წლის ახლოს. გარდაიცვალა 410 წელს. საქართველოს შესახებ მისი ცნობები იხილეთ გეორგიკა, I, გვ. 201—207.

170. მ ო ს ე — ბიბლიური წინასწარმეტყველი, „ძველი აღთქმის“ პირველი ხუთი წიგნის ავტორი. მას მიეწერება ეგვიპტის ფარაონთა ტყვეობიდან ებრაელთა გამოხსნა. თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში მოსეს შესახებ ორგვარი აზრი არსებობს: ერთნი ფიქრობენ, რომ იგი უნდა ყოფილიყო ებრაელთა ერთ-ერთი მცირე ტომობრივი გაერთიანების ბელადი, მეორენი კი ვარაუდობენ, რომ იგი სემიტების ღვთაებას წარმოადგენდა.

171. ლ ა ო დ ი კ ე — ფრიგიის უძველესი ქალაქი. დაარსებულ იქნა ძვ. წ. III საუკუნეში. რომის იმპერიის დროს იგი მცირე აზიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრთაგანი იყო. ლაოდიკეს საეკლესიო კრება შედგა დაახ. 360—370 წწ. ამ კრების დადგენილების ერთი ნაწილი შევიდა საერთო საეკლესიო კანონებში. ლაოდიკე დაანგრეს თურქებმა 1255 წელს.

172. სამეგრელოში ღვინის შესანახავად იყენებდნენ ქვევრს (ქურს), (იხ. ჯუდიჩე, წერილები..., გვ. 99) ანუ ლავვანს. გაურკვეველია ზუსტად რა ტევადობის ქვევრს გულისხმობს შარდენი, რადგანაც თვით ბოთლის „Илори“ ზომა არა აქვს განსაზღვრული.

173. „Issori“ — 1711 წლის გამოცემის მიხედვით „Илори“ — ილორის წმ. გიორგის ეკლესია — დასავლეთ საქართველოს სახელგანთქმული სალოცავი. ეკლესია დარბაზული ტიპისაა და აგებულია XI საუკუნის პირველ ნახევარში. გვიანსაუკუნეებში გადაკეთებული და სახეშეცვლილია. იგი დღესაც მოქმედ ეკლესიას წარმოადგენს (იხ. А. К. Кациа, Илори — памятник XI века, Сухуми, 1963).

174. „ოხვამური“ ნაწარმოებია სიტყვა „ხვამა“-დან, რაც ქართულად ლოცვას ნიშნავს.

175. მეგრ. „ს ა ლ ო რ ო ნ თ ო“ — საღვთო.

176. ი ო რ დ ა ნ ი — მდინარე პალესტინაში, რომელიც მკვდარ ზღვას უერთდება. გადმოცემის მიხედვით იოანე ნათლისმცემელმა მასში მონათლა იესო ქრისტე.

177. „Siporias“ — სიფორია || სიპურია || სიპიასი || წიფურია || ჭიპურია, სამეგრელოში ამგვარი ტოპონიმი დღეს არ არსებობს. ლამბერტის „Cippurias“ აღ. ჭყონიას თარგმანით არის წიფურია. ლამბერტის რუკაზე იგი მოთავსებულია მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე (იხ. სამეგრელოს აღწერა, დანართი რუკა). კ. კეკელიძე მას ჭიპურიას უწოდებს (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, გვ. 308). შარდენიც თავის რუკაზე მას დაახლოებით იმავე ადგილზე უჩვენებს, რო-

მელზედაც ლამბერტი. გარდა ამისა, შარდენს სიტყვიერადაც აქვს მითითებული მისი ადგილმდებარეობა. იგი წერს, რომ Sipias-ი 20 მილით არის დაშორებული ანაკლიიდან. უფრო ქვევით კი აღნიშნავს: „14-ში ანაკლიიდან გავედით. მდ. ასტოლფის (ენგურის — მ. მ.) აყოლებით გავიარეთ ორი მილი... ხმელეთით გავიარეთ ოთხნახევარი მილი და მზის ჩასვლისას Sipias-ში ჩავედით“. „მოგზაურობის“ ამ ორ ადგილს შორის წინააღმდეგობაა, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ 6—5 მილის გავლას დიდიდან საღამომდე არ მოუნდებოდნენ და ამიტომ Sipias -ი ანაკლიიდან უფრო 20 მილის სიშორეზე არი საგულეველი. ანაკლიიდან დაახლოებით ამ მანძილზე, მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, მდებარეობს სოფელი დიხაზურგა, რომელსაც უწინ დიდი წიფური ეწოდებოდა (იხ. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1966, გვ. 313). Sipias, Cippurias და წიფურიას გაიგივება ამ სიტყვის ფონეტიკური მსგავსების გამო სავესებით დასაშვებია, მით უმეტეს, რომ „წიფურის“ სრული მეგრული ფორმა, უდავოდ, „წიფურია“ უნდა ყოფილიყო. ამდენად, ეფიქრობთ, რომ Sipias-ის ადგილმდებარეობა გარკვეულია და იგი ყველგან გადმოგვაქვს წიფურიად. რაც შეეხება დღესასწაულის სახელწოდებას — სიპიასობა, როგორც ჩანს, იგი უცხოელ ავტორთა მიერ თვითნებურად ნაწარმოები სიტყვაა და მას თარგმანშიც ასევე ვტოვებთ. აქვე შევნიშნავთ, რომ მეგრული წიფური ქართულად წიფელია და აქაც ხის კულტთან უნდა გვქონდეს საქმე (დიდი წიფური შრდ. დიდი ქყონი — ქყონდილი; იხ. შენ. 135).

„წიფურია“ ქართულ წყაროებში არ გვხვდება. პროფ. შ. მესხიას ვარაუდით იგი თ. ელჩინის მუხლობრივ აღწერაში მითითებული „городок Пискурна“ უნდა იყოს, რომელსაც ელჩინი ჯგალსა და მარტილს შორის ათავსებს (Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, стр. 118).

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის თ. ბერაძის აზრით სამეგრელოში კათოლიკე-მისიონერთა რეზიდენცია სოფ. განარჯია-მუხურის ერთი უბანი — წიფურონი უნდა ყოფილიყო.

178. ტ ე რ ტ უ ლ ი ა ნ ე, კ ვ ი ნ ტ უ ს ს ე პ ტ ი მ ი უ ს ფ ლ ო რ ე ნ ს ი (დაახლ. 160—222 წწ.) — ცნობილი კართაგენელი ღვთისმეტყველი.

179. გ რ ი გ ო ლ I I I — რომის პაპი 731—741 წლებში.

180. VI მსოფლიო საეკლესიო კრება შედგა კონსტანტინოპოლში 680—681 წლებში.

181. მირსობის შესახებ იხ. ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 301—302.

182. მეგრ. „მ ა რ დ ი“ — მაღლი.

183. საგალობელში ქართული ენა ძლიერ არის დამაზინჯებული, ისევე როგორც სხვა ანალოგიურ შემთხვევებში გვაქვს. ჩვენ ყველა ისინი შეძლებისდაგვარად ქართული საღვთისმეტყველო ტექსტების მიხედვით გავმართეთ.

184. ეს ამბავი მოთხრობილი აქვს ლამბერტსაც (გვ. 145—146) და ჯუდიჩესაც (გვ. 97).

185. ილორის წმ. გიორგის კულტთან დაკავშირებული ლეგენდები და გადმოცემები იხ. თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული წერილები; თბ., 1956, გვ. 58—70; А. Кациа, Илори—памятник XI века..., стр. 15—37; ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 348—358.

186. ამ დროს იერუსალიმში ქართველების მოღვაწეობის შესახებ იხ. ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962.

187. ფ რ ა ნ ც ი ს კ ა ნ ე ლ ე ბ ი (მინორიტები) — კათოლიკე ბერების ორდენი, რომელიც დააარსა ფრანცისკ ასიზელმა XIII საუკუნის დასაწყისში.

188. გ ო ლ გ ო თ ა. — ბორცვი ძველი იერუსალიმის მიდამოებში, სადაც ქრისტიანული ლეგენდის მიხედვით ჯვარს აცვეს ქრისტე.

189. XVII საუკუნეში ნიკოლოზ-ნიკიფორეს სახელით ორი მოღვაწეა ცნობილი. ისინი ორივე ჯვარის მამის პატივს ატარებენ, მაგრამ ერთი მათგანი ტომით ქართველია — ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი (იხ. შენ. 120), ხოლო მეორე — ბერძენი. მათ ერთმანეთთან აიგივებდნენ, მაგრამ, როგორც კ. კეკელიძემ გაარკვია, ეს ორი სხვადასხვა პირია (იხ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, გვ. 292—313). ნიკიფორე ბერძენი (კუკოსონელი) საქართველოში XVII საუკუნის 30—40-იან წლებში მოღვაწეობდა. იგი აქ ჩამოსულა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოდან. კახეთის მეფეს თეიმურაზ I იგი ელჩად ჰყოლია მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და რუსეთში. ერთის შეხედვით ძამპის ბერძენი ბერი ნიკოლოზ-ნიკიფორე, ნიკიფორე კუკოსონელად შეიძლება მიგვეჩინა, რომ ჩვენი ავტორი არ ამბობდეს — ჯვარის მამად არისო იგი ამჟამად. ნიკიფორე კუკოსონელი კი — 1642 წლიდან საქართველოში აღარ ჩანს (კეკელიძე, იქვე, გვ. 296). ამდენად, სიტყვას „ამჟამად“ ძამპის საქართველოში მოღვაწეობის რა პერიოდიც არ უნდა მივუყენოთ (იგი, როგორც ვიცით, ჩვენში 1649 წლიდან იმყოფებოდა), მის დროს ნიკიფორე კუკოსონელი აქ აღარ უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე, ძამპის სიტყვებში ეჭვის შეტანა ამ შემთხვევაში მანძი ძნელია. ვარაუდი იმისა, რომ ძამპის დროს კიდევ ერთი ნიკოლოზ-ნიკიფორე ჯვარის მამა იყო (თანაც ბერძენი), არ იქნებოდა რეალური. ისმის ბუნებრივი კითხვა: ნიკოლოზ კუკოსონელი კვლავ ხომ არ გამოჩნდა საქართველოში XVII საუკუნის 60—70-იან წლებში? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა, სათანადო მასალების არარსებობის გამო, დღესდღეობით შეუძლებელია, მით უმეტეს, რომ ბერძენი ნიკოლოზ-ნიკიფორე იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპების მიხედვით დადგენილ XVII საუკუნის ჯვარის მამათა ქრონოლოგიურ სიაში საერთოდ არ ჩანს (იხ. ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის..., გვ. 40).

190. აქ „მოგზაურობის“ სარედაქციო უზუსტობასთან უნდა გვეკონდეს საკმე. მიცვალებულის მეორმოცე დღეს დასაფლავება, ბუნებრივია, სრულიად შეუძლებელი იყო. მეორმოცე დღეს, როგორც ცნობილია, იხდიან ე. წ. „ორმოცს“ — მიცვალებულის სულის მოსახსენებელ პანაშვიდს (იხ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 66).

191. გურიის სამთავროს ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა ოდიშის სამთავრო, აღმოსავლეთით — იმერეთის სამეფო, სამხრეთით — აჭარა, დასავლეთით — შავი ზღვა.

192. როგორც ჩანს, იგულისხმება მდ. ჭოროხი.

193. ცნობილია, რომ იბერია მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ეწოდებოდა.

194. კ ე დ რ ე ნ ე, გ ი ო რ გ ი — XI საუკუნის ცნობილი ქრონოგრაფოსი. საქართველოს შესახებ მისი ცნობები იხ. გეორგიკა, V, თბ, 1963, გვ. 7—82.

195. ს კ ა ნ დ ე || ს კ ა ნ დ ა — აღრეშუასაუკუნეების ცნობილი ციხე-სიმაგრე. მდებარეობს თერჯოლის რაიონში.

196. რ ე ჯ ი ა დ ა ს კ ო რ ჯ ი ა — ამ ციხე-სიმაგრეების ადგილმდებარეობის დადგენა ვერ ხერხდება.

197. პტოლემეოსთან „კოტატენის ქვეყანა“ არ გვხვდება. ძველი ავტორების ცნობები ქუთაისის შესახებ იხ. ვ. ჩანკვეტაძის წიგნში ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 7—88.

198. ტრაპეზუნდის იმპერია || ტრაპიზონის საკეისრო დაარსებულ იქნა 1204 წელს მცირე აზიის იმ ტერიტორიაზე, რომელიც საქართველოს ესაზღვრებოდა და რომელიც ბიზანტიის იმპერიას თამარ მეფემ ჩამოართვა. ტრაპიზონის სამეფოს ძირითად მოსახლეობას ლაზები, ანუ ჭანები წარმოადგენენ. 1461 წელს ტრაპიზონი თურქებმა დაიპყრეს (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 212).

199. შაჰ აბას დიდი გარდაიცვალა 1629 წელს.

200. იგულისხმება ლევან III დადიანი, მანუჩარ I შვილიშვილი, იგივე შამადავლე; მთავრობდა 1661—1680 წლებში, ე. ი. იმ დროს, როცა შარდენი სამეგრელოში იმყოფებოდა.

201. კ ა პ უ ც ი ნ ე ბ ი — კათოლიკური ორდენის ბერები, რომლებიც კაპიშონიან ანაფორებს ატარებდნენ. ორდენი დაარსდა 1525 წლის ახლო ხანებში.

202. ი ა ზ ო ნ ი || ი ა ს ო ნ ი — არგონავტების შესახებ ძველი ბერძნული მითის მთავარი გმირი (იხ. შენ. 79).

203. იგულისხმება საფრანგეთის მეფე ლუი XIV (1643—1715 წწ.).

204. ასტოლფი, ასტელფი პატარა კოდორი; ენგური, ქობოსი.

205. ანაკლია ერთ-ერთი უძველესი დასახლებული პუნქტი იყო შავი ზღვის სანაპიროზე (E. A. Пахомов, Монетные клады, в. V, стр. 8). ჰერაკლეს სახელით მას იხსენიებს ლუი გრანჟიეც 1615 წლით დათარიღებულ წერილში (იხ. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 140). ლამბერტის ცნობით XVII საუკუნეში აქ საეპისკოპოსო კათედრაც არსებობდა (სამეგრელოს აღწერა, გვ. 121). ანაკლიაში ციხეც იყო.

206. როგორც ჩანს, ლაპარაკია ლევან II დადიანის ვეზირის სალი ათაბას ქვრივზე. ამ ვეზირის შესახებ მ. თამარაშვილს მოჰყავს პატრი ძამპის რომში გაგზავნილი წერილი (ისტორია კათოლიკობისა... გვ. 205).

207. 1627 წელს თეათინელები აღმოსავლეთ საქართველოში მოვიდნენ (ზოგი ავტორის ვარაუდით — 1626 ან 1628 წლებში), სამეგრელოში კი 1633 წელს გადავიდნენ (იხ. შენ. 92, 93.)

208. იგულისხმება ლევან II დადიანი, რომელსაც მართლაც დიდი პატივით მიუღია თეათინელი პატრები (იხ. ჯუდიჩე, წერილები... გვ. 104—105).

209. იეზუიტები — კათოლიკური ორდენის ბერები. იეზუიტთა ორდენი დაარსდა იენასიო ლოიოლამ 1534 წელს. 1773 წელს პაპმა ეს ორდენი აკრძალა, მაგრამ 1814 წელს იგი კვლავ აღდგენილ იქნა.

210. იგულისხმება ლევან III მეუღლე, სილამაზით განთქმული თინათინ დედოფალი, ასული ალექსანდრე იმერთ მეფისა.

211. მ ე დ ე ა — გმირი ძველი ბერძნული მითისა არგონავტების შესახებ (იხ. შენ. 79, 202), კოლხეთის მეფის აეტის ასული, გრძნეული ქალი.

212. იგულისხმება ჯან შარდენის პირველი მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში (სპარსეთ-ინდოეთში), რომელიც მოგზაურმა განახორციელა 1664 წელს.

213. აქ ნახსენები მთავარი ლევან III დადიანია, ხოლო კათალიკოსი ექვთიმე საყვარელიძე (1666—1673 წწ.) უნდა იყოს, რომელიც სამეგრელოშია. თუ რატომ უნდა ყოფილიყო მთელი დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მეთაური სამეგრელოში,

ეს განმარტებას მოითხოვს. როგორც ბ. ლომინაძემ გაარკვია, XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, ბიჭვინტის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსი შედარებით მუდმივად ოდიშში (ზოგჯერ გურიაშიც) იმყოფებოდა, რასაც იმერეთის სამეფოს დასუსტება და ოდიშის სამთავროს გაძლიერება განაპირობებდა. ამას ხელს უწყობდა ლევან II დადიანის ფართო საეკლესიო პოლიტიკაც, რომელიც მთელი დასავლეთის საქართველოს მასშტაბით მოქმედებდა. XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი კათალიკოსები ძირითადად იმერეთის სამეფოს ცენტრში, გელათ-ქუთაისში იმყოფებიან, რაც ამჯერადაც ოდიშის სამთავროს დასუსტებით იყო გამოწვეული. (ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 139—240). შარდენის ცნობით კი კათალიკოსი, თუმცა შესაძლოა დროებით, მაგრამ კვლავ დადიანთან არის.

214. შარდენის მიხედვით ქართულად „საბატარი“ უნდა დაგვეწერა, მაგრამ გასათვალისწინებელია ორი ვარსკვლავი: 1) საბახტარაშვილი (საბახტარასკუა) დღესაც ცნობილი გვარია. 2) კ. ბოროზდინი პირდაპირ მიუთითებს, რომ „ბეკო საბახთარი პირდაპირი შთამომავალია იმ საბახთარის, რომლის სტუმართმოყვარეობა ორასის წლის წინათ აღმოსავლეთის განთქმულმა მოგზაურმა ფრანგმა შარდენმა აღწერა“ (კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი (1854—1861), მოგონებანი, თარგმნილი თ. სახოკიას მიერ, თბ., 1934, გვ. 333). აქ ნახმარი „თ“ მთარგმნელისეულია, რუსულად „ტ“ არის და ერთგან ქართულ თარგმანშიაც „საბახტარი“ წერია (გვ. 338). საინტერესოა ისიც, რომ კ. ბოროზდინის მიხედვით ბეკო საბახტარი თავადია (საბახტარები სამასი წლის წინათ გათავადიშვილებულან, ლიპარიტ დადიანის დროს), ჰყავთ აუარებელი კომლი ყმა აზნაურისა და გლეხებისა, თავის მხარეში განთქმულ და გველენიან კაცად ითვლება, მამა-პაპათა ზნე-ჩვეულებისათვის იოტის ოდენაც არ უღალატია (იქვე, გვ. 335, 337). სხვაგან კი იგივე ავტორი საწინააღმდეგო ცნობას გვაწვდის: „შარდენი ამბობს, რომ იმის დროს საბახთართა გვარი თვალსაჩინო მებატონეებს ეკუთვნოდაო, და დღეს მათნი შთამომავალნი მცირემამულიანი აზნაურები არიან“ (კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურიე, ბატონყმობა სამეგრელოში, თარგმანი და წინასიტყვაობა თ. სახოკიასი, ტფ., 1927, გვ. 29). თვით ბოროზდინის ნამბობიდან გამომდინარე, უპირატესობა წინა ცნობას უნდა მიენიჭოს.

215. სალიპარტიანო — ოდიშის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი; მდებარეობდა მდ. ტეხურის ზემო წელზე, მის ორსავე მხარეს. ვახუშტის თქმით „და არს ჰყონდიდიდამ უნაგირამდე მთის ძირი სალიპარტიანო. არიან ამ ადგილთა შინა მოსახლენი მთავარნი და აზნაურნი; და არს ქვეყანა ესე მსგავსი ვაკისა და უმეტეს ნყოფიერი და ტყიანი“ (აღწერა... თბ., 1941, გვ. 167). სალიპარტიანო დადიანების გვარის უმცროს შტოს ეკუთვნოდა (იხ. ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 113; ექ. თაყაიშვილი, ძველი საქართველო, III, ტფ., 1913—1914, გვ. 218; M. Brosset, Voyages archéologiques, Rapp. VII, p. 33; თ. ბერაძე, ერთი საკითხი სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, 1964; შ. ჭლარკავა, სალიპარტიანო — ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 113, 1965).

216. ჭილაძე — დასავლეთ საქართველოს ცნობილი ფეოდალური საგვარეულო. მათი სამფლობელო — საჭილაო — მდებარეობდა მდ. რიონის შუა წელზე, აწინდელი აბაშის, სამტრედიისა და ლანჩხუთის რაიონების ტერიტორიაზე. ლევან დადიანის მეორე ცოლი დარეჯანი (ნესტან-დარეჯანი), რომელიც მან თავის ბიძას გიორგი ლიპარტიანს 1628 წელს წაართვა, იყო ასული როვანოზ ჭილაძისა და მისი მეუღლის უტანდარ ჩხეტიძისა. ნესტან-დარეჯან მრავალგზის არის გამოსახული ლევან II საოქრომჭედლო სახელისნოში შესრულებულ ხატებზე და სამეგრელოს არაერთი ეპ-

ლესის კედლებზე თავისი ოჯახის წევრებთან ერთად, თანხლები წარწერებით. (იხ. ექ. თაყაიშვილი, ძველი საქართველო, III, გვ. 2—19; ლ. ხუსკივაძე, ქედური ხელოვნების მნიშვნელოვანი კერა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში, საბჭოთა ხელოვნება, 1969, №1).

217. ვახუშტი ამ ვეზირს პაატას უწოდებს (იხ. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 303). ლამბერტის მიხედვით, მას პაპუნა (Papia) რქმევია. იგი მთავრის შემდეგ მეორე კაცი ყოფილა ოდიშში, ამიტომ ლევანს შეშინებია შინაური ომი არ გამოეწვია ამ ამბავს და იმით დაკმაყოფილებულა, რომ დაუტუსაღებია და გურიის მთავრისათვის გადაუტია იგი. ლამბერტისავე ცნობით, ამ ვეზირს მონაწილეობა მიუღია ლევანის წინააღმდეგ შეთქმულებაში (იხ. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 16—19).

218. აფხაზეთის მთავარს ლევან დადიანისათვის სერიოზული წინააღმდეგობა არ გაუწევია და არც ომი დაუწყია (ამის შესახებ არაფერს ამბობენ უფრო სარწმუნო ავტორები ლამბერტი და ჯუდიჩი). შარდენი, ალბათ, გულისხმობს იმ თავდასხმებს რომელსაც აფხაზი ფეოდალები მუდმივად აწარმოებდნენ მეზობელ სამეგრელოს ტერიტორიაზე (იხ. И. Г. Антелава, Очерки по истории Абхазии XVII—XVIII веков, Сухуми, 1951, стр. 30—36; З. В. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.). стр. 263—264).

219. „ლევან დადიანს ნესტან-დარეჯანისაგან ორი ვაჟი: ალექსანდრე და მანუჩარი და ორი ქალი: გულ და ზირა ანუ ზილიხანი ჰყავდა. ყველა მისი შვილები სუსტი აგებულებისანი იყვნენ, ვაჟები კი დამბლადაცემულები. ალექსანდრემ შეირთო გურიელის ქალი და გარდაიცვალა ერთი წლის შემდეგ. მანუჩარისა და გულის თავდასავალი არა ვიცით რა. ზილიხანი მიათხოვეს იმერეთის მეფის ალექსანდრეს უფროს ვაჟს“ (მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, II, ტფ., 1900, გვ. 191). ლევანის ერთ-ერთი ქალიშვილისათვის (სავარაუდოა, რომ გულისათვის) ჯუშუბე ჯუდიჩეს უმკურნალა. ავადმყოფი მცირე ხნით გამოკეთებულა (ჯუდიჩე, წერილები..., გვ. 104), მაგრამ, როგორც ჩანს, მაინც მალე გარდაცვლილა.

220. ფარსადან გორგიჯანიძე ამბობს: „ლევან დადიანს შვილი მოკვდა და მამამ შვილის ტირილში ლახტი თავს გარდიკრა და შვილს ზედ დაკვდა დაუმარხავს (ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ტფ., 1926 გვ. 54). ბროსე წერს, რომ იგი ცხენიდან გადმოვარდნილა ნადირობის დროს და მომკვდარა (ბროსე, საქართველოს ისტორია, II, გვ. 186, 198).

221. ვამეყ III, გიორგი I ლიპარტიანის შვილი, ლევან I შვილიშვილი, მთავრობდა 1658—1661 წლებში, მანუჩარ I შვილიშვილისა და ლევან II ძმისწულის ლიპარიტ III (1657—1658) წყ. შემდეგ. ლიპარიტ III დროს იმერეთის მეფემ ალექსანდრე III მოაოხრა ოდიში (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 305—306; ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 109). შარდენი ცდება: კილაძეს ვამეყის გამთავრებაში მონაწილეობის მიღება არ შეეძლო, რადგან იგი ამ დროს დიდი ხნის გარდაცვლილი იყო (გარდაიცვალა 1635 წ.).

222. იგულისხმება ქართლი და მისი მეფე ვახტანგ V, შაჰნავაზი.

223. ალექსანდრე III იმერეთის მეფე, ძე გიორგი III, იგი გამეფდა 1639 წელს და გარდაიცვალა არა 1658 წელს, არამედ 1660 წელს. დიდად იყო შევიწროვებული, ერთის მხრივ, თურქეთისა და ირანისაგან, მეორეს მხრივ, კი ლევან II დადიანისაგან. მან დახმარებისათვის რუსეთის ხელმწიფეს მიმართ და 1649 წელს მოსკოვში ელჩები გაგზავნა (იხ. საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, თბ., 1958,

გვ. 306—307; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, გვ. 427—432).

224. ბ ა გ რ ა ტ მ ი რ ზ ა — იმერეთის მეფე ბაგრატ IV, ალექსანდრე III ძე. გარდაიცვალა 1681 წელს.

225. იგულისხმება სამეგრელოს დედოფალი თინათინი, ლევან III დადიანის ცოლი (იხ. შენ. 210).

226. თეიმურაზ I გამეფდა კახეთში 1606 წელს. წლების განმავლობაში იყო ქართლ-კახეთის მეფე. 1632 წელს ორივე ტახტი დაკარგა და მცირე ამალით იმერეთს გადავიდა. 1634 წელს კვლავ დაიბრუნა კახეთის ტახტი, რომელიც 1648 წელს კვლავ დაკარგა. ამის შემდეგ იმერეთში იმყოფებოდა. ბოლოს ირანის შაჰის დაქვინებით მოთხოვნით ეახლა მას. შაჰმა იგი ასტრბადის ციხეში გამოკეტა, სადაც გარდაიცვალა 1663 წელს (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია I, გვ. 328—352; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები..., II გვ. 257—409). თეიმურაზის ასული ნესტან-დარეჯანი, ზურაბ ერისთავის ცოლყოფილი, იმერეთის მეფის ალექსანდრე III მეორე ცოლი იყო. „რამეთუ ამა ალექსანდრეს პირველად ედგა გურიელის ასული ცოლად მაშინ დაეწამა ცილი რაჟმე ქალსა მას გურიელსა და მისთვის იგი განუტევა ალექსანდრე და ესე დარეჯან ისუა ცოლად“ (ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II, თბ., 1959, გვ. 415).

227. დარეჯანს ბაგრატ მირზასათვის მიუთხოვებია თავისი ძმისწული, დავითის ასული, რომელსაც სახელად ქეთევანი ერქვა და არა ნესტან დარეჯანი (ქც, II, გვ. 436; მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, II, გვ. 199; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა (1466—1770), შ. ბურჯანაძის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 31).

დათუნა II დავითი იყო თეიმურაზის ვაჟიშვილი და არა ძმა (იხ. ჯ. ოდიშელი, მცირე ქრონიკები, თბ., 1968, გვ. 122).

228. ვახტანგ ჭუჭუნასშვილი, იმერეთის მეფის ალექსანდრე III შორეული ნათესავი, „ბაგრატიონი“ (ფარსადან გორგიჯანიძე, საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 170—171); დარეჯანმა ქმრად შეირთო და იმეფა მასთან ერთად 1660 წელს, ამ დროს ასლან ფაშა შემოვიდა იმერეთს, დაატყვევა იგი და დარეჯანსა და ქეთევანთან ერთად წაიყვანა ოლთისს (ქც, II, გვ. 437; ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 378).

229. ქართულ წყაროებში ამ დროს იმერეთის კარზე ოტია ჩხეიძე არ ჩანს, არის სეხნია ჩხეიძე, სახლთუხუცესი, იმერეთის ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალთაგანი, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ტახტზე მეფეების აღზევება-ჩამოგდებაში.

230. შ ა ჰ ნ ა ვ ა ზ - ა ნ ი — ქართლის მეფე ვახტანგ V, რომელიც როსტომის შემდეგ (1658 წელს) გამეფდა. იგი იყო თეიმურაზ მუხრან-ბატონის შვილი. ვახტანგ V-ით იწყება ბაგრატიონთა მუხრან-ბატონების შტოს მოღვაწეობა ქართლის ტახტზე.

231. „ხოლო ამა შანავაზ მეფესა ესუა ცოლად ასული ყაფლანისა, სახელით როდამ, ქალი ფრიად პატიოსანი და შემკული ყოვლითავე საქმითა კეთილითა, სრული სწავლითა სამხთოთა და საერთა, შეუნიერი და პირის-წყალი დედათა. ხოლო ოდეს უბოძა ყაენმან ქართლი მეფეს შანავაზს, მაშინ მოსწერა შერთვა მარიამ დედოფლისა და ვერღარა ექმნა ყაენსა და არღარა ღონე ჰქონდა; შეირთო მარიამ დედოფალი. და ქმნეს ქორწილი სახელოვანი და ესუა ორივე ცოლად. რამეთუ ესხნეს როდამთანა

ძენი და ასულნი“ (ქრც, II, გვ. 435). ე. ი. შაჰმა ვახტანგს ძალით შერთო მეორე ცოლი. ირანის შაჰის მიერ საქართველოში მრავალცოლიობის იძულებითი შემოღების ცდები ერთ-ერთი საშუალება იყო ჩვენში უცხო ადათ-წესების დანერგვისა და საქართველოს გამაჰმადიანებისათვის.

232. მარიამის პირველი ქმარი იყო სვიმონ გურიელი. როდესაც სვიმონმა 1625 წელს თავისი მამა მამია გურიელი მოკლა, ლევანმა მას შეუთვალა მარიამი გამომიგზავნეთ. სვიმონმა უარი შემოუთვალა. მაშინ ლევანმა გაილაშქრა მის წინააღმდეგ, დაამარცხა იგი და მარიამი თან წამოიყვანა. 1636 წელს იძულებით, „გუემით“ ლევანმა იგი ცოლად მისცა ქართლის მეფე როსტომს. ამ ქორწინების დროს მარიამის მზითვების მეტად საინტერესო სია დღესაც დაცულია (იხ. ს. ბარნაველი, დადიანის ისულის მზითვის წიგნი, მუზეუმის მოამბე, ტ. XXIII-ბ, 1962). როდესაც 1658 წელს როსტომი გარდაიცვალა, მარიამი შაჰ აბას II ბრძანებით თბილისის ციხეში ჩასვეს, ხოლო შემდეგ შაჰ აბასისვე ბრძანებით მას ვახტანგ V შაჰნავაზი ირთავს (იხ. შენ. 231). „და ედვა ამა დედოფალსა პატივი დიდი ყანისაგან და ყოვლისა საქართველოსა კაცთაგან და ქალთაგან, მთავართა და დიდებულთაგან, იყო ყოვლითურთ შემკული ქეთილითა, რომლისა მსგავსი თამარ მეფისა შემდგომად არღარავინ“ (ქრც, II, გვ. 441). მემატინის მიერ მარიამის თამარ მეფესთან შედარება შემთხვევითი არ არის. იგი თავისი დროის გამოჩენილი პიროვნება იყო. XVII საუკუნის 40-იან წლებში მისი ბრძანებით გადაწერილ იქნა ძველი ქართული საისტორიო თხზულებათა კრებული, რომელიც დღესაც მარიამისეული „ქართლის ცხოვრების“ სახელწოდებით არის ცნობილი. მარიამი იყო მრავალი დანგრეული ტაძრის აღდგენა-განახლების ინიციატორი, მათ შორის სვეტიცხოვლისაც, რომლის ერთ-ერთ კედელზე დღემდე შემორჩენილი მისი და მისი შვილის, ოტიას, ფრესკული გამოსახულება. მარიამი გარდაიცვალა 1683 წელს.

233. ა რ ჩ ი ლ ი—მეფე, ცნობილი პოეტი. იგი იყო ვახტანგ V შაჰნავაზისა და მისი პირველი ცოლის, როდამის უფროსი ვაჟი. დაიბადა 1647 წელს. 1661 წელს იგი მამამ იმერეთის ტახტზე დასვა. 1663—1675 წლებში შაჰ აბას II წყალობით, რომელმაც მას მაჰმადიანობა მიაღებინა, განაგებდა კახეთის სამეფოს. 1675 წელს არჩილმა, მამის სურვილის წინააღმდეგ დატოვა კახეთის ტახტი და წავიდა ახალციხის ფაშასთან, რომლის მეშვეობითაც 1678 წელს დაიბრუნა იმერეთის ტახტი, მაგრამ 1679 წელს ტახტი კვლავ დაატოვებინეს. შემდეგ მოსკოვს გაემგზავრა. კვლავ რამდენიმეჯერ იბრუნებს და ტოვებს იმერეთის ტახტს. 1699 წელს სამუდამოდ მიემგავზრება მოსკოვს და იქ ლიტერატურულ საქმიანობას ეწევა. გარდაიცვალა იქვე, 1713 წელს. (იხ. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, თბ., 1952, გვ. 462—482).

234. აქ უნდა ვიგულისხმოთ ზაალ არაგვის ერისთავი, 1659 წლის სპარსელების წინააღმდეგ კახეთის აჯანყების ერთ-ერთი მოთავე, რომელიც არც სპარსეთის შაჰს უღებდა თავს და არც ქართლის მეფეს ვახტანგ V. შაჰს ბრძანება გამოუცია „ზაალის მოსპობისა და განადგურების შესახებ“ (ვ. ფუთურიძე, მოჰამედ თაქერის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 399) და ამ საქმის შესრულება ვახტანგისათვის მიუზღვია. ვახტანგს გადაუბირებია ერისთავის ძმისწული ოთარი, რომელიც ამავე დროს მეფის დისწულიც იყო და მას მოუკლავს ზაალი დღემდე 1660 წლის მაისში (იხ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია..., გვ. 71; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები..., II, გვ. 407—409).

235. იგულისხმება ლევან III, ლევან II ძმისწული, იოსების ძე.

236. მას შემდეგ რაც ვახტანგ მეფემ დადიანად ლევან III შამადავლე დასვა, მას ცოლად შერთო თავისი ძმისწული თინათინი.

237. ამ დროს იმერეთის კარზე ცნობილია „ლაშხის შვილი ხოსია თავი ლეჩხუმისა... შეჩენითა ხოსია ლაშხის-შვილისათა მოკლეს სვანეთს დადიანი ვამიყ ბრძანებითავე ვახტანგ მეფისათა“ (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 308—309). ამიტომ ვფიქრობთ, რომ შარდენის „Kotzia“ ხოსია უნდა იყოს.

238. 1667 წელს არჩილი ცოლად ირთავს ბაგრატის ნაცოლარს, თეიმურაზის შვილს, დავითის ასულს ქეთევანს, რომელიც მისმა მამიდამ, დარეჯანმა ასლან ფაშას მისცა მძევლად და ახალციხეში იმყოფებოდა, „ხოლო აწ საქმითავე დარეჯანისათა დაიხსნა შანაოზ მეფემან ქეთეონ, წარიყვანა და შერთო ძესა თვისსა“ (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 310; ჯ. ოდიშელი, მცირე ქრონიკები, გვ. 122).

239. იგულისხმება დემეტრე, ძე სვიმონ I გურიელისა.

240. უნდა იყოს 1661 წელი.

241. იგულისხმება ლევან III დადიანის მეუღლე თინათინის უმცროსი და.

242. იგულისხმება იმერეთის ყოფილი მეფე დემეტრე და გურიის მთავარი გიორგი.

243. „Ratchia“ — რაჭის ციხედ ვთარგმნეთ, თუმცა გაურკვეველია კონკრეტულად რომელ ციხეზეა ლაპარაკი.

244. უნდა იყოს 1669 წელი.

245. ეს ორი ხოსია (პირველი, რომელმაც ვამეყ დადიანი მოაკვლევინა სვანებს — იხ., შენ. 237; და მეორე — შარდენის მიხედვით პირველის მკვლეელი) ერთი და იგივე პიროვნება ჩანს. როცა დარეჯანმა და ვახტანგ ჭუჭუნას შვილმა იმერეთის ტახტი კვლავ დაიკავეს (1668 წელს) „ჰყვენეს სანდოთ თვისად ლაშხის შვილი ხოსია თავი ლეჩხუმისა და ჰსცხო მირონისაცა დარეჯან ხოსიას“. შემდეგ იმერელმა დიდებულებმა გადმოიბირეს ხოსია და მოაკვლევინეს დარეჯანი (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 311).

246. ჩხარის ბრძოლა სეხნია ჩხეიძის თაოსნობით მომხდარა 1666 წელს. იგი ჯერ ბაგრატს უჭერდა მხარს დარეჯანის წინააღმდეგ, შემდეგ კი ბაგრატსაც აუმხედრდა. მან დახმარებისათვის დადიანს მოუწოდა და შეერთებული ძალებით შეებრძოლა მეფეს, მაგრამ „იძლია სეხნია ჩხეიძე და მოჰკლეს იგი“ (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 312).

247. კ ა ც ი ა ჩ ი ქ ვ ა ნ ი — დასავლეთ საქართველოს ერთი ძლიერი ფეოდალთაგანი. იგი ლევან III დადიანს დაუახლოვდა, მისგან საუფლოდ სალიბარტიანო მიიღო, შემდეგ კი სადადიანოს ვეზირიც გახდა (იხ. ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 212—214). კაცია ჩიქვანი და მისი ოჯახის წევრები გამოსახულნი არიან მარტვილის ტაძრის კედელზე. ფრესკას თან ახლავს ვრცელი მხედრული წარწერა. კაცია ჩიქვანი გამოსახულია აგრეთვე ნაკურალეშის ეკლესიის კედელზე თანმხლები წარწერით (იხ. ექ. თაყაიშვილი, ძველი საქართველო, III, გვ. 120—123).

248. ლ ე ჩ ხ უ მ ი — ძველი თავგერი, მდებარეობს მდინარეების ცხენისწყლისა და რიონის სათავეებთან, რაჭის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს. ცნობილია, რომ რაჭა-ლეჩხუმის ტერიტორიაზე წინათ სვანებს უცხოვრიათ. ჩიქვანების გვარიც სვანური წარმოშობისა უნდა იყოს (ჩიქოიანი || ჩიქქუანი || ჩიქვანი, რაც შემდეგ, რუსულის გავლენით, გახდა ჩიქოვანი). 1704 წლიდან ჩიქვანები გადადიანდნენ და შემდეგ ამ საგვარეულოს წარმომადგენლები იყვნენ ოდიშის მთავრები. პირველი

ჩიქვანები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩნდნენ, იყვნენ კაცია და მისი ძმა. ამ უკანასკნელმა ჭყონდიდლობა ჩაიგდო ხელში (იხ. ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 112).

249. **ჰეროდოტე** — ძველი ბერძენი ისტორიკოსი (ძვ. წ. აღ. 484—425 წწ.), რომელიც „ისტორიის მამად“ იწოდებოდა. წარმოშობით მცირე აზიის ქალაქ ჰალიკარნასიდან იყო. მისი თხზულება „ბერძენ-სპარსელთა ომების ისტორია“ შეიცავს ძვირფას ცნობებს საქართველოსა და კავკასიის შესახებ (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960).

250. იგულისხმება ბოსფორის სრუტის შავ ზღვასთან შეერთების ადგილი.

251. **სტადიონი** — ძველი ბერძნული სიგარძის საზომი ერთეული. უღრის 174—230 მეტრს.

252. იგულისხმება თურქეთის სულთანი.

253. ანაკლიიდან მდ. რიონამდე (ფაზისამდე) ენგურის ოდენა სხვა მდინარე არ არის გარდა მდ. ხობისა (ხობის წყალი), მაგრამ მას ძველი და ახალი დროის არც ერთი ავტორი კელმქელს არ უწოდებს. მდ. ხობს ძველ ავტორებთან ქარიენტი ეწოდება (იხ. შენ. 57). ლანგლეს შენიშვნით აქ უნდა ვიგულისხმეთ მდინარე ხობის თურქების მიერ შერქმეული სახელწოდება Kankhal (Voyages..., I, გვ. 419, შენ. 2).

254. **მუსტაფა ლალაფაშა** — ოსმალთა ჯარის სარდალი, რომელიც 1578 წელს ამიერკავკასიაში მოვიდა. ჩილდირის ტბასთან ოსმალებსა და სპარსელებს შორის მოხდა ბრძოლა, გაიმარჯვეს ოსმალებმა. მუსტაფა ლალაფაშამ თითქმის მთელი საქართველო დაიპყრო (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ., 1964, გვ. 99—100; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1948, გვ. 277).

255. **გალერა** — დიდი ნიჩბებიანი გემი, რომელზედაც აფრები მხოლოდ დამხმარე საშუალებად გამოიყენებოდა. გემის ეს ტიპი უძველეს ხანაში გაჩნდა და სამხედრო ფლოტში XVIII საუკუნემდე შემორჩა.

256. **რეა** — ძველი ბერძნების დედა ღვთაება, ცოლი კრონოსისა, ზევსის მშობელი. მას რეა-კიბელას უწოდებდნენ. არიანე ლაპარაკობს არა რეას ტაძარზე, არამედ ქალღმერთ ფასიანეს ქარდაკებაზე, რომელიც იდგა მდ. ფაზისში შესასვლელის მარცხენა მხარეს და რომელიც რეას ქანდაკებას წააგავდა (იხ. არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, გვ. 39). როგორც „მოგზაურობის“ გამომცემელი ლანგლე შენიშნავს (Voyages..., I გვ. 422, შენ. 1), აქ შარდენს, შესაძლოა, არეული აქვს კედრენს მიერ აღნიშნული რეას ტაძარი მცირე აზიაში, რომელიც იმპერატორ ზენონის დროს ღვთისმშობლის სახელზე აკურთხეს.

257. **ზენონი** — ბიზანტიის კეისარი 474—491 წლებში.

258. სებასტი, იგივე სებასტოპოლისი ἢ სევასტოპოლისი, მდებარეობდა არა ფაზისის შესართავთან, არამედ დღევანდელი სოხუმის ტერიტორიაზე (იხ. ნ. ლომოური, კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, გვ. 38, 44, 45).

259. ქალაქ კოლხოსის არსებობის შესახებ ცნობა, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს ლანგლე (Voyages..., I, გვ. 423, შენ. 2), არც ერთ ძველ წყაროში არ არის აღნიშნული. ამის შესახებ რაიმე ცნობა არც ქართულ წყაროებშია. მართალია, ლიტერატურაში ზოგჯერ გვხვდება კოლხოსი (მაგ. ჰორაციუსის კომენტატორი ამბობს, რომ კოლხოსი პონტოს ქალაქიაო, ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს რასინთანაც), მაგრამ ეს არ შეიძლება სარწმუნოდ მივიჩნიოთ.

260. მარციალე, მარკუს აგრელიუს — რომაელი პოეტი. ცხოვრობდა დაახვ. ახ. წ. 40—102 წლებში.

261. „Copolette“ — სხვა არაფერი შეიძლება იყოს, გარდა ქობულეთისა, რადგან იგი მართლაც მღ. ფაზისის შესართავიდან გონიოსკენ მიმავალ გზაზეა.

262. იგულისხმება მღ. ქოროხი.

263. ა გ ა თ რ ა ს ქ ო ლ ა ს ტ ი კ ო ს ი — VI საუკუნის ბიზანტიელი მწერალი.

264. იგულისხმება ახალციხის ფაშა ასლან I (1659—1679 წწ.), როსტომ ფაშის ძე.

265. იგულისხმება პლინიუს უფროსი (23—79 წწ.), ძველი რომაელი მწერალი და მეცნიერი.

226 კ ვ ი ნ ტ - კ უ რ ც ი უ ს ი — ახ. წ. აღ. I საუკუნის რომაელი ისტორიკოსი.

267. იგულისხმება ალექსანდრე მაკედონელის (ძვ. წ. 356—323 წწ.) აღმოსავლეთში ლაშქრობა, რომლის დროსაც მან მართლაც მიიღწია ინდოეთამდე და დაიპყრო ამ ქვეყნის ნაწილი.

268. გ ა ნ გ ი — ერთ-ერთი უდიდესი მდინარე ინდოეთში.

269. ი ა ქ ს ა რ ტ ე II ი ა ქ ს ა რ ტ ო ს ი — ახლანდელი მდინარე სირადარია.

270. ჰ ი რ კ ა ნ ი ა — კასპიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე ქვეყანა.

271. როგორც ჩანს შარდენი, გოდერძის უდელტეხილით გამოსულა მტკვრის ხეობაში.

272. გაურკვეველია თუ რომელ ციხეს გულისხმობს შარდენი. ბგერათმისგავსების მიხედვით შეიძლება იყოს ტამალას ციხედ (ასპინძის რაიონში) ვივარაუდოთ.

273. ს ა ნ ჯ ა ყ ი — თურქული დროშა, სადროშო. ადმინისტრაციული ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინია (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები..., გვ. 95).

274. შარდენი აქ, უეჭველად, ურბნისს გულისხმობს, რომელიც უძველესი ქალაქი იყო და სადაც დიდი ეკლესია (VI საუკუნის ბაზილიკა) დღესაც დგას.

275. „Congregatia de propaganda fide“ — პროპაგანდა ფიდეს კონგრეგაცია; დაარსდა რომში 1622 წელს პაპის გრიგოლ XV მიერ. ეს იყო სამისიონერო საზოგადოება, რომელიც მიზნად ისახავდა კათოლიკური რელიგიის გავრცელებას არაკათოლიკურ ქვეყნებში. პაპმა ურბან VIII 1627 წელს კონგრეგაციას შეუერთა „Collegium de propaganda fide“, რომელიც ამზადებდა მისიონერებს. პროპაგანდა ფიდე წარმოადგენდა ყველა კათოლიკური მისიის უმაღლესს ინსტანციას. ორგანიზაციაში შედიოდნენ გენერალური პრეფექტი (კარდინალი), ეკონომიკის პრეფექტი, რამდენიმე კარდინალი და მრჩეველი, პაპის მდივანი და დაბალი წოდების სასულიერო პირი. პროპაგანდას თავისი აგენტურა ჰყავდა მსოფლიოს თითქმის ყველა ქვეყანაში. ეს ორგანიზაცია არა მარტო მისიონერებს გზავნიდა საქართველოში, არამედ მიწერ-მოწერასაც აწარმოებდა საქართველოს მეფე-მთავრებთან. მაგ: 1665 წელს ფიდეს წერილი გამოუგზავნია ვახტანგ V-სათვის, 1687 წელს გიორგი XI მიუწერია წერილი ფიდესათვის და ა. შ. (იხ. И. М. Табагуа, Грузинско-французские отношения во второй половине XVII в. и в первой четверти XVIII в., автореферат, Тб, 1966, стр. 20—21).

276. აქ მთავრდება „მოგზაურობის“ ლანგლესელი გამოცემის პირველი ტომი.

277. შარდენის მიერ აღნიშნულ მანძილზე სხვა არაფერი შეიძლება ვიგულისხმოთ, გარდა ახალქალაქისა, დღევანდელი წითელქალაქი, რომელიც როსტომ მეფის ბრძანებით გაუშენებიათ მდ. თეძამზე XVII საუკუნის 30-იან წლებში და რომლისთვისაც „მეფის ქალაქი“ დაურქმევიათ. (იხ. საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, თბ., 1958, გვ. 301). ახალქალაქის ერთ წარწერაში აღნიშნულია: „მას ეამსა ოდეს ერან-თურანსა ბედნიერი ყ ა ე ნ ი (ხაზი ჩვენია—მ.მ.) კელმწიფე შაჰ სეფი... სახელითა ლუთისათა, ჩუჴნ საქართველოს კელმწიფის შუილმან მეფეთ მეფემან პატრონმან როსტომ და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალთ დედოფალმან მარიამ, კელჰყავით აღშენებად თეძამის პირსა ზედა ქალაქი და აღვაშენეთ საყდარნი და მონასტერი... ქალაქისა ამის მკუიდრობისათვის მეფის ქალაქელთა სომეხთა ჩუენთა სახასითა ვაჭართა. ქუკ-ს ტ..., თუესა აპრილსა კდ...“ (Пл. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, стр. 27). თუმცა წარწერაში როსტომი მეფეთ-მეფედ იხსენიება, მაგრამ სახელწოდებაში „მეფის-ქალაქი“ „მეფედ“ უნდა იგულისხმებოდეს სპარსეთის ხელმწიფე „ყაენი“ და არა როსტომი. იგი ხომ ოფიციალური „ვალი“ იყო (იხ. შესავალი) და მას, როგორც შაჰის ვასალს, უნდა ვიფიქროთ, ასე აშკარად არ შეეძლო მეფე ეწოდებინათ თავისი თავისათვის. აქედან შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ „მეფის ქალაქს“ „ყაენის ქალაქი“ ერქვა, საიდანაც უნდა იყოს წარმომდგარი შარდენის Cali-cala. გ. ლეონიდის აზრით, როსტომს აქ არსებული ძველი ქალაქის ერთი უბანი უნდა განეახლებინა მხოლოდ (იხ. ფეშანგი, შაჰნავაზიანი, გ. ლეონიდის და სოლ. იორდანიშვილის რედაქციით, გვ. XXXIII—XXXIV). შარდენს იგი, როგორც ვხედავთ, სრულიად დანგრეული დახვედრია.

278. ლაპარაკია მცხეთის სვეტიცხოველზე (1010—1029 წწ.). იგულისხმება ქრისტეს ეკლის გვირგვინი და კვართი. ამ ტაძართან დაკავშირებულ ლეგენდაში წმ. ელია (Elie) არ ფიგურირებს; არის რაბინი ელიოზი (იხ. А. Натроев, Мухет и его собор Свети-Цховели, Тифлис, 1900, гл. IV).

279. ალი იყო პუნქტი, „საიდანაც, ერთის მხრივ, თბილისს, ხოლო, მეორეს მხრივ, ქუთაისს მიდიოდა გზა“ (ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 34).

280. „ალიდან ლიხთიმერეთის გზა ორი გადასასვლელით მიდიოდა: ჯვარკოტოხისა და დედაბერასი (ანუ ულუმბის). პირველი მიმართულებით გზა კოლბეურს გაივლიდა; კოლბეურიდან ის, ერთის მხრივ, საჩხერეზე, ხოლო, მეორე მხრივ, სვერზე ადიოდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, გზები..., გვ. 35); ე. ი. შარდენს ამ „პირველი მიმართულებით“ უმგზავრია.

281. ს ა ზ ა ნ ო — სოფელი თერჯოლის რაიონში.

282. სკანდის ციხე, იხ. შენ. 195.

283. იგულისხმება ალექსანდრე მაკედონელი (ძვ. წ. აღ. 356—323).

284. პროკოპი კესარიელი, იხ. შენ. 43.

285. ვ. ბარნოვის თარგმანშია „ჩიკარისი“, მაგრამ, როგორც ს. ჯანაშია შენიშნავს, აქ ჩხარი იგულისხმება. „შარდენის მარშრუტი (1672 წ. დეკემბერი): ტფილისი-გორი ალი-კოლბოური-საზანო (შარდენი წერს „სეზანო“; მარჯვნივ რჩება სკანდა) — ჩხარი (ქართ. თარგმანში გაუგებრობით — ჩიკარისი) — ქუთაისი“ (ს. ჯანაშია, შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 13, შენ. I). შ. მესხიას ვარაუდით, შარდენის ჩი-

ჭარისი უნდა იყოს ჩიხორი, რომელსაც ვახუშტი „მცირე ქალაქად“ იხსენიებს (III Месхиа, Города и городской строй...стр. 122—123). ჩხარი და ჩიხორი სულ რამდენიმე კილომეტრით არის დაშორებული ერთმანეთისაგან.

286. კ ი რ ო ს ი — ძველი სპარსეთის მეფე (558—529 ძვ. წ.), აქემენიდების დინასტიის პირველი წარმომადგენელი.

287. ა ზ ი ის ა ნ უ კ ა ვ კ ა ს ი ის ა ლ ბ ა ნ ი ა — ქვეყანა კასპიის ზღვის მსანაპიროზე, რომელსაც დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორია ეჭირა.

288. ასეთი სახელწოდების ქალაქი კახეთში უცნობია; XVII საუკუნეში კახეთში ერთადერთი ქალაქი თელავი იყო (იხ. შესავალი).

289. იგულისხმება ვახტანგ V შაჰნავაზი და მისი შვილი არჩილი, რომელიც ამ დროს კახეთის გამგებელი იყო. „არჩილ იყო უხუცესი“ (ქც, II, გვ. 435).

290. შარდენის „Sémaché“, უდავოდ, სამცხე უნდა იყოს, რადგან იგი რომელიმე კონკრეტული სოფელი, ქალაქი ან ციხე კი არ არის, არამედ „ადგილია“ და „მხარე“.

291. იგულისხმება პატრიარქი დომენტი (1660—1675 წწ.), ძე ქაიხოსრო მუხრან-ბატონისა, რომელიც შაჰნავაზის ბიძაშვილი იყო და არა ძმა. „და ამა ჟამსა შინა მიიცვალა კათალიკოზი ქრისტეფორე და დასუა მის წილად ბიძაშვილი თვისი დომენტი, კაცისრული საქმითა, რამეთუ ამან მატა სჯულსა და წესსა ეკლესიისასა“ (ქც, II, გვ. 400).

292. წმ. გიორგი მართლაც ერთი უპირველესი წმინდათაგანია ქართული ქრისტიანობისა, მაგრამ შარდენი, ცხადია, ცდება როცა მის ქართულ სახელად „Mar Gergis“ მიიხნეს.

293. ი ს მ ა ი ლ I (1486—1524 წ.) — ირანის შაჰი, სეფიანთა დინასტიის დამაარსებელი.

294. თ ა მ ა ზ (ანუ თაჰმაზ I) — ირანის შაჰი სეფიანთა დინასტიიდან (1524—1576 წწ.). მან საქართველო რამდენჯერმე დალაშქრა.

295. ლუარსაბ I ქართლის მეფე (1534—1558 წწ.), ძე დავით X; დიდი წარმატებით ებრძოდა შინაურ და გარეშე მტრებს. „ქართლის ცხოვრება“ მას გორგასალსა და დავით აღმაშენებელს ადარებს (ქც, II, გვ. 366). ჰყავდა სამი ძე: სვიმონი, დავითი და ვახტანგი. დაიღუპა გარისის ბრძოლაში 1556 წელს.

296. დავით XI, დაუთ-ხანი (1564—1579 წწ.) იყო „უღმრთო... მეძავი და მემრუმე“ (ქც, II, გვ. 367). ებრძოდა უფროს ძმას, სვიმონს (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები..., II, გვ. 209—213).

297. ისმაილ II, შაჰ-თამაზ I ძე, ირანის შაჰი 1576—1577 წლებში. ცნობილია თავისი სისასტიკით და უღმობელოებით. „იყო კაცი მესისხლე და მრავალნი კაცნი დაჯოცნა“ (ბერი ეგნატაშვილი, ქც, II, გვ. 371). ფარსადან გორგიჯანიძის თქმით, „შაჰ ისმაილ საწამლავით მოაყლინეს“ (საისტორიო მოამბე, წ. II, 1925, გვ. 11, 13).

298. მაჰმადი, შაჰ მუჰამედ ხუდაბენდედ (ღვთის მსახური, მონა) წოდებული. სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენელი. ირანის ტახტზე იჯდა 1577—1587.

299. ს ი მ ო ნ ი, ს ვ ი მ ო ნ I — მეფე ქართლისა (1558—1600 წწ.), ლუარსაბ I ძე. 1569 წელს იგი ხელთ იგდეს ყიზილბაშებმა; მან უარყო შაჰ თამაზის წინადადება გამაჰმადიანებულიყო და „ამისთვის შეიპყრა და ტყუე-ყო ციხესა აღამუთისასა“ (ქც, II, გვ. 369). 1578 წელს ირან-ოსმალეთის მეორე ომის დროს, როცა ოსმალთა მრავალრიცხოვანი ჯარი მუსტაფა ლალა ფაშას მეთაურობით საქართველოში შემოიჭრა, მუჰამედ ხუდაბენდემ გაათავისუფლა იგი აღამუთის ციხიდან. 1590 წელს

ორან-ოსმალეთის შეთანხმებით ამიერკავკასია ოსმალეთის საკუთრებად იქნა ცნობილი. სიმონი სათავეში ჩაუდგა ანტიოსმალურ ბრძოლას ქართლში (იხ. შესავალი). მისი ძმა დაუთ-ხანი იძულებული შეიქნა ლალა-ფაშასათვის დახმარება ეთხოვა და შემდეგ „წავიდა სტამბოლს ხონთქართან“ (ქც, II, გვ. 379). 1600 წელს ფარცხისთან ბრძოლაში სიმონი ოსმალებმა დაატყვევეს, წაიყვანეს სტამბოლს და იქ გარდაიცვალა (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები..., II, გვ. 206—244).

300. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე I I — კახთ-ბატონი (1574—1605 წწ.). მისი მეფობის დასასრულს ხუდაბენდე დიდი ხნის გარდაცვლილი იყო (იხ. შენ. 298). ქც-ის მიხედვით (II, გვ. 370, 516) მას ხუთი ძე და ერთი ასული ჰყავდა. უფროს შვილს დავითი ერქვა, რომელმაც 1601 წელს მამას ტახტი წაართვა. თავისი ძმა გიორგი თორღას ციხეში გამოკეტა. იბატონა ექვს თვეს და გარდაიცვალა. შარდენი ცდებდა, როცა მას თეიმურაზთან აიგივეს. თეიმურაზ I (იხ. შენ. 227) შვილი იყო დავითისა და შვილიშვილი ალექსანდრესი.

301. ამ დროს ხუდა ბენდე გარდაცვლილი იყო (იხ. შენ. 298). მეფობდა მისი ძე შაჰ აბას I (1587—1629 წწ.).

302. ლუარსაბ II ქართლის მეფე (1606—1615 წწ.), იყო გიორგი X ძე და სიმონ I შვილიშვილი.

303. იგულისხმება დიდი მოურავი, გიორგი სააკაძე, მორაო, მერაბ, მეპრუ, მეხ. რუ, მორად — მოურავის დამახინჯებული ფორმებია (იხ. გ. ჯამბურია, გიორგი სააკაძე თბ., 1964, გვ. 41).

304. ეს ქალი იყო არა გიორგი სააკაძის ასული, არამედ და. იგი განთქმული ყოფილა თავისი სიმშვენიერით. (ამას ერთხმად მოწმობენ როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები). ლუარსაბს იგი შეჰყვარებია და, მიუხედავად საკუთარი დედის, თამარის (ლიპარტიანის ასულის) და დიდებულთა წინააღმდეგობისა, შეუერთავს ცოლად. მაგრამ ქართლის დიდებულებს მალე მოუხერხებიათ მათი გაყრა. შარდენი, ალბათ, რომელიმე სპარსული წყაროთი სარგებლობს, როცა ამბობს — ლუარსაბს ეს ქალი (მისი სახელი არ არის ცნობილი) არ შეუერთავსო. XVII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, არაქელ თავრიზელის მიხედვით გიორგის და ლუარსაბს მხოლოდ დანიშნული ჰყოლია (იხ. ქც, II, გვ. 388—390; გ. ჯამბურია, გიორგი სააკაძე, გვ. 26—28).

305. ლუარსაბ II მამას, ქართლის მეფე გიორგი X (1601—1606 წწ.), ჰყავდა ორი ასული: ლელა და ხორეშანი. მათში უფროსი იყო ლელა, რომელიც შაჰ აბასს ჰყავდა ცოლად (ქვემოთ შარდენი ამბობს, რომ ლუარსაბის ერთი და შაჰ აბასს ჰყავდაო მძევლად). შაჰს მეორე დის შერთვაც მოუნდომებია და შარდენი სწორედ ამაზე მოგვითხრობს. როგორც კ. კეკელიძე აღნიშნავს, ამ ქალის შესახებ ჩვენს წყაროებში დიდი უთანხმოებაა. მის თავგადასავალს, ისევე როგორც შარდენი, ჩვენს წყაროებში ამა თუ იმ სახით უკავშირებენ ქართველთა ტრაგედიას XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში. 1612 წელს ხორეშანი თეიმურაზს შეუერთავს ცოლად, რაც შარდენის აზრით აბასს ქართველების წინააღმდეგ ლაშქრობის საბაბად გამოუყენებია. თუმცა მოგზაურს კარგად ესმის საქართველოზე შაჰის თავდასხმის ნამდვილი მიზეზები. რაც შეეხება ლელას, შაჰ აბასმა იგი 1623 წელს კახეთის მმართველს ფეიქარ-ხანს დაუთმო. ეს მოხდა მას შემდეგ, რაც აბასმა ლუარსაბი ვერაგულად მოაკვლევინა (იხ. ქვემოთ) და იმის გამო, რომ დას ძმისათვის შური არ ეძია. (ყოველივე ამის შესახებ იხ. კ. კეკელიძე, ქართველი ქალები შაჰ აბას პირველის კარზე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957, გვ. 217—226; იქვე მიითითებულია პირველ-

წყაროები და ლიტერატურა). „Pehry“ — სპ. „ფარი“ (پهري) ანუ „ფარიჟ“ (پهريو). საყურადღებოა, რომ არაქელ დავრიეცი (თავრიზელი) თავის „ისტორიაში“ ფარის (فارسي) უწოდებს ლუარსაბის დას ხორეშანს (იხ. **ჟაჰანირჰან მაჰმადი ქარყაყხიჩი ზარჰიძევი, ქაჰარჯაყათი, 1896, გვ. 117**).

306. **ლოლაბეგი** — ასეთივე სარდალი უცნობია სეფიანთა ირანის ისტორიაში.

307. **იმამ ყული-ხანი** — სეფიანთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მხედართმთავრის, წარმოშობით ქართველი, ალაჰვერდი-ხან უნდილაძის უფროსი ვაჟი. 1614 წელს, მამის გარდაცვალების შემდეგ, იმამ ყული-ხანი დაინიშნა ფარსის ოლქის (მთავარი ქალაქი შირაზი), ქუჰ-გილუეს, ბაჰრეინისა და ჯორჯუნის ბეგლარბეგად. იმამ ყული-ხანი სიცილით დასაჯეს 1631 წელს, როდესაც შაჰ-სეფის ბრძანებით ირანში ამოწყვიტეს უნდილაძეების საგვარეულო დაუდ-ხან უნდილაძის (იმამ ყული-ხანის ძმის) აჯანყების გამო (იხ. კ. კუცია, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 73.).

იმამ ყული-ხანის მიერ ქეთევან დედოფლის წამების ამბავი მოთხრობილია ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრებაშიც“ (ქც, II, გვ. 401—402). ანალოგიური ცნობაა დაცული აგრეთვე XVII საუკუნის ცნობილი სომეხი ისტორიკოსის არაქელ დავრიეციის (თავრიზელის) „ისტორიაშიც“ (**ჟაჰანირჰან მაჰმადი ქარყაყხიჩი ზარჰიძევი, ქაჰარჯაყათი, 1896, გვ. 143—147**).

308. ქეთევანი (ქეთევან წამებული) იყო აშოთან მუხრანბატონის ასული და დავით I კახთ-ბატონის ცოლი. მისი წამების ამბავი საკმაოდ ზუსტად აქვს აღწერილი შარდენს. თეიმურაზის წერილში პაპი ურბან VIII-ისადმი აღნიშნულია, რომ ქეთევანის გვაში საქართველოში ჩამოუტანია ავგუსტინელ ბერს ამბროზიოს (იხ. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., გვ. 102).

309. როგორც ჩანს, აქ ლაპარაკია საქართველოში შაჰ აბასის პირველი შემოსევის შესახებ (1614 წ.), როცა მას თან ახლდა გიორგი სააკაძე.

310. „**ჯილა** — დიდებულთ. თავ სარჭობი“ (საბა). ფრინველის ფრთისაგან ქორჩის მსგავსად გაკეთებულ სამკაულს ნიშნავს თურქულად. იგი ტოტებიანი, ძვირფასი ქვებითა და ოქრო-ვერცხლით მორთული სამკაულია. საქართველოში ჯილა XVII საუკუნეში ჩნდება (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962, გვ. 141—143).

311. შაჰ აბასის ბრძანებით 1622 წელს „ლუარსაბი გულაბის ციხეში, შვილდის საბლით დაარჩევს და ლუარსაბის და ფათმა სულთან ბეგუმ ყანის სახელით გამოიყვანეს და ფეიქარ-ხანს მისცეს“ (ცხოვრება საქართველოსი, პარიზის ქრონიკა, გამ. ზ. ჭიჭინაძისა, 1910, გვ. 43).

312. **ბაგრატ VII**, **ბაგრატ-ხანი** — ქართლის მეფე (1615—1619 წწ.), ძე დაუთ-ხანისა (იხ. შენ. 296), ნაშობი კახთ-ბატონის გვარის ქალისაგან. წყაროების მიხედვით იგი ქართველებს არ უყვარდათ.

313. ეს მოხდა 1616 წელს, საქართველოში შაჰ აბასის მეორე ლაშქრობის დროს. ქართველი ხალხის ისტორიაში ეს იყო უმაგალითო ხოცვა-ჟლეტის, ნგრევისა და აყრა-გასახლების ხანა (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, გვ. 334—336).

314. **შაჰ-სეფი** — სპარსეთის ხელმწიფე 1629—1642 წლებში.

315. როსტომ მეფე (1632—1658 წწ.) იყო არა სიმონ I, არამედ მისი ძმის დავითის უკანონო შვილი. სიმონი ქართველებს არ მოუკლავთ, იგი ოსმალეთში გარდაიცვალა (იხ. შენ. 299).

როსტომი ირანში აღიზარდა. იყო ისფაჰანის ყულარადასი და ტარულა (ქც, II, გვ. 418). როსტომი საქართველოში გიორგი სააკაძესთან ერთად მოვიდა. იგი იყო პირველი მაჰმადიანი მეფე ქართლის ტახტზე. აქედან მოყოლებული 1744 წლამდე ქართლს მაჰმადიანი მეფეები განაგებდნენ (ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანშია, საქართველოს ისტორია, გვ. 347).

316. იგულისხმება იმერეთის დედოფალი დარეჯანი, რომელიც თეიმურაზის ასული იყო (იხ. შენ. 226).

317. თეიმურაზი გარდაიცვალა ასტრახადის ციხეში 1663 წელს (იხ. შენ. 226).

318. როსტომი გარდაიცვალა 1658 წელს (იხ. შენ. 315).

319. შაჰმა მარიამი იძულებით შეართვევინა შაჰნავაზს (იხ. შენ. 231, 232).

320. არჩილის მეუღლეს ერქვა ქეთევანი (და არა ნესტან-დარეჯანი), რომელიც იყო თეიმურაზის შვილიშვილი და ერეკლე I და (იხ. შენ. 227, 228). ქვემოთ შარდენი ვრცლად ლაპარაკობს ერეკლეს შესახებ და იცის, რომ იგი თეიმურაზის შვილიშვილია და არა შვილი.

321. არჩილი დანიშნული ყოფილა ნოდარ ციციშვილის ქალზე (მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, II, ტფ., 1900, გვ. 113).

322. მდ. მტკვარს ძველ ავტორებთან ხშირად კირი || კიროსი ეწოდება (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 224; Г. Меликишвили, К истории древней грузии, Тб., 1959, стр. 286—289).

323. თბილისის ციხის (კალა, შურის-ციხე, ნარიყალა) უძველესი ნაწილი IV საუკუნისაა. მუსტაფა ლალა-ფაშას დროს (იხ. შენ. 254), შესაძლოა, იგი, ისევე როგორც სხვა ციხეები, ოსმალებმა შეაკეთეს (იხ. ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, I, თბ., 1960, გვ. 14; დ. გვრიტიშვილი, შ. მესხია, თბილისის ისტორია, თბ., 1952, გვ. 119—120).

324. თბილისის სიონი წარმოადგენს VI—VII სს. მიჯნის ძეგლს, მაგრამ თავდაპირველი ნაგებობიდან დღემდე ცოტა რამ არის შემორჩენილი. იგი ძლიერ დაზიანდა XIII საუკუნეში ჯალალედინის, 1522 წელს ირანის შაჰის — ისმაილის, XVII საუკუნეში შაჰ აბასის შემოსევების დროს. დღევანდელი სახით იგი ძირითადად XVII—XVIII საუკუნეების ნაგებობას წარმოადგენს. 1710 წელს ვახტანგ VI მიერ აღდგენილ იქნა მისი გუმბათი. 1850—1860 წწ. იგი მოხატა რუსმა მხატვარმა გრიგოლ გაგარინმა. შარდენის მიერ მოცემული სიონის აღწერა არ არის ზუსტი: ქართული გუმბათოვანი ტაძრები ნაგებად არასდროს არ არის დაყოფილი. სიონის გუმბათი ეყრდნობა არა ოთხ ბურჯს, არამედ ორს და ცენტრალური აფსიდის კედლებს.

325. ანჩისხატი საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს ბაზილიკურ ნაგებობას წარმოადგენს (იხ. გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, 1936, გვ. 32, 50). სახელი ანჩისხატი მას XVII საუკუნეში მიეკუთვნა. ამ დროს აქ ანჩის (კლარჯეთი) კათედრალური ტაძრიდან გადმოტანილ იქნა ცნობილი ხატი, რომელიც დღეს საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში ინახება.

326. თბილისის მეტეხის (მეტეხთა) ტაძარი აშენებულია 1278—1289 წლებში დემეტრე თავდადებულის დროს. ვეხტანგ V დროიდან XVIII საუკუნის შუა წლებამდე იგი „უქმად არს“. აქ წირვა-ლოცვა აღმდგარა 1743—1755 წლებში. მეტეხს თავისი ისტორიის მანძილზე არაერთხელ განუცდია ნგრევა და გადაკეთება (იხ. ვ. ბერი-

ძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინგი, თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969 წ).

327. თბილისის როგორც ქართული, ისე სომხური ეკლესიები ვრცლად აქვს დახასიათებული პლ. იოსელიანს თავის წიგნში თბილისის სიძველეთა შესახებ. იგი შარდენის ცნობებსაც იყენებს. საინტერესოა, რომ პლ. იოსელიანის მიხედვით შარდენის მიერ ჩამოთვლილი სომხური ეკლესიები (შარდენის მოგანი მასთან მოგონია, სწორი ფორმა კი მოგონის უნდა იყოს), თითქმის ყველა XVIII საუკუნის ნაგებობას წარმოადგენს. ამას ავტორი თავისებურად ხსნის კიდევ (იხ. *Пл. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тфс, 1866, стр. 231—234*).

328. სხვა წყაროების მიხედვით ამ დროს თბილისში ჩამდენიმე მეჩეთი არსებულა. ერთმა მათგანმა, რომელიც შაპ ისმაილს (1486—1524 წწ.) აუგია დღევანდელ მეტეხის ხიდან, ბოლო დრომდე კი მოაღწია. ვახუშტის ცნობით „ხიდის ყურს აღაშენა მეჩეთი შაისმაილ. პთ (89-ე) მეფემან როსტომ აღაშენა ციხეს გარეთ ერთი, სასახლესა შინა თუსსა ერთი და განჯის-კართან ერთი“ (ვ. ბერიძის მიხედვით — იხ. თბილისის ხუროთმოძღვრება, I, 1960, გვ. 14). რაკი შარდენის მიერ ნახსენები თბილისის ერთადერთი მეჩეთი „ჩამდენიმე წლის წინათ“ აუგიათ, იგი როსტომ მეფის დროინდელ რომელიმე მეჩეთად შეიძლება გადავიხსნათ, მაგრამ როგორც ვხედავთ ეს ასე არ არის: იგი აღწერის მიხედვითაც და „მოგზაურობაში“ ჩართულ თბილისის ხედზეც ციხის შიგნით მდებარეობს. ამ ადგილას ციხეს კარი არა აქვს. განჯის-კარად იწოდებოდა სალაღაის ხევის კარი. როსტომის სასახლეც ციხის გარეთ იყო. არ არის იგი „ხიდის ყურს“ მდებარე მეჩეთიც უფრო მოგვიანო ხანის თბილისის გეგმებზეც. შარდენის მიერ მითითებულ ადგილზე რაიმე მეჩეთი არ ჩანს. (იხ. *В. Цинцадзе, Тбилиси, 1958, Таб. 12, 13, 14*).

329. იგულისხმება როსტომ მეფის სასახლე. როსტომმა ციხეში არსებული სასახლე „დაუტევა“, ციტადელი „მისცა სპარსთა“ და „თავისა თუსისათს სამეფოდ აღაშენა სიონსა და ანჩისხატს შუა სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, ყიზილბაშთარიგისა“ (იხ. ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, გვ. 14). ეს სასახლე, გადაკეთებული ერეკლე II მიერ, აღწერილი აქვს პლატონ იოსელიანს (*Пл. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиси, стр. 240—246*).

330. ცხადია, თბილისისთვის სახელი სპარსელებს არ შეუარსებიათ. თბილისი, როგორც ქალაქი, IV—V საუკუნეში უკვე არსებობს, ხოლო, როგორც ცნობილია, VI საუკუნის დასაწყისიდან იგი აღმოსავლეთ საქართველოს, იბერიის დედაქალაქია. კალა ეწოდებოდა თბილისის უძველეს ციტადელს. არტაქსატი თბილისის არასოდეს არ ეწოდებოდა.

331. არაბი სარდალი ბულა თურქი საქართველოს 853 წელს შემოესია. ამ დროს თბილისში ამირა იჯდა, რომელიც აღარ ემორჩილებოდა ხალიფას. ბულა თურქი სწორედ ურჩი ამირას დასასჯელად გამოგზავნა ხალიფამ. ბულას სისხლისმღვრელი ლაშქრობა ვრცლად არის აღწერილი ქართულ, არაბულ და სომხურ მატიანებში. ბულამ „შემუსრა ტფილისი, დაწუა ცეცხლითა და მოაოხრა ყოველნი არენი მისნი“ (ანასეული ქც, გვ. 163). შარდენი საკმაოდ ზუსტად გადმოსცემს თბილისში ამ დროს დატორიალურულ ამბებს. მაგ., ბულამ რომ თბილისში 50 ათასი კაცი გაჟლიტა, ეს არაბი ისტორიკოსის აღტაბარის ცნობაა.

332. ეს მოხდა 1226 წლის 9 მარტს. ზვარაზმის (სამეფო შუა აზიაში) შაჰის მუჰამედის შვილი ჯალალედინი შემოესია საქართველოს, აიღო თბილისი და გაანადგურა.

რა იგი (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 233—236).

333. შაჰ ისმაილმა თბილისი დაარბია 1522 წელს.

334. აქ სხვა სასახლეზეა ლაპარაკი; ეტყობა, თვით შაჰნავაზის მიერ აშენებულზე, რომლის შესახებაც ვახუშტი ასე მოგვითხრობს; „უდ (ე. ი. 94-ე) მეფემან ვახტანგ ალაშენა სახლი შვენიერი, სრულიად სარკითა მოქროვილი, დიდმხატვრობითა, ლაყვარდითა და მარმალილოს კედლითა“. ეს სასახლე „შემუხრეს ოსმალთა“ (გაბრიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, I, გვ. 14).

335. ფირმანი შარდენის მიერ, როგორც ჩანს, კარგად არის თარგმნილი, მაგრამ ამგვარი სპარსული დოკუმენტისათვის დამახასიათებელ ხატოვან სიტყვა-თქმებსა და კალამბურებს ზედმიწევნით ვერ გადმოსცემს. ამას გვიდასტურებს მისი შედარება ანალოგიურ ფირმანებთან (იხ. მ. ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბ., 1949). ფირმანს თან ახლავს შარდენის განმარტებები. განსამარტავ სიტყვებს სათანადო ციფრები თავზე უზის და ჩვენც ასეთივე წესი გამოვიყენეთ მათი ნუმერაციისათვის.

336. არაბ. — ისარის უზენაესი, დიდება. მას.

337. იელოვა, იახვე — იუდეველთა უზენაესი ღმერთი. მისი სახელის წარმოთქმა აკრძალული იყო (იხ. И. И. Скворцов-Степанов, Происхождение нашего бога, М., 1958).

338. იგულისხმებს მუჰამედი (იხ. შენ. 339).

339. მ უ ჰ ა მ ე დ ი (დაახლ. 570—632 წწ.) — ისლამის ფუძემდებელი. ითვლება ყურანის ავტორად. მუსულმანთა უდიდესი წინასწარმეტყველი და უფლის მოციქული. მისი ზუსტი ბიოგრაფიული ცნობები არ არსებობს. მუსულმანური გადმოცემის თანახმად მუჰამედმა ისლამის ქადაგება დაიწყო 609 ან 610 წელს ქ. მექაში. აქ მან აღიარება ვერ ჰპოვა და 622 წლის 26 ივლისს თავისი მიმდევრობით წავიდა მედინაში. ამას ეწოდება წმინდა გაქცევა ანუ მუსულმანურად — ჰიჯრა. აქ იგი, როგორც ალაჰის მოციქული, გახდა ქალაქის მმართველი, მხედართმთავარი და უმაღლესი მსაჯული. 630 წელს მედინელებმა მისი წინამძღოლობით მექა დაიპყრეს. მუჰამედი დასაფლავებულია მედინაში (იხ. А. Массэ, Ислам, очерк истории, пер. с французского, М. 1962; И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, Л., 1966).

340. თ უ რ ა (თურქ. **طغرا**) — ხელმწიფის სახელისა და ტიტულის პირველი ასოებისაგან შედგენილი მონოგრამა (იხ. Л. З. Будагов, сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб, 1869, т. I, стр. 737).

341. ს ა ჰ ე ბ — სპ. მფლობელი, პატრონი, მეუღლე. ყურან — ორი მნათობის შეერთების ადგილი ზოდიაქოში. საჰე-ყურან (**صاحبقران**). — ბედნიერი, ძლევამოსილი, გამარჯვებული, დაბადებული ვენერასა და იუპიტერის ან ვენერასა და მზის შეერთების დროს (იხ. Персидско-русский словарь, М., 1953).

342. ჩ ი ნ გ ი ზ - ხ ა ნ ი, ჩ ი ნ გ ი ზ - ყ ა ე ნ ი, თ ე მ უ ჩ ი ნ ი (დაახლ. 1155—1227 წწ.) — მონღოლეთის უზარმაზარი იმპერიის დამაარსებელი. 1206 წელს მღ. ონონის ნაპირზე შემდგარ ყურულტაიზე არჩეულ იქნა მონღოლთა სახელმწიფოს უზენაეს მმართველად. 1211—1218 წლებში დაიპყრო ჩრდილო ჩინეთი. შემდეგ შუა აზია, აღმოსავლეთ ირანი, ავღანეთი და კავკასიის გზით შეესია ევროპას.

343. თ ე მ უ რ ლ ე ნ გ ი (1336—1405 წწ.), ტამერლანი მისი ევროპული დამახინჯებული სახელია — შუაზიელი დამპყრობელი. ცნობილი იყო თავისი სისას-

ტიკით. იგი 1386—1403 წწ. ექვსჯერ შემოესია საქართველოს, გადასწვა და გაანადგურა ქვეყანა.

344. იგულისხმება სამხრეთ აზერბაიჯანი.

345. XVII საუკუნეში ირანში 13 ბეგლარ-ბეგი იყო (იხ. თაზქირათ ალ-მულუქი, მეფეთა სამახსოვრო, თეირანი, 1952, გვ. 5, სპარსულ ენაზე).

346. ერქან-ედოულეთ (ارکان دولت) სიტყვისიტყვით — სახელმწიფოს ბურჯები, სეფიანთა ირანის (1502—1722 წწ.) უზენაესი ხელისუფალნი.

347. არქონტი, ძველ ბერძნულ პოლისებში უმაღლესი თანამდებობის პირი.

348. დასთან (ზალ-დასთანი), თაჰამთანი, ფერიზურსი, როსთემი (ქართ. როსტომი), — სპარსული ეპოსის „შაჰ-ნამეს“ („მეფეთა წიგნის“) გმირები.

349. არდევონი, „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთი მოქმედი პირი.

350. ხაყანი — ნიშნავს ხელმწიფეს. აქედან არის წარმოებული „ყანი“.

351. ჩვეულებრივად ფირმანებში იხმარება გამოთქმა „ალიქურება“ (იხ. ვ. ფუტურიძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბ., 1955).

352. საჰბ-ყერანი (صاحب قران). თემურ ლენგის ტიტული. ამ შემთხვევაში ნიშნავს „ვარსკვლავთ ბედნიერი შეერთების მფლობელი“ (იხ. აგრეთვე შენ. 341).

353. საბათი, ძველი აღთქმის მიხედვით იუდეველთა ღმერთის იეღოვას (იხ. შენ. 337) სახელი — ეპითეტი, რაც ნიშნავს „მეომარს“ ან „ომის ღმერთს“.

354. აქ შეცდომაა — შავალი (شوال) არის მუსულმანური წელიწადის მეათე თვე (იხ. Синхронические таблицы хиджры и европейского летоисчисления, М.—Л., 1861, стр. 6).

355. „ვინმესთან ერთად გაქცეული“.

356. ისფაჰანი — სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი 1598 წლიდან. ყაზვინი (ყაზმინი) — ირანის სატახტო ქალაქი 1548—1598 წლებში. ამრიგად, ორივე ქალაქი სხვადასხვა დროს წარმოადგენდა ირანის შაჰების რეზიდენციას. აქედან წარმოდგება მათი ეპითეტიც „ხელმწიფეთა ქალაქი“ ანუ სპარს. „დარალ-სალთანე“ (دارالسلطنه).

357. მაზანდარანი ანუ ტაბარისტანი — ოლქი ჩრდილო-დასავლეთ ირანში.

358. 1666 წელი.

359. ამ დოკუმენტის ფრანგულ ტექსტს განსხვავებით შაჰის ფირმანისაგან კომენტარების ნომრები არა აქვს. ეს ორი რამით არის გამოწვეული: 1) III, IV და V კომენტარი მხოლოდ ერთ წინადადებას ეკუთვნის და ამასთანავე თანმიმდევრულად არ ლაგდება; 2) დოკუმენტში ნახმარი განსამარტავი სიტყვა-ფრაზები ავტორის მიერ კომენტარებში ზუსტად არ არის განმეორებული. ამიტომ ტექსტის კომენტარებთან შეთანხმებრთ დანომრვა გაძნელებულია, მაგრამ მისი ნუმერაციის გარეშე დატოვებაც ჩვენის აზრით, არ არის მიზანშეწონილი. „მოგზაურობის“ რუსულ თარგმანში დოკუმენტი დანომრილია, მაგრამ სასურველი სიზუსტე აქაც ვერ არის დაცული (Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг. Тифлис, 1902, стр. 216).

360. იხ. შენ. 32.

361. იგულისხმება ჯვაროსნული ომები. იხ. შენ. 19.

362. ფ ა რ ჰ ა ნ გ ი (სპ. فرهنگ). — განათლება, კულტურა, მეცნიერება, ცოდნა; ლექსიკონი, სიტყვარი (Персидско-русский словарь, М., 1953, стр. 369).

363. ს ა რ ქ ა რ ი (სპ. سرکار) — ზედამხედველი, სამუშაოთა უფროსი. იგივე სიტყვა შუა საუკუნეებში აღნიშნავდა სხვადასხვა დანიშნულების სამეურნეო და წესებულებებს (სახელოსნობებს, საწყობებს და სხვ.). აქვს აგრეთვე სამეფო ხაზინის მნიშვნელობაც (იხ. ვ. ფუთურიძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბ., 1955, გვ. 480; ვ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 209—211).

364. ქ ა რ ხ ა ნ ე (სპ. کارخانه) — სამუშაოთა სახლი. შაჰისა და ცალკეული ფეოდალების კუთვნილი მსხვილი სახელოსნოები, რომლებშიც ერთდროულად მუშაობდა 150—180 იურიდიულად თავისუფალი ხელოსანი. ქარხნებში დამზადებული პროდუქციის ერთი ნაწილი ბაზრისათვის იყო განკუთვნილი და სხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ.

365. ვ ა ლ ი (სპ. والی — სეფიანთა სახელმწიფოს ყველაზე მნიშვნელოვანი პროვინციების გამგებელი. XVI—XVII საუკუნეებში ირანში 5 ვალი იყო (არაბისტანის, ლურისტანის, ქართლის, ქურდისტანის და ბახტიარის ტომის ვალები. იხ. „თახტირათ აღ-მულუქ“, გვ. 5; საქართველოში ვალის ინსტიტუტის შესახებ იხილეთ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI — XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 375—381). „ვალინა მათ“ — ხელმწიფის ეპითეტია.

366. ა ლ ი, ი ბ ნ ა ბ უ თ ა ლ ი ბ ი — არაბეთის ხალიფთა შორის მეოთხე და უკანასკნელი „წმინდანი“ ხალიფი (656—661 წწ.). იგი იყო მუჰამედის ნათესავი, მისი ერთ-ერთი პირველი მიმდევართაგანი და მისი ასულის — ფატიმას — ქმარი. შიიტებმა იგი გამოაცხადეს თავიანთ პირველ იმამად.

367. იგულისხმება რომის პაპი.

368. როგორც ჩანს, აქ სულ სხვა პირები უნდა ვიგულისხმოთ. კლიმენტი VIII რომის პაპი იყო 1592—1605 წლებში, ხოლო ფილიპე II ესპანეთის ტახტი ეჭირა 1556—1598 წლებში, თეიმურაზი კი 1606 — 1648 წლებში მეფობდა. ცხადია, რომ მათ მიმოწერა ვერ ექნებოდათ. თეიმურაზის ზეობის წლებში ესპანეთის მეფეები იყვნენ ფილიპე III (1598—1621 წწ.) და ფილიპე IV (1621—1665 წწ.), ხოლო პაპობდა ურბან VIII (1623—1644 წწ.). სხვა წყაროებიდან ცნობილია, რომ თეიმურაზსა და ურბან VIII გაუგზავნიათ ერთმანეთისათვის წერილები (იხ. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., გვ. 90—97).

369. აქ ისევე როგორც წერილის სხვა ადგილებში, ეთნიკური და გეოგრაფიული სახელწოდებები დამახინჯებულად არის მოცემული. თარგმანში ზოგიერთი მათგანის ბირობითად აღდგენა მოგვიხდა. რაკი მეფე კავკასიონის „იქით და აქეთ“ მცხოვრებ ეთნიკურ ერთეულებს ჩამოთვლის, ვცადეთ მიახლოებით მაინც დაგვედგინა, თუ „რა დასაჩლებული ადგილები“ იგულისხმება ფრანგული ტრანსკრიპციით მეტად ბუნდოვან სიტყვებში. მაგ.: Jalibusiens გადმოვიღეთ როგორც „ქალეთისა“, ასეთი მოსაზრებით: ქალეთი მდებარეობს კახეთის მთიან ნაწილში, ერწოს მოსაზღვრედ. იგი იყო აღმინისტრაციული ცენტრი. აქვე არსებობდა საკათალიკოსო კათედრაც (ტაძრის ნანგრევები დღემდე არის შემორჩენილი). იყო „ქალეთის ციხეც“ და „ქალეთის ხატიც“, მაგრამ ამ შემთხვევაში უფრო არსებითი ისაა, რომ „ერწოსა და თიანეთის ქვეყნების გვერდით ქალეთის ქვეყანაც არსებობდა“ (ნ. ბექინიშვილი, საქარ-

თველოს ისტორიის საკითხები, 1, 1964, გვ. 180—181, 185; იხ. აგრეთვე. ნ. ქადეი-შვილი, ქალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბ., 1964). ამდენად, ჩვენის აზრით, ვახტანგ V თუშთა, მუხრანისა, თრიალეთისა და ტაშირთან (ესენი ფრანგულ ტექსტში შედარებით კარგად იკითხება) ერთად ქალეთიც შეეძლო თავის საუფლო „ქვეყნად“ მიეთვალა. მიუხედავად ამისა, შარდენის მიერ დასახელებული ტერიტორიის უეჭველად და კატეგორიულად ქალეთთან გაიგივება, შეიძლება ყველაზე რეალური, მაგრამ მაინც ვარაუდია მხოლოდ (იგივე ითქმის სხვა ტოპონიმების შესახებაც).

არსებობს ამ საკითხის სხვაგვარი ახსნაც. ყურნ. „დროშაში“ გამოქვეყნებულია ილია ანთელავას ერთი წერილი, რომელშიაც მოცემულია ცდა გვიანფეოდალური ხანის ქართველ მეფეთა ტიტულატურის დადგენისა და ამ მიზნით განხილულია ვახტანგ V წერილი პოლონეთის მეფისადმი. ავტორი ხედავს რა „ქალიბის“ „საოცარ მსგავსებას ქართველურ სატომო სახელ „ხალიბთან“, მათ ერთმანეთთან აიგივებს. თავისი მოსაზრების დასამტკიცებლად ილ. ანთელავა იყენებს „ხალხთა წარმოშობის წიგნის“ მონაცემებსაც და აღნიშნავს, რომ რადგან ქართველ მეფეთათვის საჭირო იყო სიმრავლე ტიტულებისა (რაც უდავოდ სწორია), ამიტომ მათ თავიანთ ტიტულატურაში „ისეთი ტომების სახელები შეიტანეს, რომლებიც უკვე დიდი ხანია არ არსებობდნენ“ (ილ. ანთელავა, ქართველ მეფეთა ტიტულაციიდან, ყურნ. დროშა 1970, № 12, გვ. 19). ჯერ ურთი შარდენთან არის არა „ქალიბი“, არამედ „ქალიბუზიენ“ და ამდენად მისი ხალიბ-ქალიბთან მსგავსება არც თუ ისე თვალსაჩინოა, მეორეც — ვახტანგ V წერილიდან ილ. ანთელავას მიერ მოტანილ ნაწყვეტებში არც ერთი რეალურად არარსებული „ქვეყანა“ არ არის დასახელებული. რაც მთავარია, მუხრანის, თრიალეთისა და ტაშირის გვერდით ხალიბების დასახელება არაფრით არ იქნებოდა გამართლებული. ვახტანგ V, თუნდაც ტიტულების გამრავლების მიზნით, საკუთარი თავის ხალიბების მეფედ გამოცხადება არ შეეძლო. ამდენად, ავტორის მოსაზრებას დამაჯერებლობა აკლია.

370. საეჭვოა, რომ შაჰნავაზს თავისი თავისათვის ერისთავი ეწოდებინა.

371. მკვლევართა აზრით, ეს არის ბოგდან გურჯიცი, XVII საუკუნის ქართველი დიპლომატი (იხ. ი. ცინცაძე, მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბ., 1966, გვ. 61—67; გ. ზედგინიძე, ქართველი დიპლომატი ბოგდან გურჯიცი, ყურნ. მნათობი, № 12, 1965, გვ. 166—173).

372. შაჰ სულთან სულეიმანი, სპარსეთის ხელმწიფე 1666—1694 წწ.

373. აქ, უდავოდ, იგულისხმება ამ წერილის მიმტანი, შაჰნავაზის დესპანი, რომლის სახელი არ არის ცნობილი. ის პირველად არ მიდის პოლონეთში — ყოფილა წინათაც მისი უდიდებულესობის, იოან კაზიმირის წინამორბედთანაც, რომელსაც იგი სათანადო პატივით მიუღია.

374. ამ წერბლის ორიგინალი არ არის ცნობილი. დოკუმენტის შარდენისეული ფრანგული ტექსტის ქართული თარგმანი სათანადო განმარტებებით გამოქვეყნებული აქვს მცირეოდენი შემოკლებით პროფ. ი. ცინცაძეს (იხ. მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, გვ. 64—65; 86—89; დოკუმენტის თარგმანი ეკუთვნის ნ. ქადეიშვილს).

375. ა მ ე ლ ი (მრ. ომალ) — საფინანსო უწყების მოხელე (ვ. ფუთურიძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 477).

ტ ა რ ო ლ ა, ტარულა, დარულა — ქალაქის თავი, პოლიციის უფროსი (კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 103, 105).

მ უ ს ტ ო უ ფ ი, მუსტოფი, მუსთოფი — საფინანსო უწყების გამგე, საფინანსო კონტროლიორი (ვ. ფუთურიძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. 471; ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეში, გვ. 404—406; ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 379—383).

შ ე ი ო ლ ი ს ლ ა მ — მსაჯული, რომელიც საქმეების გარჩევისას ხელმძღვანელობდა შარიათის ნორმებით.

ქ ა ლ ა ნ თ ა რ ი — ქალაქის უხუცესი, რომელიც უმთავრესად ინიშნებოდა ქალაქში მოსახლე მსხვილი ვაჭრების წრიდან (კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები, გვ. 107, 110).

376. ა ლ ა მ ფ ა ნ ა ჰ — უფრო ზუსტი თარგმანია „ქვეყნის მფარველი“.

377. მ ე ჰ მ ე ნ დ ა რ ი — კარის მოხელე, რომლის მოვალეობა იყო სტუმრების მიღება და გაცილება, მესტუმრე (იხ. ვ. ფუთურიძე, ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 156).

378. შ ა ჰ ს ე ფ ი ტ ა ხ ტ ზ ე ა ვ ი დ ა 1629 წელს.

379. აქ მთავრდება შარდენის გაბმული თხრობა საქართველოს შესახებ. როგორც ვხედავთ, რაიმე ლოგიკური ზღვარი და დასასრული ერთი ქვეყნის აღწერას არა აქვს, რაც „მოგზაურობისათვის“ საერთოდ არის დამახასიათებელი. ამის შემდეგ მოგზაური გაივლის დღევანდელი აზერბაიჯანის ერთ მონაკვეთს და დილიჯანის გზით 1673 წლის 7 მარტს ერევანში ჩადის. „თბილისიდან ერევანამდე ორმოცდარვა ლიეაო“ — აღნიშნავს ავტორი (Voyages..., II, p. 161). სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების აღწერას „მოგზაურობაში“ შედარებით მცირე ადგილი უჭირავს. შარდენი აქაც დაახლოებით იმავე საკითხებით ინტერესდება, რომლებზედაც საქართველოში მოგზაურობის დროს ჰქონდა გამახვილებული ყურადღება: აღწერს გზებს, სოფლებს, ქალაქებს, მონასტრებს და ტაძრებს, რომელთა გავლა და დათვალიერება მოუხდა. ახასიათებს ქვეყნის ბუნებრივ პირობებს, ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიურ ვითარებას, ეხება სარწმუნოების საკითხებს და სხვ. ერევნიდან მოგზაური ნახჭევანსა და ჯულფაზე გავლით ვადადის დღევანდელი ირანის ტერიტორიაზე.

380. მოგვაქვს რამდენიმე ნაწყვეტი „მოგზაურობის“ IX ტომიდან, რომლებშიაც შედარებით ვრცლად არის ლაპარაკი საქართველოს ისტორიის ფაქტებზე. ფრანგულ ტექსტში, სხვა ანალოგიური შემთხვევების მსგავსად, ასეა: „28-ში“. ივლისხმება 1674 წლის 28 ოქტომბერი და ამიტომ აზრის სიცხადისათვის ნაწყვეტს სრული თარიღი დაევსვით. (Voyages..., IX, p. 145—150).

381. ივლისხმება ერეკლე, თეიმურაზ I შვილის დავითის ძე, რომელიც 1652 წლიდან მოსკოვის კარზე იმყოფებოდა.

382. ივლისხმება რუსეთის ხელმწიფე ალექსი მიხეილის ძე (1629—1676 წწ). (ტედანშია: le grand duc).

383. ხ ა ლ ა თ ი, ქალათი (არაბული, სპარსული) — ტანსაცმელი, რომელსაც სპარსეთში იძლეოდნენ ჯილდოს სახით. ხალათი საქართველოში პირველად შემოდის (XVII საუკუნეში), როგორც სპარსული და თურქული ტანსაცმელი, ხოლო შემდეგ სპარსელ და ოსმალ ხელისუფალთაგან საჩუქრის ანუ წყალობის სახით. ქართველი მეფეები თანდათანობით შეეჩვივნენ მას და XVII საუკუნის მეორე ნახევარში თვითონაც იცვამდნენ და უწყალობებდნენ ხოლმე თავიანთ ქვეშევრდომებს (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962, გვ. 115).

384. იგულისხმება ვახტანგ V შაჰნავაზი, ქართლის მეფე (იხ. შენ. 230) და მისი შვილები. ვახტანგს ჰყავდა ორი ასული — ანუკა და თამარი და ექვსი ძე — არჩილი, გიორგი, ლუარსაბი, ალექსანდრე, ლევანი და სულემანი? „აღზარდა მეფემან დიდად სახელოვანნი და პატიოსანნი ძენი და ასულნი თჳსნი მრავლითა ფუფუნებითა და სხეღმწიფოსა სწავლითა და სიბრძნე-მეცნიერებითა“ (ქც, II, გვ. 440).

385. აქ მოთხრობილ ამბავში, როგორც ჩანს, იმერეთის სამეფოს კარზე მომხდარი არეულობა იგულისხმება, რომელიც სხვა წყაროებით არ არის ცნობილი. მარბროსეს მიხედვით ამ დროს იმერეთის მეფეა ბაგრატ IV (1669—1678 წწ.), რომელსაც 1674 წელს მოცილედ არავინ ჰყოლია (მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, II გვ. 201—206 და შთამომავლობითი სია იმერეთის მეფეთა).

386. Voyages..., IX, გვ. 234—238.

387. ერეკლეს მამას და თეიმურაზის ძეს, დავითს, კახეთის ტახტი არ სჭერია და არც დაუთხანი არ რქმევია.

388. ერეკლეს დედა იყო ელენე დიასამიძე (იხ. მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, II, გვ. 39).

389. ეს ეპიზოდი ქართული წყაროებიდანაც ცნობილია. ფარსადან გორგიჯანიძე ამბობს: „ხელმწიფემ ჯულფების ხოჯა გრიქორას ხელით ხმალე და ხალათი და რომელიც რაყამი ეთხოვნა, გაუგზავნესო“ (ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, თბ., 1952, გვ. 71).

390. ერეკლეს „რა რაყამი მაუვიდა, რუსეთის ხელმიწვევს დაეთხოვა და დედა და შვილი იქ გაუშვა და წამოვიდა და თუშეთის გზით კახეთს ჩამოვიდა“ (ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, გვ. 71).

391. ეს იყო ვახტანგ V შაჰნავაზის ძე არჩილი (იხ. შენ. 233), რომელმაც 1662 წელს მაჰმადიანობა მიიღო, ეწოდა შაჰ-ნაზარ ხანი და 1663 — 1675 წწ. განაგებდა კახეთს. მას ერეკლეს და ქეთევანი ესვა ცოლად.

392. ფარსადან გორგიჯანიძის თქმით, ერეკლე კახეთიდან შირვანს მისულა. „ყაენის ბრძანება იქნა შირვანის ხანზედან, ვითაც ერეკლე ბატონიშვილი მთის გზით გადმოსულაო, არმც აკლდეს რამეო, ათასი თუმანი მიაართვითო და რაც აკლდეს, გაირიგოსო, წამოვიდესო. ჩვენის ნაზირის ძმა ხალაფ სულთან მეჰმენდრათ გამოგვიგზავნიაო, ყველგან ფიშმაზი უყონო და სამასპინძლო რაც მოინდომონ, მიაართვანო და დიდის პატივით ყაზმინს ჩემთან მოიყვანონო“. შემდეგ ფარსადან გორგიჯანიძე აღწერს, თუ რა დიდი პატივით მიიღო ერეკლე შაჰმა (იხ. მისი ისტორია, გვ. 71).

393. Voyages..., IX, გვ. 323—324.

394. Voyages..., IX, გვ. 335—336.

395. Voyages..., IX, გვ. 370—375.

396. იგულისხმება იმერეთი და მისი მეფე ბაგრატ IV (იხ. შენ. 224 და 385).

397. როგორც ვხედავთ, აქ მოტანილი ამონაწერები „მოგზაურობის“ IX ტომიდან ძირითადად ერეკლესა და მასთან დაკავშირებულ ამბებს ქება. ერეკლე ამ დროს ჯერ კიდევ ისფაჰანშია; მისი შემდგომი ბედი კი შარდენისათვის უცნობია.

ПУТЕШЕСТВИЕ ЖАНА ШАРДЕНА В ПЕРСИЮ И ДРУГИЕ СТРАНЫ ВОСТОКА

Резюме

Среди иностранных источников, которые содержат сведения о Грузии, труд знаменитого французского путешественника XVII века Жана Шардена занимает особое место. Его «Путешествие» выгодно отличается от других аналогичных сочинений по богатству материалов и по широте охвата различных вопросов. Оно сыграло огромную роль в деле ознакомления Западной Европы с Грузией.

Жан Шарден прибыл в Грузию в сентябре 1672 года, а в феврале 1673 года покинул город Тбилиси и выехал в Армению. За несколько месяцев он побывал во многих местах Грузии и подробно описал те факты и события, очевидцем которых он сам был. Личные наблюдения он дополнил сведениями об историческом прошлом Грузии, почерпнутыми из трудов древнегреческих, древнеримских и персидских историков, а также из сочинений предшествующих ему европейских путешественников. Соответствующее внимание уделил Шарден сведениям, проживавших в Грузии европейских миссионеров и рассказам самих грузин. Вследствие всего вышесказанного сочинение Шардена считалось своеобразным полным справочником о Грузии, как его современниками, так и авторами XVIII—XIX вв.

Жан Шарден побывал в Грузии проездом в Иран, куда он вез европейские ювелирные изделия, заказанные шахом Аббасом II-ым. Он прибыл в Исфаган проехав через Черное море и Кавказ.

По какой причине избрал путешественник этот маршрут нам неизвестно, но в этом, очевидно, определенную роль, сыграло следующее обстоятельство: Шардену, как хорошему знатоку древней истории, видимо, было известно, что в древности на территории Грузии проходила важнейшая торговая трасса, соединяющая страны Востока с Западной Европой. В позднее средневековье европейские государства стремятся «ожив-

вить» этот путь. По этой дороге прошли многие европейцы, как до Шардена, так и после него.

Европейские государи, и в особенности, римский папа, проявляли в этот период большой интерес к Грузии. Сюда посылались миссионеры, целью которых являлось внедрение католичества в Грузии и распространение влияния главы католической церкви на страну. Одним из миссионеров был Иозеф Мария Цампи, которого Шарден встретил в Мегрелии. Цампи за свое долгое пребывание в Мегрелии, написал сочинение, содержащее описание религиозного быта мегрелов и передал его Шардену. Шарден перевел этот труд с итальянского на французский и целиком включил в свое «Путешествие».

Таким образом, сочинение Цампи обогащает и делает еще более интересным для нас «Путешествие» Шардена. Они восполняют друг друга и сравнительно полно передают состояние Грузии в середине XVII столетия.

В истории грузинского народа 60—70-ые годы XVII века отмечены тяжелым политическим и социально-экономическим положением. Грузия была раздроблена на отдельные царства и княжества. В стране господствовала феодальная междоусобица. Глубокий упадок переживали сельское хозяйство, городская жизнь, ремесло и торговля. Было ослаблено политическое и военное могущество страны. Население страдало от продажи «невольников» и постоянных набегов северо-кавказских племен.

Одной из основных причин всеобщего расстройтва страны являлась агрессивная политика двух могущественных восточных государств — Ирана и Турции. Это хорошо видел и понимал Шарден. Эти государства не удовлетворялись периодическими нашествиями на Грузию, уничтожением населения, захватом добычи и пленных. Установленная ими ежегодная подать тяжелым бременем ложилась на страну.

Грузинский народ оказывал упорное сопротивление захватчикам, но безрезультатно. Государственные деятели Грузии искали помощь за рубежом. Грузинские послы неоднократно посещали Россию и Западноевропейские страны, но ни одна из них не могла оказать действительную помощь далекой Грузии, не хотела из-за нее портить отношения с Ираном и Турцией.

В 1672 году, когда Шарден находился в Мегрелии, в Западной Грузии бесчинствовал Ахалцихский паша. Французский путешественник подробно описывает тяжелую картину этого нашествия.

В сочинении Шардена особенное место занимает характеристика политического состояния Грузии. Ему хорошо известно, что Грузия древнейшая страна, которая когда-то являлась единым и могущественным государством и, что в последние столетия она распалась на отдельные царства и княжества. Он старается понять суть происшедших событий, приводит внешние и внутренние причины, способствовавшие разделению единого грузинского царства. Разумеется, Шарден не мог разобраться во всем сложном комплексе причин падения грузинского феодального государства, но его наблюдения небезынтересны.

Шарден перечисляет и характеризует по отдельности грузинские царства и некоторые княжества. Согласно «Путешествию» в Западной Грузии существовали следующие административные единицы: Имеретия, Мегрелия или Одиши (страна Дадзиани), Гурия (страна Гуриели), Абхазия; в Восточную Грузию же входят Картли и Кахети. Он довольно точно определяет географическое положение каждого из них. У Шардена мало сведений об отдельных феодальных владениях. Исключение составляет значительная часть Мегрелии — Салипартиано, характеристике которого отведено довольно значительное место.

В этот период вся Южная Грузия находилась во власти Турции, поэтому Шарден не считает ее грузинской территорией. В отношении же стран и племен Северного Кавказа французский путешественник в основном удовлетворяется общими рассуждениями.

«Путешествие» дает определенное представление об исторической организации и структуре феодального общества грузинских царств и княжеств.

В ней часто повествуется о тяжелом положении низших слоев населения — непосредственных производителей. Пользуясь почти неограниченной властью феодалы могли продать или подарить своего крепостного, присвоить их имущество.

Шарден хорошо видел глубокий хозяйственный упадок страны, но в то же время отмечал и то, что отдельные части ее находились на разных уровнях экономического развития. Сравнительно лучшее положение отмечалось в Картли и Кахети, так как в течение нескольких десятилетий здесь существовало относительное спокойствие. Правители Восточной Грузии всячески избегали войн с Ираном и с Турцией и этим обеспечивали стране условия для мирного развития. Зато вся Западная Грузия, охваченная феодальными распрями и обес-

ленная постоянными нашествиями турок, находилась на грани нищеты.

Шардена, как купца, естественно, особенно интересовали вопросы, связанные с торговлей в Грузии. В «Путешествии» часто упоминаются товары, вывозившиеся и ввозившиеся в Грузию, отмечаются особенности местной торговли, описываются торговые центры, крупные города, товарно-денежные отношения и т. п.

В этой связи автор особенно пространно пишет о Тбилиси, который по его словам, является богатым городом и значительным торговым центром Востока. Описание Тбилиси, а также зарисовки видов города, представляют уникальные документы по истории Тбилиси.

В «Путешествии» дана определенная картина хозяйственной жизни грузинского народа. В этом отношении Шарден много заимствует из трудов европейских путешественников и миссионеров, побывавших до него в Грузии, но в то же время он приводит свои оригинальные наблюдения.

То же самое можно сказать о сведениях по этнографии и религии Грузии. Цампи и Шарден хорошо разбирались в истории грузинского христианства, но все факты рассматриваются и оцениваются ими с точки зрения своих собственных конфессиональных взглядов и позиций.

Вне поля зрения Шардена не остались также вопросы права и судопроизводства в Грузии.

Цампи и в особенности Шарден мало интересовались культурой грузинского народа, но несмотря на это, в «Путешествии» приводятся такие сведения, которые в какой-то степени отражают состояния грузинской культуры в XVII веке.

В «Путешествии» содержатся многочисленные факты из политической истории Грузии позднего средневековья.

Повествование истории Западной Грузии Шарден начинает со времени правления князя Мегрелии Левана II Дадиани (1611—1657 гг.), характеристике личности и деятельности которого он уделяет особое внимание. Заслуживают интерес также сведения по истории Имеретии и Гурии.

Что касается истории Восточной Грузии, Шарден в основном останавливается на вопросах персидско-грузинских взаимосвязей. В этом случае Шарден опирался на сведения, как он сам пишет, «персидских историй», поэтому основным и главным для него является вопрос «о покорении персами Грузии». Вполне логично, что автор начинает свое повествование с начала XVI века, т. е. с того периода, когда кызылбашское государство Ирана обложило данью Восточную

Грузию. Свой пространный исторический экскурс Шарден доводит до 70-ых годов XVII века. Особенно интересны сведения о правлении Вахтанга V Шахнаваза и Кахетинского царя Арчила, с которыми он лично был знаком.

«Путешествие» содержит значительный материал о взаимоотношениях Грузии с Россией, Польшей и с другими европейскими странами.

Следует отметить, что часть сведений Шардена не соответствуют исторической действительности. Некоторые из них непонятны и в ряде случаев противоречат друг-другу, но несмотря на это, в целом они представляют большой интерес. Соответствующий анализ сведений его сочинения, с учетом субъективных суждений автора, и сличение их с другими историческим материалом, дает возможность восстановить довольно полную реальную картину политического и социального состояния, которая характерна была для Грузии времен пребывания Шардена в ней.

Исследование, предпосланное настоящему изданию, ставит целью критически проанализировать сведения Шардена. Некоторые частные вопросы рассматриваются в комментариях, помещенных в конце книги. Таким образом, перевод сопровождается исследованием и комментариями без которых трудно было бы понять рассказ французского путешественника XVII века.

VOYAGES DU CHEVALIER CHARDIN EN PERSE ET AUTRES LIEUX DE L'ORIENT

S o m m a i r e

Parmi les sources en langue étrangères, qui renferment des renseignements sur la Géorgie, l'ouvrage du célèbre voyageur français du XVIIe siècle Chardin, occupe une place importante. Ses „Voyages“ se distinguent des autres ouvrages par analogues par la grande variété de ses informations et par les larges vues de l'auteur sur diverses questions. Cet ouvrage a joué un rôle considérable en tant que source d'informations, pour faire connaître la Géorgie à l'Europe Occidentale.

Se rendant en Perse, où il portait des articles de bijouterie européenne commandés par le Chah Abbas II, Jean Chardin visita de passage la Géorgie. Il y arriva au mois de septembre 1672 et repartit pour l'Arménie en février de l'an 1673. Pendant ces quelques mois il visita divers coins de la Géorgie et décrivit en détail les faits et incidents dont il fut lui-même le témoin oculaire. Il compléta ses impressions personnelles par des renseignements sur le passé historique de la Géorgie, tirées aussi bien des ouvrages d'historiens grecs, romains et persans, que des ouvrages des voyageurs européens, ses devanciers. Chardin accorda une grande attention aux renseignements des missionnaires européens qui ont séjourné en Géorgie, ainsi qu'à ceux racontés à lui par les géorgiens. De ce qui vient d'être dit, il s'ensuit que l'ouvrage de Chardin était tenu pour un ouvrage original de références complètes sur la Géorgie, tant par ses contemporains, que par les auteurs de XVIIIe—XIXe siècles.

Dans l'histoire du peuple géorgien, les années 60—70 du XVIIe siècle sont le théâtre d'une situation politique, économique et sociale très tendue. La Géorgie était demembrée en roy-

aumes et en principautés. Le pays était en proie à des guerres intestines féodales, dont les conséquences étaient déplorables. L'agriculture, la vie urbaine, les métiers et le commerce tombaient en décadence. La puissance politique et militaire du pays était affaiblie. La population était victime du „trafic des esclaves“ et des incursions constantes des peuplades du Caucase Septentrional.

Une des causes essentielles de la décadence générale de la Géorgie était la politique agressive de deux puissants Etats orientaux, ceux de la Perse et de la Turquie. A cette époque l'histoire de la Géorgie n'est plus qu'une longue série de ravages, de massacres et d'invasions. Ces Etats ne se contentaient pas d'incursions périodiques contre la Géorgie, du massacre de ses habitants, de prises de butin et de captifs. Des impôts annuels établis par les envahisseurs pesaient lourdement sur le pays.

Le peuple géorgien opposait à tout cela une résistance opiniâtre, défendait avec un courage exemplaire sa patrie, disputant pied à pied le sol natal; mais, harcelé constamment, il finit par succomber au nombre. Ses hommes d'Etat cherchaient un soutien à l'étranger. On envoyait constamment des ambassadeurs en Russie et dans les pays de l'Europe Occidentale, mais aucun de ces Etats ne pouvait porter un secours réel à la lointaine Géorgie; aucun d'entre eux ne voulait, à cause de la Géorgie, envenimer des rapports avec les puissants Etats de Perse et de Turquie.

En 1672, lors du séjour en Migrélie de Chardin, le pacha d'Akhaltzikhé se livrait aux pires excès dans la Géorgie Occidentale. Le voyageur français décrit les tristes détails du spectacle douloureux de cette incursion.

La description de la situation politique en Géorgie occupe une place particulière dans l'ouvrage de Chardin. Connaissant l'histoire de ce pays, qui remontait loin dans le temps—jadis la Géorgie avait été un Etat unifié et puissant et ce n'était qu'au cours des derniers siècles qu'elle avait été divisée en royaumes et principautés indépendants—il chercha à démêler les causes des événements passés; il rapporte des causes intérieures et extérieures, qui pouvaient avoir contribué à la division de l'Etat uni

géorgien. Bien sûr, Chardin ne pouvait comprendre toutes les questions épineuses auxquelles devait faire face l'Etat de la Géorgie féodale, mais ses observations ne sont dénuées d'intérêt.

Les „Voyages“ nous présentent un tableau de la vie économique du peuple géorgien. En tant que commerçant Chardin accordait une attention particulière aux problèmes relatifs au commerce de la Géorgie. On trouve aussi dans son ouvrage une quantité d'indications au sujet des relations de la Géorgie avec la Russie, la Pologne et d'autres pays européens.

Mais, il est à noter, qu'une partie des renseignements de Chardin ne correspondent pas à la réalité historique, quelques-uns d'entre eux sont peu crédibles, se contredisant dans plusieurs cas, et cependant, dans l'ensemble, ils présentent un vif intérêt. Mise à part la subjectivité de l'auteur, après analyse des renseignements fournis par lui et après leur confrontation avec les autres données historiques on peut établir un tableau véridique assez complet de la situation politique et sociale qui caractérisait la Géorgie à l'époque où Chardin y séjournait.

L'étude, précédant la présente publication se pose pour tâche l'analyse critique des renseignements de Chardin. Plusieurs problèmes particuliers sont examinés dans les commentaires, placés à la fin du livre.

Nous espérons que la traduction de l'ouvrage du célèbre voyageur, ainsi que notre examen critique intéresseront les spécialistes de l'histoire de la Géorgie et également le vaste cercle de lecteurs qui s'intéressent à l'histoire de la Géorgie.

საძიებლები

პირთა საძიებელი

- აბას I, აბას დიდი, იხ. შაჰ აბასი
 აბას II 329
 ავათია სქოლასტიკოსი 260, 392
 ავათიას საეკლ. კრება 180
 ადრიანე პუბლიუს ავრელიუს 145, 379
 აეტი 385
 ავგუსტინე (წმ.) 148, 165, 379
 ავგუსტინელი ბერები (ავგუსტინელები) 136, 295, 307, 378
 ავიტაბილე (პატრი) 75, 130, 375, 376
 ალავერდი (შარდენის მსახური) 228
 ალექსანდრე (ალექსანდრე II, კახეთის მეფე) 60, 68, 72, 378, 387, 395
 ალექსანდრე (ალექსანდრე III, იმერთ მეფე) 22, 30, 48, 50, 51, 230, 235, 236, 302, 387, 388
 ალექსანდრე (ვახტანგ V ძე) 404
 ალექსანდრე (ლევან II დადიანის ძე) 235, 247, 387
 ალექსანდრე I 19
 ალექსანდრე მაკედონელი 165, 269, 280, 392, 393
 ალექსი მიხეილის ძე 403
 ალი 278, 295, 296, 401
 ალკიდე 336
 ალ ტაბარი 398
 ამბროზიო (პატრი) 378, 396
 ამბროსი (წმ.) 176
 ანასტასი (წმ.) 151, 380
 ანაქორეტები 141
 ანდრია (წმ.) 40, 127, 132, 375, 376
 ანდრია (წმ.), მისი სახ. ეკლესია 137
 ანდრია ეპიფანე 33
 ანთელავა ილია 402
 ანჟ დე ვიტერბი (პატრი) 275, 277, 278, 282, 284, 285—289
 ანტისტენე 379
 ანტონიური (იმპ. „კარაკალა“ წოდებული) 144
 ანუკა (ვახტანგ V ასული) 404
 არაქელ თავრიზელი (დავრიეცი) 395, 396
 არგონავტები 257, 259, 374, 385
 არდევონი 331, 336, 400
 არიანე ფლავიუს 110, 258, 259, 372, 391
 არკადიუსი (იმპ.) 166, 168, 380—381
 არტემიდორე ეფესელი 146, 379
 არჩილი (ვახტანგ V ძე) 24, 33, 44, 52, 64—66, 70, 239—242, 315—317, 389, 390, 394, 397, 404
 არციერთ (არციერების) ჯარი 135, 377
 ასლან ფაშა (ასლან I ახალციხის ფაშა) 51, 365, 388, 390, 392
 ატილა 370
 ექემენიდები 394
 აშკენაზი 256
 აშოთან მუხრან ბატონი 396
 ბაგრატი, ბაგრატ-მირზა (ბაგრატ IV) 51—54, 56, 62, 235—237, 240, 242, 243, 245—247, 388, 390, 404
 ბაგრატი, ბაგრატ-ხანი, (ბაგრატ VII, ძე დაუთ-ხანისა) 310, 395

ზაგრატიონები 24, 388
 ზაგრატიონი 51
 ზაკური. (ზაკურ დიდი) 134, 135, 377
 ბარბარო 9
 ბარნოვი ვ. 85, 86, 380, 393
 ბარონიუსი 133, 135, 144, 145, 168, 182, 188, 377
 ბარტოლდი ვ. 82
 ბასილი (წმ.) 143, 161, 179, 182, 381
 ბასილი (წმ.), მისი სახ. ოდენი 140, 199, 242
 ბახუტოვა ე. 85
 ბაჰმანი 293
 ბედე 144, 146, 378
 ბედიელი 139, 196, 381
 ბეკანუსი 145
 ბელარმე 164
 ბენიამინი 165
 ბერაჟე თ. 383
 ბერი ეგნატაშვილი 48, 396
 ბერძენიშვილი ნ. 61
 ბონუ ეაკ 177
 ბოროზდინი კ. 386
 ბორომეო ანდრეა 15
 ბრაკარი მარტინ 188
 ბროსე მარი 387, 404
 ბულა დიდი, ბულა თურქი 325, 398

 ვაგარინი გრიგოლ 397
 ვაწერელია აკ. 85, 86
 ვენათელი 137, 241, 243, 247, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 378
 გიორგი (ალექსანდრე II ძე) 395
 გიორგი (გურიის მთავარი) 390
 გიორგი X (სიმონის ძე) 60, 395
 გიორგი XI (ვაგტანგ V ძე) 66, 392, 404
 გიორგი III (იმერეთის მეფე, როსტომის ძე) 47, 48, 62, 387
 გიულდენშტედტი 38, 39
 გერმანე (არქიეპ.) 157
 გორგასალი 394
 გრელო 7
 გრიგოლი (არქიეპ.) 135, 377
 გრიგოლ III (პაპი) 188, 383
 გრიგოლ XV (პაპი) 392

გრიგოლ ნაზიანზელი ანუ ლვთისმეტყვე-
 ლი 161, 381
 გრიგოლ ორსინი 387
 გურიელი 20, 24, 29, 48, 52, 53, 55, 74, 131, 202, 387, 388, 393
 გურიელი გიორგი 53
 გურიელი დიმიტრი (დემეტრე) 23, 52
 გურიელი ვახტანგ 80
 გურიელი მალაქია 47, 48
 გურიელი მამია 23, 389
 გურიელი სიმონ 47, 48, 388, 390
 გრიჰორა (ჯულღების ხოჯა) 404
 გულ (ლევან II დადიანის ასული) 387
 გურგენი 136, 377
 გურჯიბეგი (გურჯიცი ბოგდან, გურჯიბეგ დანბეგი) 73, 351, 402

 დადიანები 47, 386
 დადიანი 20, 23, 24, 49, 51, 52, 54—56, 74, 130, 178, 205, 230, 247, 248, 250, 282, 386, 390
 დადიანი ვამეყ 20, 23, 50, 51, 237, 239, 240, 247, 390
 დადიანი თეკლე 29
 დადიანი ლევან (ლევან II დადიანი) 27—29, 31, 34, 46—50, 52, 55—57, 78, 79, 232—235, 237, 239, 240, 247, 312, 371, 374, 378, 382, 385—387, 389
 დადიანი ლევან (ლევან III დადიანი) 52—54, 249, 251, 385, 389, 390
 დადიანი ლიპარიტ 386
 დადიანი მანუჩარ 378
 დავით X 58, 59, 394
 დავითი (ალექსანდრე II ძე) 302, 395, 396
 დავით X 58, 59, 494
 დავითი, დაუღ-ხანი (დავით XII) 59, 301—303, 394—396, 397, 404
 დავითი, დათუნა (თეიმურაზ I ძე) 69, 236, 388, 390, 403, 404
 დავით მეფე (წინასწარმეტყველი) 23, 24, 129, 184, 205, 375
 დარეჯანი (თეიმურაზ I ასული) 51, 52, 236—239, 242, 244—246, 388, 390, 391

დარეჯანი (შარდენის მიხედვით ლუარსაბის და ხორეშანი) 304—306

დარეჯანი (სეტემან შერვაშიძის ასული) 382

დარეჯანი (ქილაძე) 47, 233, 386

დასთანი (ზალ-დასთანი) 331, 335, 400

დაუდ-ხანი (შარდენის მიხედვით ერეკლე I მამა — დავითი) 362

დემეტრე თავდადებული 397

დემეტრე (სვიმონ I ძე) 390

დემეტრე (წმ.) 91

დე ნუანტელი 73, 214

დიასამიძე ელენე 404

დიოგენე 146, 379

დიოდორე სიცილიელი 109, 372

დიოკლეტიანე 300

დიონი (დიონ კასიუსი) 145, 379

დომენტი (პატრიარქი) 394

ელენე (გურიელის ასული) 23

ელია (წმ.) 194, 275, 393

ელიოზი (რაბინი) 393

ელჩინი თ. 383.

ემილიო დორტელი დ'ასკოლი 369, 370

ემინ-ალა 356

ეპიფანე (წმ.) 293

ერემია (წმ.) 183

ერეკლე I (ერეკლე მირზა, ნაზარალ-ხანი) 66, 69, 70, 86, 316, 362—364, 365—367, 397, 398, 404

ერისთავი ზურაბ 388, 378

ვალენტინი (იმპ.) 179

ვამეყი (გიორგი ლიპარტიანის ძე) 235, 387, 390

ვახტანგ V, შაჰნავაზი 9, 14, 23, 24, 30, 33, 34, 41, 50—52, 64—66, 70, 73, 74, 387—390, 392, 394, 397, 399, 402, 404

ვახტანგ VI 43, 397

ვახტანგი (ლუარსაბ I ძე) 394

ვახტანგი 31, 35, 36, 50—52, 286, 387, 240, 245, 388, 390

ვახტანგი 31, 35, 36, 50—52, 386, 387, 394, 398, 399

ზაალ არაგვის ერისთავი 378, 389

ზეგსი 391

ზენონი (იმპ.) 259, 391

ზირა, ზილიხანი (ლევან II დადიანის ასული) 387

თავაქარაშვილი მამუკა 49

თამარაშვილი მ. 15, 76, 78, 80, 81, 375—377, 385

თამარი (გურიის მთავრის ასული, ალექსანდრე III იმერთ მეფის პირველი ცოლი) 142, 177, 235, 378

თამარი (ვახტანგ V ასული) 404

თამარი (ლიპარტიანის ასული, ლუარსაბ II დედა) 395

თამარ მეფე 385, 389

თამაზ (თაჰმაზ I) 59, 301, 302, 394

თაჰამთანი, (თაჰემ თენ-თენი) 331, 335, 400

თბილელი 320, 353

თეათე (ეპისკ.) 373

თეათინელები 14, 15, 40, 76, 80, 115, 130, 131, 192, 206, 207, 209, 210, 217—222, 224, 225, 229, 230, 235, 248, 252—254, 277, 278, 373, 376, 385

თეზევისი 336

თეიმურაზ I, თეიმურაზ-ხანი 40, 44, 61—64, 66, 68—70, 72, 73, 75, 79, 86, 136, 142, 177, 236, 302, 304—308, 310—313, 316, 349, 350, 359, 360—362, 376, 378, 384, 388, 395—397, 401, 403, 404

თემურ ლენგი 335, 337, 399, 400

თეოდოსი (იმპ.) 94, 370

თომას დე იეზუს კარმელიტი 133.

თინათინი (ლევან III დადიანის ცოლი) 80, 385, 388, 390

თრდატი (თრდატ III) 137, 377

იაზონი, იასონი 213, 385

იაკობ. (ჯაკობო) დე სტეფანო 130, 376

იაფეტი 256

იგნასიო ლოიოლა 385

იევლევი ა. 31

- იეზუიტები 145, 152, 157, 379
 იეზუიტები 218, 369, 385
 იერემია (წმ.) 129, 140, 145, 164, 375
 იელოვა, იახვე 399
 იერონიმე (წმ.) 157
 ივანე (ჟან შარდენი) 267
 იზიდა, ისიდა 379
 იზიდის ქურუმები 146
 ილარიონი (წმ.) 179
 იმამ-ყული-ხანი 307, 396
 იოან კაზიმირი 73, 74, 350, 402
 იოან ლეზუნსკი 74, 351
 იოანე კორონა 151
 იოანე (სარდალი) 135
 იოანე (წმ.) 165, 186, 380, 382
 იობი (წმ.) 145, 154
 იოსები (ლევან II დადიანის ძმა) 48, 52, 234, 235, 389
 იოსელიანი პლ. 398
 ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი 384
 ისა-ხანი 62
 ისკანდერ მუნში 61
 ისმაილი (შაჰ ისმაილ I დიდი) 58, 59, 300—301, 326, 394, 397
 ისმაილ II 302, 326
 ისიდორე (წმ.) 145, 176
 იუბენალი (პატრიარქი) 157, 381
 იულიანე განდგომილი 179
 იულიუსი (პაპი) 135, 377
 იუსტინე (იმპ.) 135, 136, 377
 იუსტინ ლევორნელი (პატრი) 284—286, 288, 289, 291

 კავადი 136, 377
 კანიდიუსი 294
 კაპუცინები 76—78, 207, 216, 225 274, 275, 277, 278, 294, 323, 324, 326 — 328, 343, 346, 348, 349, 352, 353, 385
 კარაკალა იბ. ანტონიუსი (იმპ.)
 კარაფა (კარდინალი, შემდგ. პაპი პავლე IV) 373
 კარლოს II (ინგლ. მეფე) 7
 კასიანე 141
 კასტელი ქრისტეფორე 77, 80, 133, 376, 382,
- კაცია 248
 კედრენე 384, 391, 203
 კეკელიძე კ. 382, 384, 395
 კვირიკე (წმ.) 156, 185
 კვინტ-კურციუსი 268, 269, 280, 294, 392
 კვირინი 97, 370
 კირილე (წმ.) 127, 135
 კიროსი 292, 293, 394
 კლავდიუს როტა 157
 კლიმენტი VIII (პაპი) 72, 377, 401
 კონსტანტინე (იმპ.) 127, 135, 377
 კონტარინი 9, 11
 კოსოვიჩი დ. 85
 კრონოსი 391.

 ლამბერტი არქანჯელო 15, 19, 22, 27 — 30, 35, 36, 46, 48—50, 55, 77, 79, 371, 373—376, 382, 383, 385, 387
 ლანგლე ლუი მატეი 84—86, 368, 370, 371, 375, 376, 391, 393
 ლალა ფაშა 395
 ლასხიშვილი ხოსია 390
 ლევანი (ვახტანგ V ძე) 404
 ლევიტელები 145, 146, 379
 ლელა (გიორგი X ასული) 395
 ლეონიძე გ. 393
 ლესკონტი 7
 ლიპარიტ III 387
 ლიპარტიანი გიორგი 46, 47, 178, 233, 234, 386, 387
 ლოლა-ბეგი 307, 396
 ლომინაძე ბ. 378, 386
 ლუარსაბი (ვახტანგ V ძე) 404
 ლუარსაბ I 59
 ლუარსაბ II 61, 62, 68, 301, 303—310, 395—396
 ლუი გრანჟე 385
 ლუი XIV 73, 385
 ლუთერი მარტინ 164, 381

 მაკარი ანტიოქელი 26, 29, 45, 54
 მალაქია კათალიკოსი 376
 მანუჩარი (ძე ლევან II დადიანისა) 387
 მანუჩარ I 385
 მარიამი (დედოფალი) 47, 49, 238, 239, 313, 314, 320, 388, 389, 393, 397

- მარიამი (შარდენის მიხედვით ქეთევან დედოფლის სახელი) 306
 მარიამი (წმ.) 132, 137
 მარიანა (შარდენის მიხედვით ქეთევან დედოფლის სპარსული სახელი) 302
 მარინე (წმ.) 156
 მარკიანე (იმპ.) 380
 მარკო პოლო II
 მარციალე მარკუს აგრელიუს 259, 392
 მაქსიმიანე (იმპ.) 157, 380
 მაყსული 340
 მაჰმადი 335, 338, 342, 357
 მაჰმადი, მუჰამედი (ხვარაზმის შაჰი) 326, 398
 მაჰმად-ფაშა 319
 მაჰმადი (ხუდაბენდე) 302, 394
 მედეა 224, 385
 მეთოდე (წმ.) 135
 მესხია შ. 383, 393
 მეჰდი 332
 მეჰრუ (დბდი მოურავი) 303—305, 307, 308, 395
 მითრიდატე (მითრიდატე VI ევპატორი) 89, 94, 368
 მინორსკი ვ. 82
 მირიანი 377
 მისიონერები 5, 11, 14, 15, 29, 35, 71, 75—80, 81, 88, 274, 280, 294, 299, 323—325, 383, 392
 მიქელ მთავარანგელოზი 185
 მიხეილი (მიხეილ VIII პალეოლოგი, იმპ.) 94, 135, 370
 მოზომილე 154
 მოსე (წინასწ.) 179, 379, 382
 მოსე 329
 მოჭველი 139
 მურადი (სულთანი) 258
 მუსტაფა ლალა ფაშა, მუსტაფა, მუსტაფა ფაშა 59, 328, 319, 391, 394, 397
 მუხრან ბატონები 388
 მუხრან ბატონი აშოთან 396
 მუხრან ბატონი თეიმურაზ 388
 მუხრან ბატონი ქაიხოსრო 394
 მუჰამედ მეჰდი (ვეზირი) 339
 მუჰამედ II 95, 370
 მუჰამედი 329, 333, 339, 349, 399, 401
 მუჰამედ ხანი 366
 ნაზარალ-ხანი (ერეკლე I) 66
 ნაზარეველი 145
 ნესტან-დარეჯანი (დარეჯან ქილაძე) 386, 387
 ნესტან-დარეჯანი (თეიმურაზ I ასული) 51, 378, 388
 ნესტან-დარეჯანი (თეიმურაზ I შვილი-შვილი ქეთევანი) 236, 316, 388, 397
 ნიკოლოზ-ნიკიფორე 199, 384
 ნიკიფორე 133, 377
 ნიკიფორე ბერძენი (კუკოსონელი) 384
 ნიკიფორე ირბახი, ნიკიფორე (ნიკოლოზ) ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი, ნიკოლოზ ბერი 44, 45, 49, 73, 77, 78, 141, 378
 ნინო (წმ.) 40, 127, 133, 374
 ნისენი (ტრევის ეპისკ.) 146
 ნუნე (წმ. ნინო) 374
 ოთარი (ზაალ ერისთავის ძმისწული) 389
 ომარი 338
 ოტია (მარიამ დედოფლის ვაჟი) 389
 პაატა (ვეზირი) 387
 პავლე IV (პაპი) 373
 პავლე (წმ.) 182
 პაპუნა (ვეზირი) 48, 233, 387
 პეტრე (წმ.) 185, 186, 193, 194
 პიეტრო დელა ვალე II, 61, 74
 პლინიუსი 268, 272, 292, 293
 პლუტარქე 165, 182, 381
 პომპეუსი 89, 294, 368
 პომპონიუს მელა 103, 293, 371
 პროკოპი კესარიელი 105, 258, 260, 280, 371, 393
 პროპაგანდა ფიდეს კონგრეგაცია 14, 274, 323, 324, 392
 პროტესტანტები 5
 პროლემაიოსი 104, 110, 203, 272, 294, 371—373, 385
 პროლემაიოსების დინასტია 379
 პულქერიანე (დედოფალი) 157, 381
 რამაზა (აზნ.) 155

რამუნს II 372
 რამუციო (რამუზიო ჯოვანი ბატისტა) 136, 378
 რასინი 391
 რაფაელ პარმელი (პატრი) 327, 343, 349, 352, 354, 355
 რაქილი 165
 რეა (ღვთაება) 391
 რეა-კიბელა 391
 რეპეკა 176
 რეზენი 6, 7, 9, 73, 214, 331, 339, 356, 368, 369
 რემობიტები 141
 როდამი (ვახტანგ V პირველი ცოლი) 388, 389
 როსთემი 336, 400
 როსტომი, როსტომ-ხანი 34, 49, 50, 63, 64, 295, 311—313, 376, 388, 389, 392, 393, 397, 398
 რუსტიკე (სარდალი) 135
 რუფინუსი 179, 382
 სააკაძე გიორგი 61, 395—397
 საბახთარი ბეკო 386
 საბახტარი 231, 249—253, 386
 საბახტარიშვილი, საბახტარასკუა 386
 საზელიენის ხატი 195
 სარაბიატები 141
 საბაოთი 400
 საული (ბიბლ.) 129, 375
 სალი ათაბა (ვეზირი) 385
 სასანიდების დინასტია 377
 საყვარელიძე ექვთიმე 385
 სეზოსტრისი, სესოსტრისი 109, 372
 სემიტები 382
 სერაპისი 379
 სეფევიდები 81
 სეფი (აბასის შვილიშვილი) 311, 329 (იხ. აგრეთვე შაჰ სეფი)
 სეფიანთა დინასტია 394, 396, 400, 401
 სეფი-ყული-ხანი 366
 სიზი 316, 317
 სიმონი, სიმონ-ხანი, (სიმონ I ლუარსაბის ძე) 59, 60, 63, 72, 301, 302, 311, 319, 394, 395, 397

სიქტიანები 132, 376
 სკუტარო (სკუტარიების) ჯარი 135, 377
 სოლომონი 23, 205, 334, 350, 379
 სტეფანე პაოლინი 77, 378
 სტრაბონი 94, 110, 268, 272, 294, 269, 373
 სულეიმანი (ვახტანგ V ძე) 404
 სულეიმანი (შაჰი) 6, 84, 319, 326
 სულთან მურადი 49, 258
 სულთან სულეიმანი 251
 ტამერლანი (თუმურ ლენგი) 399
 ტარკანოტი 135
 ტერტულიანე 187, 188, 383
 ტოლოჩანოვი ნ. 31
 ტომაზო მინადოი 32
 ტრაიანე მარკუს ავრელიუს 133, 377
 უნდილაძე ალავერდი-ხანი 396
 უნდილაძე დაუდ-ხანი 396
 უნდილაძეები 396
 ურბან VIII (პაპი) 72, 130, 141, 375, 392, 396, 401
 ფასიანე (ქალღმერთი) 391
 ფათმა სულთან მეგუე 396
 ფარი (შარდენის მიხედვით ლუარსაბის დის სპარსული სახელი) 304
 ფარსადან გორგიჯანიძე 65, 376, 387, 394, 404
 ფატიმა 339, 401
 ფეიქარ-ხანი 395, 396
 ფერიბურსი 331, 335, 400
 ფიესკი სინიბალდი, გრაფი 88
 ფილიპე II (ესპ. მეფე) 72, 349, 401
 ფილიპე III (ესპ. მეფე) 401
 ფრანჩესკო დ'აპრილე 376
 ფრანცისკ ასიზელი 384
 ფრანცისკანელები 384
 ფრანცისკანული ორდენის ბერები 199
 ქადეიშვილი ნ. 402
 ქეთევანი (დედოფალი) 41, 61, 136, 302, 306, 307, 378, 396
 ქეთევანი (თეიმურაზ I შვილიშვილი) 388, 390, 397, 404

ქვარიანი ზაქარია 378
ქრისტეფორე (კათალიკოსი) 394

ღვინიევა ე. 85

ყალები 340

შამადავლე (ლევან III დადიანი) 52,
385, 390

შარაშია (შერვაშიძე) 178, 382

შარდენი ეან 5—8, 20—47, 49—55, 58,
59, 61—87, 214, 331, 339, 356, 368—
370, 372—376, 378, 382, 383, 285. —
387, 390—393, 394—399, 401—404

შაპ აბასი, აბასი 7, 9, 33, 41, 60—64,
68, 69, 136, 205, 302, 304—311, 329,
338, 385, 389, 395—397

შაპ თამაზი (თამაზ I) 59, 302, 394

შაპ ისმაილი 59, 398, 399

შაპნაეაზი, შაპნაეაზ-ხანი (ვახტანგ V)
23, 34, 38, 45, 64—66, 74—78, 238—
240, 312—315, 323, 326, 328, 350,
362, 363, 365—367, 387, 388,
394, 397, 399, 402

შაპ-ნაზარ-ხანი 363, 365, 404

შაპ სეფი 50, 63

შაპ სულთან სულეიმანი 402

შეიხი 329

შერვაშიძე 56

შერვაშიძეები 47

შერვაშიძე სეტემან 382

ჩინგიზ-ხანი, ჩინგის ყაენი, თემუჩინი
335, 399

ჩიქვანები 391

ჩიქვანი კაცია 54, 390, 391

ჩხეიძე ოტია 237, 238, 388

ჩხეიძე სეხნია 388, 390

ჩხეტიძე უტანდარ 386

ცაიშელი 139

ცენობიტები 140

ცინცაძე ი. 402

ციციშვილი ნოდარ 397

ძამპი ღონ მარი ჟოზეფ 14—17, 20, 25,
37, 39, 40, 42, 44, 45, 71, 77—79,
83, 85—87, 128, 201, 210, 213—217,
219, 220, 223, 224, 252—254, 375,
378, 381, 384, 385

წათე 377

წალენჯიხელი 139

წულუკია პატა 169

ჭილაძე 374

ჭილაძე დარეჯან 233—235, 239, 247,
386, 387

ჭილაძე როვანოზ 386

ჭუჭუნაშვილი ვახტანგ იხ. ვახტანგ
ჭუჭუნაშვილი

ჭყონდიდელი 139

ხალიბი 402

ხალაფ სულთანი 404

ხოსია (ვეზირი) 240, 241, 390

ხოსია 245, 246

ხოსრო-მირზა (როსტომ მეფე) 311

ხორეშანი (გიორგი X ასული) 395, 396

ხუნდაბენდე 59, 395

ჯავახიშვილი ივ. 375

ჯანაშია ს. 393

ჯალალედინი 397, 398

ჯაფარი 329

ჯუდიჩე ღონ ჟუზეპე მილანელი 19,
22, 28, 29, 46, 50, 77, 375, 387

ჰაბიბალა 332

ჰასან ფაშა 267

ჰეთუმი (ჰაიტონი) 136, 377

ჰეროდოტე 255, 372, 391

ჰორაციუსი 391

ჰორმიზდა (პატრიარქი, რომის პაპი)
135, 377

ჰუსეინი 329, 332

- აბასგები 105
 აბაშა 110, 373, 386
 ადილელები 371
 ადრიანოპოლი 368, 370
 აფგარი 320
 ავღანეთი 399
 აზაკი 88, 93, 99, 100, 101, 370
 აზოვი 93, 96, 370
 აზერბაიჯანი 400, 403, 394
 აზია 7, 36, 96, 111, 115, 135, 268, 270, 296, 335, 336, 370
 აზიის ანუ კავკასიის ალბანია 293, 394
 აზიის სარმატია 294
 ათენი 94, 309
 ათონის მთა 141
 ალი 32, 295, 296, 329, 342, 357, 393
 ალამუთის ციხე 394
 ალანები 107, 132, 197, 294, 372, 376
 ალბანია 292
 ალექსანდრია 79, 137
 ამორძალები (ამაზონები, ამადონები) 108, 294, 295, 372
 ამიერკავკასია 9, 59—61, 67, 68, 391, 395
 ამსტერდამი 83, 368
 ანაკლია 29, 209, 214—217, 225—228, 259, 383, 391
 ანტიოქია 380
 ანჩისხატი (ეკლ.) 320, 397, 398
 არაბები 257, 295
 არაბეთი 127, 338
 არაბისტანნი 401
 არაქოზია 352
 არაქსი 317
 არზრუმში 241
 არმენია 311
 არტაქსატი 325, 398
 არქიპელაგი 96, 370
 ასირია 376
 ასპინძა 392
 ასტოლფი (ასტელფი) 110, 214, 217, 372, 383, 385
 ასტროტალასა 257
 აფრიკა 115
 აფხაზები 47, 55, 56, 105, 107, 112, 132, 137, 154, 197, 202, 204, 207, 208, 210—212, 215, 234, 248, 253, 255, 376
 აფხაზეთი 20, 23, 25, 28, 42, 48, 55—57, 107, 137, 139, 178, 216, 234, 251, 255, 371, 375, 382, 387
 აყ-დენგის 257
 აშინელები 295
 აშრაფი 331, 338
 აწყური 273
 აჭარა 20, 56, 384
 ახალქალაქი 393
 ახალციხე 9, 13, 21, 35, 45, 51—53, 55—57, 65, 83, 113, 204, 240—245, 247, 250, 261, 263, 267, 272, 273, 278, 283, 284, 292, 293, 315, 316, 365, 389, 390, 392
 ბაბელ-მანდები 256
 ბაბილონი 379
 ბაბილონელები 375
 ბალკანეთის ნახევარკუნძული 370
 ბალტები 157
 ბაქტრია 367
 ბაშიაზუქი 371
 ბასტიარი 401
 ბაჰარ-ბონტო (პონტოს ზღვა) 275
 ბაჰრენი 396
 ბედიის ეკლესია 157, 381
 ბედიელის ეპარქია 196
 ბეთლემი (ეკლ.) 321
 ბეთლემის წყალსატევი 184
 ბენდერ-აბასი 83
 ბერძნები 42, 79, 88, 91, 92, 94, 101, 110, 126, 127, 129, 137, 139, 155, 166—168, 170, 173, 180, 195, 199, 256, 257, 272, 293, 295, 296, 335, 336, 369
 ბია 375
 ბიზანტია 11, 95, 123, 369, 370, 375, 377, 380, 385, 391

- ბოზანტიელები 377
 ბიჭვინტა 23, 51, 127, 132, 133, 137, 375, 376, 386
 ბოსფორი (სამეფო) 371
 ბოსფორი, ბოსფორის სრუტე 88, 89, 91, 256, 257, 368, 391
 ბოსფორები 88
 ბორისთენი 256
 გაგიდა 373
 გალი 380
 გალია 203, 340
 განარჯია-მუხური 383
 განგი 269, 392
 განჯა 301
 განჯის კარი (სალალაკის ხევის კარი) 398
 გარისი 59, 394
 გედროზია 335
 გელათი 375, 378, 386
 გენუა 88, 207, 221, 368
 გენუელები 94, 95, 368, 370
 გეთსიმანიის ველი 157, 381
 გეორგიანები (გეზრგიელები) 293
 გერმანია 96, 374, 381
 გერმანელები 122
 გლაუკუსი (გლავკოსი) 110, 373
 ვოა 92, 369
 გოდერძის ელელტეხილი 392
 ვოთია 351
 ვოლგოთა 199, 379, 384
 ვონიო 20, 124, 202—203, 252, 259, 260, 262—265, 267, 374, 278, 283, 392
 ვორეა 259
 ვორი 13, 31, 32, 76, 245, 273—275, 278—279, 280, 288, 289, 294—296, 299, 323, 375, 393
 ვორის ციხე 312
 ვულაბის ციხე 396
 ვურია 20, 23, 25, 28, 42, 55, 57, 80, 197, 199, 203, 204, 206, 232, 235, 237, 242—244, 247, 248, 258, 259, 268, 282, 312—314, 325, 376, 374, 386, 387, 390
 ვურია-სამეგრელო 36
 გურულები 131, 137, 204
 გურჯისტანი 293, 295
 დამასკო 32
 დარდანელის სრუტე 370
 დარ ელ მელუქი (მეფეთა ქალაქი) 32, 326
 დალესტნელები 20
 დედაბერა (ულუმბი) 393.
 დვალეები 350
 დვალეთი 23, 24
 დიდი წიფური 383
 დიდი ქყონი, ქყონდილი 383
 დილიჯანი 403
 დიხაზურგა 383
 დნეპრი 372
 დონი 96, 101, 370, 372, 376
 დუზლა (ტუზლაჰ) 101
 დუნაი 256, 376
 დუშეთი 389
 ებრაელები 42, 129, 136, 146, 149, 151, 163, 164, 176, 184, 272, 298, 332, 334, 337—339, 379, 382
 ეგეოსის ზღვა 370
 ეგვიპტე 109, 199, 369, 379, 382
 ეგვიპტელები 146, 179, 372.
 ეროზა 7—12, 35, 37, 65, 71—73, 76, 78, 80, 96, 98, 141, 240, 246, 261, 268, 296, 305, 324, 326, 327, 353, 370, 378, 381, 399
 ევროპელები 28, 34, 42, 75, 83, 97, 98, 203, 217—219, 225, 260, 298, 328, 347, 352, 356, 370
 ევქსინის ზღვა, ევქსინის პონტო 255 — 257, 269, 368
 ენგური 110, 214, 254, 257, 372, 374, 383, 385, 391
 ეპირი 132, 376
 ერზერუმი 33, 292, 297
 ერისწყალი 373
 ერევანი 321, 352, 356, 357, 403
 ერევანი (ციხე) 60
 ერწო 401
 ესპანეთი 141, 349, 374
 ესპანელები 72, 349, 350

ვანდალია 351

ვენეცია 9

ვენეციელები 97, 98

ვოლგა 294

ზიგები 104

ზერავშანი 376

ზუგდიდი 30, 374

თაბარესთანი 331, 338

თავრიზი 83, 292, 326

თაზირისი 110

თათარი, ტატარი, ტარტარი 93

თათრები 42, 64, 92—96, 101, 102, 104, 105, 136, 202, 204, 294, 298, 337, 362

თაკვერი 390

თალესტრა 294

თბილისი 5, 20, 31—35, 38, 41, 45, 59, 73, 75—77, 80, 83, 85, 237, 274, 275, 278, 280, 281, 283, 285, 287—289, 291—295, 297, 299, 302, 303, 308, 311, 312, 314, 316, 317, 319—326, 339, 352, 353, 357, 358, 363, 376, 393, 397—399, 403

თბილისი (ციხე) 313, 319, 389, 397

თეთრაშენი (ეკლ.) 320

თეთრი ზღვა 257

თელავი 33, 394

თერჯოლა 384, 393

თერჯოლა 384, 393

თეძამი 393

თიანეთი 401

თიანელები 350

თორღას ციხე 395

თრაქიის ბოსფორი (ბოსფორის სრუტე) 88, 368

თრიალეთი 350, 402

თურქები 13, 20, 21, 28, 30, 52, 54, 55, —57, 68, 69, 71, 74, 90—96, 98, 100, 102—105, 107, 108, 124, 136, 139, 153, 156, 174, 202—207, 215, 216, 224, 230—232, 240—245, 247—253, 256, 258—264, 268, 272, 273, 282, 284, 287, 288, 305, 310—312, 317, 319, 321, 326, 342, 361, 362, 367, 385

თურქეთი 10, 12, 31, 40, 49, 52, 56, 57,

60, 65, 71, 72, 97, 100, 112—114, 202, 208, 211, 237—239, 242, 249, 252, 261, 268, 273, 305, 312, 320, 321, 326, 352, 365, 370, 385, 387, 391

თურქმანები 63, 295

თუშები 70, 350, 402

თუშეთი 70, 404

იარქსარტე 269, 392

იბერია 72, 108, 203, 292, 293, 350, 362, 265, 377, 384, 398

იბერიელები 72, 133, 349, 350

იერუსალიმი 45, 49, 79, 141, 157, 171—172, 198, 199, 375, 378, 379, 381, 383, 384

იეშილ-ირმაკი (ერშილ-ირმაკი) 374

ილორი 39, 196, 380

ილორი (ეკლ.) 185, 380, 382, 383

ილორელები 154, 196

იმაუხი 268

იმერეთი 20, 22—25, 27, 28, 30, 31, 36, 42, 47—55, 62—65, 68, 79, 83, 107, 130, 137, 139, 142, 177, 197, 199, 202—205, 218, 232, 235, 238—247, 251, 258, 259, 275, 276, 279, 281, 282, 285, 286, 292, 293, 312—314, 316, 325, 371, 386—390, 404

იმერლები 244, 371

ინგლისი 78, 141

ინგლის-ინდოეთის კომპანია 8

ინდოეთი 6, 7, 10, 30, 34, 92, 96, 111, 268, 269, 337, 352, 369, 392

ინდოელები 42, 298

ინდოეთის კომპანია 353

ინდოეთის ოკეანე 83

ინდუსტანის ნახევარკუნძული 369

იოანეს (წმ.) ყურე (კაფას სრუტე) 100

იონიის ზღვა 376

იორდანი 186, 382

ირანი 8, 9, 20, 30, 31, 40, 49, 50, 58—70, 73, 387—398, 394, 396, 397, 399—401, 403

ირანელები 30

ირან-თურქეთი 71, 72

ირან-ოსმალეთი 59, 61, 64, 66—68, 77, 80, 394, 395

- ირან-საქართველო 61
 ირისი 124
 ისგაური 29, 107, 205—207, 371
 ისრაელები 375
 ისრაელ-იუდეველთა სამეფო 379
 ისფაჰანი 6, 8, 9, 33, 36, 62, 64, 78, 83, 93, 136, 297, 304—306, 311, 313, 338, 353, 360, 365, 378, 397, 400, 404
 იტალია 75, 141, 203, 369, 370, 373
 იტალიელები 370
 იუდეველები 399, 400.
- კაბადოკია 300
 კავკასია 7, 10, 12, 372, 374, 391, 399
 კავკასიონი (კავკასიის მთები, ქედი, მთიანეთი) 69, 107, 108, 113, 114, 139, 154, 202, 203, 204, 233, 239, 248, 251, 258, 267—272, 279, 292—294, 312, 325, 361, 372, 394, 401
 კაზაკები 74, 75, 94, 98, 101
 კალა 325, 397, 398
 კალი-კალა 275
 კარამანია 335, 352
 კარეკლეში (ხვარაზმი) 326
 კასპიის ზღვა 30, 93, 108, 256, 268, 292, 296, 301, 302, 304, 309, 311, 370, 392, 394
 კაფა 92—100, 103, 104, 207—209, 211, 369, 370
 კაფას სრუტე 100
 კახეთი 9, 19, 20, 26, 32, 58, 59, 61—66, 69, 70, 117, 136, 293—295, 301, 302, 308, 311, 312, 315, 316, 322, 325, 362, 363, 365, 384, 388, 389, 394, 395, 401, 404
 კახეთი (შარდენის მიხედვით ქალაქი) 33, 293
 კახელები 61—64, 131
 კეთილ იმედის კონცხი 7
 კელმხელი (კელმპელი) 257, 291
 კერკეზი 104
 კესარია 151
 კიანეის კუნძულები (კიანესი), 89, 868, 373
- კიევი 351
 კიევის რუსეთი 369
 კიმერიელები 92, 369, 371
 კიმერიული ბოსფორი (კიმერიის ბოსფორი) 100, 371, 372
 კირი (კირუსი, კირ, კიროსი) 292, 317, 397
 კლარჯეთი 397
 კოდორი 107, 109, 127, 373
 კოდორი (პატარა) 372, 385
 კოლბოური 279, 393
 კოლხები 108, 109, 116, 119, 123, 126, 135, 136, 213, 361, 272
 კოლხეთი, კოლხიდა 35, 40, 98, 107—110, 125, 128, 132, 156, 202, 203, 205, 218, 272, 277, 285, 289, 292, 296—298, 361, 372, 376, 377
 კოლხოსი (ქალაქი) 108, 259, 372, 391
 კონსტანტინოპოლი 7, 9, 10, 60, 73, 78, 79, 86, 88, 94, 97, 98, 104, 124, 135, 137, 156, 204, 207, 210, 211, 219, 220, 235, 238, 250, 261, 298, 310, 368, 370, 375, 377, 383, 384
 კორაქსი 272
 კოროკანდამა (კოროკანდამე) 104, 371
 კოპიტნარი 379
 კორინთოს ყელი 369
 კოტატენის ყვეყანა 203, 385
 კუოდოსი 104
- ლაზები 20, 260, 377, 385
 ლაზი 260
 ლაზიკა 260
 ლათინები 166
 ლანჩხუთი 386
 ლაოდიკე 382
 ლაოდიკეს საეკლესიო კრება 180, 382
 ლეკები 65, 350
 ლესრნო 351
 ლეჩხუმი 53, 248, 390
 ლიანდი 280
 ლიახვი 36
 ლივონია 351
 ლისაბონი 92
 ლიტვა 351

ლიხთამერი 23, 24, 350
ლიხთიმერი 23, 24, 52, 350, 393
ლონდონი 6—8, 83
ლუერის გალერეა 341
ლურისტანი 401
ლურჯი ზღვა, იხ. მეოტიდის ჭაობი

მაზანდარანი, მაზანდერონი (ტაბარისტანი) 309, 311, 338, 400
მაზოვია 351
მალტიელები 264
მარგიანი 352
მარშარილოს ზღვა (პროპონდიტა) 368, 370
მარტილი 383
მარტილის ეკლესია 390
მაუროტალასა (შავი ზღვა) 257
მეგრელები 13, 17, 28, 29, 37—39, 86, 109, 111—114, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 129, 130, 142, 144, 146, 150, 154—157, 160, 163—166, 168, 171, 174, 177, 179—185, 188, 192—196, 199, 201, 202, 204, 211, 213, 214, 217, 218, 221, 231, 234, 239, 242, 246, 251, 254, 271, 298, 300, 306, 381
მედინა 333, 399
მედინელები 399
მეოტიდის ტბა (ჭაობი, სრუტე) 93, 96, 97, 100, 103, 104, 108, 112, 372
მესინა 95, 370
მესინის ყურე 370
მესოპოტამია 379
მესხეთი 60
მეტეხი 310, 397, 398
მექა 333, 338, 399
მიდია 33, 297, 301, 311, 335, 352
მიდიის აზერბაიჯანი 325
მილანი 9, 377
მკვდარი ზღვა 382
მთიულები 350
მოგნაი (ეკლ.) 321, 398, 399
მოგნაი (სოფ.) 321
მორეა 93, 369
მონღოლები 20, 40

მოსკოვი, მოსკოვის სახელმწიფო 67—70, 268, 292, 309, 310, 312, 316, 358, 359, 362, 365, 366, 387, 389, 403
მოსკოვიტები 42, 89, 100, 101, 298, 340, 362
მოსე და აარონის სახ. ეკლესია 189
მოქვის ეკლესია 147, 379
მოქვის წყალი 372, 373
ზოხევეები 350
მტკვარი 37, 268, 372, 373, 375, 392, 293, 295, 297, 317, 358, 392, 397, 398
მუხაესტატე 378
მუხრანი 350, 402
მცირე აზია 369, 370, 382, 385, 391
მცხეთა 350, 393

ნაკურალე 390
ნარიყალა 397
ნახჭევანი 403
ნიკეა 370
ნოღაელები 92
ნოღაელი-თათრები 93

ოდიში 15, 20, 23, 28, 42, 47, 48, 54, 55, 109, 130, 131, 137, 199, 373, 374, 378, 384, 386, 387, 390
ონონი 399
ოლოთისი 388
ოსები 203, 350, 372
ოსეთი 23, 24
ოსმალები 13, 20, 42, 52—67, 59, 60, 62, 232, 298, 301, 391, 394, 395, 397, 399
ოსმალეთი 12, 20, 22, 23, 33, 54, 55, 59, 60, 65, 67, 68, 73, 202, 297, 373, 395, 397
ორუსი 340
ორქსანტი 101
ოტომანები 95, 214, 271
ოქუმი 372
ოჩამჩირე 381

პალესტინა 135, 382
პალესტრა 100, 371, 382

პართია 352
პარიზი 5, 7, 9, 13, 83, 84, 228, 249, 368
პეინარდი 317
პელეპონესი 93, 369
პერეკოპელი თათრები 93
პერეკოპის ნახევარკუნძული 93
პერეკოპის სათარეთი 92
პერსეპოლისი 83
პიტიუნტი, პიტიუსი, პიცუნდა, პიგივი-ტასი (ზიჰვინტა) 375
პოლონეთი 23, 24, 41, 52, 73, 74, 78, 141, 350, 351, 374, 402
პოლონელები 37, 89, 398, 342
პონტო, პონტოს ზღვა 257, 393
პონტოს სამეფო 369
პორტა 21, 56, 97, 98, 103, 238, 242, 261, 365, 366, 370
პორტუგალიელები 92, 369
პროპონტიდა 257, 368
პრუსია 351
პუდაზი 154
ჟალეთი 350, 401, 402
ჟალეთის ციხე 401
ჯალიბი 402
რაჭა 390
რაჭის ციხე-სიმაგრე 245, 390
რაჭა-ლეჩხუმი 390
რეას ტაძარი 259, 391
რეჯია 203, 384
რიონი 107, 108, 258, 371, 386, 390, 391,
რკონი 379
რომაელები 108, 144, 260, 280, 295, 337
რომი, რომის იმპერია 10, 11, 14—17, 25, 45, 72, 74, 76—78, 95, 181, 188, 218, 259, 281, 299, 323, 369, 370, 375—379, 381—383, 385, 392, 401
რუსეთი 12, 61, 66—71, 310, 351, 369, 378, 384, 387, 403, 404
რუსეთ-საქართველო 66, 67
რუხი 29, 374
რუხი (ციხე) 53, 115, 230, 248—250, 374

საბარათიანო 350
საბერძნეთი 95 123, 132, 137, 148, 188, 207, 213, 259, 369, 376
სადადიანო 390
საზანო 279, 393
სათათრეთი 124, 218, 272, 294
სათათრეთი (დიდი) 335
სათათრეთი (უზბეკების) 326
სალიპარტიანო 20, 54, 233, 386, 390
სამეგრელო 9—11, 13—17, 20, 24, 25, 27—30, 34—37, 39, 40, 42, 43, 45—51, 53—57, 73, 75, 77, 78, 80, 83, 85, 86, 88, 89, 98, 99, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 113—116, 118, 123—126, 130, 131, 139, 141, 144, 147, 150, 156, 173, 177, 180, 187, 194, 197, 199, 202—206, 210—212, 214—219, 221—223, 230, 232—235, 237—240, 242—245, 247—253, 255, 258, 259, 261, 262, 270, 271, 274—279, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 299, 308, 312, 313, 326, 373—377, 380, 382, 383, 385—387
სამოტია 351
სამტრედია 386
სამცხე 30, 36, 296, 394
სამცხე-საათაბაგო 20, 41, 59, 61
სარგაციელები 103
საფრანგეთი 6, 7, 10, 73, 83, 110, 141, 206, 213, 214, 229, 274, 341, 373, 381, 385
საფრანგეთ-ევროპა 77
საჩხერე 393
საქართველო 5, 7, 9—15, 17—24, 26—28, 33—37, 39—44, 46, 48, 50, 54—72, 75—80, 81, 84—86, 107, 112, 126, 131, 137, 199, 203, 205, 216, 218, 226, 235, 236, 238—244, 246, 251, 260, 273—277, 286, 287, 292, 293—297, 299—302, 304—317, 319—321, 323—325, 335, 344, 352, 353, 359—367, 369, 371, 374—376, 378—382, 384—386, 389—399, 400, 401, 403
საჭილოა 386
სეზასტი (სეზასტომოლისი, სევასტომოლისი) 259, 391

- სევასტოპოლი 369
 სვანები 20, 23, 30, 51, 108, 132, 137,
 240, 248, 250, 294, 350, 376, 390
 სვანეთი 23, 42
 სვერი 393
 სვეტიცხოველი 389, 393
 სიგამე, სინგამე 110, 373
 სიონი (ეკლ.) 319, 397, 398
 სირ-დარია 392
 სიფორია, სიპურია, სიპიასი, წიფურია,
 კიპურია 382
 სიცილია 370
 სკანდა 203, 246, 280, 281, 384, 393
 სკვითები 202, 204, 295, 369, 376
 სკვითეთი 132, 376
 სკვითთა 372
 სკორჯია 203, 384
 სკურჩა 29, 371
 სმირნა 368
 სოდიანა, სოგდიანა, სოგდი 376
 სოდიანები 132
 სოკომი 110, 372
 სომხები 30, 42, 94, 135, 172, 298, 311,
 319, 320, 321, 352, 393
 სომხეთი 9, 33, 35, 36, 83, 108, 112, 241,
 260, 272, 297, 352, 366—367, 377,
 403
 სომხეთი დიდი 292
 სომხეთი მცირე 292
 სომხთი 350
 სოლანლული 358
 სოხუმი (ქალაქი, ციხე) 56, 391
 სპარსეთი 6, 7, 10, 12, 21—23, 33, 41,
 49, 57—59, 65, 66, 68, 70, 75, 81,
 82, 93, 114, 117, 131, 136, 202, 205,
 206, 214, 226, 229, 235, 238, 239, 241,
 242, 260, 272—274, 277, 292, 293,
 300—302, 304, 306—311, 313—315,
 319, 325—328, 335, 336, 337,
 339—342, 344, 349, 352, 353, 357—
 359, 360—363, 365—367, 369, 377,
 378, 389, 393, 396, 398, 402
 სპარსელები 38, 41, 42, 58, 59, 66, 74,
 75, 93, 103, 107, 135, 136, 232, 244,
 245, 258, 280, 295, 298, 300, 302, 303,

- 305, 307, 311, 312, 321, 325, 328, 333,
 335—340, 342, 343, 356—358, 360,
 362, 365, 366, 377, 378, 391
 სპარსეთის ყურე 352
 სტამბოლი 395
 სუზი 376
 სურამი 32, 273, 295, 296
 სურამის ველი 273
 სურფ-ნიშანი (ეკლ.) 321
 ტაბარისტანის იხ. მაზანდარანი
 ტაგანროგი 371
 ტავრი 92, 268
 ტავრიდა (ტავრიკა, ტავრია) 92, 369
 ტავრის ქედი 268
 ტავრიდის ქერსონესი 92, 93
 ტამალას ციხე 392
 ტანაისი, ტანა (მდ.) 96, 100, 101, 269,
 292, 370, 371
 ტანაისი (ქალაქი) 370
 ტანას ციხე-სიმაგრე 101
 ტარსურა (ტერშენი) 110, 372, 373
 ტაშირი 350, 402
 ტებილე-კალა (თბილი ქალაქი) 325
 ტემამი 272
 ტეხური 110, 373, 386
 ტონი, ტენი, დონი იხ. დონი
 ტრაპეზუნელები 260
 ტრაპიზონი, ტრაპეზუნდი 112, 124, 204
 255, 285
 ტრევი 146
 ტუზლაპ, დუზლა იხ. დუზლა
 ტბილისი 393
 უზბეკები 326
 უზბეკების სათათრეთი იხ. სათათრეთი
 უნაგირი 386
 ურალი 372
 ურბნისი 392
 ურეკ-ადი 368
 ფაზისი (მდ.) 107, 108, 110, 202—204,
 255—259, 269, 282, 291, 194, 371,
 392
 ფაზისი (ქალაქი) 108, 372.

ფაზისი (კუნძული) 259
ფაზისი (ციხე-სიმაგრე) 258
ფარსი 311, 396
ფარცხისი 395
ფაშ (ფაზისი) 258
ფაშა-ვანჭი (ეკლ) 320
ფაშაჩუკი, ფაშაქუჩუკი 107
ფეთხანი (ეკლ.) 321
ფეოდოსია 369
ფიზონი (ფაზისი) 258
ფლორენცია 9, 341
ფოთი 56, 372
ფრანგები 356
ფრანკები 136, 137, 370
ფრიგია 382
ფხოველები 350
ქალკედონის საეკლესიო კრება 157, 381
ქალკედონიტი 281
ქარდიელები 293
ქართველები 5, 20, 21, 30, 37, 45, 58—
61, 63, 72, 74, 77, 86, 112, 133, 137,
154, 203, 241, 272—274, 293, 297,
298, 300—303, 305—308, 311, 312,
317, 319—322, 324, 325, 344, 350,
360, 362—364, 366, 383, 395, 396
ქართლი 9, 14, 19, 20, 23, 26, 27, 30,
31, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 49, 51, 57—
59, 61—66, 68, 72, 74, 75, 83, 293,
394, 301, 387—389, 301, 312, 394—
397, 401, 404
ქართლ-კახეთი 27, 33, 36, 41, 60, 63,
65, 376, 388
ქარიე 110
ქარიენტი 372, 373, 391
ქარიტუსი 110
ქაშანი 338
ქერსონესი 92, 108, 133
ქერსონსი (ქერსონესი) 369
ქერჩის სრუტე 371
ქიანე 110
ქობოსი 110, 372, 385
ქობულეთი 259, 262, 392
ქოთეზი 282

ქუთაისი (ქალაქი) 30, 31, 53, 122, 240,
247, 258, 271, 274, 282—291, 376,
385, 386, 393
ქუთაისი (ციხე-სიმაგრე) 51, 57, 203,
236, 237, 242, 258, 282
ქურდისტანი 401
ჭუჭ-გილუე (ოლქი ჩრდ. ირანში) 396
უბარდო 23
უაზინი 301, 338, 361, 400, 404
უალმუხები, კალმახები 294
უანლაპარი 338
უარადენგისი (შავი ზღვა) 256, 257
უარა-სუ 257
უარაჩაღლები, უარაჩერქეზები, 108, 207
უარსი 241
უვირილა 373
უიზილბაშები 59, 63, 394, 398
უირიმი 9, 10, 86, 92, 108, 369, 377,
უირიმის სათათრეთი 92
უუზანი 371
უუმი 313
უუმუხები 69
უავი ზღვა 7, 28, 29, 52, 74, 75, 86, 88,
89, 91, 92—98, 100, 105, 107, 109,
112, 139, 196, 202, 203, 208, 209,
255—259, 268, 272, 274, 292, 310, 352,
361, 366—369, 372, 374, 376, 384,
385, 387, 391
უავიზღვისპირეთი 205, 361
უაქი 350
უავი ჩერქეზები (უარაჩერქეზები) 203
უეიხი 329
უემახა 304, 317, 363
უაკ-ბაკმან-სუ 293
უირაზი 307, 309, 310, 364, 365, 396
უირვანი 304, 350, 404
უუა აზია 376, 398, 399
უურის ციხე 397
უერნიგოვი 351
უერქეზები 21, 76, 86, 100, 104, 105, 112,
132, 208, 253, 292, 350, 363, 371, 376

ჩერქეზეთი 218, 292
ჩიკარისი 393—394
ჩილდირი 391
ჩინეთი 93, 336, 370, 399
ჩიხორი 394
ჩრდ. კავკასია 21
ჩრდ. კავკასიელები 13, 20, 21, 33
ჩხარი 31, 53, 246, 281, 285, 291, 374,
390, 393, 394

ციხისძირი 56
ცხენისწყალი 110, 373, 390

წითელი ზღვა 178, 256
წითელქალაქი 393
წიფური 379
წიფურია 29, 39, 76, 186, 192, 194, 195,
209, 216—218, 286
წიფურონი 383
წყელკარი 380

ქანები 385
ქანისწყალი 110, 373
ქოროხი 384, 392
კუმბურიშჩინჯი 379
კუონდილი 379, 386

ხევსურები 350
ხეთა 154, 380
ხელისა 154, 380
ხერსონესი, იხ. ქერსონესი
ხვარაზმი 398
ხმელთაშუა ზღვა 256
ხოზი 110, 156, 372, 373, 380
ხოზის წყალი 391

ჯვალა 383
ჯვარკორტოხი 393
ჯიქები 108, 197, 376
ჯიქეთი 23
ჯორუნი 396
ჯულფა 403

შალიკარნასი 391
შელესჰონტი 96, 370
შერაკლეა 215, 385
შირკანია 269, 309, 311, 325, 352, 366,
392
შიპიკი 294
შიბუსი 110, 373
შოლანდია 8, 84
შუნები 94, 107, 203, 294, 370

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შარდენი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ	3
გამოცემისათვის	83
შარდენის „მოგზაურობის“ ქართული თარგმანი	88
ძამპის თხზულების ქართული თარგმანი	129—200
*** (ნაწყვეტები „მოგზაურობის“ IX ტომიდან)	358
კომენტარები	368
რეზიუმე რუსულ ენაზე	405
რეზიუმე ფრანგულ ენაზე	410
საძიებლები	413